e kitap

1.BASKI

şehit enver paşa

NEVZAT KÖSOĞLU

e kitap

1.BASKI

şehit enver paşa

NEVZAT KÖSOĞLU

ÖTÜKEN

ŞEHİT
ENVER PAŞA

NEVZAT KÖSOĞLU

YAYIN NU: 726
KÜLTÜR SERİSİ: 359

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-270-5

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 - 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 - (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Ankara irtibat bürosu: Yüksel Caddesi: 33/5
Yenişehir - Ankara Tel: (0312) 431 96 49

İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: grataNONgrata
Dizgi - Tertip: Ötüken

İstanbul-Ekim 2013

Otuz iki yıldır
yükümü paylaşan
eşim Nurşen'e…

Kitap Hakkında

CUMHURİYET döneminde bir çok insan, farklı saik ve sebeplerle Enver Paşa hakkında yanlış ve haksız peşin hükümlere sahip olmuştur. Bunların bir kısmı, Cumhuriyet öncesi siyasi çekişmelerin sonraki zamanlara yansımasıdır. Demokratik hayatımız hâlâ kavga ve karalama üslûbundan kurtulamadığı için bu etkileri, hüzünle de olsa görmek zorundayız.

Millî Mücadele dönemine has bazı sıkıntılar ve bunların yol açtığı tutumlar da yanlış algılamalara yol açmıştır. Enver Paşa'nın Türkiye'ye girme ihtimali karşısında, M. Kemal Paşa bazı tedbirler almıştır. Bu tutumların doğruluğu yahut haklılığı tartışılabilir. Ancak, ilgi çekici olan, bu yanlış algılamaları devam ettirenlerin, Millî Mücadeleyi yapanlar değil, onların ardından laf üretenler olmalarıdır. Okumuşlarımızın bu farkı görmeleri gerekiyor. Yakın tarihimiz, en ciddi çalışmalarda bile güncel politikanın bakış açılarından yahut kavramlarından kurtulamıyor; bu zaaftan kurtulmakta çok gecikmiş durumdayız.

Görülen büyük hatalardan biri, takım tutar gibi tarihî kahramanlarımızı tutmaktır! Birine bağlanınca öbürünü kötüleyerek yanlış yargılar oluşturmak, siyah-beyaz görmek, uyanık bir kalb ve açık bir zihnin tavrı değildir. Zaman ve şartlarla sınırlı bazı değerlendirmelerin, bütün zamanlar için geçerli yargılara dönüştürülmesi, istikametini kaybetmiş yetersiz zihinlerin eseri olabilir. Bu tutumu, az gelişmişliğin en sağlıklı göstergesi olarak yorumlamak yerinde olur. Burada bilgi yetersizliğinin de önemli payı olduğunu söylemeliyiz.

Bir örnek verecek olursak, Sultan II. Abdülhamit Han hayranlığı, bu tür bazı okumuşlarımızda, başka hiçbir tarihî şahsiyete değer tanımayan bir körlük yaratmaktadır. Talat Paşa mı, Sultan Hamit'i devirenlerdendir! Başka hiçbir yönüne bakmaya gerek yoktur. İyi de, Talat Paşa o kadar değildir ki? Sorulabilir: Talat Paşa'nın da, kendi yerinde büyük bir insan olması kimi, niçin rahatsız ediyor? Talat Paşa'nın büyüklüğü Sultan Hamit'i rahatsız etmemiş, "Yazık, birbirimizi tanıyamamışız." diye vahlanmıştır. Bu durumda Sultan Hamitçilere ne oluyor?[1] Bu kitabı okuyup, M. Kemal Paşa'nın Enver Paşa hakkındaki muhteşem sözlerinden haberdar olunca, siz de "Bu Atatürkçülere acaba ne oluyor?" demekten kendinizi alamayacaksınız... Güya Millî Mücadeleyi yüceltmek için, geride kalanları küçültmeye çalışmak artık bıkkınlıktan öte sıkıntı vermeye başlamıştır. Bizim tarihimiz tek kişiye dayalı bir aşiret hikâyesi değildir; adlı-adsız bir kahramanlar ordusunun oluşturduğu büyüklüktür.

Görünen odur ki, kendi kahramanlarımızı aşağılamaya, şehitlerimize saygısızlığa varan bir kafa karışıklığı yaşanmaktadır. Ben bu çalışmada, Enver Paşa çevresindeki peşin yargıları ve dayanaksız yorumları ayıklamaya çalıştım. Yer yer sert yahut keskin hükümlerle karşılaşabilirsiniz; bunların bir kısmını benim üslûbuma yorsanız da, katılaşmış zihnî sapmaları sarsmak için olduklarını da bilmelisiniz. Ancak, şu kadarını da söylemiş olayım ki, bu hükümler kolayca ve hemencecik verilmiş yargılar değildir. İçimde oluşan kanaatler çok sağlamdır; dayanaklarını size yeterince anlatamamış olabilirim.

* * *

Enver Paşa konusundaki en kapsamlı ve değerli çalışma Şevket Süreyya Aydemir'in yazdığıdır; ondan çok yararlandığım kesin. Benim çalışmamın Şevket Süreyya Beyin kitabına göre konumuna kısaca dokunmak isterim: Aydemir, Enver Paşa çevresinde son dönem Osmanlı tarihini yazmaya çalıştığını söyler. Kitabın çatısı buna göre kurulmuştur. Bu ele alış şeklinde, doğal olarak Enver Paşa yer yer kaybolur ve Osmanlı siyasi ve toplumsal hayatına dair uzun olaylar, bilgiler ve yorumlar işin içine girer. Benim yapmaya çalıştığım ise, doğrudan doğruya Enver Paşa'nın hayatı ve kişiliğini anlatmak olmuştur. Esasen beni bu çalışmaya yönlendiren temel sebep, O'nun, daha yaşarken destanlaşan parlak kişiliği ve gelecek bütün zamanlar için Türk gençliğine övünülecek bir örnek olmasıdır. Bu yüzden, sözünü ettiğim çerçevenin dışına, ancak zorunlu durumlarda çıkılmış ve sınırlı bilgiler verilmiştir.

Bunu yaparken, şüphesiz Şevket Süreyya Beyden daha şanslı idim. Çünkü, o, Enver Paşa'nın kişiliği hakkında son derece önemli ve zengin malzeme oluşturan bir kısım mektuplarından haberdar değildi. Şükrü Hanioğlu'nun yayımladığı bu mektuplar, Paşa'nın Trablusgarp ve Balkanlardaki mücadelelerini, kendi kaleminden okuma imkânı vermektedir. Yine, Türkistan'daki mücadelelerle ilgili olarak, Paşa'nın Umumî Kâtibi olan Mirza Pirnefes'in hatıra ve belgeleri, Ali Bademci'nin ülkücü kişiliği sayesinde ilk defa bu kitapta kullanılmaktadır. Özbekistanlı yazar Nabican Bakiyev'in 1990'dan sonra açılan gizli, arşivlerden yararlanan çalışmasını da bu cümleden olarak anmalıyız.

* * *

Bu çalışma dolayısıyla kendilerine müteşekkir olduğum insanlar vardır. Önce Ali Bademci'yi anmalıyım; yukarıda dokunduğum, Mirza Pirnefes'in hatıra ve belgelerine dayalı çalışmasını, daha yayımlanmadan bana gönderdi ve yararlanmamı sağladı. Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman ve Mustafa Ağlaç Bey, el yazısı metinleri okuyarak çok değerli yardımlarını esirgemediler. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Arşiv ve Dökümantasyon Şube Müdürü sayın Aynur Gedil, çalışmalarımda kolaylık sağladılar. Ressam İsmet Keten, seçtiğim belgeleri bilgisayar ortamına aktarmakla değerli katkısını yaptı. Genel Kurmay ATASE Başkanlığından Albay Ahmet

Tetik Enver Paşa'yla ilgili özgün resimler göndererek desteklediler. Ankara'da sahaf Erdal Özdemir de koleksiyonundaki resimleri vermekle çalışmaya katıldı. Azerbaycan'dan Kâmil V. Nerimanoğlu Moskova müzesinde fotoğrafını çektiği Enver Paşa'nın çizmelerini CD olarak gönderdi. Ayvaz Gökdemir ve Ötüken'den Erol Kılınç, yazdıklarımı okuyarak değerlendirmelerini bildirdiler. İskender Türe Dizin'ini hazırladı. Prof. Ali Birinci ve Prof. Mehmet Şahingöz, kaynaklara ulaşmamda yardımcı oldular.

Her vesileyle bu konuyu konuştuğumuz dostlarımızın sohbetleri de benim için katkı oldu. Hepsine teşekkür ederim.

Umarım, yüce şehitlerimizin rahmetle anılmasına vesile olacak, amacına uygun bir çalışma olmuştur.

30 Ocak 2008, Ankara

Nevzat Kösoğlu

1 Sultan Hamitçilerle bir derdim yok; örnek olsun diye veriyorum. Eğer böyle bir kategori varsa, ben de kesinlikle içindeyim demektir. Enver Paşa da Türkistan'a gittiğinde, koruyucu halk arasında, 'Padişahı deviren adam' diye yapılan propagandalardan çok çekmiştir.

İkinci Baskı İçin Önsöz

Bu kitap ümit ettiğim ilgiyi gördü. Buna, düşündüğümden de çok etkili oldu diye ekleyebilirim. Kitabı iyi niyetle okuyup sarsılanlar, yeni şeyler öğrendiklerinin heyecanını duyanlardan çokça tebrik ve övgü aldım. Tabii bu arada, Türkistan'ın istiklal savaşında ölen bu insana, şehit ünvanını benim verdiğimi sananlar da oldu. Kitabın adına "şehit" sözünü koymakla esasen tutumumu belli ettiğimin, bana söylemeseler de dedikodusunu yapanlar oldu. Bunlar gözlerindeki perdenin yırtılmasından, ışığı görmekten rahatsız olanlardı.

Enver Paşa ve Birinci Dünya Savaşı çevresinde gittikçe artan ilgi ve tartışmalarda bu kitabın da bir payı olduğunu zannediyorum. Belki, yeniden uyarmam gereken nokta, kitabın üslubunda elbetteki bana ait olan bir şeyler vardır; üslupla ilgilenenlerin eleştirilerinden onur duyacağım. Kitabın içeriği ve Enver Paşa hakkında varılan yargıların doğru olup olmadığı da en az üslup kadar tartışılmalıdır.

İkinci baskıya pek az eklemeler yaptım; bunları yapmasaydım da olurdu, ama sanki bir ihmal varmış duygusuna kapıldım. Bunlar, bir bakıma okuyucuya yeni şeyler vermekten çok kendi noksanımı telafi duygusuyla yapıldı diyebilirim.

O kahraman nesle ve bayraktarına yeniden rahmet dileyerek sunuyorum.

17.11.2008 Ankara

Nevzat Kösoğlu

Yeni Baskı İçin

Geçen baskılarda gözümden kaçan yahut ulaşamadığım bazı bilgileri bu baskıya koymayı uygun buldum.Bir kısmı sonradan yayımlanan kitaplardandır. Mümkün olduğu kadar uzatmamaya dikkat ettim. Umarım faydalı olacaktır..

Temmuz 2013- Ankara

Nevzat Kösoğlu

I. BÖLÜM
ENVER BEY

Bir Nesil ve Tarih

ENVER Paşa Osmanlı son neslinin simgesi idi. Onlar Türk tarihinin belki de en ağır ve zor bir çeyrek yüz yılının sorumluluğunu omuzlayıp hayatlarını, avuçlarındaki bir kor yığını gibi taşıyarak yaşadılar. Başarılı olamadılar; hatta, koca Devlet-i Aliyye onların kollarında can verdi. Ama, Cumhuriyet de onların kollarına doğdu. Ülkücü idiler; her zaman, uğrunda can verecekleri bir iddiaları oldu; coşkun yaşadılar ve gerektiğinde gözlerini kırpmadan ölmesini bildiler... Yüz binlerce şehit veren başka hangi nesil yaşamıştır?

Tarih bire bir olayların bütünü değildir; tarihi/hayatı bütünüyle ve tek tek insanlarıyla sadece Allah bilir ve değerlendirir. Biz, geçmişe kırk yönden bakabiliriz ve nasıl bakarsak öyle görebiliriz. Ancak, bu, tarihî akışın ilkeleri olmadığı anlamına gelmez; tarih felsefesi yapanlar boşuna uğraşmamışlardır.

Şunu söyleyelim ki, tarihin önemli kavşaklarını, tek tek insanların irade ve kararlarına bağlayarak açıklamaya çalışmak, çok tekrar edilmiş bir saflık olur; ısrar edilirse iyi niyet sınırları zorlanır. Viyana düştü düşecek iken, geriye dönüşümüz, ne Kara Mustafa Paşa’nın hırsı, ne Kırım Hanının ayak sürçmesi, hatta ne de Sobiyeski ordusu ile açıklanabilir... Fazıl Mustafa Paşa’ya Salankamen’de bir kurşun isabet etmeseydi, dünyanın çehresi değişirdi. Görünüşte bu olayları, rüzgârın o günkü esiş hızı ve yönü, Sobiyeski’nin bir gün sonra değil de o gün yola çıkması yahut Kara Mustafa Paşa’nın, Viyana harap olmasın diye hücum emrini geciktirmesi belirlemişti. Halbuki tarihî dönemeçlerin bu kadar sıradan doğal yahut beşerî sebeplere bağlanması bizi doyurmamaktadır ve gerçeğe de uygun değildir. Bütün bu sebep görüntüleri, bu olup bitenler, bizi, perdeledikleri gerçek sebepler üzerinde düşünmeye yöneltmek içindir. Asıl sebepler, o tarihi taşıyan toplumların bütününün sorumluluğunda aranmalıdır.

Osmanlı bir anda yangın gibi Söğüt'ten cihan devleti haline yükseldiyse, bunun sebebi, onu kuran milletin, o yükü omuzlayanların ortak varoluşlarında aranmalıdır. Viyana'dan geri döndüysek, sebep yine Osmanlı milletidir; çünkü, bu millet artık, Viyana'yla birlikte bütün Avrupa'nın yükünü içeren bir imparatorluğun yükünü taşıyacak kültürel gücünü kaybetmektedir. Bu sorumlulukta her Osmanlı ferdinin bir payı vardır. Görünüşteki siyasî ve hukukî sorumluluklar, gene o çerçevede yaptırımlara çarptırılırlar; ama, temeldeki sorumluluğu değiştirmezler.

Bu gerçeği, Osmanlı aydınları özellikle ulema, uzun yüz yıllar boyunca bilmeye devam etmiş; ama, gereğini yapamamışlardır. Bunun içindir ki, cephelerden bozgun haberleri geldiğinde, Ayasofya kürsüsünde Şeyh Himmetzâde Abdullah Efendi, *"Ümmet-i Muhammed, devlet sahipsiz kaldı; şehir ve kaleler düşman eline düşüp, cami ve mescitler kilise oldu; fiilinizi değiştirin, günahınıza tövbe edin..."* diye haykırırken, hiç kimse, cephedeki bozgunla benim günahımın ne ilişkisi var demiyordu. Bu topyekûn sorumluluk içinde, herkesin ayrıca siyasi yahut askerî sorumlulukları vardır; bu sorumluluklar içinde yapılanlar, o topyekûn sorumluluğun gereğini hayata geçirmek için, onun vesileleri olarak çalışır.

Bu girişi şunun için yapıyorum ki, İmparatorluğumuzun yıkılışını Enver Paşa ve arkadaşlarının kararlarına bağlamak, ya düşünce yükünden azade hafif tarihçiliktir yahut hangi saikle olursa olsun, politika yaptığını sanmak küçüklüğüdür. Bu tür zaaflardan kurtulur, tarihin bütüncü yorumunda sağlıklı bir çizgi tutturabilirsek, vesilelerin siyasi sorumluluklarını değerlendirmekte de isabetli yargılara varabiliriz.

Devlet-i Âl-i Osman'ı kuran da, yaşatan da Türk milleti idi; o, hiç değilse l856 Islahat Fermanına kadar bir millî devletti; hakimiyet Türk'ün, siyasi haklar Müslümanların elinde idi. Türkler, Devlet-i Aliyye'nin kuruluş dönemlerinde olduğu gibi yıkılış döneminde de büyük ölçüde yalnız idiler ve anlaşılan odur ki, Türk milletinin bu imparatorluğu taşıyacak kültürel gücü, iman sıcaklığı artık kalmamıştı. Yükselişin olduğu gibi, çöküşün de kahramanları vardır. Bunların hayatı daha destansı ve trajiktir. Çöküşün kahramanları, en büyük fedakârlıklarla ve sarsılmaz imanlarıyla, nice yıkılmalar ve acılar bahasına, sonunda hayatlarını öne sürerek görevlerini yapanlardır. Ve, Enver Paşa'nın neslinde bu insanlar o kadar çoktur ki, bu kahramanların varlığıyla İmparatorluğun çöküşünü birlikte izlemek

şaşırtıcıdır ve insanı isyana götürür. Her türlü hayat mutluluğunu feda ederek, sonunda hayatını pazara sürerek yapılan bu mücadelelere, bu eşsiz insanlara rağmen Devlet-i Âl-i Osman'ın çökmesi, haksızlık gibi görünür... Öyle ki, Kanal Harekâtında Osmanlı askerlerinin fedakârlıklarını gören IV. Ordu'nun Alman kurmay başkanı, *"Yarabbi, bu insanları emellerine ulaştırmazsan, adaletinden şüphe ederim."* diye konuşur. Ne var ki, onlar görevlerini kahramanca yapmışlardır ama, çöküşün mekanizması başkadır.

Bu insanları değerlendirmek de kolay değildir. Bunlar çöküşün kahramanlarıydılar, yürekleri dağ gibi idi; hayalleri de öyle... Asla küçük düşünmüyorlardı. Yüce Devlet'i kurtarmak için, her biri İmparatorluğun bir uzak köşesinde can teslim ederken, hayalleri sadece Turan'ı kurmak değil, bütün bir İslâm âlemini Batı'ya karşı ayağa kaldırmaktı. Yani, ülkesi ve devletiyle, kendisini kurtarabilmek için ateşlere atılırken, bütün Müslüman dünyayı kurtarmayı düşlüyor ve bunun heyecanı ile sarsılıyorlardı. Büyük düşünmek, büyük rüyalar görmek, büyük yürekli olmak, büyük zamanların tezahürleridir; halbuki bunlar çöküyorlardı ve çökerken bile yüreklerinde, kafalarında bu büyüklükleri terk etmiyorlardı.

Sonra her şey bitip, Anadolu'ya çekildiğimizde, gün geçtikçe onları anlamak zorlaştı. Savaşların ve sonraki yılların yükünü çeken insanların yürekleri daraldı, ufukları kapandı, araya anlamsız siyasi endişeler girdi. Öyle ki, Erzurum'u, Sarıkamış'ı Turan zannettiler ve Enver Paşa'yı, askerlerimizi Turan yolunda kırdırmakla suçladılar... Bu ölü insanlar, biz Irak'ta, Suriye'de, Sarıkamış ve Çanakkale'de savaşırken vatan topraklarını savunduğumuzu anlayamadıkları gibi, İngiliz ordularının binlerce kilometre ötelerden gelip, buralarda ne aradıklarını düşünmeyi de akıllarına getiremediler. İşte böyle, iman ışığı olmayınca, göz görmez... Bu kadar mı? Hayır. Enver Paşa hakkında, Millî Mücadele yıllarında ve şartları içinde düzenlenmiş özel bir propaganda çalışması vardır ki, bunun yansımaları hâlâ devam etmektedir.

Endişeler ve Propagandalar

BİRİNCİ Dünya Savaşının yenilgi ile sonuçlanmasından ardından, bütün gelişmelerin sorumluluğu İttihat Terakki Hükûmeti ve özellikle onun liderlerine yüklenerek, müttefikler ve özellikle İngilizler nezdinde 'şirinlik' kazanılmaya çalışılıyordu. Bunun için İngiliz Muhibler Cemiyeti bile kurulmuştu. Zamanın diğer siyasi partileri ise, İttihat Terakki Hükûmeti ve yöneticileri hakkında, hiçbir ölçü ve üslûp tanımayan saldırılarla, güya siyaset yapıyorlardı; onların hıyanetinden dinsizliğine kadar akıllarına ne gelirse tereddütsüz söylüyorlardı. Millî Mücadele'nin örgütleyici gücünü ve iskeletini İttihatçılar oluşturdukları halde, onlar da İttihatçılıklarını, en azından söz konusu etmiyor, örtülü tutmaya çalışıyorlardı. Yeni bir ruhla başlanan bu mücadelede, İttihatçıların büyük çoğunluğu için eski etiket ve sorunları bir kenara bırakmak hiç de zor olmamıştı.

Yurt dışında, Sovyetlerle kurduğu ilişkilerle Millî Mücadeleye destek sağlamaya çalışan Enver Paşa'dan, Sakarya Savaşı sonrasına kadar, Anadolu'ya gelir, diye korkulmuştur. Bu savaşın Türk Ordusunun zaferi ile sonuçlanmasına kadar, Sovyetler de Enver Paşa'yı önemli bir muhatap olarak değerlendirmiş ve ilişkilerini öyle sürdürmüştür. İnönü ve Kütahya Savaşlarındaki başarısızlıklar ve Yunan Ordusunun Sakarya boylarına dayanması, asker ve halk arasında, hatta Büyük Millet Meclisi'nde Enver Paşa'nın Anadolu'ya gireceği, Millî Mücadelenin başına geçeceği beklenti ve söylentilerini yoğunlaştırmıştır. Enver Paşa, savaş yenilgisine rağmen, gözüpek bir kahraman olarak bilinmekte ve sevilmektedir.

Daha sonra göreceğiz ki, Enver Paşa'nın fikri Anadolu'ya dönmek değil, Millî Mücadele'ye dışarıdan yardım etmektir. Ancak, Yunan ordusunun Ankara'ya yaklaşması onun da düşüncelerini değiştirmiştir. Eğer Türk ordusu Sakarya önünde yenilirse, Millî Mücadele yürütülemiyor demektir ve ne bahasına olursa olsun müdahale etmek gerekecektir. Paşa,

Sakarya Savaşı öncesinde Batum'a gelir ve savaşın sonucunu bekler. Yenilgi halinde Anadolu'ya gireceğini de açıkça beyan eder. Savaş Türk askerinin zaferi ile sonuçlanınca, Enver Paşa da, Türkistan'a doğru çizmiş olduğu hedefe yürür.

Enver Paşa'nın açık ve samimi beyanlarına rağmen, onun Anadolu çevresinde olmasından rahatsızlık duyan Millî Mücadele önderleri, Paşa'nın Türkiye'ye girme ihtimaline karşı tedbirler alır, asker ve halk içindeki yüksek itibarını kırmak için bir takım propagandalara girişirler. Enver Paşa'nın komünist olduğu, Kızılordu ile Anadolu'yu işgal edeceği söylentileri bu dönemde çıkar. Kaderin bir cilvesi olarak, bu propagandaların en ateşli üreticisi ve savunucusu da, *"Enver benim hayatımı kurtarmıştır."* diyen Kâzım Karabekir Paşa'dır. Gerçekten de, Balkan Savaşı sırasında, İttihatçılık gayreti ile asker içinde bozgunculuk yaptığı gerekçesi ile Divan-ı Harbe verilen Kara Kâzım Bey, cezalandırılarak ordudan atılmıştır. Savaş Bakanı olan Enver Paşa, *"Kâzım iyi insandır; bu hatasını telafi eder."* diyerek Divan-ı Harp kararını yırtıp atmış ve bu genç subay arkadaşının önünü açmıştır. Bu durumu orduda herkes bilmektedir.

Şimdi ise yeni bir durum vardır; Kâzım Karabekir Millî Mücadele'nin en sağlam ordu gücünün başındadır. Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme ihtimali düşünüldüğünde, hayatını borçlu olduğu bu insan karşısında, Millî Mücadele önderlerinin kendisine güvenmeyecekleri endişesi içindedir. Nitekim General Sami Sabit Karaman'a, *"Sami Bey, Enver işi azıttı; Ankara benden şüphe eder gibi görünüyor."* diyerek bu endişesini dile getirir. (General Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, İst.,1202, s.27) Bu duygular içindeki Kâzım Karabekir Paşa ve onun, Trabzon'a bu iş için gönderdiği Sami Sabit Karaman, kraldan çok kralcı davranarak Enver Paşa tehlikesini ve onu destekleyen Trabzon Kuvay-ı Milliye öncülerini (Kayıkçılar Kâhyası Yahya, F. Ahmet Barutçu gibi) mübalağalı bir şekilde sürekli Ankara'ya rapor etmişlerdir.

Bu arada, Kâzım Paşa Ankara'ya sürekli yazıp, Enver hakkında açık bir propaganda savaşının başlatılarak halkın ve ordunun gözünden düşürülmesine çalışılmasını önermektedir. Kâzım Paşa kendi bölgesinde bu tür bir çalışmayı başlatır. 26 Mayıs 1921 tarihinde Fevzi Çakmak'a çektiği

telgrafta, kendisinin başlatmış olduğu bu propagandanın bazı esaslarını da verir: Doğu Karadeniz taraflarında biraz zayıf olduklarından bahisle,

> "Bilhassa Acara ve Batum'da Enver'in programını izahla Bolşevik olduğunu, dinden çıkarak kadınların erkeklerle birlikte açık gezeceklerini halka anlatarak dinî duyguları tahrik olunuyor... Bundan sonra basın meselesi pek mühimdir. Programının memlekete vuracağı felaket tahlil olunarak Enver'in şahsına saldırılmalıdır. Enver ve arkadaşlarının sonuna kadar felaketi milletten saklayarak ve hazinelerimizi Anadolu'ya millet eline atmaya bedel, düşmana teslim ve ele geçirdikleri parayı alarak kaçtıklarını ve memleketi başsız, teşkilatsız bıraktıklarını, bir zamanlar Almanlardan, şimdi de Ruslardan külliyetli para alarak harap vatanın başına elfatiha levhası yazmakla meşgul olduklarını, düşkünlükten dört tarafı mamur bir hayata yükselenlerin yine o hayata kavuşmak için her vicdansızlığı yapacağı beşer için değişmez bir kaide olduğunu..." (Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul 1967, s.138-139) bildirir.

Mustafa Kemal Paşa, Kara Kâzım'a 4 Haziran tarihinde çektiği telgrafta *"Enver hakkında açık neşriyata karar verdik."* demektedir. Kâzım Paşa, Enver Paşa'nın dışarıda bulunduğu sürece tehlikeli olacağından bahisle, Ankara Hükûmetince Anadolu'ya davet edilerek ele geçirilmesini de teklif etmektedir. (Karabekir, *a.g.e.*, s.149) En azından hüzün verici olan, bu satırları yazan Kâzım Paşa, Enver Paşa'nın kendisini Divan-ı Harp kararından kurtardığını da belirterek, *"Bunun için hâlâ da severim, hürmetim vardır."* der; fakat, Anadolu'ya girmesi felaket olacağından bunu engellemek görevimdir, diye devam eder. (Karabekir, *a.g.e.*, s.201)

Öyle görünüyor ki Kâzım Paşa'nın önerdiği propagandalar pek başarılı olamamış, ancak bu dönemden itibaren özellikle Sarıkamış Harekâtı üzerine yapılan yayınlarda büyük abartılar ve bakış açısı sapmaları görülmüştür ve bu harekât üzerinden yapılan propagandalar halen de etkisini sürdürmektedir. Öyle ki, Çanakkale Zaferi'nin değerini artırmak için yükseltilen şehit sayısı –ki bu zaferin de başkomutanı Enver Paşa'dır- Sarıkamış'ta Enver Paşa'yı karalamak için kullanılmaktadır.

"Doksan bin kişinin Allahuekber Dağlarında tek kurşun atmadan donduğu" safsatalarının, Enver Paşa'yı değil, Sarıkamış Savaşlarının büyük kahramanlarını ve aziz şehitlerini aşağıladığı, ruhlarını muazzep ettiği fark edilememiştir. Savaş kazanıldığı zaman ölenleri şehit bilip yüceltmek ve kaybedildiği zaman boşu boşuna öldüklerini söylemekten daha çirkin ve düşmanca bir değerlendirme olabilir mi? İşte, "Enver Paşa gelecek" korkusuyla başlatılan propagandanın gelip dayandığı utanç verici nokta

budur. İşte, yıllar boyunca, nice yakınları burada toprağa düşmüş olanlarımız bile, Sarıkamış deyince, bu tür bir değerlendirmeyi kalıp halinde tekrarlayıp durmuştur. Bu propagandaların, tam bir bilgisizlik ortamında yeşerdiğini ve çok uzun süre etkili olduğunu söylemeliyiz.[2]

Bu noktalara işaret eden Cemal Kutay, vaktiyle Enver Paşa'nın Kurmay Yaverliğini yapan Kâzım Orbay'a, eldeki vesikaları tasnif edip arşivleyelim[3], teklifinde bulunduğunu kaydettikten sonra, şöyle yazar:

> "Hem vesikasızlıktan yanlış hükümler verilmiştir, hem de aslından şüphe edilmeyen apaçık vesikaların anlattıklarının tam aksine hükümler verilmiştir. Nitekim 1947'de, Büyük Millet Meclisi'nde, vaktiyle kendisi de Enver Paşa'ya 'Hürriyet Kahramanı' diyen bir milletvekili, Anavatan şehidi için 'maceracı' dediği zaman, Kâzım Orbay Genel Kurmay Başkanı idi ve bildiklerini, çok iyi bildiklerini bile söylememiş, söyleyememişti." (Cemal Kutay, "Hür Türkistan Yolunda, Buhara'da Enver Paşa", *Tarih Sohbetleri*, c.3, Kasım 1966, İstanbul, s.141)

Sovyetler de, Paşa aleyhindeki propagandalarını, O'nun şehadetine rağmen devam ettirmişlerdir. 1920-30 arasında, *"Enver Paşa Türk Halkının Düşmanı"* adıyla, Viladimir Kordinin'in rejisörlüğünü yaptığı bir de film yaptırmışlardır.

Bugün, soğukkanlılıkla baktığımızda görüyoruz ki, Enver Paşa ve o nesilden gelecek nesillere kalan, onların ülkücülükleri, bağlanışlarındaki derinlik ve bir de Cumhuriyetimizdir.

2 Sarıkamış Harekâtı hakkında, Türk Silahlı Kuvvetleri ancak 1993 yılında kendi çalışması sayılabilecek bir eser yayımlayabilmiştir. General Fahri Belen'in kitabı geniş okuyucuya ulaşamamıştır. Propagandanın başlatıldığı o yıllarda yayımlanan Şerif Köprülü'nün kitabı ve IX. Kolordu komutanı İhsan Paşa'nın hatıratı, işaret ettiğimiz propagandaların malzemesi olmuştur. Son yıllarda yayımlanan Özhan Eren ve özellikle Dr. Ramazan Balcı'nın çalışmaları en değerli ve tarafsız eserler arasındadır.

3 Kâzım Orbay'ın elindeki belgeler Türk Tarih Kurumu arşivine verilmiş olup, tasnif edilmiş halde incelemeye açıktır.

Dalgalar Çekiliyor...

TEMİZ ahlakı ve üstün yetenekleri ile Söğüt'te patlayıp üç kıtayı saran Türk enerjisi sönmeye, Viyana, Afrika ve Kafkas öteleri ile Yemen sahillerini döven dev dalgaları çekilmeye başlamıştır. Devlet-i Aliyye yapısındaki özgün kurumlaşmalar, onu tarihin tanıdığı en yüce noktalara taşımış; ancak, bir zamandan beri kendini artık yenileyemez olmuştur. Buna duraklama diyoruz. Dünya değişmekte, insanlar ve toplumlar değişmekte, ama Osmanlı kurumları bu değişmelere göre kendilerine yeniden çekidüzen verememektedir. Bu kurumlar onun hayat karşısındaki bütün sorunlarını çözmüş, en iyi, en güzel ve en doğru olduğu inancını yerleştirmiştir. Toplum bu imanla büyüyüp cihan devleti olmuştur ama, bu inanç aynı zamanda kendi içine kapanmasının da en önemli sebeplerinden olmuştur.

Kültürün kurumlaşmasından sonraki yenilenmelerinde çok daha büyük bir enerji gerekir. Çünkü, hazır bir ruhî ve toplumsal zemin üzerinde değil, birkaç yüz yıllık gelenekleşmiş yapılar bozularak kurulacak zemin üzerinde yenilenme gerçekleştirilecektir. Halbuki Osmanlı kültürü, aynı zamanda, genel anlamda inanç zayıflamasına dayanan bir kültürel soğuma yaşamaktadır; yani kültürün yapabilme gücü azalmaktadır. Bir çok şeyi bilmekte, ama yapamamaktadır. Toplumun gerilimi düşmekte, yaratıcı gücü azalmaktadır. Cevdet Paşa'nın yükselişin temeli saydığı Türk'ün temiz ahlakı da, üstün yetenekleri de körelmeye başlamıştır. Osmanlı, görme, yorumlama ve yaratma gücünü kaybetmektedir.

O güne değin hiçbir zaman tek bir devletle savaşmamış, hiçbir devleti muhatap kılıp onunla anlaşma yapmamış, hep tek taraflı amannameler vermiş olan Osmanlı Devleti, on sekizinci yüzyıla girildiğinde artık diğer büyük Avrupa devletlerinden biri gibidir; onu yenmek çok zordur; ama, imkânsız değildir. Her şeyden önce, Osmanlının da yenilebileceği Avrupalılarca anlaşılmıştır. Bu da kaderin bir cilvesidir ki, Osmanlının

yenilmeye başladığı, soğuma sürecine girdiği bu dönem, Rusya'nın yükselme dönemidir. Avrupa da yenileşme ve yükselme süreçleri içindedir.

Osmanlı, yenilginin doğal bir tepkisi olarak önce askerini yeniden düzenleme gayretlerine girdi. Akıncı Ocağı çökmüştü. On yedinci yüzyıl boyunca bu ocaktan doğan boşluğu Kırım ordusu doldurdu. Toprak düzenine bağlı olarak kurulan Tımarlı Sipahi düzeni de tamamen bozulmuştu. Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi büyük Osmanlı aydınları kanun-ı kadîm'e dönüp bu ocağı yeniden diriltmeyi öğütledilerse de, başarılamadı. Onlar, bu ocakları kuran ve yükselten ilke ve ülkülere sadık kalınmasını istiyorlardı. Bu ilke ve ülkülere aykırılıklar bu ocağı bozmuştu; şimdi düzeltmek için, bu bozulmaları ortadan kaldırmak ve kurucu ilkelere sadık kalınarak yeniden düzenlemek gerektiğini ileri sürüyorlardı. Kültürüne olan inancını kaybetmemiş olan bir aydının ilk önereceği çözüm de budur. Ancak, kanun-ı kadîme aykırı davranışları görüp ayıklamak, bunlara sebep olan şartları değerlendirmek ve yeni şartlar karşısında aynı ilkelere bağlı yeni kurumlaşmalar sağlamak, kuruluştakinden daha büyük bir yaratıcı güç istiyordu. Osmanlı ise yaratıcılığını kaybediyordu.

Osmanlı ilk ve en yakın hedef olarak merkez ordusunu yeniden düzenlemeyi seçti. Bu ordu ki, Yeniçeri Ocağı'ndan yetişme idi ve yabancı tarihçinin *"cehennemî fikir"* dediği muhteşem bir Osmanlı kurumu idi. Yapılan yenileşme hamleleri sonuç vermedi ve bir gün, bu anlı şanlı Ocak, top gülleleri altında, kendi halkıyla boğuşarak, kendini yok etti. Yıl 1826 idi.

* * *

Sultan II. Mahmut Han eğitime yönelir. İstanbul için ilk öğretimi zorunlu kılar, "Mekteb-i Maarif-i Adlî" okulları açar. Tıbbiye ve Harbiye okulları açılır. Tıbhane ve Cerrahhane okullarının açılışında Sultan Mahmut da bulunur:

> "Gerek asâkir-i şâhâne ve gerek memâlik-i mahrûsemiz içün hâzik tabipler yetiştirüp, hidemât-ı lâzimede istihdâm ve diğer taraftan dahi fenn-i tıbbı kâmilen lisanımıza alup, kütüb-i lazimesini Türkçe tedvine say' u ikdam etmeliyiz..."

Sultan Mahmut'un fermanıyla, askerî terimlerin Türkçeleştirilmesi tamamen, tıp terimleri kısmen başarılır.

1826’dan sonra, Osmanlı sanki de ordusuzdur. 1829’da Mora elden çıkmış, kendisine haraç veren bir Yunan Prensliğini Osmanlı kabul etmiştir. Ertesi yıl Fransızlar Cezayir’e saldırmışlardır. Garp Ocakları denilen Cezayir, Tunus ve Trablus, Dayı denilen askerî reisler tarafından yönetilirdi. Fransa, Cezayir’e olan borçlarını ödememiş ve sonunda orayı işgal ederek meseleyi çözümlemiştir. Osmanlı bir şey yapamamıştır. İleride İtalyanlar da benzeri bir hevesle Trablus’a saldıracak ve karşılarında Enver Bey başta olmak üzere genç Osmanlı subaylarının teşkilatlandırdığı büyük bir direniş gücü bulacaktır. Yine 1830 yılında, 1826 Rus savaşının sonuçlarından biri olarak Sırbistan’ın özerkliği kabul edilmiştir.

Yunan prensliğinin kurulmasından sonra Osmanlı mülkündeki Rum reaya, bütünüyle oraya yönelmeye başlamıştır. 1832 yılında Yunan isyanlarında çok payı olan Sisam Adasına özerklik verilir.

Bu gaileler içinde Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyan etmiş ve oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı ordusunu Konya önlerinde yenerek ilerlemeye başlamıştır. M. Ali Paşa’ya Suriye ve Adana vilayetleri de verilerek geri çekilmesi sağlanır. Ancak, 1838’de M. Ali Paşa Ordusu yeniden yürür ve Nizip’te Osmanlı ordusunu dağıtır.

1839’da Sultan Mahmut’un ölümü ile, yerine oğlu Abdülmecit geçer. Bu yıl, Hain Ahmet Paşa, elde mevcut Osmanlı donanmasını Mısır’a götürerek M. Ali Paşa’ya teslim eder. Bu sırada Tanzimat Fermanı ilan edilir.

Yukarıdaki kısa dokunuşlardan sonra, hem Tanzimat Fermanının hangi şartlar altında imzalandığı, hem de o dönem ve daha sonrakilerin ruh halleri daha kolay anlaşılabilecektir. Tanzimat dönemi, Reşit, Âli ve Fuat Paşalar gibi yetişmiş insanların yönetiminde idareyi merkezileştirme ve bir çok alanda yeniden kurma gayretleriyle geçmiştir. Bu alanda ciddi mesafeler de alınmıştır. Ancak, bu zayıf zamanlarında, varlığını devam ettirebilmek için sürekli Avrupalı devletlere muhtaç halde olması ve o devletlerin de, her türlü nezaketi bir yana bırakarak bu güçsüzlüğü sömürmeleri, yeni yetişen nesillerin çok ağırına gitmiştir. Tanzimat Fermanı’nın yabancı elçiliklerin zoru altında yayımlandığı bilinmektedir. 1856 Islahat Fermanı’nın ise, yabancı elçilerin de katıldığı bir komisyon tarafından hazırlandığı yine bilinmektedir. Ayrıca, Cevdet Paşa’nın yazdığına ve zamanın Şeyhülislamının söylediğine göre, düşman gemileri

Boğaz’da ve topları saraya çevrili iken 1856 Fermanı ilan edilmişti. Bu fermanın, siyasi hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ayırımını ortadan kaldırarak, eşit vatandaşlar kavramını getirmesi ile Müslüman halk sadece “Gâvura gâvur denilmeyecek” diye alay etmedi; hiçbir zaman affetmedi de. Yeni Osmanlıların Tanzimatçılara olan husûmetlerinin önemli bir sebebi de budur. Yeni Osmanlıların etkisinde ve Namık Kemal’in şiirleriyle beslenerek yetişen İttihat Terakkici yeni nesil, Osmanlının düştüğü bu zayıflığı Devlet-i Aliyye’ye yediremeyecek ve onu anlamak yerine, Tanzimatçılara ve yönetimlere fatura etmek yolunu seçeceklerdir.

Ateşte Pişen İnsanlar...

ENVER Paşa'nın yedinci dedesi Abdullah, Müslüman olmuş bir Gagavuz Türkü'dür. Yemeni satarmış. Kırım Sarayında yemeni satarken, kızlardan birine tutulmuş, kız da onu sevmiş, Müslüman olarak evlenmişler. Kırım'ın Ruslar tarafından işgali üzerine Tuna deltasındaki Kili kasabasına göçmüşler. Buranın da işgal edilmesi üzerine Abdullah'ın oğlu Kahraman, Karadeniz kıyısındaki Kastamonu'nun Abana yöresine göçmüş.

Bu aileden olan, bayındırlık teşkilatında inşaat teknisyeni Ahmet Beyin oğlu İsmail Enver, 23 Kasım l881 Çarşamba günü[4] İstanbul Divanyolu'nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evlerinde doğmuştur. Annesi Ayşe Dilara hanımdır.

Enver'in nüfus kâğıdı

Devlet- i Aliyye-i Osmaniye Tezkeresidir.

İsim ve Şöhreti:	İsmail Enver Bey.
Pederi ismiyle mahall-i ikameti:	Deraliyye'de Ahmet Bey.
Validesi ismiyle mahall-i ikameti:	Deraliyye'de Ayşe Hanım.
Tarih ve mahall-i veladeti:	Deraliyye 1298 (yazı ile de yazılmış)
Milleti:	İslam.
Sanat ve sıfat ve hizmet ve intihab salahiyeti	Erkân-ı harbiye Kolağası.
Müteehhil ve zevcesi Müteaddit olup olmadığı:	Zevcesi yok.

Derecat ve sunuf-i askeriyesi:	Kolağası.

Eşkali

Boy	Orta
Göz:	Ela
Sima:	Buğday
Alamet-i farika-yı sabite:	Tam

Sicill-i nüfusa kaydolunan mahalli

Vilayeti	Manastır.
Kazası:	“
Mahalle ve kariyesi	Emirçelebi yabancıyanı
Sokağı:	“
Mesken nu	14
Nev’-i mesken:	hane

Balada isim ve şöhret ve hal ve sıfatı maharrer olan İsmail Enver Bey bin Ahmet Bey Devlet-i Aliyye’nin tabiiyetini haiz olup, ol suretle ceride-i nüfusta mukayyet olduğunu müşir işbu tezkere ita kılındı.

10 Kânunievvel 1321

Deraliyye’de daire 1, Hoca Rüstem Mahallesi

Çatalçeşme sokağı, hane, 6

(Nezaret-i Umur-ı Dahiliye) mühürler.

(Arı İnan, *Enver Paşa’nın Özel Mektupları,* Ankara 1997, s. 20)

Ailesi orta halli olmakla, onun eğitimi için gerekli her şeyi yapmaya gayret eder. Üç yaşında iken evlerinin yanındaki İbtidaî Okuluna gider. *“İlk besmeleyi mekteb muallimi Kara Hafız Efendinin önünde telaffuz ettim.”*(*Enver Paşanın Anıları*, haz. Halil Erdoğan Cengiz, İst. 1991, s.33) Daha sonra Fatih Mekteb-i İbtidaîsinin ikinci sınıfında iken bayındırlık işlerinde kondoktör olarak çalışan babasının tayini Manastır’a çıkar. Okulu orada bitirir. Yaşının

küçük olması sebebiyle Askerî Rüşdiye’ye kaydını yapmak istemezlerse de, çok heyecanlı ve istekli oluşuna bakarak okula alırlar. Yaramaz olmadığı için arkadaşlarının, derslerine çalıştığı için de öğretmenlerinin sevgisini kazanır. İlk sınavda sınıf yedincisi olur; ancak genel sınavda, dersi okutulmayan bir soru sorulur; küçük Enver bilemez. Sınıfın altmışıncılığına düşer. Bu durum onu çok üzer ve gevşekliğe sevkeder. *“Hem sınıfın aşağısında bulunuyorum diye öğretmenlerin önem vermeyişi gayretimi büsbütün kesiyordu. Dördüncü yılda son bir gayretle sınıfın otuzuncusu olmuştum. Okuldan mezun olurken on yedinci oldum.”* (Cengiz, *a.g.e.*, s.34) Sakin, gösterişsiz ama çevresine güven telkin eden bir kişiliği vardır. Bu döneminde parlak bir öğrenci olmaktan çok, iyi halli bir öğrencidir.

Rüşdiye’den sonra Mekteb-i İdâdî’ye on beşinci olarak girer. Manastır Askerî İdâdîsi o zamanlar, Mustafa Kemal’in de okuduğu, bir çok seçkin Osmanlı subayının yetiştiği itibarlı bir okuldur. Askerlik hevesi sebebiyle heyecanla derslere sarılır. İkinci sınıfa on ikinci ve üçüncü sınıfa dokuzuncu olarak geçer. Sonunda Harp Okuluna nakledilirken sınıf altıncısı olur. İdâdî okulundayken, kendi ifadesiyle *“Doğruluktaki taassubu”* sebebiyle altı hafta izinsiz kalma cezası alır. Üçüncü sınıfta, resim dersinde, kendinden büyük bir arkadaşı Enver’i yatırıp üstüne ot yığar. Tam Enver kalkarken öğretmen içeri girer ve ona üç hafta izinsizlik cezası verir. Enver kimsenin adını vermez. *“Bu ceza bana pek ağır geldi.”* diye yazar. Bir diğerinde, arkadaşlarının ısrarı üzerine yaptığı bir çalgıyı öğretmenleri yakalar ve kimin yaptığını sorarlar. Enver ortaya çıkar ve ben yaptım der. Yine üç hafta izinsizlik cezası verilir. *“Fakat bundan o kadar üzüntülü değildim. Çünkü hakikaten kabahatliydim. Yalnız, doğruluğun serkeşlik olarak yorumu pek gücüme gidiyordu.”* (Cengiz, *a.g.e.*, s.35)

İdâdî son sınıfındayken l897’de Girit olayları başlar. Adanın Yunanistan’a katıldığını açıklamasıyla başlayan ve sonunda Türk-Yunan savaşına dönüşen gelişmeler öğrencilere büyük heyecan verir. Dinlenme zamanlarında sobanın başında toplanarak konuyu tartışır, *“Hükûmetin aczinden, mutlakiyet yönetiminin kötülüğünden ve özellikle de Sultan Hamit’in fenalığından bahsederdik.”*

Buradan sonra Harp Okuluna giden Enver’i, oradaki arkadaşları, “çalışkan, mazbut, ciddi ve sözünde duran biri” olarak anlatırlar. O günlerde

trenler askerî sevkiyata tahsis edildiğinden Selanik'teki Harp Okuluna özel bir trenle gönderilirler. Şunları yazar:

> "Artık bizdeki sevinç fevkalade idi. Subay adayı olmuştuk. Biz de üç sene sonra, şimdi harbe giden kahraman askerlerimize komuta edecek kabiliyette bulunacaktık. Yolda rast geldiğimiz trenlerdeki Anadolu gönüllü taburları erlerinin yüzlerindeki gülümsemeyle bize selam verişi, şarkı söyleyişleri gerçekten bunlara layık subay olabilmek için son derece çalışmak azmi hususunda bizi gayretlendirmeye yeterli idi. Evet, onlar her şeylerini, yerlerini, yurtlarını bırakarak vatanın bir köşesinde ölmeye gidiyorlardı. Biz de, gelecekte bize emanet edilecek bu yüzlerce belki binlerce kahramanı iyi yöneterek, onları zaferlere sevk için bilgi ve beceri kazanmaya gidiyorduk. Her iki taraf da, vatanın kurtuluşu için çalışmaya gidiyordu. Bu sırada yegâne emelim, subay olmak, memleketime bu suretle hizmet etmekti." (Cengiz, *a.g.e.*, s.36)

Harp Okulu'na heyecanla başlar; gözü, buradan kurmay okuluna gitmektedir. Fakat, Manastır İdâdîsini altıncılıkla bitirmesine rağmen notları düşük olduğundan pek de ümitli değildir. İlk sıralamada sınıfının elli altıncısı durumdadır; bu durum devam ederse kurmay sınıfına ayrılmak mümkün değildir. *"Mamafih her halde azm etmiştim."* der.

Bir gün öğrenciler toplanarak, subaylardan, Harbiye' den, Tıbbiye'den bir çok kişinin "Sultan Hamit aleyhindeki teşebbüsat-ı cinayetkârâneleri" sebebiyle sürgün ve idamla cezalandırıldıklarına dair bir duyuru okunur. Mektepler Nazırı Zeki Paşa bir nutuk çeker ve askerlikte sadakatin her şeyin üstünde olduğunu söyler: *"Sadakat tahsil edildikçe, ta'biye ve seferiyye ve diğer konularda meleke kazanılmasına gerek kalmadan zafere ulaşılabileceğini"* söyler. Nedense bu sözler Enver'in zihninde *"İğrenç yalanlar"* olarak yankılanır ve ufak bir ukde yapar. Sonunda unutur ve yine derslere yoğunlaşır.

İkinci seneye on yedinci, üçüncü seneye on ikinci olarak geçer. Okulu bitirirken dördüncüdür. Fakat, geçen yıllarla birlikte ortalama alındığında dokuzuncu olur. Artık, kurmaylık için ayrılan kırk beş kişi arasında Enver de vardır. Harp Okulunda bir hafta izinsizlik cezası alır. Sınıfın en küçüğü olduğu için en önde oturur. Kara tahtaya, sınıfta bulunan bir kedinin ağzından açık mektup yazanın kim olduğunu nöbetçi öğretmen ondan sorar. O da, bilmiyorum der. Sonradan dilekçeyi yazan ortaya çıkıp, ben yazdım derse de, Enver, bilmiyorum dediği için cezayı alır.

> "Beni uslu, çalışkan bir öğrenci olarak tanırlardı. Çoğu zaman derslerime yalnız çalışır, bahçede yalnız gezer, yaşımın küçük olmasından ötürü Manastır Harbiyesinden

gelmiş olan büyük arkadaşlarım tarafından korunurdum.”

Kurmay olmak üzere Erkân-ı Harbiye Okuluna alınan Enver, burada da sevilen ve saygı duyulan biridir. Bu yıllarında aynı yaşlarda ve aynı okulda beraber oldukları amcası Halil (Paşa) ile başlarından bir siyasi tutuklanma olayı geçer. Okuldan alınıp, sorgulanmak üzere Yıldız’a götürülürlerken, Halil bir yolunu bulup kendisini, “Ben bir şey bilmiyorum, haberim yok de.” diye ikaz eder. Olay, şehzade Mecit Efendi’nin Almanca öğretmeni ile onun arkadaşı bir gazetecinin evlerinde görülmesine dayalıdır. Bu öğrencilerin Şehzade’nin kayınbiraderi Zeki Bey kanalı ile gizli ilişkiler içinde oldukları şüphesi uyanmıştır. Enver, kendi tabiri ile “aptal” rolü oynar ve bir şey görmediği, bilmediğinde ısrar eder. Halil, ise kendisinin bir subay olduğunu, Padişah’a sadakat yemini ettiğini söyleyerek, Bayram selamlığında evlerinde iki misafirleri olduğunun doğru olduğunu; ancak bu dâvetin Zeki Bey ve Şehzade ile hiçbir ilişkisinin bulunmadığında ısrar eder. Okula gönderilir ve tek kişilik nezarethanelere konulurlar. Sultan Hamit’in zalimliğine çoktan inandırılmış olan Enver burada istibdadın yıkılması üzerine hayaller kurar. Daha sonra, *“Sultan Hamit ve yakınlarına karşı içimde derin bir kin uyandı.”* diye yazar. Kendine verilen ot minder üzerinde Sultan Hamit’in vücudunu yok etme hayalleri içinde uyuya kalır. Ertesi gün yeniden Yıldız’a götürülüp sorgulanır ve serbest bırakılırlar.

“Bundan sonra, ara sıra, güvendiğim arkadaşlara bu zalim yönetimi devirmek çarelerinden söz etmeye başlamıştım. Fakat bunlar söz olarak kalıyordu.”

Kurmay okulunda kendisini bütünüyle derslerine vermiştir. *“Ben kendimde bir fevkaladelik görmemekle birlikte hocalarımın hemen genel olarak takdirlerini alıyordum. Böylece kurmay ikinci seneye beşinci, üçüncü seneye üçüncü olarak geçtim.”*

Kurmay okulunun bitirme sınavlarına girerken, vatana ve millete hizmet imkânı için Allah’a sürekli dua ettiğini ve heyecan duymadığını söyler. *“İçim rahattı; elimden geldiği kadar çalışmış, geri kalan için Allah’a sığınmıştım.”* (M. Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, s.259) Sınavlar biter ve Enver sınıf birincisi ve fakat okul ikincisi olarak Ocak 1902 yılında mezun olur. Okul birinciliği için, geçen bütün yılların ortalaması alındığı için, Okul birincisi, daha sonra Sarıkamış hareketinde

XI. Kolordu komutanlığı yapacak olan ve arkadaşlarının "büyük zakâ" diye andıkları Hafız Hakkı olmuştur.

Yirmi bir yaşında bir kurmay yüzbaşı olarak orduya katılan Enver Bey'in bütün kurmaylar gibi piyade, topçu ve süvari sınıfları içinde sekizer ay staj yapması gereklidir. Bunun için de, iki sene müddetle 3. Ordu'ya atanır. Kendisi bir süre İstanbul'da büyük annesinin yanında kalmak isterse de, Hırka-i Şerif şenliğine katılmak üzere (Ramazanın on beşinde) hemen Ordu merkezi Selanik'e gitmesi emredilir. Burada 13. Topçu Alayı'na verilir. Sekiz ay süreyle Manastır'da 6. Topçu Bataryası'nın komutanlığını yapar; büyük bir enerji ile çalışır. Tabur komutan vekili Kolağası Salih Bey de kendisine yardımcı olmaktadır. Fiilen askerliğe giren ve deneyimler kazanmaya başlayan Enver'in bu dönemi için yazdıkları ilgi çekicidir:

> "Fikirlerimi umduğum gibi gerçekleştiremeyeceğimi görmüştüm. Alayın içinde reformlar yapmak zordu; kimse büyük bir işe girmek istemiyordu. Böylece herkesin gönüllü olarak, elinden gelenin en iyisini yapması durumunda her şeyin düzeleceğine inanıyordum. Kendi görevini tam yapmayan bir mülazımın en üst ordu idaresini, paşaları vb. tenkide hakkı olmadığını görmüştüm. Bu yüzden bu tip tenkitçileri takip edip cezalandırıyordum." (Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 260)

Ancak çevresi kendisinden hoşnuttur. Balkan çetelerine karşı çatışmalara, zaman zaman bataryasıyla katılır:

> "Mayıs ayında Mogila'da on sekiz kişilik Bulgar çetesiyle olan çatışmaya iki topla katıldım. İlk gerçek top ve tüfek atışını orada gördüm. Bu çatışmada eşkıya bütünüyle yok edilmişti. Mamafih topçu subayı sıfatıyla çatışmaya ciddi katılamamıştım. Yalnız iş top atmaktan ibaretti." (Cengiz, *a.g.e.*, s.46)

1903 Eylülünde kendi isteği ile, piyade stajını yapmak üzere 20. Piyade Alayı'nın 1. Taburuna atanır. *"Benim niyetim Bulgar hudundundaki bölgeyi öğrenmekti ve bu sırada redif askerleri de silah altına alındığından, savaş anında geri kalmak istemiyordum."* (Ş. Hanioğlu, *a.g.e.*, s.262) Bir ay sonra bu tabur karakollara dağıtıldığından, Koçana'daki 19. Piyade Alayı'nın 1. Tabur, 1. Bölük komutanlığına atanır. Burada iken Sultan Tepe civarında iki yüz kişilik bir Bulgar çetesiyle çatışmaya girer. Bölgeyi iyi tanımadığından ve birliklere komuta eden Miralay, hareket birliği sağlayamadığından çatışma akşama kadar sürer ve akşam çeteler kaçarlar. Enver Bey takip etmek ister; tabur komutanı izin vermez; onun gençliğine acıdığı için izin vermediğini söyler. *"Böyle bir çetenin, bizim sayıca üstün birliklerimizden*

kaçabilmesi beni derinden sarsmıştı." Bundan sonraki çatışmalarda mümkün olduğu kadar işi gündüz bitirmeye karar verir. Asker onu sevmektedir; ancak subaylar, kuralları çok sıkı uyguladığı için pek hoşnut değillerdir.

1904 yılının Nisanında süvari stajı için Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nın bir bölüğüne gönderilir. *"Pek memnundum. Burada yalnız bulunacaktım. Burada subaylardan her türlü görevin tam uygulanmasını istediğimden, evvelce kendi keyfine alışmış olan bu efendiler hiç memnun olmadılar."* Görevine devamsızlık eden bir subaya hapis cezası vermek zorunda kaldığını söyler.

> "Burada evvelki fikirlerimi değiştirmek zorunda kaldım. Çünkü, memurlardan sadece gönüllü iş istemek demek ki doğru değilmiş. Bu böyle olsaydı kanunlara ve içinde var olan cezalara gerek olmazdı. Demek ki, her şeyden evvel devlet işlerinin iyi sonuçlanabilmesi için kanunun harfiyyen uygulanması şartmış.... Subaylar komutanlarına itaatsizliğe başlar ise, orada yapılacak pek bir şey kalmamıştır. O zaman komutan beceriksizdir, yani emrini astına uygulatacak gücü yoktur. Böyle bir durumun sürmesi vatanın batması anlamına gelir." (Hanioğlu, *a.g.e*., s.263)

Enver Bey, beceriksizliği sebebiyle emekli edilmesi gereken bir Miralayın, İstanbul'a birkaç bin lira gönderip tümen komutanı olduğundan bahseder. Bu tür olayların subaylar üzerinde moral bozucu etkileri olur.

Genç subaylar, bütün bu ve benzeri aksaklıkları, Abdülhamit zulmüne bağlamak kolaycılığına kendilerini kaptırmışlardır. O da, *"Ve böylece gitgide bu kötü olaylara bir son verip Abdülhamit'in istibdadı yerine Kanun-ı Esasî'ye dayanan bir devlet tesisi gerektiği fikri içimde büyüyordu. Yoksa her atılım sonuçta başarısız olacaktı."* diye düşünür. Avrupa'nın direttiği reformların ülkeyi parçaladığını görüyor, ancak bunu, memleketin bozuk idaresine, bozulmayı da Abdülhamit istibdadına bağlıyorlardı. Onlar bozulan yönetimi düzelteceklerdi.

> "Hrıstiyanların Avrupa tarafından desteklenmesi memlekette eskisine göre tam tersine bir eşitsizlik yaratmıştı. Memurlar artık sadece Hrıstiyanların işleri ile uğraştığından, kimse Müslümanların haklarıyla uğraşmıyordu. Bir Hrıstiyana yapılmış olan haksızlık hemen cezalandırıldığı halde, kimse Müslümanların haklarını sormuyordu." (Hanioğlu, *a.g.e*., s.264)

İki ay da İştip'te kaldıktan sonra stajı biten Enver Bey Manastır'daki karargâha döner. Burada 1. ve 2. şubelerde on beşer gün çalıştıktan sonra, yeni kurulmuş olan Ohri ve Kotsavo askerî bölgelerine müfettiş olarak

atanır. 7 Mart 1906'da kolağası (önyüzbaşı) olan Enver Bey'in yoğun ve yıpratıcı çete savaşları başlar. *"Bazen bir ay sonra bir çetenin takibinden döndüğümde hemen yeni vazifelere gönderilirdim. Ve hiçbir zaman yorgunluk yahut hoşnutsuzluk göstermedim."*

Ferik Hadi Paşa ve kurmay başkanı Hasan Bey'in sorumluluk bilinci içindeki gayretleriyle Manastır ve çevresindeki çeteler temizlenir.

> "Bu şekilde iki yıl içinde sadece benim emrimdeki kıtalar ile elli dört çatışmada bulundum. Ketiha'da yaptığım savaş benim için örnek oldu. Ondan sonra, çatıştığım çeteleri firar edememeleri için artık çembere alıyordum. Ondan sonra bizzat yakın savaş için uygun noktayı tesbit edip en kısa zamanda hücum ettiriyordum. Böylece çabuk ve çoğu zaman önemsiz kayıplarla amacıma ulaşıyordum." (Hanioğlu, *a.g.e.*, s.265)

Nisan ayındaki bir çatışmada bacağından vurulur; bir ay kadar çatışmalardan uzak kalır. Sonra yine yoğun ve başarılı savaşlara girer. Başarılarından ötürü kendisine 4. ve 3. Mecidiye, 4. Osmaniye ve altın liyakat madalyaları verilir.

Enver Bey

4 Paşa'nın doğum tarihi ve diğer bazı tarihler konusunda Ş. Süreyya Aydemir'in kitabında bazı yanlışlar ve tutarsızlıklar vardır. Bu konuda, Şükrü Hanioğlu'nun çalışmasını da değerlendiren Halil Erdoğan Cengiz'in tespitlerini esas aldım. Enver Paşa'nın 1908 yılına kadarki hayatı için, Paşa'nın H. E. Cengiz tarafından yayımlanan ve Ş. Hanioğlu'nun, Almancasıyla birlikte verdiği otobiyografisi esas alınmıştır.

Bir Neslin Hayalleri

BU yıpratıcı mücadeleler içinde Enver'in yıldızı parlamaya başlar; hızla yükselir. 30 Ağustos 1906'da Binbaşılığa terfi eden Enver Bey yirmi beş yaşındadır. 1907 yılında, maaşına zam yapılarak, yine Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinden oluşan çetecilere karşı eşkıya takibi ile görevlendirilir. Enver Bey bir yandan çetelerle vuruşurken bir yandan da İmparatorluğun kurtuluşu için düşünmektedir:

> "Bütün bu mücadeleler kendini bilenleri düşündürüyordu. Her gün imha edilen çetelerin yerine yenisi ortaya çıkıyordu. Hükûmet bunların önlenmesine karşı, tesir edebilecek gücü gösteremiyordu. Avrupa hükûmetlerinin güvenini kaybetmiş olması, artık Osmanlı hükûmetinin Rumeli kısmının elden çıkacağı hissini vermeye başlamıştı. Arnavut vatandaşlarımız bunu anlayıp kendi başlarının çaresine bakmağa savaştılar. Onlar da memleketlerini istila edecek Yunanîlik fikrine karşı silahlanmışlardı. Bu karma karışık hal içinde herkeste, öyle her gün ölmekten veya aşağılanma içinde yaşamaktansa, İstanbul idaresini düzeltmeye savaşmak, böylece ya vatanı büsbütün kurtarmaya veyahut bu uğurda şanlı bir şekilde ölmeye savaşmak heyecanı uyanmıştı. Fakat henüz bunu kuvveden fiile çıkarmak için bir teşebbüs yoktu." (Cengiz, a.g.e., s.57)

Görülüyor ki genç Enver de kolay yolu seçmiş, zamanın diğer çoğunluk aydınları gibi çözümü hükûmetin değiştirilmesinde aramıştır. Avrupa hükûmetlerinin güveninin kazanılmasını bir teminat gibi düşünmektedir. Bugün bize pek safça görünen bu bakış tarzı o günün aydınlarının çoğunda egemendir. Halbuki aynı Enver hatıratının başka yerlerinde Avrupalı devletlerin önerdiği ıslahatların memleketi parçalamaktan başka bir şeye yaramadığını da yazmaktadır. Öyle görünüyor ki, gerçeği yakinen anlayabilmeleri için devlet sorumluluğunu yüklenmeleri gerekecektir.

Tanzimat ve ardından Islahat Fermanlarıyla, Müslüman teba ile aynı siyasi haklara kavuşan gayrimüslimler, millîciliğin getirdiği heyecanlar

içinde ileri adımlarını atmaya devam etmektedirler. Rusya ve Avrupalı devletlerin parmağı sürekli Balkanlardadır. Şark Meselesi olarak nitelenen sorunlar, artık Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması olarak algılanmaktadır. Rum, Bulgar, Hırvat ve Sırp gibi Balkanlı gayrimüslimlerin Devlet-i Aliyye'den koparak bağımsızlaşması için, Avrupalı devletler ve Rusya tarafından açık destek verilmektedir. Doğuda Ermeni meselesi olarak gündeme gelen olaylar da, aynı desteklerle aynı hedefe yönelmiştir. Bütün bu gelişmeler, ıslahat adı altında adım adım ilerledikten sonra, sonunda isyanlara dönüşmüştür. Balkanların her yanında Rum, Bulgar, Sırp ve Makedon çetelerle kanlı boğuşmalar olmakta ve Osmanlı Türk halkı erimektedir.

Sultan II. Abdülhamit Han, Devleti ayakta tutabilmek için elinden geleni yapmaktadır. Ancak, onun açtığı okullarda yetişen genç subaylar hiç de onun gibi düşünmemektedirler. Bu nesil, Namık Kemal ve benzeri Yeni Osmanlıların heyecan çizgisinde, Meşrutiyet idaresinin kurulmasını istemekte ve bunu, aynı zamanda Balkanlardaki ayaklanmalara bir çözüm gibi düşünmektedirler. Tanzimatla birlikte başlayan ve Devlet-i Âl-i Osman'ı eşit vatandaşlar statüsüne dayalı yeni bir konsept üzerine yapılandırmayı hedefleyen Osmanlıcılığa, Türklerden başka inanan ve sarılan olmamıştı. Belki biraz da çaresizliğin verdiği bir psikoloji ile ve Avrupa'dan gelen yoğun telkinler altında bu genç insanlar, müslim-gayrimüslim ayırımı yapmayan bir kardeşlik havası içinde Meşrutiyet'i kurup, bu insanları da yönetime ortak etmekle kurtuluşa ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Bugün, yani tarihî gelişmeleri bilen insanlar için, çok safça görünen bu bağlanışı, Osmanlı toplumunun o güne kadar tanımadığı şiddetli bir propaganda ortamında anlamak mümkündür. Esasen toplum yorgundur, toplumun aydınları çözüm üretememektedir ve bu yüzden, gerçekçi olmasa da kolay çözümler kendisine cazip görünmektedir. Cevdet Paşa, bütün bu gelişmeler içinde, devletin esasının yara aldığını, kuruluş ilkesinin çiğnendiğini görmüş ve söylemişti; ama, bugün bile yeterince anlayanları olmayan bu idrakin bu gençlere egemen olmasını beklemek mümkün değildi.

Gayrimüslim unsurlar, esasen millîcilik akımlarıyla ayaklanmış, millî kültürlerine dönüş hareketlerine çoktan başlamışlardı. Onlar, İbni Haldun'un *"Asabiyetin nihai hedefi devlet olmaktır."* ilkesine uygun olarak

hedeflerinin şuurunda ve adım adım ilerliyorlardı. Meşrutiyetin ilanı da bu adımlardan büyükçe biri olacaktı. Balkanlardaki gayrimüslim unsurlar, silaha sarılıp çeteler kurarak eşkiyalığa ve Müslümanlara zulmetmeye başladıkları zaman, bunu hem bir millî kurtuluş hareketi, hem de Meşrutiyeti ilan etmesi için Sultan Hamit'i zorlama hareketi olarak gösteriyorlardı. Avrupalı ülkeler de Meşrutiyet'in ilan edilmesini istiyorlardı. Çünkü, eşit statü kazanılmasıyla çok önemli bir adım atılmıştı; şimdi, gayrimüslimlerin Osmanlı Meclisine girerek, hakimiyete ortak olmaları, millî iradeye yansımaları ikinci büyük adım olacaktı ve Şark Meselesi'nde, yani İmparatorluğun parçalanmasında kullanılabilecekti. Nitekim öyle oldu ve kullandılar da.

"Üç Vilayet" (Vilayât-ı Selase) olarak anılan ve nüfusunun yarısından çoğu Müslüman olan Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde, ikinci büyük nüfus olan Bulgarlar "Makedonya Makedonyalılarındır." sloganı ile 1902'de ayaklanırlar. Daha önce 1877 Rus harbi sonrasında Ayastefenos Anlaşması ile Makedonya Bulgarlara bırakılmışken, daha sonraki Berlin Anlaşmasında geri alınmıştır. Ama, asıl büyük ayaklanma, yıllarca süren silahlanma ve teşkilatlanmadan sonra 1903 Ağustos'unda başlar. Çok kanlı hareket eden ve on beş-yirmi bin çetecinin katıldığı söylenen ihtilali, Osmanlı ordusu ancak üç ay içinde bastırabilir. Ama, onların asıl maksadı Avrupa ve Rus müdahalesini sağlamaktır.

21 Temmuz 1905'te Cuma selamlığında Sultan Hamit'e bomba atılır; sonuç alamazlar. Yabancı devletlerin müdahaleleri gün geçtikçe artmaktadır. 1906 yılında, Makedonya'daki malî ıslahat bahane edilerek Midilli ve Limni gümrük ve posta-telgraf binaları yabancılarca işgal edilmişti.

Balkanlarda Osmanlı subayları, bu gayrimüslim çetelere karşı, yıpratıcı mücadelelerinde kahramanca çarpışıyorlardı. Özellikle 1903 ayaklanmasından sonra Osmanlı subayları da daha şuurlanmışlardı; çetelere karşı, sadece bir görev gereği değil, hırsla dövüşüyorlardı. İşte binbaşı Enver onların arasındaydı. Besmelesiz adım atmayan bu genç subay, "*Ya Rabbi! Bana, vatanıma, milletime ve dinime iyi hizmetler etmeyi nasip eyle.*" diye sürekli dua ediyor; korku tanımıyordu. Ve yıldızı parlıyordu. Şevket Süreyya Bey diyor ki:

> "İşte bu Enver Bey'dir ki, on sene sonra, ordudaki kumanda kadrosunu tamamıyla tasfiye edecektir. Balkan Harbi'nde hemen hemen kurşun atmadan dağılan bir

ordudan, sadece bir buçuk yıl sonra, kumanda işlerinde dünyanın belki de en disiplinli ordusunu kuracaktır." (Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, İstanbul 1970, c.I, s.483)

Makedonya'da dövüşen subaylar, aynı zamanda Meşrutiyet için Sultan Hamit'e karşı teşkilatlanıyorlardı. Onları asıl çıldırtan şey çeteciler değil, yabancı devletlerin müdahaleleri karşısında Osmanlı hükûmetinin çaresizliği idi. Şöyle bir olay yaşanır: Manastır'daki Rus konsolosu sokaklarda dolaşır ve rastladığı Osmanlı askerlerine hakaret eder, hatta kamçısı ile vururmuş. Bir gün yine aynı terbiyesizliği yapıp, karakol nöbetçisi Halim'e vurunca, asker tüfeğini doğrultur ve konsolosu caddeye serer. Dünya ayağa kalkar ve onurunu koruyan Osmanlı askeri Halim, Divan-ı Harp kararıyla idam edilir. Genç subaylar bu tür aşağılanmaları onurlarına yediremiyorlardı; çetecilerle her türlü şart içinde çarpışıp ölüyorlardı ama, bunu kaldıramıyorlardı. Enver Bey de bütün diğer genç Osmanlı subayları gibi, *"Ne zaman bizde mantıklı bir idare kurulacak; ne zaman kendini böyle hakaretlerden temizleyebilecek ve koruyabilecek bir devlet olacağız!"* diye öfkeyle düşünüyordu. Enver Bey'in komuta ettiği batarya, Rus konsolosunun ölümü dolayısıyla beş el saygı atışı yapmak zorunda kalmıştı ve Enver Paşa Osmanlının çaresizlik içindeki bu zulmünü ölünceye kadar unutmayacaktı. Çok sonraki notlarında, Avrupa'nın müştereken Osmanlılar üzerindeki çemberini daralta daralta Türkleri ezmekte devam ettiğini, Rus hükûmetinin bu askeri astırmakla *"Osmanlıların izzet-i nefsini daha da alçaltarak onları esiri olmağa alıştıracağını zannediyordu."* (Masayuki Yamauchı, *Hoşnut Olmamış Adam- Enver Paşa*, İstanbul 1995, s. 288) diye yazacaktır.

Ne yazık ki, bu genç subaylar, devletin zaafını, başta padişah Abdülhamit Han olmak üzere Saray çevresindeki kişilere bağlıyor ve bu çerçevede yapılacak değişikliklerle kurtulabileceklerini sanıyorlardı...

Cemiyet-i Mukaddese ve Vatan Kurtarma

OSMANLININ son döneminin dizginlerini ele alacak ve toplumun hemen bütününü kucaklayacak tek ve etkin bir siyasi örgütlenme olarak İttihat ve Terakki Partisi, başlangıcında beş askerî tıbbiyeli öğrencinin kurduğu gizli bir topluluktur. 3 Haziran 1889'da, Askerî Tıbbiye Mektebi içinde kurulan topluluğun adı İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'dir. İshak Sükuti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit ve Konyalı Hikmet Emin isimli beş öğrenci tarafından kurulan gizli örgütün maksadı, vatanı kurtarmaktır. Vatanı kurtarmaktan ise, Sultan II. Abdülhamit yönetimini devirmeyi anlarlar. Bazen Sultan Hamit'e kadar uzanan, genellikle onun çevresi hakkında propagandalar yaparak çevrelerini genişletir, bir muhalefet merkezi haline gelmeye çalışırlar.

Bu muhalefet, yabancı devletlerin Osmanlı iç sorunlarına müdahalelerini içlerine sindiremeyen ve onurları kırılan genç subayların ilgisini çeker; Osmanlı yönetiminin beceriksizliği ve cehaletini sebep olarak gören bu kesim, yönetimin devrilmesi ve güçlü bir idarenin kurulmasıyla her şeyin düzeleceğini zannetmektedir. Kanun-ı Esasî de, bu hayalin simgesi haline getirilmiştir; ilan edilmesiyle, Tanzimat'ın başaramadığı Osmanlı kardeşliği gerçekleşiverecektir.

Bugün bize pek hafif görünen bu düşünceler, kolay yoldan memleketi kurtarmak hevesinde olan o günün bazı asker ve okumuşları için etkileyici bir inanç haline gelmiştir.[5] Bir çok çelişki bir arada yaşanır; ama, fark edilemez. 1856 Islahat Fermanı'nın müslim-gayrimüslim siyasi eşitliğini ilan etmesinin, Osmanlı halkını bir millet haline getirmediğini, bütünlüğünü sağlamadığını, tam tersine ayrılık ve bölünmelerin önünü açıp derinleştirdiğini bu vatanseverler görememişlerdir. Bunu göremeyenler, elbette ki, bütün bu "anasır-ı muhtelife"nin oluşturacağı bir Meclis-i Mebusan'ın birlik değil nifak merkezi olarak çalışacağını, bölünmeyi güçlendireceğini, resmîleştireceğini de düşünememişlerdir. Çünkü bunları düşünerek Osmanlının sorunlarına çözümler aramak zor iştir ve Sultan II. Abdülhamit'in yapmaya çalıştığı budur. Ama, genç subaylarımız, işin kolay yoldan açıklaması varken, öyle zor sorularla uğraşacak düzeyde değillerdir[6]. O kadar ki, millî onuru zedelendiği için ayağa kalkan insanlar, Rum, Ermeni yahut Bulgar milliyetçileri ile aynı safta, Osmanlı Hakanına karşı kavgaya girerler. İşin tuhafı bu subayların Enver Bey dahil çoğu, bir yandan da dağlarda bu çetelerle savaş halindedirler. Büyük devletlerin müdahalelerini onurlarına yediremeyip isyan edenler, Osmanlı otoritesini kurmaya çalışan Padişah'a karşı, bu devletlerin

desteğini talep ederler yahut ses çıkarmazlar. İşin en kısa ve eski ifadesiyle, asker-sivil okumuşlarımız, tam bir "ruhî ve fikrî teşevvüş" (karmaşa) halindedirler.

Dönemin eğitim almışlarının tamamı Avrupa etkisi altındadır ve Batıyı örnek almaktadırlar. Trablus'ta İtalyanlarla vuruşurken genç Osmanlı Subayı ve bir İttihatçı olan Enver Bey, yabancı dostuna, kadın hakları konusunda şunları yazar:

> "Ama, madem ki Avrupa'nın kültürüyle bizden daha üstün olduğunu ve mevcudiyetimizi devam ettirmek için bu medeniyeti taklit etmek zorunda olduğumuzu söylüyorum, o zaman bu medeniyetin kötülükleri de ister istemez bize gelecektir. Ama inşallah kadınlarımızın eski hayatından biraz bir şey kalması için daha dikkatli oluruz." (Hanioğlu, a.g.e., 28 Eylül 1912, mek.124)

Bu satırlarda, Avrupa'nın kültür üstünlüğünü kabul etmiş olan insan, sadece sözleriyle değil bütün hayatıyla, tam inanmış bir Osmanlı ve İslam kahramanıdır; ama, memleket kurtarma meselesinde kafası karıştırılmıştır. Bütün diğerleri gibi, Batıyı bütün kurumlarıyla kavrayıp yorumlayabilecek, iki toplum ve kültür arasındaki farkları değerlendirebilecek güçte değildir. Bu bakımdan yukarıdaki sözler, tek tek ifade edilmiş olsun ya da olmasın, bütün bir dönemin okumuşlarının ortak kanaatidir.

Kendine yani kendi medeniyetine olan güveni sarsılıp, çözümü yabancı kültürlerde arayan ve yabancı hayranlığına düşen okumuşlar için zihnî karmaşa ve değerlendirme zaafı kaçınılmazdır. Osmanlı için çıkış zorluğu şuradadır ki, geleneksel kültürümüze bağlı olanların, medreseden yetişenlerin gerilimleri, yaratıcı güçleri kaybolmuştur. Bunlar, Osmanlının sorunları üzerine Kâtip Çelebi'den, Koçi Bey'den beri görüşler ileri sürmekteyse de, eylem gücünü kaybetmişlerdir. Hamleci olan, diri olan, gerilimi yüksek olanlar yeni okullarda yetişenlerdir; onlar da millî kültürlerine güveni sarsılmış, kıblesi şaşmış okumuşlardır. Sultan Hamit, kendi kurduğu okullara yön verebilseydi, canlandırmaya çalıştığı zihniyeti buralarda hakim kılabilseydi, belki de millî mukaddeslerimiz üzerine bir diriliş hareketini başlatabilirdi. Çünkü, simgesi Enver Paşa'dır dediğimiz bu son dönem Osmanlı nesilleri, olağanüstü yaradılış imkânlarına sahip insanlardı.

* * *

İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 1895'ten itibaren, okul dışında çevresini genişletme kararı alır ve Paris'teki Ahmet Rıza Bey'le ilişkiye geçer. Ahmet Rıza Bey'in teklifi ile Cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilir. Cemiyet, o yıl İstanbul'da meydana gelen ve "Ermeni Patırdısı" olarak anılan ayaklanmayı, Ermeni kıyımı olarak gösteren ve sokaklara, bunu Padişah

çevresinin düzenlediği propagandasını içeren afişler asmaya çalışır. Abdullah Cevdet dahil, yetmiş gizli cemiyetçi tutuklanarak sürgüne gönderilir. Vatan kurtaracak cemiyetçiler, bu hıyanet ve sahtekârlıklarıyla büyük devletlerin Bâbıâli'ye müdahalesine zemin hazırlamak gayesindedirler.

Gizli Cemiyet, çeşitli merkezlerden yürütülen yoğun propagandalarla bir yandan da büyümekte ve her unsurdan muhaliflerin toplandığı bir yapı kazanmaktadır. 1896 yılından itibaren Harp Okulu'nda komiteler kurulmaya başlanır. Aynı yıl, Cemiyet içindeki anlaşmazlıklar nedeniyle Ahmet Rıza Bey başkanlıktan devrilerek yerine Paris'e gelmiş olan Mizancı Murat Bey getirilir. Bu dönemde, büyük devletlerin desteğini alarak siyasi bir çözüme ulaşma yolunda propagandalar yoğunlaştırılır. Cemiyetin 1896 ve 97'de iki başarısız darbe kalkışması olur ve darbeciler tutuklanırlar.

1897 Türk-Yunan Savaşındaki zaferimiz Saray'ın gücünü artırır. Dışarıdaki bir çok Jön Türk, Murat Bey başta olmak üzere, Sultan Hamit'in affına sığınarak yurda döner ve Padişahın çeşitli ihsanlarıyla memuriyetlere girerler. Ahmet Rıza ve çevresi çalışmalarına devam ederler. 1898-99'da yeniden Sultan Hamit'in adamlarıyla pazarlığa girişirler; bir kısmı yurt dışındaki Osmanlı sefaretlerinde görevlere getirilir; Cemiyetin dışarıdaki bazı şubeleri kapanır; bir çöküntü yaşanır.

Bu yıllarda Prens Sabahattin ve Lütfullah beylerin Paris'e kaçıp, cemiyeti malî açıdan desteklemeye başlamaları ile yeni bir canlılık başlar. 4-9 Şubat 1902'de toplanan Birinci Jön Türk kongresinde anlaşmazlıklar çıkar. Prens Sabahattin ve çevresindeki Rum, Ermeni ve Arnavut temsilciler, Sultan Hamit'i devirmek için 1878 Berlin Anlaşması'na taraf olan devletlerin müdahalelerinin sağlanmasını isteyen bir karar tasarısı sunarlar. Ahmet Rıza Bey ve Cenevre'den gelen Jön Türklerin itirazlarına rağmen tasarı kabul edilir. Cemiyet ikiye bölünür. Prens Sabahattin ve çevresi, Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti'ni kurarlar. Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarıysa Terakki ve İttihat Cemiyeti adını alarak, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesini çıkarmaya başlarlar. Bu ayrılışta, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi ve hürriyetlere vurgu yapan fikirleriyle, Ahmet Rıza Bey'in merkeziyetçi ve radikal Türkçü tutumu arasındaki çatışma da etkili olmuştur.

1905 yılında Paris'e kaçan Dr. Nazım ve Bahattin Şakir'in gayretleriyle Cemiyet daha da canlanır. 1906 yılında Selanik'te kurulmuş bir başka gizli cemiyet olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Terakki ve İttihat Cemiyeti 1907 yılında birleşir, İttihat ve Terakki adını alır. Bu arada yurt içi örgütlenmelere hız verilir.

Hikmet Bayur, Ahmet Rıza Bey'in yazılarına ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesine dayanarak Cemiyet'in 1906 yılına kadar ihtilalciliğin aleyhinde olduğunu, (Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara- 1983, c.2, Kısım.4, s.12) bu tarihlerden itibaren, özellikle ordu mensuplarının ağırlığı arttıkça, ihtilalciliğe kaydığını yazar. Başlangıçta yabancı devletlerin, genel ıslahatların uygulanması için padişah üzerinde baskı yapmaları açıkça istendiği halde, etnik kaynaklı ıslahatlara müdahaleyi reddettiği (Bayur, *a.g.e.*, c.1, Kısım.1, s.249 vd.), giderek de ne şekilde olursa olsun yabancı

müdahalelere karşı çıktığı görülmektedir. Mahalli yahut etnik özerkliklere baştan beri karşı çıkılmıştır. Cemiyet, yönetimde merkeziyetçiliği sergileyen tutumunu sonuna kadar sürdürmüştür. Cemiyet mensupları, bir bakıma olayların zorlaması ile kendiliğinden beliren Türkçülük ve İslamcılık duyarlıklarına sahiptir. Toplumsal yapı ve manevi hayatımızda kendimiz olarak kalıp, Batının ilim ve tekniğini almamız yeterlidir. Zamanın okumuşlarından birine ait olan şu mektup satırları, daha sonra Ziya Gökalp fikriyatının da esası olacaktır:

> "Biz Frenk taklitçisi değiliz. Öyle olanlardan da sakınırız. Avrupalıların teknikteki yükselmeleri inkâr edilemez. Japonlar gibi biz de, Frenklerin teknikteki gelişmelerini öğrenmek ve yalnız bu kısmın memleketimizde tatbik edildiğini görmek isteriz. Yoksa ahlak ve gelenekler yönüyle Müslüman elbette ki Frenklere kat kat üstündür." (Bayur, a.g.e., c.2, Kıs.4, s.88)

1907 yılında yine Paris'te İkinci Jön Türk Kongresi toplanır. Bir ortak hareket komitesi oluşturulur. Bütün muhalefet tek merkezde birleşmiş gibidir. Bu kongrede alınan kararların, o günün şartları içinde değerlendirmesini yapmak zordur; kararlar ürkütücü ve altındaki imzalar düşündürücüdür. Sultan Hamit yönetimi, "Haricî politikada hürriyetperver devletlerin rağbet ve muhabbetini nefrete dönüştürdüğü" iddiasıyla kınanmakta, buna karşı, "Şimdiki yönetimin esasen değişmesi, danışma usulünün ve Meşrutiyetin kurulması" gerektiği bildirilerek, bu "yüce maksat" için, bütün Osmanlı vatandaşlarına şu mücadele yolları öğütlenmektedir:

1. Hükûmetin fiil ve hareketlerine karşı silahla direnmek.
2. Siyasi ve iktisadî grevlerle, silahsız mukavemet (Memurlar için iş bırakma eylemleri)
3. Hükûmete vergi vermemek.
4. Ordular içinde propaganda yapmak. Asker, vatan çocuklarına ve ayaklananlara karşı yürümemeğe çağrılacak.
5. Genel bir ayaklanma.
6. Olayların gösterdiği icaba göre diğer gerekli vasıtalarla mücadele.

Karar şöyle son bulmaktadır:

> "Yaşasın şimdiye kadar yalnız olan milletlerin birliği! Yaşasın sosyal güçlerin toplanması!"

Ziya Nur Beyin, *"Devlet-i Aliyye'yi yıkmaktan, mensup bulundukları halkların felaketini hazırlamaktan başka bir netice vermeyecek olan bu hacalet ve hıyanet vesikası"* dediği bu belgenin altında şu cemiyetlerin imzası bulunmaktadır: Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti (yayın organları

Şûrâ-yı Ümmet ve *Meşveret*), Ermeni İhtilal Heyet-i Müttefikası -Taşnaksutyon- (yayın organı *Duruşak*), Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi (yayın organı *Lavara*), '*Hilafet*' –Türkçe ve Arapça- yazı kurulu, merkezi Londra; *Armenya Gazetesi* yönetim kurulu– merkezi Marsilya'da-; yönetim yeri Balkan memleketleri olan *Ruzmik;* yönetim kurulu, yönetimi Amerika'da, *Hayrenik;*, Ahd-i Osmanî Cemiyeti - Mısır'da, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet, Meşrutiyet Cemiyeti (yayın organı *Terakki.*) (Bayur, *a.g.e,* c.4, kıs.4, s. 138)

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin bu kararların altında imzasının bulunması pek açıklanabilir gibi değildir. Çünkü, yukarıda bir parça dokunulan temel ilkelerine aykırı olduğu gibi, Selanik merkezine gönderdikleri raporda gayrimüslimlerin niyetlerinin farkında olduklarını belirtmektedirler. Selanik merkezine bu kararları bildiren raporda, Ermenilerin Cemiyetle işbirliği yapmak istedikleri ve *"hayal-i hamlarını kalplerinde sakladıkları"* bildirilmektedir. Ayrıca Bulgar ve Rumların kendi hükûmetlerinden emir aldıklarını, Osmanlı Rum ve Bulgarlarını düşünmediklerini, bu yüzden onlarla işbirliğinin mümkün olmadığı bildirilmektedir.

1908 yılından itibaren Cemiyet'in yurt içi çalışmaları iyice hızlanır; ağırlık ordu mensuplarındandır. Cemiyet-i Mukaddese olarak anılan örgüt, Osmanlı toplumunun pek de alışık olmadığı yoğun bir propaganda ile saldırılara girişir.

Gerçi Cemiyet, daha Paris merkezli yıllarından itibaren Kafkasya ve Türkistan Türkleri ile ilgilenmeye başlamış, oralar için özel çalışma programları hazırlanmıştır; mektuplaşmalar vardır: *"Bir müddet için Rusya'ya olan husumetinizi, hele Türkiye'ye iltihak etmek mesele-i vatanperveranenizi kalbinizde saklamaya gayret edin."* (Bayur, *a.g.e*., c.1, kıs.1, s.342 vd.) Ancak, iktidara yaklaştıkça yahut iktidarı süresince İttihat ve Terakki'nin fikir ve tutumları epeyce değişir. Bu değişmeler, onların kulaktan dolma yahut kitabî düşüncelerinin Osmanlı Devlet ve toplum gerçeği ile karşılaşmasından doğmuş olmalıdır. En kısa ifadesiyle, bu düşünce İslamcı-Türkçü bir çizgi izler. İslamcılık duyarlığında İngilizlerin Hilafet korkusunu, Türkçülükte de Rusya'nın endişelerini düşünerek yüksek sesle konuşmamaya çalışmışlardır. Ancak, Devletin son anına kadar, resmî Osmanlıcılık siyasetinden hiçbir zaman ayrılmamışlardır.

1910 yılından itibaren Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki üzerinde etkileri görünmeye başlar. Bazı yazarlar bunu İttihat ve Terakki mürşitliği olarak nitelendirirler.

> "Selanik'ten kalkıp İstanbul'a geldikten ve burada yerleştikten sonra Ziya Gökalp, etrafında miktarı gittikçe artan bir takım müritler toplamaya ve kendisi de bunların arasında millî bir dergâh postuna oturmuş mürşit gibi mevki aldı." (Alaattin Korkmaz, Ziya Gökalp, Aksiyonu, Ank.1988, s.261, Muhittin Birgen, İttihat Terakki'de On Sene, c.I, İst. 2006, s.360 vd.)

> “Dünyanın şarkı da garbı da bize açıkça gösteriyor ki, bu asır milliyet asrıdır; bu asrın vicdanları üzerinde en etkili kuvvet milliyet mefkûresidir. Devlet ancak bunun farkında olanlarca” yönetilebilir ve “Milliyet hissinin hakim olduğu bir memleketi, ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilir.” (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak’tan nakleden N. Kösoğlu, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp, İst. 2005, s.158)

Gökalp, Türkçülük ve İslamcılığı birbirini berkiten iki siyaset olarak yorumluyor ve siyasi aksiyona yol göstermeye çalışıyordu. Olayların zorladığı fiilî yön de bundan farklı değildi. İttihat Terakki Partisinin Genel Sekreterliğini de yapmış olan Fethi Okyar’ın Parti’yi değerlendirmesi şöyledir:

> “O şartlar içinde fikriyatçıları ve kurumları olmayan ve gizli çalışan bir cemiyetin başka kaynaklardan ilham alması çok doğal hatta zorunlu idi. Nitekim bu kaynaklar Balkan komitacılığından Mason localarına kadar uzanan zikzaklar içindeydi. Fakat muhakkak olan şuydu: İttihat ve Terakki, belki o günün şartları içinde açıkça ifade edilmesi imkânsız ve hatta başındakilerin de felsefe ve fikir düzeniyle ifade edemeyecekleri şekilde Türk milliyetçisi idi.” (Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980, s.23) Meşrutiyet’in ilanından sonra “İki ay içinde, hemen hemen bütün ülkede Cemiyet’in şubeleri açılmıştı. Şurası dikkatimden kaçmıyordu: Memlekette okur yazar azlığına, vilayet, sancak ve kazalarda doktorluk, eczacılık, veterinerlik hatta az sayıda olmakla beraber mühendislik meslekleri Türk ve Müslüman olmayan Rum-Ermeni-Musevilerin elinde olmasına, bizim din, ırk, mezhep, milliyet farkına bakmaksızın Osmanlı olduğumuzu ısrarla ilanımıza rağmen, teşkilat için başvuranlar arasında, hemen hemen Türklerden gayrısı yoktu.” (Fethi Okyar, a.g.e., s.27-28)

Osmanlı siyasi hayatında, giderek, genellikle Türk olmayan unsurların muhalefet cephesinde toplanması, Türklerin de İttihat Terakki’ye yönelmesini hızlandırır. Parti, bu açıdan da zorunlu olarak Türkçülüğe yönelir. (Muhittin Birgen, *İttihat Terakki’de On Sene*, İstanbul 2006, c.I, s. 113)

Gökalp'i yakından tanıyan ve o yıllarda İttihatçıların *Tanin* gazetesinde başyazarlık yapan Muhittin Birgen şöyle yazar:

> "İşte Ziya Gökalp böyle bir adamdı. İçinde fikir ile şiiri birbirine karıştırmış, kâh fikirlerinin meşalesi ile etrafını aydınlatarak, kâh şiir ve hülyanın bulutları üstünde göklerde seyahate çıkarak, Türkiye için fikir âleminde kılavuzluk ediyordu. Yavaş yavaş Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'ye muayyen bir içtimai ve siyasi akide veren ruh oldu. O, Merkez-i Umumî'de bu işi yapmaya başlayıncaya kadar, İttihat Terakki içinde içtimaî ve siyasi fikir olmak üzere hiçbir şey yoktu denebilir. Gerek memleket içinde gerek İttihat ve Terakki muhitinde çok çeşitli fikirler vardı; fakat, bunların hiçbiri sistemlenmemiş, baştan aşağı muayyen bir felsefeden ruh almış değildi. Bütün fikirler, bilhassa yenilik ve inkılap fikirleri, ekseriyetle şekle ve zahirî görünüşlere ait şeylerdi. O, ilk defa olarak Avrupa'yı Türk'e göre okumuş, Türk gözüyle incelemiş ve Türk ruhuyla anlamış insan olarak ortaya çıkıyordu... O tarihlerde memlekette yegâne sistematik fikir hareketi, İttihat ve Terakki'nin sağ tarafında idi." (Birgen, a.g.e., s.364)

Eski bir İttihatçı olan Celal Bayar, geçmiş Osmanlı yönetimlerini suçlayarak, Osmanlılık hukukunun korunamadığını söyler. *"Ne kadar kaideler, âdetler varsa hepsi Osmanlılığın aleyhine, Osmanlı düşmanlarının lehinde idi."* Bu yüzden İttihat ve Terakki siyasi açıdan, bu kuralları değiştirmek için inkılapçı, içtimai hayatında tekâmülcü idi, der. (Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1966, c.II, s.432) Bayar, 1856 Islahat Fermanının getirdiği müslim-gayrimüslim siyasi eşitliğine dokunmadan, hiçbir siyasi hakkı olmayan aşiret ve cemaatlerin, içtimai nüfuzlarını genişleterek siyasi güç haline geldiklerini ve Hükûmetle mücadeleye girdiklerini yazar. Fakat, gayrımüslimlerin Osmanlı Meclisinde temsil hakkı elde etmeleri bir yana, sözünü ettiği toplumsal grupların, asıl, Meşrutiyet sisteminin verdiği imkânlarla güç kazandıkları ve parçalayıcı olduklarının farkında görünmez.

İttihatçılığın bir özelliğinin de "komitacılık" yahut "komitacı tavrı" olduğu söylenmiştir. Bunu, her meseleyi kuvvete dayanarak, kısa ve kolay yoldan çözme anlayışı olarak ifade edebiliriz. Doğru olmakla birlikte, bu tavrın İttihatçılara has olduğunu düşünmek yanlıştır; askerin içinde olduğu bütün siyasi hareketlerde aynı tutumu görürüz. İttihatçıların da, özellikle ağırlıkta olan asker kanadı, Selanik merkezli 3. Ordu mensuplarıdır ve genç yaşlarından itibaren çete takibi ve

çatışmalarıyla hayata atılmışlardır. Sorunların kuvvetle ve doğrudan çözülmesi onlar için bir eğitim meselesinden çok, yaşanan bir hayat alışkanlığıdır. Ayrıca, bu neslin aceleci çözümler peşinde olduğu ve bunun için de, hayat bahasına olsa da, kolay çözümlere yöneldiği unutulmamalıdır. Osmanlının hayatında ve eğitimlerinde demokratik bir yapı ve terbiye almayan bu insanların, alışkanlıklarını siyasi hayata da yansıtmaları doğaldır. Biliyoruz ki, ilk siyasi parti, bir gizli ihtilal cemiyeti olarak kurulmuştur. Bu cemiyete mensup bir askerî tıbbiye öğrencisinin, 1907 yılında yazdığı bir mektubunda şu satırlar vardır:

> "Maksadımız tekâmüle bağlı olmak değil, onu silah ile, ölüm ile, kan ile çabuklaştırmaktır..... Vatanın yarasının ilacı silah ve baruttur..."

Bu ifadeleri biraz çocukça bulsak da, zemini ve havayı yansıtmaktadır.

5 Yüz yıl sonra, bugün bile Ordu içinde böyle kolay yoldan memleketi kurtarmak heveslerinin kıpırdanışlarını gördüğümüze göre, o insanları ne ölçüde kınayabileceğimizi bilemiyorum.

6 Yine bugün, asker-sivil okumuşlarımızın, mal bulmuş Mağripliler gibi peşine takıldığı komplo teorilerini görünce, o günün insanlarını değerlendirmekte zorluk çekiyoruz.

Enver Bey Cemiyet'te

ENVER Bey, 1906 Eylül'ünde, Osmanlı onurunu temsil edebilecek güçlü bir iktidarın hayalleri içinde, Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girer. Posta memuru Talat Bey'i orada tanır, *"Kendisine karşı büyük bir muhabbet hissettim."* diye yazar. Bu cemiyet, 3. Ordu merkezi olan Selanik'te, Talat Bey, Mithat Şükrü (Bleda), Bursalı Tahir (Ongun), Kâzım Nami (Duru), İsmail (CanPolat), Ömer Naci ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. İtalyan Karbonari tarzı gizli örgütlenmesi ve masonik törenlere benzer yemin merasimleri vardır. Cemiyet mensupları genellikle askerlerdir. Bu tür bir gizlilik ve abartılı törenler, özellikle gayrimemnun genç subayların ilgisini çekmekte ve büyülü bir etki uyandırmaktadır. Böylece, kanı kaynayan genç delikanlılar, sonucunu pek de düşünmeden, mahiyeti meçhul bir vatan kurtarma oyununa katılmaktadır.

Subayların terfilerinin düzenli yapılamaması, maaş ve tayinatlarının hem az, hem de zamanında ödenememesi gibi ordu içi sıkıntılar gayrimemnunlar zümresini artırmaktadır. İstanbul'daki Merkez Ordusunun hiçbir sorun yaşamadığı, paşa çocuklarına bol bol rütbeler dağıtıldığı gibi propagandalar herkesin ağzındadır. Selanik masonlarının da desteğini almış olan bu örgütün kurucularından Mithat Şükrü, cemiyetin ilk günlerini şöyle anlatır:

> "En büyük zevkimiz, Saray idaresine rahatça atıp tutmaktı..... Bu atıp tutmalar, Padişaha uzaktan yumruk sallamalar, bereket versin ki, evimizin dört duvarını aşmıyordu." (Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, c.5, s.74)

Selanik'te olduğu bir gün, amcası Ön Yüzbaşı Halil Bey, Enver Bey'e "cemiyetten" söz eder. Hasta olan arkadaşları Hafız Hakkı'yı ziyaret eder; ona da açılırlar. Halil'den şartları sorarlar, o da, *"Memlekette meşrutî*

idarenin kurulmasına çalışmak, 1877 Anayasasının uygulanmasını sağlamaktan ibarettir.” diye cevaplar. Enver Bey amcasından ayrıldıktan sonra Selanik Rüşdiye müdürü olan, sevip saydığı binbaşı Bursalı Mehmet Tahir Beyi ziyaret eder. Kendisine böyle bir teklif geldiğini söyleyerek fikrini almak ister. M. Tahir Bey şüphelenir gibi olursa da, Enver’in safiyet ve samimiyetine inandığından, böyle bir cemiyetin var olduğunu, kendisinin de üye olduğunu açıklar, *“Sen de gir, iyi olur.”* der. Enver Bey, ertesi gün Manastır’a dönmek zorunda olduğunu söyleyince, evinde beklemesini, gece yarısı kendisini almaya geleceklerini ve götürecekleri yerde özel bir yemin yapıldıktan sonra cemiyete girmiş olacağını söyler.

Enver Bey, eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı yaver-i şehenşâhî Miralay Nazım Bey’in evindedir. O akşam bir ziyafet vardır ve yemekler yendikten sonra misafirler kumar masasının etrafında toplanırken o, kulağı kapıda gezinmektedir. Sonunda kapı çalınır ve M. Tahir Bey’in sözünü ettiği Kurmay Binbaşı Hakkı Bey gelir. *“Rovelverimi cebime koydum; Allah’a mütevekkil olarak çıktım.”* Kafe Kristale uğrarlar; oturan birkaç kişiye selam verip otururlar. Oradan bir siville birlikte kalkarak, kapıda duran arabaya binerler. *“Yolda bu sivili, Hakkı Bey takdim etti: Posta ve Telgraf başkâtibi Talat Bey.” “Kalbimde kendisine karşı büyük bir muhabbet hissettim. Demek bunlar bütün hayallerimizi gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdi.”*

Alatini tuğla fabrikasının sokağından biraz önce araba durur; arabacı gönderilir. Hakkı Bey de orada kalır.

> “Ben Talat Bey ile birlikte sokağa girdim. Meydanlığa çıkan köşede durduk. Talat Bey cebinden çıkardığı siyah bir gözlüğü gözlerime yerleştirdi. Altında siyah bir bez olmakla birlikte etraf biraz seçiliyordu. Mamafih ben Selanik’in yabancısı olmam dolayısiyle buraları bilmiyordum. Bir bahçeden içeri girdik. Bahçe kapısında, kimdir o? denildi. ‘Hilal’ parolası verildi. O bekleyen beni aldı. Talat Bey dışarıda kaldı. Bir taş merdivenden çıktık. Sağda bir odaya girdim. Orada yalnız kaldım. Hafif bir lamba ışığı odayı aydınlatıyordu. Perdeler kapalıydı.” (Cengiz, *a.g.e.*, s.60)

İçeriye biraz kısa boylu, yüzü siyah peçeli biri girer ve kendisine cemiyete girmekte kararlı olup olmadığını sorar. Evet, der. Gözleri siyah bir bezle ve yeniden sıkıca bağlanır. Artık etrafı hiç görememektedir. Başka bir odaya götürülür. Orada ayakta beklerken, karşısında duran birisi, vatanın içinde bulunduğu durum, buna sebep olan zalim yönetimin kötülükleri

hakkında bir nutuk okur ve sonunda kendisinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’ne kabul edildiğini bildirir.

Sonrasını yine kendisinden dinleyelim:

> “Nihayet sıra yemine geldi. Sağ elim Kur’ân-ı Azimü’ş-şan, sol elim de bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1877 Anayasası’nın geri getirilmesine çalışacağıma ve bu uğurda hiçbir şey esirgemeyeceğime ve ihanet etmeyeceğime yemin ettim.”

Sonra gözü açılır. Bu tören onu çok etkiler.

> “Kalbimde yalnız başıma bu zalim idareyi kökünden devirecek bir kuvvet ve bu kuvvete uygun bir istek hissediyordum.”

Kendisine Cemiyetin işaret ve parolaları da anlatılır. Çıkarken yeniden gözleri bağlanır ve dışarıda bekleyen Hakkı Bey’e teslim edilir. Cemiyetin on ikinci üyesidir. İlk üyelik aidatını Hakkı Bey’e öder. Talat Bey kendisini evine kadar bırakır.

> “Artık kalbim vatanın kurtulacağına fevkalade inanmış olduğu halde, ertesi gün trenle Manastır’a hareket ettim.”

Enver Bey’in Cemiyet’e girdiği, bölgeye gönderilen Şemsi Paşa tarafından İstanbul’a bildirilir:

> “Cemiyetin nerede olduğuna dair hiç kimsenin malumatı olmayıp, yalnız, yapılan gizli araştırmadan kurmay binbaşılardan Enver Beyin kılık değiştirerek fesatçılar cemiyetine katılmak üzere hareket etmiş bulunduğu…” (H. Bayur, *a.g.e.*, c.1, Kıs.1, s.454)

* * *

Manastır’a geçen Enver Beye, nasıl çalışacağı konusunda bir şey söylenmemiştir; bildiği, çok dikkatli ve gizli çalışılması gerektiği idi. Daha önce de Manastır’da benzeri bir örgütlenmeye gidilmiş ama hemen fark edilerek dağıtılmıştı. Enver Bey asker ve yakın arkadaşları arasında kurmayı başardığı güvenden yararlanır. Önce Kurmay Başkanı Hasan (Miralay Hasan Tosun) Beye, söz arasında böyle bir cemiyet kurulmasından bahs eder. Hasan Bey hemen kabul eder. Ardından, batarya komutanı Kurmay Yüzbaşı Kâzım Karabekir’e açılır; o da kabul eder. Gizli birlik giderek genişlemeye başlar. Avcı Yüzbaşı Niyazi Bey de (hürriyet kahramanı Kolağası Resneli Niyazi) bu arada teşkilata girer. Ancak cemiyet merkezi ile haberleşme sağlayamamaktadırlar ve ne yapacakları konusunda

açık bir fikirleri yoktur. Buradakiler cemiyet merkezinin Selanik'te olduğunu bilmez, İstanbul'da olduğunu zannederler; hatta sadrazam Ferit Paşa'nın da cemiyete dahil olduğunu zannederler. Enver Bey bu zanlara müsait davranır. Dört ay kadar sonra Enver Bey yeniden Selanik'e giderek Talat Bey'le görüşür. Orada Rahmi Beyle tanışırlar. El yazısıyla bir talimat alır; Manastır üyelerinin numaraları beş yüzden başlayacaktır. Enver çok ateşlidir. Dönüşünde çalışmalar hızlandırılır ve binbaşı ile mülazım arasındaki subaylar yemin töreninden geçirilerek gizli cemiyete alınırlar. Manastır'dakiler kendilerine ayrı bir merkez heyeti seçerler.

1907 yılı Nisan ayında, Cemiyet'in yüksek merkez heyeti tarafından Selanik'e çağrılır. Eniştesi Selanik merkez komutanı Nazım Beyin aracılığıyla Selanik'e gider. Burada Jandarma Yüzbaşısı Nafiz Beyin evinde Dr. Nazım ile tanışırlar. *"Orada kısa sakallı, entari-hırka ile biri oturmakta idi. Bu zatın siması üzerimde iyi bir tesir yapmıştı."* "İçerde ve dışarıdaki" teşkilatların birleştirilmesi üzerinde mutabık kalırlar. Birkaç gün sonra Manyasizâde Refik Beyin evinde, Talat Bey, Yüzbaşı Canbolat İsmail Bey, Binbaşı Tahir, Piyade Binbaşısı Ali Naki Bey, Mithat Şükrü (Bleda) ve daha sonra Selanik meb'usu olacak Rahmi Beylerin katılımı ile yapılan bir toplantıda Paris'teki Terakki ve İttihat ile Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleştirilmesine ve adının "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olmasına karar verilir. Dış merkezi Paris'te, iç merkezinin yeri belli olmamak üzere, iki merkez-i umumîsi olacak; birbirleriyle haberleşecekler. Yeni nizamname birkaç gün sonra gönderilecektir.

Enver Bey'in, Terakki ve İttihat Cemiyetinin geçmişinden ve yukarıda dokunulan kongre kararlarından yahut benzeri hallerinden haberdar olduğuna dair bir işaret yoktur. Ancak, zaman geçtikçe, Cemiyet içindeki yahut desteğindeki gayrimüslimlerle aralarındaki ruh ve emel farklılıklarını hissedecek ve ona göre tavır almaya çalışacaklardır. Bunun için belki çok fazla zaman geçmesi gerekmeyecektir ama, artık yola girilmiştir.

Ertesi gün Manastır'a dönen Enver Bey'in aklına ilgi çekici bir fikir gelir. Okulu olmayan Müslüman köylere okul yaptırıp, buralara Cemiyet mensuplarından öğretmenler tayin ederek, bunlar vasıtasiyle köylüler arasında güçlü bir örgütlenme kurmak. Köyler hakkında istatistik bilgiler toplamaya başlar. Esasen askerî müfrezeler sürekli çevreyi gezmekte

olduklarından, birlik komutanlarından, gittikleri *"İslam köylerinde, ahalinin tabiatına göre nasihat yahut zorla birer okul yapılması için"* para toplamak üzere çalışmalarını rica eder. *"Millî eğitime önem vermek gerektiği herkesçe biliniyordu."* Kendisi de asker çevrelerden para toplamaya başlar. *"Bu hususta Selanik'te bile bir defa, kurmay başkanı Mirliva Ali Paşa ve Süvari Feriki İsmail Paşa ve Ferik Rahmi Paşa ve sair zevattan para toplamış idim."* (H. E. Cengiz, *a.g.e.*, s.70)

Cemiyet Manastır ve Ohri çevresinde yayılmaya devam etmektedir. Ohrili olan Kolağası Eyüp Sabri Bey ve müderris Mustafa Efendi'nin katılmaları gelişme hızını artırır. Kesriye mevki komutanı Kurmay Kolağası Fethi Bey (Okyar) teşkilata alınır. 1907 yılı Temmuz ayında Manastır idare heyeti tarafından, Selanik'te olduğu sadece bu heyettekiler tarafından bilinen Merkez-i Umumî'ye üye seçilir. *"Hülasa, 1908 yılının başlarında Rumeli'de her vilayetin hemen çoğu kazasında teşkilat kurulmuştu."* Manastır'da *Neyyir-i Hakikat* isimli, teksirle çoğaltılan bir de gazete çıkartılır. Cemiyetin merkez-i umumîsi Talat Bey, Enver Bey, Kurmay Kolağası Hafız Hakkı Bey, Piyade Yüzbaşısı Canbolat İsmail Bey, Manyasizâde Refik Bey ve Kurmay Kaymakam Cemal Bey(Bahriye Nazırı Cemal Paşa)den ibarettir.

Sultan Hamit yönetimi çalışmalardan haberdar olmuştur. Enver Bey'in eniştesi olan Selanik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey tedbir almaktadır. *"Zahiren Yunan ihtilal komitesine karşı olmak üzere otuz kişiden oluşan bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Kayın biraderi bulunmak dolayısiyle kız kardeşimin yardımıyla bu teşkilatta olanların isim ve görevlerini ve fotoğraflarını temin etmiştim."* (H. E. Cengiz, *a.g.e.*, s.79) Enver Bey, eniştesinin çok borçlu olması sebebiyle Saray Mabeynine bağlı olduğunu ve tehlike oluşturmaya başladığını yazar. Sonunda Merkez-i Umumî, Nazım Bey'in öldürülmesine karar verir. Böylece, aynı zamanda bir güç gösterisi yapmış olacaklardır. Birkaç teşebbüs sonuçsuz kalır; Nazım Bey çok dikkatlidir. Haziran başında Nazım Bey acele İstanbul'a çağrılınca yeniden teşebbüse geçilir. O akşam, Enver Bey ve babası Ahmet Bey de, Nazım Bey'in evinde, üst katta oturmaktadırlar. Kapı çalınır ve Nazım Bey'i bir subayın görmek istediği söylenir. Enver heyecanlanır; ama kımıldamaz. Nazım Bey biraz tereddütten sonra aşağıya iner. Aşağıdan bir silah sesi gelir. Bunun üzerine Enver aşağıya yönelir. *"Nazım Beyi,*

bacağını tutarak yukarı çıkar gördüm." Doktor çağıralım diye yalancı bir telaşa girer, kapıya doğru koşar. *"Bu sırada Canbolatzâde Yüzbaşı İsmail Efendi'yi misafir odası kapısının yanındaki koltukta uzanmış görünce, işi sordum: Yanlışlıkla beni de vurdular."* der ve kendisinden şüphelenmediklerini ekler. Enver Bey'in derdi vuran kişinin kaçıp kaçmadığıdır; adam yakalanırsa büyük fiyasko olacaktır. Doktor getirmek için sokağa çıkar, rıhtımdaki Beyaz Kule'ye giderek bir doktor getirir. Bu sırada Nazım Bey'in inzibat subayı İbrahim gelir; o da bacağını tutmaktadır: *"Efendim beni de vurdu, kaçtı."* der.

Enver Bey gelen gidenlere rol yapmaya devam eder. Ertesi gün Nazım Bey'i vuran Teğmen Mustafa Necip Efendi'yi Tahtakale'de arkadaşlarıyla sohbet ederken bulur. Her şey yolundadır...

Reval, Paylaşma Görüşmesi

Aynı gün, 9 Haziran 1908'de, aralarındaki çeşitli çatışma konularında bir şekilde anlaşmaya varmış olan İngiltere Kralı ile Rus Çarı, Estonya'nın Reval kentinde bir yatta buluşmuşlardır. Bu görüşmede Osmanlı Devletinin paylaşılmasına karar verildiği haberi, Balkanlara bomba gibi düşer. Bu haberin tarihî doğruluğundan emin olunmamakla birlikte, esasen bu devletlerin Osmanlıyı paylaşmak üzere plan üstüne plan yaptıkları biliniyordu. Ancak, haberin yayılış şekli, Balkanlarda ateş içinden geçen Osmanlı subaylarını harekete geçirecek biçimde idi; artık durmak olmaz; bir şekilde meşrutiyetin ilanını sağlamak lazımdı... Başka bir çare de bilmiyor, düşünemiyorlardı. Bolşevik ihtilalinden sonra yayımlanan vesikalara dayanarak Şevket Süreyya Reval Mülakatında şöyle bir fomül üzerinde anlaşıldığını yazar:

> "1. Osmanlı Devletinin dünya için devamlı ve tehlikeli anlaşmazlık konusu olmaktan çıkarılarak, bazı bölgelerin milletlerarası bir idareye verilmesi.
>
> 2. Bu bölgelerden Irak'ın İngiltere, İstanbul ve Boğazların Rus nüfuz bölgeleri olarak bu devletlere terki.
>
> 3. Osmanlı Devleti hakkında karar alınırken Şark meselesi ile ilgili diğer devletlerin menfaatlarının korunması.
>
> 4. Osmanlı Devletinin sınırları dahilinde, Türk ve Müslüman olmayan halkların kendi kendilerini idare hakları üzerinde Rus ve İngilizlerin devam ve sebat etmeleri..." (Aydemir, *a.g.e,* c.I, s. 522-23)

Görülüyor ki, Osmanlı aydınları da, Saray da hadiseyi doğru algılamışlardı; Osmanlı Devleti bölünüyor, paylaşılıyordu. Cemiyet bir bildiri hazırlar; Rumeli'de İslam unsurun çoğunlukta olduğunu, bunların hukukunun dikkate alınmasını "ve insaniyete hizmet etmek isterlerse, hükûmetlerin, Anayasanın ıslahında bize yardım etmeleri gerektiği" yazılır, Manastır, Selanik ve Üsküp'teki Düvel-i Muazzama (Büyük devletler) konsoloslarına verilir. Böylece cemiyet ilk kere açığa çıkmış oluyordu.

Rumeli’de bir yandan çetelerle savaşan ve bir yandan da Sultan Hamit’i devirmek üzere teşkilat kuran İttihatçı genç subayların, durumu nasıl gördükleri ve ne istediklerini Şevket Süreyya’nın layihayı özetlemesinden görelim:

> “Bizi bu layihayı sunmaya sevkeden, önce üzerinde durduğumuz toprağımıza olan aşkımız ve onun mutluluğuna hizmet kaygumuzdur. Sonra da, içinde bulunulan hakiki hastalığı göstererek, buna çare arayanlara yardım etmektir.
>
> Avrupa’nın, Makedonya’daki son dört senelik ıslahat tecrübeleri hiçbir olumlu sonuç vermemiştir. Büyük devletler de bunu itiraf ediyorlar. Ama, gene faydasız kalacağına inandığımız yeni tedbirler peşinde koşuyorlar.
>
> Cemiyetimiz ise, faydasından ziyade zararı dokunacak olan müdahalelere değil, İslam ve Hıristiyan bütün vatandaşların elbirliği ile ve bunların, kendi vatanlarını yabancı müdahalelerden koruyarak, hepsinin siyasi ve şahsî hürriyetini, şimdiki idarenin istibdadından, zulmünden kurtarmak davasındadır. Bunun için kurulmuştur. Bu beyanlarımızda ne dinî, ne millî bir taassup yoktur.
>
> Avrupa, özerk yahut bağımsız bir Makedonya yaratmak istiyor. Halbuki Makedonya Osmanlı Devletinden ayrılamaz. Avrupa’nın Makedonya diye ayırmak istediği üç vilayetin talihi, devletin diğer yirmi yedi vilayetinin talihinden ayrı olamaz. Makedonya’ya ait olmak üzere alınan tedbirlerin hepsi birer ölü doğmuş çocuk gibidir.
>
> Sonuçta Avrupa ıslahat diye direnmekle büyük hata içindedir. Eğer ortada bir fenalık varsa, o fenalık yalnız Makedonya’da değil, bugünkü hükûmetin yönetim biçimindedir. Ve bundan yalnız Makedonya değil, bütün Asya ve Afrika’daki Osmanlı vilayetleri de muzdariptir. Yalnız Makedonya Hıristiyanları değil, Türk, Arap, Arnavut, Çerkes, Kürt, Ermeni, Yahudi özet olarak bütün Osmanlı halkları muzdariptir. Bütün bu halklar Rumeli’deki Bulgar, Rum, Ulah, Sırp vs. ile beraber aynı boyundurukta inliyorlar. Aynı zalim yönetim hepimizi eziyor. Çekilen ıstırablarda hepimiz ortağız.
>
> Müdahale ve ıslahat denilen şeyler ise, Makedonya Hıristiyanlarına Avrupa’nın zararlı bir hediyesidir.” (Aydemir, *a.g.e.*, c.I, s.528)

Layihada daha sonra, Avrupalı devletlerden Rusların Makedonya işlerine karışmasının önlenmesi istenir; Rusların gayesi Makedon halkına hizmet etmek değil, Balkanları bir Rus eyaleti haline getirerek, oradan İstanbul’u almaktır, denilir. Eklenir ki, Balkanlardaki bütün tahriklerin arkasında Rusya vardır; fakat, diğer devletler de karışıklıkların önlenmesinde samimi değillerdir. Layiha şu istekleri sıralar:

> “Avrupa devletleri Makedonya işlerine müdahale etmekten vazgeçmelidir. Avrupalılar Makedonyalıları tahrikten vazgeçerlerse, Makedonya halkları kendi aralarında daha iyi anlaşarak, kendi işlerini elbirliği ile kendileri düzeltebileceklerdir. Her şeyden önce millet ve ırk farkı gözetilmeksizin hepsini ezen Abdülhamit istibdadı el birliği ile yıkılacaktır. Sonra ülkeye daha adaletli bir hayat nizamını kendileri getireceklerdir. Özetle, gerek Makedonya’da, gerek Osmanlı ülkesinin diğer

kısımlarında cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar, kurulacak Meşrutiyet idaresi altında, kardeş olarak yaşamaya devam edebileceklerdir. İşte cemiyetin programı budur. Mevcut istibdat idaresini devirip, kendi ülkelerinin nizamını hürriyet ve eşitlik esasında kurmaktır. Ne Müslüman vardır, ne de Hıristiyan! Yalnız Osmanlı vardır!"

Şu kadar zamandır Sırp, Ulah, Bulgar, Makedon ve Rum çeteleriyle boğazlaşan subaylar, Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle bütün bu unsurların kardeşçe bir arada yaşayacaklarına gerçekten inanıyorlar mıydı; yoksa bir kapana mı düşmüştüler, çaresiz miydiler; yoksa Avrupalı devletleri kandırabileceklerini mi düşünüyorlardı? Bu soruları cevaplamak çok zordur. Herbirinin vatanperverliği kesindir. Meşrutiyet ve demokrasi gibi kavramlar hakkında yeterli bilgileri olmadığı da kesindir. Deneyimsiz olmalarına rağmen, dünyadaki siyasi çekişme ve gelişmeleri değerlendiremeyecek ölçüde zayıf olduklarını ise kabul etmek mümkün değildir. Vatan ve milleti için yüreği titreyen, yaşadığı tehlikeler içinde çıkış bulamayanlar –çünkü bütün çıkışlar uzun vadelidir– çözüm üretemeyenler –çünkü çözümler için ciddi birikim gerekir- propagandaların etkisine çabuk kapılır, önce kendilerini, sonra çevrelerini aldatarak kolay, basit ve aceleci formüllere teslim olurlar. Sultan Hamit hariç, dönemin aydınlarını bu genel çerçeve içinde değerlendirmek belki de yanlış olmayacaktır. İsmet İnönü, o dönem subaylarının anlayışlarına da tercüman olarak şunları söyler: *"Rumeli'nin baştan başa tehlikede olduğunu görmekte kimsenin tereddüdü yoktu. Elbette, başlıca hata sahibi de, ancak her türlü şikâyetlerin hedefi olan Padişah idaresi olabilirdi. Padişah idaresinin doğru yola getirilmesi, milletvekillerinin toplanması ve çalışması ile sağlanabilecekti."* (İsmet İnönü, *Hatıralar,* Ankara 2006, Hazırlayan: Sabahattin Selek, s.43)

Görülüyor ki, yabancı kitap yahut gazetelerden öğrenilmiş, hiç bir kültürel birikime dayanmayan teorik bazı doğruların propagandası, genç subayların ayaklarını yerden kesmiş, gerçeklik duygularını zedelemiştir. Bu insanlar ancak Meclis açılıp, Balkanlarda savaştıkları insanları o çatı altına taşıdıklarını gördüklerinde uyanmaya başlayacaklardır. Buna, demokrasi kültürüne yabancı insanların ortaya çıkan hırsları da eklenince, işin tehlike boyutunu farkedebileceklerdir. İnönü şöyle devam eder:

"Emel ve duyguların asil, temiz mahiyetleriyle, sonraki olayların getirdiği hayal kırıklıkları ve başarısızlıklar insanı dehşete sevkeder. Memleketin siyasi kültürden acınacak derecede mahrum bulunduğunun kimse farkında değildi. Vatanseverlik

timsali olan insanların yeni ikbal şartlarında ne hale gelecekleri hiç tahmin edilmiyordu. Kanun-i Esasî kelimesi sihir gibi tesir ediyordu.” (İnönü, *a.g.e.*, s.47)

Bu işlerin farkında olan Sultan Hamit ve belki çevresindeki bazı insanlardı; onların da subaylar farkında değillerdi...

Paylaşma planının duyulması, vatansever subayları iyice ateşlemiş, ne yapılacaksa bir an önce yapılması gerektiği fikrini beslemiştir. Bir yandan da gözler Almanya’ya çevrilir; tek ümit orada kalmıştır. Sultan Hamit, Sadrazamını Alman sefirine göndererek, ne düşündüklerini öğrenmeye çalışır.

Enver Bey Dağa Çıkıyor

ENVER Bey Manastır'a geldiğinde Saray'ın istihbarat çalışmalarının sıkılaştığını ve artık kendisinden de şüphe edildiğini anlar. Genel müfettiş Hilmi Paşa, Nazım Bey'in eşi olan kızkardeşini Selanik'ten alarak İstanbul'a götürmesi için emir geldiğini ve bu sebeple kendisine izin verildiğini söyler. Enver Bey kuşkulanır. Bu arada topçu alayı müftüsü ile redif subaylarından Hacı Nazmi Beyin İstanbul'a sorguya alındıkları ve teşkilatı ihbar ettikleri şüphesi doğar. Müfettiş Paşa, Enver'e yol parasını verip, hemşiresini de alarak bir an önce İstanbul'a gitmesini söyler. Enver Bey Selanik'e gelir. Burada, Haziran'ın dokuzunda Kışla Meydanına bakan evlerinin üst katında Merkez-i Umumî toplanır; İstanbul'a gidip gitmemesi tartışılır. Sonunda, gitmemesi ve dağa çıkması kararı verilir. *"Fakat gününü henüz tayin edememiştik."*

Reval görüşmesinin yapıldığı gün, Enver Bey, askerî üniformasından soyunarak dağa çıkacak ve çevresinde toplayacağı Osmanlılarla, Sultan II. Abdülhamit Han'ı Meşrutiyet'i ilan etmesi için zorlayacaktır. Selanik'tedir; Fethi Bey, *"Bu işte ilk adımı atmayı Allah sana nasip etti, demişti. Bu adımı attıran Allah'a tam tevekkül ile ben de ilerleyecektim."*

Binbaşı Enver silahlı isyanını ilan eder.

> "Haziran'ın on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi, maddî istikbalimi terk ederek, sadece halktan bir fert gibi, hükûmetin bütün kuvvetine karşı açıktan açığa, silahlı olarak isyanımı ilan ediyordum. Fakat evvel Allah'a ve Peygamber'e sonra da Cemiyetimizin teşkilatına, hükûmetin zulmünden bizar olan millete güvenim tam olduğundan, vatanın geleceğini gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbalimin zulmetine ehemmiyet vermiyordum."

Bindiği araba gecenin karanlığında Manastır'a doğru yola çıkar. Şöyle devam eder:

> “Vardar kapısından çıkarken nişanlarımı söktüm. Biraz üzgündüm. Bütün eski hayallerim, iyi, büyük bir asker olmaktı. Halbuki şu andan itibaren artık bir hiçtim. Kim bilir nerede ve hangi kurşunla vurularak, kim bilir nerelerde kalacak ve asi diye bir köşeye atılacaktım.”

Yine de, birilerinin kendisini anlayıp arkasından bir fatiha okuyacağına ümidi vardır.

Fethi Okyar diyor ki, Enver Beyin dağa çıkması ayrı bir özellik taşıyordu. *“Böylelikle, orduların en hayati mihraklarında bulunan kurmayların hareketi başlıyordu.”* (Okyar, *a.g.e.*, s.11)

Yenice’ye gelir. Burada Karacaova’daki amcası kolağası Halil Bey’e haber göndererek kendisini almasını ister. Halil Bey ufak bir birlikle gelir.

> “On kişilik bir atlı birlikle yıldızlı bir gecede Yenice’yi terkettim... Bütün techizatım mükemmel idi. Bir vakit şiddetle takip ettiğim çete reislerine benzemiştim. Hükûmet nazarında artık onlarla birdim.”

Enver Beyin yazdığına göre, İstanbul’u Meşrutiyet ilanına zorlamak için en kestirme yolun, genel bir ayaklanma olduğunda kesin bir kanaati vardı ama, Merkez-i Umumî’nin bu konuda kesin bir karar ve planı yoktu.

Karacaova’da Timur Beyin çiftliğine inerler. Yeniden elbise değiştirir.

> “Silahlarımı, elbiselerimi çıkardım. Beyaz potur, kırmızı kuşak ve mintan, fes rengi fermele –bir çeşit yelek– ile artık tamamiyle bir Kayalarlı Türk ağası olmuştum. İsmim de Ahmet dayı oldu.” (Cengiz, *a.g.e.*, s.98)

Buradayken, onun kadar korkusuz ve vuruşkan bir başka Osmanlı subayı Resneli Niyazi Bey’in de dağa çıktığı haberini alır. Niyazi Bey’in Manastır çevresinde gerekli etkiyi yapacağını düşünerek kendisi Tikveş tarafına yönelir. Uzun ve yorucu bir dağ yoluna girerler. *“Artık Bulgar ihtilalinde fevkalade zayiata sebebiyet vermiş olan ve Bulgar çetelerinin güzergâhı olan kayalıkla ormanlara girmiştik. Mevcudumuz yirmi kişi idi.. Birliğimiz sessizce birer olarak dar yolda ilerliyordu.”* Tikveş’e gelirler.

Enver Bey kişisel istikbali açısından gemileri yakmış ve ileri atılmıştır; ancak, ailesi hakkındaki tereddütleri içini burkmaktadır. Tikveş’e gelen Kolağası Mustafa Kemal o gece orada kalır ve kendisine birkaç mektupla birlikte Selanik’teki Merkez-i Umumî tarafından Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin Rumeli genel müfettişi atandığına dair bir belge verir.

Mektupların birisi annesi Ayşe Hanım'dandır; *"Enverim, başladığın işi bitirmeden dönersen sana sütümü helal etmem!..."* demektedir. Kızkardeşi ve babasından gelen diğer mektuplar da onun hareketini tasvip etmektedir. Enver Bey iyice ferahlar, bütün yüklerinden kurtulmuştur; *"Artık düşünecek başka bir şey kalmamıştı."* Tarihçi diyor ki, Enver Bey gibi bir insan, eğer bir de böyle bir mektup alırsa, artık onu dünyada yenecek herhangi bir kuvvet yoktur...

Enver Bey daha o günlerde, 3. Ordu içinde adı geçen, kendisine güvenilen bir insan olarak anılmaya başlamıştır. Kendisi gibi dağa çıkan Resneli Niyazi Bey, ondan büyük güç aldıklarını söyler:

> "Bahusus Enver Bey gibi efkâr-ı cemiyetin en kuvvetli nâşiri sayılan ve harb ü darpta olağanüstü liyakati bilinen bir kurmay subayın, çeteciliğe girişinin şeref ve hizmeti yücelteceği düşüncesi hepimizi sevinç ve övünçle doldurdu... Üzüntü ve karamsar zamanlarımızda, bizi ateşli sözler, ciddi tavırlarıyla coşturup etkileyen bu az bulunur ve her anlamında mükemmel olan, Enver Bey idi." (*Hatırât-ı Niyazi*, s.115)

Enver Bey bir ihtilal beyannamesi yayımlar:

> "Muhterem vatandaşlarım!
>
> Mebusan Meclisinin dağıtılmış kalması dolayısıyla, otuz seneden beri memlekette hüküm sürerek, bir çok namuslu vatan evladının mahvına ve bir çok aile yuvalarının sönmesine sebep olan istibdat idaresi, son zamanlarda gene şiddetini göstermeye başladı. Zaten keyfi bir idare neticesi, bir çok ihtilaller içinde kana boyanan vatan ve milletimizi büsbütün zayıflatarak yakında mahvedecek olan bu istibdada nihayet vermek lazımdır.
>
> Ben, işte bu istibdada karşı milletimin haklarını muhafaza için her şeyimi feda ettim. İcab ederse bu uğurda hayatımı da esirgemeyeceğim.
>
> Siz, ey vatanın namuslu ve fakat her şeyden habersiz olan evlatları! Sizin de benimle bu yolda yürümenizi veya bu işte tarafsız kalmanızı dilerim.
>
> Aleyhime hareket edecek olanların görecekleri zararların maddî ve manevi mesuliyeti kendilerine aittir! Yaşasın vatan, yaşasın millet!

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin

Rumeli Teşkilat-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettiş-i Umumîsi

ve

Osmanlı Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Enver"

Köylerde teşkilatlar kurmak üzere bir yönetmelik hazırlar. Timyanik köyünden başlamak üzere köylüleri teşkilata yemin töreni yaparak almaya başlar. Adem Ağa'nın evinde köy imamı ve Adem Ağa da yanında olduğu halde tören yapılır. Enver Bey burada bir avcı taburu kurmay binbaşısı üniforması içindedir, köylülere çektiği nutku ve sonrasını şöyle anlatır:

> "Biliyorsunuz ki şimdiye kadar bir çok yerler elimizden gitti. Tuna vilayeti, Bosna ne oldu? Oradaki ahalinin canlarını kurtarmak için mallarını bırakarak kaçtıklarını bilirsiniz. Bunlar ne oldu? Geldiler, bu yerlere sığındılar. Fakat ekserisi aç ve çıplak. İşte, şimdi bizim de başımıza bu belalar gelecek gibi görünüyor. Hükûmetin yolsuzluğundan, görüyorsunuz ecnebi zabitler geldi. Yarın, öbür gün buralarını, biz işimizi göremiyoruz diye parçalamaya kalkışacaklar. O vakit biz ne olacağız?
>
> Artık bizim için gidecek yer yok. Denize döküleceğiz yahut düşmanların ayakları altında çiğneneceğiz. Böyle zamanda karı gibi ölmektense işlerimizi düzeltmek için erkekçe şimdi ölmeyi göze almak yeğdir, değil mi? Eğer biz böyle çalışırsak, hem muvaffak ölürüz, hem de kalanlarımız rahat eder; evladımız bize rahmet okur.
>
> Neyi düzelteceğiz bilir misiniz? İstanbul'daki idareyi. Pekala bilirsiniz ki, İstanbul'da bir çok memurlar, hiç iş görmedikleri halde binlerce liralar alıyorlar. Hafiyelere binlerce liralar boşuna veriliyor. Bu yüzden bir çok evler kapanıyor. Sizin yalın ayak, başı kabak çalışarak ektiğiniz ekinlerden alınan paralar hep böyle gidiyor. İstanbul'a gidenleriniz bilirler ki orada on yaşında çocuklara miralaylık veriliyor. Ne lazım, sizin Tikveşli Hoca yüz elli lira maaş alıyor; kardaşı okuma yazma bilmezken Meclis-i Maarif'te elli lira alıyor.
>
> Halbuki bu paralar ne olacak? Hani yollarınız? Hani mektepleriniz? Askere gönderdiğiniz çocuklarınız, kardaşlarınız çırıl çıplak dağ başlarında koşuyor, ölüyor. İstanbu'dakiler ise zevk ü safalarında. Mahkemeye giderseniz müşkilinize bakan olmaz. Bakınız Bulgarlara, bu kadar ölüyorlar, yine çalışıyorlar. Hükûmette memurlar onların işlerini görüyor, fakat size bakan bile yok. O halde onlara bakarak biz de çalışalım. İstanbul'dan bu keyfi idareyi kaldıralım.
>
> Padişah, Hazret-i Peygamberden akıllı değil ya! Öyle iken, Peygamberimiz Efendimiz müşavere etmeden bir şey yapmazdı. Hep sahabe-i güzîn ile konuşurdu. Biz bundan ayrıldık. Otuz sene evvel toplanan Meclis'i İstanbul'da dağıttılar. Biz işte, yine bu Millet Meclisinin toplanmasını isteyelim. Böylece, verdiğimiz paraların nerelere gittiğini soracak vekillerimiz olsun. Bunlara sorulmadan Padişah kendiliğinden öyle her istediğini yapmasın. Böyle olursa adalet olur. Adalet olan yerde de, din, vatan, millet selamet bulur. Bir de Hıristiyanlar toprak kardaşlarımızdır. Dinimizce onların hakkını gözetmek borcumuzdur. Bunu bilelim. Onlarla el birliğiyle çalışalım. Hepimiz selamet bulalım. Münafıkların sözlerine kapılmayalım. Anladınız mı?
>
> Arkadaşlar !
>
> İşte beni görüyorsunuz. Binbaşı idim. Anam, babam, kardaşlarım var. Hepsini bıraktım. Ben bu iş için çalışacağım. Siz de benimle beraber ölünceye kadar canınızla, malınızla çalışacağınıza söz veriyor musunuz?
>
> Köylüler bir ağızdan:
>
> - Veririz...

- Eğer içinizde sözünü tutmayan veyahut hainlik eden bulunursa, bu gördüğünüz bıçak ve rovelverle öldürülürseniz kanınızı helal eder misiniz?

- Ederiz.

- Yemin eder misiniz?

- Ederiz.

Bunun üzerine köylüler sağ ellerini Kur'an-ı Azimü'ş-şan'a ve sol ellerini rovelver ve kasatura üzerine koyarak İsm-i Celal'i tekrar ederek geçiyorlardı."

Yirmi yedi yaşındaki ihtilalci Osmanlı subayı Tikveş'te bu tahrik edici nutku çekerken yalnız değildir. Kolağası Niyazi Bey de Manastır dağlarında aynı sözleri tekrarlayarak teşkilatı genişletmektedir. Çevrelerindeki insanların sayısı gittikçe artmakta, çevre köylerin ileri gelenleri de teşkilata alınmaktadır. Bir yandan da İttihat ve Terakki Cemiyeti Dersaadet'e telgraflar çektirerek meşrutiyetin ilanını istemektedir. Bu sırada Selanik'teki bir gazetede, Binbaşı Enver Bey'in kayıp olduğu ve Genç Türkler tarafından öldürülmüş olabileceği yolunda bir haber çıkar. Enver Bey hemen Avrupa gazetelerine bir mektup göndererek, öldürülmediğini, Meşrutiyet'in ilanı için dağa çıktığını bildirir. Müfettiş paşaya da durumunu ve niyetini bildiren bir mektup gönderir.

Selanik merkez komutanı Nazım Beyi vuran Mustafa Necip, Enver Beyin amcası Halil Bey ve Teğmen Melik Bey de kıtalarını terkederek dağa çıkar, Enver'in yanına gelirler. Enver Bey bir silahlı kuvvetler yönetmeliği hazırlar ve buna göre kuvvetler oluşturulmaya başlar. Şevket Süreyya'nın söylediğine göre, Enver Bey öncü subayları yanına almak, fakat askerleri karıştırmadan halk ayaklanması yapmak istemektedir. Kendisi de hatıralarında Selanik'teki Merkez-i Umumî'ye, Ağustos ortalarına kadar beklenebilirse, genel bir halk ihtilali yapmayı teklif etmiştir. "*Tikveş kazasındaki yirmi beş bin İslam ahalinin kâmilen hazır olduğunu bildirmiştim.*" demektedir. Geçen zaman içinde subaylarla da irtibatı olmakla beraber, esas itibariyle halkı cemiyet çevresinde örgütlemeye çalışır.

Saray bu ayaklanmaları önlemek üzere hazırladığı birlikleri gemilerle Makedonya'ya göndermeye karar verir ve Korgeneral Şemsi Paşa'yı Manastır'a gönderir. Birkaç gün içinde Sultan Hamit'in de pek güvendiği Şemsi Paşa'nın Manastır'da vurulduğu haberi gelir. Saray ile görüşmüş, çeteleri yok etmek üzere tam yetkiyle donanmış olarak postahanenin merdivenlerinden inip arabasına binen Paşa'yı, çevresindeki Arnavut

muhafız kuvvetinin arasından geçerek yaklaşan genç Teğmen Atıf Bey, üç el ateş ederek vurmuştur. Meydan karışmış, silahlar patlamış, bir kızılca kıyamettir kopmuştur ama, genç teğmen gayet soğukkanlı bir şekilde aradan sıyrılmış ve yakalanamamıştır. Güpegündüz işlenen ve faili yakalanamayan bu cinayet her yanı sarsar.

Yüzbaşı Enver Bey Manastır'da mahalli kıyafetle

Resneli Niyazi de birlikleriyle Manastır'a inerek Ordu Müşiri Tatar Osman Paşa'nın evini sarar ve Paşa'yı dağa kaldırır. Manastır valisi Hıfzı Paşa'nın, *"Manastır'da benden başka herkes İttihatçıdır..."* dediği etrafta yayılır. Gözü epeyce korkmuş olan Hıfzı Paşa, Saray'a çektiği telgrafta, *"Selanik ve Kosova vilayetlerinin de Manastır gibi olduğunu ve Anadolu'dan getirilecek askerlerin, hürriyetçilere karşı silah kullanmayacaklarının haber alındığını"* bildirir. (Aydemir, *a.g.e.*, 1.c., s.555)

Bu arada Enver Beye Merkez-i Umumî'den kâğıt gelir: *"Umumî talep vuku bulacak ve eğer Sultan razı olmazsa İstanbul üzerine yürünecekti. Tikveş'te bulunarak orada toplanan Mustafa Necip Efendi komutasındaki Birinci Millî Tabur ile Köprülü, İştib Millî Taburlarıyla bir alay teşkili ile harekete hazır bulunmaklığım yazılıyordu."* (Cengiz, *a.g.e.*,s.121)

Enver Bey, 22 Temmuz 1908'de arkadaşlarıyla birlikte Köprülü'ye gider. Emin Ağa'nın evine iner. Asker-sivil şehrin ileri gelenleriyle görüşür.

Cemiyetin Köprülü idare heyetine, ertesi gün Hükûmet konağından Meşrutiyeti ilan edeceğini bildirir ve hazırlık yapmalarını ister.

Ertesi gün hükûmet konağının önünde toplanan halk, yaşasın millet, meşrutiyet, hürriyet diye bağırmaktadır. Bir hoca dua eder, bir Bulgar papazı Bulgarca nutuk çeker, Enver Bey de Türkçe bir nutuk çeker ve meşrutiyeti ilan ederler. *“Yaşasın vatan, hürriyet sözlerini hep beraber tekrar ettik. Bu sırada üç top atıldı. Asker de selam vaziyetinde duaya katıldı; sonra kışlalarına çekildiler.”* Köprülü’de Meşrutiyet ilan edilmiştir!... Kaymakam ve komutan, olup bitenleri genel müfettişliğe bildirirler. Enver Bey de bir telgraf çeker ve *“Hastayı tedavi ettik.”* der. Aynı gün ordu merkezi olan Manastır’da, İttihat ve Terakki Merkez Heyeti hürriyetin ilanına karar verir. Muhteşem bir tören yapılır ve Kurmay Binbaşı Vehip Bey (paşa) bir top arabasının üstünde Meşrutiyet beyannamesini okur. Mızıka çalınır, toplar atılır; büyük şenlik olur. Kolağası Niyazi Bey ve arkadaşları da Resne’de hürriyeti ilan ederler.

Sultan Hamit yorgundur ve çok zor durumdadır. Rumeli’deki hemen bütün ordu birliklerinde aynı havanın estiğini ve artık geri dönülemeyeceğini görmektedir. Kendisine sadık görünen askerlere ne kadar güvendiği de belli değildir. Daha sonraki 31 Mart Hareketinde de göreceğiz ki, o, Osmanlı askerini birbiriyle dövüştürmeye asla razı değildir. Peki ne yapacaktır? 23 Temmuz 1908’de Osmanlı Hakanı ikinci meşrutiyeti ilan eder ve tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan’ı toplantıya çağırır.

Zafer kazanılmıştı; yani, zafer olduğu sanılmıştı. Bütün Osmanlı ülkesinde İttihat ve Terakki’nin önderliğinde kutlamalar yapılıyor, “Hürriyet!..” uranları vuruluyordu. Enver Bey haberi Tikveş’te alır.

> “Artık hep memnun idik. Kan dökülmeye hacet kalmadan maksat istihsal edilmişti. Şekerler dağıtıldı. Milislere yemek verildi. Sonra, dere kenarındaki mektep meydanlığında asker ve ahali toplanarak meşrutiyetin faydalarına ve bundan sonra kardeş gibi yaşamak hususunda çeşitli dillerde nutuklar çekildi. Dua edildi.”

Bu nutukların ve Sultan Hamit’in ifadesiyle hayal-i şairanelerin ne kadar kısa ömürlü olduğunu, hatta ölü doğduğunu İttihatçılar çok geçmeden anlayacaklardır. Ancak, bahası ağır olacaktır.

Enver Bey Selanik’e çağrılır. Osmanlı Terakki ve İttihat Merkezi telgrafında şöyle diyordu: *“Bugün bütün Selanik halkı akşam treni ile*

teşrifinize intizar edeceğinden, daha önce hareketinizin bildirilmesi rica olunur.” Yola koyulur.

> “İstasyonlar doluydu. Gevgili istasyonunda bütün halk çıkmıştı. Burada halkın gösterdiği teveccühe dayanamayarak ağladım. Trenin hareketinde toplar atılmaya başladı”

Tren Selanik’e yaklaşırken artık Enver Beyin de havası değişmiştir ve Selanik’e inerken hürriyet kahramanı olarak coşkun kalabalıklar tarafından karşılanacaktır.

> “Saat bire doğru Selanik’e vardık. Hemen bütün Selanik ahalisi istasyondaydı: Coşkun haykırışlar, sevinç çığlıkları içinde tren istasyona girdi.
>
> Bulunduğum vagonun içinde ve hele kompartımanımın önünde izdiham o kadar artmıştı ki, Kurmay Cemal Bey (Paşa) ve Faik Beylerle arkadaşları, bu kalabalığı önleyip bana yol açmak için çok sıkıntı çektiler.
>
> Nihayet arkadaşlarımla karşılaştık; sarıldık, öpüştük. Faik Bey bana bir demet çiçek verdi. Fakat tam bu sırada Talat Bey göründü. Kucaklaştık ve bana en kıymetli bir hediye sundu.”

Gördüğü ilk günden muhabbet duyduğunu söylediği Talat Paşa kendisine *“Kırmızı ciltli bir Anayasa kitabı”* vermiştir. Sonra onu vagonun kapısına doğru çekerek elini tutup havaya kaldırır ve *“Yaşasın hürriyet kahramanı Enver Bey!...”* diye bağırır. Bütün kalabalık Talat Beyi tekrar eder, *“Yaşasın hürriyet kahramanı Enver Bey!...”*

İnönü diyor ki, *“Hürriyet kahramanları içinde ilk günden itibaren en fazla itibar görmüş olan ve sonuna kadar büyük bir sima olarak beliren, Enver Paşa’dır.”* İnönü, Enver Bey’in bu parlayışında, onun askerî nitelikleri yanında ahlakî temizliğine de dikkat çeker. *“Enver Bey’in şöhreti yalnız kahramanlığından gelmiyordu; iyi bir kurmay subay olarak kabul ediliyor ve özellikle şahsî ahlak bakımından örnek tanınan meziyetleriyle saygı görüyordu.”* (İnönü, *a.g.e.*, s.48)

Binbaşı Enver Bey burada kısa bir konuşma yapar:

> “Vatandaşlar!
>
> Hakkımda lütfen gösterilen bu sevgiye teşekkür ederim. Ben buna layık olmak için bir şey yapmadım. Her Osmanlının seve seve yerine getirmeye koşacağı bir vazifeyi talih bana verdi. Eğer bunu hakkıyla yerine getirebildiysem, bu ödül bana yeterlidir. Hamdolsun, Meşrutiyete kavuştuk. Hürriyetimizi aldık. Fakat bununla vazifemizin bitmiş olduğunu sanmayalım. Asıl zorluk bundan sonra başlar. Yükselme yolunda

attığımız bu ilk adımı başarıyla ilerletmek için çok çalışmak, dikkat etmek gerekir. Mamafih bundan böyle müslim gayrimüslim bütün vatandaşlar elbirliği ile çalışarak hür milletimizi, vatanımızı daima yükselmeye götüreceğiz.

Yaşasın millet! Yaşasın vatan!”

Kalabalıklar tekrar ederler: *“Yaşasın!”*

Binbaşı Enver Bey artık siyasetin tam göbeğindedir.

Eski Hastalık: Asker ve Siyaset

OSMANLI Devleti'nin kendi özgün yapısı içinde, bazı kurumlar arasında özel ilişkiler oluşmuştur. Bunlardan biri Ulema ile Kapıkulu, özellikle Yeniçerilerin ilişkileridir.

Bilindiği gibi, egemenlik Padişahındır; bütün yetkiler onda toplanmıştır. Bu temel ilkenin uygulanmasında zaman zaman bazı sorunlarla karşılaşılmaktadır.

İlk sorun, saltanat verasetinin kesin bir kurala bağlanmamış olması sebebiyle, padişah çocukları arasında çıkan saltanat kavgalarıdır. Bu tür mücadelelerde, her türlü silahlı güç, bu kavganın bir tarafı olabilmekte ve sonuç kesinleşinceye kadar çatışma devam etmektedir. Fatih Sultan Mehmet Han'ın ünlü kardeş katline cevaz veren kanunnamesi ve sonraki yüz yıllarda verasetin 'ekber evlada' bağlanması ile bu mücadeleler son bulmuştur. Ancak on dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar, padişahların değişmesinde ve zaman zaman tahttan indirilmesinde, merkezdeki güç olarak Yeniçerilerin payı olmuştur. Yıldırım Bayezid Han sonrası çekişmeler bir yana bırakılırsa, taşradaki Tımarlı Sipahilerin bu gelişmelere fazla müdahalesi olamamıştır.

İkinci sorun, hukukun üstünlüğü ilkesine bağlı olarak, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması genel çerçevesinden doğar. Osmanlı'da üstün hukuk İslam Şeriatıdır; padişah bu çerçevenin dışında kararlar alamaz, eylemler yapamaz. Osmanlı protokolünde başbakanla aynı sırada ve fakat manen ondan da ileri olan, bilginlerin reisi Şeyhulislamın başında olduğu kurumun bir işlevi de, karar ve kanunnamelerin Şeriata uygunluğunun denetimini yapmaktır. Bu metinler, Şeyhulislamlık tarafından denetlenip, üstün hukuk olarak kabullenilen kurallara uygunluğu onaylandıktan sonra yürürlüğe girerler. Prof. Ömer Lütfi Barkan şöyle yazar:

“Padişahların iradelerinin kayıtsız şartsız bir kanun haline geçmekte olduğu zamanlarda, Osmanlı İmparatorluğu’nda, bir yenilik, ‘Şer’-i şerife uygundur.’ kaydıyla icra edilmiştir. Eski kanun hükümlerini ilga eden yeni bir kanun, tıpkı eskilerinde de vaktiyle olduğu gibi, ‘Şer’-i şerife uygundur.’ kaydiyle yürürlük kazanmıştır.” (Nakleden N. Kösoğlu, *Hukuka Bağlılık Açısından, Eski Türklerde, İslamda ve Osmanlıda Devlet,* İstanbul, 2004, s.246) Şeriat’la ilgili olmayan hususlarda ise, *“Şer’î maslahat değildir, nasıl emredilmiş ise öyle hareket edilmek lazım gelir.”* kaydı konulmaktadır. Ayrıca, İslâm toplumundaki genel fetva geleneğinin devlet hayatındaki yansıması olarak, yapılacak eylemin Şeriat’a yani hukuka uygunluğunun fetvasının alınması gerekir ki, bunu da din/hukuk bilginleri ve merkezde Şeyhülislamlık kurumu verir.

İslam hukuku genellikle özel hukuk sorunlarını düzenlediği, kamu alanını gelenek ve maslahata bıraktığı için, üstün hukuk olarak Şer’-i şerif yanında kanun-ı kadim ve münif kavramları geliştirilmiştir. Yani Şeyhülislamlık, karar ve eylemler hakkında hüküm verirken, sadece Şeriat’ı değil –ki bu alan kişilerin hak ve özgürlüklerini korumaktadır- aynı zamanda, o konuda eski padişahların yayımladıkları kurucu hukuk ilkelerini ve devletin, halkın menfaatlerini de gözeteceklerdir. Devlet hayatını düzenleyen ve sultanî yahut geleneksel hukuk denilen bütün kanunnameler böyle bir denetimden geçtikten sonra yürürlüğe girerler. Özgün Osmanlı düzeninde, denetim ve sınırlama sadece iç hukukla ilgili değildir; modern zaman ve anayasaların ‘siyasi kararlar’ deyip, denetim dışı bıraktığı alanlar da, mesela en uç boyutu olarak, savaş kararları da bu denetime tabidir. Osmanlı Hakanı, herhangi bir devlete savaş açacağı zaman, bu kararının uygun olduğuna dair Şeyhülislamdan fetva almak zorundadır. Çağımız idrakinin bile kavramakta zorlandığı, bu, hukukun üstünlüğü inancının, Mısır Seferi, İkinci Viyana Seferi gibi, fetva almakta çok zorlukların çekildiği ilgi çekici örnekleri yaşanmıştır. Ayrıca, padişah değişmeleri de mutlaka fetvaya dayanmak zorundadır; yani hukuka uygunluğunun yetkili merciler tarafından belgelenmesi zorunludur.

İşte bu noktada, yukarıda işaret ettiğimiz Ulema-Yeniçeri özel ilişkisi doğar: Yeniçeri, merkezî otoritenin hukuka uygunluğunu denetleyen Şeyhülislamlığın uygulayıcı gücüdür. Bu konuda ulema-yeniçeri dayanışması, halin icabıyla bir gelenek haline gelmişse de, Kanunî Sultan Süleyman Han döneminde bir kanunnameden de söz edilmektedir.

> “Devlet idaresi ulema ile vükelaya tevdi edilmiştir. Padişahın doğru yoldan sapması halinde ulema ve vükela ordu reislerini keyfiyetten haberdar ederek padişahı tahttan indirip, yerine hanedan erkânından diğerini seçeceklerdir.” (Ord. Prof. Dr. Recai Galip Okandan’dan nakleden N. Kösoğlu, *a.g.e*., s.251)

Her ne şekilde olursa olsun, padişahların değiştirilmesinde “hal’ fetvası” alınması, Osmanlının sonuna kadar devam etmiştir. Meşrutiyet yönetiminde Sultan II. Abdülhamit Han’ı tahttan indirirken de, Şeyhülislamlık’tan fetva almışlardır. Ancak, bu konuda bazı açıklamalar yapmak gerekir.

Yukarıdan beri anlattıklarımız, kurumların ilkesel düzeydeki görüntüleridir; bir de bunların kötüye kullanılması ve kurumların çöküş dönemindeki görüntüleri vardır. Yükseliş dönemlerinde kurumların, kuruluş ilke ve gayelerine en uygun zamanlarının olduğu kabul edilebilir. Ancak, bu zamanlarda da, konumların ve yetkilerin kötüye kullanılması söz konusu olabilir. Nitekim, Yeniçeri ayaklanmalarında “Şeriat isterük” yahut “Şer’ ile davamuz vardur” diye kazan kaldırılırken, hukuka aykırı kararlar karşısında “hukuka uygunluk isteriz” denilmek istenirse de, tarihî bir çok örneklerinde görüldüğü gibi, işin esası çoğu kez maaşların artırılması yahut bir iktidar çekişmesinin fitnesidir. Özellikle Veziriazamlık (Başbakanlık) yahut Divan Vezirliği gibi yüksek makamlar, Yeniçerilerin sık sık kullanıldığı siyasi çekişmelerin konusu olurlar. Benzeri durumlarda hal’ fetvaları da, kitabına uydurma gösterisine dönüşür. Söz gelişi Sultan Hamit’in hal’ fetvasında, bu padişahın kutsal kitaplara saygısızlık ettiği yolunda, komik iddialar yer almıştır.

Sonuçta bu dayanışma, Yeniçeriliğin 1826 yılında kaldırılmasına kadar değişik yoğunluklarda devam eder. Fetva geleneği ise, İmparatorluğun sonuna kadar sürer; yani askerin siyasete doğrudan girmesiyle başlayan darbe teşebbüslerinde de fetva almak ihmal edilmez.

Ocağın kaldırılmasından sonra askerî eğitim, genellikle batılı uzmanların yön vermesiyle yapılmaya ve yeni bir disiplin anlayışı yerleştirilmeye çalışılır. Tanzimat’tan sonra merkezde güçlü bir Osmanlı bürokrasisi oluşur. Esasen fiilî gücünü kaybetmiş olan medrese kökenli ulema, yeni bürokrasi karşısında ikinci plana düşer, etkisi azalır.

Yeniçeriliğin kaldırılması olayının, uzun bir süre askerlerin siyaset dışı durmalarında etkili olduğu söylenmiştir. (A. Turan Alkan, *Ordu ve Siyaset*, Ank. 1992, s. 11) Ancak, bu sefer de, birbiriyle bağlı iki başka etmen ortaya çıkar.

Tanzimat yıllarından sonra, Osmanlı Devleti'nin çökeceği korkusu, hemen bütün Osmanlı okumuşlarını düşündüren ve çareler aramaya iten yaygın bir psikoloji idi. Bu arada, özellikle Harp Okulunda yabancı dil öğrenilmesiyle, yabancı yayınlara ilgi artar ve rahat bir propaganda ortamı oluşur. Çünkü, bu gençler, tesadüfen ellerine geçen yahut özel olarak ulaştırılan bu yayınları çok yönlü değerlendirebilecek düzeyde değillerdir. Kuleli Vakası'nı saymazsak, Yeniçerilerin ortadan kaldırılışının ellinci yılında, 1876'da iki asker Hüseyin Avni ve Mütercim Rüştü Paşa ile iki sivil Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz Han'a darbe yaparlar. Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa da darbeye katılır. Bu darbe için de fetva alınmıştır.

Sultan Abdülaziz Han'ın ölümünden dört gün sonra, eşlerinden birinin akrabalarından olan Kolağası Çerkes Hasan Bey, Bakanlar Kurulu toplantısını basarak, darbeci Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı, Dış İşleri Bakanı Raşit Paşa'yı ve iki görevliyi öldürür. Bu da, tek başına girişilmiş bir darbe gibidir.

1876'da Sultan II. Abdülhamit Han'ın tahta çıkmasından bir süre sonra, yönetim, Sultan'ın oturduğu Yıldız Sarayı'na kaymış, bu dönemin bir özelliği olarak ulema, ordu ve bürokrasi üzerindeki denetim artırılmıştır. Bu otoriteden rahatsız olanlar kolaylıkla Sultan aleyhindeki akımlara kapılmışlardır.

1878'de Ali Süavi'nin Çırağan baskını başarısız olmuş, 1879'da Harp Okulu'nda yuvalanan gizli bir komite ortaya çıkarılarak elli kişi sürgüne gönderilmiştir. Trablus valisi Müşir Recep Paşa'nın öncülüğünde, İngiliz desteği de alınarak yapılması düşünülen bir darbe projesi başlamadan bitmiştir.

Nihayet 1889'da askerî tıbbiyelilerin kurduğu İttihad-ı Osmanî ile, asker doğrudan siyasetin içindedir ve örgütleyicidir. Özellikle Selanik merkezli 3. Ordu, bundan sonraki bütün siyasî gelişmeleri belirleyecek olan ihtilalci askerî kadroların toplandığı yerdir.

Sultan Hamit'in askerî eğitime de büyük hamleler yaptırdığı, ancak geleneksel yön ve değerleri buralarda hakim kılamadığına işaret etmiştik. 1883'ten beri Alman Goltz Paşa'nın yönlendirmesindeki Harp Okullarında Alman askerî eğitim ve disiplini verilmeye çalışılmıştır. Ahmet Turan Alkan, buralardan yetişen subaylar için bir zihniyet tiplemesi yapmanın zor

olduğunu söylemekle birlikte, bazı çizgiler verir. Halil Kut Paşa'dan yapılan şu alıntı, muhtemelen yaygın bir anlayıştı:

> "İstanbul'un aczi ise ortada, gün gibi aşikâr... Sarayın sersemce idaresi başımıza her gün yeni bir bela açıyor. Radikal bir hareketle bizler devlet idaresine yeni bir şekil vermezsek, bu keşmekeş yıllarca sürer... İşin sonu yoktu ve devlet gümbür gümbür gidiyordu. Biz vatana elimizi akıllıca uzatmazsak, kim uzatırdı?.... Saray nüfuzunun yıkılması, yerine milletin kudreti elinde toplaması, mektep sıralarından beri kafamıza yerleşmişti."(A.T. Alkan, *a.g.e.*, s.22)

Kudreti milletin elinde toplama keyfiyetinin, anladığımız anlamda bir demokratik anlayışı yansıtmadığını, içeriksiz bir şekil değişikliği olduğunu, daha doğrusu iktidarı Sultan Hamit'in elinden almak demek olduğunu, daha sonraki gelişmeler de göstermiştir. O nesil, bütün vatanperverlik heyecanına rağmen, kıblesindeki sarsılma sebebiyle sloganlara kolayca teslim olabilmekte, bağlanabilmektedir. İnönü diyor ki,

> "Her derdin devasının Kanun-ı Esasî olduğu, iman halinde içimize yerleşmişti." (İnönü, *a.g.e.*, s.24)

Dönemin ünlü gazeteci ve siyaset adamlarından Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazdıkları, Hürriyetçi Jön Türklerin halini kısaca ve açık olarak ortaya koymaktadır:

> "İttihat Terakkiyi kuranlar, hayatı, dünyayı, siyaseti bilmeyen deneyimsiz gençlerdi. Bunlarda yalnız yüksek bir ateş vardı: Vatan sevgisi. Saray istibdadının ülkeyi batırdığını görüyorlar, yurdu kurtarmak istiyorlardı. Bunun için de Meşrutiyetin gerekliliğine inanmışlardı… Meşrutiyet olunca, iç yönetim makinesi bir tılsım etkisiyle hemen düzeleceği gibi, Türkiye'den ayrılmak istediğini gösteren azınlıklar da dileklerinden vazgeçecekler, katıksız bir Türk vatanperveri olacaklardı." Meşrutiyetin ilanıyla Osmanlı aynı zamanda Batılı devletler ve Rusya'nın baskısından kurtulacaklardı. (Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul-2000, s. 49)

Bu inanç ve düşüncelerin, gerçekten de bir "yüksek ateşin" eseri olduğu anlaşılacak; ama geç kalınmış olacaktır.

Aradan yüz yıldan çok zaman geçmesine rağmen, hâlâ sorunların ve çözümlerin anayasa metinlerinde aranmakta olduğunu ve anayasa değişikliklerinin güncel mesele olmaktan çıkamadığını gördüğümüze göre, o insanları kınayamıyoruz.

Uygulanan Alman askerî eğitimi, subaylar içinde kapalı bir sistem oluşturmuş ve farklı bir sınıf şuuru Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Halen de ordunun temel meselesi, bütün parlak nutuklara rağmen,

sivil halkla bütünleşememesidir. Bu, kendi halkına yabancılaşmanın da etkisiyle, subaylar, özellikle kurmaylar, her şeyi bildikleri kanaatı içindedirler ve fazla okumak gereği de duymazlar. Çalkantılar içindeki Osmanlı toplumunda, millî mukaddeslerinden ilk şüpheye düşenler ve dinî heyecan ve hayatları zayıflayanlar da onlardır. Daha sonraki 31 Mart Hareketi'nde, subayların bu tür tutumlarına karşı erlerin şikâyetleri çokça görülecektir. Onlar, hürriyet için uğraş veriyorlardı; halbuki halk oralarda değildi, halkın böyle bir sorunu yoktu.

İrade-i milliye, en yaygın sloganlardan biri olmakla birlikte, sonraki Meşrutiyet döneminde de irade-i milliye'ye pek aldırış eden yoktur. Çünkü, başta İttihat Terakki Partisi olmak üzere, çıkış ve dayanakları ordudur. Hareketin motor gücünü oluşturan genç subaylara bakıldığında, Enver Bey dahil, Meşrutiyet ve Meclis meselesinin temel meseleyi oluşturmadığı, asıl itici gücün vatan-millet-devlet sevgisinde odaklaşmış milliyetçilik olduğu kolayca görülür. Meşrutiyet sonraki iştir ve devletin-milletin onurunu koruyamayan iktidarın değiştirilmesi için gereklidir. Bu partinin seçim başarıları, mensuplarının olağanüstü örgütlenme güçlerinde aranmalıdır; kültür ve iman olarak halkla tam bütünleştiklerini söylemek zordur. Ancak, burada da, adı konulmamış olsa da, milliyetçilik duygularının İttihat Terakki'yi halkla bütünleştiren temel etmenlerden olduğunu düşünmek gerekir. Özellikle buhranlı dönemlerde –ki sürekli öyle gibiydi- kabaran milliyetçilik duyguları halkı bu partiye yöneltiyordu.

Ordu içinde, maaş azlığı ve tayinatların zamanında ödenememesi, terfi ve tayinlerdeki aksaklıklar gibi, hemen her subayı ilgilendiren kişisel sorunlar da abartılarak bir propaganda ve huzursuzluk malzemesi olarak kullanılmaktadır. İstanbul'daki paşa çocuklarının yahut saraya yakın olanların rütbe ve tayinleri ve refah içinde yüzdükleri hikâyeleri en çok etkileyici olanlarıdır. Nitekim, Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan ilk borçlanmada hazineye giren para, subayların maaşlarına tahsis edilir. (A.T. Alkan, *a.g.e.*, s. 48)

Askerlerin siyasetin doğrudan merkezinde olması, aslında ordu mensuplarını da tedirgin etmektedir. Ayrıca Cemiyet yahut Parti içinde, ister istemez asker-sivil ayırımına ve sürtüşmelerine yol açmaktadır. Esasen dışarıda var olan asker-sivil bölünmüşlüğü, partiye de bir ölçüde yansımıştır.

İttihat Terakki’nin 1909 Selanik Kongresi’nde bu konu gündeme gelir. Mustafa Kemal Bey’in, kesin tavırlar alınması ve ordudan siyasetin uzaklaştırılması fikri genel kabul görür; ancak, fiiliyatta bu sıkıntıların aşılması kolay değildir. İttihat Terakki siyasi mücadelesine devam etmektedir ve dayanağı, en büyük gücü ordudur. Öyle ki, ‘İttihat Terakki’nin ordusu’ yerine ‘Ordunun İttihat Terakkisi’ demenin daha doğru olacağı söylenmiştir. Ordunun gerçekten siyasetten arındırılması halinde, Cemiyet yahut Parti, gücünü ne ölçüde koruyabilecektir? Meşrutiyet’i ilan ettiren ve Sultan Hamit’i tahtından indiren gücün, son tahlilde ordu olduğunu herkes bilmektedir. O günlerde Paris merkezli İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin olaydan haberdar bile olmadığı söylenebilmektedir. (A. T. Alkan, *a.g.e*., s.70-71) Sultan II. Abdülhamit’e karşı yürütülen olağanüstü üslupsuz, çirkin ve hiçbir kural tanımayan mücadele yöntemi, şimdi Meşrutiyetin siyasi ortamına taşınmıştır. Henüz yeterince kavranılamamış, sindirilememiş bir siyaset ortamında, bu kuralsız mücadeleler içinde, kendi iktidarlarından gayri çözüm tanımayan kurumlar ve insanlar böyle bir güçten vazgeçebilirler mi?

31 Mart olaylarının da uyarılarıyla, bu konuda zihnen bir adım daha atılır ve ordunun siyasetten uzak durması, ancak Meşrutiyet ve hürriyeti korumak konusunda gözetleyici ve koruyucu -nigehbân-ı meşrutiyet ve hürriyet- olması fikri ağırlık kazanır. Bugün, o günlerden yüz yıl sonra Ordunun hâlâ, Cumhuriyet ve laikliği gözetleyici ve koruyucu olduğunu ve bunu kanunlara yansıtmaya çalıştığını görmek düşündürücüdür. Demokrasinin balans ayarını tanklarla yapan bu zihniyet, yüz yıl öncesini şaşırtıcı bir biçimde tekrar etmektedir.

Sultan Abdülhamit Han, tahttan indirilip Selanik’te Alatini köşkünde oturmaya mecbur edildiğinde, İttihat Terakki lideri olan Talat Paşa aklına gelen ve karşılaştığı bir çok soruyu yazılı hale getirerek bunların Sultan Hamit’e sorulması için Fethi Bey’i gönderir. Fethi Bey kendisini ziyaret eder; Sultan Hamit bütün sorulara tek tek cevaplar verir; bunlar devletin yönetimiyle ilgili meselelerdir. Ordu-siyaset ilişkilerinde şöyle söyler:

> “Beyefendi oğlum, dün fikirlerimi sorduğunuz konular arasında, muhtemelen yazmaya gerek görülmediği için yer verilmemiş bir mesele var ki, başa almanızı öğütleyeceğim. Orduyu siyasetin dışında tutunuz. Sizin, bugünün ileri gelenleri arasında olduğunuz gerçeğini göz önünde tutarak diyeceğim ki, bu hususu temin için icap ederse, her türlü fedakârlığı, icap ederse menfi sonuçları da göze alınız. İfade

edilmek istenmeyen hangi durumlar ve şartlar içinde olursa olsun, beni buraya getirmeye vesile olan son askerî olayda, eğer ben size tavsiye ettiğim askerin siyaset dışı tutulmasının aksini düşünseydim, oluk gibi kan akardı. Ordu siyasete itilmiş olursa, bu hata sadece iç gaileler doğurmakla kalmaz, vatanın müdafaasını zorunlu kılan sebepler önünde, maazallah memleketin savunmasını yetersiz kılmak gibi, telafisi imkânsız felaketlere yol açar." (F. Okyar, *a.g.e*., s.116)

Sultan Hamit Balkan Savaşını haber veriyor gibidir.

Enver Paşa, Savaş Bakanı olduktan sonra orduda gerçekleştireceği büyük ıslahat içinde, siyasetten arındırmayı da önemli ölçüde başarır; orduya yeni bir hava kazandırılır. Ancak, çok önceye dayanan asker-siyaset ilişkisi şüphesiz ki bütünüyle yok edilemeyecektir. O kadar ki, Millî Mücadele'nin sonunda Mustafa Kemal Paşa da aynı sorunla karşılaşacaktır.

31 Mart Hareketi'nin kendisi de, bastırılması da doğrudan doğruya askerin siyasi operasyonları idi ve sonunda Sultan Hamit tahttan indirildi. Daha sonra, ordunun bir kesimi ile muhalefetin iç içe girdiği görülür. 1912'de başlayan Arnavut ayaklanmasını, muhalefette olanlar, asker-sivil desteklemekte bir sakınca görmezler. Arnavutlar arasında olmadık propagandalar yapılır; *"devletin namaz, oruç ve sakal gibi mukaddesattan vergi alacağı"* söylentileri yayılır. Muhalefetten Rıza Nur, ayaklananları kahraman ilan eder: *"Arnavutları isyana teşvik ettiğimi ben kendi ellerimle yazdım. Bu, kusur değil iftihar sebebidir. Zalimlere karşı isyan haktır ve kahramanlıktır. Arnavutlar.... devleti İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler."* (A. T. Alkan, *a.g.e,* s.125) Bir grup subay, tıpkı Resneli Niyazi ve Enver Bey gibi silahlanarak dağa çıkarlar. Hareketin önderlerinden Yüzbaşı Tayyar Bey şunları söyler:

"Bundan dört yıl önce hükûmetimizi bir felakete düşmekten kurtarmak için ayağa kalktığımız gibi, bu sefer de memleketimizin başına pek büyük felaketler getirmiş ve iç-dış savaşlar olmasına sebebiyet vermiş olan tekelci bir heyetin pençesinden vatanımızı kurtarmak için ayaklandık." (Nakleden A.T. Alkan, *a.g.e*., s.127)

İsyanı bastırmaya giden askerlerin bir kısmı isyancılara katılırlar. Asker, Sultan Hamit yönetimine karşı kullandığı yöntemleri, şimdi İttihatçılara karşı kullanmaktadır.

"Siyasi mücadelenin, 'Rakip ölsün de nasıl ölürse ölsün.' noktasına gelip dayandığı bir safhada her hareket, rakibin ölmesine yaradığı nisbette makul ve haklıydı. Bu defa ordunun siyasete müdahalesi, muhalifler tarafından iyimser yorumlara tabi tutuluyor, 'Meşrutiyet nigehbânlığı' olarak değerlendiriliyordu." (Prof. Dr. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar,* İst.

1990, s.176)

İttihat Terakki ileri gelenlerinden Dr. Bahattin Şakir de aynı şeyleri Cemiyet için düşünüyordu. Cemiyet Osmanlı İmparatorluğunun ihyası görevini üzerine almıştı, *"Cemiyet, ordu ile beraber vatanın hârisi (koruyucusu), hürriyet ve meşrutiyetin nigehbânıdır (gözcüsü). Cemiyet, vatanın ve ordunun timsalidir."* (Muhittin Birgen, *a.g.e.*, c.I, s.67)

Siyasete girmek isteyen askerler her zaman vardır; bunun vesileleri olarak da, Sultan Hamit dönemindeki şikâyetler aynen devam etmektedir; Saray'ın yerini Cemiyet almıştır. Cemiyete dahil subayların özlük işleri kolaylıkla yürümekte, tayin ve terfiler yapılmakta, Cemiyetten olmayanlarınki sürüncemede kalmaktadır.

1912 seçimlerini İttihat ve Terakki büyük bir çoğunlukla kazanmış, daha önce muhalefet saflarında olan yüz civarında milletvekili Meclis dışında kalmıştır. Bu seçimlerde Cemiyet bazı bölgelerde orduyu kullanarak seçimlere müdahale etmiştir. Gayrimemnun muhalif çevrelerde, iktidara karşı silah kullanmaktan başka çare kalmadığı fikri kolayca gelişir. (A.T. Alkan, *a.g.e.*, s.132)

Ordu içinde Halaskârân-ı Zâbitân grubu kurulur. Bunlar da, memleketi Saray'dan kurtaranlardan kurtaracaklardır... Rumeli'de, *Top*, *Silah*, *Süngü* isimleriyle dergiler yayımlanmakta ve askerler yazılar yazmaktadır. (H. Bayur, *a.g.e.*, c.2, kıs.1, s. 232)

Kurtarıcı subaylar iki imzalı bir mektubu 18 Temmuz 1912'de toplantı halindeki Askerî Şûrâ'ya verirler. Birkaç gün önce, İttihat Terakki desteğindeki Sait Paşa hükûmeti, Meclis'ten güvenoyu almasına rağmen istifa etmiştir. Kurtarıcılar, Kâmil Paşa başkanlığında bir hükûmet kurulmasını ve seçimlerin derhal yenilenmesini istemektedir. Şûrâ başkanı Nazım Paşa, bu subaylar hakkında disiplin işlemi yaptırmak yerine, mektubu Padişah'a sunar; Halaskârlarla dirsek temasındadır. Sultan Reşat, İtalyan Savaşı nedeniyle tehlike içinde olduğumuzu ve askerlerin siyaseti bırakıp kendi işleriyle uğraşmasını isteyen bir tamim yayımlar.

Sonunda, Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında Büyük Kabine kurulur. Kurtarıcılar, yeni bir tehdit mektubu yollayarak, Saray Genel Sekreteri Halit Ziya (Uşaklıgil) Beyin istifasını ve seçimlerin yenilenmesini isterler.

22 Temmuz 1912’de, Halaskârân-ı Zâbitân bir siyasi parti gibi program yayımlar. Burada, Meşrutiyete bağlanan ümitlerin boşa gittiği, Avrupalı devletler nezdinde Osmanlı Hükûmetinin bir değerinin kalmadığı, bu yüzden orduya yeniden görev düştüğü, devamlı borçlanarak ordu ihtiyaçlarının karşılanamayacağı söylenmekte ve meşrutî esaslara dayalı bir yönetimle, orduda adalet sağlanırsa durumun düzeleceği ileri sürülmektedir. (A.T. Alkan, *a.g.e.*, s.137) Böyle bir müdahalede bulundukları için üzgün olduklarını da kaydeden Kurtarıcılar, kabinenin hemen istifa etmesini, hükûmete dışarıdan kimsenin müdahale etmemesini ve Meclisin dağıtılarak hemen seçimlere gidilmesini istemektedirler. Programın sonunda da ordunun ıslahı istenmektedir: Meşrutiyet tehlikeye düşmedikçe ordu siyasete karışmamalı, sivil görevlerdeki ordu mensupları ayrılıp aslî görevlerine dönmeli, disiplin ve adalet hakim olmalı, özlük işleri, kırgınlıklara yol açmadan düzeltilmeli.

Kurtarıcı subayların bu programları, ordu içindeki ayrılıkların ve değişik partilere mensubiyetin bir zihniyet yahut değerler farkına dayanmadığını, hepsinin aynı çizgi üzerinde olduklarını göstermektedir. Halaskâr hareketinin, orduyu siyasetten uzaklaştırmak gibi bir gayesi bulunduğuna ve “siyaset istemeyiz” sözünün grup sloganı olduğuna işaret eden Ali Birinci, yaşanan çelişkiyi şöyle açıklar:

> “Bu hareketten önce de ordu içinde siyasetle uğraşmamak için yapılan tartışmalar ve ferdî mücadelelerin varlığı bilinmektedir. Bu ferdî gayretler fasit bir daireyi de beraberinde getiriyor ve bir çok subay, askerin siyasetle meşgul olmaması yolundaki çalışmalara katkıda bulunabilmek için siyasetle meşgul oluyordu.” (Ali Birinci, *a.g.e,* s.167)

Ali Birinci devamla, siyasetle ilgilenme üslubunu da şöyle anlatır:

> “Bu gibi faaliyetlerin subaylar arasında bir kindarlık yarışmasına yol açtığı görülmekteydi. Eller, en küçük bir tartışmada silahlara uzanıyor, kıl payı ile kanlı vuruşmalardan uzaklaşılabiliyordu. Mesela Sait Paşa’nın istifasından kısa bir müddet önce, Meclis’e muhalif askerlerin saldırısını bekleyen İttihatçı subaylarla askerleri yakın binalarda mevzilendiklerinde, biraz uzaklarında da, karşı gruptaki subayların idaresindeki askerî kuvvetler Meclis’e giden yolları tutmuşlardı.”

Zamanın ünlü siyasilerinden Prens Sabahattin’in Kurtarıcılar hareketi ile ilişkide olduğu ve diğer siyasilerin de ilgili yahut ilgisiz, bu hareketin etkilerinden yararlanmaya çalıştığı görülmektedir.

Sait Paşa’dan sonra hükûmeti kuran Kâmil Paşa, ordunun siyasi uğraşlarından son derece rahatsızdır; ancak, fazla bir şey yapamaz. Denizcilik ve Savaş bakanlarını değiştirmek isterken Cemiyet ve ordu ile karşı karşıya gelir. Bu konunun Meclis’te tartışılacağı gün, “*Bir sürü subay ve askerî kişiler, resmî ve sivil elbiselerle Meclis-i Mebusan’ın içini tutmuşlar ve bir zırhlıyı Mebusan binasının hizasına getirmişlerdir.*” (A. T. Alkan, *a.g.e.,* s.91) Edirne ve Selanik’ten 3. Ordunun subayları, mutatları üzre telgraflar çekerek, yapılacak değişikliklere karşı çıkarlar[7]. Ayrıca donanma komutanları telgraflar çekerler. Hangi savaşta savaştıkları bilinmeyen sekiz harp gemisi, toplarını Meclis’e çevirirler. Bu kuvvetlere dayanan İttihatçılardan bir milletvekili şöyle konuşur:

> “Padişah’tan evvela muhterem ordumuzun süngüsüne, sonra donanmamızın topuna istinaden yeni bir Başvekil tayinini isteriz.” (A. T. Alkan, *a.g.e.*, s.95)

Sözü geçen süngü ve toplar bizi Balkan Savaşında dünyaya rezil edecektir; ama, Meclis’te başarılı olur, Kâmil Paşa hükûmeti düşürülür.

Görünüşte askerin siyasetle uğraşmasından herkes yakınmaktadır. Savaş Bakanı Mahmut Şevket Paşa tarafından hazırlanıp Meclis’e sunulan, askerin siyasetle uğraşmasını yasaklayan kanun tasarısı, bir çok tartışmalarla birlikte olumlu karşılanır, ancak çıkartılamaz. Daha sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti sadece askerlerin değil, memurların da siyasetle ilgisini yasaklayan padişah iradeleriyle boşluğu doldurmaya çalışır.

Bu ortamda başlayan Balkan Savaşı’ndaki ordunun durumu ise, tek kelimeyle utanç vericidir. Bunun da temel sebebi, subayların siyaset ilgileri ve aralarındaki düşmanlıklardır. Silah atmadan şehirler teslim edilmiş, asker arasında akıl almaz propagandalar yapılmış; tugaylar, kolordular dağıtılmıştır.

* * *

Burada, dikkat edilmesi gereken bir noktaya daha işaret edelim: Şükrü Hanioğlu, seçkinci zihniyete işaret eder; halka rağmen halkçılık. (Bir Asır Sonra İnkılab-ı Azim, *Zaman,* 3 Ağustos 2008, s.22) Bu aslında, halkın kıblesinden ayrılışın zorunlu tavrı idi. Ve Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bu anlayış sadece İttihat Terakki’ye değil, hemen tüm aydınlara şamildir. Bu

yüzden de, halka dayalı bir hükümet yerine, daima orduya dayalı bir darbenin çalışmasını yaptılar.

İttihatçılar dahil o günlerin siyasetçileri günümüz anlamında, hiçbir za-man demokratik bir rahatlığa sahip olamadılar.

Ahmet Rıza Bey tekâmülcü idi. İstirdat-ı Vatan, İntikamcı Yeni Osmanlılar gibi bir kısım gruplar ise, fikri bırakıp silah ve bombalı eylemlere kaymak peşinde idiler. Bunların gazeteleri, İntikam, Tokmak ve Darbe gibi isimler taşıyordu.

1902 kongresinde, Osmanlı Hürriyet Perveran kongresinde Sabahattin Bey, Ermeni, Rum, Arnavut ayrılıkçılar tarafından oluşturulan ittifaka karşı, Ahmet Rıza Bey etrafında Türkçü ve pozitivist bir koalisyon kurulmuştu. Ama, eylemciler bu yapıya fikirlerini egemen kılamamışlardı. (M.Ş.Hanioğlu, *Zaman*, 2 Ağustos 2008, s.22)

1905'ten sonra Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, giderek ayrılıkçı güçlere karşı tavır almaya başladı. Daha doğrusu, tavrını açıktan koymaya başladı. Biri devleti dağıtıp kendi milli oluşumuna yol açmak için çete ve eylem koyuyor, öbürü devletin bütünlüğünü ve itibarını ayakta tutmak için. Onlar için devlet, daima en üstün sosyal değer olarak kaldı.

Bütün bu gelişmeler içinde İttihatçılarda Türkçülük şuuru oluşması için özel bir gayrete gerek yoktu. Nitekim bütün ileri gelen İttihatçılar bu konuda yeterince uyanıktı. Ancak, söylem olarak bunu sahiplenmeleri mümkün ve makul değildi. Çünkü devletin temel anlayışı hala Osmanlı idi ve Türk olmayan Müslüman kesimler, daha 1918'e kadar devlete büyük ölçüde bağlı kalacaklardı.

7 1970'li yıllarda Orgeneral Faruk Gürler'i cumhurbaşkanı yapmak için TBMM salonları da aynı zorba üslupla doldurulmuştu.

31 Mart Olayı

SULTAN Hamit'i Meşrutiyet'in ilanına zorlayan sebepleri Hikmet Bayur şöyle sıralar: Sultan Hamit yönetiminden doğan hoşnutsuzluklar, Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin faaliyetleri ve Makedonya'da Türk ve Müslüman halka yapılan zulümler. Yemen ve sair yerlerdeki ayaklanmalar ve Türk gençlerinin sürekli bir seferberlik halinde olması. Büyük devletlerin müdahaleleri ve Makedonya'nın elden çıkacağı inancının Türk ve Müslümanlarda yerleşmeye başlaması. İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilatları ve propagandaları. Orduda özellikle de 3. Orduda genç subayların tamamının Abdülhamit aleyhine çevrilmesi. Orduda maaş ve tayinatların zamanında ödenememesi. (H. Bayur, *a.g.e.*, c.1, Kıs.1, s.429-30)

Yorgun Padişah, sert mücadelelere girmeyi göze alamamış, suyun akıntısına uymayı yani Meclis'i toplantıya çağırmayı seçmiştir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit Han, Şeyhulislam huzurunda Kanun-i Esasî'ye sadık kalacağına dair yemin etmiş ve bunun halka da duyurulmasını istemiştir. Mabeyn Başkâtibi (Genel Sekreter) Tahsin Paşa'ya şunları söyler: *"Yaşlandım ve yoruldum. Suyun akıntısına gideceğim. Meşrutiyeti her derde deva sanıyorlar. denesinler, görsünler..."* (Okyar, *a.g.e.*, s.15)

Böylece, Meşrutiyet ilan edilmiş, ancak hürriyet gösterileri ve nutuklarından başka değişen bir şey olmamıştır. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde, memleketin çeşitli yörelerinde herkes kendine göre bir hürriyet havası tutturur; karmaşa ve kargaşa olur. O günleri yaşayanlardan bir iki alıntı ile yetinelim:

"Hürriyete herkes istediği gibi mânâ veriyor; düzen, kanun ve hükûmete itaatten söz edenler istibdat artığı sayılıyordu. Böyle, 'Devr-i Dilârâ-yı Meşrutiyette vergi verilir mi?' efsanesi, vilayetlerdeki halkın işine geldiğinden vergi toplama işi durdu.""Herkes kendi hava ve hevesinin arkasından koşuyordu. Velhasıl her sınıftan çevrenin, esnaf ve hamalın yegâne meşgalesi siyaset

olmuştu. Her ağızdan yaşasın hürriyet, yaşasın eşitlik, yaşasın adalet sadaları çıkıyordu." (Abdurrahman Şeref Efendi ve Mevlanzade Rıfat'dan nakleden A.T. Alkan, *a.g.e.*, s.72)

Her türlü kişisel kin ve öfkelerin bu vesileyle ortaya çıktığı ortamdan İttihatçılar da rahatsızdır. İbrahim Temo şöyle yazar:

"Manastır daha civcivli; subayı, başıbozuğu, Arnavut'u, Bulgar'ı birer fatih gibi başı yukarda, ayakları yer kürenin hareketini durduracak bir tarzda çarpan, kanatları açılmış horoza dönmüşler. Pek çok dünkü hafiye, hürriyetçileri müstebitlerin eline verenler, birer hamiyet örneği kesilmişler, meydanlarda, kahvelerde, meyhanelerde atıp tutuyorlar." (Nakleden: A. T. Alkan, *a.g.e.*, s.74)

İstanbul sokaklarında soygunlar artar; bakkallarda bile silah ve mermi satılmaya başlar.

Ordu da allak bullaktır; genç subaylar ordu içinde egemenlik kurmaya başlar, paşalara sadakat yeminleri yaptırırlar. Ekim ayında Cidde'ye gönderilecek birliklerden bir alay, terhis zamanlarının geçtiği gerekçesiyle ayaklanır. İsyan büyümeden bastırılır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti giderek ülkede bir etkinlik kazanıyor idiyse de, Sultan Hamit ve onun ekibi yine kabinede egemendi. Esasen İttihatçıların Meşrutiyet'in ilanından sonra uygulamayı düşündükleri bir programları da yoktu; sadece iktidara ortak olmak istiyorlardı. Bir İttihatçının ifadesiyle,

> "Hayatlarında bir kere olsun bir meclis nasıl toplanır, neleri münakaşa eder görmemişlerdi; ama, Kanun-ı Esasî ve Meclis-i Mebusan'a bir muskaya inanır gibi iman etmişlerdi." (Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, c.5, s.98)

Ülkenin bir çok yerinde gösteriler yapılmaya, abuk-sabuk nutuklar atılıp dayanaksız istekler ileri sürülmeye başlanmıştır. İdare şaşkın ve kararsız kalmıştır. İttihat ve Terakki merkezi de bu gösterilerden bıkkındır ve denetimin ellerinden çıkmakta olduğunu görmektedir. Bir bildiri yayımlayarak herkesin kanunlara saygılı olarak, işiyle gücüyle meşgul olmasını, aksine hareket edenlerin büyük bir sorumluluk yükleneceklerini açıklar.

* * *

Meşrutiyetin ilk hükûmeti, Sait Paşa kabinesi çok kısa bir süre içinde istifa eder. Kâmil Paşa'nın üçüncü başbakanlığı 5 Ağustos 1908'de başlar. İttihat Terakki bir bildiri yayımlayarak Kâmil Paşa hükûmetine tam destek

verdikleri, Kanun-ı Esasî'ye uygun bir idare kurulacağı, bütçenin düzeltileceği, Tanzimat'tan itibaren bir türlü uygulanamayan, Hrıstiyan vatandaşların da askere alınacağı, idarede ıslahat yapılacağı açıklanır. Hrıstiyanların askere alınacağı haberi Müslümanları da, gayrimüslimleri de rahatsız eder.

Osmanlının kayıpları da artmaya başlamıştır. Meşrutiyetin gayrimüslimler için bir adım olmaktan öte anlam taşımadığı belki henüz anlaşılamamıştı; ama, Avusturya İmparatorluğu Bosna-Hersek'i 5 Eylül'de ilhak etmiş, Bulgaristan Prensliği ise 13 Eylül 1908'de bağımsızlığını ilan ederek Bulgar Krallığı olmuştur. Başbakan olan Kâmil Paşa, asker yokluğundan şikâyet eder:

> "Eğer Ağustos ayında Rumeli'de hazır kuvvetli bir ordumuz olsaydı, ne Bulgaristan istiklalini ilan edebilir, ne Avusturya Bosna-Hersek'i kendi memleketine katabilirdi." (Z. Nur Aksun, *a.g.e*, c.5, s.117)

Çok geçmeden, 5-6 Ekim 1908'de, Osmanlıya bağlı bir eyalet-i mümtaze olan Girit adası, Osmanlıların aylarca süren, *"Girit bizim canımız, feda olsun kanımız!.."* haykırışlarından sonra, Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir.

Bu arada eski seçim usulüne uygun olarak iki dereceli seçimler yapılır ve İttihat Terakki Meclis-i Mebusan'a egemen olur; her şeye rağmen örgütlü tek güç odur. Ancak, bir çok önemli asker İttihatçı Meclis'e giremez. Meclisin aritmetiği şöyledir: 288 milletvekilinin 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Sırp ve Bulgar, 4'ü de Yahudi'dir. Bu durumu önceden gören Sultan II. Abdülhamit Han, Meşrutiyetin ilanına karar verirken, şunları söylüyordu:

> "Bir hükümdar için lazım olan şey memleketin menfaatidir; eğer bu menfaat Kanun-ı Esasî'nin ilanında ise, o da yapılıyor. Fakat, iyi tatbik olunur mu, Türk'ün menfaati korunur mu, burasını kestiremiyorum. Çeşitli emel ve fikirler besleyen unsurların toplandıkları yerlerde, parti anlaşmazlıklarından memlekete daima zarar gelir; bizim ilk Meclis'te bunun acı tecrübeleri olmuştur." (Tahsin Paşa'dan nakleden Z. Nur Aksun, *a.g.e.*, c.5, s.120)

Meşrutiyet sonrasında Sultan Hamit hakkında da çeşitli söylentiler çıkar; bu tür söylentilere yurdun her yanında tepkiler olur.

> "Sultan Hamit vefat etmiş, yok tahtından indirilmiş havadisi Edirne'de yayılınca, İkinci Ordunun erleri 'Babamıza ne oldu? İstanbul'a gidip öğreneceğiz.' isteğinde

bulunmuşlardır. Subayları, ‘Aslı olmayan lakırdıya inanmayın.’ demişler ve teskine çalışmışlarsa da, ‘Bölüklerdeki kardaşlarımız İstanbul’a gitsin, Babamızı görmekle bizi tatmin eylesin.’ teklifinde direnmişlerdir. Bu arada bir Kolağasının, ‘Padişahım çok yaşa!’ levhasını yırtıp, ileri geri konuşması Yanıkkışla’daki askerleri ayaklandırır; ‘Babamızı göreceğiz.’ diye diretirler. İstanbul’a gönderilmek zorunda kalınan üç yüz kadar er, halis bir bağlanışın kanıtı olarak, Yıldız Sarayı’nın önünde, Padişah’ı şahsen görmüşler ve dualar ederek Edirne’ye dönmüşlerdir.” (Z.Nur Aksun, *a.g.e*, c.5, s.124)

İttihat Terakki Merkez-i Umumîsi de, Meclisin dışında ayrı bir güç merkezi olarak çalışmaya devam eder. Kâmil Paşa, ilk başlarda İttihat Terakki’nin gücünü Padişah’a karşı bir denge unsuru olarak kullanmaya kalkar. Meclis açıldıktan sonra, onlardan el çekerek askerin siyaset dışı tutulması ile ilgilenir. Savaş ve Denizcilik bakanlarını değiştirir. Cemiyet ise Kâmil Paşa aleyhine propagandalara başlar. Sonunda Kâmil Paşa hükûmeti, Mecliste verilen güvensizlik önergesiyle 13 Şubat 1909’da düşürülür. Ertesi gün, Hüseyin Hilmi Paşa hükûmeti kurulur. Basın İttihatçılar aleyhinde yayınlarını sertleştirerek artırır. Bu arada İttihat Terakki’nin zorlamasıyla, eski Saray muhafızlarından kalan bazı kıtalar Selanik ve Suriye’ye gönderilir. Nisan ayında *Serbestî* gazetesi yazarı Hasan Fehmi vurulur. Gazeteler İttihatçı milletvekillerine ateş püskürür:

“Vatan bu hainlerin müstebit ellerinden kurtarılmalıdır.”

Derken, Otuz Bir Mart Olayı denilen hareket başlar.

Meşrutiyetin 3. Ordu’nun eseri olduğunu düşünen ve İstanbul’daki 1. Ordu’ya güvenmeyenler, 3. Ordu’dan üç Avcı taburu getirterek Taşkışla’ya yerleştirirler. Bu taburlar Saray çevresindeki kuvvetlere karşı, gerektiğinde Meşrutiyeti savunacaklardır. 13 Nisan 1909 günü, eski hesapla 31 Mart’ta Avcı taburları, subaylarının din-diyanet tanımadıkları, kendilerini aldattıkları gerekçesiyle ayaklanırlar. Olayın gerçek sebepleri hâlâ tartışılmakla beraber, alaylı subayların da içine karıştığı, rütbesiz askerlerin mektepli subaylara karşı duyduğu hoşnutsuzluğun bir patlamasıdır. Düzenli, belirli hedeflere yönelik planlı bir hareket olduğu söylenemez. Ancak, Hareket hakkında sonradan yazan İttihatçılar, (Celal Bayar gibi) böyle göstermeye gayret etmişlerdir. Hareket içindeki alaylı subaylar Meclis’e başvurarak alaylı-mektepli ayırımının kaldırılmasını ve özlük haklarının düzeltilmesini istemişlerdir. O gün için, Meşrutiyetçiler kendi yapılarına güvensiz olduklarından, olayı olduğundan büyük görmüş ve göstermişlerdir. Hareket, Padişah’a bağlı ve meşrutiyetçilere karşı bir görünüm vermektedir.

Ziya Gökalp bu hareketi, toplumun canlılığını gösteren sağlıklı bir tepki olarak değerlendirir.

Ertesi gün, Adana'da Ermeni ayaklanması patlak verir. Hürriyet, uhuvvet, kardeşlik sloganlarının pek de gerçekçi olmadığı, Balkanlarda çetelerin yeniden faaliyete başlaması ile de anlaşılmaya başlar.

31 Mart Hareketinde, Sultan Abdülhamit Han'ın parmağını arayanlar olduğu gibi, İttihat Terakki'nin bir komplosu olduğunu düşünenler de vardır. Sultan Hamit, hatıralarında, olaya kesinlikle bir dahli olmadığını söyleyerek şöyle devam eder:

"Hatta, kendiliğinden gelmiş bu fırsattan yararlanmaya da tenezzül etmedim. Olayla ilişkim olsaydı ve istifade etmek isteseydim, ben bugün Beylerbeyi'nde değil Yıldız Sarayı'nda bulunurdum." (*Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1960, s. 134) Sultan Hamit, dönemin siyasi ortamının pek karışık olduğunu söyleyerek, açık-kapalı siyasi çekişmeleri işaret eder, "Tedbir alındıkça ortalık karışıyordu. Ortada acz vardı. Gazeteler, cemiyetler, kulüpler körükleye körükleye 31 Mart yangınını ilan ettiler." (*A.g.e.*, s.137)

* * *

Siyasetçi askerler Meşrutiyet'in tehlikede olduğunu düşünerek tedbir ararlar. Rumeli'deki 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında toplanarak görüşür ve "Hareket ordusu" adı ile tertiplenen bir kuvvetin İstanbul üzerine yürümesine karar verirler.

O sıralarda Berlin'de askerî ataşe olan Enver Bey süratle Selanik'e gelir ve Hareket Ordusu'nun kurmay başkanlığını Mustafa Kemal Bey'den devralır; İttihat Terakki böyle kararlaştırmıştır. Komutan Mahmut Şevket Paşa yönetimindeki Hareket Ordusu Yeşilköy'e gelir. İstanbul ve Saray Muhafızı paşalar, bu ordunun dağıtılmasının fazla zor olmadığını söyleyerek Padişah'tan ferman isterler. Sultan Hamit, İslam ordusunun birbiriyle kapışmasına razı değildir, *"Paşalar, ben Halife-i İslam'ım; Müslümanı Müslümana kırdıramam."* der. Çekilmem gerekirse çekilirim, diye düşünmektedir. Bazı birliklerin direnme ihtimaline karşı Padişah'ın *"Asker sakın kurşun atmasın. Eğer kurşun atacaklarsa ilk önce beni vursunlar."* diye haber göndermesi etkili olur.

23 Nisan'da Hareket Ordusu İstanbul'a girmeye başlar; önemli bir direnişle karşılaşmaz. Ancak, özellikle Hareket Ordusu içindeki gönüllüler kıyıcı olur ve kan dökerler. Sultan Hamit'in oturduğu sarayın elektriklerini

ve havagazını kesmek gibi terbiyesizlikler yaparlar. Yıldız'dan Savaş Bakanlığına taşınan mücevherat ve tarihî eşyanın da bir kısmı ucuz-pahalı satılır, bir kısmı belirsiz kişilerce yağmalanır.

27 Nisan 1909 günü, Ayasofya Meydanındaki binasında toplanan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı Sultan Hamit'i tahttan indirmeye karar verir. Fetva almakta biraz zorlanırlarsa da sonunda hallederler: Verilen fetvada Sultan Hamit'in bazı dinî kitapları yaktırdığı, bir kısım önemli şer'î meseleleri kitaplardan çıkarttığı gibi gerekçeler yer almıştır. Bir Ermeni, bir Yahudi ve bir Arnavut'un aralarında bulunduğu dört kişilik heyet, Sultan II. Abdülhamit Han'a, Osmanlı tahtından indirildiğini tebliğ eder. Heyetin teşkil tarzı çok ağırına gider; ama, sesini çıkarmaz. Selanik'te oturmaya memur edilir.

Sultan İkinci Abdülhamit Han Gazi

ABDÜLMECİT Han'ın ikinci oğlu şehzade Abdülhamit Efendi, 1842 yılında doğdu ve 34 yaşında Osmanlı tahtına çıktı. Şöyle anlatırlar: "Sima ve bünyesinde Osmanoğullarına mahsus işaretler iyice belirgindir." Ela gözlü, keskin bakışlı, kemer burunlu ve tok, kalın seslidir. Zeki, hassas, ilişkilerinde kibar ve vakarlıdır; görüştüğü insanları etkiler.

Sarayda özel hocalar elinde eğitimini almıştır. Arapça, Farsça, Fransızca, Çerkezce ve Arnavutça bilir; fakat, Fransızcayı bilmez görünür; yabancılarla Türkçe konuşur. Şehzadeliğinde sporla uğraşmıştır; kürek çekmeyi, ata binmeyi sever. Silahlara meraklı iyi bir nişancıdır. Marangozluğa merakı olup, saray marangozhanesinde yaptığı masalar, çekmeceler vardır. Zeki, çalışkan ve kuvvetli bir hafızaya sahiptir; kolay etki altında kalmaz.

Nakşi Tarikatına bağlı, dünyayı Müslümanca kavrayabilecek bir iman ve idrak aydınlığına sahiptir. Hayatı sadedir; tutumluluğu ve hayırseverliği ile ünlüdür. Hiç bir namazını kazaya bırakmaz. Yüksek hayâ sahibi bir insandır. Tek alışkanlığı sigara ve kahvedir. Mimariden edebiyata, hayatın her alanında Doğuludur ve millî olana sahip çıkmakta şaşılacak bir duyarlığa sahiptir. Sadece müzikte, Türk müziğini de sevmekle birlikte Batı müziğini tercih ettiğini söyler; nota bilir ve güzel piyano çalar.

Batı medeniyetinin teknik alanda ileri gittiği, bu daldaki gelişmeleri zaman geçirmeden almak gerektiği, ancak bu medeniyetin iç yapısının yahut toplumsal düşüncelerinin bizim zihnî dokumuzu bozacak zehirler olduğu kanaatindedir. Batıya eğitim için gönderilen gençlerimizin iyi yönlendirilmediklerini, neye bakıp, neyi seçeceklerini bilmedikleri için, bu medeniyetin zehirli yanlarından etkilendiklerini ve halkı da zehirlemeye çalıştıklarını, bu yüzden sansür uygulamak zorunda kaldığını söyler. Hayata bakışı aktiftir; ekmeyen biçemez, der ve çöküş dönemlerinin uyuşuk kaderciliğini reddeder.

Osmanlı son döneminin en büyük eğitim ve imar hamlesi onun eseridir. Sultan II. Abdülhamit Han bir mütefekkir değildi; ama, yönü şaşırtıcı derecede doğru idi. Onun istikamet ve gayretlerini, sırf İslamcılık hassasiyetlerinin doğuracağı siyasî imkânlardan yararlanmak çerçevesinde yorumlamak, bize yavan görünüyor. Onun gayretlerini, daha kapsamlı, daha büyük, daha bütüncü, bir Osmanlı-İslâm kültürünün diriliş hamlesine dönük olarak değerlendirmek, gerçeğe daha yakındır. Her düzeyden en büyük eğitim hamleleri onun zamanında gerçekleştirilmiştir. Hemen hemen hiçbir Osmanlı eseri yoktur ki, onun zamanında bir restorasyondan geçmiş olmasın. Abdullah Cevdetler Avrupa'nın materyalist eserlerini tercüme

ederlerken, O, Gazalî'nin *İhyâ-yı Ulûm'*unun Türkçe'ye tercümesini emretmiş, bir komisyon kurdurarak çalışmalara başlatmıştır. Şahsî parasıyla çoğalttığı *Kur'an-ı Kerim*'leri İslam Dünyasının her yanına dağıttırmıştır. Bu küçük şeyler, büyük bir idrak ve hamlenin işareti gibi görünmektedir. Sultan Hamit'in gayret ve istikametini burada uzun boylu değerlendiremeyeceğimiz için, işaret olmak üzere bir emrine daha dikkat çekelim: Sultan Murad'ı tahta geçirmek için darbe yapmaya çalışan "Aziz Bey Komitesi"ne dahil olup, daha sonra yurt dışındaki ilk Jön Türk gazetesi olan *İstikbal*'i İtalya'da yayımlayan Ali Şefkati Bey'e, Mısır Hidiv'i vasıtasıyla düzenli para yardımı yapmıştır. Ali Şefkati Bey, *Koçi Bey Risalesi* zemininde ıslahat yapılmasını savunan bir Osmanlı aydını idi; yani kıblesi değişmemişti.

Osmanlı Müslüman halkı Sultan Hamit'i pek sevmiş ve çoğu kez ona velayet atfetmişlerdir. Gayrimüslimler ve Batı etkisinde kalıp ona karşı mücadele edenler ise "müstebit" demişlerdir. Onlar klasik Osmanlı düzenini değiştirmek, Sultan Hamit de korumak tavrında olduğuna göre, çatışmaları doğaldır.

Bütün dünyada İslam dayanışmasını kuvvetlendirmek ve Hilafetin etkinliğini siyasi bir ağırlık haline getirmek onun temel siyaseti olmuştur. Propagandanın önemini çok iyi anlamış ve kullanmış bir devlet adamıdır. Yunan Savaşının zaferle sonuçlanması bütün İslam dünyasında coşkunluk ve sevince yol açar. Sonraki bir Cuma selamlığında, Hindistan'dan, Arabistan'dan, Afrika'dan gelen prensler, şeyhler, kabile reisleri onu coşkuyla alkışlamışlardır. Saltanata geçtiği yıl başlayan 93 Savaşı felaketinden sonra, orduya güvenemediğini düşünebiliriz; en azından Rusya karşısında kendisini güçlü hissedememiştir. Biraz da bu yüzden, Yunan Savaşı hariç, hemen her meseleyi politik müzakereler ve manevralarla çözmeye çalışmıştır. Otuz Üç yıl ülkeyi savaşa sokmaması elbette ki, halk içindeki itibarını da artırmış ve geçen zamanlara nazaran daha huzurlu ve varlıklı bir hayat imkânı sağlamıştır. Ancak, bu yıllar kayıpsız geçmemiş, sadece Sultan Hamit'in politik düzenleri kayıpları engelleyememiştir. O yıllarda, dünya siyasetinde neredeyse birinci politik araç olarak görülen orduyu hiç öne sürmeden, yapılan anlaşmaların uygulamalarını sürüncemede bırakmak, araya farklı yaklaşımlar ve menfaatler sokarak yeni

tutumların doğmasına yol açmak gibi geçici düzenlerle kalıcı sonuçlar almak mümkün olamamıştır.

Yunan Savaşındaki başarı O'na bu güveni verememiş ve Sultan Hamit'in orduyu hiç kullanmaması eleştirilmiştir. O ise, bu eleştirilere, hangi orduyu? diye karşılık vermiştir. Bugün, geriye baktığımızda, ordunun hiç savaşa sürülmemiş olmasını Sultan'ın korkaklığına değil gerçekçiliğine bağlamak zorunda kalıyoruz. Çünkü, Sultan Abdülhamit'ten sonra girdiğimiz ilk savaş Balkan Harbidir ve sonucu bellidir; giremeyip, bir neslin fedailerine havale ettiğimiz ise, Trablusgarp Savaşıdır. Bu gerçekler ortadayken, Sultan'ın, kendisine karşı ihtilal yaparlar diye korktuğu için Donanmayı Haliç'te çürüttüğü iddialarını, yeni bir açıklamaya gerek duymadan okuyucu değerlendirebilir. Bu değerlendirmeyi yaparken, Askerî Rüşdiye ve İdadîleri Anadolu ve Rumeli'de yaygınlaştıranın Sultan Hamit olduğu ve nihayet onu tahtından edenlerin de bu okullarda yetişenler olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca, Sultan Hamit'in demiryolu politikasının askerî değeri üzerinde konuşmak bile fazladır. Ne yazık ki, gerekli noktalara ulaşılamadan Büyük Savaş başlamıştır. Bütün bu açıklamalara rağmen, "Hangi orduyu?" dediği kurumu savaşır hale getirmenin de Osmanlı Hakanına düştüğünü ifade etmek zorundayız.

Korkak ve vesveseli olduğu yaygın bir kanaatmiş gibi tekrarlanır. Batılı gözlemciler O'nun korkak değil, çok dengeli ve hesaplı olduğunu söylerler. *"Bosfor'daki ihtiyar tilki, dünya çapında bir siyasi"* benzeri değerlendirmeler yaparlar. Çok şüpheci olduğu ve zaman zaman bunun vehim derecesine vardığı bilinmektedir; ancak, bir şey daha bilinmektedir ki, bu şüphelerinin hepsinde haklıdır. Padişahına bağlı olduğu ve sadakatle hizmet ettiği halde sürgüne gönderilmiş birini bilmiyoruz! Sürgüne giden yahut koğuşturmaya uğramış olup da, sonradan yazan ve hatıra yayımlayan herkes, Hakan'a karşı yürüttükleri mücadeledeki kahramanlıklarını anlatmışlardır; gadre uğradım, diyeni yoktur.

Korkaklığı ise, onunla mücadele eden kesimlerin, Sultan Hamit'in kişiliğine uymayan bir yakıştırmalarıdır. Her türlü tehlikeye karşı uyanık ve tedbirlidir; ama, korkulan tehlike ile yüzyüze gelindiğinde, herkesten daha dik ve pervasızdır. Bomba olayı, O'nun kişiliğinin tartışılmaz örneğini segilemiştir. Cuma selamlığından çıkmış, arabasına binecekken patlayan bomba arabayı da, atları da, çevreyi de alt üst etmişken ve herkes dehşet

içinde kaçışırken, O’nun dimdik ayakta durduğu ve *“Bir şey yok, sakin olun.”* diye çevresine sükûnet telkin ettiği görülmüştür. Bir deprem sırasında da aynı tavrını anlatırlar.

Bütün olumsuz propagandalara karşın, onun merhametsiz, adaletsiz bir hükümdar olduğunu gösterir bir işaret yoktur. Ömrü Sultan Hamit idaresiyle fiilî mücadele içinde geçen, O’nun defaatle affına mazhar olup, tekrar mücadeleye soyunan Eşref Kuşçubaşı hatıralarında hakkı teslim eder. Abdülhamit Han’ın, her seferinde “Bu sonuncu aftır” deyip, kendisini sayısız kere affettiğini söyleyen Eşref Bey şöyle ilave eder: *“Esasen Padişah gaddar değildi. Sürgünü idama tercih ederdi; sürgün edilenler hep kendisiyle mücadeleye devam ettikleri halde...”* (Eşref Kuşçubaşı, *Hayber’de Türk Cengi,* İstanbul 1997, Yay. Haz.lar: Dr. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman, s. 219,220)

İttihatçılar, özellikle de Talat Paşa, zaman zaman Fethi Bey vasıtasıyla, siyasi gelişmeler hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istemiştir. Bir keresinde, Sultan Hamit, Talat Paşa’nın Fethi Bey vasıtasıyla sorduğu sorulara tek tek cevap verdikten sonra, sözünü şöyle bitirir: *“Ne ben sizleri, ne de sizler beni tanımamışız; yazık olmuş.”* (Okyar, *a.g.e.,* s.113) İttihatçı ileri gelenleri, Sultan Hamit’in cevaplarını dikkatle dinledikten sonra, en patavatsızları olan Dr. Nazım, hayretler içinde şunları söyler: *“Şu hale bakın, hepimiz bir araya gelsek beceremeyeceğimiz mükemmeliyette olanı biteni anlatıyor, dertlerin şifası için reçete veriyor.”* (Okyar, *a.g.e.,* s.121) Halbuki onlar kendilerinin her şeyi bildiklerini sanıyorlardı.

Sultan Hamit tahttan indirildikten sonra, Hükûmet onun kişisel servetini de ister. Banka hesapları ve hisse senetleri bir liste halinde kendisine sunulur. Sultan Hamit şöyle konuşur: *“Bu istenen servet, senelerce ceb-i hümayunumuzun aidatından ve Hazine-i Hassa’dan*[8] *tasarruf edilmiş olan meblağın sadece mütevazı bir kısmıdır. Ben otuz iki sene içinde şahsıma kanunen, örfen, ırsen ayrılmış olan bu paraları, benden önceki bazıları gibi har vurup harman savurmadım; okullar, hastaneler ve her türlü hayrat yaptım. Şimdi, ordumuzun ihtiyacı için isteniyor. Feda olsun... Milletin verdiği millete gidiyor.”* (Okyar, *a.g.e.*, s.61)

Tahttan indirildikten sonra, Çırağan Sarayında yaşama isteği kabul edilmez; Selanik’e gönderilir. Balkan Savaşı, buradaki Alatini köşkündeyken başlar ve 1913 başlarında İstanbul Beylerbeyi Sarayı’na nakledilir. Birinci Dünya Savaşı’nı görür. 10 Şubat 1918 günü darülbekaya

gider. Tabutunun ardından bütün İstanbul ve eski muhalifleri gözyaşlarıyla yürür. Divanyolu'ndaki türbeye defnedilir.

8 Padişahların kişisel ihtiyaçları için ayrılmış olan özel gelirler.

Ne İstediğimi Bilmiyorum...

BÜTÜN bu gelişmeler içinde ordu boğazına kadar siyasete girmiştir ve bölünmüştür. Asker içinde her gün yeni bir gizli cemiyet kurulmaktadır. Subayların siyaset dışına çıkması, kışlalarına çekilmesi için bazı teşebbüsler yapılır; ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa bir genelge yayımlar; ama, bu kolay bir iş değildir. İttihat Terakki Partisinin 1909 Selanik'teki ikinci kongresinde de benzeri şikâyetler ve teklifler olursa da, sonuç alıcı olmaz.

Enver Bey yeniden, 3 Mart 1909'da gönderilmiş olduğu Berlin ataşemiliterliği görevine dönmüştür. 25 Ağustos 1909'da Almanya'da yapılan manevralarda bulunur. Oradayken, aynı yıl içinde, Saray'dan Naciye Sultan'la nişanlanır. Naciye Sultan henüz pek küçüktür ve Enver onu ölünceye kadar tertemiz bir aşkla sevecektir. Enver Bey'in evlilik işiyle İttihat Terakki Merkez-i Umumîsi ve Sultan Reşat dahil herkes ilgilenmiş, işin bir yanından tutmaya çalışmıştır. Son derece mazbut bir insandır. Sonradan İsmet Paşa'nın anlattıklarına bakılırsa, ömrü boyunca namahreme göz kaldırmadığını düşünmek mümkündür. Yakın çalışma arkadaşlarından olan Halil Menteş, onun evliliğinin de bir çeşit Cemiyet işi gibi ele alındığını yazar:

> "Cemiyet, hürriyet mücahitlerinden bazılarını Sultanlarla evlendirmeyi düşünmüş, bundan maksat da, inkılabın yeni esaslarını Hanedan aileleri arasında yaymak ve hürriyeti onlara sevdirmekti. Bunun için Enver ve (Hafız) İsmail Hakkı Beyleri seçmişti. Zira bu iki zât, özel ahlakları itibariyle saf ve temiz, alkol kullanmazlar, kumar bilmezler, zendostluk yapmazlar, halkın dediği gibi, uçkurları ve ağızları pek insanlardı." (*Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteş'in Anıları*, İstanbul 1986, s.252)

Olayın görgü şahidi arkadaşlarının anlattıklarına göre, Berlin askerî ataşesi iken başından geçen olay, ancak filmlerde görülebilecek cinstendir:

Alman İmparatorunun yeğeni genç ve güzel bir prenses Enver Bey'e vurulur. Enver Bey, esasen Alman ileri gelenlerinin, istikbalini çok parlak gördükleri ve özel ilgi gösterdikleri bir subaydır; onu her toplantıya çağırır ve imparatorun emriyle özel olarak ağırlarlar. O kadar ki bu özel muamele yabancı elçilik mensuplarının ve askerî ataşelerin şikâyetlerine yol açar. Bu prenses de, her seferinde Enver Bey'in yanında olmaya ve ona kendisini göstermeye çalışır; ama, Enver, ciddi bir Osmanlı subayı olmaktan öte bir tavır sergilemez. Prenses, Enver Bey için özel toplantılar, kokteyller düzenler; ama, Enver yine aynıdır. Bir gün yine Enver Bey için bir yemek verir ve yemekten sonra yatak odasına geçerek, hafif bir kıyafet giyer ve yatağa uzanır. Enver Bey'i çağırtır. Tam filmlerdeki gibidir. Binbaşı Enver içeriye girer, hiçbir şey yokmuş gibi topuklarını vurarak sert bir selam verir ve "Beni emretmişsiniz..." diyerek, hazır ol durumunda bekler. Kadın çıldırmış bir halde, *"Bu adam insan değil, manken!..."* diye haykırmaya başlar...

O günlerinde nişanlısı Naciye Sultan'a ise şöyle yazar:

"İki Gözüm, Ruhum,

Sevimli mektubunuzu aldım. Seve seve, sevine sevine okudum. Hayatımda ilk defa olarak duyduğum hazzı anlatamam. Hele gösterilen alçak gönüllülük, zaten yüksek olan mevkiinizi nazarımda bir kat daha yükseltti. Sultanım, sizin elem duymanız, kulunuz için en büyük gönül sızısıdır. Eğer mektuplarınız Berlin'de benim için yegâne teselli kaynağı olmasaydı, sıkılmamanız için mektup yazmamanızı rica edecektim. Ruhum efendim, sıkılmayınız, düşündüğünüz gibi yazınız; benim için kaleminizden çıkmış iki söz, sağlık haberiniz bile yeterlidir. Eğer hayatı, bundan böyle size bağlı ve sizin sevincinizle sevinen, ufak bir üzüntünüzle acı çeken bendenizi yaşatmak isterseniz, ara sıra iki kelimecik bir iltifatnamenizi esirgemeyiniz. Olmaz mı efendiciğim?" (Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Ankara 1997, s. 492)

Enver Bey, 12 Ekim 1910'da, 1. ve 2. Orduların manevralarında hakem olarak görev yapmak üzere İstanbul'a gelir. Enver Bey'in, bu tarihlerden itibaren bir Alman hanım arkadaşına yazdığı mektuplar vardır.[9] Bu mektuplarında zaman zaman ölüm isteğini dile getirdiği görülür. Bunun, yüksek bir ruhî gerilimin ifadesi mi, yoksa henüz yolunu bulamamış bir gerilim mi olduğu tartışılabilir. 21 Mart 1911 tarihinde İstanbul'dan yazmış olduğu mektupta şöyle demektedir:

"Bu güzel şehir ve onun güzel manzaraları, beni seven insanları, bana tapan ailem, bütün bunlar şu sıra sıkıyor beni. Ne istediğimi bilmiyor, en uç mutluluk ve en uç mutsuzluk anlarımda

duyduğum bir arzuyu düşünüyorum. Ah, bir ölebilseydim!” (Hanioğlu, *a.g.e.*, 21 Mart 1911, Mektup: 2) Yavuz Sultan Selim’in *“Selim, her iki cihandan da sıkılmaktadır.”* dizesini hatırlatan bu deyiş, belki de bir cihangirlik ruhiyatı olarak yorumlanabilir.

* * *

Mart ayı içinde, Savaş Bakanı Mahmut Şevket Paşa’yla birlikte Makedonya’ya gider; Selanik, Manastır ve Arnavutluğun bazı kentlerini gezerek Yanya’ya gelirler. (M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, m.1) Daha sonraki mektubunda, *“Önümüzdeki salı Rumeli’ye gidiyorum.”* diye yazar; Bulgar çetecilerine karşı alınacak tedbirler üzerine araştırma yapacaktır.

14 Nisan’da Selanik’tedir; *“Sınırın öbür tarafından gelen düşmanlarımıza karşı savunmayı üstlendim.”* diye yazar. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.3, 14 Nisan 1911) Aynı mektupta, Balkanlarda değişik milletlerin yaptıkları çeşitli propagandalara karşı, bir karşı-propaganda düzenlemesi yaptığını söyler:

> “Selanik’te bir karşı propaganda düzenledim ve başına da yürekli bir çocuk olan amcamı (Halil) ve başka arkadaşları getirdim.”

İttihat Terakki Cemiyeti Rumeli’nin çeşitli yörelerinde okullar açmaktadır. Sadece Selanik’te on beş özel okul açmıştır. Bir tanesinde iki yüz elli öğrenci yatılı, iki yüz elli öğrenci de gündüzlü olarak okumaktadır. *“Eğitime ne kadar önem verdiğimi bilirsin.”* Yatılıların yetmiş tanesini Cemiyetin taşra teşkilatları gönderiyor. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 4, 15 Nisan 1911)

17 Nisan 1911’de, Hukuk öğrencileri ve müderrisleri için verilen bir akşam yemeğine katılır. Kendisinin protokolde ordu müfettişi ile aynı sıraya konulmasından çok rahatsız olur. Sonra okulun küçük öğrencileri Enver Bey için bestelenmiş bir marşı okumaya başlarlar.

> “Ne yapacağımı bilemedim ve sürekli alkışlar beni gerçekten kıpkırmızı yaptı. Bütün bunlar bana çok dokundu. Sonunda küçükler gelip elimi öptüler; gözlerimden birkaç damla yaş aktı, (önüne geçemedim). Herkes devamlı alkışlıyordu. Beni dünyanın en mutlu insanı zannettiklerinden eminim. Ama heyhat! Her şeyi derinliğine görmenin ve düşünmenin ne demek olduğunu bilmiyorlar.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.5, 17 Nisan 1911)

Bulgar çetelerine karşı alınacak tedbirler konusunda ilgililerle yapılan bir toplantıdan dönmüştür. Düşünecek çok şey var, diyor; *“Bazen beynimin*

nefes alabilmek üzere, yeterince geniş bir mekân bulmak için kafatasımı delmek istediğini düşünüyorum." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.7, 18 Nisan 1911)

Gece yarısı Selanik valisi kendisini görmeye gelir ve tekliflerinin İç İşleri Bakanlığınca kabul edildiğini bildirir. Enver Bey, resmî görevinin dışında Cemiyet çalışmalarıyla da yakından ilgili; hiçbir önemli kararı onsuz almak istemezler. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.8, 19 Nisan 1911) Bazen rıhtım boyunda tek başına dolaşmak ona sükûnet veriyor.

> "Gökyüzü simsiyahtı, deniz sakindi, gecenin grimsi karanlıklarında inip çıkan küçük yelkenliler seçiliyordu yalnızca... Kendimi biraz yalnız hissediyorum; ama bir iç yalnızlığı bu... Biliyorsunuz, ne için olursa olsun methiyeler duymaktan hoşlanmam. Vatan için yapıldığında, yapılan her şey çok doğaldır." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.9, 21 Nisan 1911)

21 Nisan 1911 tarihinde, dört bin kadar silahlı askeri bulunan üç Katolik Arnavut aşiretinin isyanını bastırmak için yaptığı teklifler kabul edilince, kendisi görevlendirilir. Müslüman Arnavutlar, özellikle İpek bölgesinde askerlerimizin yanında yer almışlar. 1 Mayıs 1911 tarihli mektubunda da, ayaklanan Katolik Arnavutların dört bin kadar olduklarını yazmıştım, diyor;

> "Geçen yıl ayaklanmış olan 1,5 milyon Müslüman Arnavut rahat duruyorlar ve kime karşı mücadele etmek için olursa olsun hükûmete hizmet ediyorlar."

Enver Bey'in, resmî toplantılardan pek hoşlanmadığı anlaşılıyor. Avusturyalı yüksek devlet görevlileri için verilen bir yemekten sonra şunları yazar:

> "Allahım, insanlar ne çok konuşabiliyorlar. Bitmez tükenmez konuşmalarla geçen bu yemeğin ardından kendimi hakikaten hasta hissettim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.10. 22 Nisan 1911)

Fetih sırasında camiye çevrilen, çok güzel mozaiklerle süslü bazı kiliseleri gezdiğini, mozaiklerin boyanmış olduğunu, buraların yeniden düzenlenmesi için çok büyük paralar harcanacağını söyler. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.11, 22 Nisan 1911)

25 Nisan'da Manastır'a gelir. Bu kenti *"Benim zaferimi hazırlayan şehir."* diye niteler.

> "Ufukta silah arkadaşlarım ve askerlerle sık sık aştığım dağların beyaz tepeleri görünüyor. Şimdi can çekişen sevgili vatanımıza karşı kalbimiz sadakat hisleriyle

> doluydu. Çetelerle karşılaşmalarımız ve her seferinde kesin bir başarı elde etmemiz kalplerimizi inanılmaz sevinçlerle doldurmaya yetiyordu. Ve ben garnizona döndüğümde, sevgili vatanımdan başka hiçbir şey düşünmüyordum.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.12, 25 Nisan 1911)

Tehlikenin üstüne gitmeyi seven adam, Hareket Ordusu’nda İstanbul’a girişini şöyle anlatır:

> “Tam 24’ü sabahı şafakla Pera’nın kışla duvarlarının arkasındaki çok daha güçlü bir düşmanın üzerinden İstanbul’a sessizce girmiştim. O gün ölümü aradım. Ama onu bulmak için nereye koşsam, şimşek gibi kaçıyordu. En tehlikeli noktalar benim için en emniyetli sığınaklar haline geliyordu. Allah’ın beni başka bir şey için sakladığını bilmiyordum. Ama, hayata karşı hoşgörümü fark etmedim.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.13, 26 Nisan 1911)

O “başka bir şey”i o gün için ne olarak düşündüğünü bilemiyoruz.

Enver Beyin bazı mektuplarında gelecek savaş hakkında sanki açık bir fikri varmış gibi cümleler yer alır. 27 Nisan 1911 tarihli mektubunda, Manastır’da, Padişahın tahta çıkışının yıldönümü kutlamalarından söz ederken, “Önce askerî idadînin genç öğrencileri geçti. Bu küçük askerler, ordunun istikbalini ve yakın bir zamanda sevgili vatanlarının kaderini kılıçlarının ucunda tutacaklarını hissedermişçesine başları dik, göğüsleri gururla kabarmış geçiyorlardı.” Aynı törende komutan konuşmasını yaparken, Meşrutiyetin bir hizmetkârı olarak onun adından bahseder. “Kopan alkış tufanı başımı önüme eğdirdi.. .Ben, bayram değil vazife istiyorum ve umarım burada yapacak bir işim olur.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.14, 27 Nisan 1911)

Güçlü bir doğa sevgisine sahiptir. Her vesileyle çevresindeki güzellikleri yazmaktan geri durmaz:

> “Hava çok güzel. Hatta güneş biraz yakıyor bile. Şehre on beş kilometre uzaklıktaki Priştine dağlarının bembeyaz dorukları gibi harika bir manzaram var.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.14, 27 Nisan 1911)

Cemiyetin içindeki anlaşmazlıkları çözmek de onu düşmektedir ve bunda da başarılıdır.

Enver Bey eğitimle de çok ilgili. Selanik’teki okulların bir benzerini de Manastır’da geziyor. *“İstikbalin bizim olduğuna burada inanabiliriz.”* diyor. (Hanioğlu, *a.g..e.*, m.15, 30 Nisan 1911)

Enver Beyin mektuplarından, Meşrutiyet için gösterilen çabaların, dağa çıkışların, hepsinin temelinde coşkun bir vatanperverlik ve milliyetçilik olduğu görülür. Ancak, Meşrutiyet yönetimiyle ilgili ne duygu,

ne de bilgi birikimine rastlanmaz. Geriye dönük anlatımlarında da, vatanın kurtuluşu için coşkun bir heyecanla Meşrutiyet'i istemek vardır. Ama bu, içerik olarak yeterince doyurucu olmayan coşkunluk, halkı etkilemiş ve Enver'i hürriyet kahramanı yapmıştır. 4 Mayıs 1911'de, Köprülü'ye giderken uğradıkları Çitçova köyünde, konuk edildiği eve girişini şöyle anlatır:

> "Ev sahibi merdivenin dibinde elimi, köylü kalbinin memnuniyetini gösteren, gülümseyen bir yüzle öptü. Altmış yaşlarında bir ihtiyardı. Altı tane çocuğu, onun arkasında, elleri karınlarının üstünde kavuşmuş duruyorlardı ve odada yirmi kadar yaşlı ve genç, ayakta beni bekleyen köylüler vardı. Bana ayrılan şeref yerine, onları da oturmaya davet eden el işaretleri yaparak oturdum. Bütün bu iyi çehreler, kalpleri dolduran saf bir vatanperverlik hissine ihanet eder gibiydiler. Bu da beni hem hüzünlendiriyor, hem de sevindiriyordu. Bana bakışları güven ve ümit doluydu. Bense; onların hayatlarıyla, mülkleriyle, her şeyleriyle, neredeyse tesadüfî bir şekilde oynuyordum..." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.17, 4 Mayıs 1911)

Enver Bey, Trablusgarp Araplarını İtalyanlara karşı ölüme sürerken de aynı duyguları yaşayacaktır.

5 Mayıs'ta Tikveş'tedir.

> "Bugün öyle yorgunum ki, ayakta uyuyorum. Altı saattir bölgenin beylerinden methiye, ya da şikâyetler duyuyorum; bu beni sıkıyor. Şimdi dinlenmek için yere oturdum, bacaklarımı uzattım, dizimin üstünde kâğıtlar; tam Türk işi. Köprülü'den ayrılırken beni alkışlarla neredeyse öldürüyorlardı; garda yığılmış halk, bitmek bilmeyen müzik vs..."
>
> Tikveş'e girerken de onu törenle karşılarlar. "Bu köye tek başıma ihtilalin lideri olarak ilk girişimi hatırladım; köylü kıyafeti içinde, tepeden tırnağa silahlıydım. Elimde tüfeğim tam yirmi bir saat yakıcı bir güneşin ve şakır şakır bir yağmurun altında çok dağlık bir yörede yürümüştüm. Gecenin karanlığında kalacağım evin kapısının önünde beklerken, çok yakınımdan bir jandarma devriyesi geçmişti. Allah'tan paltom, vücudum ve yanımdaki malzemeyi örtüyordu. Neyse, devriye bana şüpheli bir bakış atarak geçti gitti. Sanki dünmüş gibi hatırlıyorum; tüfeğimi nasıl da sımsıkı tutmuştum. Nasıl da bir hiç bazen kaderi tayin ediyor!" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.18, 5 Mayıs 1911)

7 Mayıs 1911 tarihli, Selanik'ten yazdığı mektubunda Balkan Savaşı hakkında öngörüsü vardır. Şöyle diyor:

> "Karadağlılara karşı başlatılacak bir savaşın, bütün küçük Balkan devletlerini de beraberinde götüreceğini düşünüyorum." Eğer Sırbistan'da, Bulgarlarla ittifak yapmak isteyen parti iktidara gelirse -ki bu pek muhtemeldir- Balkanlardaki durum daha da vahimleşecektir.

> “Ama, biz her şeye karşı koymaya hazırız ve düşmanlarımız olsun, dostlarımız olsun bunu çok iyi biliyorlar.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.19, 7 Mayıs 1911)

Enver Bey yakındaki savaşı görmüş, fakat “Her şeye karşı koyma” konusunda, kendisiyle birlikte dostları da, düşmanları da yanılmıştı.

> “Ziyaretlerden, davetlerden, uzun konuşmalardan ve kutlamalardan yorgun düştüm! Köprülü’de her milletten insanın bulunduğu büyük bir toplantı oldu. Bütün civar halklarının beş yüz kadar temsilcisi toplanmıştı ve Müslüman Jimnastik Kulübü orkestrası benim marşımı çalıyordu; bu beni kızarttı...” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.19, 7 Mayıs 1911)

Enver Beyin öngörüsü Balkan Savaşı ile kalmaz; Birinci Dünya Savaşı hakkında da aynı şeyleri söyler:

> “Eğer bu sene umumî bir harbi önleyebilirsek, önümüzdeki yıl çıkacak bir harbe zevkle karşı koyarız.” (Aynı mektup)

Bu ifadeler, neredeyse açık bilgi derecesinde bir sezgiyi ve Osmanlı için savaşın kaçınılmazlığını göstermektedir. 27 Temmuz tarihli mektubu ise çok daha açık ve ilgi çekicidir. Bu mektupta, İngilizlerin Almanlara karşı başlatacakları bir dünya savaşından söz eder ve bu savaşta Türkiye’nin, niçin Almanların safında yer alacağının siyasi ve jeopolitik açıklamalarını yapar. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 27, 27 Temmuz 1911) Bir çok Osmanlı subayı ve yöneticisi de bunun farkındadır. Ama, fertlerin de toplumların da hayatlarında bilmek başka, yapabilmek daha başka şeylerdir...

Hürriyet Kahramanı Enver Bey, hiç değilse hürriyetin ilanından itibaren, resmî görev ve imkânlara hiçbir zaman sığmadı ve onların hep üstünde yaşadı. Asker içinde de, siviller içinde de onun güç ve itibarı, bulunduğu rütbe ve durumun daima çok üstünde idi. Ve, durum yahut rütbesini aşan eylemlere giriştiğinde de kimse bunu yadırgamıyordu. Bu karizmada, millet ve devlete olan saf ve derin bağlanışı, ataklığı, etkileyici bir teşkilatçı oluşu, Osmanlı halk destanlarındaki kahramanları hatırlatan temiz ve dürüst kişiliği esas oluyordu. Gerek asker, gerekse sivil Osmanlı halkı, onu sıradan bir subay olarak görmüyor, daima büyük bir şeyler yapan yahut yapacak olan bir kahraman gibi algılıyorlardı. Enver’in cesareti ve yüksek ahlakî şahsiyeti bu tür bir algılamayı kolaylaştırıyordu. Sivil, asker Osmanlı kamuoyu ihtiyacı olanı arıyor, bir çeşit *Keşanlı Ali Destanı* oluşturuyordu.

Enver Bey'in sınıf arkadaşı olan Fahrettin Paşa, şunları anlatır:

> "1911 kışında İstanbul'da seferberlik şubesindeyim. Rütbem binbaşı. Arkadaşlarım olan hürriyet kahramanları Trablus ve Bingazi'de yerli mücahitlerin başında savaşa devam ediyorlar. Zaman zaman Balkanların durumundan bahsediyorduk. Bir gün yine böyle konuşuyorduk... Aramızdan bazıları, ah şu Enver bir Trablusgarp'tan dönse gelse de aramıza girse, bakın işler nasıl yoluna girer diye söyleniyorlardı..... Manastır lisesinden Harbiye'ye gelen bu on altı yaş sınıf arkadaşım, altı sene aynı dersanede beraber çalışmalarımdaki terbiyeli ve mahcup kurmay genç ile beşinci kısımda ilk karşılaştığımız günü hatırlıyorum. Bir kaşının ortasında bir santimlik bir beyazlık var. Arkadaşlar kendisine latife ederek bu işaretin, gelecekte pek büyük adam olacağına delalet ettiğini söylüyorlar. O da kızarıp bozarıp, Manastır şivesi ile, 'Alay etmeyin abe kardeşler' diyor..... Demek ki, Genel Kurmayın genç elemanları, o vakit Trablusgarp çöllerinde uğraşan Enver'in gelip işi almasında istikbal görüyorlardı."

Enver Bey bunu anlıyor, görüyor ve sıkıntısını yaşıyordu. Ancak, kişiliğini son imkânlarına kadar belki de zorlayarak, ömrünün sonuna kadar bu destanı ayakta tuttu ve kendisine inanıp bağlananları yere baktırmadı. 7 Mayıs 1911 tarihli mektubunda şöyle der:

> "Benim alçak gönüllü olduğum söylenir hep ve kalbimin derinliğinde de öyleyim. Milletin nabzını da bununla elimde tutuyorum. ...Bugün Tikveş Beylerinin lideri bana, 'Bey, hiçbir şey dinleme. Biz senin için nerede istersen ölmeye hazırdık, hazırız ve hazır olacağız. Bu bizim ilk ve son sözümüzdür.' dedi." (Hanioğlu, *a.g.e.*,m.19)

Trablusgarb'a koştuğunda, orada çevresinde toplanan binlerce Arap mücahidi de, hemen hemen aynı sözleri haykırmış ve Padişah vazgeçse de, ölümüne onun emrinde olduklarını bildirmişlerdir. Yıllar sonra ve her şeyin tükendiği noktada Türkistan'da çevresinde toplayabildiği mücahitler de aynı yemini yapıyorlardı. Bunu, Enver Bey'in ihlası ve büyüleyici kişiliğinden başka bir şeyle açıklamak zordur.

Mayıs ayında, İstanbul'a dönerken şöyle yazar:

> "Vatan için çok faydalı bir mesele beni İstanbul'a çağırıyor. Bugün güneş pırıl pırıl. Dışarıda her şey yeşeriyor. Bütün ağaçlar çiçek içinde, göçmen kuşlar trenin gürültüsünde kaybolan neşeli marşlar söylüyorlar. Masmavi gökyüzü toprağı çerçeveliyor. Böyle bir günde insanın, dünyada keder olmadığına inanası geliyor. Bense böyle bir ilkbahar gününden daha melankolik bir şey olmadığını düşünüyorum ve sevinçlerin çok kısa, pişmanlıkların çok uzun olduğu bu dünyada, insan ruhunun esareti ziyadesiyle hissediliyor gibime geliyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 21, İstanbul yolunda)

Tam bir mümin olan Enver Bey'in, tasavvufla ilişkisine dair bir belirti yoktur. Mektuptaki ruh esareti kavramını, genel İslam kültürü içindeki,

canın ten kafesinde mahpus olduğu anlayışının ve kabına sığmayan bir büyük ruhun ifadesi olarak algılamak gerekir. Mektup şöyle devam ediyor:

> "Vatanımı seviyorum ve yaralarını hissediyorum onun." "Size anlattığım şeyler, hayatıma dair benim çok doğal bulduğum, ama başkalarının büyük başarılar gibi gördüğü küçük hikâyeler.... Size hep, kendim hakkında yazmış olmaktan korkuyorum. Aslında başarıları anlatmayı ve kendimi, olmak istediğimden başka göstermeyi sevmem. En muzaffer işlerde bile, ismimin bilinmemesini ve zaferlerden tamamen kayıtsız kalmayı isterdim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.22, 12 Mayıs 1911)

Güzel bir İstanbul gecesinde, "Tabiatın bütün bu güzelliğinde hem bir teselli, hem de derin bir keder buluyorum. Ama hayatın melankolik yanını yalnızca şimdi değil, burada kaldığım bütün bir süre boyunca duyuyorum... Düşmanlarımızın çalıştıklarını biliyorum. Ama kendi gücümüze ve dostların desteğine güveniyoruz. Memleketin her yerinde Almanya'ya karşı büyük bir sempati duyulduğu hissediliyor ve özellikle son buhran, Alman olan her şeye bir tek benim bağlı olmadığımı gösterdi." (A.g.e., m.23, 14 Mayıs 1911, İstanbul)

Mektuplarından izlediğimize göre, Enver Bey hem askerî makamlara, hem de Hükûmete sürekli teklifler üretmektedir. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.24, 14 Mayıs 1911)

15 Mayıs 1911'de Dolmabahçe sarayında Enver Beyin nişan töreni yapılır. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.25, 15 Mayıs 1911)

Arnavutluk ve Makedonya'daki huzursuzluk ve ayaklanmaları yatıştırmak için Osmanoğlu'na olan itibar ve sevgiyi kullanmak üzere 5 Haziran 1911'de Sultan Mehmet Reşat Han, bölgeye bir geziye çıkarılır. Osmanlı Padişahı, şehzade Ziyaeddin, Ömer Hilmi Efendi, Sadrazam ve bir kısım bakanlarla birlikte Barbaros zırhlısı ile hareket eder. 16 Haziran 1911 Cuma günü, Gazi Hünkâr Murat Hüdavendigâr'ın şehit düştüğü Kosova sahrasında yüz bin kişi ile muhteşem bir Cuma namazı kılınır. Arnavut asilerden bir çoğu huzurda yer öperek itaatlerini arzederler. Hırıstiyan Arnavutlar için de af çıkartılır. Selanik, Üsküp, Priştine ve Manastır'ı içeren gezide, Padişahın geçtiği her yerde halk "Baba" çağırışlarıyla sokaklara dökülür.

Gizli bir talimatla, Enver Bey'in, İşkodra'da toplanmakta olan ikinci kolordunun kurmay başkanlığını üstlenmesi istenir. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.26, 27 Temmuz 1911) 30 Temmuz 1911'de, geçici olarak İşkodra karargâhında görevlendirilir. Bu sırada, Arnavutluğun bazı bölgelerinde Malisörler

ayaklama halindedir. 27 Temmuz tarihli mektubunda Karadağ meselesi dolayısıyla, Giritli birinin ağzından yaptığı yorumda, İngiltere'nin Almanya'yı çökertmek için her şeyi yapacağını ve Avrupa'daki müttefiklerini yeterince güçlü gördüğü zaman bu savaşa başlayacağını söyler. Bu mektup Enver Beyin devletler arası ilişkilerde ne denli gerçekçi olduğunu da çok açık olarak ortaya koymaktadır. Giritli şunları söyler:

> "Bir tek Almanya'nın desteğinden emin olabiliriz; çünkü, onun bizimle ilgili bir yığın iktisadî menfaati var. Ve çünkü bu menfaatler toprak emellerine dayanmıyor." Enver Bey şöyle devam eder: "Almanya'nın menfaatlerini bir tek güçlü Türkiye garanti edebilir. Avrupa'da çıkacak genel savaşta Almanya'ya bir tek Türkiye yardım edebilir. Görüyor musunuz sevgili dostum, Türkler nasıl düşünüyorlar! Ama tekrar ediyorum, Almanları sevmemin sebebi duygusallık değil; sevgili vatanım için tehlikeli olmadıklarından dolayı, tam aksine bizim için faydalılar ve her iki memleketin menfaatleri beraber yürüyor ve daha uzun süre bir arada yürüyebilir. Hans ile tartışmalarıma değinmek istiyorum. Milletleri birleştiren duygu değil çıkarlardır. Benim şahsî fikirlerimin millî menfaatlerle bir alakası yoktur. Eğer Almanya tesadüfen Türklerin azılı bir düşmanı haline gelirse, sizin en sadık ve en fedakâr dostunuz olarak kalmaya devam edeceğim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.27 Temmuz 1911)

Deniz yoluyla ulaştığı Abad'dan, sivil kıyafetle ve atla İşkodra'ya doğru yola çıkar; peşindeki ata sırayla binen iki Katolik Arnavut kadın vardır. Yollar tehlikeli ve rastladıkları herkes silahlı yahut sopalıdır. "*Küçük tabancamın kabzası hep avucumdaydı.*" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.28, 30 Temmuz 1911, İşkodra) Uzun saatler gittikten sonra, Drina suyunu bir tahta köprüden geçerler. Gecikince, geceyi bir handa geçirdiklerini düşünen karşılamacılar geri dönmüşler. Ama yine de köprünün üstü doluymuş. "*Bir kısmı beni selamlıyor, diğerleri bana soran, tedirgin bakışlar atıyorlardı; asker bir Enver Beyi arıyorlardı. Ben onları kesin olarak hayal kırıklığına uğratmıştım.*" Valinin evinde ağırlanır. "*Vali beni kapıda bekliyordu. Türk usulü beş çeşit yemek, yoğurt ve pilav yedik ve sonra bir yığın insanın bizi beklediği salona geçtik.*"

1 Ağustos'ta İşkodra'dan yazdığı mektupta, Arnavutluk'taki sorunların çokluğundan, çözüm zorluğundan ve halkın cehaletinden söz ettikten sonra, insanın ümidinin kırılmaması mümkün değil diyor ve ekliyor: "*Ama, kimse Allah'tan ümitsiz değil. Bizi mutlu eden ve bütün zorlukları alt etmemizi sağlayan işte bu güç.*" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.29, 1 Ağustos 1911, İşkodra)

> "Draç bölgesinin İkinci İhtiyat Alayı bu. Bu askerler insana emniyet telkin ediyorlar;

yiğitlikleriyle ün salmışlar. Ve, benim küçük bir görev verdiğim bir tanesinin, mücadelenin dışında kaldığı için gözlerinde öfke yaşları vardı." Enver Bey teskin edici bir şeyler söyler. "O da bana, hayatta bir kere ölünür, ama bizler kalabalığız. İnşallah düşman siperlerine bayrağımızı dikecek kadar arkadaşımız kalacaktır." diye cevap verir. (Hanioğlu, a.g.e., m. 30. 2 Ağustos 1911, İşkodra)

4 Ağustos 1911, İşkodra: "Bugün İşkodra surlarının kuzey batı kulesine tırmandım; korkunç bir güneşin altında, at üstünde, tam altı saat sürdü. Sıcak, Traboş Dağının tepelerindeki havayı gerçek bir Roma hamamına çevirmişti. Topların geçmesi için yapılan yollarda, kayaları mayınlayan istihkâm askerleri vardı. Patlayan mayınların sesi, top atışlarına benziyor ve kulağımı okşuyordu..... Akşam üstü, ... Başkonsolosunu ziyaret ettim. Karısı çok süslenmiş, kolye, broş vs. ne varsa takmıştı. Bana sürekli, 'Hürriyet Kahramanı, yüz yılların nadiren yarattığı büyük şahsiyet' diye hitap ediyordu. Allahım, ne zevksiz iltifatlar!" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 31, 4 Ağustos 1911)

Osmanlı Hakanının gezisi ve Hükûmetin de anlayışlı davranmasıyla Karadağ'ın elinde bulunan Malisörler (Hrıstiyan Arnavutlar) serbest bırakılırlar.

"Malisörler şefleriyle birlikte gittiler bile; yarın hepsi yuvalarında olacaklar. Hükûmet onlara çok eli açık davranıyor. Ümit ederim ki, böylelikle savaşın tamamen önüne geçilmiş olur... Karadağ Kralı, o iki yüzlü adam, bu insanlardan kurtulduğuna çok memnun görünüyor. .... Sevgili dostum, şimdilik bu iki yüzlülükten memnun görünüyoruz; çünkü, bu adamın bir art niyeti var tabii. Düvel-i Muazzama ve Hükûmetimizin kararlı tavrıdır, O'nu, çok fazla acı çeken zavallı vatandaşlarımızı bırakmaya zorlayan..." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.32, 6 Ağustos 1911)

33. mektubunu 9 Ağustos 1911'de, Tuzi şehrinin 650 metre yükseğindeki kayalık Deriç tepesi üzerine kurulmuş ordugâhtan yazar. İsyancı Katolik Arnavutlara destek vermek için Karadağlı milislerce korunan bu tepe, gönüllü birliklerimiz tarafından alınmıştır. Akşama doğru herkes gider. O, İşkodra gölüne hakim Deriç tepesinden tek başına güneşin bulutlarla cengini, gölü ve alaca karanlıkta ormanda beliren görüntüleri seyreder. Saatler sonra tek başına, eski çetecilik günlerindeki gibi taştan taşa atlayarak, kayalar arasından yol bularak aşağıya iner. Arkadaşları, tek başına dağlarda ne aradığını bilmediklerinden merak ederler.

"Dışarıda ihtiyar bir redif askerinin (askerliğini yapıp ihtiyata geçtikten sonra tekrar askere çağrılan) siluetini gördüm. Nöbet tutuyordu ve soluk ay ışığıyla aydınlanan esmerleşmiş yüzünde hüzünlü ve ağırbaşlı bir hava vardı. Hiç kıpırdamıyordu. Çok uzakları, buradan çok uzakları, belki de sevdiklerini düşünüyordu. Ona uzun uzun baktığım için, ruhunu okuduğumu hissetti. Sallandı, sonra ağır ağır yürüdü; adımlarının zayıf sesi birbiri ardınca kayboldu. Derken, derin

bir sessizlik çöktü. Bu dünyada tek başıma olduğumu hissettim. İşte subaylar çadırından gelen bir kahkaha sesi; diğer yanda alkışlar, derken sessizlikten yükselen boğuk ve derin bir melodi. Karadeniz kıyısındaki Rizeli askerlerin şarkısının birkaç mısraı geliyor kulaklarıma. Ve sonra askerleri yatsı namazına çağıran müezzinin sesi... Ah, bazen insan nasıl da bütün kalbiyle dua edebiliyor!...” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.33, 9 Ağustos 1911)

Bu sırada Girit Meclisi, Yunan kralına sadakat yemini içer. Bir gazeteci öldürülür. Balkanlar, bir yangın öncesi yaşamakta; Karadağ, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan savaşa hazırlanmaktadır.

9 Bu mektuplar, 19 Mart 1911 ile 13 Eylül 1913 arasında, büyük bir kısmı Fransızca, bir kısmı da Almanca olarak yazılmıştır. Bazı mektuplarının içeriğinden, arkadaşı Alman Hanımın Türkiye doğumlu ve Avrupa gazetelerinde Osmanlı lehine yayınlar yaptıracak kadar etkili birisi olduğu anlaşılmaktadır. Enver Paşa’nın kişiliğini tanımak bakımından son derece önemli olan ve M. Şükrü Hanioğlu tarafından Türkçeye çevrilerek, asıllarıyla birlikte yayımlanmış olan bu mektuplardan, mübalağaya kaçmadan alıntılar yapmaya çalıştım; mektuplardan alıntılarım uzun olmasa da, geniş çaplı olduğunu sanıyorum; ancak, mümkün olduğu kadar yorum katmamaya özen gösterdim. Almanlar, özellikle Enver Bey’in Trablusgarp’tan yazdığı mektupları, hem İtalyanlar’a karşı propaganda, hem de kendi askerlerine örnek olmak üzere, kitap haline getirerek on binlerce dağıtmışlardır. Mektuplar hakkında daha geniş bilgi için M. Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul 1989, kitabına bakılabilir.

Trablusgarp Kahramanları

AVRUPA'da İmparatorluğumuzu parçalamak için her gün yeni planlar yapılıp düzenler kurulurken, İtalya da Trablus ve Bingazi'ye gözünü dikmiş, uzun vadeli diplomatik girişimler yürütmüştür. İngiltere ve Fransa ile anlaşan İtalya, aynı zamanda Osmanlı ile dost kalmak isteyen müttefiki Almanya'nın da olurunu almıştı. Avusturya Devleti İtalyanların Trablus'a saldırmasını kendi Balkan siyaseti açısından uygun bulmuyor ama çıkacak savaşı açıktan durdurmaya da giremiyordu. Rusya ise, kendi hesaplarına zarar vermeyecek olan bu gelişme karşısında ilgisiz gibi duruyordu.

Avrupa siyasetini çok iyi takip eden Sultan Abdülhamit Han, Trablusgarp (Libya) Fırkasını silah ve mühimmat açısından beslemiş ve daima muktedir komutanların emrinde bulundurmuştu. Ayrıca, Osmanlı ordusuna yardımcı olmak üzere on beş bin kişilik Kuloğlu Ocakları'nı kurdurmuş ve Kuzey Afrika'da fevkalade yaygın ve etkili olan Sünusî tarikatı mensuplarını silahlandırmıştı. Sultan Hamit, İtalyanlar için kolay lokma olmaktan çıkan bu sahilleri bir yandan da siyasi manevralarla onlardan uzak tutmaya çalışmaktaydı.

Günün Sadrazam ve Harbiye Nazırının İtalyan emellerinden haberdar olması doğaldır. Ayrıca Osmanlının Roma ve Viyana sefirleri de İtalyan niyetleri hakkında Bâbıâli'yi uyarmışlardır. Fakat, nasıl olursa olur, gaflete gelinir; Trablusgarp fırkası Yemen'e gönderilir; silahları da tamir edilmek gerekçesiyle İstanbul'a sevk edilir. Trablus'ta ancak birkaç bin Osmanlı askeri kalır. Kuloğlu Ocakları da kaldırılır ve silahları yenileriyle değiştirilmek gerekçesiyle İstanbul'a gönderilir. Bütün bu gelişmeleri İtalyan gazeteleri yazarlar!

1911 yılı Ocak ayında İtalyanlar, Osmanlı yönetiminin Trablusgarp'ta (Libya) İtalyan çıkarlarına düşmanca davrandığı yolunda bir nota verirler.

Ağustos 1911'de Trablusgarp vali ve komutanı Müşir İbrahim Paşa da, İtalyanların baskısı sonucu azledilir ve aynı zamanda İtalyan basınında, Osmanlının buralardaki gayrimüslimlere ağır baskılar yaptığına dair bir yaygara başlatılır. Trablusgarp halkı ise Osmanlı sadrazamına devlete bağlılık telgrafları çekerler.

Bu arada Osmanlı hükûmeti Avrupalı devletlere başvurarak, İtalyanların savaş çıkarmaya çalıştıklarını, buna karşı önlem alınmasını ister. Bütün devletler, savaş çıkmaz, ama İtalyanlara biraz ödün verin diye cevaplarlar. (Dr. Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları,* Ankara1979, s.4)

İtalyanların Trablus'a saldıracakları kesin gibidir. İstanbul'dan gönderilen Derne gemisi, Alman bayrağı çekip, İtalyan gemilerinin kuşatmasını aşarak Trablus'a 25.000 tüfek ve yüz asker çıkarmayı başarır.

Çok geçmez, İtalyanlar Bâbıâli'ye bir nota verirler; 23 Eylül 1911 tarihli bu notada denilmektedir ki, Trablusgarp (Libya) medeniyetten pek uzak kalmıştır; Osmanlılar buralardaki yabancılara iyi davranmamaktadır, bu sebeplerle İtalya Devleti, Trablusgarp'ı işgal edecektir; oradaki Osmanlı askerlerinin karşı koymaması için talimat verilirse iyi olur... Osmanlı hariciyesi İtalyanlara bir takım iktisadî imtiyazlar vererek işi geçiştirmeyi düşünürken, 29 Eylül 1911'de İtalyanların savaş ilanı notası gelir.

> *"Eski zamanlarda benim durumuma düşen sadrazamların kafasını padişahlar binek taşında kestirirdi; ben o haldeyim."* diyen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa istifa eder. Sait Paşa sekizinci kez Sadrazamlığa getirilir.

Trablus sahillerini kuşatan İtalya donanması şehrin teslimini ister ve ardından 3 Ekim 1911'de bombardımana başlar. 5 Ekim'de çıkarma yaparak boş kalmış olan Hamidiye tabyalarını tutarlar. 6 Ekim günü İtalyanlar Trablus şehrini işgal ederler. Trablus şehri üç yüz altmış yıl sonra yabancılar tarafından işgal edilmiş olur. Aynı günlerde İtalyan kuvvetleri Tobruk ve Derne'ye girerler. 20 Ekim'de Bingazi işgal edilir. Bu şehirlerin hiç biri teslim olmamış; sahilde oluşları sebebiyle İtalyan donanmasının ağır bombardımanlarına hedef olmuşlardır. Trablus vali vekili miralay Neşet Bey, komutasındaki üç bin kadar Türk askerini geri çekerek, kırk kilometre kadar içerdeki Aziziye kasabasında karargâh kurar ve yerli gönüllülerin de katılmasıyla bir savunma hattı oluşturur.

İtalyanların Trablusgarp'a saldırmaları Osmanlı halkını derinden yaralar; yurdun her yanında orduya yardım cemiyetleri ve Trablus'ta dövüşmek üzere gönüllü birlikleri kurulmaya başlar. Bir müddet önce Yemen imamı Yahya yine isyan etmiş ve Osmanlı askerleri yine Yemen türküleri söyleyerek yollara düşmüştür. İtalyanların Trablus'a saldırmaları İmam Yahya'yı da etkiler ve *"Cephenizi bana değil, düşmana çevirin."* diye haber gönderir. Ferik İzzet Paşa ile İmam Yahya arasında "İttifak" adı altında bir anlaşmaya varılır; İmam'a geniş mezhep hürriyeti ve idarî özerklik verilir. İmam Yahya, İmparatorluğun yıkılışına kadar sözüne sadık kalarak, bir mesele çıkarmaz. Ancak buradan getirilen kuvvetler Balkan Savaşına da yetişemezler. Balkanlardaki Hıristiyan halk ise, Trablusgarp için askere alınırlar endişesiyle kaçıp çetelere katılırlar.

Libya'ya deniz yahut kara yolundan yardım göndermek imkânsız gibidir. Ancak İttihat ve Terakki bir beyanname yayımlayarak sonuna kadar savaşılması gerektiğini söyler: *"Hükûmetin, bütün milletin kahramanlık duygularına dayanarak, Osmanlı haklarının korunması zımnında hiçbir şeyden çekinmeyerek tam bir azim ve kesinlikle yürümesi talep"* edilir. Osmanlı Millet Meclisi ve bütün halk galeyan halindedir. Bu durumda Sadrazam Sait Paşa, Libya'nın savunulacağını açıklar. Ancak bu savunma fiilen, gizli ve gönüllü subaylar tarafından gerçekleştirilecektir.

* * *

Trablusgarp (Libya) çevresinde savaş rüzgârları esmeye başladığında Enver Bey Berlin'de askerî ataşedir. Hemen İstanbul'a dönmeye karar verir; artık masa başı yetmiştir. 4 Eylül 1911 tarihinde, Selanik'e giderken yolda şunları yazar:

> "Bu gece çok yorgunum... Benim için her şey hüzün verici... Düşman süngüleriyle hırpalanmış ve yaralanmış vatan, hasta yataklarında matem tutuyor. Duygusal olan siz bile şu andaki durumumu tahmin edemezsiniz. Tren Vardar nehri boyunca giderken, ben yalnız başıma, tek kişilik kompartımanımda bütün trajediyi yeni baştan düşünüyorum. Ay ışığı nehrin üstüne gümüşî bir renk veriyordu. Dar vadinin sağlı sollu yamaçlarının gölgesi, bu gümüşî şerit üzerinde siyah noktalar meydana getiriyordu. Ve, tren tabiatın açtığı bu yolun yakınından geçerken, benim kederimi gecenin sükûneti içinden alıp götürüyordu."(Hanioğlu, *a.g.e.*, m.34, 4 Eylül 1911)

Selanik garında kendisini bekleyen arkadaşları onu Merkez-i Umumî'ye götürürler. Sonraki gelişmeleri yine mektuplardan izleyelim:

Beş saatten fazla Trablusgarp konusunu tartışırlar. Sonuçta Enver Bey'in fikri kabul edilir. *"Eğer Hükûmet İtalyanların karşısında çekilmeye zorlanırsa, biz önce Trablus'ta geçici bir hükûmet kurarak, sonra da her şeyi boykot ederek düşmanlığı devam ettireceğiz."* (aynı mektup) Hükûmete, bu *"medeni haydutlara karşı"* gerilla savaşı yapılması teklif edilecektir. Bu yolla, büyük zorluklar çekmeden, eyalete hakim olunabilecektir.

Enver Bey'e Selanik'te kalarak Merkez-i Umumî'de çalışmasını rica ederler; kabul etmez. Bir, iki gün sonra İstanbul'a gelir ve o gün, Padişah katına çıkar:

> "Padişahımız Sultan Reşad'ı gördüm. Mahzun, müteessir ve durgundu. Allah bazen ne acımasız oluyor; bu iyi ihtiyar vatanın çektiği sefaletleri hak etmiyordu. Neyse, Türk atasözümüzü tekrar etmek lazım: Mevlâm görelim neyler, neylerse güzel eyler."

diye yazar.(Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 35, 8 Ekim 1911)

Yakınları ve dostları onu durdurmaya çalışırlar; gitme derler, gençsin, parlak bir geleceğin var, kendine yazık etme derler. Fakat Enver için, Trablus işgal edilirken, duruş olmaz. Notlarında şöyle yazar:

> "Vazifem bu sefer beni, hiçbir maddî netice alamayacağım bir amaca doğru götürüyor. Trablus, zavallı memleket, şimdilik kaybettik –belki de ebediyen–. Peki, o zaman niye gidiyorum? İslam dünyasının bizden beklediği bir ahlakî görevi yerine getirmek için." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.36, 9 Ekim 1911)

Bu satırlar sadece kendisinin değil, bütün o kahraman neslin sorumluluk şuuru ve onurunun yüksekliğini göstermektedir. İşte Enver Bey, ömrünün sonuna kadar budur; her şeyin tükendiği noktada Türkistan'ı kurtarmak için yola çıkarken de böyle müthiş bir gerekçeye dayanacaktır. O Enver ki daha otuz yaşındadır ve Osmanlı sarayına damattır. Önünde koca bir ömür ve nice parlak rüyalar vardır... Dünya tarihinde, böyle bir sorumluluk duygusuyla, geleceğini, bütün ümitlerini ve hayatını, çıkmaz bir davaya adayıp, kendini Libya çöllerine atan kaç insan yaşamıştır?... Ama, Libya'daki Osmanlı kahramanlarının hepsi öyleydi... Arapların Trablusgarp'taki destanını da Enver Bey'in mektuplarından okuyacağız.

Enver Bey, Eşref Bey'i (Kuşçubaşı) yanına alarak İttihat Terakki'nin Nuruosmaniye'deki merkezinde, o sırada içişleri bakanı olan Talat Bey ve partinin genel sekreteri Halil Menteş ile bir görüşme yaparlar.

Talat Bey her zamanki soğukkanlılığı ile siyasi gelişmeleri ve hükûmetin durumunu anlatır. Durum ümitsizdir. Talat Bey'in, *"Sen başka*

bir sonuç düşünebiliyor musun?” şeklindeki sorusuna Enver Bey, hiç tereddüt etmeden cevap verir:

> “Ben ve arkadaşlarım sizler gibi düşünmüyoruz. Bir vatan parçası, ona bağlı olanlar hayatta nefes aldıkça, elleri silah tuttukça ve atacak kurşun da varsa, utanç içinde terk edilemez. Biz Trablusgarb’ı Türk ordusunun şeref ve haysiyet sahibi mensupları olarak sonuna kadar savunacağız. Sizden de hükûmet olarak beklediğimiz, bize engel olmamanızdır. İşte o kadar...”

Talat Bey soğukkanlı ve fakat gözleri yaşarmış olarak karşısındaki, ruh dünyalarını çok iyi bildiği bu pervasız genç subaylara bir süre bakar ve yumuşak bir sesle şöyle der:

> “Yani şimdi sen ve arkadaşların bir haysiyet ve şeref davasına gireceksiniz, bizler de senin ve arkadaşlarının ayaklarına çelme takacağız, öyle mi?”

Eşref Bey hemen atılır:

> “Hayır öyle değil... Bizim istediğimiz daha da basit. Bizi serbest bırakın ve hükûmet olarak girişeceğimiz mücadelenin önüne çıkmayın. İsterseniz bize eşkıya deyin, haydut deyin, ordudan kovun, rütbelerimizi alın; fakat Trablusgarb’a gidip orada namus ve şereflerini yüz yıllardır bize emanet etmiş olanların bu masum duygularını, siyasi düşüncelerle mahvetmeyin.”

Talat Bey irkilir:

> “Teessüf ederim Eşref Bey.. Sizin –eliyle Enver’i göstererek- bu çocuğu teskin etmeniz icap ederken, neler söylüyorsunuz!”

Talat Bey, yeniden hükûmetin ve ordunun içinde bulunduğu zayıflıkları anlatır; Trablus’a asker göndermenin fiilen mümkün olmadığını söyler.

> “Fakat,” der, “Siz canınızı verme bahasına devletin yapamadığı bir vazifeyi yerine getirerek tarihin yüzümüze süreceği karayı silme yiğitliğini göstereceksiniz de, bizler buna ‘Hayır, olmaz’ mı diyeceğiz?”

Yine Eşref Bey araya girer,

> “Yanlış anlaşılıyor efendim... Hayır demezsiniz, biz bunu bilmez miyiz? Fakat araya hükûmet hizmeti girince, aynı kudrette mazeretler ardı ardına sıralanır ve resmî mantık, bir çok örneklerinde olduğu gibi gerçeği boğar. Daha böyle bir emrivaki ortada yokken, bizler başımızı alıp gitmek istiyoruz. Şerefli başarılar elde edebilirsek hükûmetin hareketine kuvvet ve dayanak oluruz. Yok bir şey yapamazsak külfeti kişi olarak üzerimize alıyoruz. Tekrar ediyorum: O zaman hükûmet olarak bizi görevden alır, mahkûm edersiniz. Yeter ki biz orada vazifeye başlayıncaya kadar önümüze resmî

> engeller çıkmış olmasın. Enver Bey'in anlatmak istediği de budur zannederim."

Araya Halil (Menteş) Bey girer, o da hükûmetle ilgili bazı açıklamalar yaptıktan sonra, Talat Bey sorar:

> "Şimdi söyleyin, size nasıl hizmet edebiliriz?"(Fuat Bulca'nın hâtıralarına dayanarak nakleden Cemal Kutay, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, İst.1978, s. 64-67)

Trablusgarp'a gönüllü olarak gidecek olan subayların hazırlıklarını yapmak ve gerekli desteği sağlamak üzere Şükrü Bey (daha sonra Maarif Nazırı) ve Kara Kemal Bey yine gizli olarak görevlendirilir. Gidecek olanların ilk ve âcil masraflarını, Eşref Bey (Kuşçubaşı) Salihli'de çiftliğindeki bir kısım hayvanları satarak karşılar.

Enver Bey yine Eşref Beyle birlikte Savaş Bakanı Mahmut Şevket Paşa'ya çıkar ve düşüncelerini açıklar:

> "Trablus'ta küçük gerilla harpleri yapmamızı tavsiye ettim. İtalyanlar sahile sahip çıkabilirler. Gemilerinin ağır topları ile bunu başarmaları zor değil. Biz ise karada ve içeride kuvvetler toplamaya çalışacağız. Genç subaylar atlı Arap kafilelerinin başına geçecekler; düşmana devamlı saldıracaklar..."

Dışişleri bakanının, savaşın zaten kaybedilmiş olduğunu, oralara gidip kendisini harcamamasını söylemesine karşılık, Savaş Bakanı Mahmut Şevket Paşa, Padişahın da kendilerini desteklediğini, gizli yardım yapılacağını, gerekirse kendisinin de geleceğini söyleyerek onları yüreklendirir. Aynı zamanda Trablus komutanı Albay Neşet Bey'e bir yazı gönderir:

> "... Emir ve komutayı size bırakıyorum. Bu esnada beraberinizde bulunan bütün komutanların yekvücut ve canını verircesine hizmet edeceklerinden eminim. Bu büyük günlerde her türlü fedakârlığa ve zayiata katlanmak gerekir. Müslümanlığın ve Osmanlılığın namusu bugün sizin ellerinizde bulunuyor..."

Mahmut Şevket Paşa, Trablusgarp'taki Neşet Paşa'ya daha sonra gönderdiği özel ve gizli mektubu şu satırlarla bitirir: "*İşte bu olumsuz şartlar içinde o bir avuç kahraman evladımız, biz devrini tamamlama yolundakiler için teselli ve şeref dayanağı oldular. Gazaları mübarek olsun.*"

O günlerde Enver Bey de şunları yazıyordu:

"Şu İtalyanlar bizi iğrenç, utanç verici bir duruma düşürdüler. Ben, bu çok zayıf insan, şerefimize ve kendimize duyduğumuz saygıya sürülen bu lekeyi kendim silmek istiyorum... Size yazmış olduğum her şeyi yapacağım. Hükûmetimiz bu işten vazgeçse bile ben, kanım bu utanç verici lekeyi yıkayana kadar kararımdan dönmeyeceğim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 35, 8 Ekim 1911)

Enver Bey bu infialinde yalnız değildir; Halil Paşa şöyle anlatır:

"İtalyanların, İttihat ve Terakki içinde 'Kahpece' olarak nitelendirilen bu hareketleri bütün Türklerin izzetinefislerinde, tamiri mümkün olmayan bir yara açtı. Ve ilk akla gelen şey de, Trablusgarp'ta ölünceye kadar vuruşmak oldu." (Halil [Kut] Paşa, *Bitmeyen Savaş*, İst. 2007, s.67)

Enver Bey güvendiği arkadaşlarına durumu açıklar; hepsi heyecanla sahip çıkarlar. Mustafa Kemal'e sorar:

"Mustafa Kemal, sen daha önce Trablusgarp'ta bulunmuştun; fikrin ne?"

Mustafa Kemal önlerindeki haritada Trablus sahillerini işaret eder:

"Ben İtalyanların istila hareketinin kolaylıkla donanmalarının ateş sahasını aşacağına kani değilim. Eğer bizler zaman kaybetmeden yerli halkı vatanlarını savunma hususunda maddeten ve manen teçhiz edersek, düşmanın bilhassa çöl içlerine nüfuzu hiç de kolay olmaz. Hatta diyebilirim ki mümkün de olmaz. Fakat bunun için vakit kaybetmemek, aynı zamanda bu sonucu alacak kadar güvenilecek diğer arkadaş kadrosuyla olayların gelişmesini istediğimiz yöne çevirecek çapta bir müdahaleyi mümkün kılmak şart." (C. Kutay, *Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman*, s.26)

Enver Bey, fedakârlık ve feragat gerektiğinde, o vakitten sonra da her millî meselenin merkezinde olacak olan Eşref Beye döner:

"Eşref Bey, siz Arabistan'ın her tarafını yakından bilirsiniz. İtalya'nın istila hareketinin nefs-i Trablus'ta uyandıracağı tepkiden başka, diğer Arap ülkeleri üzerinde bizim işimize yarayacak bir mukabelesini mümkün görüyor musunuz?"

Arap dünyasının *'Uçan Şeyh'* diye anacağı Eşref Bey, harita üzerinde açıklamalarına başlar. Eğer Trablus'ta başarılı olursak o zaman Araplardan insan ve malzeme yardımı alınabileceğini söyler.

"Arapların ruh hali böyledir. Kendiliklerinden harekete geçmezler... Fakat ruhlarında ve mantıklarında başarısını istedikleri bir olay, eğer başkasının yardımı olarak gerçekleşme yolunda olursa, o zaman ona ellerinden gelen yardımı yaparlar ve bu takdirde fedakârlıktan çekinmezler."

Sonra, deniz yolundan İtalyan kuşatmasına rağmen küçük teknelerle yine ulaşım sağlanabileceğini, İngilizler Mısır'ı zorlasalar da oradaki

dostlar vasıtasıyla geçişlerin olabileceğini söyler. Nitekim Eşref Bey önceden Mısır'a gidecek ve gereken hazırlıkları yapacaktır. Hidiv ailesi ve Mısırlı milliyetçiler de gizli açık desteklerini verecek, İngilizler bu dayanışma karşısında seslerini fazla çıkartamayacaklardır.

Sonraki bir gün Enver Bey, Mustafa Kemal ve Fethi Beyleri yanına alarak Harbiye Nazırının evine gider. Mahmut Şevket Paşa üzüntülüdür:

"Aziz çocuklarım," der, "münhasıran bir vatan parçasının müdafaası değil, Osmanlılığın şeref ve haysiyetinin bütün dünya ve tarih önünde korunması da sizlerin kahramanlık ve vatanperverliğinize bağlıdır." Geçen Cuma selamlığından sonra Padişahın kendisini kabul ettiğini ve şunları söylediğini anlatır: "Paşa, eğer Trablusgarb'ı İtalyanların istilasına terk edersek, vatanın diğer kısımlarının varlığı da tehlikeye girer. Etrafımızı, mahvımızı isteyen ve bunun için yüz yıllardır çalışan nasıl zalim bir çember olduğunu bilirsiniz. Maazallah hepsi birden üzerimize saldırırlar ve devlet perişan olur. Siz ordu ve donanmanın başındasınız; bana gerçeği hiçbir şey gizlemeden anlatın."

M. Şevket Paşa durumu bütün çıplaklığıyla anlatır. Sultan Reşat şöyle konuşur:

> "Bütün bunlar hakikat olabilir. Fakat bizim ecdadımızın menkıbeleri arasında görünür imkânsızlıklara rağmen elde edilmiş muhteşem zaferler de vardır. Bu hadiseler bize asker evlatlarımızın aynı cesaret ve kahramanlık özelliklerini koruyup korumadıklarını gösterecektir. Benden ne isterseniz elimden geleni yapmaya hazırım. Yaşlı ve hastayım; buna rağmen Paşa, samimiyetle söylüyor ve hatta işte irade ediyorum ki, benim savaş hattına gitmem gerekiyorsa, buna da hazırım."

Fethi Bey (Okyar), Fuat Bey (Bulca), Mustafa Kemal Bey ve Eşref Bey o akşam yemeği Enver Bey'in evinde yerler. Fuat Bey diyor ki:

> "Hepimiz neşeliydik. Binbir yokluk ve mahrumiyet içinde, neticesi elbette ölüm olacak çetin bir maceraya değil de, sanki manevraya gidiyorduk. Bizim nesil için bu ruh halini bugün de gayri tabii bulmuyorum. İmparatorluğumuzun en buhranlı devirlerini yaşadığı o müstesna günlerde, bizi, daha sonra Türkiye Cumhuriyetine vücut veren çetin mücadelelere doğru iten ve zafere götüren ruhun mânâsını ve kudretini, bugünkü neslin de idrak etmiş, edebilmiş olmasına dua ederim." (C. Kutay, *a.g.e.*, s.30)

Enver Bey hazırlıklarını yapmaya başlar. O günlerde beş subay adayı okuldan atılmıştır. Enver Bey bu gençlerin bir yorum meselesinden ötürü haksızlığa uğratıldıkları kanaatiyle, onları yanına alır; ilk kafile ile

gideceklerdir: Gazzeli Cemal, Darendeli İsmet, Saydalı Hilmi, Tiranlı Cevdet ve Sinoplu Dede Sami.[10]

* * *

Enver Bey kılık değiştirmiş olarak, İskenderiye'ye gitmek üzere gemiye biner. *"Siyah gözlükler, aşağı doğru bıyıklar, kaşların üzerine kadar inen siyah bir fes."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 37, 10 Ekim 1911) Gemide her şey sakin; Akdeniz'de İtalyan kruvazörlerinin yanından geçerler. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 38,14 Ekim 1911)

"Gemide Faust'*u okudum. Çok güzel ve hakikat olacak fikirleri var; ama, ben bu fikirleri kabul edemem."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, 39. m., 15 Ekim 1911) Gemi 15 Ekim'de İskenderiye limanına demir atar. *"Trablus'tan gelen haberlere göre, İtalyanlar karaya çıkmak ve kuvvetlerini artırmak için hazırlanıyorlarmış."*

Kendisini karşılayanlar, Mısır'da kısa zamanda 1500 Türk lirası toplandığını, herkesin vatana nasıl bağlı olduklarını ve *"Dört bin Mısır atlısının hazır"* olduğunu bildirirler. *"Bütün bu insanlara çok inanmamak gerektiğini anladım." "İngilizler bu durumdan istifade ediyorlar, subay vs. ne istersek geçirmemize izin veriyorlar; gayrıresmî olarak tabii. Böylece sempatimizi kazanmaya çalışıyorlar."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 40. 15 Ekim 1911)

En kısa zamanda Mısır'dan ayrılmayı düşünmektedir. *"Şehrin elli yıl önceki bombalanışını düşünüyorum; bugün Trablus'un bombalanışıyla büyük benzerlik var."* Burada, Trablus mücadelesinin asker, iaşe ve ikmal işleriyle uğraşır; toplantılar yapar. Kendi topraklarıma açık alınla ve utançsız dönmek için *"şimdi tüfeklerin ve topların dumanlarını arzuluyorum."* Limanda kontrolden geçerken, *"Bilmem hangi akademinin şeref doktoruyum."*

Ertesi gün yapılan uzun bir toplantıdan sonra, birkaç gün daha şehirde kalmak gereği doğar. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.41, 17 Ekim 1911) 21 Ekim 1911. Ertesi gün yola çıkmaya karar verir. Yeniden kılık değiştirmiştir: *"Uzun mavi elbise, başımda beyaz başörtüsü, beyaz maşlak, altın işlemeli kordon; işte tam bir Arap şeyhi kıyafeti. Ümit ederim fanatik Murabıtlar ve Sünusî şeyhleri bu kıyafeti görünce bırakırlar; geçerim."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 42, 21 Ekim 1911)

İskenderiye'den yola çıkmadan önce kaldığı otel odasını anlatır:

> "İnsan boğuluyor burada. Kimbilir ne zamandır değiştirilmemiş beyaz bir çarşaf var yatakta; zavallı bir şekilde bir yandan sarkıyor. Hortlak yatağı gibi görünüyor gözüme. İşte yine moralim bozuk; odanın ortasındaki küçük masaya başım ellerimin arasında oturdum. Duvarda asılı kararmış aynada kendime bakmaya çekiniyorum; çünkü gündüz yüzümdeki ümitli ifade akşam olunca kayboluyor... İşte duygulu ve sanatkâr ruhlu gördüğünüz dostunuzun çevresi. Her şeyi çok zayıf bir mum ışığı aydınlatıyor... Dışarı çıktım. Meydanda, Mehmet Ali'nin karanlık heykelinin önünde biraz dolaştım; ama ışıklandırmadan rahatsız oldum. Üstelik polis de benim oynadığım dilsiz Suriyeli tüccar olduğuma pek de inanmışa benzemiyordu. Bulvarı geçerken eski bir binanın kapısının önünde bir yığın insan gördüm. Kendimi kalabalıkla sürüklenmeye bıraktım ve sonunda kendimi, Avrupa'dayken nefret ettiğim şarkılı bir kahvede buldum. Her çeşit güzellikten yoksun, zavallı bir yaşlı İngiliz kadın, boğuk bir sesle şarkı söylüyor ve kollarını eski bir saatin sarkacı gibi oynatıyordu. Etrafındakilere dağıttığı mimikler ona acınacak bir hava veriyordu. Sonunda hali bana da dokundu; zavallı kadın ekmeğini vatanından uzaklarda kazanmak mecburiyetindeydi..."

Enver Bey'in hassas ruhunun her çeşit duygusallığı, dönüp dolaşıp vatan derdinde düğümleniyordu.

> "Üzüntüden, vatanımı tehdit eden tehlikenin verdiği acılardan kaçamıyorum ve teselliyi nereden bulacağımı bilemiyorum." (Hanioğlu, *ag.e.*, m. 43, 22 Ekim 1911)

Onu çok daha acılı günlerin beklediğini nereden bilirdi?

Bu arada, İngilizler, gönüllü Türk subaylarının Mısır topraklarından geçmesini yasaklar; ancak, Mısırlı subaylar ve halk bu yasağa pek aldırış etmez ve mümkün olan her desteği verirler. İstanbul'dan gelen yardımlar da Mısır Hilal-i Ahmer derneği vasıtasıyla Trablus'a ulaştırılır. Enver Beyin burada ikmal işleriyle görevli olmak üzere bıraktığı Osmanlı subayları ve Mısır kökenliler gizli geçişleri düzenler.

Enver Bey 22 Ekim 1911 Pazar günü, trenle yola çıkar.

> "Küçük trenimiz bir kum denizinde ağır ağır yol alıyor. Allahım; ne tren! Sanki vücudumun her organı ayrı oynuyor gibi. Öğlen yemeğini yedim, sadece kırmızı hurma. Şimdi alışmam gereken bir yiyecek bu. Tanınmamak için üçüncü mevkide yolculuk ediyorum. Etrafımda beyaz maşlahlı bedeviler var. İki çocuklu bir Arap kadını, sağda bir Alman ve bir Fransız; işte seyahat arkadaşlarım. Çöl rüzgârı hepimizi ince bir kum tabakası ile örtüyor. Pencereler kapalı olduğu halde, bu kum her yerden giriyor. Yüzlerimiz kum içinde; saçlarımız pudralı; ama en kötüsü, bu kum insanın ağzına da giriyor ve onu da yutmak gerekiyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.44, 22 Ekim 1911)

Enver Bey tanınmamak için treni değiştirmek zorunda kalır ve bir gece, istasyonda gelecek treni bekler. *"Marşandiz vagonundan bir yer aldım. Çok korkunç bir bekleme idi bu; dayanılmaz bir koku boğuyordu beni."*

24 Ekim'de, Daba'nın beş kilometre batısında, marşandizden inerek atlara biner ve kızgın güneş altında deniz boyu gitmeye başlarlar. *"Dün on dört saat at üstünde gittikten sonra, yirmi dört saattir açız."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 45, 24 Ekim 1911)

Şimdi, bir Arap şeyhinin çadırının gölgesinde çay içmektedir. Bu insan, kendisiyle aynı sıkıntıları yaşayarak çöle koşan diğer ülkücüler gibi, "vatanım" dediği bir toprak parçasını savunmak için gidiyordu.

Nişanlısına şöyle yazar: *"Artık Bingazi hududuna bir günlük mesafeye yaklaştım. Yanımda beş arkadaş var. Bu sıra çok zahmet çekmedim. Allah'ın inayetiyle her şeyimiz mükemmeldir. Sırtımızda beyaz ihramlar, başımızda kefiyeler, altımızda güzel Arap atları bulundukça her yerden kolaylıkla geçeceğiz. İnşallah, Allah'ın yardımıyla Bingazi'de iyi işler görmeye, böylece Padişah ve milletin rızasını tahsile muvaffak oluruz."* (İnan, *a.g.e.*, s. 532)

28 Ekim tarihli mektubunda, bugün akşama doğru Türk sınırını geçeceğini ümit ettiğini yazar.

> "Matrok'tan beri meskûn hiçbir yere rastlamadık. Denizden otuz metre yükseklikteki ovanın orasında burasında sefil durumda birkaç göçebe Arap çadırı, kahverengi lekeler gibi duruyorlar. Arkamızda kaybolan küçük tepeler hâlâ ufuğu belirliyorlar. Sağda denizin ebedî mavi çizgisi. Geceleri tir tir titreyip şafakla yürümeye başlayarak hep batıya doğru gidiyoruz.... Bavullarımızı taşıyan develerin ihtişamlı havalarıyla yürüyüşlerini ve beyaz ehramları başlarının etrafında kar taneleri gibi dalgalanan esmer Arapları görüyoruz." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 47, 28 Ekim 1911)

> "Dün tırıs giden devenin üstünde on saat boyunca yol almak yorucuydu; 60 kilometreden fazla yaptım. Gece denizin hemen yakınındaki küçük bir koyağın başına kamp kurmuş bir Arap ailesinin çadırında yattık. Yine de bu türlü bir hayat çok hoş. Çadırın tavanından tertemiz gökyüzünde huzur dolu ay izlenebiliyor. Dört kişiyiz. Develerimiz hemen yanı başımızda geviş getirerek kıpırdanıyorlar. Basit bir akşam yemeğinde bütün aile, iki çadır sakinleri ateşin etrafında toplandılar. Büyükanne ve yan çadırdan beş çocuğu olan kızı. Büyükbaba namaz kılmak için çadırdan uzaklaşmıştı. Abdest almak için lüzumlu su olmadığından, ellerini temiz toprağa sürdü, kumun gitmesi için birbirine çarptı ve Allah'ın karşısına tertemiz çıkmak için onları yüzünden geçirdi. Aile, etrafımda cıvıl cıvıl konuşuyordu. Küçükler, onlara verdiğim helvayı paylaştılar. Akşamın aydınlık gökyüzünde, büyükbabanın eğilen, secde duran ve doğrulan silueti görünüyordu. Dua ediyor; bütün kalbiyle inandığı

Allah'ına karşı vazifesini yerine getirdiği için mutlu. Hayatın basit ilkelerini takip ediyorlar. Misafirperverlik onlar için çok değerli, ellerindeki her şeyi bize ikram etmek için, sürüden özel olarak yakalanan küçük bir keçiyi kesmek istiyorlar. Nihayet, onları sadece, ateşe atılan taşlar üzerinde pişen arpa ekmeği yemeğe razı ettim. Çok lezzetli değil, ama yememiz lazım... Dün Tobruk'ta keşfe çıktım. İtalyanların garnizon olarak sadece iki taburları kalmış. Beş gün önce üç yüz İtalyan askeri, Türk telgraf hatlarını kesmek üzere bir çıkış yaptılar. Sonra, Arap kurşunlarının vurduğu yaralı ve ölülerini taşıyarak aceleyle dönmek zorunda kaldılar. Hem de onları kaç Arap kaçırttı biliyor musunuz? Hepsi hepsi beş Arap; ama iyi ateş ediyorlardı. Ah şu ahmaklar! Bu sefer onlara Türkler'deki vatanseverliğin ölmediğini ve düşmanlara bunu ödetmeyi bildiğimizi göstereceğim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.48, Zavi-i Murassa, 7 Kasım 1911, Tobruk'un 15 km. batısı)

Birkaç gün önce, İtalyanlar Derne'nin su kaynaklarını ele geçirmek için saldırıya geçmiş, ancak çok sayıda kayıp vererek çekilmişlerdir. Direnişçiler çok sayıda silah ve malzeme ele geçirmişlerdi.

"İlerliyorum ve mutluyum. Soulon'da İtalyanları görebildim. Dün yine altmış el ateş ettiler ve Banko di Roma'nın taşlarından birinin düşmesine sebep oldular. Arapların maneviyatı günden güne artıyor. Benim, Halifenin akrabası olarak gelişim, üzerlerinde büyük bir tesir yaptı. Birliklere gelince, Enver'in onlar için ne ifade ettiğini biliyorsunuz. Halkın cesaretlendirmeye ihtiyacı yok. Birkaç gün önce 120 asker ve birkaç Arap milis Dorma'ya saldırdılar. 24 şehit verdikleri doğru. Ama, 18 top ve 850 İtalyan askeri kazanmak için çok ucuz bir bedel bu. Arap aşiretlerinin kazanılacak zaferler için nasıl kavga ettiklerini bir görmelisiniz. Başka aşiretlerin O'ya saldırmasından ve kendilerine, öldürecek düşman kalmayacağından endişe ediyorlar." (Hanioğlu, *a.g.e.*m. 46, Defne-i zâviye)

İtalyanlar 24 Ekim günü Hani üzerinden saldırıya geçerler. Çarpışmalar sekiz saatten çok sürer ve çevredeki halk da ayaklanarak İtalyanlara saldırır. İki gün sonra Türk kuvvetleri iki koldan saldırıya geçer, Cemil Bey Konağı çevresinde yoğunlaşan çarpışmalarda İtalyanlar yine çok kayıp verirler; ancak, sayı üstünlükleri Türk tarafının kesin sonuçlar almasına imkân vermez. (Hamdi Ertuna, *1911-1912 Osmanlı İtalyan Harbi*, ATESE, Ankara 1985, s.45, 46)

Türk tarafı 2 Kasım 1911'de yeni bir baskın verir; İtalyanların şehirde kaldıkları yerler bombalanır. İtalyanlara ağır kayıplar verdirilir. İtalyanlar, Türkler hep sizi kırdırıyorlar, kendileri savaşmıyorlar, diye halk içine fitne sokmaya çalışırlar; ancak halkın Türk birliklerine olan güveni gittikçe artmaktadır. İtalyanlara karşı sabotaj olayları artar.

10 Trablusgarp savaşına gönüllü olarak katılan Osmanlı subay ve sivillerinin isimleri tespit edilebilenleri şunlardır: Albay Neşet Bey (Trablus doğumlu), İbrahim Süreyya Bey (Yiğit, sonradan Yenice kaymakamı), Hacı Emin Bey (piyade yüzbaşısı), Veysel Bey, Kasım Bey, Muhittin Bey, İstihkâmcı Hamdi Bey, Yüzbaşı Ali Bey (Çetinkaya) (Derne bölgesi), Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Bey, (Derne Tobruk bölgesi), Fuat Bey (Bulca), Rusuhi Bey (sonradan Atatürk'ün baş yaveri), Fehmi Bey (Mustafa Kemal'in Derne'deki yaveri), Nuri Bey (Conker, Derne bölgesi), Sapancalı Hakkı Bey, Eşref Bey (Kuşçubaşı) (Derne bölgesi Arap kuvvetleri komutanı), Enver Bey (Kurmay binbaşı, sonradan Paşa, Derne-Bingazi bölgesi Başkomutanı), Ali Fethi Bey (Okyar) (Kurmay binbaşı, Trablusgarp bölgesi komutanı, Neşet Beyin kurmay başkanı), Halil Bey (Kurmay binbaşı Enver Paşa'nın amcası, Homs komutanı), Nuri Bey (Enver Paşa'nın kardeşi, Homs'ta), Süvari Yüzbaşı İzmitli Mümtaz Bey (Enver Paşa'nın yaveri), Yüzbaşı Hakkı Bey (Ferik Ahmet Paşa'nın oğlu, 10 Eylül'de Sirenaika'da şehit oldu), Cevat Abbas Bey, Atıf Bey (sonradan İnönü'nün yaveri), Süleyman Askeri Bey (Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanı), Ethem Paşa (Liva, Halepli, Tobruk komutanı), Aziz Ali Bey (Mısırlı, Yemen'den gelip Derne'de görev aldı), Abdülkadir Bey (Binbaşı, Yemen'den gelip görev aldı, Derne komutanı), Gazzeli Cemal (Şeyh Sünusî'nin şifre kâtibi), Nuri Efendi (Manastırlı), Boşnak Fazıl Bey (Piyade teğmeni), Ekrem Bey (Süvari, Müşir Recep Paşa'nın oğlu), Seyfettin Gastrof (Polonya asıllı Türk, muhtemelen Gagavuz), İşkodralı Ali Rıza Bey, Halit Bey (Müşir Deli Fuat Paşa'nın oğlu), İslam Bey (Müşir Deli Fuat Paşa'nın öbür oğlu), Jandarma Yüzbaşısı Kadri Bey, Süvari Teğmeni Fuat Bey, Topçu Yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey, Asteğmen Arif Bey, Yüzbaşı Ali Bey (Tayyareci Sadık Bey'in ağabeyi), Piyade Asteğmeni Yakup Cemil Bey, Piyade Yüzbaşısı Çerkez Reşit Bey, Kısıklılı Cemil Bey, Tayyareci Sadık Bey, Fehmi Bey (Trablusgarplı), Tahir Bey (Kurmay, Tunus tarafından geçti), Darendeli İsmet Bey, (Mısır tarafından gelenlerden), Söğütlü Hakkı Bey (Mısır tarafından gelenlerden), Yozgatlı Nuri Bey, (Mısır tarafından gelenlerden), Çanakkaleli Abdullah Bey (1932'de Türkiye'ye dönmüştür), İzmirli Hüsnü Bey (şehit olmuştur), Teğmen Fazıl Bey, Binbaşı Şükrü Bey (Derne), Mısratalı Teğmen Hasan Bey, Sadi Bey (Gökçeatam, Ahmet Rıza Bey'in kızkardeşinin oğlu), Mardinzade Fevzi Bey (Eşref Bey kendisini İskenderiye'de sevkiyat görevlisi olarak bırakmıştır.)

Gönüllü giden doktorlar: Refik Bey (Saydam), Nihat Sezai Bey (Güran), İbrahim Tali Bey (Öngören, doktor, kaymakam), Aziz Bey (Tunus'tan geçti), Fahri Bey (Tunus'tan geçti), Arif Bey (Hilal-i Ahmer heyeti -Kızılay- başkanı), Fikret Bey, İhsan Bey, Eczacı Nasip Bey.

Gönüllü giden sivillerden tespit edilebilenler de şunlar: Trablusgarp milletvekili Süleyman Baruni Efendi, Bingazili milletvekili Yusuf Şetvan Bey, Fizan milletvekili Cami Bey, Tunuslu Şeyh Salih Efendi, Telgraf memuru Giritli Hüseyin Bey, Sakallı Şeref, Hukuk öğrencisi Nazım, Muhammet Musa Bey, (Yemen İmamı Yahya'nın yeğeni. Zuvara'da Mayıs 1912'de Cebel-i Garp valisi ilan edilmiştir). Ayrıca Eşref Bey, Cezayir bağımsızlık mücadelelerinin büyük kahramanı Emir Abdülkadir'in oğlu Emir Ali Paşa'yı gelmeye ikna etmiş ve Tunus'ta büyük şöhreti olan Şeyh Salih Şerif Tunusî de Eşref Bey'in kuvvetlerine katılmıştır. (Dr. Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları*, Ankara 1979, s. 4, Dr. Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk- İtalyan İlişkileri*, Ankara 1989, s.71, C. Kutay, *Trablusgarpta Bir Avuç Kahraman*, İstanbul 1978, s.77 vd., S. Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1996, s.75)

Bir İslam Kahramanı Doğuyor...

ENVER Bey Derne'ye geldiği zaman gönüllü Arap direnişçilerinin sayısı beş-altı yüz civarındadır. Bu kuvvetler, Trablus milletvekili Ferhat Bey, yine Trablus milletvekili Süleyman Baruni ve Bingazi milletvekili Ömer Mansur Paşa öncülüğünde toplanmıştı. Ferhat Bey, İtalyanlara karşı kararlılıklarını bir yabancı gazeteciye şöyle anlatır:

> "Cihat! Bu kelime hakkında yazmayın. Fransa'da hakkımızda şüphe uyandıracaksınız. Çıplak ayaklı, paçavralar içindeki yurtseverleriz biz; tıpkı sizin ihtilaliniz devrindeki askerler gibi. Din bağnazları değiliz... Türk hükûmeti bizi terkederse, ülkemiz üzerindeki haklarından vazgeçtiğini ilan edeceğiz. Trablusgarp Cumhuriyetini kuracağız. Kendi kuvvetlerimizle cumhuriyetimizi nasıl savunacağımızı göreceksiniz." (Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 1993, s.82)

Daha sonra, Rusya Müslümanlarını aydınlatmak ve sömürücü güçlere karşı birlik fikrini geliştirmek gibi görevler yüklenerek, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Rusya'ya gönderilecek olan ünlü İslam seyyahı Abdürreşid İbrahim, Trablusgarp'ta kırk gün Enver Paşa'nın yanında bulunmuş ve zaman zaman savaşlara fiilen katılmıştır. Şöyle anlatır:

> "Enver Paşa hızır gibi herkesten önce yetişti; en büyük vazifeyi o gördü. Yoktan bir ordu kurarak büyük ve şanlı milletimizin namus ve şerefini bütün cihana tanıttı. Milyonlarca Arabın kalbinde paşalık ünvanı aldı." (İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara 1997, s. 71) Şöyle devam eder: "Bunu yapabilmek herkesin kârı değildir. Tamam kırk gün içinde ben kendimi Araplara zor anlatabildim. Onun için bu büyük bir başarıdır, büyük bir fazilettir... Bu kadar noksanları olan bir ordu ile bu derecelerde büyüklükler göstermek her yiğidin kârı değildir. Bu da Allah tarafından bir zafer..." (Muhittin Akyiğit, *Muharebe Mektupları*'ndan nakleden Hanioğlu, a.g.e. s.31)

Enver Bey ilk iş olarak bir bildiri yayınlar. İtalyan propagandaları ve yandaşlarına cevap verir:

"Sizi 'Halifeniz İtalyanlara sattı' gibi sırf iftiradan ibaret yalanlarla kandırmak istediler. Fakat, emin olunuz ki, Halife sizi, ey saltanatın itaatli ve sevgili evlatları, sizi kurtarmak için bütün evlatlarını feda etmeye and içmiştir. Haşa, siz satılmadınız ve satılmayacaksınız. Adınız Padişahın, milletin kalbine işlenmiş bulunuyor." İtalyanlar her türlü insan ve devletler hukukunu çiğneyerek saldırdılar. Donanmamız yeterince güçlü olmadığı için, geçici olarak kıyı bölgelerimizi işgal ettiler. "Büyük Halife sizi düşmanın elinden kurtarmak için beni buraya gönderdi. Geliniz. Geliniz samimi kardeşlerinize kavuşunuz. Padişahımızın imdadınıza gönderdiği kardeşlerinizle öpüşünüz. Savaşa katılmak isteyenlere silah ve cephane vereceğim. Ticaretle uğraşmak isteyenler burada daha uygun ve daha geniş bir şekilde ticaret yapabilirler.

On beş güne kadar hepinizin gelmesini istiyorum. Şehir, düşmanın elinde bir virane gibi kalsın. Bu müddetten sonra gelmeyerek şehirde kalanları İtalya Hükûmetinin kanun ve hükümlerine boyun eğmiş sayarak ona göre davranacağım. Baki hepinizin gözlerinizden öperim.

Padişah Hazretlerinin Damadı,

Bingazi Ordusu Komutanı

Kurmay Binbaşı Enver"

(C. Bayar, *a.g.e.*, c. II, s. 654)

Teşkilatçılıkta fevkalade yetenekli olan Enver Bey, bir de Halife'nin damadı olunca, kısa sürede gönüllülerin sayısı yirmi bini bulur. Bu müthiş başarıda Enver Bey'in en büyük desteği, Arapça'nın bir çok şivesini bir Ezherli'den daha iyi konuştuğu söylenen Eşref Bey'dir. Çölü adım adım dolaşarak kabileleri aydınlatmış, ayağa kaldırmışlardır. Kısa bir süre sonra artık Enver'e sel gibi gönüllü akmakta ve eğitim kamplarına alınmaktadırlar. Bu insanların hepsi, sonuna kadar Enver'e sadık kalmışlardır.

Trablusgarp'ta yanında bulunmuş olan Emir Şekip Aslan şöyle yazar:

"Onun Trablusgarp'ta, Yeşil Dağ'da sade kendi eliyle meydana getirdiği askerî düzeni gören, bilen herkes, teşkilatta, bayındırlıkta, tedbir ve tertip almak hususunda onun düzeyine erişilmez ve kâbına varılamaz olduğunu anlar. Bu anlamda Enver Paşa, gerçekten eşi bulunmayan bir tek idi." (Erol Cihangir, *Emir Şekip Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, İstanbul 2005, s. 95) Şekip Aslan şöyle devam eder: "Ne yazık ki, hiçbir şekilde siyaset adamı değildi. Bununla beraber sınırsız aşırı zekâsı apaçıktı."

Enver Bey'in oradaki en büyük başarısı, yüz yıllardır süregelen kabileler arası çekişmeleri kaldırıp, birliği sağlaması idi.

> “Memlekette ilk defa olarak çeşitli kabileler arasında mutlak bir birlik ortaya çıktı. Birbiriyle çarpışan bu kabileler ortak bir düşmana karşı cephe aldılar. Bu cidden büyük bir harikadır. Asırlardan beri aralarında sürüp giden kan davalarını, genel dava karşısında unuttular. Artık bu hususta hiçbir endişem kalmamıştır. Bu harp, kabileleri birbiriyle barıştırdı. İnşallah bundan sonra memlekete medeniyet de yerleşecek; iç kavgalar sona erecek ve herkes rahat edecektir.” (Naciye Sultan, *Acı Günler*, s.34-35)
>
> “Dün akşam on üç saatlik bir gece yürüyüşünden sonra geldim ve aşiret reisleri sonuna kadar İtalyanlara karşı savaşmaya devam etmek için yemin ettiler. Bir yıllık erzak temin edildi, cephane bol, zafer de yeterince var.” (Hanioğlu, *a.g.e.*,m. 49, Defne, Kasım 1911)

Bâbıâli de, elçilerine bir genelge göndererek İtalya’nın Libya’yı topraklarına katmasını kabul etmeyeceğini bildirir.

* * *

Enver Bey Derne’ye geldiği zaman Türk kuvvetlerinin durumu şudur: Trablusgarp’ta 2880 er, 540 at, katır ve 56 top. Bingazi’de ise, 1200 er, 150 at, katır ve 28 top. (Em. Tuğg. Hamdi Ertuna, *1911-1912 Osmanlı İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, ATESE, Ankara 1985, s. 26)

Enver Bey, Bomba’nın 10 km. kuzeybatısındaki Zaviye-i Ümürsüm’den şöyle yazar:

> “Odada herkes yatmaya hazırlanıyor ama, yatak yok. Halının üstünde, Derne mutasarrıfı, jandarma subayı vs. iki sıra halinde ayak ayağa yerleşiyorlar. Ben, bir şeref divanının üstünde günümü size tasvir etmeye çalışıyorum. Soloun’dan buraya kadar her şey iyi gitti. Derne’de üç gün önce, bütün bölgelerin şeyhleri, yemin etmek üzere toplandılar. Tesadüfen, aynı gün Arap asıllı ve Yemen Savaşından sonra tugay komutanı olmuş biri Mısır’dan geldi. (Halepli Ethem Paşa) Onu Tobruk bölgesi komutanı olarak tayin ettim; gerektiğinde de vali... Vali tayin ediyor olmam sizi şaşırtabilir, ama Halife tarafından gönderilen biriyim ve Sultanın damadıyım. Bir tek bu bağlantı bana yardım ediyor. Araplar hürriyet kahramanı Enver Beyi ya da kurmay binbaşısı Enver Beyi tanımıyorlar; ama, Halife’nin Damadı’na saygı gösteriyorlar. Ben burada Sultan adına hükmediyorum... Gittikçe Arap havasına giriyorum; siyah bir sakalla çevrili esmerleşmiş yüz, sade bir haki üniforma, ama belde işlemeli gümüş bir kılıç. İşte, Zât-ı Şahane’nin damadı Enver Bey!.. Araplar bana paşa diyorlar; Sultanın akrabası olan birinin bey olarak kalmasını anlayamıyorlar. Bugün Murabıtlara giderken Arapların elimi öpmek için telaşları bana dokundu. Hakikaten Allah’ın bana bu iyi, saf ve sadık insanların vatanını korumak için bir şey yapmama izin vereceğini ümit ediyorum.” (Hanioğlu, *a.g.e.*,m. 50, 16 Kasım 1911, Zaviye-i Ümürsüm)

Eşref Kuşçubaşı ise, Arapların Enver Beyi çok sevdiklerini ve Türkler arasında sadece ona “Paşa” dediklerini söyler. Ayrıca, bedeviler arasında,

büyük Sünusî şeyhi Seyyid Mehdi'nin, Enver Bey olarak dirildiği yolunda söylentiler yayılır. (Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.82)

Trablusgarp savunmasında cepheler şöyle düzenlenir:

Trablusgarp: Miralay Neşet Bey (Trablus'taki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı), Binbaşı Fethi (Okyar, kurmay başkanı), Yüzbaşı Tahir (2. kurmay başkanı), Yarbay Muhittin Bey (aşiret gönüllülerinin komutanı); Ordugâhları Aziziye'de.

Humus: Halil Bey (Komutan, Enver Bey'in amcası), Yüzbaşı Hasan Fehmi (kurmay başkanı), Karargâhları Cebel-i Margap'ta.

Mesrata: Komutan Yüzbaşı Hakkı Bey, yardımcısı Teğmen Nuri Bey.

Bingazi: Komutan Binbaşı Aziz Ali Bey, kurmay başkanı Süleyman Askerî

Tobruk: Komutan Halepli Ethem Paşa, yardımcıları Binbaşı Nazım ve Teğmen İslam Bey. Karargâhları Ayne'l-Gazal.

Derne: Başkomutan Enver Bey, yardımcısı Nuri Bey (kardeşi), Derne komutanı Mustafa Kemal Bey, kurmay başkanı Yüzbaşı Çerkez Reşit Bey, Bedevi birliklerinin Komutanı Eşref (Kuşçubaşı) Bey.

Ordugâh: Ayne'l-Mansur ve Zahire'l-Ahmer'de (P. H. Stoddard, *a.g.e.*, s.83-84; yazar bu bilgileri Eşref Kuşçubaşı'ndan almıştır.)

* * *

"Dün Derne'nin çok yakınlarındaydım. Düşman siperleri ayaklarımın altındaydı ve bir zırhlı şehrin önünde geziyordu. Araplar beni her yerde görmekten nasıl da mutlular... Derne şehrini ele geçirmeyi nasıl da istiyorum, bir bilseniz!" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 51, Zaviye-i Martuba, 19 Kasım 1911)

"Evvelki gün devemin üzerinde dokuz saatte yetmiş kilometre yaptım ve gece yarısı Zaviye-i Bishara'ya geldim. İki şeyhin korumasında, bana çok tehlikeli olduğu söylenen bir bölgeyi geçtim. Çünkü bu bölgede seyyar evlerinin önünden geçtiğim ve İtalyanlarla dostlukları olduğundan şüphe edilen aşiretler oturuyor. Tehlike fikri hoşuma gidiyordu; tüfekleri ellerinde nöbet tutan beyaz siluetler, bizi soğuk bir şekilde selamladıklarında, tabancamı kavradım. Ama, kim olduğumu anlar anlamaz silahlarını yere attılar ve elimi öpmek için koşuştular. Kimileri İtalyanları alt ettiklerini, onların korkak ve ödlek olduklarını söyleyerek, devemin yanında koşuyorlardı. Ve İtalyanlar da bu insanları elde ettiklerini sanıyorlar... Dün ordunun kasasında tam yedi lira vardı; -bir Mısırlı Şeyh bana yirmi lira ödünç verdi. Zorluklar beni kamçılıyor, işime engel olmuyor. Dün gece yüz yirmi askerlik bir grubu, bir o kadar da Arap gönüllüyü teftiş ettikten sonra oradan ayrıldım. Yemyeşil vadilerin

büyüleyici güzelliğini ve kokulu çalılıkları keşke size anlatabilseydim.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.52, Zaviye-i Magara, Derne’nin yirmi km. batısı, 23 Kasım 1911)

Ekimin 24’ünde İtalyanlar bir çıkış yapmak isterler; askerî birliklerimiz gelmeden, Arap gönüllüler onları perişan ederler.

“Beyaz kumaşlara sarınmış, yüzleri inci gibi bir dizi dişle bezenmiş ve güneşten esmerleşmiş, sade ve soylu bu zayıf insanlar nasıl da güzel. Ve daha şimdiden nasıl da bana sadıklar. Dün bir toplantıda, şeyhlerine ne denli bağlı olduklarını bildiğimiz Araplar haykırdılar: ‘Eğer şeyhlerimiz tereddüt ederlerse, biz Paşamızı onlarsız takip ederiz.’.... Şimdi sadık ve kalpleri gibi saf, sevgili Araplarımın Paşası oldum.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 53, Bi’re’l-Habel, 25 Kasım 1911)

Trablus, Derne, Tobruk ve Bingazi çevresinde iki yıl boyunca hiç eksilmeyen çarpışmalar olur; İtalyan ordusu bu direnişi yıkamaz. 24 Kasım 1911 Cuma günü İtalyanların Derne üzerinden ve üç koldan saldırısı başlar. Sekiz saatten fazla süren bu çarpışmalardan İtalyanlar morali bozulmuş ve yenilmiş çıkarlar. Ertesi günlerde Türk birlikleri keşif taarruzları ve gece baskınlarına devam ederler.

Trablus tarafında da 26/27 Kasım’da, kıyıdan on kilometre kadar içeride olan Ayn-ı Zara’ya saldırırlar. Deniz topçusu desteğinde ilk anlarda Ayn-ı Zara’yı alırlarsa da, kısa süre sonunda çekilmek zorunda kalırlar.

İtalyanlar 5 Kasım’da tüm Libya üzerinde egemenliklerini açıklasalar da, Arap-Türk kuvvetleri karşısında, donanma yoluyla elde ettikleri şehirlerin dışına çıkamamaktadırlar.

Enver Beyin amcası Halil Bey anlatıyor:

“İki yıl süren bu savaşta, İtalyanlar bizim bulunduğumuz bölgedeki bu vadiden içeri akamadılar. Eldeki cephane her savaşçıya ancak yirmi fişek verebileceğimiz kadardı. Hiçbir taraftan cephane ikmali yapmak imkânı yoktu. Sonra bunun bir yolunu bulmakta gecikmedik. Kaçakçılar vasıtasıyla kara barut temin ediyorduk. Kapsülleri de Tunus üzerinden, dışarıdaki arkadaşlar taahhütlü mektuplarla gönderiyorlardı. İş, kurşunu temin etmeye kalıyordu. Mektupla kapsül getirebildiğimize göre, bunun da bir çaresine bakardık. Ve çareyi bulduk: Araplar sekizer onar kişilik gruplar halinde kum tepelerinin arkasından şöyle bir gözükünce, devamlı gözetlemede bulunan donanma yaylım ateşine başlıyordu. Araplar kafalarını kuma gömüp saklanıyor, sonra ateş kesilince de kumların arasından misketleri ayıklatıyordum. Sözün kısası, İtalyanlar vasıtasıyla kurşun temini yolu da bulundu. Bu garip düşmanların aklına, neden bu adamlar kafalarını kum tepeleri ardından uzatıp uzatıp çekerler diye bir şey gelmiş ve düşünüp durmuşlardır...” (Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s.82)

Bu arada Tunus'ta ve Cezayir'de gösteriler yapılmakta ve İtalyanlara saldırılar düzenlenmektedir. İtalyan donanması ise Züvvara, Sidi Said, Tacura ve Zaviye gibi atış mesafesi içindeki kasabaları bombalamaya devam etmektedir.

Enver Bey, 28 Kasım tarihli mektubunda, "Derne civarındaki siperleri gezdim" diyor, "İtalyan ölüleri ile dolu. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? Banko di Roma'nın kasalarını doldurmak için değil mi? Bankacıların kasalarına birkaç milyon daha yığmak için vatanın çocuklarını öldürtüyorlar; bir başka vatana, başkalarının mutluluğuna saldırıyorlar. Sonra da bunun adı insanlık ve vatanseverlik oluyor.

"Biz ise, vatanımızı savunuyoruz. Her Arap aşireti bana savaşçı gönderiyor. Ak sakallı ihtiyarlardan, on beş yaşında genç oğlanlara kadar. Onların ahenk içinde mücadele edemeyeceklerini sanmayın; aksine ölümü kucaklamak için yarışıyorlar. Fikr-i sabitleri olan bir şey var, o da, eğer ölüm anı gelmişse, onu kimse durduramaz. Çok güzel ve sade bir atasözleri var: Eğer Allah isterse düşmanın karşısında cesur kişi bir kere ölür; ama korkak olan her an, yüz kere ölür... ...Her on savaşçının arkasından, hepsinin yatacakları çadırları taşıyan bir deve geliyor ve istirahat sırasında onlara ekmek pişirmek, savaşta onlara cesaret vermek, yaralıları taşımak ve pansuman yapmak ve savaş alanında düşen şehitlere ağlamak için de iki kadın. Eğer insanlık dünyası bizlerin erkek, kadın vatanımızı savunmak için nasıl çalıştığımızı anlasaydı, belki bize yardım ederlerdi… Ah, boş bir ümit bu. Artık dünyadan insanlık adına hiçbir şey beklemiyoruz; tek başımıza çalışacağız ve Allah'a inanıyoruz." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 54, Bi're'l-Habel, 28 Kasım 1911)

1 Aralık 1911, Ayne'l-Mansur'da: *"Düşmanın kuvvet durumunu anlamak için bugün yeniden saldırdım: Bu bana bir şarapnel kurşunu yarasına mal oldu... Her yerde büyük zorluklarla karşılaşıyorum; ama, memnunum ve ümitsiz değilim; çünkü, zorlukları alt etmek bana her zaman zevk verir."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 55, 1 Aralık 1911)

Tam, sağlık malzemelerinin tükendiği bir zamanda, ilk sağlık kolu yetişir. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 56, 7 Aralık 1911)

15 Aralık tarihli mektubunda, Ayne'l-Mansur karargâhını anlatır:

"Kampımız, küçük yamaçlarla kesilen bir ovada kurulu. Sağda derin bir yamaç var; dimdik inen etekleri, Ayne'l-Mansur'dan kaynaklanan suların geçtiği bir çeşit vadi meydana getiriyor. Yukardan bakıldığında nefis, ama aşağı yukarı elli metre genişliğinde, çok dar bir vadi görünüyor; hep yeşil ağaçların gölgelerinin vurduğu bir çay, manzarayı okşuyor. Vadiye iki yanından dimdik inen eteklerin şurasında burasında komşu aşiretlere hangar vazifesi gören mağara ağızları var... Dipte, bir tepenin arkasında Kızılay çadırları var. Dört günden beri benim de kendime ait bir çadırım bile var. Sarayım, iki Mısır çadırından kurulu. Bir tanesi yatak odası, öbürü kabul salonu; yere atılı iki halı ve beyaz bir kuzu postu çadırdaki yerimi belirtiyor ve

salonun mobilyalarını oluşturuyor. Yatak odası pek şık; açılır, kapanır bir yatak, deriden, Türk işi küçük bir sandık, bir kasanın üzerine yerleştirilmiş, lavabo görevini gören düz bir taş; işte eşyalarım. Renklerini de öğrenmek ister misiniz? Salon kırmızı; Araplar için millî renk, yatak odam siyah." (Hanioğlu, *a.g.e.*,m. 57, 15 Aralık 1911)

"Evvelki gün kuvvetlerimizle İtalyan kuvvetleri arasında gerçek bir savaş oldu. İtalyanlar bir çok bölükle, dağ toplarıyla vs. ilerlediler ama bu büyük savaş gerçek bir bozgunla sonuçlandı. Dokuz saat süren savaştan sonra modern tüfekler, toplar ve mitralyözlerle silahlanmış sayıca üstün İtalyan ordusunu akıl almaz silahlarla yendik. Hakikaten kendimle iftihar ediyorum ve havan toplarının patlamaları arasında her yanımı kaplayan bir asker keyfi hissettim. Birkaç yaralı arasında bir de Arap kadın savaşçı bulunuyordu; havan topuyla göğsünden yaralandı, ama hastanede kalmak istemedi. Savaşçılara cesaret vermek için gitti. Arapların manevi kuvvetleri hayranlık verici." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 58, 18 Aralık 1911)

"Dışarısı karanlık. Yağmur dindi. Ordugâhın sessizliğini bir tek havlayan köpekler bozuyor... Bense, pis İtalyanların şu zavallı memlekette açtıkları yaraları düşünüyorum ve vatanımın bu bölgesine olan sevgim günden güne büyüyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 59, 29 Aralık1911)

"Bütün kamp, on sekiz saattir devam eden sel gibi bir yağmurla su içinde kaldı." Hükûmet, Trablus mücadelesi için aylık 25.000 lira tahsis eder. 24 Aralık tarihli mektubunda, Tobruk, Derne ve Bingazi'de şimdiden on altı bin piyade toplandığını yazar. Bir yandan da yollar yaptırır ve telgraf hatları döşetmeye çalışır. *"Kısa zamanda sesimi Soloun'dan Trablus'a kadar duyuracak bir telgraf hattım olacak. Yolları hazırlıyorum; iki ay içinde deve konvoyları yerine, lüzumlu erzakı taşımak üzere otomobil bulmayı ümit ediyorum."* Yemen'den gelen Aziz Beyi Bingazi'ye, Abdülkadir Beyi de Derne'ye kurmay başkanı olarak tayin eder. Savaşı kendi insiyatifleriyle yıllar boyu sürdürebilecek olan komutanlar yetiştirmeye çalışır. *"Benim yokluğumda, ya da ölümümde, kimse Arap direnişine engel olamasın yahut yavaşlatamasın."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 60, Ayne'l-Mansur, 24 Aralık 1911)

BU ARADA İstanbul'da İttihat Terakki ve karşıtları arasındaki mücadeleler bütün üslupsuzluğu ve ölçüsüzlüğü ile devam etmektedir. İttihat Terakki gücünün kırılabilmesi için asker içinde teşkilatlanma yoluna girilmiş, Halaskâr Zâbitân grubu çalışmalarını hızlandırmıştır. Meclis içindeki muhalif milletvekilleri ve partiler İttihat ve Terakki'ye karşı birleşmeye başlar. Genellikle Arap milletvekillerinin oluşturduğu Mutedil Hürriyetperverân Fırkası ile ulemanın yer aldığı Ahali Fırkası, Rum, Ermeni ve Bulgar milletvekilleri arasında tek bir parti çatısı altında toplanmak üzere görüşmeler olur. Sonunda Hürriyet ve İtilaf Partisi kurulur. Asker ve sivil muhalefet arttıkça, İttihatçılar Meclis'i dağıtarak yeni seçimlere gitmek yolunu seçerler. Bunun için Anayasa'nın, Meclis ile Hükûmet arasında anlaşmazlık olması halinde, Padişah'ın Meclis'i dağıtma yetkisini düzenleyen 35. maddesinin kolaylaştırıcı yönde değiştirilmesi teklifini yaparlar. İstenilen değişikliğe göre, Padişah Ayan Meclisi'nin fikrini almadan ve savaş halinde Meclis'i süresiz dağıtabilecektir. Muhalefet Sultan Hamit'in kullandığı ve Meclisi otuz üç sene kapalı tuttuğu böyle bir değişikliğe karşı çıkar. Sert tartışmalar olur. 30 Aralık 1911 tarihli oturuma muhalefet milletvekilleri katılmazlar; oturum açılamaz. Sait Paşa Hükûmeti çekilir. Ertesi gün Sait Paşa yeniden hükûmeti kurmakla görevlendirilir. Meclis yeniden 35. maddeyi görüşmeye başlar ve kabul edilmesi için gerekli üçte iki çoğunluk elde edilemez; İttihatçılar 234 milletvekilinin ancak 125'inin oyunu alabilirler; zayıflamışlardır. İkinci kez, Meclisle Hükûmet'in anlaşmazlığa düşmesi üzerine, Padişah, üç ay içinde yeni seçimler yapılmak üzere 18 Ocak 1911'de Meclis'i dağıtır.

Kuruluş ve çalışmalarında Masonlarla işbirliği yaptığı bilinen İttihat Terakki Partisi, Trablusgarp Savaşı dolayısıyla, bu merkezi kullanmak ister. Milletvekili Emanuel Karasu -ki, Makedonya Risorta Locası üstad-ı

azamıdır- vasıtasıyla İtalyan Masonlarının yardımını ister; ancak, hiçbir destek bulamaz. İttihatçılar, bu vakitten sonra Masonluk'tan soğumaya ve ilişkilerini kesmeye başlarlar. (Birgen, *a.g.e.*, s.88)

* * *

Trablusgarp'ta mücahitlerin ikmal işleri için on bin deve temin edilmiştir. Enver Bey, yollar tamamlandığında motorlu araçların da devreye gireceğini ümit etmektedir. *"Mücadele etmem gereken akıl almaz zorluklar var. Ama, her buhranda Allah'ın yardımıyla yine de başaracağımı düşünüyorum... Subaylarımınkine çok yakın bir çadırda bir bebek dünyaya geldi. Her sabah, beni, hürriyet içinde büyüdüklerini görmek istediğim yeni nesli düşündüren küçük çığlıklarıyla uyandırıyor. Annesi ona Enver Mansur ismini verdi; yani muzaffer Enver..."*

1912 yılı birinci ayının sekizinde bir saldırı düzenlerler:

> "Onları tel örgüyle çevrili siperlerinden çıkmaya ittik. Bize iki mitralyöz, otuz bin mermi, iki yüz elli tüfek ve yirmi beş kasa havan topu mermisiyle iki top ve on katır bıraktılar. Bu on katıra, mitralyözler için ihtiyacım vardı doğrusu... Yeniden İtalyan toplarının gümbürtüsünü duyuyorum. Gördükleri her gölgeye, her Araba ateş açıyorlar. Böylece, Araplarımın başlangıçta korktukları bu zararsız topların gürültüsüne alışmasına yardımcı oluyorlar..." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 61, Ayne'l-Mansur, 9.1.1912)

Enver Bey mektuplarında sürekli saldırılardan ve küçük, büyük ganimetlerden, İtalyanlara verdirdikleri kayıplardan söz eder. Son derece tutumlu davrandığı için üç ayda yirmi bine çıkan gönüllülerini on beş bin lira ile idare ettiğini söyler. *"Bu akşam kampta olağanüstü bir neşe yaşanıyor; her yerden Arapların el çırpmaları eşliğindeki monoton şarkıları duyuluyor. Bedevi bir şair Arap yiğitliği üzerine bir methiye düzüyor... Öbür tarafta genç kızlar son savaş sırasında ölen bir şehidin cesaretiyle ilgili bir şarkı söylüyorlar. Sonra şarkıların tesirinde kalıp coşan Arapların tüfek sesleri duyuluyor."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 62, 13 Ocak 1912) *"Bu memleketin ve bu halkın küçük ordusunun varlığı bana bağlı."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.63, 21 Ocak 1912)

> "Savaş devam ederse gelip beni görmelisiniz; güvenliğinizi garanti ederim; çünkü burada mutlak bir güvenlik hüküm sürüyor... Araplar ve Zaviye şeyhlerinin hepsi hükûmete doğrudan başvurabiliyorlar; şimdiye kadar böyle bir şey yoktu. Hükûmet (yani ben) çok kuvvetli; onları bir dedikodu endişesi duymadan ölüme mahkûm edebilirim. Ama bu güveni kaba kuvvetle kazandığımı sanmayın sakın; onu adaletle

ve hem kendimin hem de arkadaşlarımın mutlak sadakatiyle kazandım. Araplar şöyle diyorlar: Bu savaştan çok memnunuz, çünkü bize Halifemizin otoritesine ihtiyacımız olduğunu gösterdi. Halifemiz de anladı ki, bizler onun ölümüne kadar sadık ve fedakâr kalacak oğullarıyız.

"Görüyor musunuz sevgili dostum! Böylesine sadık bir unsurdan neler yapılamaz ki? Sizin gazetelerinizde bizim yiğitliğimizden ve kahramanlığımızdan bahsediliyor; ama bizim dilimizde bu kelime yok. Çünkü beni çevreleyen kadın, erkek herkes ölüme şarkı söyleyerek gidiyor ve böyle insanların arasında olunca da, en azından o kadarını yapmak lazım. Anlayacağınız, sizin belki de kahramanlık diye adlandırdığınız bizim için günlük hayat. Bana bir istisnaymışım gibi bakıldığında, bir kahraman olduğum söylendiğinde hakikaten utanıyorum." (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 64, 27 Ocak 1912)

Aynı mektupta, Bingazi tarafından da emin olduğunu yazar;

"Tayin ettiğim komutan aşırı yetenekli ve çok yiğit... Ekte, sizi şaşırtacak birkaç küçük kâğıt gönderiyorum. Bozuk para yokluğunu önlemek için, kâğıttan para bastırdım. Üzerinde sadece benim mührüm ve Arapça ve Türkçe olarak değeri var. Arapların bu kâğıtları altın ya da gümüş gibi kabul etmelerinden gurur duyuyorum."

"Ocak 1912
"Ruhum, Sultanım Efendim,

".........Bundan iki ay önce pek hafif şekilde yaralanmıştım. Fakat, hamdolsun, hiçbir şeyim kalmadı. Ondan sonra da beş savaşta bulundum; hiçbir şey olmadı. Gerçek koruyucu olan Allah, herkes gibi beni de korur. Bunun için hiç endişe buyurmayınız." (A. İnan, *a.g.e.*, s.479)

Babam Vazifesini Yaptı

TRABLUS'ta yaşanan Osmanlı destanının en güzel anekdotlarını Halil Paşa anlatır:

"Şimdi hatırlayabildiklerim arasında bir Ahmet Annak, bir de Kambur vardı. İtalyanların durumunu öğrenmek için İtalyan esirlere ihtiyacım oldu. Aklıma Kambur geldi. Kendisini çağırttım; ışıl ışıl gözleriyle karşımda dikildi, bizim askerlerden öğrendiği şekilde selam vermeye çalıştı. Selamı yanlıştı ama, olsun; başıbozuk olmaktan kurtulmak istiyordu ya... 'Bak Kambur,' dedim, 'diri bir İtalyan istiyorum. Getirirsen sana tam beş altın var.' 'Bahi.' demesi ile fırlaması bir oldu...

"Güneş doğup yükselmeden ve sabah baskını vakti geçmeden uyumamayı âdet edinmiştim… Her gece baskıncı beni çadırımın önünde elimde silahımla bulurdu... Kambur'u, elinde bir İtalyan başıyla görünce canım sıkıldı. Onu şöyle azarladım: 'Kambur ben senden baş değil, canlı adam istedim, bunu bana ne diye getiriyorsun?' Kambur mahcup oldu; sıkıldı, başını önüne eğdi ve şöyle dedi: 'Efendim, ben ne yapayım. Tel örgüyü kestim, üstüne atlayıp yakaladım, efendi gel seni kumandan paşa istiyor, dedim; herif dil bilmiyor, anlamadı, tuhaf hareketler yaptı. Zorla sürüklemek istedim, olmadı, tüfeğe davranmak istedi, ben de vazifeyi tam yapayım diye bir çelme savurdum yere yıktım, kestim kafasını size getirdim... İnanmazsanız şimdi gider gövdesini de getiririm...'

İtalyanlar her gece tel örgülerinin kesilmesinden, nöbetçilerinin kafalarının kesilmesinden, ellerinden silahlarının alınmasından bıktılar... Ertesi akşam, gene çadırımın önünde oturuyordum; bizim Kambur pat diye karşıma dikildi. Bu defa yanında zincire bağlı simsiyah bir kurt köpeği var... Tasmasında da Briganti yazıyor. Kambur'un yaptığına güler misin, ağlar mısın... Saf, küçük bir çocuk gibi yüzüme bakıp durmaya başladı. 'Nerden çıkardın bunu be kambur?' diye sorunca, gene çocuk çocuk anlatmaya başladı: 'Kumandan paşam, tel örgüleri kestim, sürüne sürüne nöbetçi arıyordum. Baktım nöbetçi yerine bu köpeği bağlamışlar. İtalyanlar köpeğin, çıplak adama havlamayacağını bilmiyorlar; ben de soyundum ve köpeği tuttum getirdim..." (Halil Paşa, *a.g.e.*, s.84-85)

Enver Bey, ünlü şeyhlerin çocuklarından yüz kişilik bir muhafız birliği kurmuştur. Sabırsızlıkla beklediğini söylediği, beş yüzü atlı olmak üzere üç bin kişilik Berassa gönüllüleri gelirler.

"Bütün birlikler onları karşılamak için hazır bulundu. Bu nefis sahneyi görmenizi

nasıl isterdim! Arap kadınlar askerlerin önünde gidiyor ve şarkı söylüyorlardı. Şeyhlerin hanımları ve aşiretin en güzel kızları onları develerin üzerinde takip ediyorlardı. Atlar dörtnala girdiler ve şeyhler sırayla elimi öpmeye geldiler. Aşiret şairleri ailelerini ve memleketlerini terk ettiklerini ama ancak zafer kazanıldıktan ve düşmanı denize döktükten sonra onları tekrar görmek istediklerini anlatan şarkılar söylüyorlardı." (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 64, 27 Ocak 1912)

Kuzey ve Orta Afrika'da pek yaygın olan Sünusî tarikatının Kufra'da oturan büyük şeyhi Ahmet Şerif el-Sünusî, İtalyanlara karşı Cihad-ı Mukaddes ilân ettiğini ve yakında kendisinin de yanına gelip onunla birlikte savaşacağını bildirir. Askerler ve gönüllü birlikler içinde büyük sevinç olur. Enver Bey, Şeyh'e cevap yazar ve hediyelerle yüklü elli beş develik bir kervan gönderir.

Hastane ve sağlık hizmetleri de düzene girmiştir. *"Ama,"* diyor Enver Bey, *"esas olan Arapların olağanüstü tabiatı! Savaştan sonra iki gün dinlenmek yaralarının dörtte üçünün iyileşmesine yetiyor ve yaralılardan yalnızca yüzde bir şehit veriyoruz."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 65, 31 Ocak 1912) O gün, çok cesur bir sıhhiye birliğini denetlerken *"birdenbire beni aralarında görmekten çok memnun olan Araplar davullar çalmaya başladılar; kadınlar sevinç çığlıkları atıyorlardı ve aşiret şairleri benim hakkımda bestelenmiş savaş şarkıları söylüyorlardı. Onların saflarının önünden kısa bir süre dörtnala geçtikten sonra, onlara selam vermek mecburiyetinde kaldım ve 'Padişahım çok yaşa!' 'Allah Sultanımızı ve beyimiz Enver Paşa'yı muzaffer kılsın!' bağırışları içinde kampı alelacele terk ettim."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 66, 19 Şubat 1912)

"İtalyanların 130.000 insanla Trablus ve Bingazi üstünde olduklarını ve bunun, ilerlemelerine yetmediğini düşünüyorum... Bizim kuvvetimiz sürekli artıyor, biliyorsunuz. Ve bu kuvvet bize hiçbir şeye mal olmuyor. Bütün bölükler ve Bingazi sivil halkı için ayda yirmi beş bin Türk lirası harcıyorum."

Bu arada İtalyanlar, Enver Bey'in başına büyük ödül koyarlar!

Enver Bey şehit ve yaralıların mücahitlerin gücünü azaltmadığını söylüyor. *"Çünkü şehit olanın intikamını almak için hırsla tüfeği kaptığı gibi şehidin yerine geçecek ya bir erkek kardeş, ya bir oğul, ya da bir baba var, her zaman... Mesela yaralılar arasında babasını takip ederek savaşa giden dokuz yaşında bir çocuk olduğunu söylersem, -sağ kolundan bir*

kurşun yarası aldı, yine de yatakta kalmadı- böylece yeni neslin direnişe nasıl hazırlandığını görürsünüz.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 66, 19 Şubat 1912)

Benzeri bir olayı da Halil Bey anlatır: Yanında bir İngiliz gazeteci vardır. Halil Bey, İtalyanların haftalardır inşa etmekte oldukları gözetleme kulesini işaret ederek, onu bu gece havaya uçuracağını söyler. Ahmet Annak'ı çağırır.

> “… ‘Ahmet, bu kule bu gece havaya uçabilir mi?’ ‘Siz emredersiniz efendim!’ O kulenin yapılması bizi zor durumda bırakabilirdi, bir an önce yıkılması gerekirdi. Kısmet o geceymiş. Bizim eski şaki Ahmet, patlayıcı madde çuvalını sırtladı ve karanlıklarda kayboldu gitti. Çocuklarına yiyecek götürür gibi bir hali vardı. Öyle sevinçli ve gururlu gidiyordu ki...
>
> Misafirimle yemeğe oturduk... Karanlıklar içinden kulakları sağır eden bir patlama sesi yükseldi; yankılarla silindi gitti... Çadırıma dokuz yaşlarında bir çocuk geldi. Gözlerinde bir gurur vardı, başı dikti; ama, bir iki damla yaşın da yanaklarına aktığını görüyordum. ‘Babam vazifesini yapmış. O'nu Abdülkerim sırtında taşıyıp eve getirdi. Evde yatar ve sizi bekler...’ dedi.
>
> Eski şakinin evine koştum. Kerpiç kulübesinin içinde, sedirde yatıyordu. Ahmet beni görünce ağlamaya başladı. ‘Paşam... Ben.... on altı... senedir bir şaki... eşkıya olarak yaşadım... Ama sayende... şehit olarak ölüyorum... ailemin varisi sensin...’ Sonra sesi ve soluğu kesildi. Önünde saygı ile eğildim. Halkı düşünmeyen saltanatın, dağlara eşkıya diye saldığı, aslında temiz yürekli ve toprağını seven bu insanın önünde şimdi ben ağlıyordum...” (Halil Paşa, *a.g.e.*, s.86-87)

Trablusgarp'ta istediğine kolayca ulaşamayan İtalya, diğer Osmanlı topraklarına yönelik tehdit ve denizden bombardımanlara başlar. İtalyanlar, Beyrut'u bombalar; doksan şehit ve yüz yaralı vardır ve hepsi de sivildir. Osmanlı hükûmeti, İtalyanların liman ve kıyılara saldırısı halinde Boğazlar'ı kapatacağını Avrupalı devletlere bildirir. İtalyan hükûmeti bir yandan da büyük devletleri araya sokarak, barış yoluyla hedefine varmak için çalışmaktadır.

Enver Bey, Derne önlerinden 27 Şubat 1912'de yazdığı mektupta, askerî, idarî, adlî ve sivil bir sürü iş için alınacak kararlar arasında yorgun olduğunu söyler. *“Biliyorum ki, kellem onlar için çok kıymetli ve onu almak istiyorlar; ama ben, onu çok pahalıya satmasını da bilirim.”* (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 67, 27 Şubat1912)

Çok iyi komutanlarım ve bir muhafız birliğim var. Artık bana ihtiyaç duymadan da direnişi sürdürebilirler, diye ekler. Kısaca her şey iyi gidiyor ama, *“karar vermek zorunda olduğum her çeşit siyasi meseleler var ve şu İngilizler canımı çok sıkıyorlar.”* Yine Derne önlerinden yazdığı 5 Mart

tarihli mektupta iki çatışmanın sonuçlarını anlatır: *"Sevgili Allah'a şükürler olsun. Savaşın sonucu tahmin ettiğimden de büyük. Getirilen üniformalardan düşmanın iki yüzbaşı ve bir çok subay kaybettiğini anladım. Yüz kadar tüfek, şarapnellerle dolu kasalar, tabanca ve malzeme vs. hep istediğimiz kadar geliyor. Araplarım artık savaş alanında her bulduklarını toplamıyorlar."* Ceplerinden çok para çıkan bu subayların paralarını doğrudan ailelerine gönderir. Çünkü, *"İtalyan Savaş Bakanlığının benim merhumların aileleri için gönderdiğim paraları yerine ulaştırdığından emin değilim."*

Bu arada İstanbul hükûmeti İtalyanların on beş günlük ateş kes istediğini bildirir. Enver Bey reddeder. *"Direneceğiz; yani onları ezip geçeceğiz."* O meşhur büyük taarruzları için acele etmeleri gerekir diye alay eder. *"Benim telgraf hatlarım şimdi beni Mısır, Trablus ve Tunus'a bağlıyor ve bizim dert yanacak bir vaziyetimiz yok."*

Bir sonraki günkü çatışma dokuz saat sürer. İtalyanlar bozgunla kaçarlar. *"Tam da dün kampa gelen bir İngiliz ve iki genç Alman subayının gözleri önünde darmadağınık kaçışmaya başladılar... Yeni muhafız birliğim vazifesini hakkıyla yerine getirdi ve benim yüreğimi rahatlatacak şekilde savaştı."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 68, 5 Mart 1912)

14 Mart 1912; Ayne'l-Mansur, (Derne önlerinde Türk kampı) *"Yarın İtalyanlara bir baskın yapacak olan muhafız birliğinden bir müfrezeyi denetledim. Genç komutanlarıyla birlikte çok neşeli bir şekilde gittiler... Tobruk'tan da iyi haberler geldi. Benim ihtiyar paşam (Ethem Paşa) çok az bir kuvvetle üstelik yirmi kadar harp gemisinin açtığı ateşe rağmen İtalyanların beş bölüğünü ve iki dağ bataryasını püskürtmüş. Bizim milisler onları kuşatmadan önce saat onda çıktı İtalyanlar... Savaş, güneşin batışından iki saat sonraya kadar sürmüş ve yüzlerce İtalyan cesedi savaş meydanını doldurmuş. 34. Piyade Alayı'ndan bir esir asker, bu savaşa katılan İtalyan askerinin sekiz bin civarında olduğunu anlatıyor."* Çok ganimet elde edilir. *"Bingazi'deki genç komutanım da İtalyanları hırpalayıp duruyor."* Dört gün önceki bir baskında *"Üç yüz İtalyan cesedi savaş meydanında kalmış."* Yine çok ganimet almışlar. *"Bir kaç günden beri bizim kampımızda bulunan iki genç gönüllü Alman subayı var. Birini mitralyözle piyade, öbürünü süvari ve benim yaverim olarak tayin ettim."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m.69, 14 Mart 1912)

İtalyanlar Yemen'de Salif limanını bombalarlar. Somali Sultanı İtalya'ya karşı cihad ilan eder. Bu arada Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar da gizli anlaşmalarla Balkanları paylaşmanın planlarını yaparlar. İtalyanlar, Osmanlının Ege adalarını bombalayacaklarını büyük devletlere bildirir. Beş büyük devlet İtalya'nın barış için hazır olduğunu İstanbul'a ileterek şartlarını sorar. İtalyan donanması Çanakkale Boğazı'nda Kumkale ve Samos adasını bombalar.

Bu arada seçimler yapılır; Trablusgarp gönüllülerinden Fethi Bey Manastır'dan ve Halil Bey Selanik'ten milletvekili seçilirler. Halil Bey, Trablus'u bırakıp gidemeyeceğini bildiren bir telgraf gönderirse de, Meclis istifasını kabul etmez ve onu izinli sayar.

1912 yılı içinde arabuluculuk yapmak üzere büyük devletlerin bazı teşebbüsleri olur; görüşmeler, Bingazi'nin Osmanlı'da kalması ve Trablus'un İtalyanlara bırakılması etrafında gelişir. Görüşmelerin yapıldığı o günlerde, Halil Bey'den, Avrupa kamuoyunu da etkileyecek canlı bir hareket yapması istenir. Halil Bey, *"Manen İtalyanlardan çok üstün durumdayız. Seksen-yüz sandık kadar piyade cephanesi göndermeniz mümkün olursa İtalyanların Lebda Kalesini basar ve yakarım."* cevabını verir. Ertesi gün hareket başarıyla gerçekleştirilir; bir İtalyan bayrağı, çok sayıda cephane ele geçirilir. Ancak, yağmaya dalan bir kısım Araplar vaktinde geri çekilemedikleri için çok kayıp verirler. *"Karargâha döner dönmez hemen birliklerin yoklaması yapıldı ve bu çarpışmanın bize iki bin kişiye mal olduğunu anladım. Bu, benim kuvvetimin yarısı demekti. Ne var ki, İtalyanların elimize geçen büyük bayrağının üzerine LEBDA HÜCUM HATIRASI diye yazdırıp duvara asarken, bütün Avrupa şunu anlamış oluyordu ki, daha çok uzun zaman savaşabiliriz..."*

Haberi duyan belediye başkanı Abdullah Melitan, Halil Bey'e şu telgrafı gönderir:

> "Lebda'ya yapılan taarruzda iki bine yakın zayiat verilmiş olmasının sizin kalbinizi rencide ettiğini öğrendik. Her biri yüzer fişekle hazırladığımız iki bin mücahit yarın yola çıkarılmış olacaktır. Bunların yerini doldurmak üzere bir hafta sonra tekrar bin mücahit daha gönderilecektir. Sağlık ve başarılarınızı dileriz."

Halil Bey diyor ki, *"Trablus Araplarının samimiyetlerini unutmak mümkün değildir."* (Halil Paşa, *a.g.e.*, s.91-93)

Enver Bey bu olaydan, 23 Haziran tarihli mektubunda şöyle söz eder: *"İtalyanların elindeki Ledra Kalesini bizimkiler işgal etmişler; İtalyanlardan sekiz yüzbaşı, dokuz subay ve binlerce er ölmüş; iki topu imha edip bayrağı almışız..."* (Hanioğlu, *a.g.e,* m. 84, 24 Haziran 1912)

Enver Bey bir tamir atölyesi kurdurur, bayındırlık ve yol çalışmaları da düzenli gitmektedir. *"Merkezi Hükûmet bana büyük devletlerin araya girmek istediklerini bildirdi; ama, İtalyanları bu memleketten kovmadan bir barış mümkün olamaz."* (69. mek.) İç sorunlarla başı hayli dertte olan Osmanlı hükûmeti, büyük devletlere, Trablusgarb'ın tamamında Osmanlı hakimiyeti kabul edilip; İtalyan askerleri çekilmedikçe barış olamayacağını bildirir.

> "Size daha önce anlatmış mıydım; büyük Bingazi savaşında İtalyanlar kırk üçü subay olmak üzere binden fazla ölü verdiler. Biz de biri subay yüz yirmi üç şehit verdik." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.70, 24 Mart 1912)

Enver Bey, şimdi İtalyanların tek kaynağı olan Ayne'l-Derne'den gelen sularını kestiğini, başlarını siperden çıkarıp bir teşebbüse geçemediklerini ve bu savaşı başlattıklarına onları pişman edeceğini yazıyor.

İtalya Ege adalarını bombalamaya ve asker çıkarmaya devam ediyor. Çeşme, Alaçatı, Kuşadası bombalandı. Osmanlı Hükûmeti boğazları ticarete kapatır ve İtalyan vatandaşlarını yurt dışına çıkarmaya başlar. İtalyanlar Rodos'u bombaladılar.

Enver Bey, Nisan ayının yirmi yedisinde ilk resm-i geçidini yaptırır. *"Bütün milislerim, başlarında subaylarıyla beni bekliyorlardı. Şimdi dört alaydan müteşekkiller. İlk sırada muhafız birliği ve düzenli birlikler geliyor; arkadan topçu sınıfı ve mitralyözler. Bölük komutanı önüme geçti ve birliklerin önünden hafif hafif tırıs gittikten sonra, bütün birlikler önümden resm-i geçit yaptılar. Hepsi bana inanılmaz bir sevinçle bakıyorlardı. Beni memnun görmekten mutlu olmuşa benziyorlardı; gözlerinde bir şefkat, gönüllü bir itaat görüyordum. Piyade erlerini çeşitli birlikler takip etti ve her aşiretin önünde atlılar ağır ağır geçtiler. Hepsinin önünden de, Ayne'l-Mansur kampı okulunun yüz yirmi küçük öğrencisi gidiyordu. Biliyorsun, ben kolay kolay memnun olmam. Ama bu sefer, bu kadar kısa zamanda hazır olan ve bu kadar düzenli birlikleri görmekten hakiki bir zevk duydum."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.71, 30 Nisan 1912) Kısa bir nutuk çeker. *"Sonra,*

Sultanımızın cülûs yıldönümünü kutlamak üzere İtalyanların ateşlerinin etrafında ateş yaktık."

Enver Bey'in yeni seçilen Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na gönderdiği telgraf okunur: "*Trablus'taki bütün Türkler sonuna kadar direnmeye kararlıdır!"* Osmanlı Meclis-i Mebusanı 4 Mayıs 1912 tarihli oturumunda, Bingazi Meb'usu Yusuf Şatvan Bey'in teklifi üzerine, "*İttihat ve Terakki Cemiyeti erkân-ı asliyesinden olan Enver, Fethi, Halil ve Aziz Beylerle komutanları Neşet Paşa'ya ve diğer kişilere ve savaşın başından beri gösterdikleri olağanüstü hizmetler gösteren Tunus ve Mısır İslam halkına, Meclis adına*" şükranların bildirilmesi kararlaştırılır.

Ölüm Benden Kaçıyor...

ENVER Bey, bazen, kendi ifadesiyle "inanılmaz bir halet-i ruhiye" içine girer:

> "Zannediyorum beni çok mutlu bir insan olarak görüyorlar; çünkü burada bencil bir insanın arzularının susuzluğunu giderecek her şey var. Zafer elde ettim, bana itaat ediyorlar ve mutlak bir saygı duyuyorlar. Hürüm; insanlar gelip elimi öpüyorlar ve kendilerine el vermemi istiyorlar. Benim için fedakârlık yapıyorlar ve ben bütün bunların neye yaradığını kendi kendime soruyorum. Zannettiğiniz kadar kuvvetli değilim. Burada bulunan mağaralar, bazen bende hiç kimse tarafından tanınmayan, yalnız bir adam olarak yaşama isteği uyandırıyor. Kimi zaman, sanki vatan sevgisi hissiyle mekanik olarak hareket ediyorum. Bazen çok büyük yükleri olan bu hayatı ortadan kaldırmak için bir kurşun ya da top mermisi arıyorum." (Hanioğlu, *a.g.e*, m. 73, 17 Mayıs 1912)

Bazı Avrupa gazetelerinde Enver Bey'in öldüğüne dair haberler çıkar. *"Öldüğüm konusundaki haberlere sakın inanmayın. Düşmanlarımdan daha uzun yaşayacağımı hissediyorum. Ve bir halkın en yüce hakkını, hürriyetini korumak üzere çalışmak için yaşayacağım. İtalyanların barbarlığına karşı çıkıyorum."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m.74, Mayıs sonları 1912)

Çoluk çocuk vatan savunması için cepheye atılan bu insanların önünde olduğunu, cesetleri çiğnenmedikçe düşmanın ilerleyemeyeceğini, Allah yolunda savaşanların Allah tarafından ödüllendirileceğini yazar.

İtalyanlar donanma üstünlükleri ile Rodos'u işgal ederler. Adayı koruyan Türk birliği 950 kişidir; İtalyan kuvvetleri ise 12.000 kişi. *"Rodos'un işgali bize boyun eğdiremeyecek ve burada her şey, ben olmasam da iyi gidecektir."* Büyük Sünusî şeyhinden bir mektup gelmiştir. *"Bu adamı hiç tanımadan seviyorum; çünkü ruhuyla, vücuduyla bir vatansever. Tam hayal ettiğim gibi bir adam gerçekten… Dün el falıma bakan biri, seksen yaşından daha fazla yaşayacağımı söyledi. Bu da benim*

düşüncemi ve her şeyin iyi gideceğini teyid ediyor. Projelerimi uygulayacak zamanım olacak.”

Bu arada, nişanlısı Naciye Sultanın, İttihatçılar aleyhinde bir şeyler yazmasına canı sıkılır: *“Öyleme geliyor ki, memleketin selametini sevmeyen birkaç ahlaksız yanınıza kadar sokulup, size öteden beri olduğu gibi Cemiyet efradı aleyhinde sözler söylemişler. Bu kininizi o kadar ileriye vardırmışsınız ki, bunları İtalyanlardan daha alçak görüyorsunuz. Ben, vatanın selametine, dolayısıyla dinin, Hanedan-ı Osmaniyenin şerefinin yükselmesinden başka bir şeye çalışmayan ve Meşrutiyet için beraberce çalıştığım ve bugün de düşmana şiddetle göğüs germeye hükûmeti sevkeden arkadaşlarım hakkında bu yolda yazışınızı, “ancak beni cezalandırmak için yaptığınızı” kabul edeceğim. Mamafih, bir araya gelip sizi kucakladığım ve gözlerinizden öptüğüm zaman “fikirlerimiz de, kalplerimiz de birleşmiş olur.”* (İnan, *a.g.e,* s.459)

30 Mayıs 1912 tarihli mektubunda, yanında bir ceylanı olduğunu yazar. *“Her yerde beni takip ediyor ve yatağımın önünde yatıyor.”* (Hanioğlu, *a.g.e,* m.75, 30 Mayıs 1912) *“Bugün İtalyanların top atışlarından dönüşte, ceylanı halının üstünde boynu ileri uzanmış, başı yana dönmüş, çok yavaş nefes alır buldum ve bir an öleceğini zannettim. Bilemezsiniz beni nasıl üzdü. Bir dostumu kaybedeceğim endişesine kapıldım. Hemen yere oturdum, onu kollarımın arasına aldım, Mansura (geyiğin adı) diye seslendim. Nihayet yavaşça çevirdi başını, gözlerini bana dikerek ve siyah dilinin ucunu göstererek sanki teşekkür ediyor gibiydi; hakikaten ağladım. Bilemezsiniz nasıl hassaslaştım. Düşünülecek küçüklü büyüklü bin bir şeyden sonra, ruhun bu yalnızlığından korkunç acı çekiyorum. Meşrutiyet için, vatanım için hiçbir şahsî fayda beklemeden çalıştım. Benim veya hırsım hakkında ne söylerse söylesinler, değişmedim.”*

İtalyanların Osmanlı sahillerini bombalaması ve adaları bir bir ele geçirmesi devam etmektedir. Mayıs ayı başlarında Yakova, İpek bölgesinde Arnavut ayaklanması başlar. Balkan devletleri ise Osmanlıya karşı savaş için anlaşmalarını tamamlamıştır. Osmanlı hükûmeti gizli bir oturumunda Bingazi’yi elde tutup, Trablus’u İtalyanlara bırakmak suretiyle anlaşmaya karar verir. İttihat Terakki Partisi ise sonuna kadar savaşmak kararındadır. İtalyanlar Osmanlı sahil ve adalarını sürekli bombalamaktadır. Arnavutluk isyanını destekleyen bildiriler İmparatorluğun çeşitli yörelerinde

dağıtılmaktadır. Ordu içindeki Halaskâr Zâbitân grubuna mensup bazı subay ve askerler, İttihatçı hükûmeti düşürmek için silahlanarak Manastır'da dağa çıkarlar; daha önce de Enver Bey ve arkadaşları çıkmıştı. Osmanlı hükûmeti siyasi nedenlerle dağa çıkanlara ve orduyu siyasete karıştıranlara karşı resmî bir bildiri yayımlar; ama, askeri siyasetten ayırmak bildiri ile olacak şey değildir.

> "Bu gün, ölümümden sonra benim hakkımda çıkmış makaleleri okudum çeşitli gazetelerde; Neue Freie Presse ve diğerleri. Yüzümü kızartan methiyeler yapıyorlar. Ama, en azından ölümümden sonra iyi değerlendirileceğimi müşahede ettim." (Hanioğlu, *a.g.e*, m.76, 1 Haziran 1912)

İtalyanlar Soussa'ya çıkmışlar; şehirde bazı Müslümanları asmışlar. Enver Bey, "*Belalarını bulacaklar.*" diye yazıyor. İtalyan askerî birliğine girmeyi reddeden bir zenciyi hapsediyorlar. "*Yirmi beş gün boyunca çok kötü davranıyorlar. Sürekli reddetmesi üzerine onu büronun önüne çıkarmışlar. Sadece şunları söylemiş: 'Sizin üniformalarınızı giymek istemiyorum; size hizmet etmek istemiyorum; sizin hayatınızı paylaşmak istemiyorum. Sizin ayaklarınızın kirlettiği bu aziz toprağa gömülmeyi istiyorum.' Böylece vurdurtmuş kendini. Çok kahramanca değil mi?*"

Kendisine ulaşan zarfların birinin üstünde bir Mısırlı posta memurunun notu var: *'Ölü'* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.77, Haziran 1912)

İtalyanlar da, zaman zaman kampı top atışına tutar, ama hiç isabet kaydedemezler; "*Kampın kadınları ve çocukları çadırlarında onlarla alay ediyorlar... Gökyüzü siyah bulutlarla kaplıydı. Sadece, orada burada bulunan bir kaç yırtık, bu simsiyah muazzam perdenin arkasında altın yıldızlarla dolu güzel, mavi bir gökyüzü olduğunu görmemizi sağlıyordu. Her ne kadar bu manzara beni kederlendiriyorduysa da teselli bulmak için bundan yararlanabilmek istiyordum. Kendi kendime, bugünkü hayatımızın bilinmeyenin simsiyah perdesi ile tamamen örtülü olduğunu söylüyordum; ama, zaman zaman küçük bir aydınlık, bu perdenin arkasında, bize şimdinin acısını unutturacak güzel günler olduğunu hissettiriyordu... Bana niçin bu kadar acı çektiğimi soruyordunuz. Acı çekmemek için kalbimin hiç çalışmaması, hiçbir şey hissetmemesi lazım ki, bu benim için imkânsız. Sizin hayat hakkındaki Avrupalı fikirlerinizi kabul edemem...*" (Hanioğlu, *a.g.e*., m.78, 2 Haziran 1912)

6 Haziran 1912 tarihli mektubunda top mermileri altında kampı gezişini anlatır: *"Bu ilk defa olduğundan, askerlerime bu mermilerin tesirinin diğerlerinden daha büyük olmadığını göstermem lazım geldi. İlk atışlar üzerine çadırımdan çıkıp, mermilerin düştüğü noktaya gittim. Bir tanesi tam yanımda patladı ve küçük bir parça kalçama isabet etti. Ama, saatime asılı bir madalyon beni korudu ve yara yerine etimde madalyonun izi çıktı. Bir başka top mermisinin siyah tozuna tamamen bulanmış olarak bütün bir hattı ikinci kere baştanbaşa geçtim. Bir top mermisi, küçük bir çocuğun uyumakta olduğu bir bedevi çadırının ortasında patlamıştı. Çocuk bir metre uzağa fırladı ve hiçbir şey olmadı. İşte mucizeler, değil mi? Ah sevgili, her şeyi yapmaya kaadir büyük Allah'ın bir ruhu kaçınılmaz bir tehlikeden kurtardığına inandım."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.79, 6 Haziran 1912)

"Eğer yüce Allah bize yardım etmek için melek gönderirse, biz göremeyiz onları ama düşmanlar görürler; biliyorsunuz bizde bu fikre inanılır. Madem böyle, benim de ilk savaşta bu şekilde kullanacağım binlerce askerim niçin olmasın! İtalyanların adaları işgali bizim tutum ve kararlılığımızı değiştirmeyecektir... Geçen gün mutat üzre, Cuma ziyareti için aşiret reisleri çadırıma geldiler. 'İtalyanlar vatanımızdan çıkmadan, barış hariç her şeye boyun eğeriz.' dediler. ..... Sadece Derne kampındaki fakir bedevilerin, uçak satın almak için yirmi bin mark yardım parası verdiklerini söylersem size, vahşi denilen bu insanların sadakatlerini en son noktaya vardırdıklarını anlarsınız."

"Biliyor musunuz, benim için hayatın hiçbir önemi yok; ama, komik bir şey var; ben tehlikeye doğru koştukça, ölüm benden kaçıyor. Bu da, benim vatanımın şerefi ve çıkarlarını korumak için yaşayacağıma olan inancımı artırıyor. Bu olmasa, kendimi aşağılanmış ve yaşamayı hak etmemiş addederim. Yüce bir kuvvet şu sıra beni yaşatıyor ve çalışmamı sağlıyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 80, 12 Haziran 1912)

"Küçük ceylanım hasta. Zavallı hayvan bütün gün acı çekti; şimdi benim yatağımın yanında yatıyor; yumuşak ve melankolik gözleri bana dikili. Bana mal edilen bütün acımasızlığa rağmen, bu hayvanın derin acısını hissediyorum ve üzüntüm ona yardımcı olmamın imkânsızlığı önünde artıyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.81, 17 Haziran 1912) Enver Bey bu ceylanı daha sonra İstanbul'a, Naciye Sultan'a gönderecektir.

“Bu gün küçük öğrencilere armağanlar dağıttık; üç ayda bir olan bir sınavdı. Herkes çok kısa zamanda ne kadar ilerlemiş olduklarına hayran kaldı. Ben de, bu yüz elli küçük bedevinin aileleri tarafından okula getirildiklerini görmekten çok mutluyum... İstanbul’da beni orduda kaymakam tayin etmişler. Burada bütün kuvvetleri idare eden bir kaymakam! Her ne kadar bu rütbeyi kıdemden aldıysam da, subaylarıma bir şey söylemedim. Aramızda kötü kıskançlıklar baş göstermesin diye. Savaş bitinceye kadar kimsenin nişanla ödüllendirilmesini istemiyorum.”

Enver Beyin büyük bir ruhî gerilime sahip olduğunu sıkça söylemekteyiz. Bu yapının mektuplarına yansıması da doğaldır; hayatı, hatta doğayı değiştirmek isteği duyar. Bir yanda da, kadere inanmış bir mümindir; *“Bir ruhun çizgisini bile”* değiştiremeyeceğine inanır. Bazen onu da zorlayacağını söyler. “Ölüm isteği” ile “kaderi zorlamak” uçları arasındaki gidiş gelişler, zaman zaman mektuplarına da yansır. *“Hayatı olduğu gibi kabullenmek gerek. Ama, ben deliyim; her şeyi değiştirmek, hayata hatta tabiata başka bir yol çizmek istiyorum. Sonra bir ruhun çizgisini bile değiştiremeyeceğimi gördüğümde, tamamen çaresiz kalıyorum.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.82, 17 Haziran 1912)

“Durum şimdilik aynı. Bizde, Arnavutluk’ta durumun biraz kritik olduğuna inanılıyor. Ama hayır, her şey aynı ve genel durumu değiştirecek bir şey yok. Eğer bir savaş çıkarsa çok fazla zorlukla karşılaşmayız.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.83, 20 Haziran 1912)

Bedevilerin ısrarı üzerine Cumartesiyi ziyaret günü olarak kabul eder. Önce zaviye ve Sünusî şeyhleri gelir, *“Her biri sağ elimi ve dizimi öpüp doğruluyorlar.”* Onlara, nasılsınız diyorum, hep aynı cevabı veriyorlar: *“Mademki sen sıhhatlisin ve memnunsun, biz de memnunuz.”* Sonra dışarı çıkıp, bekleyenleri selamlıyorlar. *“Ayağa kalkıp onlar için Allah’a dua ediyorum.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.85, 28 Haziran 1912)

“Şimdi savunmasından sorumlu olduğum sevgili vatanımın bu parçasının başkenti Trablus eskiden çok güzeldi herhalde.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.86, 29 Haziran 1912) Gece yarısı teftişe çıkar ve ay ışığında, üç yüz metreden surların resimlerini çeker. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.87, 2 Temmuz 1912)

4 Temmuz tarihli mektubunda, gezdiği, yakınlarındaki Roma harabelerini anlatır. *“Eğer huzurlu olsaydık, geçmişin bu gibi şeyleriyle ilgilenebilirdik.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.88, 4 Temmuz 1912)

> “Bugün garip bir bitki ile karşılaştım. Meyveleri sanki pamuk içeriyordu. Üzerinde çiçeği olan bir dal kırdım; kırılmasın diye şapkamda muhafaza ettim ve ekte size gönderiyorum. Belki orada bunun ne olduğunu söyleyebilirler size.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.89, 4 Temmuz 1912)

Gönüllüler kendi millî kıyafetleri içinde savaşmaktadır. 9 Temmuz’da Birinci Muhafız Bölüğüne piyade üniformaları giydirir. Onlar bu kıyafetleri giyince, diğerlerinin de heveslenecekleri düşünür. *“Yeni elbiseleri içinde çocuklar gibi gururluydular... Elimi öpmek için sabırsızlanıyorlardı.”*

Muzaffer olmak için dua ederler. *“Şimdi Bingazi’nin her yerinde, ben hariç herkesin memnun olduğunu hissediyorum. Bilmiyorum neden; hakikaten bunalıyorum.”*

O akşam Büyük Sünusî Şeyhinin kardeşinden mektup gelir:

> “Kuvvetiyle ve büyüklüğüyle düşmanlarımızı ezen ve müminler ordusuna zafer kapısını açan Allah’a şükürler olsun. Böylece, bize verdiği sözlerin hakikat olduğunu gösteriyor. Peygamberlerin en sonuncusu olan ve bize Allah’ın yolunu takip etmemizi ve imansızlar önünde eğilmememizi emreden Peygamberimize selam olsun.
>
> Vatan ve din düşmanlarını yenen, onu dünyanın hakimi yapan yol göstericiliğiyle, ahlak sembolü ve faziletli hakimlerin tek lideri, muzaffer ataların saf soyu, Sünusîlerin yaşayan ya da ölü bütün büyük şeyhlerinin gözlerinin nuru, yorulmadan çalışan cesurların cesuru, büyük arslan, dostumuz ve gözümüzün nuru, Sultan’ın damadı, kardeşimiz Enver Paşa hazretleri. Allah seni hep muzaffer kılsın ve doğru yolda hep zafere götürsün. Kalbimizin en temiz yerlerinden size ve sizinle beraber olanlara selamlarımızı sunuyoruz. Sizi hep mutlu ve düşmanları hep mağlup etmesi için yüce Allah’a dua ediyorum... Kardeşlerimiz, onlara karşı iyi davranışlarınızdan bizi haberdar ettiler. Allah varlığınızı uzun kılsın. Varlığınız ve tuttuğunuz yol bize büyük mutluluklar verdi. Allah sizi hepimiz için korusun. Siz ki, Allah’ın emrini yerine getirdiniz, bu dünyanın ve öbür dünyanın yani Cennetin bütün zevklerini elde edeceksiniz... Bu mektubu yazan kardeşiniz, kendisi gelmek yerine, ellerinizi öpmek için bu mektubu gönderiyor. Zât-ı Şahane ve sizin tarafınızdan kabul edilmeyi çok istiyor. Lütfen bu yüce tahta bizim mütevazı selamlarımızı iletin.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.90, 9 Temmuz 1912)

Enver Bey diyor ki, *“Ellerimin arasına öyle bir iktidar, öyle bir kuvvet geçti ki, Avrupa’nın değişik güçleri İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler bunun kendi ellerinde olması için milyonlar harcıyorlar... Neyse, böbürlenmek istemiyorum; biliyorum ki bu, yüce Allah’ın arzusudur ve isterse her şeyi geri alabilir, vatanım için çalışmam hariç.*

“Mum azalmaya başladı. Dışarıda soğuk bir rüzgâr bütün kampı azgın nefesiyle kaplıyor. Bedevilerin şarkıları çoktan sustu. Bu yalnızlıktan ne kadar hoşnudum. Bu günlerde çok önemli bir şey olacak gibi bir çeşit

önsezim var... İstikbalden çok ümitliyim; ama tabii Allah isterse. Biliyorsunuz ne kadar kaderciyim.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.92, 11 Temmuz 1912)

Hiç Dostum Yok!...

12 TEMMUZ tarihli mektubunda yine yalnızlık teması vardır: *"Biliyor musunuz hiç dostum yok; olmasını da istemiyorum. Herkesle iyi geçiniyorum; ama, kimsenin bana yaklaşmasına izin vermiyorum."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.93. 12 Temmuz 1912) Mektupları yazdığı hanım arkadaşı, Avrupa gazetelerinde Trablusgarp direnişiyle ilgili yayınlar yaptırmaktadır. Enver Bey teşekkür eder, *"Fakat, benden fazla söz etmeden bu yayını yaptırın."* der; *"bir iki fotoğraf koyun yeter."*

Paşa'nın kendine özgü bu yalnızlığı dikkat çekmiştir. Şevket Süreyya'ya mektup yazan telefon teknisyeni şöyle anlatır: 1917 sonlarında, Enver Paşa 1. Ferikliğe yükseltilir. Kendisi Refahiye-Erzincan arasındaki Kolordu karargâhındadır. Karargâhta bir eğlence gecesi düzenlenmiştir:

> "O gece kolordu karargâhında Ordu komutanı Vehip Paşa, Kolordu komutanları ve kurmaylar, Kolordu Kurmay Başkanı Miralay Cavit Bey'in odasında meşhur meddah Harputlu Vahit Çavuş tarafından eğlendirilirken, Enver Paşa, Kolordu Komutanının odasında, saat bir buçuğa kadar yalnızca, oturmadan gezindi ve sürekli, duvarlardaki haritaların önünde duruyor ve dakikalarca onları inceliyordu. Bizim muhabere binası ile Karargâh arasında on beş metrelik bir mesafe vardı ve karşı karşıyaydı. Öbür odada eğlence gürültüleri göklere çıkarken Enver Paşa'nın bu yalnızlığı, halet-i ruhiyesinin bir ifadesi değil midir?" (Ş. S. Aydemir, *a.g.e.*, c.3., s.371) Paşa'nın şahsiyetini değerlendiren Azerbaycanlı yazar K. Nerimanoğlu, "O, her yerde tenhadır. İnsanların arasında tenhalık Enver Paşa'nın şahsiyetinin sırlarındandır." der. (Kâmil V. Nerimanoğlu, "Enver Paşanın Çizmeleri", 525. Gazete, 20.9.2007, Bakü)

* * *

Mahmut Şevket Paşa'nın Savaş Bakanlığından çekilmesi ve Halaskâr Zâbitân grubunun baskıları gibi sebepler sonucu, İttihat Terakki desteğindeki Sait Paşa hükûmeti çekilir.

“Üç *günden beri İtalyanlar on beş cm.lik toplarıyla deli gibi kampımızı bombalıyorlar.”* Üç gün içinde bir ihtiyar, üç kadın ve bir çocuk şehit olur. Enver Bey de, Derne şehrindeki İtalyan evlerinin ve limanın bombalanması emrini verir. *“Şimdi onların topları sustular, kendi dertleriyle uğraşıyorlar.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.94, 18 Temmuz 1912)

Aynı gün ve ertesi gün İtalyan donanması Çanakkale’yi bombalar.

> “Maalesef Anavatanda işler istediğim gibi gitmiyor. Ama benim o olaylara karışmam mümkün değil. Her şeyin tehlikede olduğunu görene kadar burada kalmam lazım. Doğduğunuz memleket olan Türkiye’yle ilgili bu haberleri öğrendiğinizde hüzünlendiğinizi görüyorum. Ama sevgili dostum, biraz kaderci olmak lazım; belki bir gün her şey iyiye gider. Umarım ki gençliğimiz bu kadar çabuk harcanmaz.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.95, 20 Temmuz 1912) “Bütün hazırlıklarımı bitirdim, yarın topçu bölüğümle Bingazi kalesini bombalayacağım.”

22 Temmuz 1912’de, Büyük Kabine olarak isimlendirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlığındaki hükûmet kurulur. Enver Bey kabineyi renksiz bulur. *“Bir tek harbiye nazırı enerjik. Ordu içinde iyi şeyler yapacağını ümit ediyorum.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m. 96, 24 Temmuz 1912) Sözünü ettiği kişi Nazım Paşa’dır. Yeni hükûmetin programında Trablusgarp savaşı için *“Hak ve onurumuza uygun barış temelleri bulununcaya kadar uğradığımız saldırıya karşı koyup yurdumuzu korumaya devam edeceğiz.”* kaydı vardır. (O. Koloğlu, *a.g.e*., s.16)

> “Zât-ı Şahane bana Seyyid Ahmet Sünusî için birinci sınıf bir Osmaniye, 25.000 TL değerinde elmaslarla kaplı bir kılıç, pırlantalı bir saat vs. gönderdi.”
>
> “Biliyorsunuz, ben çok hassas yaratılışlıyım.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.97, 29 Temmuz 1912) “Bu akşam hava öyle güzel ki, hakikaten kampımın vahşi ama özgün güzelliklerini size gösteremediğim için üzgünüm. Bu bana gençlik gecelerimi, saatlerce yıldızlı gökyüzü altında istikbale dair hayaller kurarak kalışımı düşündürdü.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m. 98, 31 Temmuz 1912)
>
> “Trablusgarb’ın ruhu, kafası ve nihayet direnişi olduğumu iyi biliyorum ve bana yapılan her şey memleketime yapılmış demektir. Burada üzerimde dolaşan iç karartıcı bir yalnızlık içinde yaşadığımı, kendimi karanlık bir kilise bankına dayanmış, dünyadaki yalnızlığını hisseden ve meleklerin kanatları altında saklanıp doya doya ağlamak isteyen bir öksüz gibi hissettiğimi söyleyebilirim. Kampın mutlak yalnızlığında çektiğim acıyı nasıl da hissediyorum; bunu söylesem bana inanmazlardı... Bu lanet İtalyanlar benim memleketimde, İstanbul’da, Asya Türkiye’sinde neler olup bittiğini görmeme mani oluyorlar. Beni burada anavatanımda bekleyen büyük vazifeden uzak tutuyorlar. Neyse, kader bu.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m. 99, 1 Ağustos 1912)

Enver Bey acaba, anavatanda kendisini bekleyen büyük vazifeyi ne olarak düşünüyordu?

Bir topla Derne kalesini dövmeye devam ediyorum, diye devam eder. Onlar kaledeki ve kruvazörlerdeki toplarla binden çok mermi atıyorlar; ama, bir şey yapamazlar. İnşallah onları siperlerinden çıkarmaya mecbur eder, derslerini veririm...

"Bilirsiniz, çok ciddi şeyler düşündüğümde resim yaparım." Enver Bey 3 Ağustos 1912'de bu mektubu yazarken, yedi sekiz yıl sonra yabancı bir ülkenin hapishanesinde resim yaparak geçineceğini aklından geçirmiş midir? Tabii ki hayır. *"İstikbali delip geçme arzumla tek başınayım."* diyor. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.100, 3 Ağustos 1912)

Bir yandan da yollar ve fabrikalar kurmaya çalışmaktadır. *"İtalyanlar bizi hiç rahatsız etmeden öfkeyle bombalamaya devam ediyorlar!"* (101. mek., 5 Ağustos 1912)

> "Oradan haberler kötü. Ama ne yapalım. Gerektiğinde mukadderatı bile değiştiririm! Yarın babamı bekliyorum. Araplar bu haberden çok mutlu oldular. 'O bizim de babamız ve ümit ederiz oğluna nasıl bağlı olduğumuzu görmekten memnun olur.' diyorlar." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.102, 6 Ağustos1912)

Mücahitlerin topunu susturmak için İtalyanlar çıldırmışçasına ateş ediyorlar; ama nafile... Bu arada Enver Beyin babası Ahmet Bey gelmiş; "Arapların alkış ve tüfek atışlarıyla" karşılanmış. Babası ağlıyormuş. Kampa girerken, herhalde gürültüden ürken at aniden şaha kalkmış. *"Beni bir kayadan on metre kadar aşağıya attı; ama, bir şey olmadı."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.103, 7 Ağustos 1912)

Kendine olan sınırsız güveni sık sık mektuplara yansır. "Şimdi vazifem bir şey icap ettirdiğinde mekanik olarak yapıyorum; bir hasta gibi. Daha önce size, her şeye rağmen İtalyanlara karşı çarpışmaya devam etmek için burada kalmak istediğimi söylemiştim. Ama, eğer şimdi kalırsam, bu iyi insanlara verilmiş sözü yarıda bırakmanın utancındandır. Keşke yerimi alacak biri olsaydı... Her söylediğime inanmak istemiyorsunuz, beni hayalci zannediyorsunuz; ama duyuyor musunuz, ben, Enver, bunu söyleyen. Biliyorsunuz ki, imkânsız zannedilen bütün projeleri gerçekleştirmeye yeterliyim.

> Dokuz aydır buradayım; hastalıktan sadece on ölü verdik. Bu da size birliklerimin sağlık durumunu gösterir... Bana gelince, hakkımda söylenenlere karşı kendimi savunmayı sevmem. Gazeteler istediklerini söyleyebilirler; İtalyanların yeni yalanlar yaydıklarını anlıyorum. Geçen gün İtalyanlar benim bir İngiliz yüzbaşısının karısıyla

ortadan kaybolduğumu yazmışlar. Bu yalanlar fena halde ödetilmeli...” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.104, 10 Ağustos 1912)

“Bu gün akşam Ramazanın ilk günü; uzun bir teravih namazına katıldım. Bizim dinimize göre namazda Allah’tan başka hiçbir şey düşünmemek gerekir. Düşüncelere ara vermek için iyi bir alıştırma.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.105, 12 Ekim 1912)

15 Ağustos’ta nişanlısına yazdığı mektuptan:

“Ruhum sultanım, ...son çektirdiğim iki resmimi gönderiyorum. Sakallı oluşum belki hoşunuza gitmeyecektir. Fakat burada sözümü dinletmek için başka çare bulamadım (!).... Beybabam üç gün önce geldi. Artık Urbanın sevincini görmeyiniz...” (Arı İnan, *a.g.e.*, s.469)

İtalyanlar doğru dürüst savaşmıyorlar. “Koltuğumda oturup savaşmak beni üzüyor.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.106, 16 Ağustos 1912) Hükûmetimizin imzalayabileceği bir barış anlaşması burası için ölüm olur. “Koskoca ailem yani Araplarım, beni böyle sakin görünce içleri rahatlıyor. Bu bedevilerin inanılmaz bir mantaliteleri var. Çok kanlı bir savaştan sonra oğullarından beşini kaybeden bir baba, benim memnuniyetimi görüp yanıma yaklaşarak şöyle dedi: ‘Ah, sen memnunsan ben de memnun olurum. Allah’a şükür; seni hep böyle görebilmek için binlercemiz kendimizi feda ederdi.”

“Dün şehrin bombalanışına katılmak için doğu karakollarındaydım.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.108, 21 Ağustos 1912)

Arnavutluk tarafından hoş olmayan haberler geliyor. *“Kararlar almak lazım.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.109, 23 Ağustos 1912) *“İstanbul’da olup bitenler bir ihtilalin tabiî gelişmeleri. Sadece bizim için diğer memleketlerden daha tehlikeli. Aklı başında birinin demirden eli bütün bunları sakin kafayla dengeleyinceye kadar bunun devam edeceğinden korkuyorum.”* Vazifemi bırakacak durumda değilim; bırakırsam bütün subaylar da gelir diye korkuyorum. Onlara çok ihtiyaç var. *“Belki bir ay içinde durum aydınlandığında bir çıkış yapabilirim; bana çok daha ihtiyaç olan yerde. Görüyor musunuz, benim kaderim böyle. Vatanımı tehdit eden tehlike beni bir pusula ibresi gibi çekiyor. Ama şundan emin olun ki, nerede olursam olayım, etrafım benim istediğim gibi olacaktır; yani davama ve imanıma yakışır şekilde. Barışın merkezi artık burası değil ve Balkanlar üzerinden bir savaşın başlamayacağını kim bilebilir. Şimdilik zaman bulutlarla dolu ve istikbal karanlık; sadece benim değil üstelik. Tekrar ediyorum, vatan toprağının bir toz taneciğini bile yabancı kimseye vermem; bu kimse Alman imparatoru ya da imparatoriçesi de olsa. Ama, size bu küçük antika hediyeleri gönderiyorum; çünkü, bu kadar Türk olduğunuzu biliyorum.*

Müzelere gelince, benim arzumla buradan hiçbir şey alamazlar.” (110. mek., 24 Ağustos 1912) Eğer barış memleketin hürriyet ve menfaatini koruyabilirse o zaman İstanbul’a dönebilirim. Aksi halde *“Sadık Araplarımı terk edemem ve İtalyanların ayakları altında ezilmemeleri için onlarla birlikte memleketi savunmaya devam ederim... Görüşümü Hükûmete bildirdim. Benim burada kalmamı gerektiren durumda, ordudan alınmamı söyledim.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.111, 28 Ağustos 1912)

Balkanlarda savaş bulutları kararıyor; Hıristiyan unsurlar şiddet hareketlerini yaygınlaştırmaya başladılar. İstanbul ve Anadolu’daki Rum ve Ermeni halkta da hareketlenme var; çeşitli sebeplerle hükûmeti protesto gösterileri yapılıyor. İtalyan donanması Doğu Akdeniz sahillerimizde ve Beyrut önlerinde gösteriler yapıyor. 28 Ağustos’ta Port Süleyman bombalanır.

30 Ağustos 1912 tarihli mektubunda Trablusgarp’ın kalkındırılmasından söz eder; çok paraya ve insana ihtiyacımız var. *“Ama her şeye rağmen çalışıyorum ve çalışacağım. Başarayım ya da başaramayayım, vazifemi yapmak istiyorum; başarısızlığı düşünmek istemiyorum.*

> Bizde işler yarım yamalak. Arnavutlar geri geldiler. Müslüman Arnavutların ayaklanması bir şey değil, ama yabancı ellerin ittiği Malisörlerinki (Hıristiyan Arnavutlar) tehlikeli. Şimdilik arkadaşlarıma her türlü anlaşmazlıktan kaçınmalarını ve bütün sorunların çözümünü şimdiki hükûmete bırakmalarını tavsiye ettim.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.112, 30 Ağustos 1912)
>
> “Kitleler üzerinde iktidar sahibi olmak beni gururlandırmıyor. Bunlar, kimsenin anlamadığı küçük şeyler. Bütün iktidarlar, büyüklükler, görünüşler, dünyanın bütün zenginlikleri, bunlar benim için hiçbir şey ifade etmiyor; ama kader benden, hiç de özenilecek bir yanı olmayan bu hayatı yaşamamı istiyor. (Bilmem nereye kadar!) .... Ben asker olarak ordunun mutlakiyetine inanırım. Hükûmet sistemi olarak da, sizdekine benzer ılımlı bir kanun-ı esasîye. İktidarı paylaşmak isteyen bütün vasat kafaları ezmek lazım. Bir Fransız çok doğru bir şey söylüyor: ‘Cumhuriyetten önce Fransa’da bir tek despot vardı; şimdi yüzlerce. Çünkü bütün mebuslar kendi iktidarlarını hissettirmeye çalışıyorlar.’…” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 113, 2 Eylül 1912)

Nişanlısına şöyle yazar:

> “Ruhum, Sultanım,
>
> Biz buralarda düşmanlarımızla savaşırken, içerde birbirlerini yiyenlere karşı doğrusu ne diyeceğimi şaşırdım. İtalyanlara kendi elimizle kendi kendimizi mağlup ettiriyoruz. Bugün İstanbul vs. yerlerde olan durumlar ile İtalyanlara buralarda yirmi savaşta kazanacaklarını kazandırdılar.” (A.İnan, *a.g.e.*, s.471)

> “Talat hâlâ hapse atılmadı; bir gün atıldığını duyarsanız, hatta beni bile hapse atmaya kalkıştıklarını duyarsanız, hiç şaşırmayın. Bu hep böyle olmuştur; neredeyse genel kuraldır. Tam bir vatanperver olanların sonu ya hapiste biter, ya da boyunları vurulur... Devleti kontrol edebilmemiz için parlamentonun lüzumuna inanıyorum; ama iç barış için hükûmet Neron’dan daha sert olmalı. Şimdiki hükûmet her ne kadar Jön Türklere karşıysa da, yine de Abdülhamitçi bir hükûmet değil. Düşmanlarına karşı çok sert davranmalı, yoksa bu buhran barış bakımından çok kötü sonuçlanabilir. Biliyor musun sevgili, biz orta çağdan pek uzakta değiliz.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.113, 2 Eylül 1912)

Bu satırları yazan Enver Bey, çok daha yumuşak düşünen ve davranan Sultan II. Abdülhamit Han’a karşı dağa çıkmıştır. O’nu devirmişlerdir ama, aradan geçen şunca yıla rağmen, hâlâ onu anlamış değillerdir. Hâlâ kendilerinden başka da doğru düşünebilecek olanların varlığını düşünememektedir. Vatanseverlik duygusunun her sorunu çözen bilgi, yöntem olduğu zannedilmektedir. Parlamentonun gerekliliğine de, devleti kontrol için inanmaktadır. Sonunda bütün bu düşünceleri biraz da topluma bağlayarak, “Biz Ortaçağdan pek de uzakta değiliz.” der. Haksız da sayılmaz, çünkü bu düşünce ve tutum yalnız Enver Beye mahsus değildir; bütün bir nesil böyledir.

> “Bizi Trablus’tan ayıracak bir barış olursa, durum çok zorlaşacak..... Ama zorluklarda, çok daha enerjiyle çalışmamızı sağlayacak bir şey vardır ve her zaman mantığı aşan sinirleri biraz yatıştırmak böylece mümkün olur.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.114, 12 Eylül 1912)
>
> “Bu gün beni çok hoşnut bırakan Sünusî şeyhleri ile uzun bir toplantı yaptım.” Barış söylentileri sinirleri bozuyor. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 115, 6 Eylül 1912)
>
> “Acı çekiyor, sebebini bilmiyorum. Allah beni cezalandırmak istiyor. Yarın neşeli olmalıyım; çünkü bayram. (Ramazan)” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 116, 12 Eylül 1912)
>
> “Sabah, cami olarak hazırladığımız yerdeki bayram namazından sonra, bütün bedeviler üstüme atıldılar. Hepsi beni öpmek istiyorlardı ve bu şefkatten kurtulabilmek için jandarmaların yardımı gerekti. Çadırımda daha sakin bir şekilde subayların, sivil görevlilerin, aşiret şeyhlerinin tebriklerini kabul ettim; derken altı yaşında çocuklardan doksan yaşındaki ihtiyarlarına kadar yine bir Arap kitlesinin akını oldu. Karınca sürüleri gibi giriyorlardı çadırıma ve diz çöküp dizlerimi, ellerimi ve saçımın ucunu öpüyorlardı. Sonra, kimi gülümseyerek, kimi memnuniyetinden ağlayarak geçtiler.... Her şeyden önce şerefli bir adam olmak ve düşmanın üstüne sürdüğüm bu silah arkadaşlarımı pis İtalyanların eline bırakmamak istiyorum... Hepsi Müslümanlar; İtalyanlar onları medeniyetleri ve Hrıstiyanlıklarının ağırlıklarıyla ezerler. Bu medeniyetin tehlikelerine karşı koyabilecek kadar bilgili değiller. Ama, geleceği bırakalım; günlerin gereğini yerine getirelim.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.117, 15 Eylül 1912)
>
> “17 Eylül şafakla, on kilometreye kadar yayılan yeni İtalyan siperlerine saldırdım. Merkezi delmeye çalıştım. Kuşatmayı delme gerçekleşti. İtalyanlar şaşırdılar. Ama,

kolların yanlış manevrası başarımızı tamamlamayı engelledi. On altı saatlik bir savaştan sonra geri çekilmek zorunda kaldım ve İtalyanlar daha güçlü olmalarına rağmen savunmada kaldılar... Şimdi kampta her zamanki gibi şehitlere ağıt yakan kadınların bağırışları duyuluyor.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.118, 18 Eylül 1912)

“21 Eylül 1912.

Size son savaşımızı anlatayım:

Güneş ufukta alçalıyordu. Hava durgundu. Tek bir yaprak bile kıpırdamıyordu. Kampta derin bir sessizlik hüküm sürüyordu. Orda burda, zaviyelerinin sancağı altında toplanmış neşe içinde bedeviler vardı. Ve attan inmiş olan milislerin komutanı çadırımın önünde beni bekliyordu. Alaylarının yürümeye hazır olduğunu bildirmek için ard arda geliyorlardı. Genel toplantı ve kampa yürümek için emir verilmişti. Çadırımdan çıktılar ve birkaç dakika sonra atlarının nal sesleri çölde kayboldu. Çadırımın kapısının yanından ikişer geçen atlı şeyhleri başlarında olmak üzere gönüllülerin, subayların geçişini görüyordum. Kimileri omzunda yeni mavzer tüfekleri, kimileri eski Fransız ya da İtalyan tüfekleri taşıyordu. Orda burda, omuzlarında eski Silex tüfeklerle torunlarının yanında yürüyen ak sakallı ihtiyarlar vardı. On savaşçıdan müteşekkil ve bir çavuş tarafından idare edilen her grup, küçük aralıklarla birbirinden ayrılıyordu. Her grubun sıralarının arasında sırtlarında su testisi ya da ekmek çantası taşıyan kadınlar görünüyordu. Onları, askerleri cesaretlendirmek için alışıldık naralar atan sıralar takip ediyordu... Nihayet Doğu komutanının çadırında idik. Toplanmış olan komutanlara saldırıyı anlattım ve Zaviye şeyhlerinin önünde savaş için kısa bir nutuk verdim. Çadırın önünde askerlerime el vermemden sonra, Kur’an’dan bir âyet okuyup gittiler. Birkaç dakikalık boğuk bir uğultudan sonra tek ses kalmadı. Her şey sessizdi. ...Her şey yolundaydı ve böylece yola koyuldum. Dört saatlik yürüyüşten sonra dağ toplarının yerleştirildiği yere vardım. .... Saate baktım, tam beşti. Bizim kanat kıyasıya ateşe başladı ve birkaç dakika sonra, hızla ateş ederek cevap verdiler. Top ateşlerinden başka bir şey görünmüyordu. Saldırının tam emredilen saatte başlamış olmasından memnundum. Bakışım karanlıkları delmeye çalışıyordu. Sadece ateş sesleri savaşın durumu hakkında bir fikir verebiliyordu. Derken on beş dakikalık bir sessizlik oldu. Bizimkilerin siper almış olduklarını anladım... Güneş tam ufukta doğmuştu. Ortada savaş iyi gidiyordu ama, sağımızda bizimkiler yeniden, ilk İtalyan hattında ateş almış oldukları küçük kaleye doğru geri püskürtülmüşlerdi. Süvarilerin saldırısı düşmanı olduğu yere mıhladı. Ama bu çok uzun sürmedi. İki mitralyözlü iki muhafız birliği sağımdaki tehlikeyi savuşturdular. Öğlene doğru düşmanın üstün gücünden alt üst olmuş sol kanat, yine de düşmanın üzerine doğru atıldı; hakikaten kahramancaydı. Siyah beyaz küçük noktalar birbirine karışıyordu; devamlı bir gel git vardı. Ben hareketsiz kaldım. Tam o sırada benim topçu birliğime ateş açan düşman topları benim istikametime ateş etmeye başladılar. Kafamı çevirdiğimde bütün kurmaylarımın, emrime rağmen arkamda toplanmış olduklarını gördüm. Düşman için uygun bir hedef! Önümüzde patlayan şarapnellere rağmen yerimden ayrılmak zevkini onlara tattırmadım. Solumda düşman üstündü. Nihayet bizimkiler düşman müdafaasını tutmak için geri çekildiler. Ben sağ kanada saldırı emri verdim; arazi bataryası düşmanın üzerine açtığı ateşi çoğalttı ve sağdan ve ortadan ani bir hareket, düşmanı tam anlamıyla durdurdu.

Yorgundum; yere uzandım ve bir saat ağır bir uyku uyudum.

Akşama doğru atımla sağa doğru gidiyordum ve İtalyanlar bana şarapnelle yol

çiziyordu. İtalyan siperlerinin yüz metre ötesindeki sağ kanadım, son siperleri alıp kaybettikten sonra İtalyanların ilk siperlerinde kaldılar. Çünkü İtalyanların kruvazörü bütün gücüyle ateş ediyordu ve karaya inenler bizi tuzağa düşürmüşlerdi. Buradaki arazi çalılık olduğundan, bu bizim hareketimizi kolaylaştırdı. Bu kanatta yenilemek istediğim saldırının imkânsızlığını hissettim. Ve, V'nin batısındaki karakol, düşman asıl kuvvetlerinden yaklaşık bir tugayın sağ kanadımızın önüne yığıldığını telefonla bildiriyordu. Bunun üzerine mecburen savaşı akşam olunca durdurmaya karar ve ölü ve yaralılarımızı topladıktan sonra geri çekilme emri verdim. Kanlı bir gündü. Bu savaşın yeni bir sayfası daha kapanmıştı. Sadece ileri karakollar düşmanla temasta kaldı ve yirmi dört bölük, dört arazi bataryası ve altı dağ bataryasından müteşekkil düşman, benim kanadımı izlemeye cesaret edemedi. Bugün hâlâ kafasını dışarı çıkarmıyor. Ah, bu güç benim elimde olsaydı! Günün birinde hakikati öğrendiğinizde şaşıracaksınız. Kendisinden on defa daha güçlü bir topçu birliği karşısındaki bizim topçu birliğimiz vazifesini bırakmadı ve düşmanın dört bataryasını savaş dışı bıraktı. Biri subay olmak üzere 98 şehit ve 185 yaralı verdik. Ama, maalesef bu savaşın, savaşın sona ermesi üzerinde hiçbir etkisi yok." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 120, 21 Eylül 1912)

İstanbul'dan gönderilen paranın on beş bin lirasını Mısır komiserliği harcayınca, Enver Bey yeniden hazine senedi çıkarır. *"Allah'tan Araplar nezdindeki kredim sarsılmaz. Komutan mıyım, bankacı mı bilmem?... Eski kâğıtların değeri muazzam arttı; biliyor musun? Bir kuruşluk bir kâğıt almak için bir lira ödüyorlar; özellikle de Mısırlılar."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.121, 23 Eylül 1912)

Sizin Medeniyetiniz Bir Zehir...

"Sünusîlerin lideri Seyyid Ahmet Şerif benimle aynı fikirde imiş. Eğer hükûmet memleketin bu bölgesini bırakırsa, savaşa devam etmek konusunda hemfikiriz.

Bir de, başka Türklerden mi, Araplardan mı yana olacağımı soruyorsunuz! Benim ve Seyyid Ahmet için Müslümanlıkta milliyet yoktur. İslam dünyasının etrafında neler olup bittiğine bir göz atmak yeter....... Ama hiçbir ihtiyaçları olmayan ve azla yetinen, mutlu olan bedeviler günün birinde medenileşseler, eminim ki bütün niteliklerini kaybederler ve şımarırlar. Bugünkü yaşama yöntem ve ilkeleri onlara yetmez olur. Mutsuz olurlar, ama bu mutsuzluk onlar için hayatlarında bir ihtiyaç olur. Medeniyet denilen hastalığa yakalanırlar ama, iyileşmek için ilaç almazlar. Sizin medeniyetiniz bir zehir; ama, insanı uyandıran bir zehir, insan bir daha uyumak istemiyor, uyuyamıyor. Gözlerinizi kapatırsanız, bu ancak ölmek için olacaktır... Ama şimdilik Araplarım mutlu. Dışarıdan şarkılar eşliğinde monoton davul sesleri geliyor, dans ediyorlar.

Bugün Derne'den ilk haberleri aldım. İtalyanların kayıpları düşündüğümdün de fazla. Sekiz yüzden fazla ölü vermişler, iki katı da yaralı. İtalyanlar bizim, onların cephesinde kalan yirmi iki yaralımızı almışlar. Bu yaralıların çoğu Trablusgarp dağları civarında oturan Hassa aşiretinden olduklarından, İtalyanlar bu aşirete haber göndererek, eğer savaşı kesip evlerine dönerlerse yaralıları salıvereceklerini bildirmişler. Bilin bakalım Hassalar bu teklife nasıl cevap vermişler? 'Siz bizim vatanımızın topraklarını işgal etmek için geldiniz ve biz Allah'ın ve Sultanımızın emirlerine boyun eğeriz. Biz sizinle savaşmak için toplandık. Sizdeki yaralılara gelince, biz zaten onları ölmüş kabul ettik ve onlar için ağladık; bitti. Onları serbest bırakın ya da bırakmayın, sizinle savaşa devam edeceğiz yine de, aşiretimizden silah taşıyan son insan da ölünceye kadar. Bizim esirlere davranışlarınıza gelince, unutmayın ki, sizinkiler de bizim elimizde.'

Sevgili dostum, emrimde böyle insanlar olmasından gurur duyuyorum." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.121, 23 Eylül 1912)

"Düzenle Cuma atışlarını yapmaya gelen küçük okulluları gönderdim şimdi. Ne kadar iyi çalıştıklarını, küçük tüfekleriyle nasıl da savaşçı havasına girdiklerini görmeniz lazım... Benim bölgemden şeyhlerin oğulları olan yirmi üç Arap çocuğu Hükûmet adına sivil idadîye gönderiyorum; otuz tanesini de askerî okullara. Böylece istikbal için vatana iyi bir unsur hazırlıyorum. Onlar İtalyanların can düşmanı olacaklar. Bu konuda her şeyi iyi hazırladım. Öyle ki, ölsem ya da memleketi terk etmek zorunda kalsam, her şey benim arzuma göre yürür yine. Eğer ölürsem bu

konuda aklım arkada kalmaz.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.122, 30 Eylül 1912)

“28 Eylül 1912

“Yarın İtalyanların bize savaş ilan etmesinin tam birinci yılı. Bir yıl önce güçsüzdüm ve durumu bilmiyordum; şerefimizi ve davamızı kaybettiğimizi düşünüyordum. Bu lekeyi hiç değilse kanımla ödemeye karar vermiştim. Kendimi bu tanımadığım ve belki de düşman ortama atmaya karar vermiştim. Maneviyatı bozuk, donanımsız, yaşlı ve yeteneksiz bir paşa tarafından yönetilen üç bin askerden başka bir şeyim yoktu. Üç yüz kilometrelik bir cepheye yayılmışlardı. Erzak olarak da ne varsa düşmanın eline geçmişti. İstanbul’da benim oraya gitmeme izin vermiyorlardı. Harbiye Nazırı, bir hiç için feda edilmenin yazık olacağını söylüyordu. Kısaca ona, ‘Memleketin şerefini kurtarmak için size yardım etmek istiyorum ve eğer hiçbir şey kazanmadan ölürsem, hiç değilse o zaman İslam dünyasının milletine, oraya yetenekli olduğuna inandığımız bir subay gönderdiğinizi, ama başarılı olamadığını, parasını çalmak için onu öldürdüklerini söylersiniz.’ diye cevap vermiştim. (Çünkü Arapların, paramı çalmak için beni öldüreceklerini de eklemişti.) İşte bir yıl böyle geçti ve onun düşündükleri çıkmadı Allah’tan.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.123, 28 Eylül 1912)

“Bir gün gelecek iyi ya da kötü, kadınlarımızın toplumsal hayattaki yeri sizin kadınlarınızla aynı olacaktır. Bir yandan da İslam’ın onlara ayırdığı erkek karşısında hayat hakkı konusundaki menfaatlerini koruyacaklardır. Ama, bu yeni toplumsal hayattan yalnızca küçük bir bölüm kadının faydalanabileceğine üzülüyorum. Diğerleri yani büyük bir kitle, şimdi Avrupa’da alt ve orta sınıflarda olduğu gibi acı çekeceklerdir. Ama mademki Avrupa’nın kültürüyle bizden daha yüksek olduğunu ve varlığımızı devam ettirebilmek için bu medeniyeti taklit etmek zorunda olduğumuzu söylüyorum, o zaman bu medeniyetin kötülükleri de ister istemez bize gelecektir. Ama, inşallah kadınlarımızın eski hayatından biraz bir şey kalması için daha dikkatli oluruz. .... Basit bir asker olmaya karar vermem lazım. Ama bazen şairane hislerim tuttuğunda en büyük kararları o zaman alıyorum; bu zamanlarda zihin günlük hayatın küçüklüklerinden kurtuluyor.”

“Önce şeyhlerle uzun bir toplantı yaptım. Sonra, Harbiye Nezaretinden bütün Balkan devletlerinin harekete geçtiğini, bizim de genel seferberlik ilan ettiğimizi bildiren bir telgraf getirdiler. Bana, her noktada Trablusgarp’ın savunmasını veriyorlar. Sevgili dostum, her şey karışıyor ama, içimde sonunda oyunu biz kazanacağız gibi bir his var.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 124, 28 Eylül 1912)

Bizim için dua et, diyor. “Avrupa’da genel bir savaş ihtimalini düşünüyorum halâ... Eğer Avusturya ve Almanya araya girmezse, Rumeli’de dört günde savaş çıkar ve Allah bilir neticesi ne olur. Tehlikenin en fazla olduğu bir zamanda orada olmamama ne kadar üzülüyorum!” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.125, 4 Ekim 1912)

30 Eylül’de Balkan devletleri bütün hazırlıklarını tamamlamış olarak seferberlik ilan ederler. Ertesi gün de Osmanlı hükûmeti seferberlik ilan eder. İtalyan donanması Ege yolunu kesmiştir. Osmanlı, İngiltere’ye başvurur. İngiltere, İtalya ile süratle barış anlaşması yapılmasını önerir. İstanbul’da savaş gösterileri yapılmaktadır. Büyük devletler, savaşın sonucu ne olursa olsun, sınır değişikliklerini kabul etmeyeceklerini açıklarlar.

Artık her gün savaş var ve top sesleri eksilmiyor. *"İtalyanlar çok ölü verdiler; bana gelen vesikalara göre de çoğu subay. İşte hoşumuza giden bir kıyım! Ne vahşilik değil mi?"* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.126-127, 9-10 Ekim 1912)

12 Ekim tarihli mektupta, bu Trablus meselesi artık benim şahsî meselem oldu, diyor. *"Biliyor musunuz, burada Arapları, kadınları ve çocuklarıyla birlikte İtalyanların üstüne sürüyorum; Sultan bıraksa bile ben sizi bırakmayacağım diye, söz vererek. Şimdi düşünün, bu yiğit insanları, onları yok etmek için yavaş yavaş baskı yapan İtalyanların kollarına nasıl bırakabilirim?"* Büyük Sünusî Şeyhi de, Sultan olmasa bile emrindeyim diye haber göndermiş ve "kutsal" kılıcını Enver Beye yollamış.

"Karadağ ile savaş başladı. Avrupa ile olan sorunlardan sonra öbür Balkan devletleri de onu takip edeceklerdir." Balkan Savaşı başlamış gibidir.

İtalyanlar Enver'i öldürtmek için iki yüz sterlin vermişler; öldürecek adam bulamayınca dokuz yüze çıkarmışlar...

Bu Yiğit İnsanları
Düşmanın Kollarına Bırakıyoruz....

“Yerli muhafız birliğimden, üç savaşta beş kere yaralanmış bir askerim var. Dördüncü savaşta düşmanın üzerine hırsla atılıyordu. Cennete gitmek ya da ailesine iyi bir isim bırakmak için ya intikam almak ya da orada şehit olmak istiyordu. .... Bir aile var; yalnızca baba kaldı, on bir oğlu ve akrabalar şehit oldular. Ona başsağlığına gittiğimde bana, ‘Vatanı, dini için düşman önünde şehit olmalarından mutlu ve gururluyum.’ dedi kısaca. Kısacası sevgili dostum, herkes için ölüm bir kere gelecek ve ne zaman geleceği önceden kararlaştırılmış. Bir gün hakikat ortaya çıkarsa, bizim burada yaptığımızın bir mucize olduğunu göreceksiniz.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.128, 12 Ekim 1912)

13 Ekim 1912. Barışın yaklaştığı anlaşılıyor; fakat, Rumeli’de patlayan toplar memleket için çok tehlikeli. Nişanlısına şöyle yazar:

“Ruhum Sultanım,

....Benim buraya geldiğim zaman bulduğum hali biliyorsunuz. Herkes korkusundan bir tarafa çekilmiş, titremekte idi. Ben bu Arapları teşci ve savaşa soktum. Şimdi barış olsa ve bu barış buradan bizim askerlerimizin çekilmesini gerektirse, ben yine Araplar beni terkedinceye kadar burada kalmaya mecburum. Çünkü, bir kere söz vererek, karısıyla, çoluk çocuğuyla savaşa sürdüğüm Urbanı bırakıvermenin pek büyük bir cinayet olacağı açıktır. Yok eğer, şeyhler ve Urban beni bırakıp düşman tarafına geçerlerse, o vakit benim için, tabii yapacak bir şey kalmaz.” (Arı İnan, *a.g.e.*, s. 476)

“İtalyan gazeteleri hep yalan yazıyorlar. İngiliz gazetelerine göre de Balkanlarda savaş olmayacakmış...” “İki rakip güç birbirlerine engel oluyorlar. Avusturya Balkanlarda bir soruna engel olmak için, adem-i merkeziyet planıyla. Ama Rusya önce küçük Balkan devletlerini iterek, Üçlü İttifakın diğer güçleriyle birlikte onları yutmak istiyor şimdi, basit bir adem-i merkeziyet değil, geniş bir ıslahat vadediyor; bundan daha fazlasını elde edemeyeceklerini söylüyor onlara.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 129-131, 14-16 Ekim 1912)

“22 Ekim 1912

“Dün akşam İtalyan komutanı bana mektupla barış kararını bildirdi. Muhtevasını bildiğim için çok üzüldüm. Gece de Harbiye Nazırlığından düşmanlığa son vermemi emreden ve bana Sultanın anlaşmayı imzaladığını bildiren bir telgraf geldi.

> Düşüncelerimi tahmin edersiniz. Kesin bir karar vermek için Seyyid Ahmed'in adamlarını bekliyordum. Bugün geldiler. Karar verildi; bana bağlı kalacaklar ve böylece savaş devam ediyor. Bugün Harbiye Bakanlığından gelen çeşitli haberler durumu aydınlatıyor. Gazetelerden Hükûmetin iki bölgeyi tamamen kaybettiğini öğrenmişsinizdir bile. Bir an düşünün sevgili dostum, ne yaptığımızı bir an düşünün! Kadınlarıyla ve çocuklarıyla bir yıl boyunca başarıyla savaşmış olan bu yiğit insanları düşmanın kollarına bırakıyoruz ve böylece terk ediyoruz. Onlara anavatanın yardıma geleceğine dair söz verip savaşmayı öğütleyen ben, şimdi tarif edilmez zorluklar içine dalıyorum. Bu memleketi terk edecek durumda değilim ve memleketimin öbür yarısının bana ihtiyacı var. Neticede burada bağımsız bir devlet kuracağım. .... İşte böyle utanç verici bir barışı kabul ettik. Sırtımızda neticesi çok açık olmayan bir dizi savaş var..." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.132, 22 Ekim 1912)

* * *

Trablusgarb'ı savunan "Fedai Zâbitân" grubu, burayı kolay kolay terketmeye niyetli değildir. Toplanır ve şu kararları alırlar:

1. Bir kısım subaylarımız burada kalarak direniş hareketini yönetmeye devam edeceklerdir.
2. Tedavi için gittiği Fransa'dan İstanbul'a dönmüş olan Mustafa Kemal Bey gelerek Enver Bey'in yerini alacaktır. (Hacı) Selim Sami (Eşref Bey'in kardeşi) Bingazi'ye giderek Eşref Bey'in yerini alacaktır.
3. İstanbul desteğini çekerse, Seyyid Ahmet Sünusî'nin liderliğinde Afrika Devletler Grubu kurulacaktır.
4. Padişah ve Kabine üzerinde baskı kurmak üzere Fedai Zâbitân grubunun bütün üyeleri askerlikten istifa edecek ve Trablus ve Bingazi'nin bağımsızlığını ilan edeceklerdir.

Bunları anlatan Eşref Bey'e, bağımsızlık ilanının hükûmete ihanet olup olmadığı sorulduğunda şu cevabı verir:

> "Tabii ki ihanetti! Ama, artık bizim mukavemet hareketimiz herhangi bir Osmanlı kabinesi adına değil, millî gurur ve haysiyetimiz adına, -Afrika'daki son Osmanlı toprağının savunulması uğruna yapılıyordu." (Philip H. Stoddard, *a.g.e*, s.88)

Onlar Trablus'ta bu sıkıntıları yaşarken Balkan Savaşı başlamıştır. *"Umarım her yerde savunmada kalırız ve sadece Bulgaristan'a karşı saldırıya geçeriz. Orada işe yarasınlar diye subaylarımın bir bölümünü gönderdim. .... Eğer beni görmeye gelirseniz, isyancı birine geldiğinizi zannetmeyin; tam aksine, Osmanlı ve İtalyan hükûmetlerinin,*

anlaşmalarında kabul ettikleri bir eyalet valisi ile karşılaşacaksınız.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m. 133, 24 Ekim 1912)

Anavatanda olup bitenler ve Trablus’u terk edememek Enver Bey’i son derece üzüyor. İstanbul’da bir şeyler yapabileceğine inanıyor; ama, burayı bırakamıyor. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.134, 20 Ekim 1912) İlgi çekici olan, Osmanlı Genel Kurmayında da, henüz Kaymakam rütbesinde olan Enver Bey’in, İstanbul’a gelmesi halinde işleri düzeltebileceğine inananların bulunmasıdır.

Sırp cephesinden birkaç başarı haberi geliyor. *“Bulgaristan tarafından da iyi haberler gelmesini ümit edelim; çünkü bu, savaşın gidişatını gösterecek; aksi halde hasarı tamir etmek çok zor olacak.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m. 135, Pazar, Ekim 1912)

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi çekilir; Kâmil Paşa hükûmeti kurulur.

Ancak gazetelerden sürekli kötü haberler gelmektedir. Enver Bey ümidini kaybetmek istemiyor. Bulgarlar Edirne’yi alamadıklarına göre *“Bu yer bizim ordumuza yaklaşık bir ay kazandıracağından, bizim ordunun toparlanması bitince nihayet Bulgarlara karşı saldırıya geçebileceğinden eminim.”* Enver Bey Sırpların da Üsküp önlerinde yenileceğini ümit etmektedir. (Hanioğlu, *a.g.e*., m.136, 30 Ekim 1912) *“Burada, güçsüz bir seyirci gibi kalmak ne kadar zor! Bütün arzularıma ve verdiğim sözlere rağmen, savaş bizim aleyhimize bir şekil alırsa hemen İstanbul’a dönerim.” “Dört gündür Harbiye Nazırlığından hiçbir haber yok.” “Savaşın gidişatına tesir edecek ciddi muharebeler oluyor olmalı.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, 137, Perşembe, Ekim 1912)

Zafer ümidi verecek haberler de gelmektedir. *“İnşallah. Genel fikrim vatanım için çalışmak. Ama bir planım yok. Fırsatlardan faydalanıyorum. Belki de bu usûl bana biraz maceracı karakteri veriyor. Sonunda ne isem oyum.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.138, 2 Kasım 1912)

> “8 Kasım 1912
>
> “Gazetelerde içilen ant ne güzel! Demek bu savaş, İslamiyet’e karşı 20. yüzyılda başlatılan bir Haçlı seferi. Görüyor musunuz, size Müslüman olduğumuzu söylüyordum hep; bu da Avrupa’nın affetmediği tek hata! Eh, bir kral ordusuna bu savaşı bir haçlı seferi gibi gösterirse, bizim fanatik ve barbar olmamıza şaşmamanız gerek.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.139, 8 Kasım 1912)
>
> 25 Kasım 1912

Trablus'tan ayrılma zamanı gelmiştir. İstanbul'dan şu mesaj gelir: "Düşman ordumuzu mahvetti ve Çatalca'daki son savunma hattımıza kadar ilerledi." Artık Balkanlarda Osmanlı ordusunun zafer ümidi kalmamıştır. "Nihayet, size yazmış olduğum gibi Trablusgarp, bir başka deyişle krallığım ve sabit ve bağımsız vazifemi İstanbul'a dönmek ve orada serbest bırakılmayacak bir toprakta, sade bir kaymakam gibi çalışmak için terk ediyorum. İstanbul'dan gelen son haberlerden sonra, Trablusgarp'ta kalmanın anavatanın temel bölümüne yardımcı olamayacağını düşündüm ve her şeyi İtalyanların istekleri doğrultusunda ayakları altına bırakmayı da istemiyorum. Böylece, durumu öyle ayarladım ki savaş lehte bir şansla yine devam edecek. Düşmanlarım bu karardan kötü bahsedecekler, biliyorum; bana saldırmak için bundan faydalanacaklar. Ama, beni bilirsin, benim için fark etmez. Benim tek bir mefkûrem var, vatanımın refah içinde olmasına çalışmak ve onun menfaatini korumak. Bu amaca ulaşmak için her şeyi feda ederim...

"Tam yola çıkışımdan bir gün önce, ders görmeye gitmiş olan öğrenciler Bingazi'den geldiler. Millî marşlar söylüyorlardı; böyle güzellikleri olan bir memleketi terk etmek düşüncesi beni öyle fena etti ki, ağlamaya başladım. Ben ki, hep kendime hakim olabileceğimi zannederdim.

" .... Bir hiçten var ettiğim askerî birliklerimi size göstermeyi nasıl isterdim!" Enver Bey Trablusgarp'ta gerçekleştirdiği askerî, idarî ve bayındırlık işlerini nasıl küçük paralarla başardığını anlatır. "Göçebe bir halk için en ağır iş olan vergi ödemeye de hazırdılar." Ama buna gerek duymamıştı. "Yeni nesli hazırlamak için on ilkokul kurmuştum, toplam bin öğrencisi vardı; bir de yüz elli öğrencilik iki kız okulu. İstanbul ile anlaşıp, Türkiye'deki okullara büyük çoğunluğu şeyh oğulları olan iki yüz öğrenci gönderdim. Onları şöyle ayırdım: otuz tanesi Harp Okuluna, beş doktor, beş baytar, beş eczacı, altmış küçük subay mekteplerine, on beş idadîye, diğerlerini savaş fabrikalarına yahut başka sanat kollarına. Tam benim ayrılacağım sırada da, okul haline dönüştürdüğüm büyük Guegueb şatosunun inşaatı tamamlandı..."

"Ümit ediyorum yüce Allah oraya varmamı sağlar. Kalan arkadaşlar çalışmaya devam ediyorlar. Büyük Sünusî şeyhi Seyyid Ahmet, İtalyan kralının hediyelerini ve Bingazi'de büyük bir zaviye kurulması teklifini reddederek, eldiveni suratına fırlatmış. Dönmekten memnun olduğumu söyleyebilirim yine de, çünkü üzücü olaylara rağmen vatanıma faydalı olacağımı ümit ediyorum." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.140, 25 Kasım 1912)

Bu arada şunu söylemeliyiz ki, Enver Bey ve arkadaşlarının, Batı Medeniyeti hakkında belki köklü bilgileri yoktu; ama, insanın mutluluğunu esas alan bir medeniyet anlayışı çerçevesinde, bu mektuplarda söylenenlere ve Batının sömürücü tutum ve siyaseti hakkındaki yorumlara, bugün de katılacak çok şey yoktur. Onlar belki kitaplardan değil, ama çok daha gerçekçi bir yoldan, Avrupa ile açık-kapalı savaşlarında bu sağlam bakış ve yorumlara ulaşıyorlardı. Enver Bey biraz da öfkeyle, Avrupalı medenîlerin (!) iktisadî sömürülerini sürdürmek için bir takım insanlık değerlerini de istismar ettiklerini, bizi barbar gösterdiklerini, kendi halklarını da savaşa

sürerek bir takım bankaların kasalarını doldurduklarını söylemektedir. Biz ise, Trablusgarp'ta ve sonraki savaşlarımızda vatanımızı savunuyorduk.

Fethi Bey diyor ki,

> "Eğer Trablusgarb'a, o toprakları vatanından bir parça saymanın şuuru içinde koşanların, rahatça destan denilebilecek yiğitliklerini dünyaya anlatabilmek mümkün olsaydı, Türklüğe ait çok şeyin bir daha geri dönmemek üzere yitirildiği zannının hakim olduğu o günlerde, sanırım ki kahramanlık ve mertlik âşıkı dünya gözünde itibarımız yerini almakla kalmaz, hayranlık uyandırırdık...
>
> "Oraya erişenler, takma adlar ve değişik kılıklarla, silahsız ve malzemesiz koşup gelmişlerdi. Yerli halkın genel inancı, kendilerinin devlet merkezince ihmal ve düşmana terk edildiği idi. İtalyanlar ustaca bu propagandayı yaymış ve başarıya ulaşmışlardı...
>
> "Aradan yıllar ve devirler geçti; Trablusgarp'te bugün Türk idaresi, sadece tarihî hatıradır. Fakat, ben ısrarla diyeceğim ki, Trablusgarp Türk savunması her safhası ile bugünkü neslin bilmesi şart vatanseverlik destanıdır. Asla temenni edilmez; fakat ileriki devirlerin ne getireceğinin bilinmezlerle dolu olduğunu görmüş ve yaşamış bir emektar olarak diyeceğim ki, hangi zaman ve mekân içinde olursa olsun, milletler kendi öz geçmişlerinde böylesine örnekler varsa, bunları, yetişenlerin manevi miraslarının en değerli emaneti saymalıdırlar. Unutulmasın ki, Çanakkale'yi, Kurtuluş Savaşı'nı da aynı insanlar başardı." (Okyar, *a.g.e*, s.135-139)

* * *

Enver Beyin Trablusgarp'tan ayrılışını, kendisiyle yapılan söyleşiye dayanarak bir Alman yazar, *"Aranmasına rağmen, Mısır'dan bir İtalyan buharlısı ile kıyafet değiştirmiş bir halde Brindizi'ye kaçabildi. Oradan alelacele Viyana üzerinden İstanbul'a koştu."* (Nakleden, Hanioğlu, *a.g.e.*, s.28, dipnot:17) diye yazar. Enver Bey İstanbul'a dönüp durumu gördükten sonra, Trablus'taki arkadaşlarına Makedonya ve Batı Trakya'da dövüşmek üzere acele gelmelerini bildirir. Ayrılmadan önce, kuvvetler Aziz Ali Bey ve Çerkez Reşit Bey komutasında yeniden teşkilatlandırılır.

Az sayıdaki Osmanlı askeri ve gönüllü Arap mücahitleri bir avuç Osmanlı subayının önderliğinde, gerçekten az görülmüş destanlar yaşamışlardır. Şevket Süreyya Aydemir diyor ki, Enver Bey ve arkadaşlarının Libya'da gerçekleştirdiklerini başarı değil mucize olarak nitelemek gerekir; Paşa da aynı şeyi söyler.

Şimdi Balkan Savaşının acı gelişmeleri içinde Devlet-i Aliyye İtalyanlarla anlaşmak zorunda kalmış ve 14 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile Trablus-Bingazi ve Akdeniz'deki On iki Ada İtalyanlara

bırakılmıştır. Bu gelişmeleri izleyen Trablus'taki kahramanlar derin düşünceler ve acılar içindedir. Burada örgütleyip destan yazdıkları insanları nasıl terk edip kıtalarına gideceklerdir? Bu insanlar ki, bütün ümitlerini bu bir avuç Osmanlı subayına bağlamışlardır.

Ama, sonunda, Trablus ve Bingazi'nin İtalyanlara bırakıldığını bildiren emir gelir ve Libya, tarifsiz acılar ve gözyaşı içinde terk edilir. Enver Bey ve arkadaşlarının direnişçilerle veda sahneleri çok yoğun ve hüzünlüdür... Enver Bey, hiç değilse kavgaya devam edecek bir direniş cephesi kurdum diye kendini teselli etmeye çalışır ve bu acıyı hiç unutmaz. O kadar ki, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, savaşın en sıkıntılı zamanlarında bile, Libyalı direnişçilere para ve malzeme göndermeye devam eder. Hatta, Şehzade Osman Fuat Efendi'nin, direnişin komutasını ele almak üzere bir denizaltı ile Trablus'a gitmesini sağlar.

Tarihçi Ziya Nur Aksun, Trablusgarp'taki Enver Beyi değerlendirirken,

> "Onun kaderi, 'hürriyet kahramanlığı'ndan, 'İslam kahramanlığı'na doğru hızlı bir seyir göstermiştir, denilebilir. Enver'i bu role iten, zannederiz ki çok mümin oluşu ile birlikte, vakıalar olmuştur. Herhalde Trablusgarp savaşları, bunlardan en mühimmi olarak görünmektedir." demektedir. (Z. Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.53)

* * *

Uşi Anlaşması imzalandığında, İtalyanlar Bingazi bölgesinde hâlâ sahil kesimlerindeydi ve Derne, Bomba, Tobruk limanlarını ellerinde tutuyorlardı. En son, Binbaşı Aziz Bey komutasındaki Türk kuvvetleri de çekilir. Ancak, geride kalan birkaç Türk subay ve eri, yerlileri eğitmeye devam ederler. İtalyanlar, Sünusî ağırlıklı bu Urban kuvvetleri karşısında ilerleyemezler. Trablus bölgesinde ise, 1913'te, son Türk kuvvetlerinin çekilişinden sonra direniş Bingazi'deki kadar güçlü olamaz. İtalyanlar içerilere doğru ilerlemeye başlar.

Osmanlı Hakanının 1914'te Cihad-ı Mukaddes ilan etmesi üzerine Kuzey Afrika ve içerlerdeki Müslüman ülkeler yeniden hareketlenir. 1914 başında İtalyanların eline geçen Fizan'da ayaklanma başlar. (*Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi*, c.IV, *Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harikâtı*, 1914-1918, Genel Kurmay ATASE yayını, Ank. 1978, s.628-29) Esasen Kuloğlu diye anılan kesim, gerilla tarzı mücadelesini hiç bırakmamıştır. Cihat çağrısı üzerine şeyhler

toplanarak ortak mücadele kararı alırlar. (*A.g.e.,* s.629) Üç koldan saldırıya geçen Müslüman kuvvetleri, İtalyanları Fizan'dan atar. 1915'te şiddetlenen çarpışmalar sonunda İtalyanlar yeniden kıyı bölgelerine sürülürler. Şeyh Ahmet Sünusî'ye vezaret rütbesi verilir. 1915 sonuna doğru Yüzbaşı Nuri Bey (Enver Paşa'nın kardeşi) Binbaşı Cafer Askerî ve Trabluslu mücahit lideri Süleyman Baruni İstanbul'dan Libya'ya geçerler. Bir miktar silah ve gereç de getirmişlerdir. Libyalılar yeniden düzene sokulur; dokuz piyade ve bir topçu taburu kurulur. Bu arada, Sünusîlerin ağırlıkta olduğu doğu kesimlerinde, Kanal Harekâtına destek olmak üzere İngilizlere karşı yıpratıcı çatışmalara girilir.

Batı Sudan'da (Darfur) ise, cihat fetvasını alan Ali Dinar Sultan, Cuma günü hutbeye çıkarak cemaata Halife'nin selamlarını söyler ve Enver Paşa'nın mektubunu okur. Ardından, çoğu sadece mızraklarla silahlanmış olan askerleriyle İngilizlere karşı mücadeleye başlar. İngilizler 16 Mayıs 1916'da Ali Dinar Sultan'ı şehit ederler. (ATASE, *a.g.e.*, s.681-82)

11 Haziran 1915'te Süleyman Baruni, Enver Paşa'ya bir rapor gönderir. İtalyan işgali sebebiyle bütün halkın yas tuttuğunu söyleyen Baruni, *"Bu yaslarını, vatanlarının düşmandan kurtulması ve ay yıldızlı bayrağın Trablusgarp burçlarında dalgalanması zamanına kadar uzatmaya söz verdiler. Trablusgarplılar Türkiye'ye bağlılıklarını her fırsatta kanıtlamışlardır."* demekte ve Trablus'un yeniden Osmanlıya bağlanmasını istemektedir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükûmeti, Trablusgarb'ın Osmanlı topraklarına katıldığını ilan eder ve Süleyman Baruni'yi de vali olarak atar. 1917 sonlarına doğru Nuri Paşa (Enver Paşa'nın kardeşi) Kafkasya'daki İslam Orduları komutanlığına atanır; yerine, Osmanlı ordusunda yüzbaşı olan Şehzade Osman Fuat Efendi, paşalık rütbesiyle gönderilir.

Enver Paşa Büyük Savaş'ın sonlarına kadar Trablusgarp'taki bu mücadeleye ilgisini ve her türlü desteğini devam ettirmiştir. İtalyanlar bu muhteşem direnişi ancak 1930'larda kırabileceklerdir.

Balkan Savaşı ve Sonrası

ON DOKUZUNCU yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Balkanları sükûn ve huzur içinde yaşar. Avrupa kaynaklı milliyetçi akımlar ve Rus Slavcılığı henüz bu yapıyı sarsamamıştır. Ancak, “Kiliseler meselesi” olarak bilinen mezhep içi çatışmalar, Osmanlının yüksek otoritesi altında açık bir mücadeleye dönüşmezse de, aynı mezhepten yani Ortodoks olan Balkan halklarının çok fazla yaklaşmalarına da imkân vermez. Durum şudur: Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar Ortadoks mezhebinden olup Fener Patrikhanesi’ne bağlıdırlar. Ancak, Fener Patrikhanesi’nin resmî dili Yunancadır ve ibadetlere de yansıyan bu durum diğer halkları rahatsız etmektedir. Ayrıca Fener Patrikhanesi’nce atanan din görevlileri Slav halka karşı iyi davranmamaktadır. Bu sebeplerle Sırplar ve Bulgarlar Fener Patrikhanesi’nden bağımsız kiliselerini kurmak için sürekli uğraşmaktadırlar. Sonuçta Sırp ve Bulgar kiliseleri, Fener’in vesayet ve güdümünden çıkmayı başarırlar. Kiliselerin tam bağımsızlığı İkinci Meşrutiyet yıllarında gerçekleşir. Böylece, Balkan halkları arasındaki kiliseler sorunu ortada kalkar. Her kilise ibadetini kendi dilinde yapmaya başlar. Bu durum papazların kendi halkları üzerindeki etkisini artırır ve Avrupa basını ve okulların yanında, millî hareketlerin uyanmasında birinci derecede rol oynar. Şimdi Osmanlıya karşı birleşip harekete geçmelerini engelleyen tek faktör, Makedonya’nın nasıl bölüşüleceği sorunu kalmıştır; bir de bu halkların birbirlerine karşı olan nefreti.

Sultan Hamit bu konuda Fethi Okyar’a şunları söyler:

> “Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar, Yunanlılar beraber olabildiler, aralarındaki derin anlaşmazlıkları çözebildiler ve birlikte üzerimize saldırdılar demek... Rum yani Yunan kilisesi ile Bulgar kilisesi arasındaki anlaşmazlık devam etseydi, bu iki millet arasındaki uçurumu hiçbir şahıs ve tedbir dolduramazdı. Zaten elden gitmiş olan Girit için Yunan’ı ötekilerin kucağına atmanın anlamı var mıydı? Sizler tecrübesiz ve genç idiniz; fakat Başbakanlık makamına layık gördüğünüz Sait ve Kâmil Paşalar

> senelerdir izlenen, durumu idare etme politikasının zorunlu olduğunu bilmiyorlar mıydı? Onların vebali sizinkilerden büyük. Bu kadar gaflet, bu kadar kısa zamana nasıl sığdı?" (Okyar, *a.g.e.*, s.167)

Sultan Abdülhamit, hatıralarında *"Saltanatımın son devirlerinde bir Balkan ittifakı vücuda getirmeyi emel edinmiştim... Balkan devletleri iki tehlike karşısında idiler: Avusturya ve Rusya... Ben Balkanlıları bu iki ortak tehlike konusunda uyarmaya çalışıyordum."* diye anlatır. Bunun gerçekleştirilmesi için, Paris sefirimiz Münif Paşa'yı görevlendirir. *"Başlayan görüşmeler semerelerini vereceği zaman Temmuz inkılabı (10 Temmuz 1908, Meşrutiyetin ilanı) ortaya çıktı. ... Benden sonra içerideki unsurları uyuşturmaya çalıştılar. Ve bu uyuşmayı sağlamadan dünyaya meydan okudular."* Yeni hükûmetler bu teşebbüsü devam ettiremezler. *"İşte benim o kadar arzu ettiğim ve çalıştığım ittifak, hiç istemediğim bir şekilde gerçekleşti. Ve günün birinde dört Balkan devleti birden üzerimize atıldılar."* (*Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, s.129)

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra, çetecilik faaliyetlerinin de tavsadığı bir dönemde, Makedonya halkları arasında, Rusya ve batılıların da gayretleriyle ve dinî motifler kullanılarak hızlı bir yakınlaşma sağlanır. Karadağ ve Bulgaristan arasında gerçekleştirilen ilk andlaşmadan sonra, Sırbistan ve Yunanistan'la da bağlaşma tamamlanır ve savaş hazırlıklarına geçilir. İngiliz elçisinin ifadesiyle, *"Balkan Birliği Rusya ve Avusturya'nın tasdikiyle kuruldu. Şayet bir felaket olursa, Rusya seyirci kalmayacaktır."* (Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s.119)

Osmanlı Hükûmetlerinin geleneksel siyasetleri Devletin tamamiyet-i mülkiyesini, düvel-i muazzama ile ilişkileri düzenleyerek korumak yönündedir. Sultan II. Abdülhamit Han, bu siyaseti oldukça başarılı yürütmüş, devletler arasındaki dengeleri ve çıkar çatışmalarını iyi kullanmıştır. Sonrakilerin de yapabilecekleri, bu politikayı izlemektir. Tarihçi Şükrü Hanioğlu'nun ifadesiyle, *"Uzun süre aşırı pasif politika izleyen Osmanlı Devleti'nin klasik devlet adamları, sorunları diplomatik yoldan –ama sürekli Osmanlı Devletinin aleyhine- çözerek, gelişmeleri asgari zararla atlatmaya çalışmaktaydılar."* Bu politikanın savunucularına göre, zaten büyük devletlerin karşısında yapılabilecek fazla bir şey de yoktur. (Hanioğlu, *a.g.e.*, s.21) Güçlü bir iktisadî yapı ve ona dayanan bir orduya sahip olunmadıkça, yeni politikalar üretmenin sınırlı kalacağı açık olsa da,

bu siyasetlerin ve kayıpların, Osmanlı toplumunun direncini gittikçe kırdığı ve ayrılıkçı temayülleri beslediği de meydandadır. Halk bu politikalara, devlet adamları kadar yakın değildir ve İttihat Terakki Partisi'nin daha dik, hatta savaşçı tutumuna sıcak bakmaktadır. Fakat, ordu ne haldedir?

Balkan Savaşı öncesinde ordu parçalanmış, siyaset heves ve hırslarının çarpıştığı bir alana dönüşmüştür. Ordu içinde oluşan Halaskâr Zâbitân grubu İttihat ve Terakki'nin amansız düşmanıdır ve bir kısım mensupları İttihat Terakki desteğindeki hükûmeti devirmek üzere dağa çıkmışlardır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası da, İttihat Terakki gibi, siyasetin en üslupsuz tavırlarındadır. Halk yorgun, kabine yorgun ve asker yorgundur. Genel kurmay, askere alınabilecek tek yedek kalmadığını hükûmete bildirmektedir.

Prens Sabahattin'in de destekçileri arasında olduğu Halaskâr Zâbitân grubu bildiri yayınlayarak hükûmetin çekilmesini, Avrupa'nın güvendiği bir hükûmetin kurulmasını istemekte ve bunun için *"Vatan bugün biz subaylardan, askerlerden hizmet beklemektedir."* demektedir. Bir kısım sivil ve asker muhalifler Arnavutluk'taki isyanı açıkça destekler ve hükûmetin düşürülmesi için kullanmaya çalışırlar. Bir yandan da, Şevket Süreyya'nın, nereden geldiği meçhul dediği altınlarla İstanbul'da bir ayaklanma hazırlanmaktadır. İttihatçıların Sultan Hamit'e karşı oynadıkları 'vatan kurtarma' oyunu, şimdi İttihatçılara karşı tekrarlanmaktadır. Fethi Okyar diyor ki, *"Savaş içinde öyle olaylar cereyan etti ki, tüyler ürpertici: Bazı subayların kalpaklarındaki şekil İttihatçılığını, bazılarının ise İtilafçılığını belirtiyordu."* (Okyar, *a.g.e.*, s.197) Edirne'nin kurtarılması hazırlıklarında, bazı subayların, *'Edirne Enver'in eline geçeceğine Bulgarların elinde kalsın.'* dedikleri nakledilir.

İttihat Terakki Partisinin desteğinde kurulmuş bulunan Sait Paşa hükûmeti 16 Temmuz 1912'de Hürriyet ve İtilaf Partisi ve Halaskâr Zâbitân asker grubunun baskılarına daha fazla dayanamayarak çekilir. Bir süre önce de Hareket Ordusu komutanı Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa yolsuzluk iddiaları ile ve Posta Nazırı Talat Paşa'nın baskıları altında istifa etmişti. 22 Temmuz'da Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında 'Büyük Kabine' kurulur. Bâbıâli'nin diri insanlara ihtiyacı vardır; halbuki kabine 'yorgun' yahut 'yaşlılar kabinesi' olarak anılır. Mecliste okunan programında, ordunun siyasetten uzaklaştırılması ve seçimlerin dürüst

yapılması temel mesele olarak açıklanır. Meclis Başkanlığına seçilen Halil Bey'e mektup yazan bir "Kurtarıcı", Meclisi "Fındıklı kulüp ve tiyatrosu" olarak niteler ve hemen feshedilmezse, "vazife-i vataniye"lerini yapacaklarını söyler.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti, özellikle ordunun siyasetten uzaklaştırılması konusunda ciddi bazı düzenlemeler yaparsa da, dış gailelerin yoğunluğu altında bunlar kâğıt üzerinde kalır; uygulamaya geçilemez.

Dış İşleri bakanı Gabriyel Noradukyan Efendi'nin, *"Balkanlardan imanım kadar eminim."* dediğinin halk içinde yayıldığı günlerde, Balkan devletleri bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra, resmî seferberlik ilan ederler. Ertesi gün (1 Ekim'de) de Osmanlı seferberlik ilan eder ve savaş için hazırlıklara başlar.

8 Ekim 1912'de Karadağ'ın savaş ilan etmesiyle, Balkan Savaşı başlar. Diğer Balkan devletleri de yürürler. Arnavutluk'ta ise ayaklanma henüz sona ermemiştir. Her şeye rağmen, Avrupalı devletler Balkan devletleri ittifakının Osmanlıya bir şey yapabileceğini düşünmemektedirler. Osmanlı ordusunu, siyasetin ne hale getirdiğinin yeterince farkında değillerdir. İçeride ordunun itibarı çökmüştür; ne Osmanlı halkının, ne de ordusunun kendine ve kurumlara güveni kalmıştır. Fedakârlık ve kahramanlığı her zaman teslim edilen askerin, komuta kademesine güveni bitmiştir. *"Makedonya ordusu komutanı İsmail Fazıl Paşa, asker yetersizliğinden, bir kısım subaylara güven olmadığından, birliklerini terk edip isyancılara katılan subaylardan, taburlardan ve sınırları bırakıp kaçan asilere katılan jandarma ve sınır muhafızlarından bahseder."* (Aydemir, *a.g.e.*, c.II, s.250) Rumeli'deki askerler yorgun ve bıkkındır; terhis beklemektedir. Büyük Kabine, Balkan devletlerinin el altından seferberlik hazırlıklarını yaptığı günlerde askeri terhis etmeye başlamıştır.

Bulgarca da bilen Enver Bey için, Balkan Savaşı beklenen bir hesaplaşmadır; Makedonya dağlarındaki çete savaşlarında, Bulgarların bu hesaplaşma için o günlerden hazırlandıklarına kesin kanaat getirmiştir. 7 Mayıs 1911'de yazdığı mektupta bunu açık olarak ifade eder. (Hanioğlu, *a.g.e.*, 19. mek.) Bu kanaat dönemin bütün genç subaylarında hakimdir. Şevket Süreyya Aydemir, o dönemde yetişen bütün genç subayların, bu savaşı beklediklerini söyler ve şöyle tahlil eder:

> "Ordunun değerli genç subayları için Balkan Savaşı korkulmayan, beklenen, kaçınılmaz bir olanak, hatta bir idealdi. Evet, er geç bir Balkan Savaşı patlayacaktı. Bunun pek de uzak olmadığı, Rumeli'de uyanık Türk subayları arasında çoktan beri yerleşmiş bir kanaat halindeydi. Zaten Harp okulları ile kurmay okulunda bütün stratejik problemler, hemen daima Balkanlarda bir savaş ihtimali üzerinde toplanıyordu. Bu okullarda yetişen subaylar, daha mektep sıralarında bu ihtimalin akla gelebilen problemlerinin çözüm yollarını aramakla kafalarını yorarlardı. Okullarda ve öğrenciler arasındaki tartışmalar da çok defa bu konular üzerinde geçerdi. Harp okulu ile kurmay okulunu bitirenlerin büyük çoğunlukla Rumeli ordularında görev almak heves ve gayretleri daha okul sıralarında iken bir gün patlayacağına inandıkları bu hesaplaşmanın içinde bulunmak içindi. Savaş bir gün mutlaka çıkacak ve bu genç subaylar bu harpte, bir yenilgi ile biten 1877-78 (93) savaşının intikamını alacaklardı. 1897 Osmanlı-Yunan savaşının zaferle bitmesine rağmen, sonucunun aleyhimizde olmasını yeniden hesaplaşacaklardı." (Aydemir, *a.g.e.*, c.II, s.295-96)

İsmet İnönü, Balkan Savaşı öncesini şöyle anlatır: "3. Orduda üç vilayet için genel bir müfettişlik kurulmuş, bunun yanına Rusya ve Avusturya'dan 'ajan' denilen memurlar katılmış, komitacıların takibi, azlık milletlerin hali ile beraber idare kontrol altına alınmıştı. Bu durumu içimize sindiremiyorduk; er geç, mutlaka bir harp patlayacaktı." (İnönü, *a.g.e.*, s.36) Osmanlı Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'nın, Yemen'e giderken, kendisini de yanına alması karşısında, düşünce ve duygularını şöyle ifade eder: "O zamanki anlayışımla bana ilk ağır gelen şey, okuldan beri idealim olan, bir Rumeli Savaşı'nda görev yapmak imkânım kayboluyor düşüncesiydi. Biz Yemen'deyken, Rumeli'nin kaderini belirleyecek savaşın patlayacağı, bende şaşmaz bir kanaat halindeydi."

Genç Osmanlı subaylarının hırsla bekledikleri bu savaşı, Osmanlının kazanacağına Avrupalı devletler de inanıyorlardı ki, savaşın sonucu ne olursa olsun sınır değişikliklerini kabul etmeyeceklerini açıkladılar.

Savaşın başlamasından bir süre önce, 80 bin kadar Osmanlı askeri terhis edildiyse de, bunların bir kısmı geri çevrilmiştir. Esasen Edirne'deki I. Ordu ve Selanik' teki II. Ordunun toplamı 350.000 civarında idi ki, Balkan ordularının toplamından az da olsa, küçümsenecek bir miktar değildir. Ancak, seferberlik ilanında geç kalınmış ve çalışmalar çok ağır aksak gitmiştir. Şark Ordusu (II. Ordu) komutanı Abdullah Paşa hatıralarında Kabineye verdiği bilgiyi şöyle anlatır:

> "Balkan devletlerinden sadece Bulgaristan'la bile yapılacak savaşı başaracak bir orduya sahip olmadığımızı, savaş kuvvetlerimizin perişan halini, ahvalini birkaç sözle arzettim. Ve Osmanlı ordusu düşmanı Çatalca'da durdurabilirse, bunu büyük bir başarı sayacağımı ilave ettim."

Şevket Süreyya'nın, *"Savaşı, daha savaştan önce, ruhunda ve imanında kaybetmiş"* dediği Genel Kurmay Başkan Vekili Hadi Paşa ise, Edirne Kalesinde bir habbe erzak olmadığını, askerin elbisesinin noksan olduğunu, ikmal ve iaşe işlerinin düzenlenemediğini, bunun için en az bir buçuk aya daha gerek olduğunu söylemektedir. Garp Ordusu (III. Ordu) ise Arnavutluk isyanı döneminde tamamen rayından çıkmış, daha savaş başlamadan şehirleri düşmana terk edecek hale gelmiştir. Ordu komutanı, *"Bu ordu savaşamaz; ne yapacaksanız barış yoluyla ve diplomasi tedbirleriyle yapmaya çalışın."* demektedir. Sonuçta, Osmanlı ordusu, moralsiz, disiplinsiz, heyecansız, komuta kademesi ise ümitsiz, bilgisiz ve plansızdır.

Savaş başlayınca da, Genel Kurmayda bu savaş için hazırlanan planlar bir türlü bulunamaz! Savaş Bakanı Nazım Paşa da Rumeli'de hazırlıkların tamam olduğunu bildirir ve Şark Ordusuna Bulgarlara hücum emri verilir. Ancak hırslı dövüşen Bulgar kuvvetleri karşısında çekilmek zorunda kalırlar; Bulgarlar 20 Ekim'de Mestanlı'ya girerler. 21-23 Ekim arasında Edirne'nin 25 kilometre kadar kuzeydoğusunda, Sülüoğlu ve Pınarhisar civarında yeniden karşılaşma olur. Osmanlı üstün durumda görünse de, menzil teşkilatları zamanında kurulamadığından ikmal ve iaşe sıkıntıları vardır. Tümen komutanı Ömer Yaver Paşa kendisi için peksimet bulamadığını söyler. Şiddetli yağmur altında ve çamur içinde yirmi saat yol yürüyen asker bitkindir. Soğuktan ve yağmurdan korunmak için elbiseler yeterli değildir. O gece Osmanlı ordusunda sarsıntı başlar. Ertesi gün Bulgarlar yeni bir saldırıya geçince, Osmanlı ordusu çekilmeye başlar. 28 Ekim-2 Kasım arasındaki Lüleburgaz çarpışmalarında da Bulgarlar baskındır. 5 Kasım'da Osmanlı Şark Ordusuna, Çatalca hattına yani Büyük Çekmece-Terkos çizgisine çekilmesi emri verilir. Bulgarlar burada durdurulur; birkaç hücum denemesi püskürtülür.

Büyük Kabine istifa eder ve yerine Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurulur: 29 Ekim 1912.

1912 Kasım ayı başında Selanik'in düşeceğinden korkan Hükûmet, burada oturmaya mecbur edilen Sultan II. Abdülhamit Han'ı İstanbul'a getirir. Bunun için Almanlardan rica edilen bir savaş gemisi Selanik'e gönderilmiştir. Kendisine gazete verilmediği için dünyadaki gelişmelerden habersiz olan Abdülhamit Han, verilen haberlere çok üzülür ve

“Sefaretlerde elçiler, askerî ataşeler var; bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeyden haber alınamamış mı?” diye vahlanır. Yine anlatılanlara göre, Kiliseler meselesinin halledilip edilmediğini sormuş; halledildi cevabını alınca da, ittifakı doğal karşılamıştır. Kendisini almaya giden Damat Mehmet Şerif Paşa’nın yazdıklarına göre, eski padişah önce Selanik’ten ayrılmak istememiş, *“Ben de bir silah alır, askerlerle birlikte savunmada bulunurum; ölürsem şehit olurum; ben zaten ölmüş bir adamım.”* der. (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c.4, s.396)

Selanik-Manastır çevresinde yerleşmiş olan Osmanlı Garp ordusunun vaziyeti ise daha kötü idi. Sırp ordusu 20 Ekim’de Prişt ine’yi alarak ilerler ve 22 Ekim’de Kosova’da Osmanlı ordusunu bozar. Yunan ordusu da aynı gün Serfiçe’ye girerek kuzeye doğru ilerlemeye başlar. Garp ordusunun Vardar’daki birliklerinin saldırılarını 23-24 Ekim arasında püskürterek Yeni Pazar’a giren Sırp kuvvetleri Komanova’daki Osmanlı Vardar kuvvetlerini geri çekilmeye zorlar. Osmanlı birlikleri Vardar’a doğru bozuk düzen çekilmeye başlar. Bu noktadan itibaren, birleşen Karadağ, Sırp ve Bulgar kuvvetleri iki koldan ilerlemeye başlarlar. Deniz ve demir yolları düşman eline geçtiğinden Osmanlı birliklerinin İstanbul ile bağlantısı kesilir. Balkanlarda bozgun havası yayılır. Bu bozgun ve zulüm içindeki sivil halkın İstanbul’a doğru göçleri ise, hatırlanmak istenmeyecek kadar yoğun ve acıdır. Anadolu’nun bir çok yerinden daha önce Türk yurdu olmuş Rumeli’nin her yanında, koca Osmanlı çınarı köklerinden sökülmüş olarak kan ve gözyaşı içinde Asya’ya, bayrağın dalgalandığı yere göçmektedir...

“Kâbe-i hürriyet Selanik” kenti Yunan’ı davet eder ve Selanik komutanı Tahsin Paşa tek kurşun atmadan kolordusunu teslim eder. Sırplar 26 Ekim’de Üsküp’e girerler. Osmanlı Dış İşleri Bakanı beş büyük devletin büyükelçilerini çağırarak onlara şunları söyler:

> “Türk Hükûmeti Çatalca hattını sonuna kadar savunmaya karar verdi. Zafer ümit ediyoruz; fakat aksi de olabilir. Bu takdirde Bulgar orduları şehrin kapılarına dayanabilir ve Bulgar Kralı daha önce ilan ettiği gibi muzaffer orduları başında şehre girebilir. Bulgar Kralı bu harbin bir Haçlı seferi olduğunu ilan etti. Bulgarlar yolları üstündeki İslamları öldürüyorlar. İstanbul şehri Halifeliğin merkezidir; altı yüz bin Müslüman ve üç yüz elli bin gayrimüslim vardır. Hükûmet bütün azınlıkları korumaya azimlidir; fakat, Bulgarlar şehre girdikleri takdirde durumun ne olacağı bilinemez. Sultan ve Veliaht Sarayda kalacaktır. Ve icap ederse vazifeleri başında öleceklerdir. Avrupa’yı son durumdan haberdar ettik; şayet Avrupa Bulgarları durdurmazsa, vaziyet

çok vahim olabilir.” (Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s.128)

Manastır'a çekilmekte olan Osmanlı kuvvetleri 14-18 Kasım arasında yeniden tutuşursa da bir şey yapamazlar. Sırp kuvvetleri Manastır'a girer. Cavit Paşa komutasındaki bir Osmanlı tümeni, isyan halindeki Arnavutluğa çekilerek mücadelesini sürdürmeye ve asilerin ortasında tutunmaya çalışır. Yunanlılar Limni, Midilli ve Sakız adalarını işgal etmiştir. Kuşatma altındaki üç kalemiz direnmektedir: Yanya, İşkodra ve Edirne: Esat Paşa, Hasan Rıza Paşa ve Şükrü Paşa.

29 Kasım 1912'de, Osmanlı milletvekillerinden İsmail Kemal tarafından Avlonya'da, Arnavutluk'un bağımsızlığı ilan edilir; şenlikler başlar. Osmanlı ordusundaki Arnavutlar geri çağrılır.

Edirne kuşatma altındadır. Çatalca hattında mevzilenmiş olan tarafların top sesleri Dersaadet'ten duyulmaktadır. Yabancı devletler gemi gönderip asker çıkartarak İstanbul'daki mensuplarını korumak talebinde bulunurlar; hükûmet kabul eder. Bir yabancı görevli kendi bakanlığına şöyle bildirir:

“Bulgarlar Çatalca'da hiçbir dirençle karşılaşmadılar. Nazım Paşa'nın ordusu bozuldu. Sultan ve hükûmeti Bursa'ya kaçmak istiyor. Bu durumda binlerce kayıkçı ve aşağı tabakadan softalar camilerde, mezarlıklarda toplanıyorlar; zira Bulgar Kralı Hrıstiyanları korumak için şehirdeki askerlere emir verdi. Almanya ve Avusturya Boğazların milletlerarası olmasını istiyor; tam bir anarşi havası var.” (Ulubelen, *a.g.e*, s.126-7)

Bulgarların İstanbul üzerine yürüme tehdidinin yaşandığı bu anlarda bile, Enver Paşa ve arkadaşları direnmek, savaşa devam etmek için uğraşırlar. Bu tavır halkın hoşuna gidiyor; öfkeli, diri, korkusuz bir yönetim ümidi onları da canlandırıyordu.

Bulgarların İstanbul'a girme ihtimali Rusya'yı harekete geçirir; İstanbul eğer Türklerden çıkacaksa, mutlaka Ruslara geçmelidir... Dışişleri Bakanı Sazanov, hemen yürüyüşlerini durdurmaları için Bulgarlar'a nota verir. (Ulubelen, *a.g.e.*, s.125) Gerçi Bulgarların da yürüyecek hali kalmamıştır; ama, Osmanlı ordusu perişandır.

3 Aralık'ta fevkalade ağır şartlarla bir ateşkes imzalanır; Yanya ve İşkodra'yı kuşatmış olan Yunan ve Karadağ hükûmetleri ateşkesi imzalamazlar. Ateşkes anlaşmasına göre, Osmanlı, kuşatma altındaki

Edirne’ye hiçbir yardım gönderemeyecektir; fakat, Edirne’den geçen trenler Bulgar ordusuna silah ve mühimmat götürebileceklerdir.

* * *

Enver Bey Trablusgarp dönüşü, 2 Ocak 1913’te Hurşit Paşa komutasındaki X. Kolordu kurmay başkanlığına tayin edilmiştir. Savaşın ilk aylarında Enver Bey ümitlidir; Çatalca önlerinde Bulgar ordusunun yok edilebileceğini düşünmektedir. Bir yandan da Alman hükûmetinden yardım beklemektedir; yardım edilirse, halkta doğan sempati kazanılabilir, diyor. (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.141, 22 Aralık 1912) Bir yandan da Savaş Bakanı Nazım Paşa’yı savunmada kalmayıp Bulgarlar üzerine saldırıya geçmeye ikna etmeye çalışmaktadır. Ordu kurmay başkanı da biraz gayret ederse gücümüzün yeteceğine Nazım Paşa’yı inandırabiliriz, diyor. *“Harekete geçmeye karar verilirse, ben esas işleri yapacak kuvvetlerin kurmay başkanı olacağım.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.142, 26 Aralık 1912)

İçerdeki parti çekişmeleri ve düşmanlıklar cephelerdekinden daha şiddetlidir. *“Burada kendimi tamamen düşman bir muhitte hissediyorum. Gizli bir düşmanlık bu. Hükûmet de, Savaş Bakanı da kibar davranıyorlar ama, beni hafiyelere takip ettirdiklerini biliyorum.”* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.143, 28 Aralık 1912)

Diğerleri gibi demokratik anlayış ve terbiyeden mahrum olan İttihat Terakki de, yeniden iktidara gelişini Büyük Kabine’nin uğrayacağı bir savaş yenilgisine bağlamış gibidir. Mücadelesinde her türlü aşırılık vardır. O kadar ki, bazı İttihatçı subayların ordu içinde, Trakya’yı terk ederek Anadolu’ya çekilmemiz gerektiği yolunda propagandalar yaptığı tespit edilmiştir. Edirne müdafii Şükrü Paşa, o sırada gönüllü asker olan Talat Beyi, asker arasında olumsuz konuşmalar yapması sebebiyle Edirne dışına çıkarttığını yazar. Sözün kısası, üslupsuz siyasi çekişmelerin yarattığı parçalanmalar, esasen zayıf durumda olan ordunun direncini iyice kırmıştır.

> “Düşmandan çok daha kuvvetli olduğumuzu kesinlikle hissediyorum; bu sebeple işin ucunu bırakalım istemiyorum. Böyle olmazsa, eh o zaman da orduyu ve donanmayı zafere paşalar olmadan götürürüz. İlk adımı bu yönde donanma atar; ordu da ardından harekete geçer. Yarın bir daha Çatalca hattını göreceğiz. Sonra Dışişleri Bakanıyla yapacağım görüşme, Londra konferansının yeşil halısı üzerindeki son tutumumuzu tayin edecek.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.143)
>
> “Çatalca’dan döndüm şimdi. Ordunun maddî ve manevi gücü fevkalade. Çok iyi

siper alınmış.” (Hanioğlı, *a.g.e.*, m.144, 31 Aralık 1912)

Bu yorumlarda Enver Bey'in, hiçbir şart altında eksilmeyen inanç ve ümidini görebiliriz. Enver Bey'in haklı olduğu nokta, eski paşalarla artık savaş yapılamayacağı ve ordunun komuta kademesinin bütünüyle gençleştirilmesi gereği idi ki, bunu da sonunda başaracaktır.

Bu sıralarda Londra'da, Şark işlerini görüşmek üzere büyükelçiler konferansı toplanmış ve Arnavutluğun istiklalini kabul etmiştir. Balkanlı müttefikler halen kuşatma altında olan Edirne, Yanya ve İşkodra da dahil olmak üzere bütün Osmanlı Avrupa'sının kendilerine verilmesini istemektedir. Osmanlı ise Makedonya'da bir Hristiyan prensin, Arnavutluk'ta ise bir Osmanlı şehzadesinin idaresinde özerkliğe razı olmaktadır. Osmanlı orduları her yanda mağluptur; ama, büyük devletler savaş patlamadan önce, sonuç ne olursa olsun sınırların değişmeyeceğini ilan ettiklerinden, Osmanlı masa başında direnmektedir. Rical-i devlet anlamakta zorluk çekmektedir ki, Osmanlı yenildiğine göre, artık verilen bu sözün bir değeri kalmamıştır... Belki de çok iyi anladıkları halde, zevâhire yaslanmaktan gayrı çareleri yoktu. Londra görüşmeleri kesilir...

İç siyasi durum kötüdür. Askerî çevreler Enver Bey'den bir şeyler yapmasını beklemektedir.

> “Genel karargâhta bütün arkadaşlar bana çok güveniyor gibiler. Sana, geçen gün Bakanlığın koridorlarında karşılaştığım bir kurmay miralay (Harp Akademisinde tarih hocamdı) ağlayarak bir çok kere ellerimi öptü, dersem, ki bu, sık sık tekrarlanan bir durum; böylece anlarsın ki, herkesin gösterdiği güvenden hoşnut, memleketime büyük hizmet vermeyi düşünüyorum. Biliyor musun, bir seferinde hiç hak etmediğim bir defne yaprağı aldım.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.145, 3 Ocak 1913)
>
> “Ama maalesef hükûmetin şerefli olmayan bir sulha doğru gittiğini görüyorum. Çünkü bütün Avrupa'nın, bizim zayıflamamız karşısında menfaati var. Bu yüzden zaten yeterince ödlek olan hükûmetin cesaretini kırıyorlar.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.146, 4 Ocak 1913)

Mektup, Almanya ile ilgili şu tahlille sürüyor:

> “Almanya kendi cephesinden Küçük Asya'ya el koymak vaktinin böylece daha yaklaşacağını düşünüyor. İtalya yeni fethini güçlendirebilir. Avusturya Sırbistan'dan istediğini elde etti, Bulgaristan'ı da kendi tarafına çekecek. Romanya da kendine düşen payı aldı.”

Herkes Birbirine Karşı Dolap Çeviriyor...

İÇERİDEKİ durumu ise şöyle özetliyor:

> "Ama içeride birbirimizi boğazlayacağız yakında. Eğer planım başarılı olursa bu ihtimali uzaklaştırırız. Aksi halde ne olur bilmem. Herkes birbirine karşı dolap çeviriyor. Şimdilik bana doğrudan doğruya saldırmıyorlar ama, istikbali garantileyemem.
>
> Ama, her şeyden önce ümitsiz olmadığımı düşünün. Günün birinde memleketimi benim istediğim gibi göreceğimi düşünüyorum her zaman. Sadece Allah! Biliyorsun her şeyin üstesinden gelebilirim."

Nazım Paşa'nın Sadrazam ve Savaş Bakanı olmasını istiyor. "*Şu sırada dürüst ve enerjik hareket etme kabiliyetinde olan tek adamın o olduğunu görüyorum. Oldukça tarafsız bir hükûmet de kurabiliriz ve bu yolla orduyu siyasetten kurtarırız; çünkü ben ve bütün arkadaşlarım bunun için çalışırız.*" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.147, 10 Ocak 1913) Barıştan önce Nazım Paşa'nın savaş yanlısı bir tutum açıklamasını ister; böylece halkın sempatisi kazanılabilecektir. Nazım Paşa'yla anlaştıktan sonra Saray'a gider ve Padişah'a durumu arz eder; Padişah da kabul eder.

> "Ümit ederim böylelikle savaş yeniden başlar ve iki yüz bin askerimiz Avrupa'ya, değer verilmeyi hak ettiğimizi gösterirler. Arnavutluk'ta Karadağlılar, Sırplar ve Yunanlılar çok kötü şartlardalar. Kuzey Arnavutluk'un ortasında, Luma Malisörleri 13 Sırp bölüğünü katletmişler ve iki bölüğü de esir almışlar. Sırpların bütün muhaberat hatları kesik. İşkodra civarında Karadağlıların yardımına gelen Sırp kuvvetleri yenilmişler ve büyük kayıplar vererek geri püskürtülmüşler. Öbür gün, direnişi organize etmek ve bütün Arnavutluğu ayağa kaldırmak için, oraya, Arnavutluk ileri gelenleri ve subaylardan oluşan bir grup göndereceğim. Arnavutluk'un güneyinde her şey iyi gidiyor. Eğer her şeyi istediğim gibi harekete geçirebilirsem, durumu kurtarabileceğimi ümit ediyorum."

Burada, Enver Bey'in, kendine, ülkesine, askerine ve Allah'a olan sarsılmaz iman ve güvenine yeniden dikkati çekmeliyiz. Balkan Savaşı ki, Ordumuzun en büyük tarihî ayıbıdır ve milletimize çok derin acılar

yaşatmıştır. Osmanlının artık ayağa kalkamayacağı kanaati bu savaşla yerleşmiş ve Müslüman unsurlar içindeki milliyetçilik yönelişlerini de bu endişe beslemiştir. Buna rağmen, Enver Bey'in mektuplarında hiç de o hava yoktur. Balkan Savaşı felaketinden değil, bir askerî harekâtın taktik ileri-geri hareketlerinden soğukkanlı bir üslupla söz eder gibidir. Ve, gereği gibi davranıldığında kazanılacağından yine şüphesi yok gibidir. Herkes kendi ölçüsünde vatanperverdir; yaşanan acıları herkes kendi mizacınca çekmektedir. Ancak, onun bu edada davrandığı olaylar karşısında, ordu mensupları dahil herkes yılgındır, kurmay tarih hocası, ağlayarak öğrencisinin elini öpecek kadar çökmüş, çaresizdir.

Enver Bey yıkılmayan ruh gücüyle, aslında sorumluluğunu çok aşan sorunlara çare aramaktadır. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı esnasında Meclis'te yaptığı bütün bilgilendirme konuşmalarında, çok iyimser olmak, hatta gerçekleri gizlemekle suçlanmıştır. Sarıkamış Harekâtını ise, sorumluluğunu yüklenmemek için, Meclis'ten ve bütün kamuoyundan hassasiyetle gizlediği ileri sürülmüştür. Bu iddialar eğer iyi niyetli ise, Enver Paşa'nın karakterini yeterince tanımamaktan doğmuştur. Sözünü ettiğimiz Balkan Savaşında Enver Bey'in hiçbir dahli yoktur; ama, olaylara bakışı ve aksettirişi aynıdır.

10 Ocak 1913 tarihli mektubunda, Bâbıâli baskınının haberini verir gibidir: *"Bugün hakikaten alt üst oldum. Şerefsiz de olsa yaşamak isteyen bir sürü insanın, memleketi, onu yutacak olan yıkıntıya doğru götürdüklerini gördüm! Ah sevgili, düşünün ki, şu anda titreyen elleriyle birkaç ihtiyar, bu kadar sevdiğim, her şeyin üstünde sevdiğim vatanımın vasiyetnamesini imzalıyorlar. Bu sınırsız sevgi beni nasıl sonuçlanacağını bilmediğim çılgınlıklar yapmaya itecek zannediyorum."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.148. mek, 10 Ocak 1913)

Şerefimizi kaybediyoruz, diyor, benim iyi bir asker veya vatansever olmam neye yarar.... *"Yok, ben akıntıya karşı yüzmek istiyorum, ya da uçurumdan aşağı yuvarlanmak..."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.149, 11 Ocak 1913)

> 14 Ocak 1913:
>
> "Hükûmet düşecek. Memleketin durumu belirsiz. Herkes benden çok ümitli, bense genç insanlar ve hakiki vatanseverler hariç herkesi hatalı ve düşman görüyorum. Benim fikrim o ki, hükûmetin her yerinde korku hüküm sürüyor. Savaşın neticesi de gitgide bizim aleyhimize olmaya başlıyor." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.150, 14 Ocak 1913) Paşalar yeteneksiz ve enerjisiz; "Kaybedeceğimizi söyleyerek savaşa başladılar ve

çürümüş insanlar topluluğu hâlâ iktidardalar. Bir ihtilalci gibi hareket etmek istemiyorum; ama, bu durum nereye kadar böyle devam edebilir?”

İstanbul’a getirilen savaş yaralılarını ziyaret eder. *“Bu yiğit insanlar beni çok heyecanlandırdı ve kuvvet verdi. Enerjimizi korumak için dişlerimi sıkıyorum; bir şeyler olacağını hissediyorum. Benim için ve vatanım için dua edin.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., 150. mek.)

> “Eğer Hükûmet, Edirne’yi hiçbir çaba göstermeden bırakırsa, orduyu terk edeceğim. Açıktan açığa savaş çağrısında bulunacağım. Ne yapacağımı bilmiyorum; daha ziyade söylemek istemiyorum. Tavsiyelerini düşüneceğim! Vatanı kurtarmak ya da şerefimle ölmek için her şeyi alt üst edeceğim. Daha iyisini kurmak için her şeyi yıkacağım. Ama, bu kadar uzağa gitmeye ihtiyacım olmayacağını ümit ederim.” (Hanioğlu, *a.g.e*, m.151, 12 Ocak 1913)

Birkaç kez ifade edildiği gibi, siyasi grup ve partiler o kadar üslupsuz ve dengesiz bir çekişme halindedir ki, herkesin dilinden vatan kurtarma sözleri döküldüğü halde, herkesin kavgası, siyasetteki rakibiyledir.

> “Herkes canımı sıkıyor; dost olsun, düşman olsun herkesin korkak, ödlek, tedbirli ve kendi menfaatlerini düşünen insanlar olduğunu görünce tamamen alt üst oluyor ve kendimi kaybediyorum. .... Ah, savaş çıksa mutlaka kazanırdık. Bakanlar Kurulu nota hazırlıyor; müttefiklerin kabul etmemesi için Allah’a dua ediyorum. O zaman savaş çıkar; savaş, yani Türkiye için hayat...” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.155, 27 Ocak 1913)

Bu arada İtalyanlarla görüşür. İtalyanlar yeni bir savaşa gerek kalmadan (Edirne ve On iki Ada’yı garanti etmek üzere) uygun bir anlaşma temin ederlerse yahut savaşa girip de yenilirlerse, yeniden Trablusgarb’a gidip, orada İtalyanlar’la dost ama bağımsız bir devlet kurmak düşüncesindedir. Düşündüklerini yaptırabilmek için genç oluşundan yakınır: *“Amma savaş sever oldum, ama, her şeyi kurtarmak için başka çare yok. Ordumuz şimdi daha kuvvetli, daha düzenli..... Her şeyi zorla ele almak ve dünyaya bir tek insanın neler yapabileceğini göstermek için kırlaşmış bir sakalım olsun, ne kadar isterdim.... Şimdilik 24 saatte 36 saat çalışıyorum! Bu beni eğlendiriyor; kendimi her zamankinden daha dinç hissediyorum.”* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.156, 28 Ocak 1913)

23 Ocak 1913 Sabah saat 7.

29 Teşrinevvel 1912’de Ahmet Muhtar Paşa’nın ‘Büyük Kabine’si Halaskâr Zabitanın baskıları ile istifa etmiş ve Kâmil Paşa dördüncü kabinesini kurmuştur. Londra Konferansı ardından Düvel-i Muazzamanın

(Altı büyük Av-rupa devleti) büyük elçileri 17 Ocak1913'te Osmanlı Sadrıazamına bir nota verirler. Bu notaya göre Edirne'nin Bulgarlara bırakılarak Midye-Enez hattı ile yetinilmesini, aksi halde İstanbul'u da kaybedebilecekleri ihtar edilmektedir.

Hükümet bu notaya karşı tek başına karar almak istemez. Saray'da büyük bir Danışma Kurulu toplanır. Uzun müzakerelerden sonra Edirne'nin veril-mesine karar verirler. (İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrıazamlar,* İstanbul 1962, c.II, s. 197) Ordunun komuta kademesi Çatalca'da atılacak top mermisi kalmadığını bildirirken, Sirkeci'de iki tiren cephane yüklü olarak hareket emrini beklemektedir. Belli ki çevrede büyük bir şaşkınlık vardır; orduyu yönetenler ruhen bitmişlerdir.

İsmail Hami Danişmend farklı yazar. Onun yazdığına göre, Danışma Mec-lisi Edirne'yi vermeyi kabul edemez. İkinci ihtimal savaşa devamdır, ona da güç yetiremez. Edirne'nin özel bir statü ile bağımsız bir şehir haline getiril-mesi teklifi hazırlanıp büyük devletlere sunulacaktır. (İ. Hami Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi,* c. IV, s.1276)

Ziya Nur beyin yorumuna nazaran bu teklifin Avrupa ve Balkanlı devlet-ler tarafından kabul edilme ihtimali yoktu. Kâmil Paşanın, Balkanlı devletlerin paylaşma kavgasına düşecekleri ve bu teklifin Osmanlı için zaman kazandıracağı kanaatinde olduğunu söyleyenler de vardır. Ziya bey Kâmil Paşa kabinesinin bunu başaramayacağı kanaatindedir. (Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi,* İst-1994, c.6, s.78 ve devamı)

Şimdi Enver Bey'i dinleyelim:

> "Böylece kendi tedbirlerimi almaktan başka yapacak şeyim yok; yani hükûmeti düşürmek ve fikrimi yeni bir hükûmete kabul ettirmek. Her şey şimdiden hazır. Eğer bu, memleketi kurtaracaksa mutlu olurum. Ölürsem, vazifemi yapmış kabul ederim kendimi. Allah'a dua ediyorum; eğer projem Türkiye'ye mutluluk getirmezse, beni öldürmesi için dua ediyorum. Allah sizi korusun. -Ata binmem lazım, beni bekliyorlar..." (Hanioğlu, a.g.e., m.152, 23 Ocak Perşembe, 1913)

Bu at, Enver Bey'i Bâbıâli baskınına götürecektir.

Sonunda, Bâbıâli baskını tamamlanır. *"Darbe çeyrek saatte olup bitti. ... Sadece kan dökmenin benim programımda olmadığını sana söyleyebilirim. Kâmil'in yaverlerinden birinin ateş etmesi üzerine karşılıklı birkaç kurşun atıldı; iki yaver, bir sivil polis ve maalesef olay yerinde bulunan dostum Nazım (Paşa) yere düştü. Her şey bana rağmen ve arzum*

hilafına oldu; ama oldu. Ümit ederim bu, memleketime mutluluk getirir.” (Hanioğlu, *a.g.e*., m.153, 25 Ocak 1913, akşam)

Bu hükûmet darbesi, tek başına Enver’in bir hareketi gibi görülse de, İttihat Terakki Partisi’nin düzenlemesidir. Fikir, Enver Bey’den yahut bir diğerinden gelmiş olabilir; ama, karar alınmıştır. Beş on kişiyle Bâbıâli’yi basıp hükûmeti devirmek gibi, hiç de akıllıca olmayan bir hamleyi de ancak Enver Bey gibi gözü kara biri yapabilirdi.

O gün Bakanlar Kurulu toplantısı devam ederken, Kaymakam (yarbay) Enver Bey kır atı üzerinde ve yanında Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Filibeli Hilmi, Mustafa Necip, Vodineli Koca Mehmet, Yakup Cemil ve Ömer Naci olduğu halde Cağaloğlu yokuşunda görünür. Enver Bey, amcası Halil’in de yanında olduğunu yazar. Kır atın çevresindekiler “Yaşasın Enver, yaşasın millet!” diye bağırmaktadır. Çevredeki kalabalık giderek yüz-iki yüz kişiyi bulur. İttihatçıların ünlü hatip subayı Ömer Naci ise “Vatandaşlarım, aziz Osmanlılar..” diye coşkun nutuklarından birini çekmektedir. Bazı İttihatçılar Bâbıâli’nin karşısındaki Mazulin Kıraathanesi’ne dalarak, “Ulan, tuu... Ne duruyorsunuz, vatan gidiyor, din gidiyor alçaklar!...” haykırışlarıyla kalabalığı dışarı dökerler.

Enver Bey Bâbıâli’ye gelir ve binek taşında atından iner. Bu sırada Bâbı-âli’yi korumakla görevli olan Uşak Taburu görünür. Enver Bey tabur komutanını çağırarak sert bir emir verir. Bunun üzerine askerler Nallımescit önüne çekilerek silah çatarlar. Bazı tarihçiler, tabur komutanı ‘Baloncu’ namıyla bilinen Osman Bey’in, Enver’in tavsiyesiyle o göreve getirilmiş olduğunu söylerler. Şevket Süreyya ise, bu kadar kilit bir görevden sonra Osman Bey’in adının hiç duyulmadığına dikkat çekerek bunu doğru bulmaz.

Sadrazam Kâmil Paşa, hükûmetin toplandığı salondan çıkarak başbakanlık odasına geçmiş, orada Padişah iradesini tebliğ için gelmiş olan Mabeyn Başkâtibi ile görüşmektedir. Dışarıdan gürültüler ve silah sesleri duyulur. Savaş Bakanı Nazım Paşa, ne oluyor diye dışarıya fırlar. Şeyhülislam Efendi silah seslerini duyunca uygun bir yerde gizlenir; diğer bakanlar da bir başka odaya sinerler. Toplantı salonunda sadece, İttihatçılara karşı sert tedbirler alınması için uğraşan İçişleri Bakanı Reşit Bey, Vakıflar Bakanı Ziya Bey ve Denizcilik Bakan vekili Ferik Rüstem Paşa kalırlar.

Baskıncılar hole girdiklerinde, Mustafa Necip, kendilerini engellemek isteyen komiser Celal Efendi'yi vurur ve Başbakanlık yaveri Nafiz Bey'i de yaralar. Ancak Nafiz Bey de silahına davranarak Mustafa Necip'i vurur; ikisi de ölürler. Savaş Bakanı yaverlerinden Kıbrıslı Tevfik Bey de burada öldürülür. Öfkeyle dışarı fırlayan Nazım Paşa holde baskıncılarla karşılaşır ve *"Bre pezevenkler beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi..."* diye bağırırken, muhtemelen Yakup Cemil'in tabancasından çıkan bir kurşunla devrilir. O sırada Talat Bey ve birkaç İttihatçı ileri geleni de Başbakanlığa gelirler.

Nazım Paşa'nın öldürülmesinin önceden tasarlandığı bazı tarihçiler tarafından ileri sürülürse de, Enver Paşa'nın o günlere ait mektuplarından, *"Nazım Paşa yanlışlıkla vuruldu."* yolundaki savunmasının doğru ve samimi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, bu mektuplarda sadece Nazım Paşa'ya güvendiğini ve onun Başbakan ve Savaş Bakanı olmasını istediğini müteaddit kereler ifade etmektedir.

Enver Bey, olayın ayrıntılarını şöyle anlatır:

> "Yanımda atıyla H. ve bana sadık on kişiyle birlikte yürürken titremiyordum. Nereye yürüdüğümü biliyordum ve Bâbıâli muhafızlarının ateş etmek için tüfeklerini doldurduklarını gördüğümde de ellerim titremiyordu. Onları durdurmak için tek bir emrim yetti ve beni selamlayarak geçmeme izin verdiler. Yalnız içeride bir yaver ateş ederek arkadaşlarımdan birini öldürdü. Etrafımda vızıldayan kurşunlar beni durduramadı ve çeyrek saat içinde her şey bitmişti. Kâmil istifasını vermişti; tesadüfen Nazım iki yaveriyle yerde yatıyordu. İşleri yoluna koymak için yarım saat 'hükmettikten' sonra, yani ordu komutanı, İstanbul muhafızı, polis şefi, İçişleri bakanı ve Bâbıâli komutanı olarak da Halil'i tayin ettikten sonra Saray'a döndüm." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.156, 28 Ocak 1913)

Baskıncılar Başbakan Kâmil Paşa'dan istifa etmesini isterler. Kâmil Paşa Padişah'a hitaben *"Cihet-i askeriyeden vukubulan teklif üzerine..."* diye başlayan istifasını yazar. Baskıncılar, *"ahali"* kelimesini de ilave ettirirler. İstifa yazısını alan Enver Bey, Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'le birlikte Saray'a gelir. Padişah, yapılan teklif üzerine Mahmut Şevket Paşa'ya başbakanlık görevi vermek üzere saraya çağırır. Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yeni kabine kurulur. Sokaklarda *"Mahmut Şevket Paşa, Edirne'mizi kurtar!"* diye gösteriler yapılır.

Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında bakanlar kurulu çalışmaktadır. Ancak Mahmut Şevket Paşa'nın da yeterince cesur davranacağından emin değildir. *"Maalesef askerlerin büyük bir kısmı barıştan yana. Belki benim*

yaptıklarımı kıskandıklarındandır. Derne'de dolap çevirenler şimdi aynı şeyi burada yapıyorlar. Ama, orada olduğu gibi burada da vatanımı kurtarmak için her şeyin üstesinden geleceğim."

> "Bâbıâli'deyim. Her şey iyiye gidiyor, mutlak sükûnet. Zavallı Nazım öldü. Hükûmet kuruldu. Eski bakanlar iyi korunuyorlar. Yeni kabine gerektiğinde savaşa hazır; bizim arzumuzun iletilmesi bekleniyor. Her şey iyiye gidiyor. Eğer İzzet Paşa ordu komutanı olursa, ben de onun kurmay başkanı olacağım. Ya hepimiz öleceğiz, ya da vatanımızı kurtaracağız." (Hanioğlu, *a.g.e*., m.154, 24 Ocak 1913)
>
> "Kâmil'i devirip yerine biraz cesur Mahmut Şevket Paşa'yı geçirerek her şeyi kurtarabileceğimi zannediyordum. Ama, heyhat! Bu kadar saydığım kurmay başkanımız, her şeyi kendisiyle sürükleyebilecek bir ödlek çıktı. .... Kendimde bütün Bulgar ordusuna karşı koyacak gücü buluyorum." (Hanioğlu, *a.g.e*., 156. mek.)

3 Şubat 1913'te Bulgarlar yeniden Edirne'yi bombardımana başlar. Ertesi gün Çatalca mevzilerine saldıran Bulgar kuvvetleri püskürtülür.

Enver Bey bu sırada, Bulgarlara karşı harekete geçecek bir kolordunun kurmay başkanıdır. *"İşte savaş yeniden başladı... Ümitsiz değilim; ama fikrimi kabul ettirmenin imkânsızlığını görünce biraz sinirleniyorum. Eğer başkomutan olsaydım; istediğimi yapardım. ... Barışa doğru yürüdüğümüzü hissediyorum, görüyorum; ama hangi şartlar altında Allah'ım! Durumu ancak bir mucize değiştirebilir ve beni istediğimi yapabileceğim iktidar seviyesine getirebilir."* (Hanioğlu, *a.g.e*., m.157, Şubat 1913)

> "İstanbul'a dönüyoruz. Birliğimiz Çatalca hattının gerisinde olacak. Çanakkale'den öğleden sonra ayrıldık. Genel Karargâhın kararsızlığı yüzünden, denizde uzun bir gezinti yaptıktan sonra, tatmin olmamış olarak döndük. Başkomutan hâlâ beni fazla gözüpek zannediyor ve söylediklerime inanmak istemiyor." (Hanioğlu, *a.g.e*., m.158, 26 Şubat 1913)
>
> "Dünyada her şey benim arzu ettiğimin tersine gidiyor. Doğru, kader benden daha güçlü şimdi. Saldırıya geçmek için hiçbir imkân görmüyorum; ama, iyi bir savunma için bütün tedbirler alındı. Başkomutan Küçük Asya kıyısındaki yorgunluktan çok endişeli idi. Dün benim savunma projemi duyunca memnun oldu ve onu hiçbir değişiklik yapmadan kabul etti."

Hakkında çıkartılan, kendi zaferinden başka bir şey düşünmüyor dedikodularına üzülür.

> "Biliyorsunuz ki, mukaddes amacım için her şeyi feda edebilirim. Benim aleyhime çıkan söylentilere inanmayın. Ölümden korkmuyorum; ama yaşamak istiyorum." (Hanioğlu, *a.g.e*., m.159, 10 Mart 1913)

İki kişilik bir uçakta, hava subayının yerine geçerek bir keşif gezisi yaparlar, *“Düşman hatları üzerinde muhteşem bir uçuştu.”* der. (Hanioğlu, *a.g.e*., m.160, 20 Mart 1913)

İttihatçıların istediği hükûmet kurulmuş, ama hiçbir şey kazanılamamıştır. Direnen kaleler bir bir düşmektedir ve bunların siyasi sorumluluğu İttihatçı hükûmettedir. Manevi sorumluluğu en çok olan da herhalde Enver Bey’dir.

18-30 Mart arasında birkaç kere tekrarlanan Bulgar saldırıları püskürtülür; böylece İstanbul’un güvende olacağı anlaşılır. Ama, altı ay altı gündür kuşatma altındaki Edirne’de açlık ve hastalık Şükrü Paşa komutasındaki direnişi kırar; 26 Mart 1913’te Edirne düşer. Bu, tam bir millî yas olur. 22 Ekim 1912’den beri Erzurumlu Şükrü Paşa ve askerleri, Edirne’yi Bulgar saldırılarına karşı süpürge tohumları yiyerek ve eski günleri kıskandıracak bir iman ve tevekkülle savunmaktadır. Çatalca hattını yaramayan düşman, buradaki birliklerini de Edirne kuşatmasına kaydırmıştır. Ayrıca Sırp kuvvetlerinin yardımı gelmiştir ve kuşatma kuvvetleri yüz yirmi bini aşmıştır. Savunma, kırk bin civarında peksimetsiz asker ve aç kalan halktan ibarettir.

Öbür yanda, 6 Mart 1913’te, dört aylık bir savunmadan sonra, Esat Paşa atacak tek kurşunu ve yiyecek bir lokması kalmadığından, gözyaşları içinde Yanya kalesini Yunan’a teslim etmiştir. Orta Arnavutluk’ta, düşman ortasında bir ada gibi kalmış olarak dövüşen Cavit Paşa kuvvetleri de 25 Mart’ta teslim olmuştur. Rumeli’de direnen tek yer olarak, Hasan Rıza Paşa komutasındaki İşkodra kalesi kalmıştır. Ama, artık çözülen Osmanlıda ihanetlerin de düğümü çözülmüştür; İşkodra savunmacılarından, Sultan Hamit’e hal’ fetvasını tebliğ eden heyetteki Draç milletvekili Jandarma paşası Esat Toptanî, Hasan Rıza Paşa’yı şehit ettirerek yerine geçer ve düşmanla görüşmeler yaparak 22 Nisan 1913 günü kaleyi Karadağlılara teslim eder.

Enver Bey, 2 Nisan tarihli mektubunda şöyle yazar:

> “Milletler arasında bir tek menfaatler rol oynar, hislerin önemi yoktur derken, söylemek istediklerimde hep haklı olduğumu bana gösterdikleri için de hayranlık duyuyorum onlara. (Avrupalılara)” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.161, 2 Nisan 1913, Kalikratia)

Bu arada cephede ufak tefek çatışmalar olur; başkomutanlık düşmanla teması kesin, der. *“Her şeyi berbat eden korkaklarla doldu çevrem.”*

Gönüllüler fevkalade başarı gösteriyorlar ama, *“bu, ihtiyar paşaları harekete geçirmek için yetmiyor.”* Gelecek nesillerin bizim utancımızı duymalarını ve intikamını almalarını istiyorum.*“Hayatımın sonuna dek mefkûreme doğru yürüyeceğim. Mefkûrem sevgili vatanımın büyüklüğü ve refahıdır.”*

Mart 1913’te bir gün banyoda, muhtemelen bir zehirlenme geçirir. Hizmetçiler gürültüyü duyup kapıyı kırarak girerler. Bir Ermeni hastanesine kaldırmışlar. *“Tırnaklarımın mavi olduğunu, kalbimin atmadığını gören doktorlar ümidi kesmişler çoktan. Ama, işte her şeye rağmen hayattayım. Hayatta kalmam yazılıymış. Ayrıca, ölümün çok tatlı bir şey olduğunu söyleyebilirim...”* (Ayni mektup)

Müttefik devletler 31 Mart günü, Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa’ya dört maddelik bir nota ile barış şartlarını bildirirler. İstanbul’un derdine düşmüş olan Hükûmet, notayı kabul eder. Londra Konferansı yeniden çalışmalarına başlar.

> 11 Nisan 1913
>
> “Son olarak yiğitlerim tam benim istediğim gibi çarpıştılar. Ah sevgili dostum, bu ordu yenilmek için yaratılmamış; sadece başlarında büyük bir komutanları yok.” Dişlerimi sıkıyorum; duruma hakim değilim. “Bu sefer kader beni mağlup etse bile yine de gelecek hâlâ benim elimde... Hiç değilse ölerek şerefimizi kurtarmak için çalışmama kimse mani olamayacak. Demir gibi bir iradeyle dünyaya hakim olunur.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 162, 11 Nisan 1913)

Ah, Ne İdik Ne Olduk!

15 NİSAN 1913. Bulgarlarla olan ufak tefek çatışmalar durmuştur. Yüzünü göremediği nıkâhlısı Naciye Sultan'a mektup yazar:

"Meleğim,

..........Gürültü kesildi. İşte ruhum, zannımca artık ebediyen savaş ihtimali de mezara gömüldü. Tabii bununla memleketimizin büyük bir kısmı, millet namusumuz, her şeyimiz mahvoldu. Artık Osmanlı, özellikle asker diye âlemin yüzüne bakabilmek için, gelecek bir ikinci savaşta bu lekeyi silmek zorundadır; bakalım Cenab-ı Hak kısmet edecek mi? Hiç, üzüntü nedir duymak istemeyen kalbim için için ağlıyor. Ya Rabbim! Biz, şu dünkü Bulgarlara yenilecek miydik... Ne ise, bizim, bu hayatından başka bir şey düşünmeyen alçak paşalarımız, duygusuz subay kadromuz varken, elimizdeki bu mükemmel askerle işte böyle rezil oluruz." Mektup, ne olurdu, dizinin dibinde bol bol ağlayabilseydim diye devam ederken, irkilir: "Hayır! Ya ben bu milleti bahtiyar göreceğim, yüzü ak, alnı açık gezdirteceğim, yahut bana dünyada hiçbir şey lazım değil; daha doğrusu hiçbir şeye layık bir mahluk değilim.... Sizin yanınızda oldukça, sizin nüvazişinize nail oldukça, vatanım, dinim için çalışmaktan yorulmayacak ve Bingazi'de başardığım gibi, burada da, icap eden yerde başaracağım. ..... Fakat burada her adımda, dur, yapma, gitme diye emreden, korkan üstlerin eli altında kaldıkça kahrımdan çatlamak işten bile değil. Düşman kaçıyor, bana, dur emri veriyorlar. Benim yerimde olup da, bildiğimi bilseniz, benim bu kadar asabileşmeme hak verirsiniz iki gözüm." (İnan, *a.g.e*., s.301)

16 Nisan 1913

"Yakında barış olacak. Bulgarlar her şeye ne ucuz sahip oluyorlar... Tüm inancımla yeniden tekrarlıyorum; biz bugün düşmandan kuvvetliyiz. Sadece Hükûmet korkuyordu ve halen korkuyor ve hiç kimse böyle alçakça bir barış anlaşmasını kabul etmeye utanmıyor... Dünden beri ateşkes var... Biz Türkler O'na tüm güvenimiz olduğu zaman, Allah'ın bizim tarafımızda olduğunu gördüm. Bana acımayın, ben güvenimi hiçbir zaman kaybetmedim ve kaybetmeyeceğim. En büyük dileğim vatanımı tam mutluluk içinde görmektir. Allah bana merhamet edecektir." (Hanioğlu, *a.g.e*., m.163, 16 Nisan 1913)

29 Nisan 1913

"Siyasi durum gittikçe kararıyor. Bizim gelişimizle burada ustalıkla yuvarlanan İngiliz Kızılhaçı şefi, K.dan ayrılırken bana, 'Kendimizi artık kaçınılmaz olan genel bir savaşa hazırlıyoruz.' dedi. Bu kelimelere fazla önem vermek istemiyorum, ama,

alelacele gittiklerini ve şefin İngiliz ordusunun kurmay subaylarından biri olduğunu da düşünüyorrum. .... Bugün Sünusî misyonundan biri benimle görüşmek için buradaydı. Bana, devamlı oraya dönmem için yalvarıyorlar. Ama anavatanı bu durumda nasıl bırakabilirim?" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 165, 29 Nisan 1913)

30 Nisan 1913

"Gergin sinirlerim, ağır kalbim hayatı benim için dayanılmaz hale getiriyor; kısacası çok acı çekiyorum. Dün Sultan'ın tahta çıkışının yıldönümü idi. Müzik her zamanki gibi çalıyordu. Oldukça kötü çalınan enstrumanların çıkardığı seslerin içinde ben gözlerimi kapamış, hem bugünü, hem de maziyi düşünerek geleceğe bakıyorum. Ah, ne idik, ne olduk! L'illustration'un son sayısındaki bir gravür geldi gözümün önüne. Tunca (Edirne) adasına yığılmış, ağaç kabuklarını yutan insanların resmi... Bulgarların gözlerinin önünde hiç şikâyet etmeden ölen askerlerimizi görüyordum. Yok, hakikaten bu kadarı fazla artık! Böyle manzaralar karşısında ben de soğukkanlılığımı kaybediyorum. Ve Avrupa milletleri! Ben Allah adına yemin ediyorum ki, bu zavallıların intikamını alacağım. Hey Allah'ım sadece onlar için değil, küçük çocuklar, kızlar, ihtiyarlar, kadınlar, hepsini boğazlıyorlar; hem de acımasızca. Yumruklarımı sıkıyor ve intikam almaya yemin ediyorum. (Her ne kadar aynı şeyi yapmayı namuslu bir hareket olarak görmesem de) bize karşı yapılan her şeyin intikamını almaya. Peki ya bu Avrupa! Burada bitiriyorum, çünkü sizi de üzüyorum. Kalbimi parçalayan her şeyi bir an olsun unutabilseydim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.164, 30 Nisan 1913)

8 Mayıs 1913

"Kalbim kanıyor. ... Her yerde son haçlı seferinin yarattığı bu sefaletin izleri görülüyor. Düşmanın yaptığı, hem de İstanbul'un burnunun dibinde yaptığı bütün vahşeti size anlatabilseydim, uzaktaki zavallı Müslümanların başına neler geldiğini anlardınız. Ama kinimiz kuvvetleniyor. İntikam, intikam, intikam; başka kelime yok." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.166, 8 Mayıs 1913)

"Bu öğleden sonra uzunca çalıştıktan sonra, yaverimle uzun bir at gezintisi yaptım. Tarlalardan, çiçekli, yemyeşil çayırlardan geçtim. Bu, kafamda artan üzüntüyü biraz hafifletti. Dönüşte ise, size birkaç yaprağını gönderdiğim bir sürü çiçek toplamadan edemedim. Onları vazolara (Bulgar şarapnellerinin kılıfı) doldurdum. Böylece masamı biraz güzellikle, biraz neşeyle süsledim. İşkodra meselesinden beri, Üçlü İttifak'ın harpten kaçındığı ama bize utanç verici bir barışı kabul ettirmek istediği açık.

Küçük bir hikâye: Evvelki gün torpil gemisinin yelkenlisini almıştım; uzun bir at gezintisinden sonra biraz dinlenmek istiyordum. Şehre beş kilometre uzaklıkta, benim yönettiğim yelkenlimiz yana yatarak suya gömüldü. Böylece ben, yaverim ve iki denizci kendimizi suda bulduk. Yüzemediğimden, denizcilerden birinin ceketinin ucunu tutuyordum ama rüzgâr yüzünden çok çırpıntılı olan deniz hepimizi yeniden suya gömdü. Ama kısa süre sonra tekne denizde dengesini bulunca gemiye tutunduk. Böyle yarım saat bekledikten sonra, bir savaş gemisinin filikası gelip, hayatımızı kurtardı. .... Bu kaza bana, ölümden korkmama hiçbir sebep olmadığını bir kere daha gösterdi." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.167, 17 Mayıs 1913)

27 Mayıs 1913

"Bize görevimizi hatırlatacak bir kırbaç bulmaya çalışıyorum... Şimdi orduda, günde

en az dokuz saat çalışılıyor... Çalışmak, çalışmak, çalışmak; artık tek şiarımız bu."

Enver Bey'in öldüğüne dair haberler çıkartılıyor. *"Söyleyin bana, benim öldüğüme dair haberlere alışamadınız mı daha? Her yerde öldürüyorlar beni. Derne'de İtalyanlar, burada da muhalifler... Eğer savaş biterse, ya Savaş Bakanlığının müsteşarı, ya da bizi geleceğe hazırlamak ve orduyu organize etmek için gelecek bir Alman subayının müsteşarı olmayı düşünüyorum."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.168, 27 Mayıs 1913)

"Balkanlar gittikçe barışı tehdit eden bulutlarla dolu; ne iyi!" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.169, 7 Haziran 1913)

Enver Bey yeni bir hücum birliği hazırlıyor. *"Balkanlardaki karışıklık devam ederse savaş çıkar. Bu da Türkiye için hayat demek."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.170, 7 Haziran 1913)

Balkanlı müttefiklerin aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle uzayan Londra görüşmeleri sonuçlanır ve 30 Mayıs 1913'te yedi maddelik bir barış anlaşması imzalanır. Bu anlaşmaya göre Midye-Enez hattı Osmanlının batı sınırı olacaktır; yani Edirne dahil olmak üzere Rumeli'nin tamamından çekilmiş gibi oluyoruz. Adaların geleceğini büyük devletler 'âdilâne' belirleyeceklerdir. Arnavutluğun bağımsızlığı kabul edilir; Şehzade Burhanettin Efendi'ye Arnavutluk krallığı teklif edilirse de, kabul etmez. Böylece Müslüman bir ülkeye Hristiyan bir kral bulunarak yola devam edilir.

Bâbıâli baskınının hiçbir faydası olmamıştır; savaş dört ay daha uzatıldığı halde Rumeli nerdeyse tümüyle kaybedilmektedir. İttihat Terakki Hükûmeti ise dozunu gittikçe artırdığı baskı ve sürgünlerle etrafa hakim olmaya çalışmaktadır. Halk huzursuz ve yorgundur; Balkanlardan, ardı kesilmeyen göçün yarattığı gerginlikler gittikçe artmaktadır. Halaskâr Zâbitân grubu, bütün bu hoşnutsuzluklardan yararlanarak Nazım Paşa'nın intikamını almak ve Hükûmeti devirmek üzere ordu içinde yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Osmanlı işi komitacı bir iktidar ve muhalefet çekişmesi yayılmaktadır.

11 Haziran 1913 günü sabah saatlerinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, bir süre çalıştıktan sonra Bayezıt'daki Harbiye binasından (şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binası) Bâbıâli'ye gitmek üzere arabasına biner. Çarşıkapı'ya yaklaştığında, Gedikpaşa'ya inen bir sokaktan çıkan "Saraylı hanım"ın cenazesinin cemaatinin kalabalığı sebebiyle otomobili

durur. Biraz ötede tamir için durmuş bir başka otomobil ve içinde yedi kişi vardır. Sadrazamın otomobili durur durmaz, buradan ateşe başlarlar. Yaverlerden biri ölür, diğer yaver ve uşak, aşağı atlayarak karşılık verirler. Vurulan Sadrazam, Harbiye binasına kaldırılır ve çok geçmeden ölür. İstanbul Muhafızı Cemal Bey (paşa) o sırada Harbiye binasındadır.

Bazıları derler ki, İttihatçılar hükûmetin kıyısında olmaktan bıkmış, sorumluluğu bütünüyle yüklenmek istemektedirler. İstanbul Muhafızı Cemal Bey de suikastten haberdar olduğu halde, duymazlıktan gelmiştir. Böylece hem Mahmut Şevket Paşa’nın Parti üzerindeki baskısından kurtulacak, hem de muhalifleri daha sert tedbirlerle sindirmenin gerekçesine kavuşmuş olacaklardır. Tarihçi Yılmaz Öztuna da bu kanaattedir: “*Suikast İstanbul muhafızı Kurmay Albay Cemal Bey (Büyük Cemal Paşa) tarafından önceden haber alınmıştı. İttihat Terakki, suikasti önlemek için tedbir almadı. İşi oluruna bırakmaya karar verdi.*” (Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi,* İstanbul 1978, c.12, s.275)

Olayın yakalanan faillerini yargılayan Divan-ı Harp tutanaklarına göre, suikastçılar Sadrazam’ın peşinden Talat Bey de dahil olmak üzere İttihatçıların ileri gelenlerinin tümünü öldürecek ve Hükûmet darbesi yaparak İttihatçıları temizleyeceklerdir. Hatta Çatalca’da ordu komutanı Ahmet Abuk Paşa ile anlaşmışlar; Hareket Ordusunun yaptığı gibi gelip İstanbul’u işgal edeceklerdir.[11] Hemen o gün, üç yüz elli kişi yakalanarak “Seyr-i sefain” vapuru ile Sinop’a sürgün edilir. Yakalanıp yargılananlar 37 kişidir. İdama mahkûm edilenlerin on ikisi, başta Saray damatlarından Salih Paşa olmak üzere Bayezıt Meydanı’nda asılır. Prens Sabahattin’in de içlerinde bulunduğu diğer on kişi gıyaplarında idama mahkûm edilirler. Sekiz kişi beraat eder; diğerleri küreğe mahkûm olurlar.

Prens Sait Halim Paşa başkanlığında yeni bir hükûmet kurulur. Talat Paşa İçişleri bakanıdır ve İttihat Terakki ipleri doğrudan eline almıştır. Enver Bey hükûmetin dışındadır ama, şimdi en kuvvetli adamdır. Memur kademesinde geniş bir tasfiye yapılır.

10 Haziran 1913

“Savaş, dünün savaşı isteyen müttefikleri arasında çıkacak; bize karşılar.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 171, 10 Haziran 1913)

“Ben gene genel karargâhımızdayım. Suikast günlerinde İstanbul’da idim. Mahmut Şevket kaybedilmiştir; ama bu, vatanperverleri anavatanlarının kurtuluşu için çalıştıkları yolda durduramaz.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m, 172, 15 Haziran 1917)

Aynı gün nişanlısına şöyle yazar: *“Ruhum, sıkılma; eğer beni seviyorsan sıkılma, Allah’a tevekkül et, O büyüktür. Elbet bizi unutmaz.”* (A. İnan, *a.g.e.*, s.317)

Naciye Sultan’dan kendi hayatı konusunda da endişe belirten mektuplar almış olmalı ki, şöyle yazar: *“Güzelim, siz benden çok inançlısınız. Ecelin kaderimizde olduğuna elbette inanıyorsunuz. O halde neden hayata bu kadar korkuyla sarılmamı istiyorsunuz. Ruhum, ben yaşayacak, evet sizi bahtiyar etmek için yaşayacağım.”* (A. İnan, *a.g.e.*, s.313) Enver Beyin bu sözleri, kadere imanın gerçek anlamını yansıtmaktadır: Ölüm mukadderdir, korku yahut cesaret onu değiştiremez; öyleyse hayat kahramanca ve dosdoğru yaşanmalıdır; sonuçta olan olacaktır. Enver Beyin bu tür konular üzerinde özel olarak kafa yorduğuna dair bir işaret yoktur. Ama, bütün hayatı bu anlayışla ve kahramanca yaşamış olması, inancının sağlamlığı kadar, anlayış istikametinin doğruluğunu da ortaya koymaktadır.

Herhalde, Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi olayı, Naciye Sultan’ın yakınlarını pek sarsmış ve Enver Bey hakkında da, aynı akibete uğrayabileceği endişelerini doğurmuş olmalı ki, Enver’in o günlerdeki mektupları, alışılmadık biçimde sert ve keskindir. *“Daha açık söyleyeyim Ruhum! Öyleme geliyor ki, beni Mahmut Şevket Paşa gibi günün birinde öldürülmeye mahkûm zanneden bazı yakınlarınız, siz sultanımı mümkün mertebe benden uzak bulundurmayı akıllarınca daha uygun buluyorlar.”*

Enver’le nişanlısını görüştürmemek hususunda Saray çok katı davranmaktadır. Üç yıldır nişanlı beklemektedirler ve görüşmemişlerdir. Bir gün, Köşkün bahçesinde gezinirken, gayri ihtiyarî Naciye Sultan’ın bulunduğu köşke yönelir; hemen bir harem ağası karşısına çıkar ve onu durdurur. Enver şöyle yazar: *“Allah’tan başkasına fuzuli itaat etmeyeceğine kani olan ben, o harem ağasının arzusuna itaat ettim; gittim, fıstık ağaçlarının altında bir sandalyeye oturdum. Artık bu oturmak değil, yıkılmak idi..... Şimdi, duyuyor musun ruhum, benim gibi hissediyor musun? Beni seviyor musun? Beni istiyor musun? Benim olacak mısın? Yoksa, evet yoksa beni artık dünyadan kalkmaya mahkûm bir varlık telakki ederek, benim bu sorularıma karşı omuzlarınızı silkerek bir umursamaz tavır mı alıyorsunuz? İşte kollarımı çaprazlamış, kararını bekliyorum. Çünkü, birkaç gün içinde, üç senedir oynatılan bu komedyaya kesin bir şekil vermeyi kararlaştırdım. Yalnız, yine kesin olarak bilmek istediğim, son*

düşüncenizdir. Artık, uzaktan, yalnız fikrinizle, ruhunuzla bana beraberliğinizi yazmanız yetmiyor. Bunu sizden bizzat işitmek istiyorum." (A. İnan, *a.g.e.*, s. 319, 321)

Bu mektubu gönderdikten sonra, bu kadar sert oluşuna pişman olur ve otomobile atlayıp, mektuptan önce İstanbul'a varmaya karar verir. Ancak, yolda bir at arabasıyla karşılaşırlar; at şaşırır, arabanın lastiği patlar ve *"Derken otomobil heybetiyle yan tarafa yıkıldı. Biz de hep birbirimiz üzerine yıkıldık."* Yeni bir otomobil getirttirirler ve üç saatlik gecikmeyle yeniden yola koyulurlar. *"Bir an önce İstanbul'a gelmek isterken, pek geciktim. Fakat, hayrın bu gecikmede olduğunu hatırlamadım. Hastalığım artmıştı. Eve geldim, bu sırada Hayrettin Ağa geldi; güzel mektubunuzu verdi. Evvelden açıp okumadım. Acaba içinde ne var diye korkuyordum. Sonra, biraz tereddütle açtım. Çocuk gibi seviniyordum. Kalkıp, onu getiren ağanın boynuna sarılacaktım; fakat, tez kendimi topladım.... Fakat, Hayrettin Ağa gidince hemen yatağa düştüm; artık kendimden geçmiştim."* Bu heyecanlı anlardan sonra mektubun sonuna şu sözleri ekler: *"Evvelce söyledimdi; ben, önce kutsal görevimi sonra sizi seviyorum"* (A. İnan, *a.g.e.*, s..323,324)

Bir Anadolu delikanlısı olan Enver, sevgilisinden aldığı bir tel saçı *"üzerine asılı duran Kelam-ı Kadim muhafazasına yerleştirilmek üzere şimdilik kolumda taşımakta olduğum âyet-i kerime yazılı gümüş muhafazaya"* koyar. (A. İnan, *a.g.e.*, s.327)

> 22 Haziran 1913
>
> "Bir aydır mide ve barsaklardan çok rahatsızım. Bazı geceler hiç uyuyamadığım oluyor. Doktorlar bir kaplıca şehrinde bir ay geçirmemi istiyorlar. Delirmişler!" (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.173, 22 Haziran 1913)

* * *

Balkan faciası bütün İslam dünyasında yankılanmış, Avrupa aleyhindeki hava şiddetlenmeye başlamıştır. Bir yabancının yazdığına göre, *"Balkan Savaşı'nın başlamasıyla İslam âleminin hiddet ve infiali bütün hudutları aştı. Çin'den tutunuz da Kongo'ya kadar, bütün gayret-i diniye sahibi Müslümanlar, heyecanlarından nefes bile almaksızın, Balkan yarımadasında karşılaşan ordulara gözlerini dikmiş idiler. Nihayet Türklerin felaket haberi duyulunca, İslam âleminin üzüntü ve elem*

feryatları her tarafta şiddetle yükselmeye başladı.” (Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.6, s.53) Hindistan'da, *“Ey kardaşlar! Şu hususta fikir birliğine varınız ki, hep beraber hazret-i Halife'nin sancağı altında toplanıp, İslamiyetin selameti için şehit olmak her müminin vazifesidir.”* haykırışlı yazılar yayımlanmaya başlar. Bir çok İslam ülkesinde Avrupa aleyhinde mitingler ve protestolar yapılır.

Bu felaket Osmanlının diğer devletler nezdindeki itibarını sıfıra düşürmüştür. Bunu, Birinci Dünya Savaşı'na girerken göreceğiz ki, küçük veya büyük hiçbir Avrupa devleti Osmanlıyla ittifak yapmaya yanaşmayacaktır.

Altı yüz yıllık topraklarından kopan insanların göç felaketleri ise insanlığın yüzünü kızartacak niteliktedir. Öldürülen sivil halkın sayısı ise göçenlerden az değildir. Balkan milletlerinin Türkler'e uyguladığı vahşetin çeşidini ve yaygınlığını yabancı gazeteci ve hariciyecilerin açık ve kapalı yayınlarında görmek mümkündür. İnsanları camilere doldurarak ateşe vermek, daha sonra Ermenilerin Doğu Anadolu'da tekrar edecekleri vahşetin bir türüdür. Asıl vahşet hikâyeleri yazılamayanlardır. Fransız Stephan Lausan diyor ki, *“Ah! Fransız Bruiks gemisi kaptanının, Makedonya'da Fransız jandarma komutanının, Selanik Fransız konsolosunun İstanbul'daki Fransız elçiliğine gönderdikleri telgrafları bir kere okumak mümkün olsaydı... Hiç şüphe yoktur ki, hiçbir zaman, hiçbir sarı kitapta, biz bu telgrafların yayımlandığını göremeyeceğiz.”* (Bayar, *a.g.e.*, c.IV, s.1080)

Mehmet Akif, o günlerin Rumeli'sini şöyle anlatır:

İlahi altı yüz bin Müslüman birden boğazlandı;
Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı!
Ne masum ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!
Ne bikes hânümânlar işte, yangın verdiler, yandı!
Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı![12]

Emin Bülent Serdaroğlu'nun

Türk'üm ve düşmanım sana, kalsam da bir kişi!

diyen şiiri de bu yıllarda yazılmıştır.

Yenilmiş ve bir yarısı kopmuş olan Osmanlı halkının ruh durumunu anlamak zor değildir. Hele Balkanlardan kopan göçlerin sığmadığı İstanbul,

tam bir felaket senaryosu yaşamaktadır. Camiler, sokaklar sefalet ve acı içindeki insanlarla doludur. Ve eski başkent Edirne Bulgarların elindedir. Ancak, Osmanlı halkı ve ordusundaki öfke büyüktür. İlgi umdukları Almanya da, aleyhte baskı yapmaktadır. Bir İngiliz diplomat şunları yazar:

"Alman Hükûmeti Türklere, Enez-Midye hattını geçmemeleri için her türlü baskıyı yapıyor. İstanbul'daki Alman elçisinin korkusu, Türk Ordusunun şu ara çok kuvvetli olması ve şayet hükûmetleri Edirne'yi almalarına engel olursa, bir hükûmet darbesinin yapılacağıdır. Şu sırada tek bir Avrupalı kuvvet, Türkleri durdurmaya çalışırsa mağlup olacaktır." (Ulubelen, *a.g.e.*, s.143)

O günleri anlatan emekli General Hikmet Süer de *"Osmanlı ordusunda da olağanüstü bir hareket ve canlılık başladı. Kurmay Yarbay Enver bu hareket ve canlılığın ruhuydu."* diye yazar. (Hikmet Süer, ATASE, *a.g.e*, s.123)

Galipler de Osmanlı topraklarını paylaşmakta tam bir uzlaşmaya varamamışlardır. Makedonya'nın büyük bir kısmının Bulgarlar'a verilmesi Yunan, Karadağ ve Sırpları huylandırmaktadır. Romanya da kendisine verilen Silistre'ye razı değildir; Dobruca'nın tamamını istemektedir. Sonunda, paylaşma savaşı 29 Haziran 1913'te Makedonya tarafından başlatılır. Romenler de yukarıdan yürürler; Bulgar ordusu aşağılarda olduğu için kollarını sallayarak Sofya'ya doğru gelmektedirler.

Osmanlı için beklenen an gelmiştir. Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa da, Yunanlıların Dedeağaç'a asker çıkardıklarını, muhtemelen Edirne üzerine yürüyeceklerini bildirerek erken davranmalarını ister. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, elçimizi çağırarak, *"Edirne'ye gittiğiniz takdirde İstanbul'u da kaybedersiniz."* diye tehdit eder. Rusya, böyle bir harekete razı olmayacağını bildirir. (Talat Paşa, *a.g.e.*, s.17) Ancak bu fırsat da kaçacak gibi değildir; hükûmet gevşek davranırsa nelerin olabileceği de düşünülmektedir. Kabine üzerinde baskı kurularak Edirne'nin alınması için harekete geçilmesi yolunda uğraşıldıysa da; türlü problemler içinde çırpınan hükümet için böyle bir karar vermek mümkün olamadı. Enver'in öncülüğündeki genç subaylar kesinlikle hareket istiyorlardı. Sonunda Talat ve Prens Sait Halim Paşa Edirne için harekete geçilmesine karar verdiler. Devlet erkânı arasındaki tereddüt ve endişeler giderilebilmiş değildi. 17 Temmuzda Enver Bey Çerkezköy'de, "Kimsenin Türk ordularını Enez-Midye hattında durdurmaya hakkı olmadığını ve durduramayacağını, Türk hükümeti büyük devletlere boyun eğse bile, kendisinin, askerlerine Edirne

ve ötesine saldırma emri vereceğini" söylüyordu. (Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, İstanbul-1911, s .198) Enver Trablusgarptaki Enver' dir; ancak İttihat Terakki de arkasındadır. Talat Bey Edirne'nin kesinlikle verilmeyeceğini söylemektedir. "Gümrük vergilerine zam yapılsın diye Os-manlı vatanperverliği satın alınamaz… Edirne'nin bedeli, bu şehri savunmak için kendini feda etmeye hazır olan sadık ve cesur ordumuzun kanıdır." (F. Ahmad, *a.g.e*, s.199) Fakat, savaş her halükârda para ile olur ve Maliye Bakanı, hazinede yüz bin lira kaldığını bildirmektedir. Âcil çözüm gereklidir. Tek yol olarak Tütün Tekeli imtiyazının süresini uzatarak para alınması düşünülür. Talat Bey, Tekel'in imtiyaz sahibi Yahudi'nin maneviyatını biraz sarsarak bu işi halledebileceğini düşünür. Ama, Yahudi kolay baş eğecek cinsten değildir. Sözleşmeyi Meclis'in hemen tasdik etmesini ister. Bunun için zaman yoktur. Sonunda Yahudi, *"Üç yüz bin lira istedi; yüz elli bin liraya anlaştık."* (Menteş, *a.g.e.*, s.165) Sözleşme imza edilip, 1.600.000 lira alınır.

Şûrâ-yı Devlet Başkanı Halil Bey şöyle yazar: *"Bakanlar Kuruluna girerken, Talat, 'Halil Bey bu gün de karar veremezsek, Enver yarın kendi başına orduyu alıp yürüyecektir. Biz de burada, ağzımızı açıp bakakalacağız.' demişti. Enver, Talat'ı durmadan sıkıştırıyordu."* (Menteşe, *a.g.e.*, s.164,165) Enver Bey'in mektuplarından da anlaşılan budur. Zaten yaşanan savaşın ezikliği içinde olan yönetimde tereddütler vardır. Bu kesimlerin kararsızlığını da Talat Paşa ve arkadaşları kırarlar. 19 Temmuz'da orduya cebrî yürüyüşle ilerleme emri verilir.

Midye-Enez hattından kalkan Hurşit Paşa komutasındaki Osmanlı Kolordusu 21 Temmuz'da Bulgarların hemen hiçbir direnci ile karşılaşmadan Edirne'ye girer. Enver Bey Kaymakam rütbesiyle Kolordunun kurmay başkanıdır. İkinci Balkan Savaşı denilen bu hareketle Edirne yeniden vatan topraklarına katılmış olur. Enver Bey Edirne'de kısa bir beyanat verir: *"Buradayız ve burada kalacağız."*

Naciye Sultan'a da şunları yazar: *"İşte Allahın yardımıyla Edirne'ye dün sabah girdim. Süvari tugayıyla bir gün bir gece yürüyerek, tam on beş günlük yol aldıktan ve önceki gün hafif bir savaştan sonra Bulgarlar Edirne'de, toplarını ve pek çok erzak, silah, cephane vs. bırakarak kaçtılar. İki yüzden çok da esir aldık. Yalnız, Müşir Fuat Paşa'nın oğlu, en sevdiğim süvari yüzbaşısı Reşit Bey şehit oldu."* (A.İnan, *a.g.e.*, s.359)

Bu arada, Enver Bey'in kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa (millî istihbarat teşkilatı), milis kuvvetleriyle ilerler; Kırcaali, Ortaköy, Dedeağaç ve Gümülcine tarafları ele geçirilir. Bâbıâli, Edirne üzerine yürürken, Meriç nehrini geçmeyeceğine dair büyük devletlere söz vermiştir. Bu yüzden Teşkilat-ı Mahsusa'nın hareketine resmen sahip çıkamaz. Ele geçirilen bölgede, *"Batı Trakya İslam Cumhuriyeti"* kurulur. Ancak, batılı devletlerin baskısı altında bu Cumhuriyetin ömrü iki aydan fazla süremeyecektir.

Edirne, 23 Temmuz 1913.

Edirne kurtarılmıştır. Harekete geçmek için uzun gayretler sonunda Sadrazam ikna edilmiştir. "Ama, bana sadece yeni sınıra kadar yürüme hürriyeti tanıdılar; onun ötesinden yine korkuyorlardı. Son kararları aldım ve eğer resmî olarak idareden sorumlu şahısların orduyu harekete geçirecek cesaretleri yoksa, ben emir beklemeden yaparım bunu, dedim. Görüyor musunuz, beni yine suçlu ve ihtilalci asker durumuna sokuyorlar.

Çatalca'nın kuzeyinde iki gün bekledikten sonra yürüme emri geldi nihayet. Ben bir süvari alayını ve ona destek olacak bir piyade alayını idare etmek ve Edirne üzerine yürümekle görevlendirildim. 7 Temmuz 1913 günü akşam üzeri tam dokuzda iki alay, Lüleburgaz'ın 20 km. batısındaki küçük E. Köyünden ayrıldılar ve büyük süvari alayı 8 Temmuz günü tam öğlen vakti Edirne'nin 15 km. doğusuna varmıştı bile. Kaleler ve kalelerdeki Bulgar piyadeler bizim süvarilere ateş açtılar. Bunun üzerine bir hayli zayıf görünen iki kaleye gece saldırısı yapmayı denemek üzere beklemeye karar verdim. Aynı zamanda bir temsilci, Bulgarların kaçmak üzere çıkmaya hazırlandıklarını tespit edebilmişti. Sabah saat sekizde bizim doğu sınırını kendim teftiş edince, Bulgarların şehri terk ettiklerini anladım. Şehirde atla gezindim ve aynı zamanda alayı Bulgarların peşine yolladım. ... Dört gündür beni iki büklüm yürüten inanılmaz ağrılar çekiyorum; ama hâlâ fiziğime hakimim." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.174, 23 Temmuz 1913)[13]

"Her gün yeni canavarlıklar keşfediyorum. Allah'ım, eğer varsan adaletini bir gün göstermen lazım. Avrupa bütün haklarımızı almak istiyor. Geri çevirelim istiyor ama hayır, Allah büyüktür; davamızı tek başımıza savunuruz ve ne olacağını görürüz." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.175, Edirne, 28 Temmuz 1913)

2 Ağustos 1913

"Çocuk gibi sevinçliyim; bütün İslam dünyası bana hayran diye değil, kendimden memnun olduğum için. Bir gecede Edirne'ye girebilen tek kişi olduğum için, bir de, kalelerin tamiratı hızla yapılmakta. 230 top işimize yarayacak. ... İşte böylece vatanın menfaatini emanet edebileceğimiz bir ordumuz var ve bugün vazifemizi bu lanet savaşın başında olduğundan çok daha iyi yerine getirecek kabiliyetteyiz. ... Ah bir gelip yıkılmış evleri önünde çömelmiş oturan zavallı Türkleri, iğrenç yaralar almış ihtiyarları, hükûmetin himayesine kalmış öksüzleri, her adımda karşılaştığım vahşeti görebilseydiniz, savaştan ödünüz kopardı. Buna rağmen Bulgar köylüler bizim askerlerin arasında rahat rahat yaşıyorlar." (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.176, 2 Ağustos 1913)

17 Ağustos 1913

“Özel Almanya’nın bize gösterdiği sempatiden çok duygulandım sevgili dostum. Ama resmî Almanya aynı hisleri taşımıyor. Ama kendi menfaatini korumak için resmî Almanya da sonunda bizden yana olacaktır; bunu önceden görüyorum. M. Prensesinin davranışı beni duygulandırdı. Bütün iyi ve mert insanların bizden yana olduklarını görüyorum. Bu da Allah’ın bizi koruyacağı ve Edirne’nin bizde kalacağı konusunda ikna olmama yetiyor. .... Umarım Avrupa işgal edilen memleketlerde şehit edilen zavallı Müslümanların çığlıklarını duyar ve onlara ibadet imkânı sağlar.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.177, 17 Ağustos 1913)

“Zannediyorum Doğu Trakya’da duruma hakim olacağız. Ama, bir de Batı Trakya var. Zorla Hrıstiyan yapılan halk ayaklandı; bu ayaklanma düşmanımız Bulgarları barış için İstanbul’a gelmeye mecbur etti.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.178, 8 Eylül 1913)

13 Eylül 1913

“Barış gelecek ama, çok elektrikli bir hava içinde. Bunun devamlı olacağına inanmıyorum.” (Hanioğlu, *a.g.e.*, m.179, 13 Eyül 1913)

11 Farklı değerlendirmeler ve ayrıntılar için, Ziya Nur Aksun’un *Osmanlı Tarihi*’nin 6. cildinin 111. sayfa ve devamına bakılabilir.

12 Safahat’ın “Hakkın Sesleri” bölümü okunmalıdır.

13 Enver Bey’in burada verdiği tarihler, resmî tarihleri tutmamaktadır.

Enver Bey Savaş Bakanı Oluyor

EDİRNE'nin kurtarılışı Osmanlılar için yeni bir can üflenmesi gibi olur. Talat Paşa diyor ki, *"Edirne'nin yeniden zaptı, ruhen ve manen ezilmiş olan milletin maneviyatını yükseltti. Yaşamak ve çalışmak ümidi yine canlandı. Tabii bu, Türkiye'nin ölümü ve mirasını bekleyen Rusya'yı hiç memnun etmedi."* (Talat Paşa, a.g.e, s.17)

Enver Bey ise, biraz da İttihat Terakki'nin propagandaları ile "İkinci Edirne Fatihi" olarak ününe ün katar. İttihat Terakki Partisinin tam hakimiyeti, aynı zamanda onun gücü ve önünün açılması demektir.

Enver Bey bu arada, uzayan nikâhlı nişanlılığından yakınan ve düğünlerinin yapılmasını isteyen 2 Eylül 1913 tarihli bir mektubu Saray genel sekreterine yazar:

"Üç seneyi aşkın bir zamandan beri, Naciye Sultan hazretleri ile nikâhlı duruyoruz. Araya bazı zorunlu nedenler girmekle beraber, Padişahımız efendimiz hazretleri öz evlatları gibi her ikimizi de sevdiklerini ve düğünün kendi tarafından yapılacağını bir çok defalar irade buyurdukları halde, henüz bu iradesinin yerine getirilmesine teşebbüs olunmamıştır." Enver Bey bu mektubunda açık ve serttir: Padişah efendimiz ya düğünü yapsın, ya da ben karışmam Sultan hanım bildiği gibi yapsın desin, yahut da bu işin uzayıp soğuyacağını düşünüyorsa onu da ben bileyim. (Aydemir, *a.g.e.*, c.II, s.406-7) Ne var ki, Naciye Sultan henüz on dört yaşındadır ve düğünleri ancak bir yıl sonra olabilecektir.

* * *

Enver Bey Edirne'den İstanbul'a döner. Herkesçe sevilen ve sayılan Ahmet İzzet Paşa Yemen' den döndüğünden beri Genel Kurmay Başkanı ve Başkomutan vekilidir. Ancak çok kibar, yaşlı ve siyasi uğraşlardan hoşlanmayan bir kişiliği vardır. İttihat Terakki ileri gelenleri ise ordunun

mutlaka elden geçirilmesi, hatta Balkan Savaşı bozgununun hesabının sorulması gerektiğini düşünmektedir. Bunu kim yapacaktır?

Mahmut Şevket Paşa Sadrazam ve Savaş Bakanı olduğunda, önündeki en önemli mesele olarak, ordunun yeniden düzene sokulması ve eğitimini görüyordu. Bunun için Almanya'dan, Osmanlı kara ordusunu düzene sokacak bir askerî kurul istemişti. Esasen otuz yıldan beri askerî okullarda Alman öğretmenler bulunduğundan, Alman askerî eğitim tarzını almış olan subaylarımız için bir başka ülkenin tarzını benimsemek mümkün değildi. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine Savaş Bakanı olan İzzet Paşa bu teşebbüsü devam ettirmiş ve 27 Ekim 1913'te Çürüksulu Mahmut Paşa Almanlarla bir eğitim anlaşması imzalamıştır. Alman İmparatoru bu anlaşma uyarınca, Liman von Sanders başkanlığında kırk yedi kişilik bir askerî ıslah heyeti göndermiş ve heyet Genel Kurmay Başkanı İzzet Paşa tarafından karşılanmıştır. Bu durum İngiliz-Fransız ve Rus üçlüsünün hoşuna gitmemiş ve Bâbıâli'ye baskı yapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı donanmasının ıslahı için bir İngiliz, jandarmanın ıslahı için de bir Fransız generalin getirilmesine karar verilmiştir. Ancak gelen bu ıslah heyetlerinin başarılı bir çalışma yapabilmesi Osmanlı Savaş Bakanlığının tutumuna bağlıydı.

Bu konu İttihat Terakki'nin asker kanadını da çok düşündürmektedir; ordunun tasfiye edilmesi ve genç subaylara teslim edilmesi fikri yaygındır. Fakat asıl kararı verecek yahut verdirecek olan Hükûmetin ve Parti'nin güçlü adamı, İçişleri Bakanı Talat Paşa'dır. Subaylar, özellikle Balkanlarda, Trablusgarp'ta ve İkinci Balkan Savaşı'nda onunla beraber olanlar Enver'e güvenmekte ve onu istemektedir. Bu konudaki gelişmeler hakkında, pek de tutarlı olmayan şeyler anlatılır.

Bu arada Enver Bey uzun süredir rahatsızlığını çektiği apandisitten ameliyat olur. Hastane günlerinde Naciye Sultan'la mektuplaşırlar; bu mektuplarda da Enver Bey duygulu ve coşkundur:

> "Güzel ve Necip Sultanım,
>
> Doktorlar bugünden itibaren bir iki saat kadar çıkmama müsaade ettiler. Sizi uzaktan olsun görebilsem! Yahut yeni dairemizi beraber görebilsek!...
>
> Bendeniz Enver" (13 Kasım 1913) (Aydemir, *a.g.e.*, c.III, s.423)

Eşi Naciye Sultan hastahanede onu ziyaret ederek ilk kere görüşürler.

Sonraki bir mektubu: "Bugün otomobille Büyükdere yolunda Hürriyet-i Ebediye tepesine gittim.[14] Şehitlerimizin ruhuna fatihalar okudum. Güneş, birbiri ardına şehit düşmüş bir çok arkadaşlarımın karanlık mezarlarını, en derin köşelerine kadar göstermek için sanki bana yardım ediyordu. Mazinin az veya çok feci hatıraları zihnimi dolduruyordu. Ellerimi kaldırarak hepsine yine fatihalar okudum.

"Rumeli dağlarında geceleri birbirimizin kollarına dayanarak kayaları aştığımız arkadaşım binbaşı Muhtar Bey ve diğerleri, hep birer birer gözlerimin önünden geçtiler. Nihayet, dört köşe sakalı, kuru çehresi ile karşımda canlanan Mahmut Şevket Paşa azimli gözlerini bana dikti. ..."

Aynı gün Kuruçeşme'deki yalıyı ve köşklerini de dolaşır: "*Gözlerim, önümdeki denizin koyu mavilikleri içinde kaybolurken, hayalimde sizi, yanımdaki karyolada, gece halinizle düşünüyordum! Zihnimi hep böyle işgal ediyordunuz...*" (22 Kasım 1913) (A. İnan, *a.g.e.*, s, 265, 268)

Enver Bey hastaneden çıkar; Padişah kendisine bir Mecidî nişan takar. 25 Kasım'da Saray'a davet edilir ve eşini ikinci kez burada görür. 26 Kasım tarihli mektubunda siyasi konulardan söz açar:

"Mukaddes Sultanım,

"Dünkü mesele hakkındaki müsaadeniz üzerine (Savaş Bakanı olmasından söz etmektedir) Talat Bey'e ve diğer arkadaşlara kesin kararımı bildirdim. Hep sevindiler. Şimdi Ahmet İzzet Paşa, tarafımızdan, Arnavutluk prensliği için aday gösterilecek. Yakında bu iş üzerinde çalışmak için gidecek. Bendeniz de yeni görevime geçeceğim.

"Bütün ordu subaylarının bendenize karşı olan güveninden başka, ordunun ıslahı için tek ümidin bendenizde olduğuna inanmaları görevimi kolaylaştıracaktır. Böylece inşallah memleketimize iyi işler görmeyi başaracağım. Tabii bu işler fevkalade gizlidir.

Talat Bey, işe başlamam için sağlığımın düzelmesini bekliyor. Ve en çok Aralık ortasına doğru düğünümüzün yapılması en büyük arzumdur." Mektup şöyle devam eder: "Derslerinizi merak ediyorum. Ziya Efendi tarih ve coğrafyaya ait bir şeyler okutuyor mu? Yoksa yalnız Arabî ve Farisî ile mi başınızı ağrıtıyor? Sultanlarımızda memlekete hizmet edenler var. Mesela Sokullu Mehmet Paşa, ancak IV. Sultan Mehmet'in anne annesinin nüfuzu ve koruması sayesinde o mevkie gelmiştir. Sizin bunları okumanızı ne kadar arzu ederdim.

"Atalarımızın durdurulmak bilmeyen azimleri ile Viyana'ya kadar gittiklerini görüp, sonra hanedanın zevk ve sefahata meyli ve milletin kendilerine uyması ile ne kadar gerilediklerini anlarsınız.

"Güzelim, işte kardeşleriniz şehzadeler için uğraşmam hep bu sebeptendir. Ama siz onlar gibi geri değilsiniz...." (A. İnan, *a.g.e.*, 281, 283)

Naciye Sultan ise, kendisini kollaması için yalvarır:

"Enverciğim,

"Senin sağlığın bütün arzularımın üzerindedir. Allah aşkına, beni seviyorsan, her şeyden önce kendi vücudunun âfiyetini gözet. Rahat etmeye kuvvet bulmaya çalış. Doktorların tavsiyesi üzerine hareket et." (A. İnan, *a.g.e.*, s.128)

Anlaşılan odur ki, Enver Beyin Savaş Bakanlığına gelmesine, Parti ve ordu içinde karar verilmiştir. Halil Menteş şöyle anlatır:

"Talat Bey genç komutanları topladı. 'Kim Savaş Bakanı olacak ve Başkomutan olarak kayıtsız ve şartsız kime itaat edebilirsiniz?' diye sordu. Enver'in Savaş Bakanı olmasında oy birliği oldu. Böylece Enver, Orduyu gençleştirmek görevini üzerine aldı." (Menteş, *a.g.e*., s. 251)

Fethi Okyar Bey de, bir başka açıdan anlatır: Ordunun gençleştirilmesi ve siyasetten arındırılması konusunda kesin ısrarlı ve bunu ancak Enver Beyin yapabileceğine inanan Teşkilat-ı Mahsusacılar, gönül birliği etmiş, Peygamber'e sadakatleriyle ünlü aşere-i mübeşşere'ye benzeterek seçtikleri on subayı Başbakan Sait Halim Paşa'ya gönderirler. Bunların hepsi, Edirne'nin kurtuluşu ve Garbî Trakya Cumhuriyeti'nin kuruluşunda bulunmuş kimselerdi. On seçkin kişi, kaymakam Enver Beyin, Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki başarıları dolayısıyla iki derece birden yükseltilerek, Tuğgeneral rütbesiyle Savaş Bakanlığına getirilmesini ister. (Okyar, *a.g.e.*, s. 201)

"12 Aralık 1913

Bugün Talat, Cemal ve Halil Bey geldiler. Son kararımı verdim ve onlar da doğruca Başbakana gittiler.... Bugün yarın, önce sıram olduğu için miralaylığa yükseltileceğim. Sonra da, Balkan Savaşı dolayısıyla kıdemime üç yıl eklenecek. Ve sonunda bir hafta içinde tuğgenerallikle Savaş Bakanlığına atanacağım. Cemal Bey de Denizcilik Bakanı olacak." (A. İnan, *a.g.e.,* s.412) Aynı tarihli diğer bir mektubunda, çocuklara olan düşkünlüğünden söz eder: "Ah, Naciyeciğim! O akşamki kart üzerindeki öyle şirin yüzüyle, gülümseyerek bakan tombul çocuk ne kadar derin duygulara yol açtı. Naciye, böyle sevimli, masum simalara o kadar tutkunum ki, anlatamam. Ekseriya, bu sıra gördüğüm böyle güzel çocuklara gayri ihtiyarî durur, hayran hayran bakarım. Ne zaaf değil mi? Ah, Cenab-ı Hak inşallah kendi çocuklarımızı böyle sever, ortak sevgimiz içinde onları cidden herkesin hayretini çekecek şekilde yetiştiririz." (A. İnan, *a.g.e.*, s.413)

Bu sıralarda Enver Beyin ikinci bir ameliyat geçirmesi gerekmektedir. Ancak, Türk doktorlar tereddüt etmektedirler; Avrupa'da yapılırsa daha iyi olur gibilerden konuşurlar. "*Son zamanda bizim operatörleri öyle*

ürkütmüşler ki, en emin bir ameliyat olan bu ikinci ameliyede, ya ufak bir tepreşme olursa, sonra bize hayatı pahalıya satarlar diye illa Avrupa'da yapılmasını veyahut meşhur cerrahlardan bir ikisinin burada ameliyatta bulunmasını istiyorlar. Bu, tehlikeden değil, belki kendilerinin lüzumsuz endişelerindendir. Bu bakımdan hiçbir tehlike olmadığı içindir ki, onları ikna etmeye çalışıyorum. Böylece belki son zamanda vazgeçerler." (A. İnan, *a.g.e.*, s.391) Naciye Sultan da dışarıya gitmesini istemekte ve bunun için uğraşan Talat Paşa'ya dualar etmektedir. Enver'e yazdığı mektup ise, tam Müslümancadır: *"Allah aşkına tasadduk et. Ben de edeceğim. Gönlünü rahat tut."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.132) Bilindiği gibi, yoksullara sadaka vermek, açları doyurmak belaları uzaklaştırır ve can sağlığının güvencesi olarak kabul edilir. Doktorlar dışarıya göndermeye karar verirlerse de, bir süre sonra, ameliyatın ertelenmesinde bir sakınca olmadığı düşünülür. Enver Bey, *"İşte size gülerek bir kelimecik: Gitmiyorum"* der. *"Allah her halde yaptığını doğru yapar. Kimbilir bunun içinde aklımızın ermediği ne gibi hikmet var..."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.393) *"Hayır Naciyeciğim, bunlar felaket değil, belki Allah bizi sınıyor. Elbette bu sınama esnasında göstereceğimiz direncin ödülü de, sabrımızın büyüklüğü ölçüsünde olacaktır."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.395)

"Naciye, Allah'ımdan hiçbir zaman ümidimi kesmedim." (A. İnan, *a.g.e*, s.402,403)

17 Aralık 1913. Ağrıları artmaya başlar ve doktorlar o gün ameliyata karar verirler. (A. İnan, *a.g.e,* s.425) Türk doktorlar, başarılı bir müdahale yaparlar.

23 Aralık1913; *"Yarın ilk sargıyı çıkarıp, iplikleri kesecekler. Önemsiz bir iş. Bu olunca artık tam iyi oldum demektir."* (A.İnan, *a.g.e.,* s.432)

30 Aralık 1913*; "Üç saatlik bir görüşmeden şimdi geldim. Bugün Talat ve Halil Beylerle, İzzet Paşanın durumuna verilecek şekil hakkında konuştuk; bir geçici yasa hazırladık. Artık yarın, bu Savaş Bakanlığı işi bitecek."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.442) Ancak bunun için Ahmet İzzet Paşa'nın çekilmesi lazımdır. Paşa için düşünülen Arnavut Prensliği işi (İzzet Paşa Arnavut'tur) hem uzun vadeli hem de gerçekleşmesi yakın bir ihtimal değildir. Bu saygıdeğer insana istifasını teklif etmek zor iştir. Öte yandan, beklemek Enver Bey'e pek zor gelmektedir. Naciye Sultan'a yazdığı bir mektupta, *"İşten hâlâ haber yok. Talat Bey'e telefon ettiriyorum. Bu*

başlangıç canımı sıkıyor; istifa edeceğim geliyor...” der. Temel mesele, Balkan Savaşı’nın verdiği görüntüden sonra ordunun siyasetten arındırılması, gençleştirilmesi ve yeniden düzenlenmesidir.

Ahmet İzzet Paşa da bunu istemektedir. Hatta İzzet Paşa’nın kurduğu Tensikat Komisyonunda çalışan Halil Sedes Paşa, bir buçuk ay aralıksaz çalıştıktan sonra, “mutedil ve makul ölçüde” hazırlanan cetvelleri Paşaya sunduklarını, ancak, “İzzet Paşa vicdanî azaptan kurtulamayarak bunları terviç ve tatbik yoluna gidemediğini” söyler. (İnal, *a.g.e.*, c.II, s.2026) Emekliye ayrılması gereken yüz altmış üç kişilik listenin çoğu, yaş itibariyle kendi arkadaşları olduğu için İzzet Paşa sıkıntı duymaktadır. Bir keresinde, *“Bu işi ben yapamayacağım, mezuniyet alayım, birisi vekâlet etsin, yapsın.”* der. (Menteş, *a.g.e.*, s.180) Gerçekte, İttihat Terakki de gençleştirme işini Ahmet İzzet Paşa’nın yapmasını istemektedir. Bunun bir sebebi de yapılacak işin muhtemel tehlikeleridir. *“Emekliye ayrılacak subayların bir çoğunun fiilî ve önemli komuta mevkiinde bulunmaları ve orduda siyasi teşebbüslere girişip, hükûmeti devirmeye kalkışmak geleneği yaşamakta olduğundan, bu tedbir tehlikeli olabilir ve bir askerî ayaklanmaya yol açabilirdi. Nitekim Enver Paşa bu işi yapınca bir müddet bu gibi kaygılar beslenilmiştir.”* (Halil Menteş’ten nakleden Bayur, *a.g.e.*, c.2, kıs.4, s.317) Genç Savaş Bakanı ve Genel Kurmay Başkanı Enver Paşa’nın gerçekleştireceği düzenlemelerde, bu endişeler gerçekleşmediği gibi, tam tersine yeni bir heyecan ve sahiplenme yaşanmıştır.

İş sürüncemede kalmıştır. Sonunda, zorlukları çözmekte usta bir siyasetçi olan Talat Paşa ve Devlet Şûrâsı Başkanı Halil Menteş Bey, İzzet Paşa’ya giderler. İzzet Paşa zeki adamdır; lafı dolaştırmalarına gerek kalmadan isteklerini anlar, hatta yerine Enver Bey’in getirileceğini de tahmin eder. Bir iki nasihat cümlesinden sonra istifa mektubunu yazar.

Enver Bey, 30 Aralık tarihinde Naciye Sultan’a yazdığı mektupta, *“Yarın akşam mirliva (Tuğgeneral) üniformamla gelip, saygılarımı arz etmeme müsaade eder misiniz? On beş gün sonra ise, kendi dairemizde ve yuvamızda bulunacağız...”* (A. İnan, *a.g.e.*, s.442) demektedir. 1 Ocak 1914 tarihli mektupta ise şöye yazar: *“Yarın yeni görevime başlayacağım. İnşallah utanmam. Yarın akşam paşa üniformamı giyip, size ‘mirliva kulunuz’ diye saygılarımı sunacağım.”*

2 Ocak 1914 tarihinde yayımlanan resmî tebliğde, Enver Beyin Mirliva olduğu ve Savaş Bakanlığına atandığı bildirilir:

"Harbiye Nazırı İzzet Paşa hazretlerinin istifası sebebiyle, Bingazi'deki olağanüstü hizmetleri ve fedakârlıklarından dolayı üç yıl eklenerek kıdemi sebebiyle miralaylığa yükselen Enver Beyefendinin Balkan Savaşlarındaki fedakârlığına ödül olarak üç yıl daha kıdem eklenmesiyle, rütbesine mahsus asgari süreyi tamamlamış olmasına ve miralaylıktan mirlivalığa terfi yönetmenliği gereğince terfi keyfiyeti seçilip uygulanacağına göre, sözü geçen zâtın mirlivalıktan Harbiye Nazırlığına atanmasına irade-i seniye-i hazret-i Padişahî şerefsâdır olmuştur."

Enver Paşa 34 yaşındadır. *"Enver Bey'in genç yaşında Savaş Bakanı olması, Orduda yadırganmadı, gayet iyi karşılandı."* (İnönü, *a.g.e*., s.141)

Olaya bir sivil gözüyle bakan Hüseyin Cahit Bey bu atamanın çok cesurca ve fakat zorunlu olduğunu yazar:

> "Ama o zamanlar bu gerçekten cesurca ve fazla atak bir adımdı. Ama o kadar gerekli ve zorunlu bir adımdı ki, zihinlere sığmayacağı bilinmekle birlikte, Balkan Savaşından darmadağınık bir halde çıkmış olan Türk ordusunu yeniden canlandırmak için bu tedbire başvurmak zorunluluğu göze alındı." (H. Cahit, *Siyasal Anılar*, s. 275)

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Meclis-i Mebusan tarafından sorgulanan eski Başbakan Sait Halim Paşa, savaşın yönetimini dirayetsiz ve istikametsiz ellere verdiniz şeklinde, Enver Paşa'yı kasdeden soruya, siz de olsaydınız Savaş Bakanlığını O'na verirdiniz, diye cevap verir: *"Mamafih tekrar edelim ki, o makam için, o vakitler hiç kimse başka birini düşünmüyordu."* Yazılı ifadesinde ise, Enver Paşa'nın Osmanlı kamuoyundaki yüksek itibarına işaret eder: *"...Enver Paşa, kamuoyunda kazanmış olduğu hürriyet mücahitliği ve Trablus ve Edirne kahramanlıklarıyla gayet yüksek bir yer tutmuş bulunuyordu."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, s.28, dipnot: 24)

Daha Trablusgarp günlerinde bir dünya savaşının çıkacağını düşünen ve bu savaşa ordunun hazırlanması için Allah'tan zaman isteyen Enver Bey'e, fazla bir zaman bırakılmamışsa da imkân verilmiş olur. Savaş Bakanı olduğu gün orduya yayımladığı genelge, onun istikamet ve kişiliğini göstermesi bakımından önemlidir:

> "Dinsiz bir ordunun hiçbir zaman başarılı olamayacağı bence kesin gerçektir. Görevini yapmak konusunda askeri yüreklendiren ve her türlü fedakârlığı göze aldıran güdüler içinde en etkilisi ve en güçlüsü din ve olgun imandır. Ahlak saflığı ve kalp temizliği buyuran din, askerlikte düzen ve emel bütünlüğünü kuracak olan manevi

sebeplerdendir. Bundan ötürü, gerek Müslim gerek Hrıstiyan olsun, her askerin farzlar ve dinî gereklere son derecede özenle sarılmasını kesinlikle istiyorum. Komutanların da kimsenin bu konuda kaygısız hareket edememesine özen göstermelerini, kesinlikle tavsiye ederim."

Genelge, Balkan Savaşında vatanın en mamur parçalarının elden gittiğini, Osmanlı milletinin büyük felaketler geçirdiğini hatırlatarak şöyle devam eder:

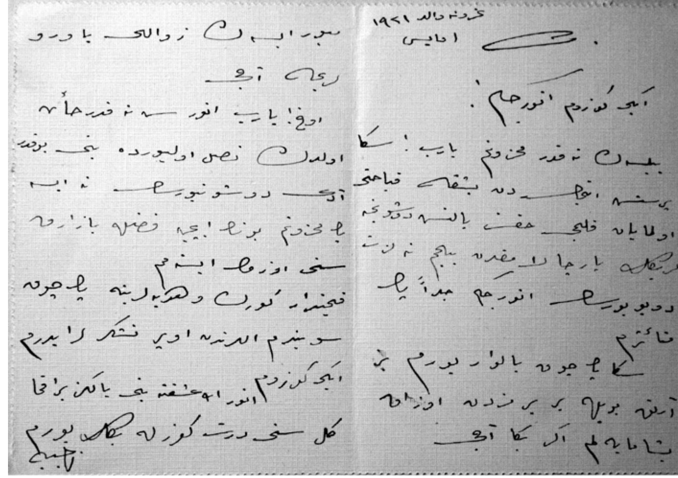
"Allah göstermesin, bir daha böyle kara günler gelmemek ve Osmanlı Hilafet namusunu tarihî kahramanlığıyla savunabilmek için orduyu hazırlamaya Padişahımız bu kullarını görevlendirdiler. Ordudan iki şey istiyorum: Mutlak bir itaat ve görevini yapmak için gece gündüz gayret. Her subay bilmelidir ki, ilerlemesi ve felaketi yalnız âmirinin elindedir. Orduda ancak, âmirlerine bütün ruhu ile itaat edenler, kendinden küçük rütbelileri evlat, kışlasını evi kadar sevenler ve görevine geceli gündüzlü çalışanlar kalabilir. Son felaketler yüzünden orduya sürülen kara lekeyi temizlemek için her subayın görevinin, gerekenden daha fazla bir gayretle çalışmak olduğunun anlaşıldığını ümit ederim. ... Cenab-ı Hak cümlemizi başarıya eriştirsin..."

* * *

Alman askerî ıslah heyeti genişletilir.

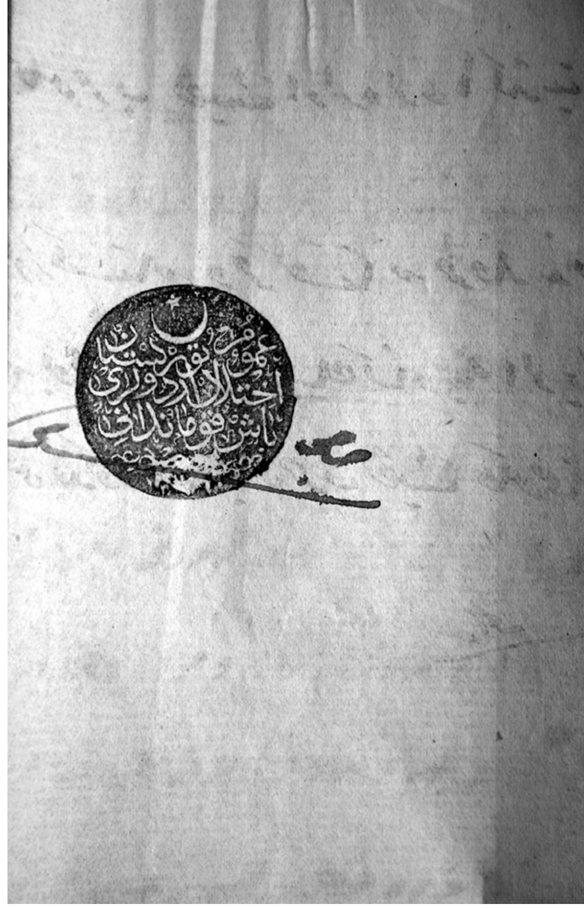
Bu heyet ve sahip olduğu yetkiler konusu da tartışılmıştır. Heyetin, yabancı bir kültür ve Ordunun mensupları olması temeline dayanan eleştirilerin muhtemelen bir çoğu doğrudur, bir kısmı da duygusaldır. Ancak, Türk Ordusunun kazandığı yeni yapı ve dinamizmde bu insanların hizmeti de tartışmasızdır. İnönü bu heyete çok geniş yetkiler verildiğini, ancak hepsinin de çok çalışkan ve yetenekli insanlar olduğunu ve Orduya çok faydalı olduklarını söyler. (İnönü, *a.g.e.*, s.85)

Enver Paşa bahardan itibaren değişik bölgeleri denetlemeye çıkar. *"Yolda, İzmir'de halkın gösterdikleri sevinç tasavvurun üstünde idi. İnşallah bu iyi kalpli milletin yüzünü böyle güldürmekte daim olacağım."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.173)

Eşi Naciye Sultan'ın "İki Gözüm Enverciğim... Seni dört gözle bekliyorum." diye yazdığı bir mektubu. 1 Mayıs 1921 tarihli. *(T.T.K. Enver Paşa Arşivi. B. 1861)*

14 Burası 31 Mart olayında şehit olanların ve Mahmut Şevket Paşa'nın kabrinin bulunduğu yerdir. Daha sonra Midhat Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın kemikleri de buraya nakledilmiştir. En son 4 Ağustos 1996'da Enver Paşa'nın naşı da bu tepeye getirilerek devlet töreniyle gömülmüştür.

Umum Türkistan İstiklal Orduları Başkumandanı” mühürü. *(T.T.K. Enver Paşa Arşivi. B. 1046)*

II. BÖLÜM

ENVER PAŞA

Yenilgi Kabul Etmeyen Neslin Bayraktarı

BU GENÇ Savaş Bakanı hakkında, pek çoğu sonradan ve siyasi gayretlerle yapılmış, yalan yanlış bir çok değerlendirme vardır. Dikkat edildiğinde bunların genellikle avamî mütalaalar ve propaganda söylemlerinden oluştuğu görülür. Onu yakından tanımış ve sorumluluk yüklenmiş kesimlerin söyledikleri ise farklıdır. Bunlardan en ilgi çekici olanlarından biri, İsmet İnönü'nün değerlendirmesidir. İsmet Paşa, henüz yüzbaşı iken, Enver Paşa onu Genel Kurmay Harekât Dairesi Müdürü olarak görevlendirmiş ve üç yıldan çok birlikte çalışmışlardır. Sadece bu değerlendirmeyi okumak bile, Enver Paşa'nın en genç zamanlarından itibaren nasıl ve niçin bu ölçüde parladığını, Ordu ve Parti içinde belirleyici bir konuma geldiğini anlamamıza yeter. İsmet Paşa şöyle anlatır: *"Enver Paşa ihtilalden önce ahlak, cesaret ve kahramanlık misali olarak tanınmıştır. Enver'e en çetin kıta hizmetleri tam ve itimatla emniyet edilmiştir. Enver Paşa şahsî meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay olarak, cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasibi olmayan bir tiptir. Askerî vasıfları bakımından vazifesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesna kahraman olarak askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır..."* (İnönü, *a.g.e*, s.141)

İnönü şöyle devam eder:

"Enver Bey'in birden ön plana çıkışı, Meşrutiyetin ilanında fedakârlık ve kahramanlık olarak ön safta yer tutmuş genç subaylar arasında, şahsî ahlakı, komitacıları takiplerindeki müstesna niteliklerinin dillerde dolaşması ve bunların herkes tarafından kabul edilmesi iledir. Zamanın anlayışına göre, şahsî ahlakı, örnek denecek kadar temizdir. Eşkıya takibinde çok cesur ve başarılıydı. Kurmay subayı o zaman orduda, az çok tenkit edilen, çekiştirilen bir sınıftı. Kurmay olarak orduda itibarlı bir yer tutmak kolay değildi. Çok nitelik istiyordu. Enver Paşa bu nitelikler bakımından çok üstün, çok şöhretli idi.

“Görüştüğüm zaman fark ettim ki, çok konuşkan değildir. Konuşmalarının çekici bir özelliği yoktu. Az konuşurdu, fakat konuşmaları etraflı, inandırıcıydı. Muhakkak ki çok cesurdu; özellikle Bulgar, Rum komitecilerinin takiplerinde başarısı büyük oldu. Meşrutiyetten sonra Hareket Ordusuna karıştı. Trablus Savaşında çalıştı. Ataşemiliterliklerde bazı tenkitlere uğradı; lükse kaçtı filan gibi. Balkan Savaşı sırasında bir ihtilalin başına geçti. Sonunda muzaffer oldu. Bir hükûmet darbesinin kahramanı olarak da, Edirne’nin kurtarılmasında da ön plana geçti.

“Savaş Bakanı olduğunda, yeni orduyu kurmak için, radikal tasfiyeci olarak fevkalade cesaretli hareket etti ve hareketleri başarılı oldu. Komutan olarak, diğer niteliklerinin üstünde komuta vasıfları gösteremedi. Strateji anlayışı ve sevk ve idare bakımından anlayışı yüksek değildi. Bu bakımdan anlayışı orta bir seviyede kaldı. Ama emir ve komutadaki tesir itibariyle niteliği yüksektir. Ama, sanıyorum ki, kendisini stratejik anlayış ve sevk-idare anlayışı bahsinde de yüksek olarak kabul ediyordu.

“Mesela Birinci Dünya Savaşı: Aslında kaybolduktan sonra savaşa girdi. Bu savaş, Marn Meydan Muharebesi ile, çabuk bir zafer kazanmak planından esasen kopmuştu. Artık uzun ve sürekli bir savaş safhasına girilmişti. Bu sürekli savaş safhasından Almanlar artık muzaffer çıkamazdı. Halbuki Enver, işte böyle bir netice belli olduktan sonra Almanlar safında harbe giriyordu. Yani Enver’in savaşa giriş şartları, tamir kabul etmez derecede elverişsizdi. Ama, madem savaşa giriliyordu, biz ordunun genç subay ve komutanları sonuna kadar görevlerimizi bütün azmimizle yerine getirmeliydik. Öyle de yaptık. Çünkü, Enver Paşa savaşa girişte takdir hatası işlemişti ama, âmir olarak metaneti ve tesiri çok güçlüydü ve bu sonuna kadar da devam etti. Hülasa, daha alt kademede askerî vazifelerde başarı kazanarak yetişti. Fakat başkomutanlıkta, yetişme yetersizliğinin ve askerî kültürünün zaafı aşikârdır.” (Z. N. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.6, s.169-170 ve Aydemir, c.3, s.437 vd.)

Enver Paşa’yı seven ve yurt dışına çıkmasından sonra da ilgisini devam ettiren Von Kress de, Enver Paşa’daki askerî birikim noksanlığına işaret eder: *“Çok değişken meslek hayatı, genç Enver’e kıt’a hizmetinin amelî tecrübelerini edinmeye ve yüksek komutanlıkları işgal ve birliklerini sevk ve idare edebilmek için, biz Almanlar’ın kaçınılması imkânsız telakki ettiğimiz esaslı bilgilere sahip olmasına zaman bırakmıyordu. Onun yüksek yeteneği, irade kuvveti, çabuk kavrama ve karar verme kabiliyeti, askerî bilgi ve eğitim noksanlarını, gerçekte bir derece giderebiliyordu...”*

Ünlü Alman başkomutanı Hindenburg'un hatıralarında naklettiği olay, Enver'in siyasi ve askerî görüşünün pek de ortalama olmadığını göstermektedir. İttifak devletleri genel kurmayları Balkanlara fazla önem vermezken, Enver Paşa İmparator kayzer Vilhellm'e, *"Bizi bu Balkanlar yıkacaktır; tehlike oradadır."* demiş ve dediği gibi de olmuştur. Askerî deha olarak nitelenen Hindenburg, Enver'in strateji ve taktikleri kavrayışından çok etkilendiğini söyler. (Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 2003, s.174) Hindenburg şu değerlendirmeyi yapar: *"Enver Paşa şu andaki savaşın yönetimi ve yürütülmesinin esası hakkında bana olağanüstü geniş ve özgür bakış açıları gösterdi. Enver Paşa savaş hakkındaki genel ve yüksek kavrayışına rağmen, temel askerî bilgilerden, genel kurmay eğitiminden*

yoksundu." (Mustafa Çolak, *Osmanlı Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları*, İsparta 2006, s.153)

Ziya Nur Aksun diyor ki, *"Enver Paşa, İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale Boğazı'na hücum edince, asla Boğazı geçemeyeceklerini ısrarla söyleyen tek adam durumundadır."* (Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı,* s.57) Yine Enver Paşa'nın, *"Tarihe İngiliz donanmasının yenilebileceğini ispat eden kimse olarak geçeceğim."* dediği anlatılır ki, Çanakkale'de bu ispat edilmiştir.

Alman Orduları Yüksek İdaresinin başında olan Falkenheim ise, Enver Paşa'nın askerî bakımdan takdir edilemeyecek kadar değerli olduğunu söyler ve Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda, *"O askerî ve politik açıdan bizim için vazgeçilmezdir."* der. (Aksun, *a.g.e.*, s.169, M. Çolak, a.g.e., s.152) Osmanlı Genel Karargâhında uzun zaman Kurmay Başkanlığı ve Enver Paşa'ya danışmanlık yapan Bronsart Paşa'nın yirmi yıl sonraki değerlendirmesi şöyledir: *"Enver Paşa, büyük komutanlarda olması gereken tüm özellikleri taşıyordu; ancak, iki pratik ve vazgeçilmez eksiği olduğu için o kendisini ispatlayamamıştır. Birincisi keskin bir kılıç yani iyi eğitilmiş ve iyi donatılmış bir ordu. İkincisi ise, sonucu belirleyecek muharebeler kazanmayı garanti edecek kadar askerî birliği sevk etme imkânının yokluğu. Ülkenin büyük ve geniş olması, ayrıca yollarının kötü ve savaş meydanlarına olan bağlantıların düzeltilememesi, onun en büyük açmazıydı."* (M. Çolak, *a.g.e.*, s.154)

Yine, Savaştan yirmi yıl sonra yazan bir başka Alman yazar şöyle söyler: *"Almanya'da Enver Paşa'nın çok sayıda arkadaşı ve hayranı vardı. Onun, zor günlerde bile, Almanya'ya sadık bir dost olarak kaldığını unutmayacağız. Fakat, ona gösterilen saygının daha başka ve daha derin nedenleri bulunmaktadır. O, başkalarının yaptığı gibi yabancıların korumasında rahat bir hayat sürmedi. Biz onun şahsında, idealleri uğruna ölmeyi seçebilmiş cesur bir asker görüyoruz. Enver'in bu kahramanca tutumu, Almanlar nezdinde hayranlık uyandırmaktadır."* (M. Çolak, *a.g.e.*, s.152) Yazar, Enver Paşa'nın iyimserliğinin onu hayallere kadar götürdüğünü ileri sürer ve bunu askerî eğitim noksanlığına bağlar. *"Onun, büyük komutanların sahip olduğu karakter ve yapıda olduğu halde, askerî temel eğitimden yoksun oluşu, onun büyük komutan olarak tarihe geçmesine engel olmuştur. Ondaki bu eksiklik, büyük komutanlar için vazgeçilmez olan*

iyimserlik ve hayal gücü özelliklerinin yeterince dizginlenememesine neden olmuştur.” (M. Çolak, *a.g.e.*, s.154)

Aynı yazar şöyle devam eder:

> “Enver, imsak, ısrar, doğruluk, sabır, çekingenlik, zarafet gibi şahsî nitelikleri nefsinde toplamış bir şarklıydı. Şarklılarda nadir rastlanan bir çalışma arzusu ve demir gibi bir iradesi vardı. Ondaki irade kudreti aşırı bir sertliğe, hatta vurdumduymazlığa kadar gidiyordu. Böylece de üstün bir karar kudreti ve sorumluluk yüklenme arzusu gösteriyordu. Savaş idaresindeki bir çok özellikleri, onun iyimserliğe mütemayil tarafını ortaya koyar. Onun da buna ihtiyacı vardı. Onun bu iyimser tarafı olmasaydı, kendisi ve Türkiye’nin ileri gelenleri üç büyük devlete karşı harekete geçemezler ve harbi sonuna kadar sürdüremezlerdi. Ancak bu nikbinlik Enver’i, hakiki durumun endişelerini gözden kaçırmaya, hatta kendini hayallere kaptırmaya kadar götürdü. Enver’in nikbinliği hissî kaynaklı olduğundan, daha tehlikeli oluyordu...” (Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.168)

Carl Mühlmann’ın iyimserlik tespiti doğru olmakla birlikte bunu değerlendiriş biçimi tartışılmaya muhtaçtır. Enver Paşa’nın hiçbir şart altında inancını kaybetmeyen bir insan olduğu da bilindiğine göre, iyimserliğinin duygusal değil, iman kaynaklı olduğunu söylemek, onun mektuplarında beliren kişiliğine ve hayat çizgisine de daha uygun düşer. Enver’deki irade kudretinin aşırı sertliğe, hatta vurdumduymazlığa kadar vardığı değerlendirmesini ise, onun emrinde askerlik yapmış olanların, ona karşı besledikleri sevgi ve bağlılık tekzip etmektedir. Mühlmann’ın yazdığına göre, Alman komutanlar, genellikle Enver Paşa’yı büyük komutan olarak görmezler; ancak kişiliğine, taşıdığı yüksek değerlere hepsi hayrandır.

Enver Paşa’nın samimiyet ve iman derinliğini bir de Ali Fuat Erden Paşa’nın yazdıklarından dinleyelim:

> “Enver Paşa II. Ordunun tatbikat ve manevralarına gelir; manevraların sonunda, yüzlerce subay karşısında yapılan tenkid esnasında, Osmanlı ordusunun, Balkan Savaşı’nın lekesini ve utanç veren hatırasını silerek tarih huzurunda şerefini iade etmesini diler ve ister; bu suretle subaylarımızın can damarlarına, en hassas noktalarına dokunurdu.
>
> “Enver Paşa’nın kanaatince savaş, yalnız Balkan Savaşı’nın lekesini silmeyecek, bu savaş sonucunda yalnız Osmanlı Devleti kurtulmayacak, bütün İslam dünyası kurtulacaktı. Bu savaş sadece Osmanlı Devleti’nin değil, bütün Müslüman âleminin kurtuluş savaşı ve istiklal harbidir. Tarihin kaderi ve Allah’ın iradesi bu merkezdedir. Kendisi de bu mukadderatı gerçekleştirmeye manevi yönden memurdur.
>
> “Sultanahmet Meydanı’ndaki mitingte hatipler onu ‘İslam’ın sancağını yed-i celadetinde tutan Enver’ diye nitelemişlerdi. Şairler onun hakkında, ‘Melekler bu

milletin kurtulacağını ona fısıldadılar.’ demişlerdi. Enver Paşa, ihtimal bu sözleri ne duymuş, ne işitmiştir. Fakat, bunun böyle olduğuna inanırdı. İman ve inancı, kendi yıldızına güveni harikulade idi. ... Enver Paşa Allah’ın yardımından ve inayetinden bir an şüphe etmemiş, yenilgileri manevi bir sınav saymış, bundan dolayı inancı ve sonunda muzaffer olacağına güveni hiç sarsılmamıştır.

“Enver Paşa’nın bu iman ve itikadına, savaş sırasında Medine’yi ziyaretinde yakından şahit olmuştum. Medine istasyonundan inince doğru Peygamber’in merkadine, Ravza-i mutahhara’ya yaya olarak gitti. İstasyondan oraya kadar epey mesafe vardı. Cemal Paşa, Faysal Bey (geleceğin Irak kralı), şerifler, seyyitler, Medine eşrafı, sivil ve askerî erkân, Enver Paşa’nın etrafında ve gerisinde yürüyorlardı. Bütün Medine halkı karşılıklı saf tutmuştu. Kasideler okunuyordu. Caddenin iki tarafında develer kesiliyor; kan, fıskiye gibi fışkırıyordu. Fakat, başkomutan vekili, kendisine yapılan bu töreni görmüyor ve işitmiyor gibiydi. O, asıl Komutanın, Peygamber’in huzuruna gitmekte idi; ona saygılarını sunmağa, asilin vekile emanet ettiği vazifenin hesabını arzetmeye gitmekteydi. Enver Paşa, benliğinden geçmiş, ellerini göğsünün üzerinde saygı ve taatle bağlamış; başını öne eğmiş, sessiz sessiz ağlıyordu. Ve bütün bu yürüyüş esnasında biteviye ağlıyor, gözlerinden yaşlar döküyordu.” (Emekli General Ali Fuat Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, İstanbul 1949, s. 21-22)

Ziya Bey diyor ki, *“Bu ifadeler Enver Paşa’nın çok yüksek olan iman ve idealine ışık tutmaktadır. Hele Enver’in Ravza-i mutahhara’ya girişini canlandıran cümleler; tüyler ürpertici bir inanç ve edep yüksekliğinin muhteşem tablosudur.”* (Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.46)

* * *

İnönü değerlendirmesini şöyle bitirir: *“Kahramanlığını, cesaretini, gözüpekliğini tekrar belirtmeliyim. Büyük emeller gütmüştür; mesela belki de Timurleng’i düşünmüştür.”*

Dikkat edilirse, İnönü Enver Paşa’nın hayallerine Napolyon’u değil, bir Türk cihangiri olan Timur’u koymuştur. İnönü’nün bu tahlilini değerlendiren Ziya Nur Bey, Enver’i bir Napolyon olma ve Osmanlı hanedanının yerine geçme hayalinde gibi göstermeye çalışanların söylediklerini çok ağır sözlerle reddeder: *“Bunun kadar saçma bir iddia olamaz. Bu, Enver’e karşı yapılan çok âdi ve pespaye bir bühtandır. O şehidin ruhunu tazip edecek ve isyana sevk edecek kadar bayağı ve aşağı bir suçlamadır bu. Enver, Osmanlı hanedanı olmadan, bir devlet ve bir İslam birliği, hatta camiası olamayacağını en fazla kavrayan adamdır. Böyle bir şeyi aklının köşesinden bile geçirmemiş, bunu düşünmeyi bile günah ve vebal veya delilik addedecek bir fikir ve inanışın adamı olarak*

görünmektedir.” (Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.55) Ziya Bey, Timurleng hayalini gerçeğe daha yakın bulur. Bildiğimiz gibi Timur İmparatorluğunda devlet başkanı Cengiz sülalesinden Mahmut Han idi; Timur, emîrdi, Mahmut Han’ın Emîr-i leşkeri ve vekili idi. *“O hilafeti de uhdesinde bulunduran Hanedan-ı Osmanîsiz bir devleti ne düşünmüş, ne de aklının köşesinden geçirmiştir. Evet, Enver kuvvetli imparatorluk, kuvvetli bir hilafet ve saltanat düşünmüştür; fakat bu, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı Hilafeti ve Osmanlı Saltanatı’dır. Aksi iddia, Enver’i çok küçültür ve din ü devlet için, bütün kusurlarına rağmen gayretle çalışmış olan bu şehidi, kabrinde muazzep eder.”* (Z.N. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.6, s.170)

Bir Rus hariciyecisi de onun Yavuz Sultan Selim’in ideallerini güttüğünü söyler:

“Çoğunluğun kanaatine göre Enver Paşa, Yavuz Sultan Selim’in idealini gerçekleştirme yolunda çalışmaktadır. Avrupa’dan atılan Türkleri, kendi akraba ve kandaşlarıyla, Türkistan, Kafkasya, Küçük Asya ile birleştirerek yeni bir imparatorluk kurma peşindedir. Bu imparatorluğa Afganistan, Arabistan ve İran da dahildir.” (Nabican Bakiyev, *Enver Paşa’nın Vasiyeti*, İstanbul 2006, s.173, 174) Bir diğer Rus yazarı, Enver Paşa’nın, İslam dünyasında, Haçlı ordularını Anadolu’da göğüsleyen Sultan Kılıç Aslan gibi görüldüğünü söyler.

Biz de, Hüseyin Cahit Beyin anlattıklarına dayanarak bir Fatih benzetmesi yapalım: H. Cahit diyor ki, “Arkadaşları Enver’i en cesur insanlar arasında sayarlardı. Enver ve arkadaşları onun talihine, adeta dindarane bir güven beslerlerdi. Enver mektepten yeni çıkmış genç bir zabitken, Rumeli’de eşkıya takibiyle meşgul olmuştu. Bulgar çeteleriyle belki yirmi kereden fazla çarpışmıştı. Hiç birinde yaralanmadığını ve hep muvaffak olduğunu temin ediyorlardı. Çanakkale cephesini ziyaretimizde ölüm kurşunları onun otomobilinin çamurluğuna saplanıyordu. Bunları anlatanlarda ve kurşunları gösterenlerde, Enver’in hiçbir zaman fena bir tesadüfe kurban gitmeyeceğine dair kanaat vardı.” (H. Cahit, *Tanıdıklarım*, s.32) Enver Paşa’nın “talihine” olan güveninde herkes müttefiktir. Bu satırlar Fatih Sultan Mehmet’in sözlerini hatırlatır: Belgrad Kalesi önünde savaşırlarken, Osmanlı komutanları biraz geri çekilerek, düşmanı da kaleden uzaklaştırmak isterler. Asker içinde savaşmakta olan Sultan’a haber gönderirler: “Kâfiri dahi çekelüm. Kal’aya canlı kurtarmayalum. Padişah

birkaç kadem gerüye yörüsün.” Genç II. Mehmet’in cevabı şudur: “Düşmenden yüz döndürmek mağlubiyet nişanıdur. Elhamdülillah benüm ikbalüm yücedür, idbar nasib-i düşmendür.” (Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve*…, İstanbul-1990, s.163)

Dr. Ramazan Balcı’nın, çeşitli kaynaklardan derlediği Enver Paşa’nın kişilik değerlendirmesi şöyledir:

“Onu yakından tanıyan herkesin üzerinde birleştiği nokta Enver’in bir insan olarak mükemmel ahlakî değerlere sahip olduğudur. Bir gün bile hiddetlendiğini, ağzından çirkin ve kaba bir sözün çıktığını gören olmamıştır. Sevinmek ve öğünmekten nefret eder; kızıp öfkelendiği zamanlarda bile ölçülü konuşmasını bilir. Sır saklamak ve niyetini dışa vurmamak hususunda olağanüstü bir kudreti vardır. Sulh ve sükûn onun nazarında yoklukla eşittir. Bir insanın çıkabileceği en yüksek makamlara yükseldiği halde samimiyetini ve alçak gönüllülüğünü kaybetmemiştir. Keskin bir zekâ ve salim bir muhakeme, muhatabını iyi tanıma gibi yaşından beklenilmeyen, yaradılıştan edeb ve terbiye sahibidir. İffet ve namus timsali, feragatin en üst sınırında, hayat ile ölüm arasında fark görmeyecek derecede idealist yaşamıştır. Hiçbir engel ve tehlike kabul etmeyen kalbi ona bir an bile korkunun heyecanını tattırmamıştı. Ruhunda o kadar inatçı bir azim ve sebat vardı ki, bunu yenmek mümkün değildi. Hayatında attığı adımların hiç birini geri çektiği görülmemiştir. Daima şahsî cesaretin zirvesinde yaşamış, hayatı savaştan ibaret kabul ederek her zaman tehlikenin en önünde bulunmuştur. Makedonya’daki çete savaşlarındaki haklı ününü de bu şekilde, en az on kere ölümden dönerek kazanmıştır. Trablusgarp’ta gülleler arasında dolaşır, Başkomutan’dır yine avcı hattındadır. Nihayet Belcivan’da ölüme giderken bir avuç atlının en önündedir.” (Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması,* İstanbul 2005, s.131-132)

Paşa’nın mektuplarını okurken dikkatimi çeken bir özelliğini daha eklemek isterim. Öyle anlaşılıyor ki, Enver Paşa’nın ahlakî temizlik ve yüceliği, çevresindeki arkadaşlarının hususi hayatlarını etkileyecek ölçüde tesir de yaratmakta, tek başına bir ahlakî baskı unsuru oluşturmaktadır. Paşa’nın da, arkadaşlarının özel hayatlarıyla, ahlakî tutum ve davranışlarıyla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Yurt dışında yaptıkları yazışmaların birinde, Dr. Nazım, “*Hakkımda pek haklı olarak hiddet buyurmuşsunuz.*” diye başlayan mektubunda, vallahi, billahi “*size söz verdikten sonra*” o kadınla bir daha görüşmedim, diyor ve “*Mübarek ellerinizden öperim.*” diye bitiriyor. İttihat Terakki’nin ünlü teşkilatçısı Dr. Nazım’ın bu ifadeleri, arkadaşlarının onu nasıl gördüklerini ve manevi otoritesinin büyüklüğünü yeterince hissettirmektedir. (Yamauchi, *a.g.e,* s. 91, m.7)

Burada Enver Paşa ve arkadaşlarının, malî konulardaki duyarlıklarını anlatan bir anekdotu da Halil Menteş'ten dinleyelim. Enver Paşa, Abraham Paşa'ya ait bir çiftliği on beş bin liraya satın almak ister. Daha sonra yurt dışına çıktıklarında bu çiftlik, ailesinin geçimi için temel dayanak olacaktır.

> "Bir gün Talat Bey'in yanında idim. Enver geldi: 'Bana bankalardan sekiz bin lira para buluver.' dedi. Talat o zaman aynı zamanda Maliye Bakan vekili idi. 'Ne yapacaksın sekiz bin lirayı?' dedi. Enver de, 'Biliyorsun, Sultan'ın altı bin lira çehiz parası duruyor. (Sultan Reşat, Naciye Sultan'ın çehiz masrafını kendi yapmıştı.) Erenköyü'nde bir köşk almak istiyor; ne gidecek, ne de görecek. Sultan'ın köşkü, diye kiraya da verilmeyecek; çürüyüp dökülecek. Abraham Paşa, Sarıyer'deki çiftliğini on beş bin liraya satmak istiyor. İsmail Hakkı Paşa, onu alalım, kömür yapacak ormanı da var, içine koyun da konulabilir, diyor. Bu şekilde kârlı bir iş de yapılmış olur. Onu satın alacağız.' dedi.
>
> Talat, 'Paşam, senin en büyük ayrıcalığın fedakârlığındadır. Arkadaşların cephelerde yarı aç, yarı tok dövüşürken senin çiftlik satın almaklığını doğru bulmam. Filhakika hepimiz biliyoruz ki, Sultan'ın tahsisatı, kendi maaşın, Sultan'ın gelirleriyle bu borcu rahatlıkla ödeyebilirsin. Fakat, bu on beş bin, İstanbul içinde yüz elli bin, cephelere varıncaya kadar bir milyon olur.' dedi. Enver Paşa, borç almaktan vaz geçti. Bir süre sonra, Sultan, bazı mücevheratını Hüseyin Hilmi Paşa vasıtasıyla Viyana'da sattırarak, paranın noksanını tamamlamış ve bu çiftlik satın alınmıştır." (Menteş, *a.g.e.*, s.252, 253)

Talat Paşanın dediği gerçekten de olmuştur. Büyük dedikodular yayılır: "Bu köşk ağızdan ağza dolaşırken muhteşem bir saray cesametini aldı; bin bir gece masallarındaki debdebe ve haşmet sahnelerini içinde topladı. Enver Paşa bir gün küçük bir davet yapmış, bizleri köşke çağırmıştı. Bu kadar büyütülen, dedikoduya zemin teşkil edilen köşkü görmek için gittim. Ufak bir köşkün basit döşemeli bir odasında şöyle böyle bir yemek yedik. Avrupa'da orta halli bir tüccarın bile bundan çok süslü ve değerli bir sayfiyesi vardır." (H. Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul-2001, s. 28) Aynı olayı, siyasi hatıralarında da anlatan Yalçın, "O temiz karakteri, yüksek onur ve şeref duygusu, sınırsız vatanperverliğiyle Enver'in yetkilerini kötüye kullanmasına kesinlikle ihtimal vermem." der. (H. C. Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.280)

En çok ileri sürülen ve neredeyse tartışılmaya gerek duyulmayan Enver Paşa'nın hayalciliği de, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Onun çok yakınında bulunmuş ve ilişkileri itibariyle insan olarak da onu iyi tanıdığı söylenebilecek olan Eşref Kuşçubaşı aynı kanaatte değildir. Enver Paşa'nın askerî konularda, genellikle sanıldığından daha gerçekçi olduğunu,

1914 yazı boyunca yaklaşan savaşta ideolojik silahlara pek güvenmediğini söyler. (Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 2003, s.24) Mektuplarında da, güneyimizdeki Arap şeyhleri için paranın tek harekete geçirici unsur olduğunu, Müslüman oluşlarına güvenilemeyeceğini yazar.

Bir hariciyeci olan Aydın İdil, Enver Paşa'nın Türkistan mücadelesini de hayalci bulmaz; zaman ve yerin çok iyi seçildiğini yazar. (Aydın İdil, *Enver Paşanın Son Savaşı,* İstanbul-2012, s.273 ve devamı)

Enver Paşa'nın hızlı yükselişini ve yaptıklarını onun şöhret ihtirasına bağlayanlar vardır. Belki de bütün devlet adamları ve komutanlar için doğal sayılması gereken bu insanî güdü, Enver Paşa'nın kişiliği ve hayat macerası ile tam örtüşmemektedir. İhtiras ve şöhret hırsı, sonuçta bencil güdülerdir ve "ben" tehlikeye girdiği zaman onların gücü biter. Halbuki, Enver'in bütün hayatı, kendi varlığını hiçe saymakla, tehlikeden tehlikeye atmakla geçmiştir... Selanik'in Vardar kapısından, rütbelerini söküp dağa çıkarken, Berlin'den Trablus çöllerine koşarken, Sarıkamış cephesinde, Türkistan'da, her yerde bunun sayısız örnekleri vardır. Tanıyan herkes tanıklık ediyor ki, bu adam korkuyu bilmiyor. Bu delice cesareti şöhret arzusuna bağlamak inandırıcı değil. Ondaki inanma ve bağlanma gücünün derinliğine bakmak gerekir. Bazı insanlar inandı mı, iliklerine kadar inanır ve bağlandı mı bütün varlığı ile bağlanırlar. Enver vatana, devlete ve İslam'a böyle inanmış, böyle bağlanmıştı. Sarıkamış hareketinin son zamanlarında, cephede yazdığı vasiyetname şöyle biter: *"Yaşasın dinim, vatanım ve padişahım!.."* Osmanlının Başkomutan Vekili bu muhteşem kişiliği anlamak için onun iman derinliğini kavramaya çalışmak lazımdır. Çünkü, candan aziz olan sadece imandır ve iman, bütün o neslin anahtar kelimesidir...

* * *

O dönem İttihat Terakki'nin bütün ileri gelenleriyle dostluğu olan ve Cumhuriyet döneminde de pervasız bir gazeteci olarak tanınan Hüseyin Cahit Yalçın, Enver Paşa'nın kişiliği hakkında ilgi çekici anekdotlar anlatır: Bir gün, uyarısına dikkat etmeyen H. Cahit Beyin Tanin gazetesini kapatacağını yüzüne karşı söylemiş ve kapatmıştır. "Tanin iki gün kapandı. Buna hiç kızmadım ve üzülmedim. Hem de Enver'in izlediği prensipten ötürü, yakın bir arkadaşına karşı böyle davranmasından sanki hoşnut bile oldum. Şu dostluk ve hatır belasının resmî işlerden kalktığını görmek

gerçek bir mutluluktu." Tanıyan herkesin ittifak ettikleri husus, onun bu konularda istisna tanımadığıdır. "Enver bu konularda bağnaz denilecek kadar sağlam ve sertti. Adalet Bakanı İbrahim Bey, Harbiye Bakanı Enver'e bir tavsiye mektubu yazmış. Askere çağrılan biri üzerine yumuşak ve yardım edici bir işlem rica etmişti. Enver Paşa bu mektubu çerçeveleterek Harbiye Bakanlığının sofasına astırmıştı." (H. Cahit, *Siyasi Anılar,* s.276)[15]

Hüseyin Cahit, Paşa'nın, çok genç yaşlardaki bu başarılarına rağmen sadelik ve alçak gönüllülüğünü hiç yitirmediği üzerinde durur. Çanakkale'deki bir gezide Başkomutanın sofrasını şöyle anlatır:

"Masanın üstüne rafadan birkaç yumurta getirdiler. Biraz beyaz peynir ve yoğurt. Yemek yendi; baka kaldım. Kızım, ilk gördüğüm askere verilmek üzere cebime bir paket çikolata sıkıştırmıştı. 'Bari bunu siz yiyin.' diye uzattım. Çanakkale'de kaldığımız birkaç gün içinde, bir karargâha misafir olmadığımız zamanlar, yemeğe, debdebeye karşı hep aynı istihfaf hissini, hep aynı sadeliği gördüm."

"Harp içinde idi. Subaylarımızdan biri dostlarından birkaç Alman subayını evine davet etmiş; ailece hep beraber yemek yemişlerdi." Enver Paşa bu subayın ordu ile ilişkisini kesmiş. Hüseyin Cahit bu konuda şikâyetçi olduğunda, "Bizim memleketin anlayışına göre, bu, çirkin bir harekettir. Bir Türk subayı çirkin bir harekette bulunmamalıdır, dedi ve kestirdi attı."

Enver Paşa gibiler gerilimi yüksek insanlardır. Güçlü bir iman, iyi bir seciye ve temiz bir ahlak olunca, bu gerilim, kişisel hırsların ötesinde millî, dinî, insanî emellere bağlanır. Enver'de olan da budur. Şevket Süreyya Bey bu yüksek gerilimi, yargılamadan, "beşerî ihtiras" olarak isimlendirir. Gerilimi yüksek insanlar, iş yapabilme yeteneği olan insanlardır ve başarıları da büyük olur. Ama, yaratılış ve eğitimle gelen ahlakî şekillenme bu gerilimi kişisel ihtiraslar haline dönüştürebilir; genellikle de böyle olur. Ancak, Enver Paşa'yı bu kategoride düşünmek, onun hayatıyla örtüşmemektedir ve tarihte bu tür insanların sayısı çok da fazla değildir. O, farklı ve gerçekten bütün varlığıyla inanmış, ihlasını hiçbir noktada yitirmemiş bir insandı.

Ancak bir husus yorum olarak ileri sürülebilir: Hayatta hiçbir zorluk tanımayan, ümitsizlik nedir bilmeyen, yıkılmayan, dünyayı sırtında taşıyabileceğini düşünen bir insan, projelerini yaparken, çevresini de kendisi gibi zannedebilir mi? Kendisinin dayanabileceği zorluklara onların

da dayanabileceğini, aşabileceği engelleri onların da aşabileceğini düşünebilir mi? Enver Paşa'nın böyle bir hataya düşüp düşmediğini, açık olayların işaretinden çıkaramıyoruz. En çok eleştirilen Sarıkamış Harekâtında, Enver Paşa askeri ve komutanları zorlamıştır; ama, bu zorlama, Paşa'nın böyle bir varsayım üzerine planını kurduğu anlamına gelmiyor. Sonradan yazılan eserler, Paşa'nın zorlamasından çok, bazı komutanların gevşekliğinin altını çizerler.

Her şeye rağmen, bu kişilik özelliğinin bir ölçüde olsun tasavvur ve kararlara da yansıyacağını düşünebiliriz. Onu yeterince anlayamayanların hayalperestlik dedikleri de, Kuşçubaşı'nın, savaşta çok gerçekçi olduğunu söylemesine rağmen, bu yansımalar olabilir. Enver Paşa, bir Osmanlı kurmay subayının aldığı eğitimi almıştır. Askerliğe bu kadar meraklı olduğuna göre, buna kendi gayretleriyle bir şeyler daha eklemiş olması doğaldır. Ancak, Alman komutanlar bu eğitimin yetersiz olduğu kanaatindedirler. Onlara göre, bu eğitim açığını, doğuştan gelen kabiliyet ve zekâsıyla telafi edebildiği ve edemediği haller vardır. Carl Mühlmann'ın, eldeki malzemeyi hedefle örtüştürememek olarak ifade ettiği noksanlığın, eğitim noksanlığından mı, hayalciliğinden mi, yoksa, yukarıda dokunulan yanılmalardan mı doğduğuna karar vermek kolay değildir. Paşanın, büyük birliklere komuta etmeden, doğrudan başkomutan vekâletine gelmesi de gerek bizimkiler, gerek Almanlar tarafından bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir.

Ne var ki, Enver Paşa'nın başkomutanlığını, başkomutanlık düzeyinden değerlendiren olmamıştır; eleştirilerin hepsi tümen, kolordu yahut en çok ordu komutanlığı düzeyinden yapılmıştır. Mesela, O'na bağlılığı muhakkak olan amcası Halil Paşa, komutası altındaki ordudan bir birliğin alınarak İran üzerine gönderilmesine şiddetle karşı çıkmış, istifa tehdidine kadar işi götürmüştür. Halil Paşa bu kararın, o günlerde Bağdat'ta görülen, elleri bol paralı, güven telkin etmeyen bir Alman grubunun telkinleriyle alındığını düşünmektedir; oradan, öyle görmektedir. Başkomutan ise, sadece bir ordunun cephesine değil, yedi cepheye birden bakmakta, Avrupa'daki müttefik cephelerine bakmakta, müttefik karargâhla görüşmekte, üstelik, siyasi karar mekanizmalarının içinde bulunmaktadır. Yani, bu kadar geniş bir bakış açısı ve çok faktörler içinde karar vermektedir. Elbette ki, bir Kolordu yahut Ordu komutanı bu bakış açısına

sahip olamaz. Askerlikte, komutanın emrine, içine sindirilmese de uyulması gerektiği savaş alanındaki tepeler örneği ile anlatılır: Bölük komutanı alçak bir tepededir, ancak önündeki düşmanı görür, tabur komutanı biraz daha yüksek bir tepededir... Komutan en yüksek tepededir; düşman ve dost kuvvetlerin durumunu en geniş ve doğru şekliyle o görür.

Enver Paşa, kararları hakkında çok konuşan bir insan olmadığı, savaştan sonra esasen konuşma imkânı da bulamadığı için, Başkomutanlık kararlarının hedef ve gayeleri, ancak o düzeyde yapılmış ciddi incelemelerle değerlendirilebilir; yapılmamış olan da budur. Hangi Başkomutanlık kararlarının savaşın gidişini olumsuz yönde etkilediği, hangi kararlar öyle alınmasaydı, savaşın kaderinin değişebileceği yönünde ikna edici bilgi ve yorumlar olmadıkça, Paşa’nın Başkomutanlığındaki eğitim yetersizliğinden söz etmek, yine de peşin hükümlere dayanmış olmaktadır. Almanlar, ne de olsa Alman okullarında yetişmemiş, Alman Ordusunda eğitim almamış birini büyük komutanlar arasında saymakta zorlanabilirler; bu, genel Alman tutumuna uygundur. Onun hızlı yükselişi de apaçık ortadadır; ama, hangi başkomutanlık hatalarını yapmıştır? Bu sorunun cevabı verilmeden, hüküm verilmiştir. Gerek Alman, -muhtemelen bir kısmı da onların etkisinde olmak üzere- gerek Türk askerî yazarlar, bu tür bir

zahmete girmek yerine, hemen Enver Paşa'nın İran-Turan hayallerine atıf yaparak kolay bir açıklama yolu seçmişlerdir. Turan ülküsü, daha önce de işaret edildiği gibi, özellikle subay ve yedek subay kesiminin ateş aldığı kaynaktır. Enver Paşa'nın ülkücülüğünün daha da geniş olduğunu biliyoruz; ama, bu durum bizi, Erzurum tabyalarının ilerisinde savaşan ordunun Turan için yola koşolduğu iddiasına götürmez.[16]

Enver Paşa'nın mektuplarındaki, vatanperverliğin harikası sayılmak gereken ifadeleri bile gurur, kendinde üstün güçler vehmetme yahut benzeri yorumlarla nevrotik bir ruhun tezahürleri gibi sunmaya çalışanlar olmuştur. Paşa şöyle yazıyordu: *"Ben, benim için yaşamak üzere yaratılmamış olduğumu anlıyorum... Ben, vatan için, vatanın her zerresi için bütün kuvvetimle ölünceye kadar çalışacak bir makine olmak istiyorum. Ne yapayım, bir kere vatanı her şeyden, herkesten daha fazla sevdim. Ona ebediyen sadık kalacağım."* Makine olmak, yani kişisel bütün ihtiras ve duygulardan soyunarak, sadece vatan için yaşamak; *fena fi'l- vatan olmak*... Zavallı Alman prensesinin *"Bu adam bir manken!.."* haykırışını hatırlayınız... Bu satırları yazan insan otuz iki yaşında Trablus'ta İtalyanlara karşı cephe kurmaya, gece gündüz demeden direnişçileri teşkilatlandırmaya çalışan bir genç insandır.

Bu iman ve idealizmi yaşayan tek insan Enver değildir şüphesiz; ama, ömrünün sonuna kadar yıkılmadan yürüyebilen çok az insandan biridir. Mizaç olarak olağanüstü gibi görünen nitelikleri ile onu kahraman yapan ve çevresine sevdiren budur. Onu bu düzeye yükselten inancındaki, bağlanışlarındaki ihlâsıdır. Kahramanlık ve çok üstün ahlakî temizliğinin de çevresinde oluşan sevgi halesinde etkili olduğu muhakkaktır. Trablugarp'ta, kendisine mektup gönderen Şeyh büyük Sünusî'nin kardeşinin O'na hitabına bakınız: *"....yol göstericiliği ile ahlak sembolü, fazilet hakimlerinin tek lideri, muzaffer ataların saf soyu, Sünusîlerin yaşayan ya da ölü bütün büyük şeyhlerinin gözlerinin nuru..."* (Hanioğlu, *a.g.e.*, m. 90.) Ünlü İttihatçılardan Küçük Talat Bey de yazdığı bir mektupta ona *"Sevgili ve Büyük Ruhlu Paşacığım"* diye hitap etmektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, m.19, s.102)

Daha sonra Suriye Millî Eğitim Bakanlığı yapacak olan, Halepli gazeteci Kürt Muhammed Ali'nin Enver Paşa'yı anlatışı, Arap dünyasının bu kahramanı algılayışını yansıtır: *"O, ilmiyle amel eden, hür fikirli, kuvvetli bir irade sahibi, büyük emelleri olan biridir. O, çıkmış olduğu bu*

yolda yalnız olmayıp, ona yardım edenler vardır. Hatta, bunun için bütün kalpler onun sevgisinde birleşmiş, bütün insanlar ona saygıda kusur etmemeye gayret göstermişlerdir. Ona olan bu sevgi ve güvenin sebebiyse, ele aldığı hiçbir işi asla yarım bırakmamasıdır. Bu sebeple herkes onun zekâsına hayrandır. Onun ihlâsı ve samimiyeti gerçekten yücedir. O, herhangi bir şey söylediğinde, söylediklerini mutlaka gerçekleştirmekle, insanların zihinlerinde vehim ve şüpheye yer bırakmamaktadır. Bu haliyle O, sönmüş ve kararmış kalpleri aydınlatarak, onlara yeniden yaşama ümidi vermektedir. Evet, kesin olan bir şey var ki o, halk tarafından çok sevilen büyük bir önder ve yol açıcı olan liderimiz olan Enver Paşa, gerçekten bu vasıfları kendinde toplamış, yaşayan canlı bir örnek olmakla, İslâmda bir liderin nasıl olması gerektiği sorusuna verilecek en güzel cevabı teşkil etmektedir." (Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşanın Ortadoğu Seyahati*, İstanbul 2007, s.8)

Bir Arap şairi O'nun için yazdığı kasidede şöyle der:

Ey, büyüklerin seçilmişi, Enver Paşa!
Siz, bu çağın ruhunu diriltip,
Zamanın karanlığını bizim için aydınlığa çevirdiniz.
....
....
Biz artık en güzel beldede, en güzel zamanlarda
Enver'in hilalinin gölgesinde yaşayacağız....
(Kürt Muhammed Ali, a.g.e, s.124)

Sarıkamış'ın en dondurucu günlerinde, onun da askerle birlikte dışarıda "bir çukura kıvrılmış" olarak yattığını bütün ordu bilir.

Yakın çalışma arkadaşlarından Halil Menteş şu değerlendirmeyi yapar: *"Denildiği gibi Enver hırs-ı câh ile mâlul değildi. ... Enver, saf, aynı zamanda yüksek bir ülküyle dolu bir ruhun sahibi, ülküsü uğrunda hayatı daima küçümsemiş bir kahramandır. Memlekette bayrak elinden düşünce, Buhara'da yeniden Türk bayrağına sarılmış ve oradaki Türkleri kurtarmak için Bolşeviklerle aslanlar gibi dövüşürken, eşsiz bir kahraman görkemiyle ölmüştür."* (Menteşe, *a.g.e.*, s.253)

Enver Paşa'ya karşı, nasılsa soğukkanlılığını koruyabilmiş bir İngiliz yazar Peter Hopkirk, onu şöyle vasfeder: "Birinci Dünya Savaşı çıktığında 32 yaşında generalliğe yükseltilen ve Harbiye Nazırı olan yakışıklı Enver, bir panter kadar çevik ve hareketli bir kılıç ustası ve aynı zamanda

bulunduğu sofrada etrafını etkileyen, Fransızca ve Almancayı çok iyi konuşan, cömert, gerçek bir centilmen, cesur, girişimci, çabuk karar veren, şövalye ruhlu parlak bir kişilik sahibi” (Nakleden Aydın İdil, *Enver Paşa’nın Son Savaşı*, İstanbul-2013, s.131)

Enver Paşanın ilk askerlik yıllarından itibaren bir Alman hanım dostuna yazdığı mektupları, Alman Genelkurmayı, günlükler haline getirerek özel olarak bastırmış ve Alman ordusuna dağıtmıştır; hem İtalyanlara karşı kullanmak, hem de bir subay örneği olmak üzere. Bu kitabı yayına hazırlayanlar, bu kitapta Enver Paşa’nın “bu kadar alışılmamış siyasi kehanetinin delillerini” görmektedirler. (Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa,* İstanbul-1999, s.17)

15 Türk Tarih Kurumu’nda Rauf Orbay arşivi üzerine çalışırken bir mektup okudum. Enver Paşa’nın çok sevdiği ve güvendiği, Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Süleyman Askerî’nin annesi Enver Paşa’ya yazmış. Süleyman Askerî, çoğu gönüllü olan birliklerin başında Irak cephesinde sava-şırken, askerlerinin bozulmasını onuruna yediremeyip tabancasıyla kendisini vurmuştu. Annesi diyor ki, oğlumun ölümünden sonra yalnız kaldım. Kız kardeşimin bir oğlu var; hayattaki tek yakınımdır. Onu Doğu cephesinden alarak batıda, İstanbul’a yakın bir yerlere gönder. Enver Paşa, mektubun üzerine kırmızı kalemle “Olmaz!” diye yazmış. Bu beni çok etkilemişti.

16 O günkü Turan hayallerinin, o neslin şerefi ve bir milletin yaşama iradesi olduğunu bir kere daha belirttikten sonra, bu konudaki peşin yargıların ilgi çekici bir örneğini vermek isterim. Sarıkamış Harekâtı hakkında en gerçekçi, tarafsız değerlendirmeleri yapan General Fahri Belen, Savaşın sonlarına doğru Türk Ordusunun Bakü’ye girmesini Paşa’nın Turan hayallerine bağladıktan sonra, Enver Paşa’nın şu telgrafı çektiğini yazar: “Büyük Turan İmparatorluğunun Hazar kısmındaki Bakü şehrinin zaptı haberini meserretle karşıladım.”(Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s.358, dipnot:11) Biz bugün de bu telgrafı meserretle karşılıyoruz; ama, böyle bir telgraf yazılmamıştır. Yine de, teşekküre değer ki, Belen, kaynağının bir roman olduğunu belirterek, hiç olmazsa okuyucuyu ikaz etmiştir.

Naciye Sultan Enver Paşa'yı Anlatıyor

ENVER Bey'in talip olduğu Naciye Sultan, Abdülhamit Han'ın küçük kardeşi Şehzade Süleyman Efendi'nin kızıdır. Sultan Hamit, pek sevdiği bu kızı oğlu Abdürrahim Efendi ile evlendirmek ister. Ancak araya zamanın siyasi olayları ve sonunda Sultan Hamit'in tahttan indirilmesi girince, iş tavsar. Sultan Reşat tahta geçtikten sonra, Şehzade Abdürrahim meselesi yeniden canlanır; ancak, Sultan Reşat yeğenini zorlamaz. O sıralarda, Enver Bey de Naciye Sultan'ı, Sultan Reşat'tan ister. Enver Bey'in annesi, Saray'a daha önceki gelişlerinde kızı görmüş ve göz koymuştur. Naciye Sultan'ın ağabeyi Abdülhalim Efendi de hürriyet kahramanı Enver Bey'e hayran olduğu için işin olmasını istemektedir.

Sonunda Sultan Reşat yeğenini çağırır, *"Kızım sen artık koca kız oldun. Abdürrahim Efendi'den başka seni isteyen birkaç kişi daha var; içlerinde Enver Bey de var. İşte hepsinin isimleri ve resimleri; bak, kararını ver."* der. Koca kız dediği daha on üç-on dört yaşlarındadır. Bir zaman sonra öbür amcası Şehzade Vahdettin Efendi gelir ve Zat-ı Şahane emrediyor, seni isteyenlerden birini seç, der. Naciye Sultan Enver'in resmini eline alır; böylece seçimini bildirmiştir. Vahdettin Efendi, çok isabetli bir karar verdiğini, bundan herkesin memnun olacağını söyler.

Enver Bey Naciye Sultan'ı görmemiştir. *"Beni annesinin tarifi ile tanıyordu. Hayalinde beni nasıl canlandırdığını bilmiyordum; fakat, mektuplar sayesinde birbirimizi tanıdık ve görmüş gibi sevdik. Bir sene süren bu tatlı ayrılık bizi birbirimize yaklaştırdı. Enver Bey yine uzakta iken, 1911'de Dolmabahçe Sarayı'nda nikâhımız oldu. Nikâhımızı Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi kıydı. O zamanın âdetine göre yapılmış olan nikâh basit bir törendi. Nikâhlım yanımda olmadığı için, ancak mektupla birbirimizi tebrik edebildik."* (*Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultanın Hatıraları, Acı Zamanlar*, İstanbul-tarihsiz, s.30-32)

Enver Bey Berlin'deyken mektuplaşmaları devam eder. Sonra Trablusgarp'a gider. *"Enver Bey'in bütün cephe boyunca göstermiş olduğu yararlıklar dillere destan olmuştu... Dirayet ve basireti ile Arap kabileleri arasında birliği sağladı."* (Naciye Sultan, *a.g.e.*, s.35-36)

Enver Bey Trablusgarp'tan İstanbul'a geldiğinde apandisit ameliyatı olmuş; iyileşmeye başlamışsa da hastaneden henüz çıkmamıştır. Naciye Sultan onu ziyarete gider; Enver Bey'i ilk defa görecektir.

> "Heyecan ve merak içindeyim. Onunla ilk karşılaşmamızın bu şekilde olması, beni de onun kadar üzüyordu. Enver Bey'i ilk defa hasta yatağında gördüm. Hastalığı günden güne iyileşiyordu. Biz de bir taraftan düğün hazırlıkları ile meşguldük. O sıralarda Enver Bey, Mirliva rütbesiyle Paşa ve Savaş Bakanı olmuştu.
>
> "Düğün töreni 5 Mart 1914'te şimdi Işık Lisesi olan binada yapıldı. Bütün aile; uzak, yakın bütün akrabalar davetli olduğu gibi, İstanbul'daki Bakan aileleri ve dostlar da hazır bulundular. Selamlıkta erkeklere, haremde kadınlara ziyafet sofraları kuruldu, ikramlar yapıldı. Bütün sefirler ve yabancı ailelerin ileri gelenleri düğüne geldiler. Davetlilerden başka, bir sürü davetsiz misafir de içeriye girmeyi başardı. Davetiyelerin elden ele dolaşması yüzünden şahsî olarak çağrılmamış olanlar da eş ve dostlarından davetiye elde ederek içeri girebildiler. Düğün çok kalabalıktı. Hemen hemen davetliler kadar seyirciler de vardı.
>
> "Bir tarafta saz, bir tarafta müzik ve mehter takımı çalıyordu. Ben o kadar heyecanlı ve yorgundum ki, detayları hatırlamıyorum..." (Naciye Sultan, *a.g.e*, s.38-39)

Ancak birkaç kere görüşebilmiş olan bu çift, derin bir aşkla birbirine bağlanacak ve mektuplaşmalarında bunu, coşkun ifadelerle dile getireceklerdir. Naciye Sultan henüz on beş yaşındadır. Enver Paşa'dan şöyle söz eder:

"Hayat arkadaşımla beraber geçen seneler zarfında dünyanın en bahtiyar ve en çok sevilen kadını olarak yaşadım. Enver Paşa'yı belki pek çok kimse kibirli, sert ve haşin olarak tanımıştır. Onun öyle olduğunu zannedenler çoktur. Fakat, dünyada onun kadar munis, yumuşak ve nazik bir insan düşünemem. Kendisiyle yaşadığım müddetçe ağzından hiç kimse için fena bir söz işitmedim. 'Keşke ondan biraz olsun kırılmış veya ağzından kötü bir söz duymuş olsaydım.' diye kendi kendime çok defa düşünmüşümdür. O zaman belki kendisi hakkında fena bir hatıra besler de onu daha kolay unutabilirdim." (Naciye Sultan, *a.g.e.*, s.39) Bütün ömrü savaşlar ve en sert politik mücadeleler içinde geçmiş bir insanın, başkaları hakkında kötü bir söz söylememiş olması gerçekten de ilgi çekicidir. Bugün, Enver Paşa'nın bin civarında mektubu elimizdedir ve mektuplar en mahrem

yazılardır; bunların hiç birinde, başkaları hakkında kullanılmış kırıcı bir söze rastlamayışımız, ancak onun ruh güzelliğiyle açıklanabilir.

> "Enver Paşa kendisi için değil, evvela memleket, sonra da benim için yaşadı. Bunu söylemekle kendime bir paye vermek istemiyorum. O, kiminle evlenmiş olsaydı; muhakkak surette sevdiği ve beraber yaşadığı kadını bahtiyar ederdi... Herkes tarafından mağrur ve haşin olarak tanınan kocam, dünyanın en munis ve alçakgönüllü adamıydı. Büyüklenmeden çok uzaktı. ... Bu insana o kadar sonsuz bir imanım vardır ki, politika tenkitlerinden gayri, aleyhinde hiç kimsenin bir şey söylemesine tahammül edemem." (Naciye Sultan, *a.g.e,* s. 39-40)
>
> "Enver Paşa'nın çocuklara karşı büyük zaafı vardı. Küçücük çocukla saatlerce oynar, onunla meşgul olmaktan zevk alırdı. Hele Mahpeyker'e karşı çılgınca bir sevgisi vardı. Belki de ilk çocuğumuz olduğu için onu daha çok sevdiğini sanırdım. Enver Paşa dünyada hiçbir şeyden korkmayan, korku kelimesinin ifade ettiği anlamı dahi bilmeyen bir askerdi. Yalnız mini mini yavrumuz ağlamaya başladı mı, onun sesinden ürker, ona bir şey oldu diye korkar, üzülürdü." (Naciye Sultan, *a.g.e.*, s.45-46)

Naciye Sultan yaşadıkları garip bir olayı anlatır: *"Bazı geceler, pek mühim meseleler çıkınca, hangi saat olursa olsun, Enver Paşa'nın yataktan gittiğini bilirim. Bu yüzden hayatım daima bir evham ve korku içinde geçerdi. En ufak gürültüye kulak verir, ev içinde herkesin ayak seslerini ayrı ayrı bilirdim. Oda kapısına kimin geldiğini yürüyüş tarzından ve ayak sesinden ayırt ederdim."* (Naciye Sultan, *a.g.e.*, s.40) Bir gece koridorda, alışık olmadığı ve ayırdedemediği sesler duyar. *"Yabancı birinin eve girmiş olduğuna emindim. İnsan bazen gözünün görmediği, kulağının işitmediğini eliyle duyar ve anlar. Bazı hususlarda altıncı hissim beni hiçbir zaman aldatmamıştır. ... Nitekim, biraz sonra kapımız vurulunca, kocam hemen açmaya hazırlandı. Önüne atıldım, açmamasını rica ettim. Korktuğumu ve şüphelendiğimi söyledim. Evvela bana inanmadı; ben ısrar ettim, hatta ağlayarak yalvardım."* Bu durumda Paşa kapıyı açmaktan vaz geçer ve iç telefonla nöbetçi yavere gelenin kim olduğunu sorar. Yaverin ve korumaların bir şeyden haberleri yoktur; kimseyi görmemişlerdir. Korumalar hemen harekete geçer ve Köşkün arka pencerelerinden birinden atlayıp kaçmaya çalışan davetsiz misafiri yakalarlar. Naciye Sultan'ın bütün ısrarlarına rağmen, Enver Paşa bu kişi ve olay hakkında kendisine hiçbir şey anlatmaz.

Naciye Sultan'ın anlattığı bir de, yalının torpillenmesi meselesi vardır: *"1917 senesi idi. Marmara'da düşman danizaltılarının dolaştığını öğrendik. Hatta yalıyı torpillemek ihtimali olduğunu bize gelip haber*

verdiler. Bir gece polis müdürü Azmi Bey ve Bedri Bey gelerek muhakkak surette yalıyı terk etmemiz gerektiğini söylediler. Onlar da aynı haberi getirmişlerdi. Yalının torpillenmek tehlikesi olduğunu ileri sürerek, başka bir yere taşınmamızı tavsiye ediyorlardı. Ben korkak değilim; hatta bir çok olay karşısında cesur olduğumu da söyleyebilirim. Fakat bu defa çocuğumu düşünerek ürktüm. Kocama yalıdan ayrılmak istediğimi söyledim. Enver Paşa bu olaylara kesinlikle önem vermiyordu. Ve bütün ricalarıma rağmen başka bir yere gitmeyi kabul etmedi." (Naciye Sultan, *a.g.e.*, s.46)

Yine Gözlerim Doldu

ERZURUM'a gitmek üzere, Yavuz zırhlısı ile Trabzon'a doğru yola çıkan Enver Paşa'nın, buradan eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektuplardan bazı parçalar vereceğiz.

Enver Paşa'nın, eşi Naciye Sultan'la olan ilişkileri de sıradan değildir ve her halde çok az insana nasip olmuş bir coşkunluk içindedir. Bu iki genç, birbirlerini görmeden nişanlanmışlardır. Naciye Sultan'ın yaşı pek küçük olduğu için birkaç yıl beklemek zorunda kalmış; bu süre içinde ancak birkaç kez görüşebilmişlerdir. Birbirlerine büyük bir tutkuyla bağlanmışlardır. Evlilikleri iki gencin büyük aşkını alevlendirmiş gibidir; her şart altında birbirlerine yazdıkları mektuplar, o günlerin içten üslubunda ve tükenmez bir sevgi coşkunluğundadır. Makedonya dağlarından Türkistan mevzilerine kadar hiçbir mektubunda bu sevgi taşkınlığı azalmamıştır. Trablusgarp'tan yazdığı bir mektubunda şöyle söyler: *"Görüyorsunuz ki, Berlin'de bulunduğum zaman yazdıklarımı, böyle düşman karşısında on binlerce insanın hayatını elinde tutarak, onların ve vatanın bu parçasının sorumluluğunu üzerimde taşıdığım zaman da aynıyla yazıyorum. İki gözüm! Sizi belki ebediyen göremeyebilirim. Kim bilir, yarın olacak bir çatışmada, öncekilerinde tepemden aşağı yağan binlerce misketten bir tanesi hayatıma son verir. Fakat, emin ol Sultanım ki, ölsem de sizi seveceğim ve seviyorum...."* (İnan, *a.g.e.*, s.482)

Enver Bey, Balkan Savaşı sırasında yazdığı bir mektubunda, "ufak şeyler" yüzünden göremediği helaline şunları yazar; *"Korkuyorum iki gözüm; dünyada hiç korku bilmeyen bendeniz korkuyorum. Korkuyorum ki Allah, yegâne emelim olan güzel gözlerinizi görmeden ebediyen gözlerimi kapayacağımdan korkuyorum. Ölümü aşağılayan ben, şimdi yaşamak, sizin için, sizinle yaşamak istiyorum. Önceleri görevimi yaparken ölümü düşünmezdim. Ölüm tehlikesini görünce gülerdim. Şimdi görevim sırasında*

ölümü görünce üzülüyorum. Ne olur, biraz bana yardım ediniz....” (A. İnan, *a.g.e.*, s.448)

Bu kadar sevişen bu iki gencin hayatı, sayısız ayrılıklarla bölünmüştür. Bu ayrılıkların hemen hepsi, Enver Paşa’nın görevi yahut bağlandığı ülküsü sebebiyle olmuştur; yani istese, olmayabilirdi; ama o, görev bildiği şey için, acı acı yakındığı bu uzak kalışları göze almakta tereddüt etmemiştir. Çünkü, vatanı, dini ve bağlı olduğu Osmanoğulları saltanatı ondan bir görev beklemektedir. Konu bu olunca da, yani derinden inandığı mukaddesleri ondan bir fedakârlık isteyince de, tartışmadan, kişisel hiçbir endişeyi aklına getirmeden koşar. Mektuplarında bu anlayışın çok güzel ifadeleri vardır. Naciye Sultan’ın, *“Dön artık...”* diye çırpınan yalvarışları karşısında, 27 Temmuz 1911 tarihli mektubunda şunları yazar:

> “Ne yalan söyleyeyim memleketimi her şeyden çok, hatta sizden bile çok seviyorum. Tabiî bana gücenmezsiniz. Çünkü sizin damarlarınızdaki kan bu milleti, bu devleti büyüten, yükselten bir hanedan kanıdır. Elbet siz de benim düşündüğüm gibi düşünürsünüz. Vatanımın nerede bir kılına dokunulmak istense, biz, hepimiz orada ölmek için hazır olmalıyız; sözle değil, canla başla. İşte hepimiz böyle düşünürsek bu vatan, bu millet yaşar, yükselir, biz de bu sayede rahat ederiz. Değil mi ruhum? Çocuklarımızı böyle yetiştireceğiz; her biri vatana, millete öyle büyük işler görecekler ki, bütün Osmanlılar, bütün dünya, tarih onları hayretlerle takdir edecek. Bunu sakın benim şan ve şöhret düşkünlüğüme verme. Bilakis, vatanın menfaati, saadeti yanında her şey mahvolsun. ... İki gözüm! Tabiî ne olacağı belli değil; fakat, telaş etme. Metin ol. Allah daima iyi yapar. Kadere karşı boyun eğmek gerek. Tevekkül, bütün kuvvetimizi harcadıktan sonra da bir silahtır.” (A. İnan, *a.g.e.*, s.506)

Erzurum’a giderken Yavuz zırhlısından yazdığı bir mektupta ise, gemideki herkesin düşman gemilerini gözetleyip, savaş hali içindeyken, kendisinin başka âlemlerde yaşadığını yazar: *“Gözümün önünde, güzel gözlerini üzerime dikmiş, hüzünle neler olduğunu sorar bir halde görüyorum. Oh Naciye! Ben çok zayıf olmuşum; eğer böyle mütemadiyen ağladığımı görecek olsalar kim bilir bana ne diyeceklerdir. Ne olur, her şey sakin olsaydı da ben de ayağının ucunda sadık bir köpek gibi ayrılmayaydım.”* (A. İnan, *a.g.e.*, s.181)

Gizlice Trablusgarp’a giderken, Kahire’den, sultanına mektup yazar: *“Ruhum, sultanım! Bugün size gerçeği söyleyeceğim! İstanbul’dan alelacele hareketim Trablusgarp içindi. Fakat, bunu size söylememekten maksadım, belki duyulur korkusuna dayanıyordu. Fakat şimdi bu mektubu aldığın zaman bendeniz Trablusgarp hududunu geçmiş olacağım. .... Bugün*

vatan bizden hizmet bekliyor. Böyle anda bütün acıları unutarak onun derdini düşünüp, çaresine koşmak gerekir. ... Artık sizi Tanrı'mın birliğine emanet eder, gözlerinizden öperim sultanım, efendim." (A. İnan, *a.g.e.*, s.531)

7 Eylül 1912 tarihli, Ayne'l-Mansur karargâhından yazdığı mektubunda, Naciye Sultan'ın pek acı sözlerle yaptığı "Gel" çağrılarına şöyle cevap verir: *"Hem de, bin türlü sözlerle düşmana karşı gönderdiğim erkek, kadın, çocuk bu mücahitleri böylece bırakıp, ne yüzle karşınıza çıkarım?"*

Şevket Süreyya diyor ki, *"Naciye Sultan, Enver Paşa'nın evlilik hayatında tek kadındı. Enver Paşa için daima öyle kaldı."*

Ne var ki, genç Enver'in bu mektupları yazdığı insan henüz çocuk sayılabilecek yaştaki bir âşık gençtir; acaba anlayabilmekte midir? O, yaşının ve yaşadığı hayatın bütün masumiyeti ile sevmekte ve sevdiğini yanında istemektedir... Galiba, Osmanoğlu da olsa Naciye Sultan'ın durumu Enver'inkinden zordur. Enver kabına sığmayan bir ruh seli, Naciye Sultan mutlu olmak isteyen bir sevgili...

Osmanlı ordularının otuz beş yaşlarındaki başkomutan vekili Enver, kamarasına çekilerek, henüz birkaç aylık evli olduğu eşini/sevgilisini düşünmeye başlar, *"Sizden ayrılış, ruhumun bedenimden ayrılmasından daha dehşetli oldu. Halbuki ben, güya metin olacaktım. Güzelim, şimdi bile ne söylediğimi, ne yazdığımı bilmiyorum. Yalnız her yerim, vücudumun her noktası sizi duyuyor; sizinle yaşıyor. ... Amiralin beklemesine bakmayarak bir köşede yığılıp kaldım. ... Ah Naciyeciğim! O hıçkırıklarını hâlâ işitiyorum. ... Yavuz, yavaş yavaş Boğaz'dan çıktı. Zifiri karanlıkta koca bir kara gölge gibi Boğaz'ın içinde döne döne dışarı çıkıyor. ... Ara sıra, 'Yavaş! Torpil mıntıkasında, tehlike bölgesindeyiz!' seslerinden başka ses yok. Etrafımızda koca bir karanlık kitle, insanlar, tayfalar, amiral, subaylar hepsi suskun. Fakat onlar geminin ön tarafına doğru bakıyorlar; ben ise hep evimize..."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.176)

> 7 Aralık 1914 - Yavuz zırhlısı.
>
> "Sevgili Meleğim,
>
> "Gece bir türlü gözüme uyku girmedi. Sabaha karşı dalmışım; fakat, dalmamla gözümün açılması bir oldu. Rüyamda sizi kollarını bana doğru uzatmış çağırır bir halde gördüm; yine gözlerim doldu, dumanlandı ama ağlamıyordum. Yalnız hıçkırıklar boğazıma diziliyor, bana adeta nefes aldırmıyordu. Oh, yarabbi! Acaba ihsan ettiğin mutluluğun bedeli olarak mı böyle sıkıyorsun. Fakat olsun; cicimi beni

çağırır gördüm ya, o yeter. Bununla bin sene ağlasam da Allah'ın lütfunu ödeyemem...”

8 Aralık 1914 – Yavuz zırhlısı.

“Güzel Meleğim, Naciyeciğim,

“İşte yine bir gece geçti; sabah oldu... Gece yarısı saat yarıma doğru bir silah başına işareti verildi. Hep gittiler. Ben zaten giyinik uzanmış olduğumdan, hemen yatağımdan kalktım, kaptan yerine gittim. Gece görünmemek için fenerler sönüktü. Her yer karanlık, amiral köprüsü üzerinde herkes uzakta bir fenere bakıyordu. Meğer posta vapurunu düşman gemisi sanmışlar. Torpido baskınına uğrayacağımızdan, hazırlanmışlar. İş anlaşıldı. ... Dört düşman gemisi Trabzon önünden batıya, bize doğru açılmışlar. Bu sırada direkteki nöbetçi uzakta gemi dumanı gördüğünü söyledi. Hemen kuzeye döndük. Peşimizden gelen nakliye gemileri sebebiyle düşmana görünmek istemiyorduk. Bir taraftan da karanlık olmasını bekliyorduk. Derken karanlık oldu. Bu sefer de İstanbul'dan gelen bir telgraf, Trabzon'da dört büyük, dört küçük düşman gemisinin kuzey-batıya doğru öğle vakti hareket ettiklerini haber veriyordu. Hesap ettik, tam saat dokuzda bizim yolumuza uğruyor. Gece işaret vermek, yerimizi belli etmek olacağından vazgeçtik. Allah'a tevekkül ile yolumuza devam ediyoruz. Anlaşılan, bir tesadüf yahut düşman bizi haber almış. Mamafih, bakalım Cenab-ı Hak inşallah korur.”

Enver Paşa'yı götüren gemi ve ardındaki nakliye gemileri Trabzon'a yanaşmaktan vazgeçerek Rize'ye gelirler. Burada yüzlerce kayık ve çoluk-çocuk, halkın desteğiyle gemiler çabucak boşaltılır.

13 Aralık 1914 – Erzurum

“Ruhum,

“İşte bir hafta oluyor ki, senden ayrı yaşıyorum. Fakat bu yaşayış ruhsuz bir vücudun dünya yüzünde kalması gibidir. Bütün düşüncem size dönük. Zihnim daima, acaba ne yapıyorsunuz, nasılsınız gibi bin türlü soruyla dolu. Ah! Naciye, sensiz yaşayabilmenin cidden imkân dışı olduğunu, bütün varlığımla duyuyorum. ... Her taraf askerle ve karla dolu. İnşallah askerin bu hevesi sayesinde iyi olacak. ... Elmasım, cicim, izninle güzel yanaklarından, dudaklarından, her yanından öpüp, kucaklayayım da, uzakta daima sizi düşünen bir vücut bulunduğunu daha yakından hissedesiniz...”

“Bu sabah yine pek erkenden, merkezdeki kıtaları görmeye gittim. Orada 1905 rakımlı tepeyi süngü hücumuyla zapteden alayı gördüm. Meğer komutanı benim sınıf arkadaşımmış.[17]

“... Bu kıtalar dünkü askere göre daha iyi giyinmiş ve gösterişli. ... On iki saat at sırtında bulunarak sonunda karargâha döndük. Tepelerde güneş var; hava adeta sıcaktı; vadiler hizasında sis ve soğuk. Karargâha geldiğimde bıyıklarım ve kirpiklerim buz tutmuş, bembeyaz olmuştu...”

“Bu gün süvari fırkasını gördüm; pek hoşuma gitti. Subayı, erleri ve hayvanları hep genç. Dün akşam bir Rus keşif kolunu basmışlar. ... Doğrusu ordudan ümidim pek çok; inşallah yakında Cicimi de sevindirecek haberler vermeyi Allah nasip eder. ...

Allah'ımdan bize üstünlük ve zafer vermesini temenni ederim. Sen de dua et olmaz mı meleğim..."

17 Enver Paşa'nın sözünü ettiği sınıf arkadaşı, 83. alay komutanı Ethem Beydir.

Yeni Bir Ruh Yeni Bir Ordu

ENVER Paşa Savaş Bakanı olduğunda, ilk ve en âcil işi doğal olarak ordunun yeniden kurulması olacaktı. Bunun için kendisinden önce gelmiş olan Alman Askerî Heyeti en büyük yardımcısıdır. Bu heyetin sayısı ve yetkileri genişletilir. Heyet başkanı von Sanders, Ordunun durumunun hiç de iç açıcı olmadığını yazar. Subayların askere ve araç gereçlere itinası yoktur. Bir yanda depolarda açılmamış ambalajlar içinde malzemeler dururken, aynı anda asker sıkıntı çekmektedir. Atlı birlikler alabildiğine bakımsızdır.

> "İstanbul'da dıştan görülen büyük ve güzel askerî binaların içleri ise, yürekler acısı bir harabeydi. Bütün köşeleri pislik doluydu. Biz düzeltmeye kalktığımız zaman, komutanlar daima, bu işler için bütçede para olmadığını söylerlerdi. Hakikatte ise, bulunmayan para değil, intizam, temizlik ve gayret fikri idi. Türkler, Alman subaylar tarafından işe zorlanmaktan hoşlanmıyor, alıştıkları anlayışın devamına çalışıyorlardı. Bir çok Türk subayının samimi kanaati ise, büyük rütbeli insanların, bizim yaptığımız küçük işlerle uğraşmasının yakışıksız olduğu merkezindeydi. Fakat ısrarımızla yavaş yavaş subayların gittikçe büyüyen bir kısmı bize yardımcı olmaya başladı. ... Teftiş edeceğim birliklere, Levazım Dairesi süratle yeni elbiseler gönderiyor, teftişten sonra bunları geri alıyordu..."

Von Sanders, Çorlu'da denetlediği bir birliğin perişan halini anlatır: Askerler çıplak ayakla eğitim yapmaktadır, subaylar altı-yedi aydır maaş alamamış, erat kazanlarından karınlarını doyurmaktadır, erler ise yıllardır para yüzü görmemişlerdir; bakımsız, zayıf ve üst-başları perişandır.

> "Türk askerî hastanelerinin çoğunun durumu korkunçtu. Pislik ve akla gelebilecek bütün kötü kokular, pek dolu olan hastane koğuşlarını tahammül edilemez hale sokuyordu. Bazı teftişlerimde ağır hastaları, benden gizlemek için kapalı yerlere konmuş ve ölüme terkedilmiş gördüm. ... Askerî heyette en yüksek rütbeli hekim olan Prof. Dr. Mayer, askerî hastanelerde kısa zamanda büyük değişiklik yaptı ve iyi bir şekle soktu. Savaş sırasında Türk hastanelerinin görevlerini hakkıyla yapmaları, bilhassa bu zatın gayretiyle oldu.
>
> Askerî heyetin ordu hizmetlerinin her sahasında başardığı işlerin bize bir hayli

düşman kazandırdığı muhakkaktır. Ama, buna karşılık pek çok kimsenin, bu gayretlerle ordunun Balkan Savaşı'ndaki durumuna göre bir hayli ileri gittiğini düşündüğü de bir gerçektir. 1914 ortalarında, merkezdeki ve kıtalardaki çalışmaların dışında, özellikle İstanbul'da Piyade, Sahra Topçusu, Yaya Topçu Okullarına ve Ayazağa'daki Süvari Gedikli Okuluna Alman yönetici ve öğretmenleri verildi ve eğitim planları genişletildi. Bundan başka Süvari Subay Okulu ve Ulaştırma Okulu kuruldu."

Von Sanders ile Enver Paşa arasında ve diğer Alman subaylarla Türk subayları arasında yer yer sürtüşmeler ve tartışmalar da olur. Bir keresinde Enver Paşa, Türk ordusundaki Alman subaylarının çalıştırılacakları yerlerin, bizzat kendisi tarafından tayin edileceğine dair emir çıkarmış, Von Sanders'in istifa teşebbüsüne kadar ilerleyen tartışmalar olmuş, sonunda mesele kapatılmıştır. Ama, Almanların askerî bilgi, teknik ve eğitim yardımlarının orduya katkıları söz götürmez başarılardır. Enver bu konuda en büyük destektir. Liman Paşa, *"Enver'in en büyük meziyeti, kendi ordusu için yapılan tavsiyelerin doğruluğuna inandıktan sonra, elinden gelen bütün gayreti harcayarak ve Savaş Bakanı sıfatıyla bütün yetkilerini kullanarak, savaş esnasında bunları düzeltmeye çalışması olmuştur."* diye yazar. Fransa'nın İstanbul'daki ataşemiliteri, Osmanlı ordusundaki olağanüstü gelişmeyi kendi genel kurmayına bildirdiğini, fakat kendisine inanılmadığını yazar. Irak Cephesinde Türklere esir düşecek olan İngiliz general Towsend de, bu cephede gördüğü askerler için, *"Balkan Savaşındaki askerler değildi; maalesef bunu daha önce anlamadık."* demiştir. (Nakleden Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.76)

Ordunun ıslahının uzun zamandır gündemde olduğu, ancak buna cesaret edilemediği bilinmektedir. General A. Fuat Erden şöyle yazar:

"Bu güç işi ancak, kendisinden korkulan adam, Enver Paşa yapabilirdi. Enver Paşa, generaller ve üst rütbeli subaylar arasında kökten bir tasfiye yaptı. Komuta ve kurmay katlarına genç ve enerjik adamlar getirdi. Anarşiyi kökünden giderdi." (Erden, *a.g.e.*, s.28)

Enver Paşa, geldiği yer için çok genç olan yaşına rağmen, Balkan Savaşının tecrübesini yaşamış ve özellikle üst subay grubunun yeteneksiz, kararsız ve korkak durumlarını yakından görmüştü.

İsmet İnönü şöyle değerlendirir:

"Enver Paşa Balkan Savaşını yapan orduyu tümüyle değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Bu savaşta bulunan komutanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni

orduda miralaylardan kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin edilmiştir.” (İnönü, *a.g.e*, s.84)

Enver Paşa’dan beklenen temel işlerden biri de orduyu siyasetten uzaklaştırmaktı. Yukarıda bir ölçüde dokunduğumuz bir gelenekten gelen ve siyasetin günlük çekişmeleri içinde yuvarlanıp giden bir orduyu, kendisi de siyasetin tam ortasında olan bir insan ne ölçüde siyasetten arındırabilirdi? Gelenekleşmiş yapılar böyle köklü bir operasyona dayanabilirler miydi? Şüphesiz, benzeri bir çok korkular yaşanmıştır. Ama, sonradan yazan herkes, Enver Paşa’nın, hiçbir sızıltıya mahal vermeden başardığı, ordunun yeniden düzenlemesini sadece övmüşlerdir. İnönü, bu büyük hamlenin, Enver Paşa’nın elinde mümkün olan en az haksızlıkla başarıldığını söyler: *“Haksızlığa uğramış mağdurlardan da bahsedildiği olmuştur; ancak, böyle bir tasfiye, Enver Paşa’nın elinde nisbeten en az haksızlıkla yapılmıştır denilebilir. Yeni ordunun kurulmasında ve bu ordunun ümitsizlikten kurtulup yeni bir çalışma şevkine sahip olmasında Enver Paşa’nın kuvvetli disiplini âmil olmuştur....”*

Enver Paşa’nın orduda yaptığı bu keskin ıslahatın ilgi çekici anekdotlarından birini Ahmet Emin Yalman anlatır: *“Bu arada müşir Şevket Paşa’nın oğlu Mazhar Paşa’nın teğmen rütbesine indirildiğini, bunu güler yüzle karşıladığını, bir taraftan da Tanin gazetesinde harita çizdiğini hatırlıyorum.”* (Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul-1970, C.I, s.197)

Ordu üzerindeki ikinci hamle, askerî siyasetten uzaklaştırmaktır: *“Enver Paşa bu tasfiyeyi yaptıktan sonra, bütün gücünü orduyu siyasetten ayırmaya hasretti. Çok yakın arkadaşlarını, beraber ihtilalde bulunmuş kimseleri – aralarında küçük rütbeli olanlar da dahil - hepsini ordudan çıkardı. Bunlara dışarda vazifeler bulundu; kendilerine itibar edildi. Bir kısmına Parti içinde işler verildi. Özetle, siyaset yapmış, siyasete heves etmiş olanları ordu içinde bırakmadı. Bu hareketi yapmak şarttı.... Enver Paşa, subayların Cemiyet içinde bir teşkilat olmasını ortadan kaldırmıştır.”* (İnönü, *a.g.e*, s. 83, 85, 141)

Halil Menteş şöyle anlatır:

“On Temmuz ihtilaline fiilen katılmış olan subayları ordudan ayırarak, sivil hizmetlere naklettirdi. ‘Orduda herkes, düşünce ve dikkatini askerî görevine hasredecektir ve siyaset safında orduyu yalnız Savaş Bakanı, bugünlük ben, temsil edeceğim.’ emrini verdi. Bütün üst subaylar ve subaylar, O’nun kararıyla uygulaması

arasında bekleme olmadığını ve ülküsü uğrunda en yakınına dahi son darbeyi vurmakta tereddüt göstermeyeceğini bilirlerdi. Yakın arkadaşlarından siyasete kaymak meylinde olanları huzuruna çağırır, 'Üniforma ile siyaset birleşmez; sizi ikisinden birini seçmeye davet ediyorum; siyasetle uğraşmak istiyorsanız, Ali Fethi'nin yaptığı gibi askerlikten çekiliniz, milletvekili olmanız için Partiye tavsiyede bulunurum; yahut asker kalmayı tecih ediyorsanız, siyasetle uğraşmayacağınıza dair askerlik namusunuz üzerine söz veriniz, aksi takdirde, hakkınızdaki kararım şiddetli olacaktır.' derdi.[18] Bu şekilde, cüretli ve azimli, aynı zamanda sevilir bir otorite, az zaman içinde disiplinli, yüksek eğitimli bir ordu meydana getirdi. Bu ordu, dünyanın en kudretli, en savaşçı İngiliz ve Fransız ordularını donanmalarıyla birlikte Çanakkale'den sürüp kaçırarak, tarih boyunca ebedî bir zafer harikası yarattı. Millî Mücadeleyi kazanan ordu da, bu ordunun savaşlarda pişmiş genç komutanlarının sevk ve idare ettiği ordudur." (Menteş, *a.g.e*, s.251, 252)

Enver Paşa'dan pek hoşlanmayan (yahut sonradan öyle görünen) nadir subaylardan biri olan Miralay Şerif Bey, Paşa'nın Savaş Bakanı olarak yaptıklarını şöyle anlatır:

"Eski alışkanlıklarına uyup ayak sürçerek, atandıkları komutanlıklara en kısa sürede gitmeyen komutan ve subaylar derhal emeklilik emrini aldılar. İtiraz sözü ağza alınmaz oldu ve herkese bir çeviklik, bir sür'at, bir askerlik geldi. Ordu yeni bir dünyaya doğdu. Savaş Bakanlığının açık kapıları kapandı ve içeriye iş sahiplerinden başka kimse giremez oldu. Bütün işler, Almanya'dan gelen Islah Heyetinin de yardımlarıyla, kırtasiyecilikten uzak, sade bir şekilde yürümeye başladı ve ordumuz orduya, subaylarımız subaya benzedi. Herkes gördü ki, akıl ve irfan, kanun ve nizam yolunda Türkler de pek uygun yol arkadaşı olabilirmiş.

"Enver, Islah Heyetinin taşkınlığını şiddetle yasaklar ve itirazlarına rağmen bildiği yolda giderdi. O zamanki Enver, Osmanlı tarihinin birinci defa gördüğü yenilikçi, çalışkan, keskin ve azimli bir Savaş Bakanı idi. Savaş Bakanlığının ve Genel Kurmay Başkanlığının şube müdürlüklerine en temiz ve kudretli tanınmış komutanları geçirmesiyle, ordunun savaşa hazır şekilde yetiştirilmesi imkânı itirazsız elde edilmişti. Gerek Trablusgarp'taki hizmetleri ve gerek Birinci Dünya Savaşı'nın ilanına kadarki çalışmaları, hemen herkese, Enver'in iyi bir teşkilatçı olduğu fikrini vermişti." (Köprülülü Şerif [İlden], *Sarıkamış*, İstanbul 2005, s.102)

Bu noktada İsmet İnönü'nün bir değerlendirmesine daha yer verelim. Enver Paşa'nın Almanlara fevkalade tutkun ve tesirleri altında olduğunu, sıradan bir gerçekmiş gibi tekrar edenler vardır. Halbuki İnönü şunları söylüyor: "*Enver Paşa'nın Alman Islahat Heyeti'yle ilişkilerinde, Almanlar'a tâbi olduğu söylenemez. Bilakis, Almanlar ondan daima çekinir ve onu memnun etmeye çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askerî kabiliyetlerinin ve vasıtalarının mahdut olduğunu anlamağa, öğrenmeğe başladıktan sonra, nihayet Almanların sevk ve idaresinin bir vasıtası haline gelmesi zaruri olmuştur.*" (İnönü, *a.g.e.*, s.142)

Ziya Nur Bey, bu tahlilin evveli ile sonu arasında tezat olduğunu ve bunun da İnönü'nün üslubundan doğduğunu söyler: *"Türk-Alman işbirliğinde, Enver başka maksat gütmüş, Almanlar başka gayelerde olmuştur. Enver, teknik ve iktisadî imkânları mahdut bir devletin başında idi. Onun Alman iktisadî yardımına, tekniğine, silah ve mühimmatına ihtiyacı vardı. Almanlar, kendi yüklerini hafifletecek hareketlere para ve silah veriyorlardı. Enver onlara yarayacak askerî hareketleri teklif ederek yardım almak durumundaydı. Bunların esas kullanışını, memleketi ve devleti için lüzumlu taraflara aktarmak istiyordu."* (Z. N.Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul 2006, s.39)

Şu noktaları da eklemeliyiz ki, Kafkasya olayları, Ordunun Bakü'ye girişi Enver'in de, ordunun da en zayıf zamanlarında yaşanmıştır ve Enver Paşa'nın hiç de Alman sevk ve idaresinin vasıtası olmadığı açıkça görülmüştür. Rusların savaştan çekilmesiyle, çatışmaya başlayan Kafkasya üzerindeki Alman-Türk siyasetlerinde, Enver Paşa yine istediklerini almış ve kendi kararlarını uygulatmıştır. Ruslar, "İlhaksız ve tazminatsız barış" ilkesiyle çekildikleri halde, Brest-Litovsk Anlaşmasında Almanlar, Ruslara Ardahan ve Kars'ın Türkiye'ye terkini kabul ettirmişlerdir.

Kafkaslardaki bu savaşlarda, ele geçen esirler arasında Alman subayları da vardır; yani Türk birlikleri aynı zamanda ve bir ölçüde Almanlarla da savaşmışlardır. Doğrusu, Alman subaylar Enver Paşa'nın kişiliğine daima saygı duymuşlardır; savaştan sonraki tutum ve davranışlarında da bu saygı ve sevgi devam etmiştir. Bu bakımdan, İnönü, *"Kendisi zayıfladıkça, askerî kabiliyetlerinin sınırlı olduğunu anlamaya ve öğrenmeye başladıktan sonra"* derken, şifahi anlatımda, bir başka anlam kastetmiş olmalıdır. Çünkü bu ifadeler, kendisinin anlattığı, kendine güveni hiç sarsılmayan, kararlarından dönmeyen, hatta tartışmayan Enver Paşa imajına da pek uygun değildir.

Ş. Süreyya Bey'in kitabına aldığı, Enver Paşa'nın, Alman Islah Heyeti Başkanı ve daha sonraki 5. Ordu Komutanı olan Liman von Sanders Paşa'ya gönderdiği 1915 yılındaki bir tebliğ, O'nun hiç de başı eğik olmadığını göstermektedir. Bu tebliğde, sert bir üslupla, *"Askerî Heyet Reisi sıfatıyla bugüne kadar kullandığınız haklarınızdan, aşağıdaki yetkileri kaldırıyorum."* denilmekte ve bunlar beş madde halinde bildirilmektedir. (Aydemir, *a.g.e.*, s.402-403) Yine, savaş içinde Alman Başkomutanlığının, Liman

von Sanders'in, Bronsart Paşa'nın yerine Osmanlı Genel Karargâhı Kurmay Başkanlığına getirilmesi isteğini reddetmişti.

Alman askerî heyetinin başkanı ve Türkiye'deki en kıdemli Alman generali olan Liman Von Sanders Paşanın, hatıralarında her vesileyle Enver Paşa'dan şikâyet etmesi, onun pek de Almanların güdümünde olmadığına işaret etmektedir. Alman Başbakanına yazdığı mektupta, "Enver'e karşı gereğinden çok hoşgörü" gösterilmesi ve Türkiye'ye yardımın derecesi konusundaki demeçlerden yakınmakta ve bunun, Alman Askerî Kurulunun çalışmalarını etkilediğini söylemektedir. Bir örnek olarak, Alman Genel Karargâhının, Bağdat cephesinin üç, dört tümenle desteklenmesi isteğine karşı Enver Paşa, "*Bağdat'ın durumunu çok iyi gördüğünü ve mevsim izin verir vermez Halil Paşa'nın bir taarruza geçeceğini bildirdi. Böylece, Bağdat'taki ordunun güçlendirilmesine gidilmedi.*" (Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, İstanbul 1999, c.II, s.48) Kendisinin dinlenmediğinden yakınan Sanders Paşa, "*Türkler arasında etkinliğini yitirdiği gibi, buradaki en kıdemli bir Prusya generaline yaraşmayacak bir duruma da*" düştüğünü belirterek istifa edeceğini Genel Karargâha bildirir. (Sanders, *a.g.e*, c.III. s.10)

Şunu ifade etmek zorundayız ki, Enver Paşa'yı ileri geri eleştirenlerin ve Almanlar karşısında, güya millî duyarlık gösterenlerin çoğu, savaşa Alman parası ve silahıyla girdiğimizi unutmuş görünürler. İsmet Paşa'nın yorumundaki son cümleyi bu açıklama ışığında anlamak gerekir; burada zayıflayan Enver değil, ordudur. Bu katı gerçek, sağlıklı yorumlar için unutulmaya gelmez. Ayrıca, biz, bir dünya savaşının içindeydik; müttefiklerimiz ve düşmanlarımız vardı. Askerî bakımdan bu savaşın sonucunun Avrupa'da alınacağı da kesindi; kim kazanırsa kazansın, batıda kazanacaktı. Enver Paşa da diğerleri gibi bunu biliyor ve anlaşmasına sadık kalıyor, müttefiklerinin savaşı kazanmasına destek oluyor idiyse, bunda kınanacak bir yön yoktur; açık ki, Almanlar kazansaydı, biz de kazanmış olacaktık. Bu noktayı, ortalıkta dolaşan dedikodular üzerine Enver Paşa, yurt dışından Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı, biraz kınayıcı, biraz sitemkâr mektupta dile getirir. Diyor ki, sen de askersin; savaşın, asıl batıda kaybedilip veya kazanılacağını bilirsin; bu durumda kaderimizi birleştirdiğimiz Almanları rahatlatacak askerî hareketlere girmemin eleştirilecek ne yanı vardır?

18 İleride göreceğiz ki, aynı sözleri Mustafa Kemal Beye de söyleyecektir.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi

TÜRKLERİN Avrupa topraklarından çıkartılması anlamına gelen Şark Meselesi konusunda ünlü Fransız tarihçi Albert Sorel şunu söyler: *"Şark Sorunu, Türklerin Avrupa'ya ayak basmalarıyla başlar."* (T. G. Djuvara ve Emir Şekip Aslan, *Türkiyeyi Parçalamak İçin Yüz Plan*, İstanbul-1979, s.19)

Türk/İslamların Avrupa'dan atılması gayesi hiç değişmemiştir. Romen diplomat Djuvara, Avrupalıların Osmanlıyı parçalamak için yüz plan hazırladıklarını tespit etmiştir. Djuvara'nın kitabına bir önsöz yazan Fransız hukukçusu Louis Renault şunları söyler: Bu projeler Haçlı seferlerinin devamı olarak *"Kutsal toprakların alınması, bunun ardından Türklerin Avrupa'ya yerleşmelerine karşı hazırlanmıştır."* Birinciler, halkın dini duygularını harekete geçirmek üzere papalar tarafından, ikinciler ise Avrupalı krallar tarafından hazırlanmıştır. Ayrıca, Erusmus, Leibnitz ve Volney gibi zamanın düşünürleri de kendilerince planlar hazırlamışlardır. (Djuvara, *a.g.e.* s.19, 21)

"Hıristiyan milletler altı yüz yıl boyunca, aralıksız olarak Osmanlı Devleti üzerine saldırdılar. Politikacılar, bakanlar, yazarlar, durup dinlenmeden bu devletin parçalanması ve taksimi için planlar yapıp durdular." (Djuvara, *a.g.e.* s.191) Avrupa kültürünün sabit fikir haline gelen bu hasta tutumunun, hariciyecilerimizden Osman Olcay şu özelliğine dikkati çekmiştir: Osmanlının "sadece imparatorluk olarak değil, soy ve ulus olarak da (Avrupa'dan)atılmasına çalışılmıştır." (Osman Olcay, *Sevr Anlaşmasına Doğru*, Ankara-1981, s. X) Bizim Avrupa'da geri attığımız her adımın facialarla dolu olması, çekildiğimiz her toprak parçasında mezar taşlarımıza kadar kırılması bu hasta anlayışın işaretidir.

1912 yılında yapılan bir anlaşma bu hasta tutumun ibretli ve komik bir göstergesidir. "Türkler bu güzel beldeyi (İstanbul) gerektiği gibi ıslah edemezler; gerekli paraya sahip değillerdir. En güzel çare, onu devletler

arası bir şehir haline getirmektir. Bu sebeple Haydarpaşa ve Asya tarafından bir kısım arazi Almanların, Beyoğlu ve civarı Fransızların, Boğaziçi Rusların, Denize kadar Galata tarafı Avusturyalıların, İstanbul tarafı İngilizlerin olmalıdır. İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal ettiklerinden Türkiye'nin başşehrinde onların hakkı kalmadı." (Djuvara, *a.g.e.* s.185)[19]

On dokuzuncu yüz yılın ortalarından itibaren Avrupalı devlet adamlarının Osmanlıya bakışı aşağılayıcıdır; Sultan Abdülaziz Han'ın Sadrıazamının Osmanlıyı tasviri de hicranlıdır. Şöyle diyor: *"Devlet-i âliyye kabuksuz bir yumurta gibidir; bir taraftan birileri dokunacak olsa, maazallah akıp gidecektir."*

1914'lere gelindiğinde, İmparatorluğun perişanlığı içinde, gücü ve iradeyi temsil eden tek kuruluş vardı: İttihatçılar. İttihatçılar, okumuş kesimlerin bu hali karşısında halkı temsil eden güç kaynağı idiler. Enver Ziya Karal bu gücü üç sebebe bağlar: 1. İmparatorlukta en yaygın teşkilat İttihat ve Terakki'ninki idi. 2. Bu teşkilat aydınlar, eşraf ve ordunun subay kesimine dayanıyordu. 3. "*Parti liderlerinin karakteri ve ülkücülüğü. Enver, Talat ve Cemal üçlüsü, İttihatçıların beyni ve ruhunu temsil etmekte idi. Genç, dinamik ve pervasız idiler……. Bu kadro, memleketin içinde bulunduğu durumun perişanlığı karşısında kötümser değillerdi. Bu perişanlığa son verilebileceğine inandıkları bir ülküleri vardı. Bunun temelini Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bağımsızlığı ve güvenini sağlamak teşkil ediyordu."* (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* Ankara-1996, c.IX, 375)

Osmanlının savaşa giriş zorunluluğunu değerlendirebilmek için, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, dünya politikası içindeki yerini ve gücünü nesnel ve soğukkanlı bir şekilde anlamak gerekir.

Şunu açıklıkla görmeliyiz ki, dünya politikası, Osmanlı Devleti dışındaki devletler arasında oluşuyordu ve Osmanlının hiçbir ağırlığı yoktu. Hele, Balkan felaketinden sonra, Osmanlı, sadece paylaşılması diğer devletler arasında sorun olan bir konu idi; ama, paylaşma kavgalarında kimsenin Osmanlıya bir şey sorduğu yoktu. Osmanlının siyasi gücü de, askerî gücü de yok sayılıyordu. Çıplak gerçek budur.

Esasen, Tanzimat'tan beri, Osmanlının "tamamiyet-i mülkiyesi" yani ülke bütünlüğü, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle devlet adamlarımızın "maharet-i kalemiyesi ile" korunmaya çalışılıyordu. Sultan Abdülhamit döneminde buna bir dereceye kadar Hilafet kurumunun gücü eklenebilmişti. Fakat,

Osmanlıyı ayakta tutan, sömürgeci devletlerin kendi aralarındaki rekabet ve dengeler ve kendi iç sebepleri idi. Bu sebepler paylaşma sürecini geciktiriyordu. Osmanlı devlet adamları ise, bu rekabet ve dengelerden yararlanmaya çalışarak, en az kayıplarla günü kurtarmaya çalışıyorlardı. Bütün iyi niyetli gayretlere rağmen, on dokuzuncu yüzyıl boyunca yapılanlar Osmanlıyı, bir batılı devletin desteği olmadan ayakta durabilecek duruma getirememişti; hüzünlü de olsa, gerçek budur. Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupalı devletler tarafından kurulan hiçbir ittifaka alınmamıştır; sürekli itilmiş ve yalnızdır. 93 Savaşı'nda Ruslar İstanbul'un Yeşilköyü'ne zafer anıtı dikmiş, Balkan Savaşı'nda Bulgarlar nerdeyse İstanbul'a girmişti. Almanya dahil bütün Avrupalı devletler, Avrupa topraklarımızı terk etmekten başka çaremiz olmadığını, dostça öğüt verir gibi bize bildiriyorlardı.

Yirminci yüz yıla girerken İngiltere Kıbrıs ve Mısır'a egemen olarak Hindistan yolunu da az çok güvenlik altına almıştır. Rusya'nın Kafkaslardan Basra Körfezi'ne doğru sarkmasını engellemek öncelikli meselelerinden biridir. Ancak, on dokuzuncu yüz yıl içinde gittikçe güçlenen Almanya'nın yarattığı tehdit, dış politika sorunu olarak öne çıkmaya başlamıştır. İngiltere Almanya'yı tehlikeli bir rakip olarak görmektedir. Fransa doğal müttefiki olsa da, Rusya olmadan, hele Rusya'nın Almanya safında yer alması halinde bu güçle başa çıkamayacağı kanaatindedir. İşte bu değerlendirme ve gerçek, İngiltere'nin Rusya siyasetini büyük ölçüde etkilemiş ve bu devleti Alman saflarında görmemek için, Osmanlının bütünlüğü meselesinden kolaylıkla vazgeçmiştir. Şark Meselesi'nin Osmanlının Asya topraklarının da paylaşılması şeklinde sona yönlendirilmesi bu siyasi arka planda olmuştur.

Reval Mülakatı olarak bilinen, Fransa'nın aracılığıyla Rus Çarı ve İngiltere Kralının görüştükleri toplantıda, bu üç büyük devlet anlaşmışlardı. Bu ülkelerin Osmanlı paylaşımında birbirlerini gözetlemelerinden doğan dengelere dayanan Osmanlı, artık yalnız kalmıştı. *"Şimdiye kadar iyi kötü Rus ve İngiliz anlaşmazlıkları arasında nefes almaya uğraşan Türkiye, artık bu dayanağı da kaybetti. Çırılçıplak kendi başına kaldı."* (*1.Dünya Savaşında Türkiye*, Hazırlayanlar: Mehmet Okur, Selçuk Ural, Erzurum 2001, s.21) Meşrutiyet sonrasında Hükûmet, büyük devletlerden birine yaslanarak kendine çeki düzen verme yolunu dener. İngiltere'ye kalabalık bir heyet gönderilir; bu

heyet *“Hatta himaye talebine kadar işi götürdü.”*(*A.g.e.,* s.23) Ama, kabul edilmez. Yüzünü Almanya’ya dönen Bâbıâli, buradan da olumlu bir sonuç alamaz.

Ve, herkes her şeyi gerektiğinden iyi biliyordu; yani, sorunun Osmanlının paylaşılması olduğunu, bunun için gizli-açık çekişmelerin sürdüğünü, bütün hükûmetler biliyordu. Başarılı denilen hükûmetler, bu çekişmeleri yakından izleyip, doğru değerlendirmeler yaparak ona göre politik ilişkiler kurmaya çalışanlardı. Fakat unutulmasın ki, Cevdet Paşa’nın “maharet-i kalemiye” dediği bu politik çıkışlar, sonuçta, hastaya bir kaşık su vermekten öte değildi. Şüphe yok ki, son söz iktisadî ve askerî gücündü; o da Osmanlıda yoktu. Mahmut Muhtar Paşa’nın ifadesiyle, *“1912 Balkan Savaşı ile çok zayıf düşmüş, manen pek küçülmüş ve dermansız kalmış olan Türkiye parasız, silahsız, mühimmatsız ve teçhizatsız idi.”* (Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar,* İstanbul 1999, s.226)

Şubat 1913’te Fransa’ya gönderilen eski Başbakan Hakkı Paşa ve maliyeci Cavit Bey’in Fransa Hükûmeti’nden bütün talebi, Osmanlı Hükûmetinin Paris Borsasından borçlanabilmesi için izin verilmesinden ibaretti. Başka hiçbir imkânları kalmamıştı...

İleride göreceğiz ki, hiçbir devlet, “Oklanmış avımızdır.” diye gördüğü Osmanlıyı ittifakına almayacaktır. Kimisi taleplere cevap bile vermeyecek, Rusya ise alay edecektir.

Osmanlının, kişisel olarak hepsi de son derece onurlu olan yöneticileri, bu aşağılayıcı tavırlar karşısında yine de kapı kapı dolaşmaktan başka yol bulamayacaktır. Osmanlının Ankara’dan Sivas’a demiryolu yapmasına Rusya’nın izin vermediğini bilirsek, bilinmesi gereken başka şey kalır mı? (F. Rıfkı Atay, *Zeytindağı,* İstanbul-1964, s. 27)

Balkan Savaşı sonunda Osmanlı Devletinin durumunu değerlendiren Hik-met Bayur, bize ağır gelse de şunları söyler: “*Gerek Bağdat, gerek Doğu Anadolu demiryolları işlerinin açıkca gösterdiği gibi, Osmanlı İmparatorluğuna bizim şimdi Cumhuriyet döneminde anladığımız ve alıştığımız anlamda ‘Devlet’ adını vermek elden gelmez. Bu ‘devlet’ bir demiryolu, liman, rıhtım veya herhangi bir bayındırlık işi gördürebilmek, gümrük ve vergilerini, işine geldiği gibi düzenleyebilmek için biteviye yabancılara başvurmak ve onlardan ödünler karşılığı olarak izinler koparmak zorundadır; yani Devletin varlığının en belli başlı temellerinden*

biri olan mali ve iktisadi işlerde eli, ayağı bağlıdır ve kâh açıktan açığa, kâh içten içe kendisine düşman olan yabancı devletlerin boyunduruğu altındadır." (Bayur, *a.g.e.* c.2, kısım:1, s.510)

Çok daha uzunları eklenebilecek olan bu tespitten sonra kısa bir yorum yapalım: Osmanlı, tartışılabilecek çeşitli sebeplerle artık tükenme noktasına gelmiştir ve Osmanlı aydınları bunu pekala görmektedir. Ama yapabilecekleri bir şey yoktur. Sihirli formüllerin, meşrutiyet, meclis gibi teranelerin kurtarıcı olmadığını da ağır bedeller ödeyerek anlamıştır. Şimdi ne yapacaktır? Osmanlının, Avrupa devletlerinden bir kesimine dayanarak gerçek ıslahatlar, kalkınma hamleleri yapabileceği bir zaman kazanma şansı da kalmamıştır. Bu hamlelerin de kısa sürede olamayacağını anlamışlardır. Bunu en erken anlayan ve eğitim, ulaştırma, iletişim gibi alanlarda büyük hamleler gerçekleştiren Sultan Hamit'in vardığı nokta da ortadadır; yarım kalmıştır.

Savaş bulutları toplanmaya başladığında, Osmanlı aydınları, her şeye rağmen yaslanacakları bir devlet aramakta idiler; ama bulamayacaklardır.

Enver gibi gece gündüz devletini düşünen, ölçen, tartan bir asker için, elinde insandan başka bir imkân kalmadığını görmek zor değildi. Evet, Osmanlının elinde eğitimsiz, silahsız, düzensiz de olsa imanından şüphe etmediği bir insan unsuru vardır. Çıkacak savaşta tarafsız kalmak, ölümü oturarak beklemekti. Ne Enver, ne o nesil böyle bir hacaleti kabul edemezlerdi. Tek yol vardı: savaşmak! Kendisini yok etmeye karar vermiş devletlerden merhamet dilenerek varılacak bir nokta yoktu. En kötü ihtimalle savaşarak kaybetmek! Enver ve arkadaşları tarihin en doğru kararını vermişlerdir. Ama, bu hiç de kolay olmayacak, taraflardan hiç biri bu tükenmiş devleti yanında görmek is-temeyecekti…

* * *

Hikmet Bayur, sömürgeci devletlerin paylaşma sürecini şöyle maddeleştirir:

a- Bir büyük devlet bir yerde bir şey kaparsa, öbürlerinin eli boş kalmamak "hak"kı vardır.

b- Herkesin payı arasında aşağı yukarı bir denklik olması bu "hak"kın gereğidir.

c- Devletlerin her biri "hak"kını, coğrafya bakımından kendisine en elverişli yerlerde aramalıdır.

ç- Büyük devletlerin bu paylaşma işinde birbirlerine karşı baskın biçiminde davranmayarak önceden anlaşma yapmaları ve böylelikle barış için tehlikeli gerginlikler doğmasını önlemeleri faydalıdır.

d- Bu devletler aralarındaki paylaşma anlaşmalarını, elden geldiği kadar örtülü biçimde, kendisinden pay koparılan devlete -yani şimdiki konumuz Osmanlı devletine- kabul ettirmiş olmaları ve bu payı oluşturan yerlerde imkân dairesinde yalnız kendilerinin demir yolu, maden vesaire imtiyazı almaları az çok usuldendir.

Bu usullerin XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında olgunlaştırıldığını söyleyen Bayur şöyle devam eder: *"Paylaşma işi bu suretle büyük devletler arasında varılan anlaşmalarla olgun bir duruma geldikten sonra, ilgililerden biri harekete geçer ve keyfiyet, beklenilen sonuca ulaştırılır; yani, herkes payını alır.*

"Bosna-Hersek, Mısır, Trablusgarp; Fas ve İran işleri, türlü derecelerde bu kabil bir diplomatik faaliyetten sonra bilinen biçimlerini almıştır." (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara 1983, c.II, Kısım.3, s.3)

* * *

Osmanlı Hükûmetleri, Kapitülasyonların biraz hafifletilmesi için çeşitli teşebbüslere girmekte, ancak sonuç alamamaktadır. Almanya, Avusturya ve İtalya 1909 ve 1912 Uşi Anlaşmasında bir ölçüde kabul etmişlerse de, uygulamaya geçebilmek için öbür devletlerin de rızasını almak gerekmektedir.

1913 yılı itibariyle, büyük devletler Osmanlının Asya topraklarının paylaşılması vaktinin henüz gelmediğini düşünmektedirler; Rumeli toprakları esasen son hududuna çekilmiştir. İngiltere ve Fransa, Osmanlı paylaşmasında alacakları toprakların, Almanların Akdeniz'e inmesi (paylaşmada Orta Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgesi onlara düşmüştür) ve Rusların Boğazları ele geçirip Doğu Anadolu'ya egemen olmasının yaratacağı tehlikelere değmeyeceği hesabını yapmaktadır. Almanya, Anadolu'da gerekli ön hazırlıkları yapmadığını, hastane, okul gibi hareket üsleri açmadığını düşünmektedir. Bu bakımdan paylaşma Almanya için çok

külfetli olacaktır; buna da henüz hazır değildir. Rusya'nın durumu ise yüz yıllardır bilinmektedir; asgarisi Boğazlar ve çevresi olmak üzere, Trakya, Ege'deki adalar ve Doğu Anadolu'yu istemektedir.

1905 inkılâbından sonra açılan Rus Meclisinde Dışişleri Bakanı Melikof' un ilk nutku, Boğazlar ve İstanbul'un işgali üzerinedir. (Bu istekler, daha sonra Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılacak olan paylaşım anlaşmasında aynen yer alacaktır.) Balkan Savaşı'nda Bulgarların İstanbul'a yürüme tehlikesi baş gösterince, en çok telaşa düşen Ruslar olmuş ve derhal Karadeniz donanmasını kuvvetlendirmek üzere teşebbüse geçmişlerdir. Fakat, Ruslar da bu paylaşım işini kendileri başlatmak istemezler; biraz daha hazırlık yapmak ve nasıl olsa çıkacak olan bir savaşta işi bağlamak niyetindedirler. Büyük Devletler, birbirlerinden de şüphe ettikleri, her an bir diğeri tarafından aldatılabileceklerini düşündükleri için, sürekli teyakkuz halindedir ve paylaşım konusunu hep sıcak tutmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin beklenmedik, ani bir çöküşü ise savaş demektir ve bütün devletler dikkatle izlemektedir. Bir Fransız sefirinin ifadesiyle, *"Osmanlı Asya'sının paylaşılması, oyunun konusu olacak; ancak sonuçta oyun Avrupa'da ve Avrupa için oynanacaktır."* Hikmet Bayur'un sözünü ettiği paylaşma süreci uyarınca, Osmanlı Asya'sının paylaşımı öncesinde, bu topraklar üzerindeki bir çeşit nüfuz alanı olarak "çalışma alanları" belirlenmiş ve Osmanlı hükûmetleriyle sayısız görüşmelerin konusu olmuştur.[20]

Osmanlı ile büyük devletler arasında bir çok anlaşmalar imzalanır. İngiliz elçisi bu anlaşmalardan biri olan Bağdat Anlaşmasından söz ederken şunları söyler:

"Bağdat Anlaşması denilen anlaşmayı görüşüyordum. Gerçekten bu anlaşma ile güdülen amaç, Küçük Asya'yı nüfuz bölgelerine ayırmaktı; fakat, Sultanın haklarına saygı göstermiş olmak için, bu tabirin kullanılmamasına son derece dikkat etmek gerekiyordu." (Bayur, *a.g.e*, c.2, kıs.3, s.476)

Bu hesaplara göre, İzmit'ten Hatay'a kadar bütün Orta Anadolu Almanya'nın, bütün Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Rusya'nın, İzmir-Antalya arası Ege bölgesi ve Irak İngiltere'nin, Antalya bölgesi İtalya'nın, Mersin çevresi Avusturya'nın, Filistin-Suriye ve İzmir-Marmara arası Fransa'nın, Batı ve Doğu Karadeniz'in bir kesimi (Ruslarla birlikte) yine Fransa'nın ekonomik ve siyasi çalışma alanları yani nüfuz bölgeleridir. Geri

kalan Arap coğrafyası da İngiltere’nin denetiminde olacaktır. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde İ’tilaf devletleri, aşağı yukarı bu ölçülere göre Sevr’i bize dayatmışlardır; ancak doğal olarak Almanya ve Avusturya bu paylaşmada yoktur.

Bu arada Ermeni meselesi, genel paylaşım içinde, Osmanlı toplumunda gittikçe artan gerilimlere yol açarak gelişmektedir. Osmanlı Hükûmeti Doğu Anadolu bölgesinde İngilizlere haklar tanımakla Rusları meseleden uzaklaştırabileceğini düşünür. Fakat silah geri teper; İngilizler Doğu Anadolu için Ruslarla kapışmayı göze almaz ve yapılan anlaşmadan cayarlar. Ne var ki bu gelişme, Rusların Ermeni meselesine daha yakından sahip çıkmaları ve işin içine doğrudan girmelerine yol açar. Rus Çarı, Almanya ile yaptığı gizli görüşmelerle onun açık itirazlarını engeller. Hazırlanan ortak plan Bâbıâli’ye verilir. Buna göre Doğu Anadolu, Erzurum, Trabzon ve Sivas birinci, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır ikinci bölge olmak üzere iki genel müfettişin denetimine verilecektir. Islahatları bunlar yapacaktır. Büyük devletlerin rızasıyla tayin edilecek müfettişlere geniş yetkiler verilmektedir.

Almanya, 6 Şubat 1914 tarihinde imzalanacak olan bu anlaşmanın uzun görüşme sürecinde, bir ölçüde Osmanlıyı korumaya çalışmıştır. Osmanlı hükûmeti, halka ve İttihat Terakki içindeki aktif unsurlara karşı görünüşü kurtarmanın ötesinde bir şey yapamamış, büyük devletlerin baskılarına direnememiştir. Böylece, güya Doğu Anadolu bölgesi Ruslara karşı büyük devletlerin güvencesi altına alınmış olmaktadır. Rusya ile yapılan anlaşmada böyle bir güvence olmadığı gibi, bu tür güvencelerin, Osmanlı söz konusu olduğunda hiçbir anlam taşımadığı da bilinmektedir. Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Anlaşmasında Osmanlının toprak bütünlüğü garanti edilmişti; 1878’de imzalanan İstanbul Anlaşmasıyla, Kıbrıs’ın yönetiminin İngilizlere verilmesi karşılığı Rus yayılmacılığına karşı bu devlet garanti vermişti. Balkan Savaşı öncesinde sınırların değişmeyeceği ilan edilmişti. Bütün bunlar, kâğıda dökülü yazılı aldatmalar olmaktan öte bir anlam ifade etmemişti. Sözü edilen bu anlaşma, Doğu Anadolu’da kurulacak Ermeni Devleti’nin ilk adımı idi. Ne var ki, belirlenen iki müfettiş daha bölgelerine varamadan 1. Dünya Savaşı çıkmış ve söz konusu ıslahatlar da suya düşmüştü.

Görünen odur ki, Avrupalı hemen hemen bütün devletlerin ya doğrudan doğruya yahut sömürdüğü ülkelerle ilgili olarak birbirleriyle bir meselesi vardır ve 1. Dünya Savaşına bu kozları paylaşmak üzere girmişlerdir. Bu tür düşünce ve emellerin tamamen dışında olarak, sırf hayat ve hürriyetini kurtarmak için uğraşan ve savaşa mecbur olan, sadece Türkiye'dir.

Tarih göstermektedir ki, Osmanlı savaşa girmeseydi, paylaşma, yukarıda belirtilen çalışma alanlarına göre olacaktı. Osmanlı buna hangi gücüyle karşı koyacaktı; bütün devletler paylaşmadan payını alınca, Osmanlı kime dayanacaktı?

Osmanlının, nasıl hassas dengeler arasında ayakta durduğunun bir örneğini, Almanya'nın İstanbul büyükelçisinin kendi dışişlerine gönderdiği 7 Mayıs 1914 tarihli belgeden görelim:

> "Türkiye son savaşlardan sonra dinlenmek ve ıslahatı uygulamak için istirahata muhtaçtır. Fakat, Türkiye'nin geleceği, bu ıslahattan ziyade, Türkiye'nin düşünülen bir paylaşımında, bizim mesele dışında tutulmamıza izin vermemize bağlıdır. Devletler, Türkiye topraklarından herhangi bir yerin işgaline, Almanya'nın Kilikya'yı işgalle karşılık vereceğinden emin oldukça, hiçbir devlet bir Türk toprağını işgale cesaret edemeyecektir. Devletler nezdinde niyetimizin ciddiyeti hakkında en ufak bir şüphe oluşursa ve bu noktada en küçük bir zayıflık gösterirsek, bence Türkiye'nin mukadderatı belirmiş olur."

Aynı büyükelçi, 9 Mayıs tarihli belgede, Osmanlı Asya'sının paylaşılmasının İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir çok kereler görüşüldüğünü ve şimdilik geri bırakıldığını, ancak, *"Almanya'nın Küçük Asya'ya bigâne kalmayacağına dair beyanatı üzerine vaziyetin"* daha da karışık bir hal aldığını; Rus büyükelçisinin, Rusya'nın Türkiye'ye karşı tavrının, Almanların Küçük Asya'ya yerleşmek istemesinden doğan endişe ile değiştiğini söylediğini ifade ettikten sonra şunları anlatmaktadır:

> "Bu münasebetle, bundan bir iki gün önce Sadrazam bana dedi ki, 'Almanya, kendisinin Küçük Asya'da mesele dışında tutulmasına izin vermeyeceğini açıklamakla Türkiye'ye yapmış olduğu hizmet kadar büyük bir hizmeti hiçbir zaman yapmamıştır.'.." Büyükelçi şöyle devam eder: "Her ne kadar Almanların bir çıkar bölgesi istemesi, vatandaşlarına ilk günlerde hoş görünmemişse de, bugün kendisi ve çalışma arkadaşları görüyorlar ki, bu, büyük devletlerin paylaşma arzularına karşı yegâne güvencedir. Gerçekten de –Alman bakış açısı değişmediği sürece- Türkiye, büyük bir devletin Küçük Asya'ya saldırısından, ancak o devletin mensup olduğu grup bir dünya savaşına sebebiyet vermeğe karar verdiği takdirde korkabilir..." (Bayur, *a.g.e.*, c.3, kıs.2, s.8-9)

Tekrar edelim ki, her şey biliniyordu ve nerdeyse oyun açıktan oynanıyordu.[21] Osmanlının Roma büyükelçisi Nail Bey, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın 9 Ocak 1913'te Osmanlı topraklarını paylaşmak üzere görüşmelere başladıklarını bildirir. *"1914'te, ilk Genel Savaş patladığında, bu iş bitmiş yani paylaşma anlaşmaları yapılmıştır."* (Bayur, *a.g.e.*, c.2, kıs.3, s.16) Rus Dışişleri Bakanlığı, daha savaşın başlarında, savaş sonunda uygulanacak taksim planını gazetelerde yayımlatmıştı. Bu yayının Osmanlıya ait önemli noktaları şunlardır:

"Rusya Galiçya'yı ve Anadolu'yu zaptedecektir.

"İngiltere Türkiye'ye ait olan bilcümle Arap vilayetlerini ve Alman müstemlekelerini kendisine ilhak edecektir.

"İtalya, Avusturya'ya ait olan İtalya memleketlerini ve Avlonya'yı kandisine katacak, buna karşılık Libya ve Esnaaşeri Yunanistan'a bırakacaktır." (Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, Ankara 1964, s.226)

İngilizler için, Doğu Meselesi'nin sadece İmparatorluğumuzun topraklarının paylaşılması değil, aynı zamanda ve önemle Hilafet gücünün yok edilmesi olduğunu bilmek gerekir. Sultan Hamit zamanından itibaren gittikçe gücünü artırma yönünde gelişen bu kurum, İngilizlerin Arap dünyasındaki emelleri için engel teşkil edeceği gibi, asıl, halihazırdaki Hindistan üzerindeki tesirleriyle rahatsızlık vermektedir. Bu bakımdan, Hilafet'in Türklerin elinden alınması ve etkisiz bir konuma getirilmesi İngiliz siyasetinin temel belirleyicilerinden biridir. Rusya da bu durumu bilmekte ve İngilizlerle olan ilişkilerinde uygun biçimde kullanmaktadır. Londra'daki Rus sefirine gönderdiği telgrafta, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov şunları söylemektedir:

> "Büyük Britanya'nın İslamiyetin mübarek mahallerinin gelecekte de bağımsız bir İslam hükûmeti yönetiminde kalması hakkındaki görüşüne İmparatorluk hükûmeti tamamiyle iştirak eder. Ancak, bu mahaller, Padişahın Hilafet sıfatı geçmişte olduğu gibi tanınarak, Türkiye hüküm ve nüfuzuna bırakılmak mı istenir yoksa yeni bağımsız hükûmetler kurulması mı gerekmektedir. Bunların şimdiden kararlaştırılması temenniye şayandır. Zira İmparatorluk hükûmeti için ancak şu veya bu şekilde bir karar aldıktan sonra kendi arzularını düzenlemek imkânı hasıl olabilir. Hilafeti Türkiye'den ayırmak İmparatorluk hükûmetince pek ziyade arzu olunur." (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.257-58)

İngiltere, Mısır ve Arabistan üzerinden Hindistan'a uzanan bütün yollara egemen olmak istemektedir. Kızıldeniz, Süveyş Kanalı, İran Körfezi

ve Şattülarab'a uzanan herhangi bir yolun, doğrudan Hindistan'ı tehdit edebileceği düşüncesi, İngiliz siyasetinin temel hareket noktalarından biriydi. Bağdat demiryolu hattının daha ileriye uzanmaması için bütün gücüyle uğraşıyordu. Basra Körfezi ve Şattülarap sularındaki tahrikleri, Medine'ye giden Osmanlı postalarını sürekli engellemesi, İstanbul'daki Mısır Hıdivinin Mısır'a dönmesini engellemesi gibi hareketleri İngilizlerin, ta başından beri Osmanlıyı Almanların safına itmeye çalışması olarak değerlendirilebilir. Bu hareketler ve hele "Sultan Osman" ve "Reşadiye" muhriplerine el konulması, Osmanlı kamuoyundaki İngiliz düşmanlığını son haddine vardırmıştı. Ayrıca, genç İttihatçıların Alman sermayesinin desteğinde orduyu ve iktisadî yapıyı düzeltebilecekleri ihtimali de İngiltere'yi düşündürüyor ve bu savaşta Şark Meselesi'nin bitmesi kararına götürüyordu.

* * *

Avrupa'nın sanayii gelişmiş devletleri emperyalizm ile dünyayı paylaşmaya çalışırken, Rusya da, ırk, din gibi kavramlarla çevresinde genişliyordu. Onlar da Batılı devletler gibi Allah'ın kendilerine görev verdiğini söylüyorlardı. "*İstanbul bu emperyalizmin göz kamaştırıcı bir sembolünden başka bir şey değildi.*" Avrupalı düşünür Lebniçz, Türklerin tarihten silinmesi gerektiğini söylerken, Ünlü Rus yazarı Dostoyeski 1877'de Rus ideallerini İstanbul merkezli olarak şöyle anlatmıştı "*Evet, İstanbul bizim olacaktır. Bizim olmalıdır. Yalnız çok önemli bir liman olduğu için değil, yalnız Rusya gibi dev bir devletin kapalı bulunduğu odadan çıkıp, açık denizlerin havasını teneffüs etmesi için değil, Doğu Hıristiyanlığının ve dünyadaki bütün Ortodoskluğun geleceği için, birliğini tamamlaması için bize lazımdır.*" (E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt,* Ankara-1996, s.360) Dostoyevski, Batılı meslektaşları gibi Rusya'nın Doğuyu medenileştirmek görevi olduğunu bu Doğuya Türkiye ve İran'ın da dahil olduğunu söyler. Bu anlayış ve heyecanın kitleleri nasıl sardığını anlamak için, Büyük Savaşa girmeden önce sıkıntılı zamanlar geçiren Rus Çarı'nın, durumunu sağlamlaştırmak için Moskova'da binlerce insanın katıldığı İstanbul'u alma gösterisi yaptırdığını hatırlayalım. İstanbul'u alma hayali halkın Çar'ın zulmüne boyun eğmesine sebep olacak kadar güçlü idi…

Bu sıralarda Osmanlıdaki siyasi partilerin karşılıklı durumunu Enver Ziya Karal şu cümle ile anlatır: "*İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf partileri arasındaki ilişkiler, kanlı bıçaklı bir çarpışma biçimine girmişti.*" (E. Ziya Karal, *a.g.e.* s. 374) Şöyle devam eder: İmparatorluğun iç ve dış dağınıklığında güçlü olan tek teşkilat İttihat ve Terakki idi. Karal bunu üç sebebe bağlar: 1. İmparatorlukta en yaygın teşkilat İttihat ve Terakki'ninki idi. 2. Bu teşkilat aydınlar ve ordunun subay kesimine dayanıyordu. 3. "*Parti liderlerinin karakteri ve ülkücülüğü. Enver Talat ve Cemal üçlüsü, İttihatçıların beyni ve ruhunu temsil etmekte idi. Genç, dinamik ve pervasız idiler……. İttihatçılar memleketin içinde bulunduğu durumun perişanlığı karşısında kötümser değillerdi. Bu perişanlığa son verilebileceğine inandıkları bir ülküleri vardı. Bunun temelini Osmanlı imparatorluğu'nun tam bağımsızlığı ve güvenini sağlamak teşkil ediyordu.*" (Karal, *a.g.e.* s. 375) Yapılacak işlerin hepsinin karşısında büyük devletler vardı. Onlar en acil ihtiyaç olarak ordudan başlamışlardı.

19 Son dönemde Osmanlıyı paylaşma plan ve anlaşmaları için Hikmet Bayur'un Türk İnkılabı Tarihi isimli eserine bakılabilir. Ankara-1983, C.II. Kısım. 3.

20 Geniş bilgi için, H. Bayur, *a.g.e.*, c.2, kıs.3'e bakılmalıdır.

21 Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emelleri ve projeleri için, Sergey Goryanof'un tamamen Rus belgelerine dayalı olarak hazırladığı *Boğazlar ve Şark Meselesi* (İstanbul-2006) isimli eser okunabilir.

Yalnızlık Korkusu

OSMANLI, yalnızlığını ve çaresizliğini bütün ağırlığıyla hissetmektedir. Talat Paşa diyor ki, “*Türkiye iç yönetimini teşkilatlandırmak, ticaret ve sanayiini geliştirmek, demiryollarını genişletmek, özetle yaşayabilmek ve varlığını koruyabilmek için, öteden beri, devlet gruplarından birine katılmak için bir imkân aramıştır. Fakat, devletlerden hiçbiri buna muvafakatini bildirmemişti.*” (Talat Paşa, *a.g.e.*, s.21)

Osmanlı, Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki hiçbir ittifaka alınmamıştır. Avrupalı devletler ve Rusya’nın kabul ettirdiği “Çalışma alanı” anlaşmalarında, Padişahın hâkimiyetinin görünüşünü kurtarmaktan ileri bir şey yapılamamıştır. Bu anlaşmalarla Devlet taksim edilmeye giderken, kelimelerle avunmak, milleti aldatmaktan başka bir şey değildi. Bütün bu bilinenlere rağmen, 1. Dünya Savaşı’nın kara bulutları dolaşmaya başladığında Osmanlı hükûmeti, çevresindeki hemen her devletle ittifak için girişimlerde bulunmuştur. Niçin?

Bu arayışlarda yalnızlık korkusunun temel etmen olduğu düşünülmelidir. Ek olarak, şu açıklamalar da yapılabilir: Özellikle Balkan Savaşı’ndan sonra Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile sınır bağlantımız kalmamıştır. Yeni coğrafî durum, bu iki devleti birinci dereceden tehlike konumundan çıkarmıştır; yani doğrudan toprak talebi ile saldırma şansları yoktur. Bu durumda, doğrudan tehlikeli konumundaki İngiltere ve Rusya ile bir bağlaşma gerçekleştirerek, güvenlik sağlama yolu denenmiştir. Ayrıca o yıllarda Almanya, sermayesini daha çok yatırımlara yönlendirirken, Fransa faizle kazanmak yolunu seçmiştir. Sürekli borç almak zorunluluğu içindeki Osmanlı hükûmeti, bu bakımdan Fransa ile anlaşma aramayı denemiştir.

Osmanlı Devleti bir zamandır, Avrupa devletleri tarafından bir yük olarak görülmekte ve hiç biri, Osmanlı ile ittifak yaparak bu yükün altına

girmek istememektedir. Çünkü Osmanlı, paylaşılacak oklanmış bir avdır; gücünden yararlanılacak bir devlet değil! Böyle olduğu için de, Osmanlı'nın bir büyük devletle bağlaşmaya girmesi, o devletin bütünüyle bu ülkeyi ele geçirebileceği endişesi ile diğer devletleri hemen harekete geçirebilir ve paylaşma savaşını başlatabilirdi. Yani Osmanlı ip üstündeki cambaz hassasiyetiyle, politikalarında bütün diğer devletleri gözetmek zorunda idi. Bunu da en iyi yapabilen Sultan II. Abdülhamit idi. *"Genel olarak bu Padişah gerek büyük devletler, gerek Balkanlılar ve gerekse kendi tebasından olan türlü ulusların karşılıklı rekabet, kuşku ve sevişmezliklerinden ustaca faydalanmakta çok becerikli idi."* (Bayur, *a.g.e.*, c.II., kıs.4, s.507) İttihatçılar belki de, Sultan Abdülhamit'i devirip, onun kullanmaya çalıştığı dengeleri alt üst ederek ve orduyu siyasetin batağına sokarak, devleti, ittifakı istenir bir güç haline getirdiklerini sanıyorlardı. Ancak girişimleri ve gelişmeler, dünyada olup bitenleri gerçekçi olarak değerlendirdiklerini, zayıflıklarının da farkında olduklarını göstermektedir.

İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tutumları kesin olarak bilindikten sonra, Osmanlı için Almanya-Avusturya safına katılmaktan gayrı yol yoktur. Aslında bu ihtimal Osmanlıya hoş görünmemektedir; çünkü, Trablusgarp'ta halen Osmanlı subaylarının öncülüğünde İtalyanlar'la dövüşülmektedir. İtalya başlangıçta, tarafsız görünmekle birlikte merkez devletlerinin müttefikidir.

Yukarıda işaret ettiğimiz sebeplerle, İtilaf devletleri yeniden yoklanır. Maliye Bakanı Cavit Bey'in İngiliz Bahriye Bakanı Çörçil'e yazdığı mektuba anında red cevabı gelir. Cavit Bey'in daha önce İngiltere'ye yapmış olduğu bir başka teklif, Dışişleri Bakanı Grey tarafından reddedilmişti. Denizcilik Bakanı Cemal Paşa Paris'te, uzun süre muhatap aradıktan ve kabul edilmek için bekledikten sonra Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanına ittifak teklif eder. Aldığı cevap şudur: Böyle bir ittifak için Rusya'nın rızası alınmalıdır. Halbuki Osmanlı, zaten Rusya korkusuyla bu ittifakı istemektedir. Rusya'nın da böyle bir anlaşmaya muvafakat etmesi mümkün değildir; yani red.

Rusya'ya benzeri bir ittifak teklifinin yapılması garip karşılanabilir; çünkü bu ülke Osmanlı toprakları üzerinde açıktan taleplerde bulunmaktadır ve bütün genişleme alanları Türk topraklarıdır. Ama, Rus'a da ittifak teklifleri yapılmıştır. Daha önce, Kırım'a yazlığa gelmiş olan

Çar'ı, eski Savaş Bakanı İzzet Paşa ile ziyarete giden Talat Paşa, Çar'a ve Rus Dışişleri Bakanına anlaşma teklifinde bulunur. Çar açık bir cevap vermez, Dışişleri Bakanı Sazanov ise alaylı bir gülümsemeyle yetinir. Daha sonra, Enver Paşa'nın Rus ataşemiliterine yaptığı teklif de sonuçsuz kalacaktır.

Rus Çarı 1915'te şöyle diyordu: *"İstanbul şehri, Boğaziçi'nin sol kıyısı, Marmara Denizi ve Çanakkale ile Midye-Enez çizgisine kadar Güney Trakya, Rus İmparatorluğuna ait olmadıkça, her türlü çözüm şekli yetersiz ve süreksizdir."* 1918'de açıklanan, İtilaf devletlerinin gizli anlaşmasındaki harita da aynen böyledir; Doğu Anadolu da bunun içindedir.

Bugün çevrilen bütün bu dolaplar ve Osmanlının aczi çıplak gözle görülebilecek haldeyken, üç beş kişinin Devleti lüzumsuz bir savaşa sürüklediği şeklindeki iddialar çok zayıf kalmaktadır. Bu tür yorumların iç siyaset konumlarından ötürü yapıldığını düşünmek ise can sıkıcıdır; kim, kime karşı savunulmakta yahut küçük düşürülmek istenmektedir? Bunların hepsi bizim tarihimizin kahramanları değiller midir?

Şevket Süreyya şöyle sorar: *"En başta gelen yalnızlık ve müttefiksizliktir. O halde ne olacaktır? Türkiye bir yangın ortasında ve henüz Balkan Savaşının bile yaraları sarılmadan, kalelerinde, cephaneliklerinde, ordu depolarında henüz bir silah ve teçhizat stoku bile yapamadan, karşılaşabileceği tehlikelere nasıl göğüs gerecektir? Evet yalnızlık ve müttefiksizlik en başta gelen derttir. O halde ne yapmalı?"* (Aydemir, *a.g.e.*, c.II, s.505)

Bu soruya Enver Paşa ve arkadaşları, masabaşı anlaşmalarıyla pay edilmeyi beklemek yerine, Osmanlı tarihine ve kimliğine yakışan en şerefli yolu seçmek ve savaşarak sonuca razı olmak, cevabını vermişlerdir. Hiçbir bilgisizlik yahut gaflete gelme de yoktur. Görüyoruz ki, Almanya'dan başka bizi yanında görmek isteyen de olmamıştır; o da İmparatorlarının ileri görüşlülüğü sayesinde.[22]

Bu şartlar altında tarafsız kalmaya zorlamak ise, hayal yahut vuranın elinde kalmaya rıza göstermek gibi bir şeydir; durumu yeterince kavramış hiçbir devlet adamının göze alabileceği bir tehlike değildir. Paylaşmacı ülkelerce sarılmış ve dört bin millik deniz kıyısı olan bir ülkenin, tarafsız kalabilmek için, kendi varlığını koruyabilecek ekonomik güç ve silahlı kuvvetlere sahip olması gerektiği açıktır. Halbuki, olmayan da budur. Ciddi

askerler bu zorunluluğu kolayca görebilmektedirler. Hamidiye kahramanı olarak anılan Rauf Orbay da, gereksiz harbe girmek ithamının haksız olduğunu yazar:

“Şuracıkta şimdilik kısaca söyleyeyim ki, Enver Paşa fevkalade dürüst, efendi, namuslu bir adamdı. Hele her şeyin üstündeki vatanperverliğine toz kondurmak imkânı yoktur. Onun hakkındaki tek ittiham da memleketi Umumî Harbe sokmasıdır. Bence bu ittiham da varit değildir. Zira biz Umumî Harbe girmemiş olsaydık, o zaman İngilizlerin müttefiki olan Ruslar Türkiye’ye girerlerdi. Biz eğer harbe girmemiş olsaydık Rusya’da Bolşevik İhtilali olmaz, Çarlık idaresi devam eder ve bu idare hele bir büyük harbin galibi olunca, öteden beri göz diktiği Boğazlar ve İstanbul’u mutlaka ele geçirmek yolunu tutardı. Öte yandan müttefikimiz olan Almanlar da, para veriyorlar, top veriyorlar ve harbe girmemizi istiyorlardı. Pek sıkışmış bir durumdakilerin bu istekleri idare edilemezdi. Zira o zaman Almanlar bizi bırakmış olsalardı, bittik demekti. Kısaca, bizim 1914’te Birinci Cihan Harbine girmemiz bence, kesinlikle zorunlu idi.” (*Rauf Orbay’ın Hatıraları, 1914-1945,* İstanbul 2005, s.11)

Hiçbir asker, bu savaşa gereği yokken girdiğimizi ileri sürmemiştir.

Fethi Bey, Sofya’da sefir olarak bulunduğu sırada, askerî ataşe olan Mustafa Kemal Beyle birlikte, silahlı bir tarafsızlıktan yana olduklarını ve bu düşüncelerini özel kanallardan İstanbul’a ilettiklerini yazar. (Fethi Okyar, *a.g.e.*, s.216) Mustafa Kemal Beyin, savaşın başlaması üzerine orduda görev almak için İstanbul’a dönerken, topraklarımızı savunabilecek kudrette silahlanmış olmadıkça, tarafsızlığın mümkün olmadığını ve *“Şimdi artık savaşmak vaktidir.”* dediğini, yine Fethi Bey kaydeder. Ayrıca Mustafa Kemal Bey, Paris’ te Fethi Bey’le birlikte, Fransızların 1910 Picardie manevralarını seyrettikten sonra şöyle konuşur: *“Bu kadar hazırlık sulh için yapılmaz. Aklımızı başımıza almalıyız. Çıkacak savaş bütün dünyayı ateşe atabilir ve biz bunun dışında kalamayız.”* (Okyar, *a.g.e.*, s.127)

Kendini koruyacak silahlı gücü olmadan, tercih edilecek bir tarafsızlığın, Ziya Nur’un ifade ettiği gibi, *“manasız bir laftan ibaret kaldığı tecrübeyle sabittir.”* Tarafsızlık sözle olmaz.

> “Tehdidini yerine getirmeye kadir olmayan bir Türkiye, ne savaşan devletleri kendi tarafsızlığına uymaya mecbur kılabilecek, ne de İtilaf kadrosunun savaş bölgelerine dahil bulunup, Batı devletleri ile Rusya arasında en yakın ulaştırma yolu üzerinde olan Boğazlar’da hakimiyet haklarını tanıttıracak durumda idi. Halbuki Rusya tarafından harp araç gereçlerinin ikmali için bu yola ihtiyaç kesindi.” (M. Muhtar, *Maziye Bir Nazar,* İstanbul 1999, s.226)

Türkiye’nin diğer devletlerin baskılarından uzak bir tarafsızlık içine girebilmesi, *“Süratli bir şekilde silahlanmasına bağlı olup, Doğuda siyasi bir faktör olması, hatta vaziyete hâkim kalması ise, bir an önce kuvvet kazanmasına bağlı bulunuyordu. Bu gayeye erişmek için de, Merkezî Hükûmetler köprüsünden geçmek ve onlara başvurmak gerekiyordu. Zira, Türkiye’yi silahlandırmak konusunda diğer savaşçı devletlerce ne arzu, ne menfaat, hatta ne de imkân vardı.”* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.240)

Mahmut Muhtar Paşa, çeşitli üsluplardaki tarafsızlık iddialarının *“İş olup bittikten sonra uydurulmuş bahaneler kabilinden olup olayları âmillerinden ve evvelindeki şartlardan ayırmış olduğundan bir kıymeti yoktur.”* diye değerlendirmektedir. (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.242)

Ahmet Ağaoğlu 1915’te şunları yazmıştı: *“Bizim gibi Harb-i Umumî’nin çevresinde bulunan devletler, savaş dışı kalamazlardı. Er geç, ister istemez savaşa katılmak mecburi idi. Tam ve sonuna kadar bîtaraflığı koruyabilmek için azim ve herhangi bir zümrenin baskısına tek başına karşı koyabilecek kuvvetlere sahip olmak gerekirdi. Bilhassa İstanbul ile Boğazlar’a sahip olarak Şark ile Garp arasındaki bütün kısa ve uygun yolları ihtiva eden Türkiye gibi bir devletin tarafsızlıkta sonuna kadar kalması imkân harici idi.”* (A. Ağaoğlu, *Harp Ceridesi*, S.1, s.7)

O günlerde *Tanin Gazetesi* başyazarlığını yapan Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki’nin, yalnız kendi kuvvetimizle İmparatorluğu kurtaramayacağımızı anladığını söyler ve şöyle devam eder: *“Bununla beraber, o (İttihat ve Terakki Partisi), belki de sırf hissiyat ve kamu oyundaki genel temayüle tâbi olarak, Almanya ile ittifak yoluna gitmeyi istemeyecekti. Ancak, Panislavistlerin en kızgın bir devrinde, Çarlığın Türkiye’ye son hücumlarını hazırlamakta olduğunu ve İngiltere’nin de artık bunlara karşı muhalefet etmeyeceğini anladığı zaman, ister istemez bu yola gitti. Türkiye eğer yalnız kalmamak mecburiyetinde idiyse, eğer o tarihte,* ‘eger hâhi selamet derkenarest’ *(Selamet karışmamaktadır) sözünün Türkiye için bir kıymeti kalmamış bulunuyor idiyse, onun yapacağı şey, Rusya’nın içinde bulunduğu blok dışında bir dostluk ve dayanak aramak idi. O da, yalnız Almanya idi.”* (Birgen, *a.g.e*., s.185)

Osmanlı yönetiminin Almanya ile ittifaka girmesinin doğal bir gerekçesi de, farklı saiklarla olsa da, bu iki devletin, Rusya, İngiltere ve Fransa’nın sömürgelerindeki Müslümanlar için düşünce ve siyasetlerinin

çakışması idi. Osmanlı, bunlara dayanarak gücünü artırmak ve bu unsurları harekete geçirerek, kendisini parçalamak isteyen güçleri zayıflatmak istiyordu; İslamcılık siyasetinin özü buydu. Almanya da aynı şeyi istiyor ve aynı politikayı izliyordu; rakiplerinin sömürgelerindeki İslâmları harekete geçirip, onları zayıflatarak, kendisine yol ve yer açmak. Bunun için de, parçalanmış, hasta bir Osmanlı değil, güçlü, dindaş ve soydaşlarını yönlendirebilecek bir Osmanlı gerekiyordu. Bu yüzden Almanya, savaş içinde, sadece malî ve askerî yardım yapmakla kalmamış, Osmanlı Millî Eğitimini düzene sokmak için de teşebbüste bulunmuş, eğitimciler göndermiştir. (Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası,1914-1918,* Ankara 2006, s.53)

Bir yanda, kendi yakın ve uzak çıkarları için de olsa, ayakta ve diri bir Osmanlı görmek isteyen Almanya, öbür tarafta, Osmanlı içindeki değişik unsurları arkalayan, silahlandırıp ayaklandıran ve her gün yeniden parçalayıp, paylaşma anlaşmaları yapan İtilaf Devletleri... Bu konuyu, Enver Paşa ve onun ülküsüne sonuna kadar sadık kalan yakınlarından, Lübnanlı Emir Şekip Aslan'dan bir alıntı ile bitirelim:

"İtilaf devletlerinin, savaştan önce Osmanlı topraklarını ileme otu gibi bir yandan öbür yana kadar kâğıt üzerinde paylaştıklarını Enver Paşa biliyordu. Nitekim Fransa ile İngiltere'nin, Suriye ve Filistin topraklarını ta 1912 yılından beri aralarında paylaştıkları biliniyordu. Mösyö Puankare, bundan birkaç yıl önce Fransız âyan meclisinde Mösyö Brar'ın sorduğu soru karşısında bu paylaşımı itiraf etmiştir. Bununla beraber, savaştan Rusya galip çıkarsa, Osmanlı Devletinin yerinde, ancak bu devletin resminin ve gölgesinin kalacağı akıldan uzak değildir. Rusların savaştaki hedeflerinin başında İstanbul'u işgal etmek geldiği bütün dünyanın ortak kanaati idi. İstanbul'un elden çıkması Anadolu'nun da elden çıkması demekti. Türkiye savaşa girmeseydi ve Çanakkale Boğazı'nı açık tutsaydı, Rusya'nın yıkılmayacağı İtilaf devletleri tarafından da itiraf edilmiştir. Ve yine bir diğer gerçek ise, büyük İtilaf devletlerinin bazılarının Osmanlı Devletinin bölüşülmesini daha önceden Almanya'ya teklif etmesi ve Almanya'nın bu teklifi kabul etmesi karşılığında alacağı yerin Anadolu olmasıdır." (Erol Cihangir, *Emir Şekip Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa,* İstanbul 2005, s.37)

Bu gün baktığımızda, Osmanlı devlet adamları içinde hâlâ İngiliz yahut Fransız taraftarlarının olabilmesini ve hükûmetlerin, bu devletlerin yanında yer almak için uğraşmalarını anlamak zordur. Çünkü, yukarıdaki mütalaalar o günün bütün devlet adamları tarafından, sıradan bilgiler olarak biliniyordu. Anlamak zordur dediğim tutumları, parçalanma korkusunun büyüklüğü ve yakınlığı ile ilişkilendirmek mümkün olabilir. Ama, halk

kendine mahsus sezgisi ile durumu kavrıyor ve Almanya’ya temayül ediyordu.

22 Şevket Süreyya, güzel çalışmasında yer yer dayanaksız ve yersiz yorumlara da düşer. Mantıklı bir yazardaki bu aksamaları açıklamak zordur. Bunlardan biri de 1. Dünya Savaşına girişimizi değerlendirmesidir. “*Biz bu savaşa gözü kapalı ve sanki can atarcasına girdik*:” der ve Enver Paşa ve arkadaşlarının Avrupa emperyalist devletlerinin aralarındaki kavgalardan ve iddialardan habersiz olduklarını söyler. (*A.g.e.*, c.II, s.504) Çok büyük ve yazara yakışmayan bir yanlıştır bu. Şevket Süreyya, hiç değilse, Enver Bey’in Trablusgarp ve Balkan Savaşı sırasında yazmış olduğu mektupları görebilmiş olsaydı, (Mesela, M. Ş. Hanioğlu, *a.g.e.*, 146, 161, 177 numaralı mektuplar. Türkiye’de 1987 yılında yayımlanan bu mektuplardan haberdar olamadığı açıktır.) onun Alman emellerinden de, diğerlerinden de habersiz olduğunu söyleyemezdi. Şüphesiz ki, Enver’in, daha yarbayken gördüklerini Prens Sait Halim Paşa da, Talat Paşa ve arkadaşları da görüyorlardı. Nitekim, Şevket Süreyya Bey, birkaç sayfa önce, Osmanlı Başbakanının, Almanya’nın Orta Doğu üzerindeki emellerini, diğer ülkelerin paylaşma hırslarına karşı bir garanti gibi gördüğünü ve açıkça ifade ettiğini kaydetmiştir.

Değerli yazarın bu yargısı, aynı kitapta yaptığı geniş açıklamalar ve tahlillere göre de, bir hayli avamî bir hüküm olarak kalmaktadır. İnönü şöyle söyler: “*Ahmet İzzet Paşa daha Yemen’de iken, birkaç yıla kadar Avrupa’da bir genel savaşın çıkacağı kanaatinde olduğunu belirtmiş ve şöyle söylemişti: ‘Avrupa siyasi âleminde o kadar karışık meseleler birikmiştir ki, silahlı çarpışmadan başka bir şekilde halledilmesini mümkün görmüyorum.*” (İnönü, *a.g.e.*, s. 90) İnönü bu yorumu komutanından dinlediği zaman henüz yüzbaşı idi. Avrupa’da bir genel savaşın başlayacağını en iyi Osmanlı subay ve devlet adamları biliyorlardı; çünkü, paylaşma planları ve anlaşmaları onların toprakları üzerine yapılıyordu.

“Türküz Ederiz Daim İftihar”

ANCAK, savaşta anlaşılmıştır ki, Düvel-i Muazzama birkaç yönden aldanmıştır. Hasta Adam, Büyük Savaş’ta sanki de mucizeli bir silkinişle ayağa kalkmıştır. Dört sene, Galiçya cephesindeki müttefiklerine de yardım göndermek üzere, Çanakkale’de, Filistin’de, Hicaz’da, Kanal’da, Irak’da, Kafkaslar’da kıran kırana dövüşmüştür. Kuşatma altındaki en küçük birliklerine bile uçakla yardım yetiştirebilen dost ve düşmanlarının karşısında, Osmanlı, önce yokluk, soğuk, tifo, tifüs ve humma ile dövüşmüştür. Ve dört yıl boyunca en korkunç ve şerefli günlerini yaşayarak yenilmiştir. Bu inanılmaz yoksulluğu içinde, sadece insanının cevheri ile direnmiş ve yenilgileri ne olursa olsun, son İmparatorluk destanını yaşamıştır.

Ziya Nur (Aksun) Bey şöyle yazar: *“Daha açık konuşalım: Bizim millet ve devlet olarak son büyük savaşımız Birinci Dünya mücadelesidir. Sonraki İstiklal Savaşı, ona nisbeten cüz’î ve sınırlı bir savaştır. Bugün, Türk ordusunun ve askerinin dünya kamuoyunda ve askerî mahfillerinde bir ismi varsa, bunu, Birinci Dünya Savaşı’nda gösterilen savaş gücüne ve yeteneğine borçluyuz. Bu sonuçta ise, büyük bir imanla dolu olan Enver’in payını unutmamak gerekir.”* (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı,* s.49)

İngiliz Çörçil, yıllar sonra karşılaştığı Enver Paşa’nın pilot olan oğlu Ali’ye, *“Senin baban benim siyasi hayatımı yirmi yıl geriye attı.”* diyecektir. Çanakkale geçilemeyince Çörçil istifa etmişti. Türk düşmanı olarak da ünlenen Lloyd George ise, *“Osmanlı Devleti’nin katılmasıyla savaşın iki yıl uzadığını”* söylemiştir.

Bütün gücü, dayandığı insan unsurunun iman ve cevheri olan bu asker hakkında, Büyük Savaş sonrasında yazılan bir iki ufak parçayı alalım:

> “Türk, fevkalade direnç gücü, meşakkat ve mahrumiyetlere karşı büyük sabrı, savaştaki irsî yeteneği, dövüşmede hayret verici cesareti ile anadan doğma denecek

derecede iyi bir askerdi. Bu hasletler yüksek askerî meziyetlerdir ve daima da öyle kalacaktır. Türklerin, dünyadaki savaşçı milletler listesinin başında yer aldığı kesindir. İngiliz ordusu, şüphesiz ki kendini Gelibolu teşebbüsünden vazgeçirmeğe mecbur eden, Kûtü'l-Ammare'de tam bir fırkasını esir eden, Süveyş Kanalına doğru Sina çölünü geçen ve Gazze'ye yapılan iki hücumu def eden Türk ordusunu küçültemez."

Bir başka yazarda şunları söyler: *"Hiçbir Avrupa ordusunun kımıldanamayacağı şartlar altında, Türk savaşır. Muharip olarak o, hiçbir askere benzemez. Sefilane beslenip giydirildiği halde bile, mutlu şartlar içinde savaşan milletler orduları için tehlikeli bir hasım olacak yetenektedir. Maneviyat kırıcı şartlar altında bile ısrarla direnir, hatta müsait fırsatta taarruza bile sevk edilebilir."*

Şüphesiz ki, Enver Paşa'nın tartışmasız temiz kişiliği, büyük cesaret ve irade gücü, orduyu yeniden kurarken, subay ve askerlere somut bir örnek olmuş; onun iman ve ümit dolu tavırları orduya ruh vermiştir. Enver Paşa, tarihte pek az kişinin ulaşabildiği büyük şöhretini bu amaca yönelik olarak kullanmıştır. Daha doğrusu, onun her hangi bir hareket içinde ihlâsla ileri atılışı ve parlak kişiliği doğal olarak bu sonuçları doğurmuştur. Trablusgarp'taki mucizevî başarıların ona getirdiği "İslam kahramanı" ünvanı, Büyük Savaş yenilgisinden sonra da, onun itibarını devam ettirmiştir. Bu unvan kendiliğinden doğmuş ve yine kendiliğinden bütün İslam dünyasında yayılmıştır; özel gayretlerin yahut isteklerin sonucu değildir ve doğaldır.

Bu orduya ruh veren diğer büyük kaynak ise, 1912 yılında kurulan Türk Ocakları çevresinden yükselen Türkçü-Turancı ülküdür. Ziya Gökalp'in,

"Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan"

diye biten Turan şiiri, genç Osmanlılarda büyük ruh dalgalanmaları yaratmıştır. Bütün yurtta denetlenemez sayılarda ve hızla Türk Ocakları kurulmaktadır. Osmanlı vatandaşları içinde, bu tür bir örgütlenmede en sona kalan, Türkler olmuştur. Çünkü onlar, Gökalp'in dediği gibi, Devlet-i Aliyye'nin kurucu gücü ve asıl sahipleriydi; bu yüzden Devletin bekası için Osmanlılık ilkesinden ayrılmıyorlardı. Sultan Hamit'e karşı mücadeleler, İttihad-ı anasır hülyaları içinde yapıldığı için, Meşrutiyet'in ilanından sonra Türk sözünden kaçınmak tam bir baskı haline gelir. Hüseyin Cahit şöyle

yazıyor: *“Meşrutiyetin biz Türklerde ve Türk gazetecilerde ilk yarattığı sonuç, Türklüğü boğmak ve Osmanlılığı yaratmak olmuştur. Osmanlı sözü hiçbir zaman, istibdat devrinde bile Meşrutiyetten sonraki kadar değer bulmamıştı… Bu bir rüya idi; ama zorunlu bir rüya.”* (H.Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar,* s.69) Ancak bütün unsurlar ayrıldıktan ve Türkler yalnız kaldıktan sonradır ki, kurucu unsur da işin adını koymuş ve “Türk’üm” demiştir.

Bilindiği gibi milliyetçilik akımları iki yüzü keskin kılıç gibidir; iki tür işlevle yüklüdür; biri parçalamak, öbürü bütünleştirmek. Bir imparatorluk yahut milletten büyük ve farklı birlikler için milliyetçilik parçalayıcı, zaafa düşürücüdür; çünkü imparatorluk içindeki farklı unsurları ayrışmaya zorlar. Öbürü ise, kendinden olan bütün unsurları birleşmeye, bütünleşmeye çağırır; *“Dünya Türkleri birleşiniz...”* Ziya Gökalp, birinci özelliğine işaret ederek milliyetçiliği, İslam dünyasını ve imparatorluğumuzu parçalayan bir *‘içtimaî mikrop’* olarak nitelemiştir. İkinci ve birleştirici özelliğine işaret ederek de, biraz geç kalmış olsak da, bu ‘içtimaî mikrobu’ İslam’ın lehine kullanma sırası bize geldi, demiştir.

Burada kullanılacak olan, milliyetçiliğin, girdiği toplumlarda büyük heyecan dalgaları yaratma ve uyuyanları ayağa kaldırma gücüdür. O dönem aydınlarının ortak ifadesi şudur: Asır milliyet asrıdır; milliyetçilik girdiği toplumu diriltmekte ve büyük başarılar kazanmasına yol açmaktadır. Osmanlı aydınları, bir türlü söndüremedikleri Ermeni milliyetçiliğinin tezahürlerini ve Ermeni gençlere aşıladığı idealizmi örnek olarak sürekli kullanırlar. Gökalp, gayrimüslimlerin milliyetçilikleri İmparatorluğumuzu parçaladı; mademki İslamî gerilimler de bizi bir arada tutmaya yetmiyor, öyleyse Müslüman unsurlar da kendi milliyetlerine sarılarak, ondan alacağı dinamizm ve güçle sömürgecilere karşı mücadele etmelidir; İslam birliği bu başarılardan sonra kurulabilir. Şeyh Cemalettin Afganî’nin bütün İslam aydınlarına telkin etmeye çalıştığı yol da budur.

İşte Turancılık fikri, bütün Türk topluluklarının birleştirilmesi ülküsüdür; yani milliyetçiliğin birleştirici işlevinin yarattığı bir ülkü. Büyük çoğunluğu Rus sömürgeciliğinin doğrudan eli altında olan geniş Türk topraklarında da bu ülkü, özellikle aydınlar arasında yayılmaktadır. İsmail Gaspıralı’nın on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru başlattığı “Dilde, fikirde ve işte birlik” hareketinin Rusya Türkleri arasında açtığı iz, şimdi Turan heyecanlarıyla genişlemektedir.

Türk Ocağı marşında şöyle seslenilmektedir:

Türk'üz, ederiz daim iftihar,
Hilkatla başlar tarihimiz var.
Kalplerde Türklük aşk ile çarpar,
Yok bize başka yâr...
Önde bayrak, elde süngü, kalpte Tanrı, biz
Dünyaya hâkim olmak isteriz...

Osmanlı ülkesinde, ordunun büyük ağırlığını taşıyacak ve nice şehitlerle onurlanacak olan genç yedek subayların marşı şöyle diyordu:

İhtiyat zabitleri! Yol göründü kalkın,
Gidiyoruz, işte Turan bizi bekliyor...
Bir taraftan Kahire, bir taraftan Batum, Kars,
Bir taraftan Hint, Afgan,
Bir taraftan Farsistan
Bizi bekliyor
Şanlı günlerdeyiz....
Dağ, dere, tepe demeyin, aşın
Durmayın,
Meydan bizi bekliyor...

Dikkat edilmelidir ki, Turan'a yol göründü ama, Kahire, Hint, Afgan ve Farsistan yani bütün İslam dünyası bu heyecanların ve büyük ufkun içindedir.

Türkçü ve Turancı akım, İmparatorluğumuzun en düşkün ve maneviyatının en çökmüş zamanlarında, halkımızın çektiği uzun ve derin acıların, ezilmişlikten kurtulma güdüsünün, aşağılanmaları içine sindiremeyişinin üzerine, bir İlahi nefes gibi esmiştir. Ve genç kuşakları diriltmiştir. Unutmayalım ki, bütün büyük aksiyonların temelinde, dünya gerçekleri değil, büyük inançlar vardır. Katı gerçeklerin ölüme mahkûm ettiği nice toplumlar, bir iman hamlesi ile tarihin yönünü değiştirmişlerdir. Türk milletinin yaşadığı ve Avrupalı devletlerin tahmin edemediği mucize de budur.

Ancak şunu unutmayalım ki, diğerleri gibi İttihat Terakki hükûmetleri de Ziya Gökalp'in Parti içindeki bütün ağırlığına rağmen, savaşın sonuna kadar Osmanlıcı ve İslamcı siyaset ve tutumlarını asla değiştirmemişlerdir. Gökalp'in bu yolda telkinleri olduğuna dair de hiçbir iddia yoktur. Özellikle savaşın sonlarına doğru, bazı Türk olmayan Müslüman çevrelerin,

İttihatçıları, diğer Müslüman unsurları Türkleştirmekle suçlamaları, gittikçe yayılan milliyetçiliklerin bir tezahürü olarak görülmelidir.[23]

Bu tablo içinde Enver Paşa, esas itibariyle keskin bir Osmanlıcı ve İslamcıdır; Osmanlı hanedan ve hilafetine de, tartışmasız, son derece bağlıdır. Nutuklarında ve yazılarında bu tavır ve bağlılığını gölgeleyebilecek en ufak bir ima bile yoktur. Peki, Enver Paşa Türkçülüğe karşı mıydı? Hayır; açıkça olmasa da, Türk Ocaklarına ve mensuplarına yardım etmiştir ve Türkçülüğü İslamcılık içinde, onun bir unsuru olarak düşünmüştür. Enver Paşa'nın, Ziya Gökalp'in iyi bir dinleyici ve fikrî takipçisi olduğunu, Ali Fuat Türkgeldi'nin anlattığı küçük bir olaydan da anlıyoruz. Sultan Reşat Han'ın rahatsızlığı sebebiyle Bakanlar Saray'da toplanmışlardır. *"Bu esnada Şeyhülislam Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında hafif bir tartışma geçti. Enver Paşa, Meşihat (Şeyhülislamlık) makamının yargı işleriyle uğraşmayarak, çalışmalarını İslamiyeti yüceltecek hususlara yoğunlaştırmasının daha faydalı olacağını söylemesi ile Hayri Efendi'nin canı sıkıldı. Adı geçen, 'Bu fikir hep Türkçülerin uydurmalarıdır.' diyerek Enver Paşa'ya tepki ile karşılık vermişti."* (Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s. 118, 119) Bu düşüncenin Türkçülere ait olduğu ve Ziya Gökalp tarafından ortaya atılarak savunulduğu doğruydu. Ancak bu düşüncelerinin yaygın olduğu söylenemez. Bu bakımdan, hikâye, Paşa'nın, Gökalp'in fikrî ürün ve teklifleriyle ne ölçüde yakından ilgili olduğunu göstermesi açısından dikkatimizi çekmektedir. Ama, Osmanlı Savaş Bakanı ve Orduların Başkomutan Vekili olarak tutumu açıktı, kişiliği açıktı; İttihatçıların ve Hükûmetlerin tutumlarına da uygundu.[24]

23 Burada, Türk olmayan Müslüman unsurlar içinde milliyetçilik akımlarının başlamasında, Osmanlının artık kendileri için koruyucu olamayacağı endişelerinin önemli bir yer tuttuğunu bilmeliyiz. Esasen gerek Arnavut gerekse Araplarda milliyetçilik akımları, bu unsurların Hıristiyan kesimlerinde başlamıştır. Zaman Osmanlının çöküşüne doğru gittikçe, bu halklarda da milliyetçilik akımları yaygınlaşmaya başlamıştır. Arnavutlar, Balkan Savaşı'nın sonuna doğru yani Devletin çöktü-çökeceği bir zamanda bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bugün, ayrıca biliyoruz ki, 1. Dünya Savaşı'nda yaygın bir Arap isyanı yoktur; bu unsur savaşın sonuna kadar bizimle birlikte şu veya bu

ölçüde dövüşmüştür. Var olan, Şerif Hüseyin'in kişisel hırsıyla ve İngiliz parasıyla isyanı ve kabilesini arkasında sürükleyerek bizi vurmasıdır. İlgi çekici ve ölçü veren bir hadise olarak şunu da söyleyelim ki, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal Bey (daha sonra Irak kralı) Osmanlı devlet adamlarına başvurarak, kendisinin Türk'e isyan edemeyeceğini, babasının ise bu yola girmekte olduğunu, ona bir miktar para ve özerklik vererek bu gidişatının engellenmesini istemiştir. Ancak, savaş içinde Faysal Bey'in bu önerisinin nasıl karşılandığını bilmesek de, gerçekleştirilemediğini biliyoruz. Faysal, daha sonra Millî Mücadele esnasında Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak, bir federasyon oluşturup, birlikte mücadele etmeyi teklif etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bunun zamanının olmadığını, herkesin kendi mücadelesini başarıya ulaştırdıktan sonra federasyonun düşünülebileceği cevabını vermiştir. Enver Paşa da İslam İhtilal Cemiyetleri Birliğini kurarken, esas itibariyle her İslam milletinin kendi gücü ile kendi bağımsızlığını kazanması gerektiğini öngörmüştür.

24 Halil Menteş hatıralarında, Şer'iye mahkemelerinin Fetva makamından ayrılması fikrinin kendisine ait olduğunu, bu tedbiri, ilerideki ıslahat hareketlerine temel olması ve yabancı devletler indinde itibar kazanılması için düşündüğünü ve Parti'deki büyük toplantıda bunu arkadaşlarına kabul ettirdiğini yazar. Menteş'in yazdığına göre, Gökalp de bu fikrin savunulması ve propagandasını üstlenmiştir. (Halil Menteş, *a.g.e.*, s. 181)

İttifak Arayışları

İTTİHATÇI liderlerin Devleti ‘hiç yoktan’ bir savaşa sürükledikleri iddiası, kabullenilmesi zor bir gafletle, tarih kitaplarına kadar girmiş bir temelsiz hükümdür. Aynı kitaplarda, hem devletin ne ölçüde yalnız kaldığı, Rusya’nın açık emelleri karşısında hangi korkuların yaşandığı, yapılan bütün başvuruların geri çevrildiği, savaş öncesinde Osmanlının Asya topraklarının paylaşılması anlaşmalarının nasıl yapılmış olduğu anlatılmakta; ardından da bu mantıksız hüküm tekrarlanmaktadır. Cemal Paşa, “*Kendini savunarak ölmekle, savunmasız ölmek arasındaki farkı anlayamayanlara sözümüz yok.*” derken, ne kadar haklıdır...

Şimdi biz, kısaca bu savaşa giriş sürecine dokunacağız; Avrupalı devletler Türkiye için ne düşünüyorlardı, Türkiye’nin imkânları neydi ve anlaşma arayışları nasıl oldu?

Daha başlangıcında, büyük ya da küçük bütün Avrupa devletlerinin bize karşı soğuk olduklarını bilmeliyiz; bizi küçük görmekte, aşağılamaktadırlar. “*1912’de uğradığımız felaketten beri Paris ve Londra ricali ve matbuatının sürekli olarak aleyhimizde savurdukları küfürler de millî izzet-i nefsimizi yaralıyordu. Londra Konferansında Türkiye aleyhinde gösterilmiş olan tarafgirlik ve bedhahlık ise, vatanımızın yakın zamanda ne gibi âkıbetlere maruz kalacağında şek ve şüphe bırakmıyordu.*” (M. Muhtar, *a.g.e,* s.228)

Amerika Birleşik Devletlerine başkan seçilen Wilson’a Türkiye’ye kimi elçi olarak atayacağını sorduklarında, şöyle der: “*Türkiye yok ki elçi göndermeye ihtiyaç olsun.*” (Balcı, *a.g.e.*, s.22)

Daha sonra ittifakına girdiğimiz Alman Dışişleri Bakanının Türkiye hakkındaki değerlendirmesi ise şudur: “*Türkiye kötü askerî durumu dolayısıyla, önümüzdeki yıllarda bir yük sayılmalıdır... İstanbul’a bir teklifte bulunmak lüzumsuzdur; hatta, tatmin edemeyeceğimiz karşı*

tekliflere yol açabileceği için zararlı bile olabilir." (Bayur, *a.g.e.*, c.2, kıs.4, s.626-7)

Alman Veliahdı, Türkiye'nin ittifaka alınması gerektiğini söylediğinde Başbakan şu cevabı verir: *"Almanya için bunu en büyük musibet addederim."* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.133)

Hikmet Bayur durumu şöyle özetler: Osmanlı hükûmeti yalnızlıktan kurtulmak istiyor; zaafı dolayısıyla da kimse onunla uzun vadeli ve belirli yakın bir amaç dışında bağlaşmak istemiyordu. İttihat ve Terakki'nin İngiltere ile ilk ittifak arayışı Maliye Bakanı Cavit Beyin, 1911 yılında İngiliz Denizcilik Bakanı Winston Churchill(Çörçil)'e yazdığı mektupla başlar. Cavit Bey bu mektubunda, Çörçil'in Türkiye ve genç Türklere beslediği samimi muhabbetten söz ettikten sonra şöyle der: *"Meşrutiyetimizin başlangıcında ümit etmiştik ki, Türkiye ile İngiltere arasında sıkı bir dostluk kurulacaktır."* Bazı ufak tefek olaylar dolayısıyla bu mümkün olamadı. Şimdi iyi bir vasat vardır; çünkü İtalya'nın Trablusgarb'a saldırısı, halkımızı bu cepheden soğutmuştur. "*Sizin İngiltere'de önemli mevkiiniz vardır. Siyasi dostlarınız üzerinde mühim bir nüfuza sahip bulunuyorsunuz. Bu gücünüzü dostluğumuzun yeniden ihyası için kullanmak isteriz."* Türklere ne ölçüde dost olduğunu bugün pekâla bildiğimiz Çörçil, cevabında, *"Ne çare ki, tarafsızlığımızı ilan etmiş bulunuyoruz... Bunu bozacak ve politikamızın yolunu değiştirecek yeni kararlar vermemiz beklenmemelidir."* demekte ve sık sık deniz üstünlüklerinden söz ederek de, gözdağı vermektedir. (Bayur, *a.g.e.*, c.IV, s.1328, 1329)

En son, Cemal Paşa'nın Fransızlar nezdindeki girişimleri sonuçsuz kalmış, hatta Fransa tarafından ciddiye alınmamıştı. Ali Fuat Erden, bu seyahatinden sonra, Cemal Paşa'nın da arkadaşlarına katıldığını yazar. (Erden, *a.g.e.*, s.8) Osmanlı yetkilileri, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya, aralarına girebilmek için uzunca dil dökerler; çok güçlü ve kandırıcı konuşmalar yaparlar. Fakat, onlar kararlıdır. Osmanlı hükûmeti, denizde üstünlüğü olan İngiltere'ye karşı savaşa girmek istemiyordu; çünkü, iki bin mili aşan deniz sınırları vardı ve bunları savunacak güçlü bir donanması yoktu. Ayrıca, Almanya'nın yanında gözüken İtalyanlarla aynı safta olmak istemiyordu; çünkü, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa öncülüğünde Trablusgarp'taki mücadele devam ediyordu. İtalyanlar 26 Nisan 1915'te İngilizlerle gizli bir

anlaşma imzalayarak İtilaf devletleri safında savaşa gireceklerdir. Fakat, Cemal Paşa'nın dediği gibi, *"Bizi istemeyen devletlerle ittifakımız ne suretle mümkün olabilirdi ki biz de ittifak edelim?"* Bu arada Osmanlı hükûmeti İngiliz ve Fransız şirketlerine, bir ittifak yolu açabilmek için bolca ihaleler verir; fakat bir faydası olmaz.

Hükûmetin ruhî durumunu Talat Paşa'nın aşağıdaki sözleri açık olarak ortaya koymaktadır: *"Hepimiz şu kanaatte idik ki, varlığını koruyabilmek için Türkiye'nin böyle bir Avrupa devleti ile ittifak etmesi elzemdi ve Türkiye ancak ilim, sanat, sanayi ve ticaret bakımından bu derece ilerlemiş bir devletin yardımı ile varlığını ve gelişmesini sağlayabilirdi."* (*Talat Paşa'nın Hatıraları,* İstanbul 1958, s.20-21)

Görülüyor ki, dönemin yöneticileri, değil bir savaşa girmeyi, varlığını koruyabilmek için bile, bir büyük devlete yaslanmak gerektiğini düşünmektedirler. Bu korkunun temeli Rusya kaynaklı idi ve çok da gerçekçiydi; bunu da en iyi o insanlar biliyorlardı. *"Büyük devletler arasında bizim için en az tehlikeli olanlar Almanya ve Avusturya, en çok korkulacaklar da İngiltere ve Rusya idi. Doğu meselesinin alacağı şekil ise en ziyade bu son iki devletin gaye ve görüşlerine tâbi idi."* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.233-34)

Rus Çarı, Türk-Rus savaşının, Büyük Petro'nun programının gerçekleştirilmesi ile biteceğine dair bir beyanname yayımlar.[25] Ardından Rus Dışişleri Bakanı Sazanof, Fransız büyükelçisi Paleolog'a şunları söyler: *"İstanbul'a gelince, ben şahsen Türklerin oradan kovulmalarını istemiyorum. Onlara, eski Bizans kentini, etrafında bir sebze bahçesiyle birlikte bırakmaya razı olabilirim; fakat, fazlasına değil!"* (Bayur, *a.g.e.*, c.3, kıs.I, s.347) Rus dışişleri bakanının bu lütufkâr düşüncelerini, değil Osmanlı hükûmeti, bilmeyen Osmanlı yoktur...

O günlerde, İngilizler, bölüşme anlaşmalarına da uygun olarak, Rusların İran'a sarkmalarını engelleyip bütün güney Orta Doğu ve Mısır'da egemenliklerini kurmak planında olduklarından, Boğazlar'daki Rus hâkimiyetine sıcak bakmaktadırlar. İngiltere Kralı Rus büyükelçisine şunları söyler: *"İstanbul'a gelince, apaçıktır ki, o sizin olmalıdır."*

Şunu da belirtmeliyiz ki, Rusların İstanbul'a egemen olma ülküsü, sadece hariciyecilerin oynadığı bir dış politika oyunu değildir; bütün Rus aydınlarının ve hatta halkının heyecan kaynağıdır. Nitekim Ruslar zaman

zaman bu kaynağı kullanmaya çalışmışlardır. Savaşın başlarında Alman cephelerinde bir başarı gösteremeyen Rusları karamsarlık sardığında, İstanbul'a ulaşmak hayali alevlendirilerek yeni bir hamle gücü oluşturulmak istenmiştir. Fransa'nın Moskova sefiri şöyle anlatır: *"Moskova'da İmparatora yaklaşan herkes İstanbul üzerine konuştu ve hepsi de aynı şeyi söyledi: Boğazların ele geçirilmesi İmparatorluk için bir ölüm-kalım işidir ve Almanya ile Avusturya'dan elde edilebilecek bütün toprak menfaatlarından önce gelir... Boğaziçi ve Çanakkale'nin tarafsızlaştırılması yarım, piç ve ilerisi için tehlikelerle dolu bir çözüm biçimidir... İstanbul bir Rus kenti olmalıdır... Karadeniz bir Rus gölü olmalıdır."* (Bayur, *a.g.e.*, c.3, k.1, s.470)

Muhtemelen diğer İtilaf devletleri gibi Rusya da, Türkiye'nin Almanya'dan önce çökeceğini ve savaşı bırakacağını düşünmekteydi. Aşağıda, çok kısa satırlar vereceğimiz, Rus hükûmeti için hazırlanan raporlardan da bu anlaşılmaktadır. Nemiç raporu'nda şöyle denilmektedir:

> "Rusya ister istemez tarihî görevini yerine getirmeye mecburdur. Bunu yapabilmesi için zorunlu olan şartlardan biri, onun Boğazlara ve İstanbul'a sağlam biçimde yerleşmesidir. Biz bu savaştan, her Rus'un gönlüne hitap eden bir şey kazanmış olarak çıkmalıyız; yoksa bu hayretler verici savaş bizde birlik değil ayrılıklar doğurur." (Bayur, *a.g.e.*, c.3, k.1, s.464) Rapor, Almanya yenilse bile Türkler İstanbul'u savaşmadan bırakmazlar; onun için, bu muhtemel savaşın planlarını şimdiden hazırlanmalıyız, diye devam eder.

Neratof raporunun ilk maddesinde şöyle yazar: *"İstanbul ve Boğazlara yalnız diplomasi yolu ile kavuşamayız. Savaş Almanya ve Avusturya'nın yenilgisi ile sonuçlansa bile, Türkiye bize savaşmadan İstanbul ve Boğazları vermez. Dolayısıyla oraları fiilen almamız gerekecektir."* Rapor daha sonra, İstanbul üzerine askerî hareketin hangi yollardan düzenlenebileceğinin ayrıntılarına geçer.

Prens Trubetzkoy raporunda ise şöyle değerlendirme yapılır: *"İstanbul ve Boğazların alınması bağlaşıklarımız için genel askerî hareketler arasında bir vasıtadır. Öylelikle deniz yolu ile gidiş geliş sorunu çözülür ve Romanya ve Bulgaristan üzerinde ağır bir baskıda bulunulabilir... Ancak, Boğazlar bizim için yalnız bir vasıta değildir. Onlar aynı zamanda bugünkü savaşı ve onun yüklediği fedakârlıkları meşru kılan ülküdür."* (Bayur, *a.g.e.*, c.3, k.1, s.468)

İttihatçıların amansız muhalifi olan, -eski Denizcilik Bakanı- zamanın Berlin sefiri Mahmut Muhtar Paşa, İtilaf devletlerinin Osmanlının başvuruları karşısındaki iki yüzlülüklerini ayrıntılarıyla anlatır. *"Gerçekten iş başında bulunan Sait Halim Paşa Kabinesi üyeleri içinde, İtilaf Devletlerinin hayli taraftarı vardı. Bu devletler o tarihte, mesela Yunanistan'la müzakere ettikleri zemin ve şartlar çerçevesinde Türkiye ile de müzakerelerde bulunarak, milletler arası hukuktan tam manasıyla istifade etmesine muvafakat etseydiler, tarafsızlığını olsun temin edebilirlerdi."* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.234) Ancak yine Mahmut Muhtar Paşa'nın tespitine göre, bu devletlerin tarafsızlıktan anladıkları, 'Bizim dediklerimizi yapın.' anlamında idi. Cemal Paşa'nın İngiliz elçisine yaptığı tekliflere Sir Grey'in Ağustos 1914 sonunda verdiği cevapta, *"Ticaret gemilerinin muslihane ve fasılasız geçişlerinin kolaylaştırılacağına dair teminat istemiş olması da hep tarafsızlık sütresi altında Türkiye'nin, İtilaf Devletlerinin emellerine boyun eğmesini hedeflediğini ispat eder."* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.240)

Enver Ziya Karal'a göre de İttihatçılar savaşa girmek niyetinde değillerdir; içerideki işleri bitirmeden böyle bir badireye atılmak istemezler. Ancak, tarafsız kalmak için üçlü İtilaf devletlerine başvurmuş ve reddedilmişlerdir. Alman elçisi de, Osmanlının savaşa girmektense ordu ve memleketin iç işlerini düzene sokmasını tavsiye eder. Enver Paşa, *"Sözü edilen ıslahatın, Türkiye'nin dıştan gelebilecek saldırılara karşı bir büyük devlet tarafından korunması ile mümkün olabileceğini, bu nedenle de, Üçlü Antlaşma'ya girmek istediğini söyler."* (E.Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.IX, Anaka-1996, s.379)

* * *

Almanya ile ittifak anlaşmasının gelişmeleri şöyle olur: Enver Paşa 22 Temmuz 1914'te Alman büyükelçisiyle görüşerek, Almanya ile ittifaka girmek istediklerini bildirir. Ertesi gün Başbakan Sait Halim Paşa Avusturya büyükelçisiyle görüşerek aynı talebi iletir. Bilindiği gibi Avusturya-Almanya, İttifak devletlerini oluşturmaktadır. Bu isteğe iki taraftan da olumsuz cevap gelir. Osmanlı Başbakanı, sadece Ruslar'a karşı (İngiltere ve Fransa hariç tutularak) ittifak yapılmasını ister; bu da kabul edilmez.

Görüldüğü gibi, Osmanlı devlet adamları, hatta bütün okumuşları İngiliz emellerini pekâlâ bildikleri halde, sadece Ruslara karşı bir korumayı

bile, anlaşmak için yeterli bulmaktadırlar. *Tanin* başyazarı Muhittin Birgen'in naklettiği, bir Macar gazetecisinin yorumu ilgi çekicidir. Diyor ki: Bu savaşın kahramanları Macaristan ve Türkiye'dir. Çünkü, Almanya, dünya siyaseti için kavga ediyor. Yenilse de, ufak tefek kayıpları olur; ama, kolay toparlar. *"Biz mağlup olursak, siz de, biz de, Avusturya da, Panislavizm tarafından parça parça edileceğiz. ... Savaş, Almanya için bir dünya siyasetidir; bizim için yaşamak yahut yaşamamak meselesidir."* (Birgen, *a.g.e.*, s.188) Macar gazetecinin korktuğu Birinci'de değilse de, İkinci Dünya savaşında başlarına gelmiştir.

Benzeri bir değerlendirmeyi de, Kanal Harekâtında Osmanlı subay ve erlerinin canını dişine takmış mücadelelerini görünce gözleri yaşaran ve *"Yarabbi! Şu zavallı milletin yeniden dirilmek ve istikbalini kazanmak için katlandığı şu fedakârlıklara acıyıp da onu, masum emellerine eriştirmezsen, senin adaletinden şüphe ederim."* diyen IV. Kolordu kurmay başkanı Von Frankenberg yapar: *"Bu savaş Almanya için fütuhat harbi olsa da, Osmanlı Devleti için bağımsızlık savaşıdır."* (Erden, *a.g.e.*, s.119)

Alman hariciyesi, Osmanlı hakkında sürekli olumsuz raporlar vermektedir. Alman sefiri kendi Dışişleri bakanlığına gönderdiği bir yazıda, *"Türkiye Üçlü ittifak yanı olunca, Rusya'nın açık düşmanlığını göze almak gerekir. Türkiye'nin doğu sınırı üçlü ittifakın stratejik durumunun en zayıf noktası olacaktır. İttifak devletleri, şüphesiz kendilerine muadil bir yardım gösteremeyecek Türkiye için yeni külfetlere katlanmakta tereddüt edeceklerdir."* der. Bir iki ay sonraki raporuna da, *"Ordusu kesinlikle değersizdir."* notunu düşer. (E. Gen. Doğan Hacipoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunun 1. Dünya Harbine Girişi*, İstanbul 2003, s.49) Fakat, Alman İmparatoru öyle düşünmemektedir; bir raporun altına, *"Biz Türkiye'yi asla reddedemeyiz."* notunu koyar.

Alman ittifakı hemen ve kolayca oluvermemişti. Osmanlı ittifakına onlar da sıcak bakmıyorlardı. Daha 1914 yılının başlarında Osmanlı hükûmeti Almanya'ya ittifak teklif ettiğinde, Von Kress'in ifadesiyle, *"Fakat o vakit, gerek İstanbul'daki Alman sefareti, gerekse Berlin'deki Hariciye Nezareti, bir ihtilal ve üç talihsiz savaş neticesinde zayıf düşmüş olan genç Türk hükûmetinin ittifak kudretinin yetersizliğini düşünerek, Türkiye ile bir ittifak akdinin reddedilmesini uygun görmüşlerdi. Fakat, imparatorun uzak görüşlülüğü sayesinde, bu husustaki bütün bağlar*

kopartılmamış ve uzatılan müzakerelerde, harp başlar başlamaz ittifakın yapılması yine mümkün olmuştur.” Von Kress, ordu ve memleketin yorgun ve Merkez Devletleri ile ittifaka hazır olmadığını, bunu Talat ve Enver Paşaların gerçekleştirdiklerini söyledikten sonra, şunları ekler: *“Bunlar, daha o vakit, İtilaf devletlerinin zaferi ile bitecek bir harpten sonra Türkiye’nin aralarında taksim edileceğine ve bu ölümden kurtulabilmek için tek çarenin, vaktinde Merkez Devletlerine katılmakta olduğunu takdir eden pek az Türk politikacılarından idiler.”*

İmparator’un talimatı üzerine, Alman sefiri Osmanlı ile gizli görüşmelere başlar. Talat Paşa’nın yazdığına göre, Alman elçisi Wangenheim, Osmanlı Başbakanı Sait Halim Paşa’ya, Almanya’nın Türkiye ile eşit şartlarda bir ittifak yapmak istediğini söyler. Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil (Menteş) Beyi o akşam yalısına çağırarak teklifi bildirir ve görüşürler. *“Biz derhal, bu teklifin bir savaş tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin zayıf Türkiye’yi ittifakına almak istemesi için bu derece önemli bir sebebin var olması gerekeceğini tabiî buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz, bir genel savaşın çıkmayacağı ve bizim de, bir kere bu ittifaka girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikeden korumuş olacağımız merkezinde idi.”* (*Talat Paşanın Hatıraları*, s.21) Bu ifadelerden, Almanların tekliflerinin savaştan epeyce önce olduğu düşünülebilir; gizli görüşmeler uzunca bir süre devam etmiştir.

Varılan anlaşmanın birinci maddesine göre, her iki devlet de Avusturya-Sırbistan sürtüşmesinde tarafsız kalacaklar. İkinci maddeye göre, “Şayet Rusya fiilî askerî tedbirlerle işe karışır ve bu suretle Almanya için Avusturya-Macaristan hakkında kazus federis (savaşa katılma zorunluluğu) doğarsa, bu kazus federis Türkiye için de yürürlüğe girecektir.” Dördüncü maddesinde ise, Almanya’nın, Osmanlının ülke bütünlüğü tehlikeye düştüğünde onu gerekirse silahla koruyacağı söylenmektedir.

Bu anlaşmadan birkaç gün sonra Alman büyükelçisi Wangenheim’dan, ittifak hükümlerini Türkiye lehine geliştiren bir taahhüt mektubu alınır. Mektupta kapitülasyonların kaldırılmasında Türkiye’ye yardım edileceği, doğu sınırlarının Müslüman unsurlarla doğrudan temas sağlanacak bir şekilde düzeltileceği (Azerbaycan’la sınırdaş olmak), Ege adalarının Türkiye’ye bırakılacağı ve işgal altında Osmanlı toprağı kaldıkça Almanya’nın savaşı bırakmayacağı taahhüt edilmektedir. (Balcı, *a.g.e.*, s.38)

Anlaşmanın, Rus-Alman savaşından önce hazırlandığı bir ve ikinci maddelerden de açıkça anlaşılmaktadır. Rus-Alman savaşı 1 Ağustos 1914 günü öğleden sonra saat 17'de ilan edilmiş, Alman-Türk ittifak anlaşması ise 2 Ağustos 1914 sabah saatlerinde imzalanmıştır. İttifak anlaşmasının imzalandığı saatte, Osmanlı devlet adamları muhtemelen, birkaç saat önce savaşın başlamış olduğunu biliyorlardı. Ancak, bilmeseler de önemli değildir; çünkü, her halükârda bir savaş ortamı yaşandığı açıktır ve Osmanlı Rusya'dan korkusu sebebiyle bu anlaşmayı yapmaktadır.

Almanya ittifakının ertesi günü Osmanlı hükümeti, devam edecek savaşta silahlı tarafsızlık siyaseti takip edeceğini bildirdi. Osmanlı yöneticileri İttifak ülkelerine katılmakla rahatlamış olmakla birlikte, savaşa girişi mümkün olduğunca ertelemeye kararlıydılar. Yavuz ve Midilli'nin, Bulgaristan ittifak kuvvetlerine katıldığını açıklayana kadar Karadeniz'e çıkmasına izin verilmez. (19 Ağustos'ta Bulgaristan Osmanlı anlaşması imzalanır.)

Enver Paşa kıvrak bir dış politika elamanı gibi, bir yandan Alman askeri yardımını almaya çalışırken, diğer yandan savaşa girmeyi geciktirmeye uğraşıyordu. Bunu Almanlara karşı değil, ordunun vazifesini yapabilmesi için gerekli hazırlıkların tamamlanması için yapıyordu. Bu konudaki tutumları, Enver Paşa'nın ayni zamanda iyi bir müzakereci olduğunu göstermektedir.

Bu bağlaşmanın Almanların da işine yarayacağı doğaldır; hatta, onların da zannettiklerinin çok üstünde kendileri için faydalı olmuştur. Alman yönetimi, kendi işine yaramayacak bir bağlaşmayı sırf Osmanlının hatırı için imzalayacak kadar elbette ki saf değildir. Peki Türk hükûmeti mi o kadar saf yahut cahildi? Enver Paşa bütün bunları bilmiyor muydu, sırf Almanlara olan hayranlığı mı O'nu savaşa itti? Bu tür hükümler kahve sohbetleri için bile caiz değildir.

Enver Paşa, henüz otuz yaşında bir subayken Trablusgarp'tan şunları yazıyordu: *"Doğru, Avrupalı düşmanlarımdan nefret ediyorum, ama Hans ile münakaşa ederken, milletlerin arasında bir tek menfaatlar rol oynar, duyguların önemi yoktur, derken, söylemek istediklerimde haklı olduğumu bana gösterdikleri için de hayranlık duyuyorum onlara..."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m.161) Aynı yıl yazdığı diğer bir mektupta Almanya'nın, neyin peşinde olduğunu bakın nasıl ifade ediyor: *"... bütün Avrupa'nın, bizim*

zayıflamamız karşısında menfaati var... Almanya kendi cephesinden, Küçük Asya'ya el koyma vaktinin böylece daha da yaklaşacağını düşünüyor." (Hanioğlu, *a.g.e*, m.146) Bunları yazan insan mı dünya siyasetinden habersiz?

Yine aynı yılın Ağustos ayında yazdığı bir mektup var ki, buradaki öngörüsünü, genç bir Osmanlı subayının siyasi dehası olarak değerlendirmek gerekir. Yukarıda dokunulduğu gibi, Alman hükûmeti Osmanlıyı kendinden uzak tutmak kararındadır. 1913 yılında, Alman kamuoyunda Osmanlıya karşı bir sempati doğduğunu yazan dostuna şu cevabı verir: "*Özel Almanya'nın bize gösterdiği sempatiden çok duygulandım sevgili dostum. Ama, resmî Almanya aynı duyguları taşımıyor. Fakat, kendi menfaatini korumak için resmî Almanya da sonunda bizden yana olacaktır; bunu önceden görüyorum."* (Hanioğlu, *a.g.e*, m.177)

Bu genç Osmanlı subayının başka neler yazması gerekirdi?

Ayni insan, Enver Paşa'nın, Süveyş Kanal hareketi için Almanların göndermek istediği mali yardımı az bulup reddederken yazdıkları, vicdanı ve idraki olan her insanı Enver Paşa ve arkadaşlarının tutumu hakkında aydınlatıcıdır. Paşa şöyle diyor: "*Almanya maddi ve mali bakımdan Osmanlı İmparatorluğunu desteklerse bunu kendi çıkarı için yapar. Osmanlı İmparatorluğu Alman yardımını kabul eder de, kendi kaderini Almanya'nın kaderine bağlarsa, o da bunu yalnızca kendi çıkarı için yapacaktır. Bu konuda hiçbir yanılsama olamaz.*" Aksakal'ın vardığı sonuç şudur: "*Osmanlılar savaş boyunca Almanya ile devam eden ittifakları süresince, ulusal çıkarlarını hassasiyetle koruduklarını açıkça ortaya koymuşlardır.*" (M. Aksakal, *Harb-i Umuminin Eşiğinde*, İstanbul 2010, s.20)

Bugün, hükûmetlerin yalnızlık korkusu ve tarafsız kalınamayacağı gerçeği bilindikten sonra, sanki Osmanlı için her şey mümkünmüş gibi, geriye dönük hükümler vermek çok yersiz kaçmaktadır. Zamanın Millî Eğitim Bakanı Şükrü Bey'in yazdıkları çok açık ve günümüz için de düşündürücüdür:

> "Düvel-i muazzama arasında, Devlet-i Osmaniye'yi bölüşmek için bir çok müzakereler olmuştu. Bunun en mühim saiki Rusya idi. Binaenaleyh Rusya'nın olacak tecavüzlerine set çekecek kavâid-i esasîye sahip olabilirsek, memleketi kurtaracağımıza kani idik. ... Böyle bir kuvveti biz, inkılâptan beri (Meşrutiyetin ilanı) arıyorduk. Fakat, hiçbir zümre-i düveliye (İttifak devletleri-İtilaf devletleri) bizi kabul etmiyordu. ... Merhum eski başbakan Küçük Sait Paşa zamanında Rusya'ya bir teklif yapılmış ve buna da cevap gelmişti. Fakat Sait Paşa bunu hiçbir zaman görüşmeye açmadı. Çünkü Rusya'dan gelen cevap, 'Himayem altına girmeyi kabul ederseniz, sizi

ittifak çemberime alırım.’ şeklindeydi. Halbuki, Almanlar, bizi aşağılayacak hiçbir kayıt koymadan anlaşma yapmaya muvafakat etti ve bu başarı addedildi... İtilaf devletlerinin sefirlerinin sözlü garantileri hiç bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü, memleketimizin, devletlerin teminatı altına alınması, Paris ve daha sonra Berlin anlaşmalarıyla yazılı olarak garanti edilmişken, o zamandan beri hiçbirine uyulmamış, sürekli olarak parçalanmıştı. Mesela bugün üç devlet ülke bütünlüğümüzü garanti etse, yarın bizi parçalamaya o anlaşma mani olmayacaktır. Bu garantiyi, bir çok devletlerin ortaklaşa imza ettikleri Berlin ve Paris anlaşmaları bile temin edememiştir.”

Adliye Bakanı İbrahim Bey de, Sait Paşa hükûmeti zamanından beri İngiltere’nin bizim her ittifak teşebbüsümüzü, bizi aldatarak geri çevirdiğini yazar. *“İşte İtilaf devletleri Türkiye ile açıkça ve tam bir dürüstlükle müzakerelere girişecekleri yerde, pek çekimser hareket ederek, dolambaçlı yollara sapmaktan geri kalmıyorlardı. Bu manevraların gayesi, Bâbıâli’ye karşı ferden müşkil bir mevkide bulunmamak ve müsaadeleri asgari haddine indirebilmek üzere müştereken hareket ederek Türkiye’yi bir devletler kitlesi karşısında bulundurmaktan ibaretti. Ara yerde tehditler de eksik olmuyor, mesela Sir Malet, Sadrazam’a ‘Eğer Türkiye İtilaf Devletlerine meydan okuyacak mertebede tedbirsizlikte bulunursa, bu hareket Osmanlı saltanatına hatime çeker.’ diyordu.”* (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.237)

Bir Rus kurmay subayı olan N. Clado ise durumu şöyle değerlendirir: *“Türkiye’nin çıkmaz bir yola girdiği inkâr edilemez... Almanların bu savaşta yenilmeleri kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, Türkler için, onlardan başka el uzatılacak kimse yoktu. Türkler’in Avrupa’da kalması ve Boğazlara sahip olması yalnız Almanların işine yarar. Türkler de iyi anlamışlardır ki, Avrupa’daki topraklarını ve Boğazları korumak için biricik ümit, Almanya korumasıdır. Kendimizi Türklerin yerine koyarsak, o zaman bu büyük Dünya Savaşında, kesin bir tarafsızlıkla Türklerin ülke bütünlüğünün korunacağına inanmayacaklarını anlarız.”*

Bir diğer Rus, E. Adamov da, Türklere ülke bütünlüğü garantisi verilmeyişi karşısında Türklerin, inanabilecekleri tek devlet olarak Almanya’nın kaldığını söyler.

Sait Halim Paşa, İttihat Terakki’nin 1916 Kongresinde şunları söyler: *“Osmanlı Devleti şeklen istiklaline sahip görünse de, hakikatte vesayet altına girmiş, hükümranlık haklarının en önemlilerini yabancı devletlerin keyif ve hevesine emanet etmeye mecbur olmuştu.”* (Balcı, *a.g.e.*, s.22)

Osmanlı Başbakanı, gelinen noktada artık Devletin “tamamiyet-i mülkiye”sinin yani ülke bütünlüğünün pazarlık konusu olduğunu

söylüyordu. Halbuki, Batılı devletlerin verecekleri ülke bütünlüğü güvencesinin, hele bunların sözlü olanlarının hiç bir anlamı yoktu. *"Diplomasi sınıfının senetsiz sepetsiz sözlerle son Balkan Savaşı'nda başımıza getirdiği felaketin dumanı gözümüzün önünde hâlâ tütmekte bulunduğu bir zamanda, Bâbıâli'ye verilen sözlü öğütlerin yahut Londra'da, Paris'te sefirlerimize, maslahatgüzarlarımıza vaki olan sözlü garantilere dayanarak bir köşeye çekilmek, hiçbir hükûmetin, hiçbir devlet adamının kârı değildir."* (*1. Dünya Savaşında Türkiye,* s.61)

O günlerde bir İngiliz diplomatı kendi dışişleri bakanına şunları yazar: *"Durum çok güç. Bütün devletler, biz de dahil olmak üzere Türklerden daha çok şey kapmak istiyoruz. Hepimiz Türkiye'nin toprak bütünlüğünden söz ediyoruz, fakat pratikte hiç birimiz sözümüzü tutmuyoruz."* Diplomat diyor ki, *"Başbakanın ve Talat'ın benim şahsıma, iyi niyetime ve İngiltere'nin samimiyet ve dostluğuna güvenmeleri yanında, Majeste'nin hükûmetinin Türkler aleyhinde sürekli kararlar alması, beni kısmen rahatsız ediyor..."* (Ulubelen, *a.g.e*, s.153)

Avrupalı devletlerin hiç birinde siyasi ahlak olmadığını Fransız hukukçu Louis Renault'dan dinleyelim: "*Ne ilişkilerde güvence ve ne de verilen sözlerde hiçbir sadakat yoktur. Bu hükümetler Türkiye ile ittifak ilişkilerine girerken, hemen hemen ayni anlarda da Türkiye'nin parçalanarak yok olmasını amaçlayan başka ülkelerle ittifaklar kurmaktadır.*" (Djuvara, *a.g.e.* s.22) Yazar şöyle devam ediyor: "*Osmanlı İmparatorluğunun geniş toprakları, bu topraklar içinde yaşayan halkın çıkar ve duyguları gözetilmeksizin dilimlere ayrılarak, cansız bir varlık gibi yıkıcıların, bölücülerin emrine sunulmuştur"* Sadrıazam Sait Halim Paşa 1915'te bir Amerikalı gazeteciye verdiği beyanatta şunları söyler: "*Üçlü İtilaf güçlerinin Türkiye ile ilişkilerine damgasını vuran ikiyüzlülükten yorulduk.*" (Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde, Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi,* İstanbul-2010, s. 222)

Bir Avrupalı yazar, 1878 Berlin kongresi milletlerin alınıp satıldığı bir bezirgân pazarına dönmüştü, der Osmanlılar ise anlaşmalarına daima sadıktır: "*Bu nokta Osmanlının başlıca meziyetlerindendir; tarih boyunca böyle olmuştur. Bu gerçeği, onlarla birlikte yaşayanlar ve onları yakından tanıyanlar ifade ederler.*" (Djuvara, *a.g.e.* s.194)

Esasen, *“Türkiye, tamamiyet-i mülkiye türünden güvencelerin ne demek olduğunu 1841’den beri pek âlâ anlamıştı.”* (M. Muhtar, *a.g.e.,* s.236) Ayrıca biz biliyoruz ki, Almanya’nın da Orta Doğu’da hesapları olmakla birlikte, elli yıldan beri, milletlerarası arenada bize en yakın davranan ve yer yer destekleyen Almanya’dır; askerî ıslahat meseleleri, Makedonya ve Girit meselelerinde uygulanan baskılara katılmaması gibi. Ve bunu halk da böyle görmektedir ve Alman gücüne güvenen, yalnız Enver Paşa değildir. Talat Paşa şöyle yazar: *“Bütün Osmanlılar, Türkiye’nin, yenilmeyen bir Almanya-Avusturya birliğinde varlığını ve bağımsızlığını koruyacağına kani idiler.”* (*Talat Paşanın Hatıraları,* 27)

İsmet İnönü, Enver Paşa’nın Alman ordusuna olan güvenini vurgular: *“Enver Paşa Alman ordularının kudret ve kıymetine sarsılmaz hayranlık besliyordu.”* (İnönü, *a.g.e,* s.96) Askerî açıdan kaybedilmiş bir savaşa girdiğimizi ileri süren İnönü, Rusya, Fransa ve İngiltere’nin toplam güçlerinin sağlıklı değerlendirilemediğini ve Amerikan faktörünün hiç düşünülmediğini söyler. (İnönü, *a.g.e,* s.80) Bu eleştiriler elbette ki doğrudur; ama savaştan sonra yapılmıştır. Savaş öncesinde, İtilaf Devletleri taraftarı olanlar Bakanlar Kurulunda bile var idiyse de, bu tür bir değerlendirmeye yani askerî açıdan mukayeseli bir üstünlük tesbitine rastlamıyoruz. İsmet Paşa, savaşa hiç değilse gecikerek girmek konusunda daha ölçülü değerlendirmeler yapar; şöyle der: *“Girmezdik de ne olurdu? Belki savaşa bu kadar erken değil, çok sonraları, savaşın sonuna doğru girerdik. Bunu yapabilir miydik? Belki evet, belki hayır.”* (İnönü, *a.g.e.,* s.136) Savaş sonrasında, İngiliz, Fransız ve Rus bir çok devlet adamı ve yazar, Türklerin Almanya ittifakının zorunluluğu hakkında açıklamalar yapmışlardır.

Ziya Nur Bey, Osmanlının savaşa girmeyebileceği yolundaki iddiaları, “Dayanaksız, boş ve kof” sözler olarak nitelemektedir. *“Savaşta mağlup olunduğu, netice feci olduğu için, ucuz hükümler ve sebepler aranmıştır. Hele Enver, büyük gadre uğramış, zavallı İslam idealisti, kısa bir müddet sonra şehit olduğundan, ‘vur abalıya’ cinsinden ithamlara maruz kalmıştır. Bu ithamların, en yakın arkadaşları tarafından bile yapıldığını söylemek gerekir.”* (Z. N. Aksun, *Osmanlı Tarihi,* c.6, s.261)

Harbe girişimiz konusunda en cahilce ve sokak üslubu hüküm, ne yazık ki Türk Devletinin Genel Kurmayı tarafından yayımlanan kitapta yer almıştır: *“Almanya Marn muharebesinde kaybetmiş, buna rağmen Enver*

Paşa akıl almız bir sorumsuzluk duygusu ile Türkiye'yi vakitsiz Almanya yanında harbe sokmuştu. Bu savaşa giriş Enver'in isteğiyle olmuş; ancak Cemal Paşa ve Talat Beye haber vermiştir……. Bir diktatör gibi İmparatorluğu ve orduları büyük bir sorumsuzlukla yönetmeye kalktı" (Emk. Tuğgen. Cemal Akbay, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1. Cilt, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi", Ankara 1999, s.246)

Ziya Nur beyin yazdıklarına, Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı, tarihçi Yusuf Akçura'nın 1926'daki hükmünü de ekleyelim. 1918 İhtilali ile açılan Çarlık arşivlerini inceleyen Akçura, İstanbul'un işgali için Rusya'nın hazırladığı 130.000 kişilik özel ordunun Tuna ağzında bekletildiğini, Karadeniz'de mutlak üstünlüğün elde edilmesi için yeni gemilerin yapıldığını, bunların perde ardı uzun müzakerelerini, bu belgelerle açıkladıktan sonra, şu hükmü verir: "*İtilaf devletleri sefirlerinin tarafsız kalmamız için bize sözlü olarak verdikleri teminatlara inanmak fazla safderunluk olurdu………. Diğer Avrupa devletlerinin paylaşma plan ve anlaşmalarının hiç birini bilmese bile, Rusların bu işgal planları karşısında tarafsız kalınabileceğini düşünmek ahmaklıktır.*" (Yusuf Akçura, "Osmanlı Devleti Umumi Harpte Tarafsız Kalabilir miydi?" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* 11926, s. 7) Akçura, mütareke günlerinin ümitsizlik havası içinde İngiliz istihbaratının yaptığı propagandaların okumuş kesimleri etkilediğini ve savaşın sorumluluğunun İttihatçı liderlere yükletilmesiyle "*galip itilaf devletlerinin nazar-ı merhamet ve muhabbeti*" celbedilip, daha müsait şartlarda bir barış yapılabileceğini ümit ettiklerini ilave eder.

Karman çorman hükümlerle dolu Genel Kurmay'ın yayını da -dayandığı kaynaktan olacak- savaşa girme konusunda, ikinci bölümün sonuç kısmında şöyle der: "*Harp gücünü teşkil eden faktörlerin her birinin ayrı ayrı incelenmesi şu gerçeği ortaya koyuyordu ki, Türkiye bu harp gücüne dayanarak herhangi bir harbe girmez ve gireceği harbi devam ettiremezdi. Ancak jeopolitik ve stratejik durumun incelenmesinde de açıklandığı üzere, Türkiye'nin politik ve stratejik durumu dolayısıyla, herhangi bir dünya harbinde tarafsız kalmasına da imkân görülemiyordu. Bu bakımdan, herhangi bir dünya harbinde yeterli bir dış yardımı esirgemeyen kuvvetli bir Avrupa devletine dayanmak uygun olurdu.*" (Cemal Akbay, *a.g.e.* s.140)

Özellikle yabancı kaynaklara dayalı incelemelerinin ardından bir sonuç değerlendirmesi yapan Mustafa Aksakal şöyle söyler: “*Dolayısıyla Enver, yalnız kendisinin desteklediği bir politika izlemekten çok, Osmanlıda karar oluşturan elitlerin destekledikleri bir ittifek stratejisini müzakere eden başlıca isimdi.*” (Mustafa Aksakal, *Harb-i Umuminin Eşiğinde*, İstanbul 2010, s.222)

Yazar, Osmanlı aydın ve subaylarının ve Meclis üyelerinin İngiltere ve Fransa’ya asla güvenmediklerini, Almanya taraftarı olduklarını tespit eder ve bu tutumun arkasında Balkan Savaşında aşağılanan Osmanlı gururunun, çekilen acıların ve korkuların intikamını almak duygusunun yattığını söyler.

Mustafa Aksakal Enver Paşa’nın hayalperestliği yolundaki iddiaları da gerçekçi bulmaz. Alman-Osmanlı mlüzakerelerinin incelenmesi, Enver Paşa’nın “*Panislamist hayallerle gözleri kamaşmış bir savaş taraftarı olarak tanıtılmasının oldukça yanıltıcı olduğunu ortaya koymaktadır.”* (Mustafa Aksakal, *a.g.e*. s 223)

Yazarın vardığı sonuçlardan biri de şudur: “*Paşa savaşın içine atılmaya pek de hevesli değildi. Osmanlılar ancak üç ay (dört ay, N.K) süren ayak diremelerden, kandırmacalardan ve Berlin’le yürütülen uzatmalı pazarlıklardan sonra, Alman-Osmanlı ittifakı kopma noktasına geldiğinde savaşa girmişlerdi. Osmanlı liderleri 2 Ağustos 1914’te Almanya ile ittifakı garanti altına aldıklarında, silahlı tarafsızlıklarını ilan ettiler ve çabalarını askeri bir çatışmaya girmeme üzerinde yoğunlaştırdılar. Almanlar, özellikle Liman von Sanders, harekete geçilmesi konusunda İstanbul’a baskı yaptığında Osmanlılar, Bulgaristan’la bir ittifak kurmak gerektiği ve seferberlik çalışmalarını tamamlamak için daha fazla zamana ihtiyaç olduğu konusunda ısrar ettiler. Osmanlıları nihayetinde savaşa sokan, Almanya’nın daha fazla askeri yardımda bulunmayı reddetmesi ve Osmanlıları terkedip Rusya ile ayrı bir anlaşmaya varma tehdidinde bulunması oldu.”* (Mustafa Aksakal, a.g.e. s.223)

Talat Paşa, Almanların mutlak galibiyetine inanılmasa da, hesapların bu galibiyet üzerine yapıldığını yazar. Savaş içinde “*Hiç kimse savaşa girildiğinden dolayı pişmanlık hissetmiyordu. Padişah, Veliaht Vahdeddin, âyan ve milletvekilleri, subaylar, halk ve memurlar, memleketin kurtarılmış olduğuna kaniydiler. Fakat, savaşın dört yıl süreceğine ihtimal verilmemişti. Savaşın birinci ve ikinci yıllarında halk bütün yük ve külfetleri*

memnuniyetle taşıdı; malını ve canını severek verdi. Hiçbir yerden bir şikâyet işitilmedi. Subaylar ve memurlar şereflerini korudular.” (*Talat Paşanın Hatıraları,* s.27-28) Şunu eklemek gerekir ki, savaşın sonucunun ağır olması ve İttihatçı liderlerin bu sorumluluğu derinliğine duyması sebebiyle, bulundukları şartlar içinde kendilerini ve politikalarını savunamamışlardır. Bazı konuların birkaç İttihatçı ileri gelen arasında kararlaştırılması da, bu savunmayı güçleştirmektedir ve beyanlar arasında yer yer tutarsızlıklara yol açmaktadır. Ancak, o günün şartları içinde bu gizlilikleri makul ve görüşmeleri yaygınlaştırmama tutumunu haklı görmek gerekir.

Talat Paşa’nın bu tahlillerine şunu da eklemeliyiz ki, savaşın dört yıl sürmesi, galip-mağlup bütün tarafların toplumlarını çökertmiştir; Rusya’da ihtilal olmuş, Almanya, Fransa, İngiltere, ardı kesilmeyen çalkantılar içinde, dirençlerinin son noktalarına gelmişlerdir. İşin ilgi çeken yanı, toplumsal huzursuzluk ve çalkantılar açısından da, devletlerin en güçlüsü yine Türkiye çıkmıştır. Türk toplumu, yetmemiş gibi, bir de Millî Mücadeleyi verecektir. Bu gücü, Türkiye’nin maneviyat ve toplumsal dokusuna bağlamak gerekir.

* * *

Savaşın sorumlusu konusunda Talat Paşa’nın bir tahlilini de verelim:

Talat Paşa, Harb-i Umuminin Menşe’leri isimli esere 1915 yılında yazdığı önsözde bu savaşa Rusların sebebiyet verdiklerini söyler: “*Üç büyük hakikat-i tarihiye tezahür ediyor: Birincisi, Japonya mağlubiyetinden beri Rusya’nın, daha doğrusu, Rusya’da gayre muayyen, gayri mes’ul bir zümre-i kalilenin, Şark-ı karib’de tavizat teşebbüsatıyle iştigal ederek, o zamandan bu ana değin Memalik-i Osmaniye üzerine yağan musibetlerin, Anadolu ve Rumeli vakalarının ve Makedonya karışıklıklarının, Yunan, Bulgar, Sırp ittifakının Balkan hailelerinin yegâne müsebbibi olduğu ve bugün Sırbistan’ı Avrupa’nın göbeğinde tehditkâr bir Rus kuvveti olarak saklamak için dünyayı ateşe vermekten çekinmediği……*

Bu hakikatlerin bugün bilinmesi, yarın okunmasından daha faydalıdır.” (Helfry, Harb-i Umuminin Menşe’leri, Çevirenler, Şemsettin Sivasi ve Reşit Saffet, İstanbul 1915.)

Savaşın başında Rus hükümetine bir rapor veren Yarbay Nemitz’in yazdıkları, Talat Paşa’nın yorumuyla örtüşmektedir: “*Rusya tarafından verilmiş olan bu karar, içinde bulunduğumuz savaşa takaddüm eden ağır,*

karışık ve siyasal anlaşmazlıkta, onun siyasetine kuvvet vermeye kayda değer derecede kuvvet vermişti. Gerçekten Rus siyasisi iyice anladı ki, Sırp işinde Avusturya ve Almanya'nın başarıları, Rusya'yı Boğazlar'a götüren yol üzerinde hemen hemen aşılmaz engeller koyacak ve onun Slav soyundan olan ulusların koruyuculuğu rolünü zorlaştıracaktı. Ve böylece Rusya Savaşı kabul etti." Bu ifadeler, Rusyanın, Sırbistan'ın ezilmesine müsaade etmemek için niçin bir Dünya savaşını çıkarmaktan çekinmemiş olduğunu ve bu dünya Savaşından neler beklediğini açıkça göstermektedir. (Cemal Akbay, a.g.e, s.15)

Avrupa'nın sanayii gelişmiş devletleri emperyalizm ile dünyayı paylaşmaya çalışırken, Rusya da, ırk, din gibi kavramlarla çevresinde genişliyordu. Onlar da Batılı devletler gibi Allah'ın kendilerine görev verdiğini söylüyorlardı. "*İstanbul bu emperyalizmin göz kamaştırıcı bir sembolünden başka bir şey değildi.*" Avrupalı düşünür Lebniçz, Türklerin tarihten silinmesi gerektiğini söylerken, Ünlü Rus yazarı Dostoyeski de 1877'de Rus ideallerini İstanbul merkezli olarak şöyle anlatmıştı "*Evet, İstanbul bizim olacaktır. Bizim olmalıdır. Yalnız çok önemli bir liman olduğu için değil, yalnız Rusya gibi dev bir devletin kapalı bulunduğu odadan çıkıp, açık denizlerin havasını teneffüs etmesi için değil, Doğu Hıristiyanlığının ve dünyadaki bütün Ortodoskluğun geleceği için, birliğini tamamlaması için bize lazımdır.*" (E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, IX. Cilt, Ankara-1996, s.360) Dostoyevski, Batılı meslektaşları gibi Rusya'nın Doğuyu medenileştirmek görevi olduğunu bu Doğuya Türkiye ve İran'ın da dahil olduğunu söyler. Bu anlayış ve heyecanın kitleleri nasıl sardığını anlamak için, Büyük Savaşa girmeden önce sıkıntılı zamanlar geçiren Rus Çarı'nın, durumunu sağlamlaştırmak için Moskova'da binlerce insanın katıldığı İstanbul'u alma gösterisi yaptırdığını hatırlayalım. İstanbul'u alma hayali halkın Çar'ın zulmüne boyun eğmesine sebep olacak kadar güçlü idi…

25 Bilindiği gibi İstanbul'u "Çarigrad" olarak gören ve buranın mutlaka alınmasını bir Rus ülküsü haline sokan, vasiyet eden, bizim Deli Petro dediğimiz, bu çardır.

“Yavuz Geliyor Yavuz...”

OSMANLI Devleti için Savaşın başlangıç hareketini yaptığı kesin olan Goben ve Breslav kruvazörlerinin İstanbul’a gelişi ise, İngiliz gemilerinden kaçtıkları için, bir sığınma hareketi değil, doğrudan düzenlenmiş bir senaryodur.

Olay şöyle gelişmiştir: Osmanlı hükûmeti, savaş halinde Rus donanmasının İstanbul’u bombalayacağı endişesini taşımaktadır ve bu gerçekçi bir korkudur. Osmanlı’nın Karadeniz’de bu tehlikeyi göğüsleyebilecek güçte donanması yoktur. Bu düşünülerek, Osmanlı halkının yardımlarıyla parası ödenip İngiltere’ye sipariş edilmiş olan “Sultan Osman” ve “Reşadiye” dretnotlarının teslimi de gecikmektedir. Bu gemileri getirmek üzere, bin kişilik mürettebatla Londra’ya gitmiş olan Rauf Orbay Bey, İngilizlerin, teslimi sürüncemede bırakmak temayülünde olduklarını ve şüpheli tutumlarını Osmanlı Deniz Bakanlığına bildirir. Rusya ise, Yunanistan’ın Osmanlı ile bir anlaşmaya girmesini önlemekte ve bu savaş gemilerinin İngiltere’den gelmesi halinde Boğazlardan geçmesinin engellenmesini Yunanistan’dan istemektedir. Sonunda 2 Ağustos 1914’te İngiltere, Osmanlı gemilerine el koyar. *“İngiltere, Sultan Osman’dan sonra, Vikers tezgâhlarında yapımı tamamlanmış Reşadiye dretnotumuzla, gene orada Şili hükûmeti adına inşa edilmişken, hükûmetimiz tarafından satın alınması kararlaştırılıp, pazarlığı da yapılmış olan iki torpido destroyerine el koydu.”* (*Rauf Orbay’ın Hatıraları*, İstanbul 2005, s.5)

İstanbul, Karadeniz tarafından açık kalmaktadır. Bu denizde ise Rus donanmasının üstünlüğü kesindir. Osmanlı, Avusturya donanmasının gelmesini ve İstanbul’un savunmasına yardımcı olmasını ister. Avusturya hükûmeti bunu kabul etmez. Karadeniz’de üç adet savaş gemimiz vardır: “Mesudiye”, “Barbaros Hayreddin” ve “Turgut Reis”. “Mesudiye” kırk yaşında olup, birkaç kere tamir görmüştür; “Barbaros” saftan çıkartılmış,

“Turgut Reis” tamire alınmıştır. Sekiz muhribimize karşılık Rusların yirmi altı muhribi vardır. Ayrıca on bir Rus denizaltısı Karadeniz’dedir. Osmanlı, Boğazı ve İstanbul’u nasıl koruyacaktır? Ayrıca savaş halinde, Doğudaki ordularımızın Karadeniz üzerinden ikmali zorunluluğu vardır. Mevcut durumda, Karadeniz yolu tamamen kapanmış demektir. Nitekim, daha sonra, Yavuz’ un torpille yaralanması sonrasında Boğaz yakınlarına çekilmesiyle, Karadeniz yolu bizim için tamamiyle kapanmış, Ruslar istedikleri zaman istedikleri sahil şehrimizi bombalamışlar, sayısız sivil tekne batırmışlardır.

Bu durumda, açık bir bilgi yahut beyan olmamasına rağmen, Enver Paşa’nın, Karadeniz’i Türk gemilerine açabilmek ve İstanbul’un savunmasını desteklemek üzere Almanya’dan harp gemisi desteği istediğini düşünmek makul görünmektedir. Bu sıralarda İstanbul’da yaşanan bir görüşme, bu desteği çabuklaştırmıştır:

1 Ağustos 1914 günü Almanya’nın Osmanlı büyükelçisi Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığına şu telgrafı çeker: *“Pallaviçini (Rusya’nın Osmanlı büyükelçisi) şimdi, benim önümde, Sadrazam’a Rus donanmasının Boğaza karşı saldırmayı tasarladığını bildirdi.”*

Rusya, savaştan çok önce, Boğazları ele geçirmek üzere planlarını yapmıştır. Hatta bu hazırlıkta, sadece İstanbul Boğazı’nın zapt edilmesinin fazla anlamlı olmayacağı, Çanakkale Boğazı’nın da ele geçirilmesinin zorunlu olduğu kararlaştırılmıştır; yani, bütün Marmara bölgesinin işgali. İlgili programda, bunun gerçekleştirilmesi için, Yunanistan’a dayanmanın doğru olmadığı, çünkü onların da İstanbul’da gözü olduğu kaydedilmiştir. Kurulan komisyonda Rus Genel Kurmay Başkanı, genel bir savaş olmadan İstanbul’un ele geçirilemeyeceğini söylemiştir. İstanbul’un işgali için özel bir Kolordu ve bir Avcı Tugayı kurularak harekete hazır bekletilmiştir. Komisyon, Boğaz sahillerine dört-beş gün içinde çıkarmayı gerçekleştirmek üzere donanmaya acele yeni harp gemileri ilave edilmesini de kararlaştırmıştır. (General Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, Ankara 1964, c.I, s.223-24) Rusya İstanbul’u ele geçirmek ihtirasını savaşın kazanılması sonrasındaki görüşmelere de bırakmak istemez. 1917 yılında, İhtilalden bir süre önce yüz otuz bin kişilik bir ordu hazırlayarak İstanbul’a fiilen girmeyi planlar ve hazırlıklara girişir. (Bayur, *a.g.e.*, c.2., kıs.3, s.519 vd.)

Rusya'nın Osmanlı içindeki beşinci kol faaliyeti de savaş yaklaştıkça hızlanmaktadır. Osmanlının herhangi bir alanda güç kazanmasını engellemek için Rusya, Avrupalı devletler nezdinde her türlü teşebbüsü denerken, bir yandan da Osmanlı içine el atmıştı. Bazı Kürt aşiretleri ile Ermenileri bir araya getirmek üzere bir Ermeni-Kürt örgütü kurdurmuştu. Rusya, ayrıca Sait Halim Paşa'nın siyasi muhaliflerini destekliyor, bu çevreleri "gizli bürolar" halinde düzenlemeye çalışıyordu. (Aksakal, a.g.e., s.99) İttihat Terakki liderleri ise oyuna oyunla karşılık veriyor, Teşkilat-ı Mahsusa içindeki Kafkasya ve Türkistan masaları, Rusya müslümanları arasında ihtilal tohumları saçıyordu.

Osmanlı Hükûmetinin, istihbarat yoluyla bildiği ve korktuğu şeyi, -yukarıda dokunulduğu gibi- Rus elçisi, büyük bir pervasızlık ve nezaketsizlik içinde Alman sefirinin önünde söyleyerek, hükûmeti tehdit etmektedir. Osmanlı ne yapacaktır?

Alman büyükelçisi, şu düşüncelerini kendi dışişleri bakanlığına bildirir: "*Eğer Goben'i Akdeniz'de kullanmak gereği yoksa, o, Türk donanmasıyla berkitilmiş olarak Rus Karadeniz donanmasına karşı koyabilir. Romanya ile kablo vasıtasıyla haberleşmeyi güven altına alabilir ve Bulgar kıyılarına bir Rus asker çıkarmasını önleyebilir...*"

Büyükelçi bu talebi, henüz Alman-Türk bağlaşması imzalanmadan yapmıştır. Berlin bu teklifi kabul etmez; Osmanlı Hükûmetini sıkıştırmak istemektedir. Hemen ardından anlaşmanın imzalandığı haberi alınınca, Alman Dışişleri şu telgrafı çeker: "*Bağlaşma anlaşmasının resmen bildirilmesi üzerine, Goben ve Breslav kruvazörleri derhal İstanbul'a gitmek emrini aldılar.*"

Olayın Türkler açısından gerekçesi açıktır: İstanbul'un savunulması ve Karadeniz'de donanma üstünlüğü sağlanması, hiç değilse caydırıcı bir güç elde edilmesi. Almanlar açısından bakıldığında da, durum açıktır: Avrupa cephelerinde rahatlamak için Osmanlının bir an önce savaşa girmesi gereklidir. Özellikle, 12 Eylül 1914'te Alman ordusunun Marn önlerinde Fransızlar tarafından durdurulmasından sonra, bu ihtiyaç daha bir şiddetle duyulmuş ve Osmanlı Hükûmeti üzerindeki Alman baskısı artmıştır.

Osmanlı hükûmetinin hemen savaşa girmek istemeyişinin anlaşılması, hesaplarını buna göre yapmış olan Almanları telaşlandırmıştır. 4 Ağustos 1914'te Alman Şansölyesine telgraf çeken General Moltke şunları söyler:

“İngiltere belki bugün, belki de yarın bize savaş ilan edecektir. İngilizlerin tutumunun etkisiyle Bâbıâli’nin son dakikada bizi bırakmasına meydan vermemek için, Türkiye’nin mümkünse hemen bugün Rusya’ya savaş ilan etmesinin büyük önem taşıdığı görülüyor.” (Mustafa Çolak, *a.g.e.*, s.51) Almanlar, yine bu endişelerle, ittifak anlaşmasına bir ek yaparak, savaşın kazanılması halinde doğu sınırlarımızda yeni düzenlemeler yapılacağını, savaş ganimetlerinin paylaşılacağını kabul etmişlerdir.

Olayın, Almanların bir emrivakisi gibi gösterilmesi, Bakanlar Kurulu’na meseleyi bütün ayrıntılarıyla kabul ettirmekteki zorluktan doğmuş olmalıdır. Çünkü kabinede, tarafsız kalamasak bile, en azından yavaş davranmak konusunda güçlü bir temayül vardır. Başbakan Sait Halim Paşa ve Savaş Bakanı Enver Paşa’nın, başından beri gelişmelerden haberdar oldukları kabul edilmelidir. Makul olanı da budur; çünkü, söz konusu olan Boğazların güvenliğidir. Her ne kadar Başbakan, Bulgaristan’la bağlaşma yapılmadan, bu gemilerin beklenmedik bir çatışmaya girmesinden kaygılı ise de, asıl amaç olan Rus donanmasına karşı savunma gücü elde edilmiştir. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması, bu konularda daha açık ve cesur açıklamalar yapılmasını engellemiştir.

Cemal Paşa olaydan haberdar oluşlarını hatıralarında şöyle anlatır: *“4 Ağustos gecesi yine her zamanki gibi, Prens’in yalısında toplanmamız kararlaştırılmıştı. Talat, Cavit ve Halil Beylerle ben daha önce gelmiştik. Ardımızdan gelen Enver Paşa, kendisine has olan sakin tavrıyla, gülerek, ‘Bir oğlumuz oldu.’ dedi. Doğal olarak bundan bir şey anlamamıştık. Bizi çok merakta bırakmayarak, Goben ve Breslav bu sabah Çanakkale önüne gelmiş ve İngiliz donanması tarafından takip edilmekte olduğundan bahis ile, Boğaz’dan geçişine izin istemiş. Bir müttefik devlete ait savaş gemisini ciddi bir tehlikeden korumak için, ‘Bu isteğe, uygundur emrini verdim.’ Ve gemiler şimdi Boğaz’ın beri tarafında, istihkâmların korumasında bulunuyorlar.’…”*

Enver Paşa’nın Bahr-i Sefid Boğazı Komutanlığına verdiği, 4 Ağustos 1914 tarihli emir şöyledir: *“Gayet gizli ve ivedidir. Alman ve Avusturya savaş gemilerinin Boğaz’dan girişine müsaade edilecektir ve derhal buraya bilgi verilecektir.”* (Prof. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusadan Cumhuriyete*, s.50)

Çanakkale müstahkem mevki komutanı baron Kress Von Kressenstein, Enver Paşanın 5 Ağustos 1914 tarihli emriyle Alman gemileri

Boğazı geçtikten sonra arkadan İngiliz gemileri de boğazdan geçmek isterlerse ne yapalım diye Enver Paşaya sorar. Paşa önce, buna tek başıma karar veremem, der; fakat olayın beklemeye tahammülü olmadığı hatırlatılınca, kısa bir duraklamadan sonra, "Ateş açın" diye cevap verir. Baron Kress hatıralarında diyor ki, "*Kalbimin üstünden ağır bir taş kalktı. Enver'in cesaretine, karar kudretine ve sorum sevgisine büyük bir hayranlıkla odadan çıktım."* (Ziya Nur, Osmanlı Tarihi, c.6., s.164)

Durum naziktir; Osmanlı tarafsız görünmektedir, bu durumda gemilerin ya bir gün içinde karasularımızı terk etmesi yahut silahtan arındırılarak bir limana çekilmesi gerekmektedir. Sonunda, bu gemilerin Osmanlı hükûmetince satın alınmasına karar verilir ve komutan amiral Suşon Osmanlı hizmetine alınır. Birkaç gün sonra gemilere "Yavuz" ve "Midilli" adı verilir. "Yavuz" ve "Midilli"ye Türk bayrağı çekilip, Moda önlerinde demirlediklerinde İstanbul halkı şenlik yapar. Cemal Paşa diyor ki, "*O günlerde İstanbul'da halkın neşe ve sevinci, cidden tasavvurun üstünde idi. Hükûmetin savaş hazırlıklarından herkes emin bulunuyor ve Almanya ile Avusturya'nın yenmesini istemeyen bir Müslümana rastlanmıyordu."*

Bugün geriye bakıp, bütün bu gelişmelere rağmen, Osmanlı, işleri sürüncemede bırakarak, tarafsızlığını mümkün olduğu kadar uzatsaydı, savaşa girmeyi erteleseydi gibi mütalaalar gerçekçi değildir. Milletler arası mücadelenin tarihî ve katı gerçeği şudur ki, dilediği gibi yön değiştirebilmek, ancak kuvvetli devletlerin işidir; yaşamak için bir başkasına dayanmak zorunda olanların değil. Ayrıca, bir devletle ittifak yapıldıysa, artık kaderler birleştirildi demektir; kendi ortağını oyalayarak, onun zaafa düşmesine, yenilmesine zemin hazırlamak, kendi ayağına balta vurmaktır. Çünkü, apaçık ortada ki, üç gün yahut üç hafta sonra dünya savaşı kesindir ve Türkiye bundan kaçınamaz. Enver Bey bunu ta Trablus günlerinde görmüş ve yazmış bir insandır. Böyle bir kaçınılmazlık içinde ve başka hiçbir yaslanacak güç bulamamışken, bu tür kısa vadeli ayak oyunlarına bel bağlanamazdı.

Ne var ki, Osmanlı Hükûmeti en son anlara kadar, Rusya ve müttefikleriyle anlaşma yollarını aramaktan da geri durmamış, müzakereler, ikili temaslar yapılmış ve yine, her seferinde geri çevrilmiştir.

Enver Paşa, Rus askerî ataşesi general Leontyef'e ittifak teklif etmiştir. Generalin yazdığına göre, Enver Paşa durumun çok güzel ve ikna edici bir tahlilini yapmıştır. Rus büyükelçisi durumu kendi Dışişleri Bakanlığına bildirirken, *"Derhal kabul etmemiz gerekir. Yarın çok geç olacaktır ve Türkiye'nin reddedilmesi, onu kesin olarak ve bir daha geri gelmeyecek biçimde düşmanlarımızın kucağına atacaktır."* demiştir. Rus büyükelçisi Osmanlı başbakanı ile de görüşüp, aynı teklifi ondan da alarak merkezine bildirmiştir.

Osmanlı bu teklifinde samimidir. Enver Paşa'nın Rus ataşeye yaptığı tahlilde de yer aldığı gibi, Almanlarla mevcut bir sınırın olmaması sebebiyle, kendilerini birinci derece bir tehlike olarak görmemekte ve anlaşma halinde, Alman askerî heyetinin hemen İstanbul'u terk etmesini isteyebileceğini, hatta Kafkasya bölgesindeki birliklerini azaltabileceğini ifade etmektedir. Rus Dışişleri Bakanı Sazanof ise, böyle bir ittifak halinde İstanbul ve Boğazlar meselesinin zora gireceğini (yani istedikleri gibi işgal edemeyeceklerini) bildirerek, teklifi reddetmiş ve büyükelçiden Osmanlı Hükûmetini tehdit etmesini istemiştir. Sazanof'un cevabı şöyledir:

> "Vakit kazanmak için Enver'le konuşmakta devam ediniz. Hatırınızdan çıkmasın ki, Türkiye'nin aleyhimizde olan hareketleri bizi korkutamaz. Türklerle olan münakaşanızda yöntem olarak dostça bir dil kullanınız. Fakat, kendilerine şunu telkin etmeye çalışınız ki, bizim kabul edebileceğimiz şekilde hareket etmedikleri takdirde bütün Anadolu'yu kaybedeceklerdir. Biz İngiltere, Fransa ile müttefik olduğumuz için, Türklerin hayatı elimizdedir. Halbuki Türklerin bize zarar verecek güçleri yoktur. Bunu da uygun bir biçimde kendilerine anlatınız." (Bayar, *a.g.e.*, c.IV, s.1326)

Ağustos ve Eylül ayları boyunca bu temaslar sürdürülmüş, Alman-Osmanlı yakınlaşması arttıkça, Rus sefir ve askerî ataşesi, Enver Paşa'nın talebinin kabul edilmesi, hiç değilse Girit adasının Osmanlı'ya verilmesi ve ülke bütünlüğü konusunda yazılı garanti verilerek Türklerin tarafsızlıklarının sağlanmasını ısrarla istemişlerdir. Avrupalı devletlerden biraz farklı olarak Rusya, her şeye rağmen Osmanlı ordularının ciddi bir güç olarak karşısına çıkabileceği ihtimalini düşünmektedir. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, İstanbul elçisi Giers'e, son olarak, Petersburg'daki Türk Maslahatgüzarı Fahrettin Bey'in 12 Ağustos'ta sunduğu ittifak teklifinin, "Anadolu'daki Ermeni ıslahatı" maddesi hariç olmak üzere, İstanbul Hükûmeti ile görüşülmesini kabul eder. Londra'daki elçisine de İngiliz ve Fransız Bakanları ile görüşmesini emreder. Teklife göre, bu üç devlet

Osmanlının ülke bütünlüğünü garanti edecek, Osmanlı seferberliğini iptal edecek, savaştan sonra Türkiye, Anadolu'daki Alman yatırımlarının sahibi olacak, Limni Adası Türklere bırakılacaktır.

İngiltere ve Fransa bu tekliflerin hiçbirini kabul etmezler. Türklerin ittifaka alınması halinde Rusya için Balkanlar kazanılmış olacak, Almanlar safına geçip Bulgaristan'la anlaşması halinde ise kendisi için tehlike büyüyecekti. Rusya bunu görüyordu. Hiç değilse, toprak bütünlüğünün korunacağı konusunda yazılı teminat verilmesini istediyse de İngiltere ve Fransa tarafından bu da kabul edilmedi. Ancak Goben ve Breslav gemilerinin Karadeniz'e geçtiği haberini aldıktan sonra Rus hariciyesi, Türkiye'ye, *"Türkiye'nin, seferberliğini iptal etmesi halinde üç devletin garanti meselesini görüşmeyi düşünebileceğini"* bildirir.

Bu konudaki son çalışmalar, Rus Dışişleri Bakanı'nın, Osmanlının hiç değilse tarafsızlığının temin edilmesi yolundaki teklifi olur. Fransız ve İngiliz meslektaşlarına gönderdiği teklif projesi, *"Üç hükûmet Osmanlı arazisinin toprak bütünlüğünü taahhüt ve Bâbıâli'nin kendilerine bildirdiği iktisadî ve malî isteklerini tetkik ve muhakemeye hazır olduklarını Bâbıâli'ye beyan ederler. Bâbıâli de kendi tarafından, Avrupa'da yaşanan ihtilafın devamı müddetince kati olarak tarafsızlığını korumayı garanti etmelidir."* şeklindedir. İngiltere bunu da kabul etmez, ülke bütünlüğü garantisinin, *"tarafsızlığı sebebiyle bir saldırıya uğraması halinde, saldıran devlete karşı"* olabileceğini bildirir. Halbuki Türkiye'nin korkusu Almanya'dan değildir; Fransa, İngiltere ve Rusya'dan garanti istemektedir.

Sonuçta, İtilaf devletleri Osmanlı'ya tarafsız kalmasını öğütlemekte, fakat ülke bütünlüğüne dair hiçbir yazılı garanti vermeye yanaşmamaktadır. Osmanlı hükûmetleri ve halkı ise, büyükelçilerin sözlü beyanlarına artık inanamayacak kadar çok aldatılmıştır. Kıbrıs'ın yönetimini İngilizlere bırakan yazılı anlaşmada bile bu garanti vardır, ama, İngiliz devleti böyle bir şeyi hatırlamamakta; hatta o da, Fransa ve Rusya gibi Osmanlı'yı tehdit etmek yolunu seçmektedir. *"Görülüyor ki, Türkiye savaşa girse de girmese de savaşın sonunda genel bir operasyona maruz kalmak durumunda olduğundan, Türkiye'ye karşı böyle bir taahhüt altına girmek, devletlerin menfaatine"* gelmiyordu. (*1.Dünya Savaşında Türkiye*, s.60)

Hüseyin Cahit Yalçın, Osmanlının Almanlar safında savaşa girişini, Alman yahut Türk diplomasisinin marifetlerine değil, "İngiliz ve Fransız

diplomasilerinin yeteneksizlikleri, zekâsızlıkları ve yanlışlıkları"na bağlar. (H. Cahit, *Siyasal Anılar*, s.290) Olayların arka planı bu yorumun fazla iyi niyetli olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti her yolu denemesine rağmen İtilaf devletleriyle ittifak yapamamıştır. Son seçenek olarak Almanya kalıyordu. Ayrıca, Türkiye'nin güçlenmesinin Alman menfaatlerine aykırı düşmeyeceği, Almanya'nın coğrafî ve askerî vaziyetinin Türkiye'yi doğrudan işgale uygun olmadığı, son yıllarda Almanya'nın sürekli Türkiye ile diğer devletler arasında koruyucu bir aracılık rolü üstlendiği, Osmanlı topraklarının paylaşılma müzakerelerinde, paylaşma değil, nüfuz bölgelerini savunduğu ve Türk egemenliğinin kuvvetlendirilmesini önerdiği gibi hususlar düşünülüyordu ve halk da Almanlardan yana idi.

Emir Şekip Aslan, Almanya ile ittifak yaparak savaşa girişimizi şöyle değerlendirir: "*Almanya'ya katılmaktan geri durursak, savaş sonunda aleyhimizde bir ittifak meydana gelmesi, kendisine katılmadığımızdan dolayı Almanya'nın da aleyhimizde işbirliği yapanlara katılması korkusu vardır. Savaş Müttefikler'in kesin zaferi ile sonuçlanırsa, bunlar aralarında bizi paylaşacaklardır. Her iki ihtimale göre de zarardayız. Fakat Almanya'ya katılırsak iki ihtimal vardır. Bunlardan birincisi: Eğer Almanya savaştan galip çıkarsa, biz korktuklarımızdan kurtuluruz. Yenilirse, Almanya'ya katılmadığımız takdirde uğrayacağımız muhtemel tehlikeden fazlasına yani ülkenin paylaşılmasından daha ağır bir tehlikeye uğramamız ihtimali düşünülemez.*" (E. Cihangir, *Emir Şekip Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, İstanbul 2005, s.103)

Türkiye'nin Avrupa Hükûmetleri ile paylaşılması üzerine bir kitap yazmış olan Adomof, Osmanlının savaşa girse de, girmese de var olma yahut yok olma noktasında bulunduğunu, Rusya'nın açıkça, İstanbul'un yolunun Viyana ve Berlin'den geçtiğini ilan ettiğini belirtmekte ve şöyle demektedir: "*Şimdilik Osmanlı Devleti savaşın dışında tutulsa da, batı cephesi kazanıldıktan sonra sıra İstanbul'a gelecek. Türkiye ya kendisini yok etmeye karar vermiş kuvvetlerin aleyhinde olarak Almanya ile ittifak edecek, ya da elini kolunu bağlayarak kendi geleceği hakkında karar verilmesini bekleyecekti.*" (Nakleden Balcı, *a.g.e.*, s.36)

Enver Paşa ise Bakü Kongresi'nde yapacağı konuşmada durumu şöyle özetleyecektir: "*Türkiye Birinci Dünya Savaşı'na girdiği zaman dünya ikiye*

ayrılmış idi. Birisi emperyalist ve kapitalist olan eski Çar Rusya'sı ve müttefikleri, diğeri de yine emperyalist ve kapitalist olan Almanya ve müttefiki idi. Bu iki gruptan bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Çar Rusya'sı ve İngiltere dostlarına karşı, yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlarla yanyana savaştık. Fakat, biz her zaman emperyalizm aleyhinde bulunduk. Alman emperyalizmi de bizden kendi emellerine göre yararlanmak istemiş olabilir. Fakat biz, istiklalimizi korumaktan başka bir hedef izleyemedik." (Yamauchi, *a.g.e.*, s 283)

Birinci Dünya Savaşı'na isteyerek girmediğimizi söyleyen Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk, Enver Paşa'nın Balkan Savaşı'nın intikamını almakta hırslı olduğunu ve bunun için de Ruslarla anlaşarak Doğuyu emniyete almak istediğini yazar.

> "Teşkilat-ı Mahsusa'da çalıştığım bu dört savaş yılında, Enver Paşa ile görevim gereği pek sık temas ettiğim için, Savaş Bakanı ve Başkomutan Vekili sıfatlarını şahsında toplamış olan İttihatçı ve cesur komutanın, hemen hemen bütün düşünce ve maksatlarını pek iyi biliyordum. Enver Paşa'nın maksadı, savaş başlamadan önce, Çarlık Rusyası ile samimi bir anlaşmaya varmaktı. O, Balkan Savaşını bir türlü hazmedemiyor, Rumeli'nin kaybına çok üzülüyor, yaşadığı yer olan Makedonya'nın bir köşesi Manastır'ı asla unutamıyordu. Hüsam, demişti, ecdat kanıyla sulanmış o ovaları, o yaylaları insan nasıl unutur! Tam dört yüz yıl Türk akıncılarının at koşturdukları o meydanları, camilerimiz, türbelerimiz, tekkelerimiz, köprülerimiz ve kalelerimizle onları dünkü uşaklarımıza bırakmak ve Rumeli'den kovularak Anadolu'ya geçmek, insanın dayanamayacağı bir şeydir. Bulgarlardan, Yunanlılardan, Karadağlılardan intikam almak için, ömrümün bundan sonraki yıllarını seve seve feda etmeye hazırım!..." (H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s.116)

Hüsamettin Ertürk, Enver Paşa'nın Ruslarla olan gizli görüşmelerini bu gayeye bağlar ve Alman istihbaratının bunu duymasıyla, bir emrivaki olarak Goben ve Breslav gemilerinin Türkiye'ye gönderildiğini söyler. Biz gördük ki, Enver Paşa Rus Dışişlerini bir dereceye kadar ikna etmiş; ama, İngiltere ve Fransa böyle bir yakınlaşmaya yanaşmamışlardır.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki kısa tahlili çok açıktır. Ali Rıza Paşa hükûmeti kurulduktan sonra, Harbiye Nezaretinden Mustafa Kemal'e gelen bir yazıda, müttefiklere karşı bütün sorumluluğu bu partiye yıkmak gayretleri cümlesinden olarak, savaşa girişimizin doğru olmadığını ilan edip, İttihatçıları suçlaması istenir. Böylece İngilizlerin sempatisini kazanacaklarını ummaktadırlar. M. Kemal Paşa'nın 9 Ekim 1919 tarihli cevabı şöyledir:

> "… Savaşa katılmamak elbette çok istenirdi. Fakat buna katılmamak ancak silahlı tarafsızlıkla ve Boğazların kapatılmasıyla sağlanabilirdi. Oysa ki, vatanımızın coğrafi ve İstanbul'un stratejik durumu, Rusların İtilaf devletleri yanında yer alması buna imkân vermediği gibi, silahlı bir tarafsızlığı sağlayacak paramız, silahımız ve gerekli araçlarımız da yoktu… Şimdi savaşa girmekliğimizi bir cinayet saymak ve koca bir milleti dört beş kişinin elinde oyuncak gibi göstermek bir fayda sağlamayacağı gibi, Klemanso'nun Ferit Paşa'ya verdiği hakaret dolu cevabın tekrarlanmasına sebep olabilir…" (Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara-1969)

Son olarak Osmanlı Maliyesinin durumuna da işaret etmek yerinde olacaktır. Yukarıda dokunulduğu gibi, Avrupalı devletlerin savaş hazırlıklarını tamamladıkları bir dönemde, Osmanlı Maliye Bakanı, Paris borsasından borçlanabilmek için Fransız hükûmetinden izin istemektedir. Borçlanılacak para ile elbette ki savaş hazırlığı yapılmayacak, Maliyenin günlük ihtiyaçları karşılanacaktı; yani Maliye günlük ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumdaydı. O dönemi anlatan bir eser, Osmanlı maliyesini "müteharrik meyyit" (kımıldayan ölü) olarak nitelemektedir. (*1. Dünya Savaşında Türkiye*, s.43) *"Para sorununun çözümlenememesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi şartları oluşmadan savaşa girmesine yol açan etkenlerin başında gelmiştir, denilebilir.*[26] *Bu sorunun tartışıldığı günlerde Enver Paşa, Düyun-ı umumiye kasalarına el konulmasını teklif eder. O gün için Düyun-ı umumiye kasalarında 20.000.000 lira vardır. Bu teklife Maliye Bakanı Cavit Bey şiddetle karşı çıkar ve istifa tehdidinde bulunur. İhtimal Enver Paşa, Cavit Bey'in ekonomik tecrübesini 20.000.000 liradan daha değerli görmüş, teklifinde ısrar etmemiştir. Esasen İttihat Terakki'nin hükûmet etme anlayışına pek uzak düşmeyen bu teklif uygulansaydı, en azından l914 kışı savaşa girmeden geçirilebilirdi."* (Balcı, *a.g.e.*, s.26) Ancak Cavit Bey'in maliyeciliği bir işe yaramamış, borç bile alınamamıştı. Doğal olanı da buydu, savaş hazırlığı içindeki devletlerden kim kime borç verirdi?

Osmanlı 2 Ağustos 1914 günü seferberlik ilan eder ve bunun güvenlik ve her ihtimale karşı bir önlem olduğunu, seferberlik hazırlıklarının uzun sürdüğü düşünülerek bu kararın verildiğini söyler. İtilaf devletleri henüz Osmanlı-Alman bağlaşmasını öğrenememişlerdir. Aynı gün Osmanlı Meb'uslar Meclisi de süresiz olarak tatil edilir. Yine aynı gün, Osmanlı, moratoryum (borçlarını tek taraflı olarak erteleme) ilan eder. Bir yandan da Bulgaristan'ı bağlaşmaya alma çalışmaları yapılmaktadır; çünkü, Almanya ile bağlantı ancak bu yolla sağlanabilecektir ve buna da şiddetle ihtiyaç vardır.

9 Eylül 1914'te, Kapitülasyonların 1 Ekim 1914 tarihi itibariyle kaldırıldığı ilan edilmiş; Avrupa devletlerinin tamamı bu kararı protesto etmiştir. 13 Eylül günü Avusturya ve Almanya'nın protestolarını geri aldıkları bildirilmiştir. Bu iki devletin protestosunun danışıklı dövüş olduğu söylenmiştir. Ancak, Almanya kapitülasyonların kaldırılması meselesinde uzun süre direnmiş ve diğer devletlerin kabul etmesi halinde kendisinin de kabul edebileceğini söylemiştir. Konu 1917 ortalarına kadar sürüncemede kalmıştır.

1914 Ekim başlarında Rus-Fransız ve İngiliz politika çirkinlikleri tamamen açıktan yürümeye başlatılmış; o kadar ki, kendi büyükelçileri bu tutumların değiştirilmesini istemişlerdir. Ancak, farzımuhal değiştirilseydi bile, hiçbir Osmanlıyı inandıramayacakları açıktır.

Alman ve Avusturya ile anlaşma yapılmıştır. İngilizler Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine el koymuştur ki, bu gemilerin parası Osmanlı halkından donanmaya yardım olarak toplanarak verilmiştir. Enver Paşa'nın düşüncesi şudur: Karadeniz'de donanma üstünlüğü temin edilmeli ve doğudaki yani Rus cephesindeki ordumuzun ikmali bu yoldan yapılmalıdır. Çünkü demiryolu Akdağ madenine kadar gelmekte, oradan Erzurum'a sekiz yüz kilometrelik yol bulunmaktadır. Bu yoldan ikmali sağlayacak hayvan gücüne de sahip değiliz. Bu demiryolunun Sivas ve Erzurum'a kadar uzatılması çok istenmiş ise de, burayı yapım imtiyazı Ruslara verilmiş olduğundan ve Ruslar yapmayıp, başkalarının yapmasına da izin vermediklerinden, öylece beklemektedir.

İngilizlerin ellerinde tuttukları Reşadiye ve Sultan Osman gemileri gelseydi, Karadeniz'de donanma üstünlüğünü sağlamak mümkün olacaktı; ama şimdi Rus üstünlüğü kesindir. Enver Paşa, daha anlaşmayı imzalamadan Almanlardan İstanbul'un savunması için iki gemi ister; Almanlar bütün gemilerinin görevde olduğunu, veremeyeceklerini söylerler. Enver Paşa ısrar etmektedir. Anlaşma imzalandığının ertesi günü Sadrıazam Sait Halim Paşa'nın odasında Enver Paşa ve Almanya'nın İstanbul büyük elçisi Wangenheim otururlarken içeriye Rus Büyük elçisi girer ve gayet rahat bir üslûpta İstanbul'u işgal edeceklerini, bunun için hazır olduklarını söyler… Alman Büyük elçisi bu pervasızlık karşısında dehşet içindedir. Derhal, anlaşmanın imza edildiğini ve İstanbul'un korunması için mutlaka Goben ve Braslo gemilerinin gönderilmesi gerektiğini Berlin'e bildirir. O

gün, Akdeniz'de bulunan bu iki geminin İstanbul'a gelmek için dümen kırdıkları Büyükelçiye bildirilir. (Y.Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Cilt, Kısım:1, Ankara-1983, s. 214)

Goben ve Breslav İstanbul'a gelir ve Moda önlerinde demir atarlar. Bu görüntü halkın pek hoşuna gider, alkışlarlar.

26 Mütarekeden biraz önce Yakup Kadri, İstanbul'a dönmüş olan Cemal Paşa'ya savaşa niçin girdiğimizin sorar. Paşa cevap verir: "Aylık vermek için! Hazine tamtakırdı. Para bulmak için ya bir tarafa boyun eğmeli, ya öbür tarafla birleşmeli idik." (F. Rıfkı, *Zeytindağı*, s, 130)

Savaşın Ruh Cephesi

HAFIZ Hakkı Bey Balkan Savaşı üzerine yazdığı Bozgun isimli eserinde diyor ki, "Bir ordudaki bozgunluğun en mühim sebebi, emir ve komuta ve subaylarındaki bozgunluktur." Bozgun kuvvet azlığından değil, moral bozukluğundan doğar …….. Subay ise ordunun ruhudur. ….. (Hafız Hakkı, Bozgun, Tercüman 1001 Temel Eser, s.115-117)

Bozgun psikolojisinin bir yangın gibi yayıldığını söyleyen Binbaşı Hafız Hakkı bey şöyle devam eder: "*Bir çok komutanlar, gördükleri bozgunlar yüzünden ordudan büsbütün ümit kesmişlerdir.*" (Hafız Hakkı, a. g.e. s.23) Daha sonra, en düşkün anlarında bile askerine bakıp, "Bu ordu yenilmek için yaratılmamıştır." diyebilen Enver gibi genç subaylar orduyu devraldıktan sonra, ayağa kaldıracaklardır.

Hafız Hakkı, ordunun dayandığı halkın inanmış, eğitimli ve sağlam yapılı olmasının askerdeki bozgun ihtimallerini azalttığını söyler. Balkan Savaşının arka cephesi diyebileceğimiz, Müslüman ahalinin ruh durumu üzerine güzel bir makale yayımlayan Hasip Saygılı, "*İncelenen metinlerde Osmanlı devletinin insan kalitesini gösteren tespitlerin belirli başlaklar altında yoğunlaştığı görülür. Bunlar içinde öne çıkanlar nitelikli insan gücü eksikliği, sosyal değerler sisteminin aşınması, halkın psikolojisindeki kayıtsızlık hali ve ordunun insan kalitesi problemi şeklinde sıralanabilir.*" (Dr. Hasip Saygılı, Balkan Harbinde Osmanlı Bozgununun Karanlık Yüzü: Dönemin Tanıklarının Gözüyle, Müslüman Ahalide İnsan Kalitesi ve Sosyal Çözülme Problemi, Türkiye Günlüğü, Güz, 2012, Sayı: 112) Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Harbi arasındaki kısa dönemde, Balkan Savaşı'nın yaşattığı acıların da etkisinde, toplum yeniden canlandırılmaya ve ruh gücü diriltilmeye çalışılmıştır.

1914 savaşına girerken, ordunun genç subay kadrosu, inançlı, disiplinli ve geçmiş iki savaşın (1877 ve Balkan Savaşı) intikamını almak hırsı ile doludur; direnişin gücü de bunlardır ve askerin subaya

güvenmesidir. Yukarıda adını andığımız, Balkan Savaşı sonrasında, ordunun gözde subaylarından Hafız Hakkı Bey der ki: "*Artık benim için hayatın yegâne emeli, biricik gayesi, ordunun namusuna sürülen kara lekeyi silmek ve inleyen esir kardeşlerimin bir gün imdadına yetişmektir.*" (Hafız Hakkı, a.g.e. s.5) Daha genç subaylardan İsmet İnönü ise öğrencilik yıllarından itibaren intikam almak için hep yeni bir Balkan Savaşının çıkması üzerine hayaller kurduğunu yazar. Trablusgarp, Balkan ve Çanakkale Savaşlarında dövüşerek Irak cephesinde şehit olan genç teğmenin ise, Enver'den hiçbir farkı yoktur; arkadaşına şunları yazar: "*Ben demedim mi ki, ülküm yolunda ölmeye and içtim. Artık yüreğim serinleşmiştir.*" (Nazım H. Polat, Mülazım Işıldak'ın Mektubu, Üç Güzeller Masalı, Ankara-20013, s. 60)

1914 yılının Ağustos başında Harbiye nazırı Enver Paşa yayımladığı bildiride şunları söyler: "*Sırasında ordumuz Balkan Harbinin kara lekesini temizlemek için Allah'ın himayesine sığınarak büyük Hakanımızın iradeleri dahilinde canla başla en büyük fedakârlıkları yapmak mecburiyetindedir……. Ordu ve millet için ölüm geride, selamet ve saadet ilerdedir*" (Yard. Doç. Dr. Kâzım Yetiş, İkinci Meşrutiyet Devrindeki Belli Başlı Fikir Akımlarının Askeri Hareketlere ve Cepheye Tesiri, Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Ank,1989, s.61)

Prof. Dr. Tuncer Baykara Balkan Savaşının ardından, yönetici kadrolarda "*Bir daha harbe girerken çok dikkatli olalım, böylesine felaketlere uğramayalım; bir süre sulh ve sükûn içinde kalıp, bu felaketli dönemin yaralarını saralım, düşünceleri yanında, bu felaketin ne bahasına olursa olsun intikamını alalım düşüncesi de vardı.*" (Tuncer Baykara, Birinci Dünya Savaşına Girişin Psikolojik Sebepleri, 4. Askeri Tarih Semineri, Ankara, 1989, s.362) Çok mantıklı gibi görünen bu düşünce, aslında Balkan Harbi felaketi altında ezilmiş, ordusunu gereği gibi kullanamamış paşaların sözde tecrübeleriydi. Enver Paşa bunlara karşı isyan ediyor, milletin savaşmaktan başka çaresinin olmadığını ve bu yatalak olmuş paşalarla yol alınamayacağını söylüyordu.

Baykara dönemin coğrafya kitaplarından, savaş ve intikam duygularını besleyen çarpıcı örnekler verir: "*Bizden gasbedilen hakları geri almak için çalışmak, seller gibi akıtılan günahsız ve masum kanlarının gelecekte intikamını almağa hazırlanmak bizim çocuklarımız ve torunlarımızın üzerine düşen bir vatan vazifesidir.*" Genç subaylar ancak

yeni bir savaşın kazanılması halinde gururlarının ve Türk onurunun kurtarılacağına inanıyorlardı.

Sırf muhalefet yapmak için saldıran basın dışında, halk da Balkan Savaşının acısının bir şekilde intikamının alınmasını istiyordu. Hatta bu savaş bir "milli uyanış" olarak yorumlanıyor ve asıl savaşa bundan sonra başlanacağı konuşuluyordu. İttihatçı liderler de bu duygu ve düşünceleri paylaşıyordu. Dönemin resmi belgelerinin ve siyasi literatürünün incelenmesi, Osmanlı liderliğinin Panislamist ya da pantürkist amaçlar izlemekten çok, savaşı "tarihsel bir fırsat" gördüğünü düşündürmektedir. Halk, hangi siyasi anlayışta olursa olsun, artık savaşmaktan gayri çaresi kalmadığını hissediyordu ve Enver Paşa konuşmayan bu kitleyi anlıyor ve ondan güç alıyordu.

İstanbul ve Anadoluda yayımlanan bir çok gazete halkın bu temayülünü kuvvetlendirmek ve moralini artırmak için yayın yaparlar. İzmir'de çıkan Ahenk gazetesi şunları yazıyordu "*Artık iyi bilelim ki, bizim namusumuzu, tamamiyet-i milliyemizi muhafaza edecek, o eski hukuk-u düvel kitapları değil, ancak harptir!*" (M. Aksakal, a.g.e. s.27) Ünlü İzmir milletvekili Ubeydullah Efendi, Edirne'nin düşmesi üzerine yurdu terketmiş, ancak yeniden alınması üzerine geri dönmüştü. Edirne'nin yeniden alınışı bütün İslam dünyasında şenliklere vesile olduğu gibi, Osmanılının ancak savaşla ayakta kalabileceği fikrini de pekiştirmişti. Hemen bütün aydınlar gibi Osmanlı Meclisinin üyeleri de Avrupalı devletlerin güvencelerine inanmıyor –ki böyle bir güvence de verilmiyordu- yaşamanın ancak savaşla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Bu yüzden, Enver Paşa'nın sunduğu Harbiye Bakanlığı bütçesi Meclisten süratle geçmişti. İttihatçıları eleştirileriyle tanınan ünlü İslamcı mütefekkir ve tarihçi Filibeli Ahmet Hilmi Bey, Balkan Savaşı son bulmuş olsa da kavganın bitmediğini, daha yeni başladığını söylüyordu: "*Kavga bitti, lakin yine başlayacak. Yaşamak demek kavga demektir. Kavgasızlık ancak mezarda vardır; kavgasız ancak ölülerdir!.*" (Aksakal, a.g.e., s.32) Ahmet Hilmi Bey, Kırım'ı, Romanya'yı, Cezayir'i, Tunus'u, Sırbeli, Bulgareli vs.'yi kaybettikten sonra sıranın Anadolu'ya geldiğini söyleyerek şöyle haykırıyor: "*Ey Türk, Anadolu yurdumuzun yüreğidir. Ey Türk, yine eski halde kalırsak, yine düşman karşısında, gafletler içinde bağrı açık kalıp durursak, bu defa düşman kılıcı yüreğimize gelecek ve bizi öldürecektir.*"

(Aksakal. s. 33) Ahmet Hilmi Bey gençleri Anadolu'ya koşmaya ve halkı aydınlatmaya çağırıyor. Kadınlık ve Türk Kadını gibi bir çok dergi, hem kadınlık meseleleri üzerinde duruyor, hem de millî şuur ve birlik ruhunu işlemeye çalışıyorlardı. Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti gibi bir çok kadın dernekleri hem İstanbul semtleri hem de Anadolu'da şubeler açarak devleti ve orduyu desteklemeye ve ruh gücünü yükseltmeye çalışıyorlardı. (Şefika Kurnaz, Osmanlı Kadınının Yükselişi, İstanbul-2013, s.244, 266)

Dönemin İslamcı yazarlarının toplandığı Sebilürreşad dergisi Enver Paşa'yı üç yüz milyonluk İslam dünyasının hak ve hürriyetlerini kazanmak için çalışan bir kahraman olarak takdim etmektedir. (Kâzım Yetiş, a.g.e, s.64)

Ayni günlerde Necef ve Kerbela müçtehitlerinin yayımladıkları beyanname de son derece önemlidir. İtilaf devletlerinin Osmanlıya karşı takındıkları düşmanca tutumdan, Osmanlının kendini ve İslamı korumak zorunda olduğundan, Kapütülasyonların kaldırılması üzerine İtilaf devletlerinin Müslümanların fikirlerini zehirlemek için giriştikleri propagandalardan söz edildikten sonra şöyle deniliyor: "*Biz ki Caferiyü-l mezhep olanların ulema ve müçtehitleriyiz; bilcümle Müslimin ve ihvan-ı dinin bu sırada kardeşçesine müttehit ve yek vücut olarak yaşamaları ve kendi menafii İslamiyelerini takip ile din düşmanlarını menkup ve mazul etmek için müştereken çalışmaları lüzumunu kendilerine bir vücub-u şer'i olarak anlatmaya dinen mecburuz Çünkü düşmanlarımızın maksadı öteden beri hükümat-i İslamiyeyi aralarında taksim ile istiklallerine hatime vermektir. Binaenaleyh şimdi Müslümanlar da müteyakkız ve her ihtimale karşı hazır bulunmaları, aklen ve dinen muktezidir*". (Kâzım Yetiş, a.g.e, s.62)

Mustafa Aksakal, sonuç olarak bir "Bağımsızlık Savaşı" vermenin yaygın olarak tartışıldığını ve "*Bu bakış açısını benimseme konusunda halkın zihniyeti Enver'in zihniyetinden farklı değildir. Savaş, Osmanlıların askeri olarak güçlü, siyasi olarak bağımsaz ve İmparatorluk olarak yeniden ayağa kalkma amacına ulaşmasını sağlayacak bir fırsattı……1914'e gelindiğinde bu meseleler hakkında en azından başkentte geniş geçerli bir fikir birliği oluşmuştu.*" (Aksakal, a.g.e., s.42) Kâzım Yetiş de, "Birinci Dünya Harbi Türkçüler ve İslamcılar için bir ideal ve kurtuluş savaşıdır" der.

Türk Tarih Kurumunun ilk başkanı Yusuf Akçura da, savaşın başlamasından hemen sonra yaptığı konuşmada, Osmanlının hem savaşa girişinin, hem taraf seçiminin doğru olduğunu ifade etmiştir: "*Efendiler, bu*

hengâmede mevki-i siyasiye ve askeriyemiz hatasız olduğu gibi, emelimiz, idealimiz de mücerret ve mutlak hak nokta-i nazarından haklıdır. Ben, İslamların, Osmanlıların bundan daha haklı bir harp ettiklerini bilmiyorum. Biz bu harpte bütün muhariplerin kabul ve tazim ettikleri bir esası -milliyetlerin istiklal ve hürriyetini, dinlerin istiklal ve hürriyetini- yani yalnız gasb-u zapta dayanan fiili olaylara karşı kan döküyoruz.” Akçuraoğlu savaşı, Osmanlının özgürleşmesi ve kendisini ortaya koyması bakımından değerli görüyordu. (Aksakal, a.g.e., s. 62) Akçuraoğlu bir başka yazısında, dünya üzerindeki mazlum Türkler ve Müslümanlara temas ederek, İtilaf devletlerinin açtığı bu harbin Türkler için mazlum toplulukların kurtuluşuna giden bir mefkûre savaşı olduğunu söyler. “Harbin bir kısım Osmanlılarca din cihetinden, diğer bir kısım Osmanlılarca milliyet cihetinden ideal bir savaş olması fedakârlıkları artırdı. Yüksek Öğretim öğrencilerinden genç ve güzide bir çok Türk yavruları, mahza esir kardeşlerini kurtarmak yüksek ve büyük emeliyle Şark Ordusuna, Kafkas hududuna koştular. (Kâzım Yetiş, a.g.e., s.64)

* * *

Goben ve Breslav, Yavuz ve Midilli olmuşlardır; amiral Suşon da Osmanlı üniforması giymiş donanma komutanıdır; ancak, esasta, Alman mı yoksa Türk karargâhına mı bağlı olduğu yazarlarımızca tartışılmıştır.

Bu durumda, bu gemilerin Karadeniz’e çıkıp çıkmamaları sorunu yaşanır. Almanlar Karadeniz’e çıkması ve buralarda top atışları eğitimi yapması gerektiğinde ısrar ederler. Nakillere göre, Sadrazam, bir emrivaki karşısında kalmamak için buna izin vermez; gemilerin Rus gemilerine ateş edip savaş başlatmasından endişe etmektedir.

İtilaf devletleri Osmanlıya karşı tutumlarında o kadar kararlıdırlar ki, Goben ve Breslav gemileri Osmanlı bayrağı çektikten sonra bile, yani Almanlar safında savaşa girişileceği aşağı yukarı belli olmuşken bile, ülke bütünlüğü garantisi vermekten ve kapitülasyonları kaldırmaktan kaçınmışlardır. Bu konuda söz konusu ülkelerin İstanbul sefirlerinin uğraşları da tutumlarını değiştirememiştir.

Yeni gemilerin Karadeniz’e çıkıp çıkmamaları tartışılırken, Çanakkale Boğazı’ndan geçmek isteyen bir Osmanlı torpidobotunu İngiliz gemileri

ateş açarak durdurmuşlardır. Bunun üzerine 28 Eylül'de Boğazlar tamamen kapatılır.

Amiral Suşon komutasındaki donanmanın Karadeniz'e çıkmasına Osmanlı hükûmeti yahut Savaş Bakanı Enver Paşa uzun süre izin vermemişlerdir. 3 Ekim 1914 günü Karadeniz'e çıkmak isteyen filo, sahil toplarımızın ateşiyle durdurulmuştur. Ziya Nur Bey'in yazdığına göre, Enver Paşa'nın Çanakkale'de bulunduğu bir gün, genel kurmay ikinci başkan yardımcısı olan Miralay Bahaeddin Bey, Suşon'a eğitim maksadıyla Karadeniz'e çıkma izni verir. Enver Paşa dönünce, bu emri, bütün donanmanın değil sadece bir kısmının çıkması şeklinde değiştirir ve miralayı da görevden alarak bir fırka komutanlığına gönderir. Miralay Bahaeddin Bey, savaşın sonuna kadar da terfi ettirilmez.[27] Ancak Suşon, eğitim için Karadeniz'e çıkmaya başlamıştır.

Adliye Bakanı İbrahim Bey'in anlattıklarına göre ise, Alman sefiri Almanya adına bir taahhütname vermiş ve Başbakan Sait Halim Paşa'ya şunları söylemiştir: *"Amiral Suşon sizin amiralinizdir; binaenaleyh bir amiraliniz böyle bir harekette bulunamaz. Eğer Karadeniz'de Rus donanmasına mensup gemi görecek olursa, Boğaz'a geri döneceğini gerek bağlı olduğum hükûmet ve gerekse kendi namıma taahhüt ederim."*

Sait Halim Paşa bu teminat üzerine Karadeniz'e çıkmalarına izin vermiştir.

Bu sıralarda Almanya'dan ordu ihtiyacı için külliyetli silah ve mühimmat gelmiştir. Nakliye için Romanya ve Bulgaristan'la özel bir anlaşma yapılmıştır. Yine Almanya'dan, iki yüz sandık içinde, sonradan üç milyona çıkartıldığı söylenen bir milyon altın gelmiştir. Ziya Nur, 20 Ekim'de, Osmanlı Bakanlar Kurulu içindeki 'Bakanlar Encümeni'nin savaşa girme kararı aldığını yazmaktadır. (Z. N. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.6, s.281) Yukarıda sözü edilen para o günlerde gelmiştir.

Karadeniz'e eğitim maksadıyla çıkan donanma, 28 Ekim günü de Boğaz'dan çıkar. Ardından, Rus filosunun Osmanlı gemilerinin hareketini ihlal etmesi sebebiyle çatışma çıktığı, bir gambot ile bir mayın gemisinin batırılıp 75 esir alındığı haberleri gelir. Alman sefaretine gelen telgrafta ise, Novorosisk'deki petrol depolarının tahrip edildiği, Sivastopol'un bombalandığı bildirilir.

Bu konuda yine çeşitli bildirimler ve tartışmalar vardır. Diğer gelişmelerde olduğu gibi, önde gelen yöneticiler ve Sait Halim Paşa olaydan haberdar olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Sonraki gelişmeler, gerçekten de Başbakanın haberdar olmadığı kanaatini vermektedir. Olay üzerine Başbakan istifa eder; ancak Sultan Reşat'ın ricası üzerine istifasını geri alır. Bunun üzerine İtilaf devletlerine başvurarak, olayın bir hata olduğunun kabul edilmesini, gerekli tazminatı ödemeye hazır olduklarını, Osmanlının tarafsız kalmaya devam etmek istediğini bildirir. İtilaf devletlerinin hiç biri kabul etmez. Öyle anlaşılıyor ki, Karadeniz'deki olay, esasen onların bekledikleri bir bahane olmuştur. Sait Halim Paşa, daha sonra Meclis-i Mebusan Beşinci Şubesinde verdiği ifade de buna işaret edecektir: *"Çünkü İtilaf devletleri meseleyi büsbütün halletmek istediler. Halbuki ben başlangıçta, bizim tarafsız kalmaklığımızı arzu ettikleri cihetle kolaylık göstereceklerini ve bu suretle meselenin kapatılacağını zannetmiş idim ve sefirlerin sözlerinden böyle hissediyordum."* (İnal, *a.g.e*, c.II, s.1899) Osmanlı Sadrazamının bu açıklaması biraz safça görünse de, kendine ve ordusuna güvenemeyen Başbakanın siyasi müzakerelerden medet umması anlayışla karşılanmalıdır. Nitekim, savaş başlayıp İtilaf donanması Çanakkale Boğazı'na dayandığında, başkentin Eskişehir'e nakledilmesi kararı alınmış, ancak ilk başarı haberlerinin gelmesi üzerine bu karardan dönülmüştür. (İnal, *a.g.e*., c.II, s.1904) Öyle anlaşılıyor ki, kendisine ve ordusuna güvenen sadece Enver Paşa'dır ve müttefiklerini oyalamak yerine ortak zafere gidişi kolaylaştıracak hareketlere zamanında girmeyi düşünmektedir. İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'den geçemeyeceklerini söyleyen de odur.

Yukarıdan beri görüyoruz ki, savaştan kaçınmak mümkün değildir; tarafsız kalmak mümkün değildir. Öyleyse, müttefikimiz olan Almanya ile anlaşmalı olarak savaşa katılma tarihini ve biçimini belirlemek en doğal yoldur. Denilebilir ki, Osmanlı donanması bu ani çıkışıyla, Karadeniz'deki Rus donanmasına büyük kayıplar verdirerek üstünlüğü ilk hamlede ele geçirmek istemiştir. Böylece, Karadeniz tarafından duyulan korku, büyük ölçüde emniyete dönüşecektir. Baskın tarzı Enver Paşa'nın üslubuna da uygundur. Şevket Süreyya'nın, Genel Kurmay Harp Tarihi neşriyatına dayanarak verdiği, Enver Paşa'nın gizli emrinde de, *"Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır."* denmektedir. (Aydemir, *a.g.e*., c.II,

s.563) Ş. Süreyya, *Enver Paşa*'nın 3. cildinde, ayrıca Alman yazarların verdiği belgelere dayanarak bu fikri kuvvetlendirir.[28] (s. 66 ve devamı)

Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu ve Mustafa Çalık bu gizli emri ATASE arşivinde bularak yayımlamışlardır. 22 Ekim 1914 tarihli emir şöyledir: *"Donanma Komutanı Amiral Suşon Paşa'ya, Donanmay-ı Hümayun (yani Osmanlı Donanması) Karadeniz'de deniz üstünlüğünü kazanacaktır. Bunun için Rus donanmasını, nerede bulursanız savaş ilan etmeden ona hücum ediniz."* (Balcıoğlu, *a.g.e*., s.51. Bu emir daha önce, Alman yayınlarında verilmiştir. Bak. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara 2006, s.53)

Ancak, Amiral Suşon emrindeki donanma, Ruslara, tartışmalı boyutlarda kayıplar verdirdiyse de, Karadeniz üstünlüğünü ele geçirememiştir.

Başkumandan Vekili Enver Paşa Galiçya'da

O sıralarda Genel Kurmayda görevli olan İsmet Paşa'nın anlattıkları da yorumumuzu doğrulamaktadır. İsmet Paşa şöyle demektedir: *"Karadeniz'de Rus donanmasına karşı hâkimiyetimizi devam ettirecek iki Alman gemisi gelmişti. Bu ihtimal bize şüpheli görünüyordu. Sonradan çok mahrem bir şekilde öğrenmiştim ki, Alman Amirali Suşon, Karadeniz'deki Rus donanmasına hâkim kalmak ihtimalini taahhüt etmemiş ve savaşa girmek emrini aldığı zaman, bu vaziyeti Enver Paşa'ya açıkça söylemiştir."* (İnönü, *a.g.e*., s.95)

İnönü'nün gizli olarak öğrendiği bilginin ne ölçüde doğru olduğu da tartışmalıdır. Çünkü Liman Von Sanders'in hatıralarında, Amiral Suşon'un Rus donanmasını yok edebileceğini kesin ifadelerle söylediği yazılıdır. Suşon sonraki bir raporunda da, bu işin pek de kolay olmayacağını yazar. (Bayur, a.g.e. c.3, kısım:1, s.201, 202)

Enver Paşa ve kurmaylarından Bronsart'ın 20 Ekim'de hazırlayıp Alman genel karargâhına sunduğu ve "Amaçlarımızın sizinkilere uyup uymadığını hemen bildiriniz" dediği harp planında, Karadeniz'de donanma üstünlüğünün elde edilmesi için böyle bir baskının yapılacağı yazılmış, ancak zamanının belirlenmesi donanma komutanı Suşon'a bırakılmıştır. (Bayur, c.3, kısım:1, s.215)

Sonradan anlaşılmıştır ki, baskını etkisiz hale getiren ve bizim hem Karadeniz hem de bütün Doğu hareketlerimizi etkileyen şey, Rus istihbaratının, müttefikimiz Avusturya elçiliğinin kriptosunu satın almış olmasıdır.

Bu imkânla, Rus istihbaratının çok yönlü olarak gelişmelerden haberdar olduğu anlaşılıyor. Dış İşleri Bakanı Sazanov, Donanma komutanına, Türkiye'nin Almanya'dan altın aldığını, yakında bir harekete geçebileceğini 20 Ekim'de bildirir. Rusyanın İstanbul büyükelçisi ise Dış İşleri Bakanı Sazanov'a 25 Ekimde "Osmanlı filosunun Perşembe günü (29 Ekim) harekete geçeceğini" bildirmiştir.

Bu durumda Cemal Paşa'nın Yeşilköy'deki Rus anıtını yıktırırken söyledikleri de tamamen gerçeği yansıtmaktadır.[29] Gemilerin Karadeniz'e girmesinin hükûmete karşı Alman amiralinin bir oldu-bittisi olmadığını söyleyen Cemal Paşa, *"Bu hareketin özel emirle yaptırılmış olduğunu, Alman generallerinin ve amirallerinin Osmanlı Devletinin emrinde birer icra vasıtasından başka bir şey olmadıklarını"* söyler. (Erden, *a.g.e.*, s.28)

27 Enver Paşa, muhtemelen bu olayı bir disiplin meselesi olarak değerlendirerek cezalandırmıştır.

28 Şevket Süreyya Beyi minnet ve rahmetle anarak, yerine oturmayan bazı değerlendirmelerine yeniden dokunmak istiyorum. Gördüğüm kadarıyla, olayları, Almanlar ve Alman menfaatleri

açısından değerlendirerek hükümler vermektedir. Bu, olayın bir yönüdür; her olayın az veya çok ama kesinlikle bir de Türkler-Türk menfaatleri tarafı vardır; yorumlarda bu yön genellikle ihmal edilmektedir. Milliyetçi duygular yahut Alman karşıtlığı ile yapılan bu tür değerlendirmeler noksan ve yanıltıcı olmaktadır. Hele, yer yer, Enver'in Turancılığına, cengâverlik hırs ve hayallerine bağlanıp geçilmesi kabul edilemez bir zaaf oluşturmaktadır. Bu çok açık bir yanlış ve haksızlıktır. Ancak, dikkatli bir okuyucu, satır aralarında söylenip geçiliverenleri birleştirerek, alınan kararlardaki Türk gayesini yahut menfaat hesabını görebilmektedir. Bu üslûp, nedense yakın tarihimizle ilgili bir çok meselede, tarihçilerimizin sakınamadıkları bir yol olarak görünmektedir. Söz gelimi, Bağdat-Anadolu demiryollarının yapımı konusunda, hep yabancı ülkelerin menfaat çekişmeleri anlatılır ve Osmanlı Devleti bir "meyyit" gibi onların eline bırakılır. Ne bu demiryollarını yaptıran Sultan Hamit'e bir pay çıkartılır, ne de bu yolların Anadolu'ya kazandırdıklarına! Milletimizin yahut milletimiz adına kazanılan başarıların görmezlikten gelinmesi, hele iç siyaset güdülerine dayanıyorsa, çok daha yanlıştır. Şevket Süreyya'nın, sürekli, Enver Paşa için önceden çizdiği bir profile destek arayan tutum ve yorumları da anlaşılır gibi değildir. Bu konuda daha çok, çelişkilidir ve yorumlarının gücü azalmaktadır. Enver Paşa'ya sempati duyduğu açık olan hallerde bile, tasavvurundaki prototipe uygun malzemeleri ve kelimeleri seçmekten geri durmamıştır. Bu değerli yazar, Birinci Dünya Savaşı'na çok genç yaşında Turan hayalleriyle dolu olarak katılan ve ordunun en zor zamanlarında Doğu Cephesinde savaşan bir kahraman subayımızdır. Kendi macerasını da anlatan güzel eserleri vardır. Enver Paşa'ya karşı tarafgirlik yaptığı yahut siyasi ya da özel bir husumet duyduğu da asla söylenemez. Belki, gerçekçi ve tarafsız davranmak endişesi ve tarihe bakışındaki perspektifler (zaman zaman tarihî kahramanların yaptığı gibi, çizgisine çok yaslanır. Bak. Ş. S. Aydemir, *Enver Paşa*, C.III, s.77) onu bu tarza itmiştir. Ama, yukarıda dokunduğumuz gibi, dikkatli bir okuyucu, onun yazdıklarından, daha sağlıklı yorumlar çıkarmak imkânını bulabilir.

29 1877-78/ 93 Savaşı sonunda Yeşilköy'e kadar gelen Ruslar, burada zaferlerinin hatırası olarak bir anıt yaptırmışlardır. Bu anıt 1914 yılında yıktırılmıştır.

Cihad-ı Mukaddes'e Çağrı

BU SAVAŞA Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti **İttifak** grubu; İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya ve ABD **İtilâf** grubu olarak katılmışlardır. İtalya da, daha sonra İtilaf grubuna katılmıştır. Japonya, İngiltere ve Fransa ile yaptığı anlaşmalarla Çin üzerindeki emelleri için teminat almış ve Rusya'nın doğu kanadına emniyet sağlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri ise 1917 yılında seksen beş bin askerle savaşa girmiş, giderek bu sayıyı bir milyon iki yüz bine çıkarmıştır. Deniz aşırı ülkelerde üç yüz seksen savaş gemisi bulundurmuş, İtilaf devletlerine savaş boyunca yedi milyon doları geçen yardım yapmıştır.

Bu savaşın, sömürgeci devletlerin dünyayı yeniden paylaşma hesaplarından doğduğu bilinmektedir. Üçlü İtilaf grubu, yani Rusya, İngiltere, Fransa 1917'de kurulmuştur. Rusya'nın Balkanlar üzerindeki hâkimiyetini kırmak isteyen Almanlar, Avusturya'nın bu bölgede söz sahibi olmasını desteklemiştir. Balkan halkları üzerindeki çalışmalar derin anlaşmazlıklar ve nefretler yaratmış, sonunda bir Sırp'ın, Bosna'da bulunan Avusturya veliahdını vurması ile savaş başlamıştır.

Almanya'nın savaş stratejisi, bir yıldırım hareketi ile Fransa'yı Belçika üzerinden çökertip saf dışı ettikten sonra, Doğuya yönelmektir. Ancak Avusturya'nın ısrarı üzerine Rusya Polonya'sına da saldırı düzenlenir.

Rusya bütün gücüyle Avusturya'ya saldırmayı düşünürken, Fransa'nın isteği üzerine Doğu Prusya ve Galiçya'ya yönelir. Fransa, doğrudan saldırıya yönelik bir strateji izler; Alman saldırısının daha kuzeyden geleceğini düşünmektedir.

Ağustos ayı başlarında Belçika'dan başlatılan Alman saldırısı bir süre başarıyla ilerledikten sonra, 5 Eylül'de Marn cephesinde durdurulur ve

uzun süreli siper savaşlarına dönüşür. Doğu cephesinde ise, Rus ordularına büyük kayıplar verdirilerek, saldırıları durdurulur.

Bu noktada, Enver Paşa ve arkadaşlarının Osmanlıyı alelacele savaşa soktukları iddialarına karşı, Aksakal'ın değerlendirmesini alalım. Aksakal'ın değerlendirmesine göre, İngiltere ve Fransa safında yer almak, Osmanlının kaderini müttefiklerin eline teslim etmek demekti; savaşın sonu ne olursa olsan İmparatorluğun geleceği karanlıktı. İttifak devletleriyle birlikte olmak, diğerleriyle bir husumet içine girmek demekti. (Aksakal, *a.g.e.* s.178) Ama bu ülkeler zaten hasımdı ve İmparatorluğu paylaşma niyetleri açıktı. Osmanlının ise uzun vadeli bir güvenlik ve ekonomik kalkınmaya ihtiyacı vardı. Uygun olan da İttifak devletleriydi. Ancak anlaşmanın ardından hemen savaşa giremezlerdi; zaman lazımdı.

Enver Paşa çeşitli usullerle ve çoğu kez Almanları ikna ederek savaşa girişi geciktiriyordu. Son olarak Çanakkale Boğazının tahkimatının zayıf olduğunu ve buranın berkitilmesinden sonra ancak savaşa girilebileceğini ileri sürmesi de makul bir sebepti. Ancak Almanların Marn'da siper savaşlarına girmesi Osmanlı üzerindeki baskıları iyice artırmalarına yol açtı. Enver Paşa fiilen savaşa girmekte ayak sürürken, ayni anda savaşa girme konusunda kararlı olduğunu ifade ediyordu. Paşanın bu tutumunda samimi olduğunu düşünebiliriz. Almanların yükünü azaltmak için itilaf devletlerine yeni cepheler açması gerektiğini biliyordu; savaşın da ancak batıda kazanılacağı kanaatindeydi. Ancak Osmanlı ordusunun savaş hazırlıklarını tamamlamadan işe girmesinin doğru olmadığını düşünüyor ve bunun için uğraşıyordu. Sonunda, Almanların Rusya ile tek taraflı bir anlaşmaya girebilecekleri tehdidi, işi bitirmiş ve fiilen savaşa girmenin yolunu açmıştı. Savaşa girildikten sonra da, anlaşma yenilendi ve bazı yeni haklar 11 Ocak 1915 tarihli anlaşmaya konuldu. Anlaşmaya sadece Rusya değil, diger devletler tarafından vukubulacak saldırılara karşı da Almanya'nın koruma sağlayacağı ve anlaşmanın 1926 yılına kadar uzatıldığı kabul edildi ki, Osmanlı için zaman, kalkınma ve yeniden diriliş demekti.

* * *

Osmanlı seferberlik ilan ederek bir milyon kişiyi askere çağırmış, ancak bunun sadece üçte birini silahlandırabilmiştir. Devletin ekonomik

çöküntüsü ve uzun süredir devam eden göçlerin yarattığı millî zayıflık açıktı. En önemlisi ise, özellikle Doğu ve Kafkas cephelerindeki askerin ikmal zorluğu yani yolların olmayışı idi. Karadeniz'e egemen olunamamış, Rus donanmasının denizden gelecek ikmal kollarımızı vurması engellenememişti. Bu zaaf, daha başından itibaren orduyu hastalıktan, bakımsızlıktan ve soğuktan çökerten temel sebep olmuştu.

11 Kasım 1914'te Osmanlı Hakanı'nın savaş iradesi yayımlanır.

14 Kasım'da, beş parçadan oluşan Cihat fetvası çıkar:

> "İslamiyete karşı düşman saldırısı olduğu ve İslam ülkelerinin ele geçirilip yağmalandığı, Müslüman nüfusun esir edileceği anlaşılınca, İslam Padişahı Hazretleri halkı askere çağırma şeklinde cihadı emrettiğinde, 'İnfiru hifafen...' âyet-i celilesinin güzel hükmünce bütün Müslümanlar için cihat farz olup genç ve ihtiyar, yaya ve atlı olarak her taraftaki Müslümanların malları ve bedenleriyle cihada koşmaları kesin farz olur mu?
>
> "Cevap: Olur."

Fetvanın ikinci parçası, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın egemenliği altındaki Müslümanların silaha sarılmalarının farz olduğunu bildirmektedir:

> "Dahi sözü geçen devletler aleyhine cihat çağrısı yaparak fiilen gazaya koşmaları farz olur mu?
>
> " Cevap: Olur."

Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi ve eski şeyhülislamlar, kazaskerler ve ünlü bilginlerden yirmi dokuz kişinin imzaladığı bu fetva, 13 Kasım 1914 Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler Dairesinde Padişah ve Meclis-i Mebusan'dan bir heyet huzurunda okunur. Ertesi gün Meşihat dairesinden alınarak Fatih Camii'ne getirilir ve Fetva Emini Ali Haydar Efendi tarafından okunarak, Padişah hatt-ı hümayunu ile dünyanın her yanındaki Müslümanlara Teşkilat-ı Mahsusa elemanları tarafından ulaştırılmaya çalışılır: Ayrıca, Müslümanlık hassasiyetlerini harekete geçiren, aralarında Şeyh Salih Şerif Tunusî'nin cihat hakkındaki yazısının da bulunduğu, çeşitli İslam dillerinde yazılmış broşürler ve Padişah fermanları da gidilen yerlerde dağıtılır:

> "Büyük devletler arasında savaş ilan edilmesi üzerine, her seferinde aniden ve haksız saldırılara uğrayan devlet ve memleketimizin haklarını ve varlığını fırsatçı düşmanlara karşı gerektiğinde savunabilmek üzere sizleri silah altına çağırmıştım. (Seferberlik ilanı)... Almanya ve Avusturya-Macar devletleriyle birlikte meşru menfaatlerimizi savunmak için silaha sarılmaya mecbur olduk. ... Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri

zalimane bir idare altında inlettikleri milyonlarca Müslümanın din işlerine ve yürekten bağlı bulundukları büyük Hilafetimize karşı hiçbir zaman düşmanca fikirler beslemekten uzak olmamıştır ve bize yönelik olan her bela ve felaketin sebebi ve harekete getiricisi olmuşlardır. İşte bu defa başvurduğumuz Büyük Cihat ile bir taraftan Hilafetimizin şanına, diğer taraftan devletimizin haklarına karşı yapıla gelmekte olan saldırılara İnşallahu taalâ sonsuza kadar son vereceğiz....

"Kahraman askerlerim,

"Din-i mübînimize, aziz vatanımıza kasteden düşmanlara açtığımız bu gaza ve cihat yolunda bir an evvel, azim ve kararlılıktan ve fedakârlıktan ayrılmayınız. Düşmana aslanlar gibi saldırınız. Zira hem devletimizin hem şerefli fetva ile davet ettiğim üç yüz milyon Müslümanın hayat ve varlığı sizlerin zaferinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullah'ta, huzur-ı Rabb'il-âlemîne tam bir vecd ve coşkunluk ile yönelmiş üç yüz milyon günahsız ve zulme uğramış mümin kalbinin dua ve temennileri sizinle beraberdir...

"Şehitlerimiz, evvel giden şehitlerimize zafer müjdesi götürsün, sağ kalanlarımızın gazası mübarek, kılıçları keskin olsun..." (Belen, *a.g.e.*, s.229-30)

Tabii ki, "Üç yüz milyon günahsız ve zulme uğramış mümin" ha deyince yürüyebilecek halde değildir; çok büyük çoğunluğunun, o günün şartları içinde Cihat fetvasından haberleri bile olamamıştır. "*O çağda İslam dünyası, bir mihrak etrafında savaş için organize olabilmesi şöyle dursun, bizzat savaş çağrısını gereği gibi duyuracak komünikasyon imkânlarından bile mahrum bulunmaktadır.*" (Prof. Dr. Mim. Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, Ankara 1991, s.24) O Müslümanların bir kısım okumuşları da, İngiliz, Fransız yahut Rus etkisi altına girmişlerdir. Bir kısmı yüz yıldır bu devletlerin propaganda ve kültür baskıları altında yaşamaktadır.

Cihat Fetvası bu şartlar altında bile, sözü geçen devletleri ürkütür; Osmanlıya karşı sert bir bildiri ile ve çeşitli yollardan, kara propagandaya dayalı bir savaş başlatırlar. Osmanlıya karşı savaşan Hint ve Afrikalı askerler üzerinde ne derece etkili olduğu bilinmese de, şöyle bir karşı propaganda yürütmüşlerdir:

"Halife bir avuç mütegallibenin elinde zebundur. Osmanlı İmparatorluğu'nda silahla hükûmet deviren ve adına İttihat ve Terakki denen bir grup zorba hâkimdir. Bunlar Padişahı, istemediği halde Almanya'nın yanında savaşa sokmuşlardır. Türkiye'nin menfaati, eski dostları İngiltere ve Fransa'nın safında savaşa girmek suretiyle korunabilirdi. İttihatçılar bu fırsatı kaçırmıştır. Halife Orduları zorla savaşa gönderilmeye çalışılmaktadır. Aslında böyle bir savaşta çarpışmaya hiç de istekli değillerdir. İslam âlemine düşen vazife, bu orduları mağlup ederek, Osmanlı İmparatorluğunu ve Hilafet makamını İttihatçı zorbaların elinden kurtarmak olmalıdır." (Philip H. Stoddard, *Teşkilat- Mahsusa*, s.43)

Hindistan'daki Hilafet Hareketi'nin öncüsü Muhammed Ali İngilizler tarafından tutuklanmış ve savaş içinde Şerif Hüseyin'in isyanı sağlanmıştır. Buna rağmen Hindistan'ın çeşitli yörelerinde Teşkilat-ı Mahsusacıların öncülüğünde irili ufaklı ayaklanmalar gerçekleşmiştir. (Öke, a.g.e., s.25 vd.)

Şunu da söyleyelim ki, Şerif Hüseyin 1916 yılında Osmanlı'ya isyan ettiğinde, sonuna kadar yukarıdaki İngiliz propagandasını aynen kullanmıştır. Ünlü Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Eşref Kuşçubaşı, Hayber'de yaralanıp Emir Abdullah kuvvetlerine esir düştüğünde, daha sonra Ürdün Kralı olacak olan Abdullah, kendisine aynı şeyleri söyler: *"....Ben gerek Enver Paşa Hazretlerine, gerekse Talat Paşa Hazretlerine hürmet ederim. Biz Hükûmete değil, İttihat ve Terakki'ye karşı savaş açtık."* Bu adam, Osmanlı Meclis-i Mebusanında milletvekilidir. (Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi,* Yayına Hazırlayanlar, Dr. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman, İstanbul 1997, s. 79)

İslam Halifesi'nin çağrısının, destansı yankıları da olur; sömürgeci devletler sömürgelerindeki asker sayısını ve tedbirlerini biraz daha artırmak zorunda kalırlar; ama bunun dünya savaşını etkileyecek fiilî sonuçları hemen alınamaz; etkisi zamanla ortaya çıkar.

Yapılan yayınlardan anlaşılmaktadır ki, bu savaşta, İslam dünyasındaki Hilafet duyarlıklarından Osmanlı'dan çok Almanlar ümitlenmişlerdir. Türkler için İslamcılık davası gütmek ve bu konudaki hassasiyetleri kullanmaya çalışmak doğaldır; esasen bu tutum, devletin kuruluş ilkesine uygun bir siyasettir ve savaş dolayısiyle keşfedilmemiştir. Türk önderlerinin bu yönde atacağı adımlar, yapacakları planlar, başarı şansı olmasa da anlaşılabilir tutumlardır. Ama Almanlar, sadece savaş başarıları için, güçlü bir araç olarak düşündükleri bu yönde plan üretmiş yahut Osmanlı Karargâhının planlarını heyecanla desteklemişlerdir.[30]

Bizim için dikkati çeken nokta şudur: Türk yazarlar, İran üzerinden Afganistan ve Hindistan'a inmek, buralardaki İslam halkı İngilizlere karşı ayaklandırmak yahut Kafkasya ile bağlantı kurup buradaki Türkleri ayağa kaldırmak gibi projeler söz konusu olduğunda, tereddüt etmeden Enver Paşa'yı hayalcilikle suçlar ve onun, kendi adına imparatorluklar kurmak gibi ihtiraslar peşinde olduğunu söylerler. Ziya Nur Bey'in bu tür yorumlar karşısındaki öfkesini anlamak gerekiyor. Ancak, asıl önemlisi, aynı yazarlarımızın, Almanya'nın bu tür hayallere olan ilgisini ve bu uğurda o kadar insan ve para harcamış olmasını, izlediği büyük politikaların bir

tezahürü olarak değerlendirmeleri ve Almanların Osmanlı'yı bu politikaları için basit bir araç gibi kullandıkları anlayışıdır. Orta Avrupa'dan kalkıp Kafkaslara girmeye çalışan Almanya büyük politikalar izlemiş olurken, Bakü'yü, kendi dininden ve cinsinden olan insanları kurtarmak uğruna savaşan Nuri Paşa'nın askerleri, Enver Paşa'nın hayalleri için dövüşüyorlardı! Olaylara ve tarihe kendi gözümüzden, millî duyarlıklarımızın, yararlarımızın ve kutsallarımızın belirlediği bakış açılarından bakamamak zaafından doğsa da, bu gafleti kabul edemeyiz.

Bir siyasi tarihçimiz diyor ki, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı yıkıldı; ama, bu cihat fetvası da İngiliz İmparatorluğunu bir daha toparlanamayacak biçimde çökertti.

30 Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, (Ankara 2006) kitabında bu yöndeki Alman harcamalarını anlatır.

Fedailer Birliği yahut Teşkilat-ı Mahsusa

OSMANLI İmparatorluğunda ünü çok yaygın olan, fakat mahiyeti hakkında hemen hiçbir bir şey bilinmeyen haber alma teşkilatı, Sultan Hamit'in Yıldız Teşkilatı'dır. Bu teşkilatın, iç istihbarat konularında Abdülhamit düşmanlarının korkulu rüyası olduğu, zaman zaman mübalağalı olarak anlatılsa da yapısı ve işlevleri hakkında ilave hiçbir şey söylenmez; karalama kabilinden anlatılan jurnalcilikler de, bu konudaki esrar perdesini kalınlaştırır.

Sultan II. Abdülhamit Han'ın, Yıldız Teşkilatı'nın aynı zamanda dış istihbarat konularında çalıştığı söylenebilir. O'nun dış politika başarılarının, bu istihbarat çalışmalarına dayandığı ifade edilmiştir. Rus büyükelçiliğinin baş tercümanı Maksimof, Sultan Hamit'in adamı olarak çalışmış; Sultan Hamit, kendisine bombalı suikast düzenleyen Belçikalı Joris'i affederek hizmetinde kullanmıştır. Türkolog olarak ün yapmış bazı İngiliz servis mensuplarının aynı zamanda Sultan Hamit için çalıştıkları hakkında bilgiler vardır. Bu Padişah'ın, büyük devletlerin çıkar çatışmalarını ve gizli anlaşmalarını dengeleyerek, Devletin dış siyasetini başarıyla yürüttüğü düşünülürse, bu başarıyı sadece onun zekâsına değil, aynı zamanda iyi bir haber alma çalışmasına bağlamak gerektir. Bunu sağlayan teşkilat da, büyük bir ihtimalle, yapısı hakkında hiçbir şey bilmediğimiz Yıldız Teşkilatı'dır.

Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar İçişleri Bakanlığı ve Ordunun birer haber alma teşkilatı varsa da Meşrutiyet yahut Sultan Hamit'ten sonra dağılmış olan Yıldız Teşkilatı'nın yeri boş kalmıştır. Muhtemelen bu ihtiyacın yakından hissedilmesi üzerine, iç-dış istihbarat yapmak, karşı propagandalar yürütmek, gerektiğinde askerî ve yarı askerî hareketlerde bulunmak üzere Teşkilat-ı Mahsusa kurulur. Teşkilatın Enver Paşa tarafından kurulduğu ve ona bağlı olarak çalıştığı, raporlarını da Başbakan ve Savaş Bakanı'na verdiği bilinmektedir. Bazı bakan ve yüksek rütbeli

subaylar bu örgütün varlığından haberdar olsalar da yapı ve çalışmaları hakkında fazla bir şey bilmezler. Bu bakımdan Teşkilat-ı Mahsusa'nın tam bir gizlilik içinde çalışmalarını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Kuruluş tarihi hakkında farklı iddialar vardır; Mustafa Balcıoğlu, Genel Kurmay arşivlerine dayanarak 17 Kasım 1913'te kurulduğunu söyler. (Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete,* Ankara 2004, s.2) Enver Paşa, bu tarihten bir ay kadar sonra Savaş Bakanı olmuştur. Ergun Hiçyılmaz, Teşkilatın isim babasının veteriner Miralay Rasim Bey olduğunu ve kuruluşun Sultan Reşat Han tarafından onaylandığını yazar. (Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa,* İstanbul 1996, s.47-48)

Bu teşkilatın en ünlü simalarından Eşref Kuşçubaşı, fiilen var olan bu örgütün 1911-14 arasında Teşkilat-ı Mahsusa olarak isimlendirildiğini, "Fedai Zâbitân", "Umur-ı Şarkiye" gibi isimlerle anılan grupların hep aynı nüve olduğunu söyler. (Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa,* İstanbul 2003, s.54) Bu düşünce esasta doğru olsa da, mesela Trablusgarp'a giden subay ve sivil gönüllülerin bir örgüt yapısı içinde olmadıkları, özel bir yönetim ve malî yapıya sahip bulunmadıkları bilinmektedir. Trablusgarp'taki mücadele de askerî teşkilatlanmaya dayanır. Ancak, İkinci Balkan Savaşı ve Edirne'nin kurtarılışında Teşkilat-ı Mahsusa açık olarak görülür ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni kurar.

Bu teşkilatın öncesini, Eşref ve Sami Kuşçubaşı kardeşlerin Hicaz'da iken, Sultan Hamit'e karşı kurdukları bir gizli örgütlenmeye bağlama düşüncesi de olmakla birlikte, Enver Bey'in, daha ilk görev yıllarında Selanik yahut Manastır'da, yabancı devletlerin propaganda ve istihbarat çalışmalarına karşı kurduğu ve başına amcası Halil Bey'i getirdiği karşı istihbarat teşkilatının öncül olma ihtimali daha yüksektir. (Hanioğlu, *a.g.e., 3. mek*.; Enver Bey, bu mektubunda, bir karşı istihbarat teşkilatı kurduğunu söylemektedir.)

Teşkilat, parçalanmakta olan Osmanlı'yı yaşatabilmek için, kendi canlarını pervasızca ortaya koyabilen serdengeçti asker ve sivillerin toplandığı bir bünyeye kavuşmuştur. Bunun için de, hem İslam Birliği, hem Türk Birliği fikrine hiçbir çelişkiye düşmeden sahip çıkmışlardır. Osmanlı Devleti'nin güvenliği için gerekli iç ve dış istihbaratı sağlamak, İslam ülkelerinde Hilafet çevresinde İslamcılık şuurunu güçlendirmek, sömürgeci Avrupalı güçlere karşı ruhî bir direnç oluşturmak ve savaş zamanında

buralarda ihtilaller çıkarmak, yine savaş sırasında düşmanı yan ve arkalardan vuracak çeteler oluşturmak, ikmal kaynaklarını vurmak, düzenli ordunun giremeyeceği gizli ve açık eylemleri yürütmek görevleri arasındadır.

Teşkilatın son başkanı Albay Hüsamettin Ertürk şöyle anlatır:

> “Bu teşkilatın gayesi, bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak, bu suretle Panislamizme ulaşmak, diğer taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da Pantürkizmi gerçekleştirmektir. Enver Paşa’nın bir yandan Emirî Efendi’nin İttihat ve Terakki programındaki Panislamizminden, diğer taraftan da Ziya Gökalp’in Pantürkizminden ilham aldığı muhakkaktır.” (Semih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası, *Hüsamettin Ertürk’ün Hatıraları*, İstanbul 1996, s.105)
>
> “Bu birliği meydana getirmek için Umumî Harbin başlangıcından itibaren Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Bingazi, Afrika Merkezi, Mısır, Habeşistan, Sudan, Zengibar, Somali, Malay Adaları, Açe Adaları, Belucistan, Afganistan, Çin, Türkistan-ı Rus, Hive, Kuzey Rusya, Kuzey Kafkasya, ve Azerbaycan, Güney Kafkasya, Moğolistan, Kırım, Arnavutluk, Trakya ve Makedonya gibi çevrelerde ruhları uyandırmak, İslamın parçalanan, dağıtılan ruhunu yavaş yavaş canlandırmak, devletimizin Avrupa’daki siyasi önemini artırmak, Avrupalıların savaştan önceki planlarını suya düşürmek” bu teşkilatın görevlerinden olarak sayılmıştır. (Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyete*, Ankara 2004, s.3)

Cihat ve İslam Birliği gibi teşkilatın temel fikirleri, Osmanlı devlet ve aydınlarının tabiî yönleri olmakla birlikte, Almanya’nın da Kafkaslar, Mısır ve Hindistan gibi Müslüman ülkelerde çıkacak ayaklanmalardan çok ümitlendiği, hatta bu fikirlerin doğrudan Alman genel karargâhı tarafından üretildiği yolunda iddialar vardır. (Philip H. Stoddard, *a.g.e*., s.19 vd.) İslam düşünce ve inanış biçimini yeterince değerlendiremeyen yabancı kaynakların bu iddialarının tartışılacak fazla bir yanı yoksa da, bu politikaları güden Enver Paşa’nın, pek de hayalci olmadığına bir işaret sayılabilir. Ayrıca, bu çalışmaların Kuzey Afrika’da ciddi boyutlarda etkili olduğu ve Hindistan’da Hilafet Hareketi yoluyla İngilizleri baskı altına aldığı da bilinmektedir.

İlk başkanı Yarbay Süleyman Askerî olan (17 Kasım 1913-14 Nisan 1915) Teşkilat’ta asıl nüveyi Osmanlı subayları oluşturmaktadır; merkezde şubeler (Hindistan-Afganistan ve Arabistan Şubesi, Rumeli Şubesi, Doğu Şubesi, Afrika Şubesi gibi) ve masalar (Arabistan Masası, Afgan Masası, Hindistan Masası gibi) şeklinde teşkilatlanmış, taşrada ise hücre ve ajanlar şeklinde çalışmıştır. Ayrıca merkezde, bütün İslam ve Avrupa dillerinde telif

ve tercümeler yapan bir Tercüme Şubesi vardır. Bu teşkilatta, Bahattin Şakir ve Kara Kemal gibi İttihat Terakki'nin önde gelen liderlerinden, daha sonra devlet kurucusu yahut başkanı olmuş düzeyde Müslüman pek çok ünlü isim hizmet sunmuştur. Eşref Kuşçubaşı bunların sayısının altı yüzü geçtiğini söyler. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat, zaman zaman Alman istihbaratıyla işbirliği yapmıştır. Philip H. Stoddard, 1916 yılında teşkilat mensupları sayısının 30.000'i bulduğunu ve bunların genellikle doktor, mühendis, subay gibi uzmanlardan oluştuğunu yazar. (Stoddard, *a.g.e*., s.59)

Teşkilatın ikinci başkanı, Süleyman Askerî'nin vefatı üzerine bu göreve getirilen, hukuk doktoru Tunuslu bir Türk olan Ali Bey Başhemba'dır. Genç yaşında (39) vefatına kadar bu görevi yürütmüştür. (24 Mayıs 1915-31 Ekim 1918) Son başkan, Albay Hüsamettin Ertürk'tür.

Fethi Okyar Teşkilat-ı Mahsusacıların kadro halinde Trablusgarp'a gittiklerini söyler.

> "İleride göreceğimiz üzere Enver Beyi iki derece terfi ile Savaş Bakanı yapan onlardı. Asıl varlıklarını, aralarına devrin tanınmış fikir adamlarını, şairleri, sanatçıları, kalem erbabını da alarak Birinci Dünya Savaşı içinde gösterdiler. Tuttukları yol, hatta benimsedikleri gayelerin uygulama kabiliyeti tartışılabilir, fakat samimiyet ve fedakârlık olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın manevi mirası gelecek kuşaklara örnektir." (Okyar, *a.g.e.*, s.199)

Teşkilat-ı Mahsusa mensupları savaş öncesi ve içinde Yemen'den Hindistan'a, Kâşgar'dan Makedonya'ya, Kafkasya'dan Afrika'da Darfur'a kadar her yerde olmuş ve kendilerine verilen görevleri yerine getirmek için uğraşmışlardır. Üç yüz ile beş yüz kişilik Teşkilat fedai grupları Filistin-Suriye ve Irak cephesine gönderilmiştir. Savaş zamanında Teşkilat insan kaynağı olarak, askerlerin dışında, hapishanelerdeki mahkûmlardan, aşiretlerden, askerlik yaşını geçmiş yahut henüz gelmemiş gençlerden de yararlanmıştır. Bu gruplardan savaşçı birlikler kurmuş, bir kısmını da işçi taburları halinde örgütleyerek cephe gerisinde çalıştırmıştır. Yine savaş sırasında, ordunun maneviyatını yükseltmek üzere oluşturulan bir Mevlevi taburu 4. Ordu için Şam'a, bir Bektaşi birliği de Doğuya gönderilmiştir. Dağa çıkmış Topal Osman Çetesi, Veysel Bey Çetesi gibi kuvvetler ikna edilerek mücadeleye sokulmuştur.

Mahalli gönüllülerden ve yukarıda işaret edilen kaynaklardan kurulan çetelerin başında, kaideten Teşkilat mensubu subaylar bulunmuştur. Asker yahut sivil, Teşkilat'ın kurduğu birlikler, genellikle hudut bölgelerinde ve

düşman arkalarında uğraştıkları için kendi komutanlarının insiyatifleri ile hareket etmiş, bu da düzenli kuvvetlerle zaman zaman anlaşmazlıklara yol açmıştır. Ayrıca, düzenli birlikler kadar disiplinli olmadıkları için yer yer halkın ve ordunun şikâyetlerine yol açan davranışlar sergilemişlerdir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın iç politika endişeleriyle kurulduğunu da ileri sürenler olmuşsa da, (Arif Cemil, *1. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul 2007, s.9 vd.) bu yönde kullanıldıklarına dair bir olay yahut işaret yoktur. Teşkilat çalışmalarına şu veya bu şekilde katılanların genellikle İttihatçılar olduğu söylenebilir. Örnek olarak Doğu Cephesinde Erzurum bölge sorumlusu Dr. Bahattin Şakir Bey, yerli halktan ve eşraftan geniş ölçüde –malî kaynak, haber alma, çeteye katılma- yararlanmıştır. Teşkilat ilçelere kadar yayılmıştır. Erzurum'dan çevre ilçe kaymakamlıklarına gönderilen telgraflarda şöyle denilmektedir: *"3. Ordu Komutanı paşanın tasvibiyle, Dr. Bahattin Şakir Beyin başkanlığında askerlik çağına dahil olmayan gençlerle, çağı geçmiş ama zinde yaşlılardan bir İslam milis birliği kuruluyor. ... Ona göre gizlice ve dağdağasız bir şekilde işe başlayınız ve peyderpey sonucu bildiriniz."* (Cemil, *a.g.e*., s.44-45) Dr. Bahattin Şakir Doğu cephemizde savaş başlamadan bir süre önce Talat Bey'e gönderdiği raporda *"Bir haftadan beri Narman ve Hasankale teşkilatımızı denetliyorum. Günden güne büyüyen teşkilatımız için çok ümitliyim. Denedik, her yerde yapılan baskınlarda Rus kuvvetlerini bozduk. Şimdiye kadar binden fazla koyun, dört yüze yakın sığır ganimet"* aldıklarını söyler. Büyüklü küçüklü bir çok çete de Rus hududunu geçmiş olarak çalışmaktadır. İdris Bey Çetesi, Sabit Bey Çetesi, Emir Aslan Bey Çetesi, Maksut Kaptan Çetesi ve Ali Pehlivan Çetesi Sarıkamış-Batum arası hatlarda görev yapmaktadır. (Cemil, *a.g.e*., s.48)

Başkumandan Vekili Enver Paşa 3'üncü Ordu'da bir Gözetleme Yerinde.

Gnkur.ATASE Bşklığı Arşivi Fotoğraf Koleksiyonu, Birinci Dünya Harbi (BDH) Albüm No: 5., Fotoğraf No: 15

Osmanlı Savaş Cepheleri

BİRİNCİ Dünya Savaşı'nın, Osmanlı sınırlarındaki ilk ateşi, Doğubayezıt'ın kuzey hududundan gelen Rus saldırısı ile parlar; Kafkas cephesi açılmış olur. Kars ve Ardahan 93 Savaşından beri Rusların elindedir. İlk hamlede Kars'tan yürüyen Rusyalı, Eleşkirt ve Pasinler'e iner. Rus kuvvetleri Osmanlı'dan 42 tabur, 90 süvari bölüğü ve 94 top fazladır.

Üçüncü Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, Erzurum'a çekilerek bir savunma hattı tutmak kararındadır. Ancak, Genelkurmay'dan, Köprüköy'de Aras'ı geçmiş olan düşman üzerine yürümesi emri gelir. 7-9 Kasım günlerinde Köprüköy vuruşmalarında Rus kuvvetleri Aras'ın ötesine, sırtlara atılır. 12 Kasım'da başlayan yeni bir hareketle düşman birlikleri bozularak, çekilmeye zorlanır. Ancak, Osmanlı birliklerinde ikmal zorlukları olduğundan düşman gerektiği gibi takip edilemez. 16-17 Kasım günü Köprüköy'den bir günlük mesafede, Horasan'ın üstünde, Azap mevkiine çekilmiş olan Rus kuvvetlerine saldırılır. Azap'taki çarpışmaları da Türk birlikleri kazanır; ancak, iyi keşif yapılamadığı, irtibatlar kurulamadığı için düşmanın çekilmesi değerlendirilemez. Bu sırada, ordusuna moral vermek üzere Sarıkamış'a gelmiş olan Rus Çarı, Osmanlı keşif kolunun yanından geçer; keşif kollarına zorunlu olmadıkça ateş etmemeleri emri verildiği için, Çar hayatını kurtarmış olur yahut esaretten kurtulur.

Azap'taki vuruşmayı da ordumuzun kazanmasına rağmen, Alman kurmay başkanının da etkisiyle ve Rusların yeni takviye birlikleri almakta oldukları düşüncesiyle ordu komutanı Hasan İzzet Paşa birliklere geri çekilme emri vermiştir. Bu emir asker ve subaylar üzerinde büyük ruhî sarsıntı yaratmıştır.

Enver Paşa Batum'a asker çıkartıp, Sarıkamış çevresindeki Rus birliklerini, daha fazla kuvvetlenmeden imha ederek, Rusya'yı güneyden

sarmak ve Kafkaslar, İran, Afganistan ve Türkistan'daki Teşkilat-ı Mahsusa'nın harekete geçirmeye çalıştığı yerli Türk kuvvetleriyle irtibatlanarak Rusya'yı çökertmek emelindedir. Bu noktalara kadar gelinebilirse, Afganistan üzerinden Hindistan'daki İngilizlere de baskı yapılabilecektir. Ancak Karadeniz'deki donanma üstünlüğü şüpheli olduğu için, Batum'a kolordu gönderilmemiş, Arhavi'ye Stange Bey komutasında bir alayla iki batarya gönderilmekle yetinilmiştir. Stange Bey'e, 24 Aralık'ta Oltu'da X. Kolordu'ya katılacak biçimde hareket etmesi emri verilmiştir.

İlk hareket olarak Köprüköy önlerine kadar sokulmuş olan Rus kuvvetlerinin burada çevrilip imhası düşünülmüştür. Ancak, 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın fazla tedbirli davranması ve savunmaya dönük tutumu, istenen sonucun alınmasını engellemiştir. Köprüköy önündeki kuvvetlerimize *"verilen emir, düşmanı Köprüköy doğusunda çevirmek, kuşatmaktır. İşte doğuda ve Sarıkamış dramının son perdesi kapanıncaya kadar, bu çevirme ve kuşatma imkânına inanışı, Enver Paşa'dan 3. Ordu kurmaylarına kadar herkese hâkim olmuştur."* (Aydemir, *a.g.e.*, c.III, s.122)

Bölgenin sivil ve askerî yöneticilerinden gelen bilgi ve değerlendirmeler Sarıkamış çevresindeki Rus birliklerinin zayıf olduğunu bildirmektedir. Genelkurmay'da başkan yardımcılığı yapan Hafız Hakkı Bey, kışın yapılacak bir saldırıya karşı çıkmakta ve bahara kadar beklenmesini, bu süre içinde Rusların kendi batı cephelerinde burunlarının biraz daha sürtüleceğini, o zaman Doğuda saldırıya geçilmesini savunmaktadır. Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, *"Böyle yaparsak, evvela bu kışın askerin önemli bir kısmını terhis ederiz. Ordu ve millet ezilmez. Sonra bu kış Ruslar epeyce ezilir... Ancak Kafkas Dağları açılınca, o istikamette taarruza geçmeliyiz."* Fakat Enver Paşa, Rusların bu cepheye kuvvet kaydırması ihtimaline karşı, süratle harekete geçmeyi tercih etmiştir.

Enver Paşa çok güvendiği Hafız Hakkı Bey'i arazi incelemelerinde bulunmak üzere Erzurum'a gönderir. Albay Hafız Hakkı Bey buradaki incelemelerinden sonra fikrini değiştirir ve düşünülen kuşatma hareketinin yapılabileceğini İstanbul'a bildirir.

Hafız Hakkı Bey, *"Karar sahibi, genç, çalışkan, bilgili, kendine güveni olan, ateşli bir komutandır."* Liman Von Sanders Paşa onu şöyle

değerlendirir: *“Türk genelkurmayının seçkin şahsiyetlerinden biridir. Enver’in harîs bir rakibi sayılır. Büyük zekâya ve sürat-i intikale sahiptir. Kararını hemen ortaya koymaz; ileri sürülecek itiraz ve düşüncelere karşı bir cevap ve fikir saklar. Bende, doğunun iyi yetişmiş tipik bir temsilcisi intibaı uyandırmıştır.”*

Albay Hafız Hakkı Bey, Tuğgeneral Enver Paşa’nın sınıf arkadaşı ve kurmay okulunda okul birincisidir. O da, Enver gibi Saray’a damattır; damad-ı şehriyarîdir. Ve, henüz iki aylık evli iken cepheye gelmiştir; general olacak ve burada şehit kalacaktır.

Hafız Hakkı Bey Erzurum’a geldiğinde, Ordu komutanının verdiği çekilme emrinden ötürü herkes şaşkınlık içindedir; kazanılan bir savaştan sonra niçin geri çekilmişlerdir? O, *“selam-ı şahane ve dua-yı padişahî”*yi askere bildirdikten sonra, Kafkasya’ya taarruz için hazırlıkları başlatmıştır. Anlatılanlara göre, hem orduya, hem de halka yeni bir can gelmiş. Miralay Şerif İlden şöyle söyler:

> “Kışın şiddetine bakmayarak kadınlar ve çocuklar, güle oynaya Erzurum’a kadar sırtlarında ve kucaklarında cephane taşıyacak kadar gayret gösterdiler ve bu toprağın en büyük ve hakiki sahiplerinin ancak kendileri olduğunu tahammülsüz fedakârlıklarla ispat ettiler... Halkın yardımlarından elde edilen 15-20 bin kat fanila, çorap, çamaşır gibi eşya Erzurumlular tarafından orduya verildi. Bu yardımlar sonucunda orduya neş’e ve direnç geldi.” (İlden, *a.g.e.*, s. 169)

3. Ordu kurmaylarının kuşatma fikrinde ısrarları anlaşılabilir bir tavırdır. Bir kere, başarılabilirse kesin sonuç alınmış olacaktır. İkinci olarak, bu hareket, Rus birliklerinin yeni takviye kuvvetleri almalarına imkân bırakmadan yapılacaktır. Hareket başarılamayınca, Enver Paşa bizzat Erzurum’a gelerek, aynı kuşatma hareketinin ikinci hamlesi olarak Sarıkamış hareketini yönetecektir.

3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa Erzurum'da atış talimi yaparken; yanında Erzurum Valisi Tahsin Bey.

Söz ne kadar uzatılırsa uzatılsın, sonuçta Sarıkamış hareketinin zaafının, ikmal bozuklukları ve kış şartlarındaki doğal şartlar olduğu noktasına gelinecektir. Bu iki noktanın, ordumuzun felaketine yol açtığı kesindir. Harekete karar verilen günlerde iyi olan hava şartlarının, hareket günlerinde kötüleşmesi bir şanssızlıktır. İkmal için Karadeniz'den Trabzon'a gelmekte olan gemilerimiz, Zonguldak açıklarında Rus savaş gemilerince yakalanarak batırılmıştır. Deniz yoluyla Batum'a bir kolordu çıkarılması düşünülürken, deniz yolunun tehlikeye girmesi üzerine sadece bir alaylık Stange Bey müfrezesi Arhavi'ye gönderilebilmişti.

3. Orduya bağlı mevcut üç kolordunun giyim-kuşam işi, çevre vilayetlere salma yapılmış; ancak, bu teşebbüsten de istenen sonuçlar alınamamıştır. Bu durumda, ordu hiçbir hareket yapmasa da oturduğu yerde aynı sıkıntıları yaşayacaktı; aynı soğukla, gıdasızlıkla, giyimsizlik ve hastalıkla eriyecekti. Birkaç ay savaşsız yatan orduda ise moral durumunu ve kaçak sayısını tahmin etmek zor değildir. Görülüyor ki, sorun daha derindedir. Bu yüzden Enver Paşa, geriden aylar sürecek ve sonucu belirsiz bir ikmali beklemek yerine, bir kuşatma-baskın hareketi ile Sarıkamış'ı ele geçirip Rusların çevredeki silah ve erzak depolarına ulaşmayı düşünmüştür. Erzurum'da orduya yayımladığı beyannamede şunları söyler:

> "Askerler! Hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarığınızın, sırtınızda paltonuzun olmadığını da gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Yakın zamanda saldırıya geçerek Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nan ü nimete

kavuşacaksınız. Âlem-i İslamın bütün ümidi, sizin son bir himmetinize bakıyor."

Sarıkamış kuşatma hareketi hakkında Hafız Hakkı Paşa da Enver Paşa ile aynı anlayışı paylaşmaktadır:

> "Yegâne maksadımız Rusları ters cephe ile savaşa zorlamaktır. Ruslar çekilmeyi başarırlarsa, maksadımız kayboldu demektir. Ben X. Kolordu ile Sarıkamış'tan onların tepelerine ineceğim. Rusları yendik mi, mahvettik demektir. Bunun tersi, bizim için de aynıdır. Kürdün dediği gibi, ya herro, ya merro!"

Hafız Hakkı Paşa bu düşüncesini IX. Kolordu komutanı Ahmet Fevzi Paşa'ya anlattığında, şu cevabı verir:

> "Bu manevra nazarî olarak gayet mükemmeldir. Şu şartla ki, kolorduların ellerinizle haritada hareket ettiği gibi seri ve emniyetle harekete muktedir olmaları şarttır. Halbuki, bu mevsimde hudut dağlarında çabuk hareket edebileceklerini zannetmiyorum." (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı,* s.196-7)

Bütün bu şartlar ortada iken, Sarıkamış hareketini sadece Enver Paşa'nın gözü karalığına bağlamak ne ölçüde doğrudur? Gerçekten de böyle tehlikeli bir kuşatma hareketine ancak, kendisi de askeriyle birlikte Allahuekber dağlarının kar çukurlarında yatabilen, Enver Paşa ve Hafız Hakkı gibi askerler karar verebilirlerdi. Ama, onları bu karara götüren askerî stratejinin zorunluluklarını da unutmamak gerekir. Öyle ki, daha önceki 1825 ve 1877 (Doksan üç) Rus savaşlarından da bilinmektedir ki, Sarıkamış'tan yürüyecek hazırlıklı bir Rus ordusunu Osmanlı kuvvetlerinin durdurması imkânı yoktur. Bu demektir ki, Doğu cephesinden Anadolu daha ilk hamlede açık kalacaktır. Tek şans vardır, o da Sarıkamış çevresindeki Rus kuvvetlerini, Kars Kalesi'ne sığınmalarına fırsat bırakmadan kuşatıp, imha etmek. Ve, 93 Savaşında da en önemli direnç noktamız olan Küçük Yahni-Büyük Yahni hattını tutmak. Nitekim Hafız Hakkı Paşa, bu hareketin başarılamaması halinde durumumuzu açıkça ifade etmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ordusu, bütün başarılarını bu hat üzerinde göstermiş, neredeyse Rusları çekilmeye mecbur edecekken, kendisi çekilmeye başlamıştır. Mehmet Arif Bey, bu çekilişi anlatırken, *"Düşman, düşmanın halinden bilmez. Eğer biz biraz daha direnebilseydik, Ruslar çekilmeye başlıyordu."* der. Bu mevkiler Kars'ın doğusundaki en önemli askerî noktalardır.

Doğu cephesinde bir yandan da, Teşkilat-ı Mahsusa’nın gönüllü birlikleri, önemli noktalardaki şehir ve kasabaları baskınlar yaparak ele geçirmektedir.

3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa’nın, bozulan Rus kuvvetlerini takipteki başarısızlığı ve hiç yoktan denilebilecek şartlar altında orduyu geri çekme emri ve arkasından yaşanan ikmal bozuklukları, büyük heyecanlarla savaşa hazırlanmış olan askerin moralini bozmuştur. Yarbay Şerif Bey, geri çekilen birliklerin komutanlarının ruhî çöküntüsünü anlatır: *“Hasan İzzet Paşa’nın kurmayları şaşkınlık içindeydiler; Orduyu yerinden kıpırdatmak için bu kurmaylarda artık ne niyet, ne de cesaret kalmıştı.”* General Fahri Belen, 3. Ordu komutanının bu tutumuyla, Başkomutan Vekili Enver Paşa’yı *“zihnen adeta iğfal ettiğini”* söyler. Ordu komutanına artık güvenemeyen Enver Paşa, bizzat Doğu Cephesine hareket eder.

Başkumandan Vekili Enver Paşa Adapazarı Fabrikasının Açılış Töreninde.

Gnkur.ATASE Bşklığı Arşivi Fotoğraf Koleksiyonu,Birinci Dünya Harbi (BDH) Albüm No: 9., Fotoğraf No: 198

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı

OSMANLI 3. Ordusu 118.000 civarındadır. Sarıkamış çevresindeki Rus kuvvetlerinin ise, yedekleriyle birlikte 100.000'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu, Rusların doğu cephesinde en az kuvvet bulundurdukları zamandır. (Gen.Kur. ATASE Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı,* c.1, s.385) Üç kolordudan oluşan 3. Ordunun, X. Kolordusu Aras nehrinin kuzeyinde ve iki Nizamiye Süvari Fırkası da nehrin güneyindedir. IX. Kolordu Hasankale'nin kuzeyinde, XI. Kolordu ise Tortum'da toplanmıştır.

Başkomutan vekili Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'nın çekilme isteği üzerine aynı zamanda 3. Ordu komutanlığını üstlenmiştir. İzzet Paşa, Enver Paşa'ya, yapılan hazırlıkların bu plan için yeterli olmadığını, hareketten vazgeçilmesini, aksi halde kendisinin "hareketi yönetecek durumda olmadığını" beyan ederek komutanlıktan affını istemiştir. Naciye Sultan'a yazdığı mektupta şöyle söyler:

> "3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa orduyu bundan böyle yönetmek için kendisinde cesaret göremediğini söylüyor. Akşamki telgrafından bunu anlayınca, bugün hemen buraya, karargâha geldim (Köprüköy). Hepsini itiraf etti. Bunun üzerine kendisini derhal emekli etmek gerekirdi; fakat, vazgeçtim. Şimdilik İstanbul'a göndermekle iktifa ettim." (İnan, *a.g.e.,* s.190)

Enver Paşa 6 Aralık 1914 günü orduya ilk taarruz emrini yayımlamıştır:

Genel Kurmay ATASE Başkanlığının yayımladığı esere göre planın esası şudur:

> "3. Ordu, biri zayıf biri kuvvetli olmak üzere iki gruba ayrılacak; zayıf grup, Rusların Aras nehrinin iki yanından Erzurum doğrultusunda yapacakları taarruzları önlerken, diğer kuvvetli grup, Rus mevziinin kuzey yan ve gerisine derin ve kuşatıcı bir taarruz yapacaktı. Bu maksatla XI. Kolordu ile 2. Nizamiye Süvari Tümeni düşmanı cepheden durdururken, IX. Kolordu Pitkir-Çatak doğrultusunda düşmanın

kuzey kanadını kuşatacak ve X. Kolordu da Oltu üzerinden Bardız-Sarıkamış doğrultusunda Rus mevzilerinin gerilerine düşecekti. Artvin bölgesinde bulunan Ştange Bey birliği ile sınır birlikleri ve diğer özel milis kuvvetleri Olur-Şenkaya üzerinden Oltu-Vartanik doğrultusunda ilerleyerek X. Kolordunun harekâtını kolaylaştıracaktı." (ATASE, *a.g.e.*, s.355)

* * *

Savaşın gelişmelerini çok kısa çizgilerle ve Enver Paşa'nın yanından izleyelim.

22 Aralık 1914'te harekât başlar. Enver Paşa, Koşa'ya, oradan Hahor'a geçer. İlk günden itibaren birlikler arasında haberleşme bozuklukları ve keşif hareketlerinde aksamalar olur. Birlikler karşılaştıkları Rus kuvvetlerini geri atarak ilerler; Ardoz ve Yeniköy'e girilir, Narman alınır. IX. ve X. Kolordular arasında bağlantı kesilir. XI. Kolordunun ileri harekete geçen birlikleri karşısında Ruslar dört kilometre kadar geri çekilerek teması keserler. Kolordunun takip edip sürekli teması sağlaması ve bu birlikleri karşısında tutması gerekirdi.

Sarıkamış Rus kuvvetleri bir kuşatma hareketine ihtimal vermemektedir.

23 Aralık. Ele geçirilen Rus esirlerinden, düşman birliklerinin, yanlarındaki Ermeni çeteleriyle birlikte geri çekilmekte oldukları haberleri alınır.

Türk birlikleri ilerlemektedir; ancak, Kolordular arasındaki bağlantı kesiktir. Her yan karla örtülü ama hava açıktır. X. Kolordu Oltu'ya girer; çok sayıda esir, dört top ve dört makineli tüfek ele geçirilir. Ciddi bir ikmal merkezi olan Oltu, komutanların gerekli önlemi almaması sebebiyle askerimiz tarafından yağmalanır. Çok üzücü bir gün yaşanır.

Birlikler arasındaki bağlantısızlık ve sis bir felakete yol açar; Oltu boğazında karşılaşan 31. ve 32. tümenlerimiz birbiriyle savaşmaya başlar. Teğmen Rasim Bey'in fark etmesiyle daha ileri boyutlara varmadan çatışma durdurulur.

Sarıkamış grubu Rus kuvvetleri XI. Kolordu üzerine çekilmiş, üslerinden uzaklaştırılmıştır; plan yürümektedir.

24 Aralık. Ruslar şüphelenmekle birlikte, henüz kuşatma yapılacağı kanaatinde değillerdir.

Enver Paşa ve karargâhı, IX. Kolordu ile birlikte Bardız'a (Gaziler) doğru hareket eder. Yollar dar, karlı ve kaygandır; yürümek son derece yorucu olmaktadır. Enver Paşa askerin önündedir. Birlikler artık yürüyemeyecek hale geldiğinde onları Terpenik köyünde bırakır. Sonrasını kurmay başkanı Şerif Bey şöyle anlatır: *"Beş on karargâh atlısını önüne ve tüm kurmaylarını arkasına takarak, hiç bilmediği ve tanımadığı bu yalçın arazide, karanlıklar içinde Bardız'a doğru başını aldı gitti. Eğer yol üstünde tesadüfen beş on özverili Rus bulunsaydı, tüm karargâhı canlı veya cansız kökünden koparıp atması işten sayılmazdı. Yol o kadar sarp bir boğazdan geçer ki.... Bu geceki hedefleri olan Bardız'a girerken, karşılarına iki Rus nöbetçisi çıksaydı, bu karanlık gecede ne olacaktı? Bu paşalar, beyler nereye döneceklerdi? Ben size cevap vereyim: Enver, mahvolurdu da geri dönmezdi. Kesinlikle beş-on karargâh süvarisiyle gece hücumu yapmaya kalkışırdı."* (İlden, *a.g.e,* s.131)

Enver Paşa'nın sınır tanımayan gözü karalığı bazı subayları da korkutmaktadır.

Bardız'a yaklaştıkları sırada rastladıkları bir köylü, 29. Tümenin buradaki Rus birliğini geri atarak Bardız'a girdiğini haber verir. 28. Tümen ve şiddetli bir tipide epeyce kayıp veren 17. Tümen de Bardız'a ulaşırlar.

Enver Paşa'nın kişiliği ile ilgili bir hatırayı da, başyaveri olan Kâzım Orbay'dan[31] dinleyelim: *"Enver Paşa başkomutan vekili ve ordu komutanı olarak, arkada ve harekâtın bütününe hâkim olması gereken bir noktada kalamıyordu. Bir defasında yine atlara bindik. İlerledik. Kolordu karargâhını geride bıraktık. Sonra cephe istikametinde Tümen karargâhını da geçtik. Bir süre sonra Alay cephesine vardık. Ama, orada da durmadık. Hep ilerliyorduk. Taburlar ve ateş sahası içindeydik. Bronzar Paşa beni boyuna sıkıştırarak, Enver Paşa'yı uyarmamı istiyordu. Ben bunu yapamazdım. Ben yaverdim ve o kadar. Ama, Enver Paşa daha da ilerledi. Tehlikenin tam içinde idik. Bronzar Paşa her adımda ısrarlı uyarılarını tekrarlıyordu. Ben de ona, bu uyarıları kendisine yapmasını söylüyordum. Fakat, o da Paşa'ya bir şey söylemekten çekiniyordu. Bu gibi sahneler daima tekrarlanıyordu."* (Aydemir, *a.g.e.,* c.3, s.142) Enver Paşa, bu harekâtta bütün subaylara askerin önünde olmalarını emretmiştir.[32]

Askerî birlikler erimekte ve aralarında bağlantı kurulamamaktadır. Kolordular kendi başlarına, verilen genel taarruz planını uygulamaya

çalışmaktadırlar. Bu plana göre 25 Aralık’ta Sarıkamış’a girilmesi gerekir. Bardız’la Sarıkamış arası da bir günlük yoldur.

Kuşatmayı gerçekleştirecek diğer Kolordudan yani Hafız Hakkı Bey’in X. Kolordusundan haber alınamamaktadır; ama, Enver Paşa ona güvenmekte ve yetişeceğine inanmaktadır. Enver Paşa Karargâh kurmaylarını toplar, ne yapmaları gerektiğini sorar. Alman kurmaylar da dahil, X. Kolordudan haber almak üzere Bardız’da beklenmesini önerirler. Enver Paşa, hayır, der; yarın Bardız’dan hücuma geçilecektir. Akşamdan hazırlıklara başlanır.

Bu arada X. Kolordu 24 Aralık günü temas kurduğu Rus birliklerini süngü hücumu ile geri atarak ilerlemektedir. Epeyce silah ve araba ele geçirilir. Rus birlikleri gece karanlığından yararlanarak geri çekilirler. Patikadan ibaret ve karla kaplı yollarda yürümek asker için çok sıkıntılı olmaktadır.

O gün bir başka şanssızlık yaşanmış, X. Kolordu kurmay başkanı Binbaşı Nasuhi Bey Ruslara esir düşmüştür. Üzerindeki evraklardan Türklerin bir kuşatma hareketine geçtikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine XI. Kolordu karşısındaki birlikler geri çağrılmış, yardım çağrıları yapılmış ve Sarıkamış kuvvetlerinin komutanı değiştirilmiştir.

25 Aralık. Her taraf kar; ama hava açıktır. Enver Paşa yine askerin önünde harekete geçer; Bardız-Yayla-Kızılkilise yoluyla Sarıkamış’a çıkılacaktır. Özellikle üst rütbeli subaylar, zafer zamanlarının serdarları gibi ordunun önünde yürüyen Enver Paşa’ya ayak uyduramamakta, yer yer savsaklamalar olmaktadır. Enver Paşa kendisi en öne geçtiği gibi, ısrarlı emirlerle bütün subayların birliklerinin önünde yürümesini istemektedir. Öyle görülüyor ki, o çetin şartlar altında askeri yürütmenin ve şevke getirerek savaştırmanın başka bir yolu da yoktur. Kızılkilise’ye girdiklerinde epey miktarda yiyecek ve arpa ele geçirilir.

Sarıkamış cephesinden bir görüntü

IX. Kolordunun 29. Tümeni Sarıkamış'a dört kilometre kadar yaklaştığında, sırtların Rus birlikleri tarafından tutulduğunu görür. Saat 13.30 sularında Rus topçusunun ateşi başlar. Asker yorgundur; soğuğa karşı direnci azalmıştır ve çok miktarda döküntüsü vardır. IX. Kolordu komutanı İhsan Paşa, o akşam ordunun dinlenmesini ve ertesi gün saldırıya geçilmesini önerir. Enver Paşa, hayır, der, bu iş bu gece bitmeli...

Hücum başlar; karlı arazide çok zor ilerlenmekte ve kayıplar verilmektedir. *"Gece yarısından az sonraya kadar devam eden bu gece muharebesi sonucunda düşman süngü ile püskürtülmüştü. Makineli tüfeklerin yalnız namlularından başka bütün donanımını yerinde bırakan düşman kaçmış bulunuyordu."* (ATASE, *a.g.e.*, s.425) Çatışmalarda çok kayıp veren 86. piyade alayının iki bölüğü Çerkezköy'e girer. 17. ve 28. Tümenler henüz gelememiştir ve bir haber de alınamamıştır. İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Şerif Bey'in yeniden ısrarları üzerine taarruz durdurulur. O gece tam sonuca ulaşılamaz; düşmanın terk ettiği mevzilere yerleşilir. 29. Tümen birlikleri geceyi açıkta geçirecektir.

Yabancı askerî tarihçi şöyle yazar: Saat on altıda Ruslar Sarıkamış'a çekilmeye başlar. *"Karanlık basmaktaydı. 29. Tümen Komutanı, harekâtı durdurarak ordugâha geçmeyi daha ihtiyatlı buldu. Türkler Sarıkamış'a çok yakın oldukları halde, -20 derece soğukta, karışık halde toplandılar."* (W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,* Ankara 1966, s.245) O gün Rus komutan genel geri çekilme emri vermiş ve birlikler çekilecekleri yolları belirleyerek çekilme hazırlıklarına başlamıştır.

O günü, General Fahri Belen şöyle değerlendirir:

“Sarıkamış’ın 25-26 Aralık gecesi işgal edilememesinden, taarruzu önleyen İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Bey sorumludur. Bunlar, Rusça yazılan kitapları okumadan hatıralarını yazarak, kendilerini haklı göstermişlerdir.” (Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s.224)[33]

Sarıkamış hakkındaki güzel kitabında Ramazan Balcı, o günkü durumu şöyle anlatmaktadır:

“25 Aralık akşamı Enver Paşa Sarıkamış önlerine gelmişti ve gece baskını ile Sarıkamış’a girilmesini istiyordu. Kolordu komutanı erlerin yorgun olduğunu ileri sürerek harekâtın durdurulması istedi. Buna rağmen Enver Paşa taarruz emri verdi. Gece yarısına kadar süren saldırılarda Ruslar Sarıkamış’a kadar geri atıldılar. Ancak, İhsan Paşa’nın tekrar devreye girmesi ile Sarıkamış’a girilmeden hareket durduruldu. Gece taarruzunun gelişememesinde en büyük sorumluluk 29. Tümen komutanı Arif Baytan’ındı. Bu komutan taarruz için ileri hareket eden kıtaları, Başkomutanlığın bilgisi dışında Kızılkilise’ye geri çevirdi. Onun bu hareketi gecenin karanlığında fark edilmedi. Avcı kıtalarıyla ilerde bulunan Enver Paşa saldırının gelişmesi için boşuna çalışıp durdu.” (Balcı, *a.g.e.*, s.270)

Rus harp tarihçilerinin de ittifak ettikleri gibi, o gece Sarıkamış’a girilmemesi, savaşın yönünü değiştirdi. Artık sabah saatlerinde Rusların takviye birlikleri Sarıkamış’a girmeye başlamıştı. Rus general Maslovski diyor ki, *“29. Tümenin Sarıkamış’a hücum etmemek suretiyle vakit kaybetmesi bizim için gerekli olan zamanı kazandırmıştır. IX. Kolordu komutanı İhsan Paşa da aynı şekilde hareket etmiştir.”* (General Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi,* Ankara 1964, c.I, s.195)

O gün, sonradan yazılan kitaplarda şöyle değerlendirilir:

“Ordu komutanlığı 25-26 Aralık gecesi (IX. Kolordu birliklerine) Sarıkamış’a taarruz edilmesini emretmiş ve bu emir de, yukarıda belirtilen nedenlerle uygulanamamıştı. Halbuki o gece Sarıkamış’ta çok az düşman kuvveti bulunuyordu. Her ne bahasına olursa olsun taarruza devam edilerek Sarıkamış ele geçirilmeliydi. Yorgun kıtalar Sarıkamış’ta dinlenebilirdi. Ne yazık ki IX. Kolordunun savaş gücü çok azalmış olduğundan, sabah başlayan taarruz da ilerletilememiş ve ertesi güne ertelenmişti. Ertesi günü de Sarıkamış’taki Rus kuvvetleri civardan ivedi olarak getirilen birkaç birlikle takviye edilince, bundan sonraki günlerde yapılan taarruzlardan bir sonuç alınamamıştı. Sarıkamış’a yapılan bu ilk gün taarruzlarında IX. Kolordu Komutanının (İhsan Paşa) yeterince aktif davrandığı söylenemez.” (ATASE, *a.g.e.*, s.435)

Rus orduları başkomutan vekili General Nikolski ise şöyle yazar:

“Türklerin 29. Tümen komutanı (Arif Baytan), Sarıkamış’ta Ruslara çok sayıda takviye kuvvetleri gelmekte olduğu neticesine vararak ve bağlı olduğu IX.

> Kolordunun diğer tümeninin de (17.Tümen) gelmekte olduğunu düşünerek, bu tümenin gelişine kadar taarruzu ertelemeye karar vermiş ve bu karar sayesindedir ki, Sarıkamış kurtulmuştur...” (Nakleden, Eren, *a.g.e*., s.410)

Rus ordusu Kurmay Başkanı Albay Maslovski ise şunu söyler:

> “İhsan Paşa, Rusların fevkalade direnişleri üzerine, Sarıkamış’ta Rus kuvvetlerinin önemli bir çokluğa sahip olduğunu zannederek, kesin hücumu yapmak için Kolordusunun bütün kuvvetlerinin gelmesine karar vermiştir....”

O akşam, Sarıkamış’ın kuzeyindeki Bardız geçitlerini de birliklerimiz işgal ederler. Verilen bütün kayıplar ve çekilen sıkıntılara rağmen, tam planlandığı gibi *25 Aralık*’ta Sarıkamış’a gelinmiştir. Kuşatmanın öbür birliği X. Kolordu henüz ortada olmasa da, Ruslar baskına uğramıştır ve çok sıkıntılı haldedirler. Yardım çağrıları kesintisiz yapılmaktadır. Ancak, bir top atışı ile, Sarıkamış’taki radyo vericileri isabet almış ve Tiflis ile irtibatı kesilmiştir. Rus komutanı General Mişlayevsky çekilme emrini verir:

> “Durumun değişmesi üzerine bazı kıtalar düşmanı oyalamak için yerlerinde kalacak, diğer bütün kıtalar karanlık basınca Sarıkamış doğrultusunda, kademeli ve büyük bir intizam içinde çekileceklerdir. Emrim olmadıkça Sarıkamış’ta duraklama yapılmaksızın çekilme devam edecektir.” (Ö. Eren, *a.g.e*., s.404)

Çekilme emrini veren Kafkas Orduları Komutanı Tiflis’e hareket etmiştir. Ancak, Sarıkamış’taki birliklerin komutanı General Berhman çekilme emrini uygulamamış, savunma hatlarını güçlendirmek için çalışmıştır.

Yorgun ve kayıplar vermiş birlikler için gece hücumu çok zordur; ama, Enver Paşa güçlü sezgileriyle anlamaktadır ki, bu, sonucu alacak tek yoldur ve yarın geç kalınmış olacaktır. Fakat, komutan ve kurmayların ısrarları onu da etkiler ve birliklerin o gece dinlenmelerine razı gelir.

> “Diğerlerinin ayak sürümelerine rağmen Enver’in harekâtta ısrar etmesi, vukuata göre haklı ve çok isabetli görünmektedir. Çünkü harekâtta yapılacak her gecikme, Rusların Sarıkamış’taki durumunu kuvvetlendirecekti.” (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.209)

O gün ve gece, biraz da tesadüfen Sarıkamış’a, izinden dönen Rus Plaston Tugayı komutanı, bazı üst rütbeli subaylar, iki bin kadar ikmal eri ve yüz kadar genç subay gelir. Hemen yeniden düzen kurmaya başlarlar. Sarıkamış savaşlarını değerlendirirken, Rus birliklerinin inatçı ve çetin

direnme güçlerine işaret etmeden geçilemez. O gece geçirilmekle, Rus komutanların yılgınlıklarından doğan imkân değerlendirilememiş olur. Ertesi gün ise, gelen yeni birlik ve subaylarla düşman yeni bir ruh ve güç kazanmış durumdadır.

X. Kolordu ile hâlâ bağlantı yoktur. Kolordu o gün karşılaştığı Rus kuvvetleriyle tutuşmuş ve "Pernek Savaşı" denilen bu vuruşmada, Türk birlikleri büyük kahramanlıklarla, pek çok kayıp bahasına Rus birliklerini süngü hücumuyla dağıtmıştır. Komutan Hafız Hakkı Bey bu savaşı, gece yayımladığı bildiride şöyle anlatır:

> "Kolordunun bütün subay ve erlerinin üstün gayretleri sonucunda ve Allah'ın yardımıyla karşımızdaki düşman alayları tamamen dağılarak çekilmişlerdir. Düşmanın bir çok subayı ve yüzlerce eri esir edilmiş, binden fazla silah, araba ve çok sayıda cephane ele geçirilmiştir." (Eren, *a.g.e.,* s.405)

Ertesi gün, *26 Aralık*'ta, Sarıkamış ve çevresinde kalın bir sis ve acı bir soğuk vardır. Ordudaki donma olayları artmıştır. Birlikler sayı olarak da iyice erimiştir. Sabah saat 7.30'da 29. ve 17. Tümenler saldırıya geçerler. Dağ toplarının kâgir binalara etkisi zayıf olduğundan, saldırı da yavaş ilerlemektedir. Rus topçu ve makineli tüfek atışlarının yoğunlaştığı görülür. Ordugâhlarından çıkıp Çerkezköy'e doğru inmek isteyen Ordu ve Kolordu karargâhları da bu ateşlerden zarar görürler. Enver Paşa'ya gelince, o, hedefe kilitlenmiş gibidir; askerin gerisinde duramamaktadır. 29. Tümen Komutanı Albay Arif Baytan, şöyle yazar: *"Enver Paşa Tümen karargâhının ilerisinde görünmesi üzerine, derhal yanına gidildi. Kendisi toprak sütresinin gerisine çömelmiş ve devam eden topçu ateşinin altında mermiler başımızın üstünde parçalandıkça gayri ihtiyari eğiliyordu..."*

IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 28. Tümen ve X. Kolordunun gelmesinin beklenmesi gerekçesiyle Enver Paşa'dan hareketi durdurmasını rica eder. Bitkin askerimizin taarruz gücü de iyice zayıflamıştır. Hareket durdurulur. General Belen şunları yazar:

> "Oysa ki X. ve XI. Kolordular Sarıkamış'a uzakta idiler. Ruslar ise Sarıkamış'a kuvvet getirmekte idiler. Rus kaynaklarından öğreniyoruz ki, 26 Aralık günü Sarıkamış garnizonu tehlike ve bunalım geçirmiş, Türk saldırısının durdurulması büyük ferahlıklar yaratmıştır." (F. Belen, *20.Yüzyılda Osmanlı Devleti*, s.224)

Bölük ve tabur komutanlarının yarısından çoğu, takım subaylarının ise üçte ikisi Hakk'a yürümüştür.

Hafız Hakkı Beyin kolordusu beklenmektedir.

* * *

O gün Allahuekber Dağlarını aşmak için yürüyen X. Kolordu birlikleri, tam dorukta kalın bir sis içinde, büyük bir tipi ve kasırgaya yakalanır. Ağır kayıplar verilir; piyade erlerin yüzde yirmisinin ayakları şişmiştir. Yol denilen izden ancak tekerli kol yürünebilmektedir. Kolordunun X. Tümeninin uğradığı bu felaketli yürüyüşe Ramazan Balcı açıklık getirir:

> "Bu olay, General Fahri Belen'in eserinde, bir dikkatsizlik sonucu, bütün Kolordunun uğradığı bir felaket olarak tasvir edilmiştir. Oysa, X. Kolordu kıtaları Allahuekber Dağlarını aynı anda, ya da bir günde aşmadılar. Tümenlerin ayrıntılı olarak verilen hareketlerinde görüleceği gibi, bütün Kolordunun Arsenek'ten Başköy'e nakli üç gün sürmüştür."

Fabrikanın Açılış Töreninden Sonra Kız Okulu Öğrencileri Enver Paşa'yı Uğurlarken.

Gnkur.ATASE Başkanlığı Arşivi Fotoğraf Koleksiyonu, Birinci Dünya Harbi (BDH) Albüm No: 9., Fotoğraf No: 199

Bu intikal süresince Kolordunun verdiği kayıplar konusunda, işin bütününde olduğu gibi, çelişkili rakamlar söylenmiştir. Yabancılar genellikle, % 20 civarında yol zayiatı verildiğini yazarlar. Hatıralarını yayımlayan Şerif Bey (IX. Kolordu Kurmay Başkanı), Selahaddin Bey (X. Kolordu Kurmay Başkanı) ve başka bazı Türk yazarlar, bu kayıpları çok yüksek gösterirler. Ramazan Balcı diyor ki, *"Bunun bir sebebi, gerçekten bu rakamı tespit etmekteki güçlüktür. İkinci bir sebebi ise, Sarıkamış'ta ordunun, daha savaşa sokulmadan dağlarda dondurulduğu hakkındaki*

kanaati güçlendirmek istemeleri olmalıdır... 26 Aralık gecesi insan iradesinin üstünde bir felakete yakalanan 93. Alay ile o gece yürüyüş halinde bulunan 88. ve 89. Alayların dışındaki birlikler, ertesi iki gün içinde daha iyi şartlarda Başköy'e geldiler... Bu da, yolun geçilmesinin imkânsızlığından çok, o gece geçen birliklerin tipiye yakalandıklarını gösterir... Bu durumda yürüyüşün uzun sürmesi ve havanın aşırı soğuk olması yüzünden disiplini bozulan askerlerin büyük ölçüde çevredeki köylere dağıldıkları anlaşılmaktadır." Bu durumda, subaylar köylere çıkartılarak dağılan askerler toplanmaya çalışılır. Ama, artık Sarıkamış'a girme umudu iyice zayıflamıştır.

Enver Paşa ise, Kolordunun döküntüleriyle de olsa, Hafız Hakkı Bey'in Sarıkamış'a yetişmesini istemektedir. Ertesi günlerde de Türk taarruzlarının ardı hiç kesilmez; ama sonuç alınamaz; Rus birlikleri gittikçe güçlenmektedir.

Hafız Hakkı Bey ilerlemesine devam eder; Selim'i alır. Fakat, buradaki Rus birliklerine karşı bir gün daha kaybetmiş olur. X. Kolordu birliklerinin bir kısmı yine de Sarıkamış-Kars demiryolu hattına ulaşır, hatta geçerler; demiryolu birkaç yerinden kesilir. Rus komutanı Mişlayevski Sarıkamış'ı terk ederek Tiflis'e gitmiştir; Ruslarda komuta karmaşası yaşanmaktadır; ama çekilmeye çalışanların yanında, gelmiş olan taze kuvvetler savunmayı gereğince güçlendirmiştir. Türk birlikleri ise her gün geçtikçe biraz daha erimektedir.

Hafız Hakkı Bey, Rus birliklerinin, yapılan kuşatma harekâtının arkasında tehlike oluşturmaması için, çevredeki Rus kuvvetleriyle savaşarak ilerlemeye çalışmaktadır. Rastlanılan Rus birlikleri dağıtılmaktadır; ancak, yol uzamıştır ve asker dağılmaktadır. X. Kolorduya mensup 31. Tümene, bulunduğu Yağıbasan'dan Sarıkamış'a doğru ilerleme emri verilir. Gücü fevkalade azalmış olan tümenin taarruzunu bizzat tümen komutanı yürütür. Komutan Abdülkerim Paşa şunları yazar:

> "Üç günden beri devam eden tipi, fırtına ve şiddetle esen rüzgâr, yüksek dağlarda askeri geceli gündüzlü halsiz bırakmış, bir çok erler donmuştur. Cenab-ı Hak İslâm ordusunu bütün tabiî âfetlerden korusun. Hava böyle giderse, bu donmalar ile birlikler tamamen eriyecektir." (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.144)

Bu eriyen birlikler, komutanları başlarında olarak Sarıkamış'a girerler. *"Erler son derece fedakârlıklar göstererek Sarıkamış'a girmişlerse de kasaba dahilinde dağıldıklarından birlikler elden çıkmıştı. Ruslar devamlı takviye alıyorlardı. Başka bir hal çaresi kalmadığından kıtalar kasabayı boşaltarak bir kilometre kuzeydeki yüksek ormanlık sırta çekildiler."* (ATASE, *a.g.e.*, s.470) Süngü hücumu ile Rus siperlerini söken 91. Alay, Rusların yoğunlaşan karşı saldırıları altında kademeli olarak çekilirken, Alay komutanı Bahaeddin Bey yaralanır.

Aynı gün 32. Tümen de, havanın biraz sisli olmasından da yararlanarak birkaç koldan saldırıya geçmiş ve çarpışmalar akşama kadar sürmüştür. Rusların ağır kayıplar vermesine ve bir buçuk kilometrelik ilerlemeye rağmen, düşmanın direnci tam kırılamamıştır.

X. Kolordu komutanı Albay Hafız Hakkı Bey de, Enver Paşa'nın bir benzeridir; korkusuz, inanmış ve ümidini hiç kaybetmeyen bir komutan. *29 Aralık'*ta 3. Ordu komutanlığına yazdığı raporda, *"Ben Sarıkamış'ın üç kilometre kuzeyinde orman kenarında topçu mevziindeyim."* der ve toplu bir taarruzla zafere ulaşacaklarına inandığını söyler. (ATASE, *a.g.e.*, s.470)

XI. Kolordu da işin vahametine uygun davranmaz. Rus kuvvetlerini kendi cephesinde tutmakla görevlendirilmiştir. Çeşitli çatışmalar olmuş; Rusların kuşatma planını fark etmesi üzerine, bu cephedeki kuvvetlere Sarıkamış'a çekilme emri verilmiştir. En son *31 Aralık* günü, sisten de yararlanan Rus kuvvetleri, bütün birlikleriyle, XI. Kolordumuzun tesir alanından sıyrılmış, Zivin Çayının doğusuna çekilmeyi başarmışlardır. (ATASE, *a.g.e.*, s.475) XI. Kolordu Komutanı Ragıp Paşa bu durumu değerlendirememiştir. Genel Kurmayın yayınına göre, *"Galip Paşa komutasındaki XI. Kolordu da Sarıkamış'taki buhranlı durumu düşünerek hareketinde acele etmiyordu. Şimdiye kadar yapılan savaşlarda bir gün çarpışılmış, bir gün dinlenilmişti. Nitekim, yarın yapılacaklarla (2 Ocak 1914) ilgili Kolordu Komutanınca verilen emirde, bugün kısmen taarruz etmiş tümenlerin yarın bulundukları hatta kalarak noksanlarını tamamlamaları istenmişti. Şayet Galip Paşa, Sarıkamış'taki ölüm kalım mücadelesine destek olacak şekilde hareket etmiş olsaydı, şiddetli kışın bütün dezavantajlarına rağmen bugün 3. Türk Ordusunun durumu bu kadar kötü olmazdı."*

Rus karşı saldırıları yoğunlaşmıştır. 3. Ordu karargâhı da ateş altındadır. Enver Paşa'nın karargâhında dört subayın ayakları donmuş, iki subay düşman ateşiyle yaralanmıştır. Enver Paşa çok bitkin düştüğünde, karlı bir çukura kıvrılıp yatarak biraz dinlenmeye çalışmaktadır. X. ve IX. Kolordulardan geri kalanlar kurtarılmaya çalışılır ve ilk kere kısmî geri çekilme emri verilir.

Enver Paşa, muhtemelen bu günlerde, *"Hükûmete"* başlığını taşıyan vasiyetnamesini yazar. Bu yazının İstanbul'a gönderilip gönderilmediği bilinmemektedir. Türk Tarih Kurumu'ndaki vesikalar arasında bulunan, Paşa'nın el yazısıyla yazılı metin şöyledir:

> "Hükûmete,
>
> "Planım, Ruslara, hemen iki misli üstün iki kolordu ile arkalarına düşerek çekilmeye mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvari Fırkasıyla takip olunan düşmanı karşılayıp tamamen yok etmekti. IX. ve X. Kolordu başarıyla hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi; fakat, mağlup edilemedi. Şimdi XI. Kolordu ve Süvari Fırkasını bekliyorum. Gelir de yetişirse, düşmanı bozacağım. Fakat, gelmeden, düşman zayıflamış birliklerimize saldırır ve taarruzunda başarılı olursa, o vakit ordu mahvolmuş demektir.
>
> "Şimdiye kadar asker ve subaylar hiç kusursuz savaştılar: Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse başarı kesindir. Eğer başaramazsam, son neferimle birlikte öleceğim. Bu halde vasiyetim: Ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda başaracağız. Ben hareketime pişmanlık duymadan, kalbim müsterih olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, vatanım, Padişahım!...
>
> "Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, eşim Sultan Efendi hazretlerinin ödeneği yeterli değildir. Kendisinin refah içinde yaşaması için hiç olmazsa Başkomutanlık ödeneğimin kendi ödeneğine eklenmesini ve anne-babamın refahının sağlanması ile, İlahî rahmete kavuşabilmem için birkaç hayır yapılmasını rica eder ve yükselmesine çalışmaktan başka bir emel beslemediğim din ve milletimin yükselmesine dua eder, tanıyanlara selam ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlıların Padişahı Sultan Mehmet Han!

Enver

> "Servet namına bir şeyim yoktur.
>
> Mamafih ne varsa, eşim Sultan Efendi hazretlerine bırakıyorum.

Enver"

Enver Paşa, 24 Aralık 1914 günü, Hedik Köyü'nden eşi Naciye Sultana yazdığı mektupta, muhtemelen hazırlamış olduğu bu vasiyetnameden söz eder. Şöyle demektedir: *"Ah güzelim, ne olur hiç olmazsa telefonla konuşmak mümkün olsaydı. O güzel sesinizi işiterek bahtiyar olurdum. Mamafih ne ise, Cenab-ı Hak'ka hamdolsun. Daha yaşamak kısmet imiş. Bari bu şekilde bir gün gelip de sizi görmek, sarıp öpmek kabiliyetini koruyorum. Ah! Kim bilir Sarıkamış önünde yazdığım kâğıdı alırsanız, doğrusu pek üzüleceksiniz."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.187)

Bu vasiyeti tarihçi Ziya Nur Bey şöyle değerlendirir: *"Bu vasiyet ne kadar samimi, ne derece yüksek ve ateşli bir itikat ve imanın mahsulüdür! Onun, tıpkı eski paşalarımız gibi, manevi tarzda ve 'sadaka-yı câriye' teşkil edecek birkaç hayrat yaptırılarak, namının rahmetle anılmasına vesile olunmasını istemesi de çok dikkate değerdir. Bu husus, kendisinin karıştığı harekâtın gidişi ile tezat teşkil eden yüksek imanına ve itikadına işaret etmektedir."*

2 Ocak 1915, IX. ve X. Kolordudan oluşan Sol Cenah Ordusu kurulur ve Hafız Hakkı Bey Tuğgeneralliğe terfi ettirilerek bu ordunun başına geçirilir. Hafız Hakkı Sarıkamış'a planlanan zamanda yetişememiştir; ama Enver Paşa aklına, iradesine, imanına ve ataklığına güvendiği bu genç arkadaşını yükseltmekte tereddüt etmemiştir. Ne yazık ki, Hafız Hakkı Paşa çok kısa bir süre sonra tifüs hastalığına yakalanarak 12 Şubat akşamı şehit olacak ve kendisinden hoşlanmayanları bile ağlatarak Erzurum Karskapı'da defnedilecektir.

Sarıkamış önlerinde Enver Paşa, her şeye rağmen mağlubiyeti kabul edebilmiş değildir. Tam çekilmeye karar verememektedir. Bunun için, hiçbir haber alınamayan XI. Kolorduyu bizzat yerinde görüp durumunu değerlendirmek istemektedir. *4 Ocak*'ta Bardız üzerinden, XI. Kolordu merkezine doğru yola çıkar. Yolda bir Rus keşif birliği ile karşılaşırlar. Hemen çatışmaya girerler; Karargâh kurmaylarından Bronsart Paşa kolundan yaralanır. Rusların yazdığına göre Enver Paşa bizzat çatışmanın içindedir ve Rus komutanını o vurmuştur.

Ruslar ise artık yeterince güç biriktirdiklerini düşünerek her yandan saldırıya geçmişlerdir. Kuvvetler harpten önceki sınırlarına çekilinceye kadar çarpışmalar devam edecektir.

Enver Paşa, *6 Ocak*'ta, Hedik'te bulunan XI. Kolordu merkezinden, Erzurum'daki birliklerin takviyesi için İstanbul ve çevre vilayetlere emirler verir. Ertesi gün, artık İstanbul'a dönmeye karar vermiştir. Başbakanlığa telgrafla durumu bildirir. Orduya şu bildiriyi yayımlar:

"Arkadaşlar!

"Hemen bir ay oluyor ki, içinizde bulunarak günlerce süren savaşlarda düşmana karşı nasıl saldırdığınızı gördüm. Havanın, yerin ve düşmanın gösterdiği direnmeleri, her türlü yoksulluğa bakmayarak kırdınız ve düşmanları ata topraklarından sürüp götürdünüz. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir zaman kaybolmayacaktır. Bundan dolayı sizi Padişahımız başta olmak üzere bütün millet kutluyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşallah bundan böyle de büyük büyük başarılar kazanarak düşmanı bir daha başkaldıramayacak derecede kahreder ve şehitlerimizin ruhunu şad edersiniz. Sizi Allah'ın birliğine emanet ediyorum. Unutmayınız ki, Allah her zaman yardımcımızdır."

9 Ocak'ta Hedik'tan ayrılır. Türk Ordusu savaştan önceki sınırlarına çekilir.

Enver Paşa'yı o günlerde şahsen görenler pek yorgun ve suskun olduğunu söylerler. *13 Ocak*'ta Aşkale'ye, *16 Ocak 1915*'te Refahiye'ye gelirler. *19 Ocak*'ta Suşehri'ne gelen grup buradan Ulukışla'ya geçer. Amcası Halil Paşa şunları yazar: *"Enver Paşa, yanında Bronsart Paşa olduğu halde Ulukışla'ya geldi, yanında Kâzım (Orbay) Bey de bulunuyordu. Burada hazırlatılan bir trenle İstanbul'a döndük. Enver Paşa'nın ağzını yolda bıçak açmıyordu. Yorgun ve kederli bir halde gözleri dalıyor, düşünüyordu. Bunun da sebebi Sarıkamış Harekâtı idi. Enver bir ara bana şunları söyledi: Amca, Sarıkamış Harekâtı çok kötü bir netice verdi; bu sebeple Kuvve-i Seferiye'yi, 3. Ordu emrine sevketmek zarureti doğmuş bulunuyor. Sen yeni teşkil edilecek bir fırka ile İran'a gideceksin."* (Halil [Kut] Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete, Bitmeyen Savaş*, İstanbul 2007, s. 108-109) Kuvve-i Seferiye, Halil Bey'in komuta ettiği birliklerdir.

O sırada Sofya'da askerî ataşe iken İstanbul'a dönen ve Enver Paşa'yı ziyaret eden Mustafa Kemal Bey de şunları söyler:

"Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver biraz zayıf düşmüştü. Rengi solgundu. Söze ben başladım:

Biraz yoruldunuz...

Yok, o kadar değil...

Ne oldu ?

Çarpıştık. O kadar...

Şimdi vaziyet nedir?
Çok iyidir...
Enver'i fazla üzmek istemedim..." (Aydemir, *a.g.e*., c.3, s.154)

Genellikle, Enver Paşa'nın, yenilgiyi arkada bırakmış bir tavır içinde İstanbul'a döndüğü ve sanki önemli bir olay yaşanmamış gibi göründüğü söylenir. Bazı kaynaklar başkomutanın bu tavrını duyarsızlık olarak kınarlar; yaşanan bir felaket karşısında, birinci derecede sorumlu bir komutanın hissizliği... Acaba Enver Paşa, askerleri hakkında gerçekten böylesine duygusuz muydu, yoksa yüklendiği sorumluluğun gereği, kan kusup, kızılcık şerbeti içtim mi demeye çalışıyordu. Bu tür bir ruhî tahlili yapmak kolay değildir. Ancak, her kademeden askerin ona olan büyük bağlılığını ve sevgisini, tek taraflı bir duygusallık olarak kabul etmek zordur; bu sevginin karşılığı olmak gerekir. Paşanın tutumunu, komutanlık sorumluluğunun zorunlu bir tezahürü olarak düşünmenin daha âdil bir yargı olacağı kanaatindeyim.

Eşi Naciye Sultan da hatıratında, Enver Paşa'nın, işlerine ait gerginlikleri kesinlikle aile hayatına yansıtmadığını birkaç kere söyler: *"Dünyada Enver Paşa kadar memleketine ve ailesine bağlı az erkek vardır. En meyus zamanlarında bile, eve geldiğinde, dışarıdaki dağdağalı ve üzüntülü havayı beraberinde getirmezdi."* (*Naciye Sultanın Hatıraları, Acı Zamanlar,* İstanbul, tarihsiz, s.39) Bu tespit, düşüncemizi doğrulamaktadır. İyi bir komutan her şart altında yıkılmayan insandır. İçindeki kişisel fırtınaları görevine yansıtmak yahut bunun tersine düşmek, sağlam bir komutan kişiliğinin harcı değildir. Hayatının daha sonraki dönemlerinde de göreceğiz ki, Enver Paşa, vücudu toprağa düşene kadar yıkılmayan bir insan olarak yaşadı.[34] Ancak, Enver Paşa'yı tanıyan herkes ondaki vefa duygusuna işaret etmiştir. Yurt dışına çıkarken İstanbul'daki Arap ileri gelenleri hakkında Hüsamettin Ertürk'e söyledikleri ve 9 Nisan 1921'de Moskova'dan kardeşi Kâmil'e yazdıkları da bunu göstermektedir: "*Herhalde eski arkadaşlarım olan Şekip Aslan ve Abdülaziz Çaviş'in gücendirilmesini istemem. Senelerden beri bu uğurda çalışan onların, herhalde bizden vefa görmeleri lazımdır.*" (A. İnan, *a.g.e*., s.82)[35]

Mütarekeye yakın, İttihat Terakki Hükûmetinin yerini Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı günlerde, kendisi ile görüşen amcası Halil Paşa şöyle anlatır:

> “Onu evinde ziyarete gittim. Beni üniforması ve belinden hiç eksik etmediği tabancasıyla karşıladı... Yüzünün rengi biraz solmuş bu genç Başkomutan, sanki her şeye yeniden başlıyordu. Yalnız yumrukları yine sıkıktı. …Ve gene ciddiydi, gene düşünüyordu... Çizmelerindeki mahmuzları gene o herkesin bildiği asker seslerini odanın içine yayıyordu. Omuzları gene dikti. Ve sanki savaşa yeni başlamış gibiydi... Bıyıkları gene özenli ve muntazamdı ve her savaşçı subay onun gibi giyinmek ister, bıyıklarını onun gibi tutardı... O bir liderdi ve ölünceye kadar da öyle kalmasını bilmişti. Gözlerinden, ben ideallerimin yolunda yürüyeceğim ışıkları dökülüp dökülüp gidiyordu... Birbirimizi seyretmemiz böylece bir an sürdü; sarıldık... ‘Nedir, Enver nedir? Ne oluyor, ne olacak?’ ‘Biliyorsun Almanların yenilgisi ve Bulgarların çözülmesi Kabineyi iflasa sürükledi... İzzet Paşa gibi namuslu ve vatansever bir insana hükûmeti devretmekten başka çaremiz kalmamıştı; öyle yaptık.’ ‘Şimdi ne olacak peki?’ ‘Bir şeyler yapabileceğimizi zannediyorum. Daha ölmedik ki... Ve biliyorsun ki biz bütün cephelerde sonuna kadar Devletin onurunun hakkını verdik... Reval’e karşı devleti kurtarmak için dövüştük... İdeallerimiz gerçekleşebilirdi... Ve gerçekleşmesi için devam edeceğim ben...” (Halil [Kut] Paşa, *İttihat ve Terakki’den Cumhuriyete, Bitmeyen Savaş*, İstanbul 2007, s. 196-197)

Yine aynı günlerde, İstanbul’dan ayrılmadan bir iki gün önce kendisiyle görüşüp, son emirlerini alan Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Albay Hüsamettin Ertürk onu şöyle anlatır:

> “Paşa’yı arkamda bir irade ve azim heykeli olarak bırakmıştım. Hâlâ düşünüyordum: Muazzam bir savaşa girip, dört savaş yılı doğudan batıya, güneyden kuzeye, cephe cephe, ordu ordu dolaştıktan sonra ve İmparatorluğun çöküşüne gün gün, saat saat şahit olduktan ve felaketin bu derece müthişi ile karşılaştıktan sonra, Osmanlı Hanedanının bu enerjik damadı, Türk ordularının bu başkomutanı, hürriyet kahramanı bu ülkücü, Turancı Enver Paşa’nın son dakikada dahi yılmadan, sarsılmadan, sanki hiçbir şey olmamış gibi, tekrar işe yeniden başlamak cesaretini duyması, olağanüstü bir kuvvetin ifadesi idi. O, düğüne giden bir delikanlı güvey gibi, o cenge koşan bir erkek gibi, bu büyük yolculuğa çıkıyor, çok sevdiği Kuruçeşme’deki yalısını, ona her zaman iyi bir arkadaş olmuş sadık zevcesi Naciye Sultan’ı, güzel Boğaz’ı, sevgili İstanbul’u, şan ve şerefi, huzur ve rahatı, servet ve ihtişamı bırakarak belki de aç kalacağı, belki de sürüneceği meçhul iklimlere, yeni memleketlere, yepyeni davaları gerçekleştirmek için gidiyordu...”

Hareket Ordusunu, Bâbıâli Baskınını ve Edirne’nin kurtarılışını hatırlatan Hüsamettin Bey, hepsinde de Enver için, *“O delidir, çılgındır.”* dediklerini kaydeder ve şöyle ekler: *“Senelerdir tanıdığım Enver Paşa’yı, bu üç önemli hareketinde yanı başında bulunarak pek iyi görmüştüm. O, hayret edilecek derecede birbirinin aynı insandı. O değişmeyen Enver Paşa idi.”* (Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, yazan: Semih Nafiz Tansu, İstanbul 1996, s.169-170)

Şüphesiz ki Sarıkamış'tan fevkalade yıpranmış olarak dönüyordu; büyük bir hırs ve inançla gerçekleştirmeye çalıştığı hareketi başaramamıştı. Gerçi kendisi de, başkomutanlığı bir yana bırakmış, cephedeki asker gibi her türlü meşakkati fiilen yaşayarak ve dövüşerek on beş-yirmi gününü geçirmişti. Vasiyetinde söylediği gibi, üzerine düşeni yapmıştı, asker de yapmıştı; ama, yine de zafere ulaşamamıştı. Sarıkamış çevresinde binlerce şehidini bırakarak dönüyordu. Meselenin duygusal boyutunu hangi derinlikte yaşadığını kestirmek mümkün değildir. Halil ve Mustafa Kemal Paşaların söylediklerinden bunu bir dereceye kadar anlamak belki mümkündür.

Sarıkamış felaketinin halka ve askere bütün açıklığı ile duyurulmadığı hatta bazı başarılar elde edildiği şeklinde sunulduğu yolundaki eleştirileri nasıl nitelemek gerektiğini okuyucu düşünmelidir. Ancak, yenilgisini davul-zurna ile ilan eden bir ordunun varlığını tarih bilmemektedir.[36]

31 Aynı zamanda Enver Paşa'nın kızkardeşi ile evli olan Orbay, daha sonra Mareşal Fevzi Çakmak'ın ardından Türkiye'nin ikinci Genel Kurmay Başkanı olacak, 1960 askerî darbesinden sonra da Kurucu Mecli üyesi ve Kontenjan Senatörü seçilecektir.

32 Şevket Süreyya Beyin, Enver Paşa'nın bu sınırsız gözükaralığını *"Belki de ileri hatlarda bulunup, Sarıkamış'a elinde kılıcı en önde girmek istiyordu?"* şeklindeki yorumu pek yakışıksız düşmektedir. Şevket Süreyya zaman zaman bu tür değerlendirmelerden kendini alamamaktadır. O kadar mihnet ve çile altında ölüme giden askerlerini şevke getirmek, diri tutmak için, hiç değilse kahraman komutanları olduğunu, kendileriyle aynı kaderi paylaştıklarını düşündürmekten güzel ve etkili ne olabilir? Enver Paşa, askerini insanüstü gayretlere sevk ederken, kendi hayatını düşünecek adam mıydı? Üstelik Enver'in bütün hayatını kahramanca yaşadığını bilmiyor muyuz? Sarıkamış'a elinde kılıcıyla girse ne olur, girmese ne olur?

33 Özellikle Şerif Bey Sarıkamış hareketi hakkında çok geniş ve aydınlatıcı bir hatırat yazmakla birlikte, burada Enver Paşa'yı kötülemek ve bütün sorumluluğu ona yüklemek için, çok açık haksız değerlendirmeler ve üslupsuz cümleler sarf etmiştir. Dr. Ramazan Balcı, Şerif Bey'in bu kitabında kullandığı aşağılayıcı, küfür niteliğindeki sözlerden örnekler vererek, "*Nihayet bir harp hatırası olan böyle bir eserde bu denli aşağılayıcı ifadelerin kullanılması, bilinen bazı sebeplerle açıklanamaz.*" demektedir. (Balcı, *a.g.e.*, s.135) Şerif Bey, kitabında sık sık, Enver Paşa'nın verdiği emirleri gerek kendisinin ve gerekse İhsan Paşa'nın içine sindiremediklerini, ama itaat etmiş olmak için ses çıkarmadıklarını söyler ki, esasen bu ifadeler çok şeyi açıklamaktadır. Enver Paşa'nın heyecanı ve yırtınmaları yanında bu kurmay ve komutanlar zoraki işe koşulmuş haldedirler ve gerçekten de bu

zor şartlarda başarı şansları olamazdı. Çünkü daha başlarken yılgındırlar ve işi yokuşa sürmektedirler. Eğer 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa kadar dürüst davranıp, görevlerini devretseydiler harekâtın sonucu başka türlü olabilirdi.

Şerif Beyin yakışıksız ve galiz üslubu karşısında böyle bir yorumdan kendimizi alamadık. Sorumluluklarından kurtulmak için Enver Paşa'ya saldırılarını şiddetlendirmişlerdir. Ayrıca, benim yararlandığım, İstanbul 2005, dördüncü baskıda tarihler yanlıştır. Kitapta, 9 Aralık 1914, harekâtın başlangıç günü olarak verilmekte, 22 Aralık 1914 ise, geri çekilme emrinin verildiği ve Hafız Hakkı'nın Tuğgeneral olduğu gün olarak bildirilmektedir ki, tamamen yanlıştır.

General Fahri Belen, Şerif Beyin kitabının, edebî bir değer taşıdığı için çok tutunduğunu ve bundan alıntılar yapıldığını söyler. Kitabın ilk yayımlandığı sıralar, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girme söylenti ve beklentilerinin yoğunlaştığı zamanlardı. Bu bakımdan, "*Şerif Beyin, Enver'i elli bin kişiyi Sarıkamış'ta mahveden bir adam gibi göstermesinin o zaman için faydalı olduğu söylenebilir.*" (Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, s.224, dipnot.6)

34 İyi bir asker olduğunu sandığım Alparslan Türkeş, 1979'un çok yoğun ve acılı geçen günlerinden birinde, yakınmalarımızı dinledikten sonra şunları söylemişti:*"İyi bir komutanın ölülerine ağlayacak vakti yoktur; o daima ileri bakmak zorundadır, geriye bakamaz."* Enver Paşa hakkında yazılanları okurken bu sözleri hatırladım.

Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal Paşa'da gördüğü benzeri nitelikleri, büyük komutanlığın vasıfları olarak övgüyle anlatır. (*Çankaya*, c.II, s.194)

35 Bu konuda, Şevket Süreyya'nın da Kâzım Orbay'a dayanarak ifade ettiği bir köpek hikâyesi vardır. Enver Paşa Erzurum'a geldiğinde İstanbul'da karısı ile telefonla görüşür ve ona köpeğinin nasıl olduğunu sorar. Şevket Süreyya bunu 'telgraf' olarak söylüyor; yani telgrafta köpeğinin sağlığını sormuş. Çok dikkatli ve müdekkik bir yazar olan Ramazan Balcı yanlışlıkla bu görüşmeyi telefon olarak almış ve Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde böyle bir telefon görüşmesi yapılmadığını çok sade bir şekilde ortaya koymuştur. Bu konuşma, Sarıkamış Harekâtı için Erzurum'a geldiği günlerde yapılmıştır ve Paşa tarafından bebek olup olmadığı sorulmuştur. Nitekim, Naciye Sultan'a yazdığı 18 Aralık 1914 tarihli mektubunda bu konuşmanın içeriğini Enver Paşa anlatmaktadır: *"Biraz dinlendim, derken hatırıma siz Sultanımdan doğrudan malumat almak geldi. Hani, telefonla keşke konuşabilsek diyordum. Derhal telgraf memuruna Sarayı bulmasını söyledim; buldu. Şimdi titreyerek, heyecanla adeta sesinizi, o güzel, âhenktar sesinizi işitecekmiş gibi titriyorum. Titrek sesle memura söyledim, çevirdi. Artık sizinle görüşebiliyordum. Ah! Bunu evvelce düşünemediğime ne kadar eseflendim. En nihayet sizin de memnun olacağınızı bildiğimden, bebekten haber var mı? diye sordum. Fakat, yokmuş. İnşallah muvaffakiyetle geri dönerim de, o vakit bir tane husul bulur. Yoksa güzelim bana hakikati söylemedi de, avdetimde birdenbire şaşırtacak mı?"* (A. İnan, a.g.e, s. 189) Balcı'nın da tespit ettiği gibi mektubun tarihi yanlışlıkla 18 Ocak 1915 olarak yazılmıştır. Halbuki içeriğinden ve sonraki mektuplardan bu tarihin savaştan önce olduğu açıktır. Ramazan Balcı diyor ki, *"Paşa'nın 'bebek' kelimesi, senaryonun etkisini artırmak için olsa gerek, dalgınlıkla (!) köpeğe çevrilmiş."* (Balcı, a.g.e., s.254)

Evinde kedi yahut köpek sahibi olanlar, bu hayvanların hane halkından olduklarını çok iyi bilirler. Ancak Balcı haklı olarak, Enver Paşa'nın Trablusgarp'ta iken yanında bulunan bir ceylanın hastalanması üzerine ağlayacak kadar yufka yürekli olduğunu ve hayvanları sevdiğini hatırlatarak, (bak. Hanioğlu, a.g.e.,mektup. 75) eğer bir köpeği olsaydı onu da o kadar severdi ve mektuplarında ondan söz ederdi. Halbuki bini aşan mektuplarından hiç birinde böyle bir köpekten bahis yoktur, der. Ayrıca, Enver Bey'in, Trablus'taki karacasını İstanbul'a gönderdiği anlaşılıyor. Eşi hatıratında bundan söz eder: "Köpek kadar munis olan bu hayvana Biş adını verdim. Evin içinde dolaşır, gezer, bana arkadaşlık ederdi. Piyano çalarken yanımda yatar, adeta bir insan gibi musiki dinlerdi."(Acı Zamanlar, s.37) Şevket Süreyya, *"telgrafları yazdırırken gösterdiği heyecanlı sevgi tezahürlerini ve*

bu arada pek sevdiği köpeğinin hali, sıhhati hakkında gösterdiği canlı ilgileri Kurmay Başyaveri Kâzım Orbay ayrıntıları ile anlatmıştır.” der. Burada telefon yoktur. Biz, Türk Tarih Kurumundaki Kâzım Orbay Dosyasının altı bölümünü de gözden geçirdik; Şevket Süreyya Bey’in sözünü ettiği konuda hiçbir bilgiye rastlayamadık.

36 Özhan Eren Sarıkamış’la ilgili güzel çalışmasının sonunda, 16 Ekim 1916 tarihinde İstanbul’da Alman büyükelçiliğinde geçen şu olayı verir: “*Büyükelçi Sarıkamış üzerine yeni bir cephe açılmasını teklif eder; Enver Paşa çıldırmış gibi ayağa kalkar: ‘Nasıl istersiniz ki, daha evvel silah vaat etmiştiniz, kış mevsimine dayanıklı giyecek vaat etmiştiniz, ilaç vaat etmiştiniz... Vermediniz ve Trabzon’dan Van’a kadar bütün bölgeyi kaybettik...*” İlgi çekici bulduğum bu olayın hangi kaynaktan aktarıldığı belirtilmediği için yorum yapamıyorum. Ancak, bu anekdotta, Sırbistan üzerinden Osmanlı ordularının ikmalinin yapılamayışının öfkesi vardır. İki müttefik arasındaki ikmalin Sırbistan üzerinden yapılacağı hususunda daha önce anlaşılmıştı. Fakat, Alman orduları ancak Kasım 1915’te Sırbistan’ı işgal ederek bu yolu açabilmişlerdir. Ne var ki, Enver Paşa, müttefiklerinin başarısızlıkları yahut hatalarını, her hengi bir sebeple onlar aleyhine kullanmak gibi bir yanlışa girmemiştir.

Sarıkamış Harekâtı Hakkında Değerlendirmeler

BİRİNCİ Dünya Savaşı'nın doğu cephesinde ilk saldırıyı Ruslar başlatmış olmakla birlikte, savaşın başlarında bu cephe Rusların en zayıf bıraktıkları yanıdır. Türk Genel Kurmay neşriyatı, bu cephede Rusların bütün kuvvetlerinin ancak % 3'ünü bulundurduklarını bildirmektedir. (ATASE, a.g.e., s.525) Bu durumda, ya Ruslar bu zayıf zamanlarında bir baskınla yenilerek geri atılacak yahut imha edilecekler ya da Erzurum'da oturularak beklenecektir. Ruslar, bahar yahut yaz aylarında, o günkü zayıf kuvvetleriyle yetinerek üzerimize gelmeyeceklerine göre, bizim ordumuz hiçbir zafer ümidi olmadan, sadece savaşmamış olmak için baharı ve Rus'un saldırısını bekleyecek demektir.

Takviyelerini alması halinde, Rus ordusunun sayı ve teknik üstünlüğü kesindir. Zayıf dediğimiz zamanında bile yüz binin üstündedir ve teknik açıdan bizden üstündür. Ayrıca, Rus askerinin ne ölçüde inat ve cesaretle dövüştüğünü de bilmekteyiz. 1825 ve 1877 (93) savaşlarında Rus ordusu durdurulamamıştır. 93 Savaşında Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Kars'ın doğusunda Küçük Yahni ve Büyük Yahni tepeleri arasındaki hatta Rusları durdurmuştur. Bilahare, Rusların da çekilmeye karar verdikleri bir anda bizimkiler çekilmeye başlamıştır. Askerî tarihte çok başarılı bir çekilme hareketi olarak değerlendirilen bu hareketten sonra, artık Rusları durdurmak mümkün olmamış ve düşman birlikleri Erzurum tabyalarına dayanmıştır. Bu savaştan sonra, Sarıkamış dahil, sözü edilen bölgenin tamamı Ruslara terkedilmiştir.

Doğuda savaş başladığında, bu cephede kolay bir başarıyı hayal etmek, hiçbir askerin aklından geçmez. İnsan gücümüzün moral üstünlüğüne olan inancımız bu sonucu değiştiremez; çünkü Rusların dövüşkenliğini de en yakından biz biliriz. Bu durumda Osmanlı Genel Kurmayı için, zayıf yakalanmış Rus Kafkas ordusunun, bir kuşatma ve

baskın ile yok edilmesinden başka hiçbir başarı şansı yoktur. Enver Paşa bu şansı gerçekleştirmek üzere Sarıkamış kuşatma harekâtını planlamıştır.

Sarıkamış harekâtı, Rusların da endişe ettikleri bir zamanda yapılmıştır. Ruslar, bütün güçlerini Avusturya cephesinde toplayarak, Almanları üzerlerine çekmeyi ve Fransızların “ilk düşman saldırısı altında ezilmesini” önlemeyi amaçlamışlardı. Bu yüzden de zayıf bıraktıkları Kafkasya’da bir Türk saldırısından korkuyorlardı. (Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun SiyasasıÜzerindeki Etkileri,* Ankara 1974, s.78, 79)

Enver Paşa’nın, Şark Orduları Komutanı Halil Paşa’ya gönderdiği, 28.8.1918 tarihli, çok gizli ve zata mahsus şifreli telgraf:

Başbakan Talat Paşa'nın bir hafta kadar sonra, görüşmeler yapmak üzere Berlin'e gideceği bildirilmekte ve O, Berlin'e varmadan, Türk kuvvetlerinin ne yapıp edip Bakü'yü zaptetmesini istemektedir.Nuri Paşa'nın birlikleri, bu telgraftan on beş gün kadar sonra Bakü'ye girmiştir.

(T.T.K. Kâzım Orbay Arşivi. II.B. 598)

Sarıkamış Harekâtına karar verilirken, muhtemelen Almanların 26-29 Ağustos arasında Mazurya bataklıkları civarında çok üstün Rus kuvvetlerine karşı benzeri bir harekât yapıp, başarmaları da düşünülmüştür. Ancak, Almanların benzeri bir örnek hareketinin olması yahut olmaması çok sonraki bir meseledir. Enver Paşa'nın çok güvendiği Hafız Hakkı Bey, başlangıçta bu plana karşı çıkmasına rağmen, Erzurum'a gelip incelemesini yaptıktan sonra mutlaka uygulanması gerektiği kanaatine ulaşmıştır. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa harekâtın uygun olmadığı görüşünü bildirmiştir. Genel Kurmay'ın neşriyatına göre, *"Sarıkamış taarruzu ağır bir yenilgiyle sonuçlandıktan sonra, Hasan İzzet Paşa'nın bu düşüncesi bir çok kişiler tarafından yerinde görülmüştür."* (ATASE , *a.g.e*., s.526)

Bu tek şansın gerçekleşmesi halinde ise, gerçek gücümüzle ulaşılması mümkün olmayan sonuçlara varılabilecektir. İlk hamlede, Yahniler ele geçirilecek ve tarihî tecrübe ile de sabit olduğu gibi, güçlü bir savunma hattı kurulabilecekti. Harekâtın devamı halinde Kuzey ve Güney Azebaycan ile ilişkiye geçilecek, ordu güvene alınacaktı. Bu açık hesabı yapan Enver Paşa'yı, Turancılık hayalleri ile sözüm ona suçlayanlara ne demeli bilemiyorum...

Enver Paşa, Erzurum'da orduya yayımladığı bildiride, üstünüzde, başınızda olmadığını, imkânlarımızın ne derece kıt olduğunu görüyorum; ama, ikmali ileride yapacaksınız; ele geçireceğiniz yerlerde ihtiyaç duyduğunuz şeyleri bulacaksınız, diyordu. Bu beyan ilk bakışta pek yersiz, hatta komik gibi görünür; ama, gerçeği dile getirmektedir. Azerbaycanla ilişki kurulabilseydi, ordunun çektiği bütün insanî sıkıntılar biterdi. Nitekim, daha Sarıkamış'a bile girmeden, ele geçirilen köylerden büyük ölçüde ikmal desteği sağlanmıştır. Geriden hiçbir destek almadan, hareket bu imkânlarla devam etmiştir. Savaşın sonlarına doğru, Halil Paşa Bakü'ye girdiğinde, Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Bakü'deki petrol stokunun para sorunlarımızın tamamını çözecek düzeyde olduğunu bildirir.

Rus Maslovsky diyor ki, *"Sarıkamış grubu imha edilseydi Kafkas yolları Türklere açılarak Güney Kafkasya elden çıkardı. Eğer Sarıkamış'tan çekilme emri yerine getirilseydi yine bozgun olurdu. Enver Paşa'nın cesurane düşünülmüş ve düzenlenmiş olan planı, başarı halinde Türkiye'ye büyük menfaatler sağlayacaktı. Eğer Mişlayevsky'nin çekilme kararı uygulansaydı, Enver Paşa'nın muazzam planı tahakkuk derecesine yaklaşmış olurdu."* (Gen. F. Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, s.195)

Sonuçta, Sarıkamış Kuşatma Harekât planında hiçbir hata yoktur. *"Harekâtı tenkit edenler, Enver'e pek ziyade çatanlar bile, planın çok iyi olduğu üzerinde müttefiktirler. Yani planın kendisi değil, uygulaması tenkit edilmiştir. En büyük tenkitler, ikmal ve levazım işlerinin yürüyememesinde toplanmaktadır. Harekât sahasında memleket gerileriyle irtibat azdır. İkmal vasıtaları zayıf ve yetersizdir."* (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.225) Bu savaş, ilk ve en büyük zaferimiz olacaktı. İki yüz yıldır Rusya karşısında yenilen, ezilen ve göçen halkımızı ve ordumuzu diriltecekti; hele de 93 Savaşı'nın intikamı alınacaktı. General Fahri Belen diyor ki, *"Tarihte hiçbir ordunun yüzde doksan zayiat verdikten sonra sebat ettiğine dair misal bulmak güçtür."* (Gen. F. Belen, *a.g.e.*, c.I, 1914 Yılı Hareketleri, Ankara 1964, s.200)

Evet, bu tek örnek, Sarıkamış önlerindeki Osmanlı ordusudur. Bu savaşa katılanlardan geri kalanların da belirttikleri gibi, 93 Harbi'nin intikamını almak ateşi olmadan, bu direnç açıklanamaz. Enver Paşa'nın kendisi, eşi Naciye Sultan'a yazdığı 20 Aralık 1914 tarihli mektupta şöyle der: *"Bir günde mevziler ve askerin bir kısmını gördüm. Hepsi hazır ve arzulu; düşmana yine bir gece baskını yapmışlar. Uzaktan Allah Allah seslerini duyunca, siperlerini bırakıp kaçmış düşman. İnşallah bunlar iyiye alamet. Allah büyüktür. İnşallah bütün Moskoflardan intikamımızı aldığımızı gösterecektir..."* (A. İnan, *a.g.e.*, s. 191)

Sarıkamış Cephesinin, Almanların batıdaki yükünü hafifletmek için açıldığı söylenmiştir. Doğuda ilk hareketi başlatanın Türkler değil Ruslar olduğunu ve Köprüköy'e kadar ilerlediklerinin altını çizdikten sonra, Almanların yükünü hafifletmek için cephe açmanın doğal bir askerî zorunluluk olduğunu söylemeliyiz; asıl savaşın Avrupa'da kazanılıp yahut kaybedileceğinde tereddüt yoktur. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Moskova'dayken, Enver Paşa'nın kendisine, *"Almanlar, netice verecek kesin meydan savaşlarına doğru yürürken, bizleri oturmakla itham etmeye*

başlamışlardı. Bu sebeple, Sarıkamış taarruzu, tamamen askerî bir lüzum üzerine yapılmıştır.” dediğini yazar. (A. Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s.32) Ayrıca, bir vesileyle yukarıda dokunduğumuz gibi, bu, olaya Almanlar açısından bakıştır; bir de Türkler açısından bakmak gerekir.

Ünlü Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı olan Albay Hüsamettin Ertürk ise, bir başka siyasi zorunluluktan söz eder. Ertürk'e göre, Alman Genel Karargâhı Enver Paşa'dan Kafkasya üzerine bir hareket düzenlemesini ister; Enver Paşa, henüz kararını vermemiştir. *“Fakat, Ruslar'ın şayet İstanbul üzerinde bir anlaşmaya varırlarsa, Almanlarla savaşı durduracaklarına dair duyumlarımız üzerine, Enver Paşa derhal harekete geçmeyi gerekli görmüş, kurmay heyetiyle birlikte Erzurum'a gitmişti. Başkomutan Vekili ve Şark Cephesi Komutanı sıfatıyla Enver Paşa'nın Sarıkamış çevresinde geçen savaşı bizzat yönetmesi bundan doğmuştur.”* (Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* yazan: Semih Nafiz Tansu, İstanbul 1996, s.107)

* * *

Genel Kurmay yayınındaki değerlendirmeye göre, Enver Paşa'nın verdiği ordu emrinde, X. Kolordu Oltu'dan daha kuzeye sapmadan, buradan Sarıkamış üzerine yürüyecek ve ayın 25'inde orada olacaktı. Bu emrin tam uygulanması halinde zaferin kesin olduğunda herkes müttefiktir. Ama, X. Kolordu, Rus birliklerini kaçırmamak ve geri çekilme yollarını kesmek üzere Oltu'dan, Kosor üzerinden Ardahan tarafına sapmış, yolunu uzatmıştır. Bu karar teorik olarak doğru olsa da, hem Sarıkamış'a gelişi dört gün geciktirmiş hem de Kosor üzerinden Allahuekber Dağlarına vurulması, soğuk ve tipi altında kayıplarımızı artırmıştır. Hafız Hakkı Bey Kosor'dan bir gecede Allahuekber Dağını aşarak, 25 Aralık'ta Sarıkamış önünde olacağını bildirmiştir. Dağda da tipiye yakalanılınca, hareket başarılamamış, X. Kolordu ancak 29 Aralık'ta Sarıkamış'a gelebilmiştir. Bu süre içinde canını dişine takarak Sarıkamış önüne gelebilmiş olan IX. Kolordu birlikleri yalnız kalmıştır. Hafız Hakkı Bey'in birlikleri geldiği zaman da Ruslar yeterli takviyeyi almış, IX. Kolordu ise neredeyse tükenmiş durumdaydı.

Genel Kurmayın yayınında şöyle denilmektedir:

> “X. Kolordu komutanı bazı sakıncalı kararlar almasına rağmen çok enerjik hareket etmişti. IX. ve XI. Kolordu komutanları ise aynı oranda aktif olamamışlardı. Örneğin:

> XI. Kolordu komutanı, cephesindeki düşmana şiddetli baskı yaparak onu yerinde tutamamış ve Rusların Sarıkamış bölgesine kuvvet kaydırmalarına engel olamamıştı. Ordu emrinde, XI. Kolorduya bu görev verilmişti; Rus kuvvetlerini Aras boyunda tutacaktı. IX. Kolordu komutanı da, 25-26 Aralık savaşlarında çok yetersiz kalmıştı." (ATASE, *a.g.e.*, s.528)

Yine aynı eser, emir komuta ilişkilerindeki kopukluklara işaret etmektedir: *"Sarıkamış Harekâtının kaybedilmesinde emir ve komuta münasebetlerinin düzenli işlememesinin payı büyüktür."*

Dr. Ramazan Balcı'nın değerlendirmesi ise şöyledir:

> "Gerek IX. ve gerekse X. Kolordunun Sarıkamış önlerine geldikten sonra, askerin istirahat ihtiyaçları dikkate alınmadan merhametsizce ileri sürüldüğü yolundaki eleştiriler kanaatimizce yersizdir. Türk ordusunun ikmal imkânları uzun süreli bir savaşı sürdürecek kaynaklardan mahrumdu. Bunun bilincinde olan Başkomutanlık Vekâleti, harekâtı en çok on beş gün sürecek bir baskın şeklinde planlamıştı. Stratejik konumu ve ikmal kaynakları itibariyle fevkalade önemli olan Sarıkamış'ta Rusların çok az kuvvet bıraktıklarını Bardız'da öğrenen Enver Paşa'nın, doğruca Sarıkamış'a girmesi yerinde bir hareketti. Türk taarruzunun hedefini öğrenen Rusların tren hattı ile her an buraya takviye kuvvetler getirmesi mümkündü. Bu bakımdan bir günün değil, saatlerin dahi hareketin akışını değiştirme ihtimali hesap edilmeliydi." (Balcı, *a.g.e.*, s.271)

Mareşal Fevzi Çakmak Paşa da, Sarıkamış Rus kuvvetlerinin sağ taraflarını açık bırakarak kuşatmaya uygun bir durum yarattıklarını, Enver Paşa'nın kuşatma planının, biraz geniş tutulmakla birlikte yerinde olduğunu, ancak uygulamada hatalar yapıldığını belirtir. (ATASE, *a.g.e.*, s.529-532) General Fahri Belen de, genel durumun bu planın uygulaması için uygun olduğu değerlendirmesini yapar. Belen, X. Kolordunun Doğuya getirilmesiyle, 3. Ordunun Rus kuvvetlerine üstün duruma geldiğini, bundan sonra uygun mevsimin gelmesinin beklenemeyeceğini söyler. Çünkü, geçecek zaman içinde Rus ordusu takviye alacağı gibi, Batıda İngiliz ve Yunan saldırısı olabilir ve bir kısım kuvvetlerin oraya kaydırılması gerekebilirdi. (F. Belen, *Türk Harbi*, s.197) Mevsim ve arazi şartları da harekâtı durdurmak için yeterli değildir. Rus kuvvetlerinin sağ yanının açık bırakıldığı bu durumda, bir kuşatma hareketine girilmeseydi tenkide layık olurdu. Belen de, Mareşal gibi uygulama yanlışlarına dikkati çekip, telli ve telsiz irtibat yokluğu sebebiyle Enver Paşa'nın kolordulara, zamanında ve yerinde tesir yaptırmaya muvaffak olamadığına işaret eder. *"Bir tarafta çok aktif bir komutan, (Hafız Hakkı) birliklerini insan gücünün*

üstünde hareketlere sevk ederken, diğer tarafta IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, pasif hareketleri yüzünden Sarıkamış'ta iki fırsat kaçırmış, birliklerin güçsüzlüğünü ileri sürerek Enver Paşa'nın azmini kırmıştır. Cepheden saldıran XI. Kolordu Komutanı da beklenen faaliyeti gösterememişti... Bütün hatalara, felaketlere rağmen, bir avuç insanın zafere ulaşmasına ramak kaldığını da görmekteyiz." (F. Belen, *a.g.e.*, s.199)

General Belen, ayrıca şu değerlendirmeyi yapar: *"Rus harp tarihçilerinin de ittifak ettikleri gibi, bu gece (25-26 Aralık gecesi) Sarıkamış'a girilmemesi, savaşın yönünü değiştirdi. Artık sabah saatlerinde Rusların ilk takviye birlikleri Sarıkamış'a girmeye başlamıştı. Bu başarısızlıktan, IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Kurmay Başkanı Şerif Köprülü Bey ve 29. Tümen Komutanı Arif Baytan Bey sorumlu tutulmaktadır."* (General Fahri Belen, *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s. 224) Fahri Belen diğer bir eserinde, Liman Von Sanders Paşa'nın, Enver Paşa aleyhinde ibareler içeren değerlendirmesini, Enver'den hoşlanmadığı için sorumluluğu ona yıkmak gayretine bağlar. Yarbay Şerif Bey'in de *"Rusların hakiki durumlarını bilmediği gibi, Enver Paşa'ya olan iğbirarı dolayısıyla hislerine tabi"* olduğunu söyler. (F. Belen, *Türk Harbi*, s.196)

Sarıkamış Harekâtı üzerine Rus ve Alman subay ve yazarlarının düşünceleri, ATASE yayınında şöyle özetlenir: *"Sarıkamış taarruz planı kesin sonuca süratle giden iyi bir plandır. Ancak bölgenin şartlarına göre, ikmal sorunları iyi düzenlenememiştir. Türk ordusunun büyük komuta kademesinde bilgili ve cesur komutanlar vardı; ama, savaş deneyimleri yoktu. Özellikle Türk erinin sabır, cesaret ve disiplini, kuşatma harekâtını sonuna dek götürmüş ve bu savaşta Türk eri yenilmemiştir."* (ATASE, *a.g.e.*, s.533)

Rus Generali Nikolsky, üst rütbeli subayların, Enver Paşa'nın verdiği "Büyük ve cüretli görevleri" başarmakta yetersiz kaldıklarını söyler. (F. Belen, *Türk Harbi*, Ankara 1964, s.194) Bu konuda daha sert bir değerlendirmeyi 83. Alay komutanı Binbaşı Ziya Yergök yapar; Enver ve Hafız Hakkı Paşaları birinci derecede sorumlu gördükten sonra, subaylarımızın en küçüğünden en büyüğüne kadar görev aşkı taşımadıklarını çok ağır ifadelerle söyler ve erlerin komutanlarına güvenlerinin kalmadığına işaret eder. (Eren, *a.g.e.*, s.489)

IX. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Bey, sık sık Enver Paşa'nın aceleciliğinden söz eder ve uygunsuz üsluplar kullanır. Ancak,

acelecilik konusundaki eleştirilerinden de anlıyoruz ki, Enver Paşa haklıdır. Harekât boyunca keşifler doğru dürüst yapılamamakta, birlikler arasında irtibat kurulamamaktadır. Düşman hatlarından istihbarat yok denecek düzeydedir. Enver Paşa, olağanüstü sezgileriyle, askeri bir an önce Sarıkamış'a girmek için zorlamaktadır; tek şansın bu olduğunu hissetmektedir. Bugün biz, bu aceleciliğin gereklerine uyulmadığı için hayıflanmaktayız. Şerif Bey ve bir kısım komutanlar ise o günlerde zamanla yarıştıklarını yeterince kavrayamamışlardı. General Fahri Belen'le birlikte bir çok yazar aynı noktaya işaret eder: *"Enver Paşa bir an evvel Sarıkamış'a varmak istediği halde, kurmay heyeti ve komutanlar onun bu kararına engel olmaktaydılar."* (ATASE, *a.g.e*, s.155)

Ziya Nur Bey'in değerlendirmesi, en kısa şekliyle şöyledir: Sarıkamış harekâtının gayesinin, Almanların batı cephesindeki yükünü hafifletmek olduğu söylenmiş ve müttefik umumî karargâhından bunun teklif edildiği ileri sürülmüştür. Ziya Bey bunu makul bulur; mademki birlikte savaşıyoruz, birlikte hareket etmemiz, hareketleri bir merkezden planlamamız doğaldır. Hatta, İtilaf devletleri böyle bir ortak karargâh kuramadıkları için çok yakınmışlardır.

Kuramsal açıdan çok doğru olan bu yorum, gerçeğe pek uymamaktadır. Çünkü, Genel Kurmay ATASE Başkanlığının yayınında belirtildiği gibi, Ruslar Kafkas cephesinde, kuvvetlerinin sadece %3'ünü bulundurmakta idiler. Buradan Batı cephesine kuvvet kaydırmaları mümkün değildi. Nitekim Sarıkamış Harekâtının düzenlenmesini tahrik eden sebeplerden biri de Rusların bu cephede en az kuvvetle yakalanmış olmasıydı. Ancak, ordularımızın Kafkasya'ya girmesi halinde Rusların Batı cephesinden kuvvet kaydırma ihtiyacı duyabileceklerini düşünebiliriz ki, Almanlar karşısından kuvvet indirmeyi yine de göze alamazlardı. Çünkü, bütün taraflar, ittifak halinde, savaşın Batı cephesinde kazanılıp yahut kaybedileceğini düşünüyordu. Enver Paşa'nın bu planı Alman Genel Kurmayının isteği doğrultusunda yaptığını ileri süren ve onu "Alman İmparatorunun ücretli uşağı" diye niteleyen IX. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Bey için, tarihçi Ziya Nur Bey şunları söyler:

> "Kendi komutanına bu tarzda hücum eden bir adama ne denir bilmem; fakat asker demek kolay değildir." (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.222)

Sarıkamış Harekâtından asıl amaç, 93 Savaşının intikamını almak ve kaybettiğimiz toprakları geri kazanarak Kafkasya'ya girmektir. Ziya Bey bu noktada Enver Paşa'yı "Tam bir İslam ihtilalcisi" olarak görür ve Ruslar yenilebilseydi Kafkas halklarının harekete geçebilecek olduklarını söyler. Şöyle devam eder:

> "Harb-i Umumî bizim, Yirminci yüzyılda yaptığımız en büyük ve gerçekten övünülecek bir dövüştür. Bu büyük savaşın hatasında da, sevabında da Enver'in payı büyüktür. Kaldı ki, Sarıkamış Harekâtı, Maslowsky'nin kanaatine göre, 'Başarılabilecek bir harekâttı, maiyet komutanlarının Enver'in emirlerini tatbikte gevşeklik göstermeleri başarısızlık sonucunu vermiştir.' Çünkü, Enver'in gece Sarıkamış'a saldırı emri IX. Kolordu komutanı İhsan Paşa ve onun kurmay başkanı olan Miralay Şerif tarafından durdurulmuştur. Eğer durdurulmamış olsa, başarının kesin olduğu Rus kaynaklarından anlaşılmaktadır. Şu halde sorumluluk, ithamlarla dolu, askerî olmaktan çok duygusal, edebî ve etkili bir üslupla Sarıkamış'ı yazmış olan Şerif Bey'e ve komutanına ait olmaktadır. Bunlar, kitaplarını Rus kaynaklarını görmeden yazdıkları için, atıp tutmuşlar ve kendilerini temize çıkarmışlardır." Ayrıca şu değerlendirmeleri yapar: "Ordunun Erzurum'da bahara kadar hareketsiz bekletilmesi, asker için olumsuz tesir yapar ve iaşe sorunlarını artırırdı. Ordunun ilerleyip, ele geçirdiği yerlerdeki imkânları kullanması gerekirdi. Burada, küçük Rus kuvvetleri, büyük Türk ordusunun içine ve önüne, adeta 'Beni kuşat ve ez.' diye gelmişlerdir. Bu anda bizim taarruz hareketi yapmamamız, kendimizi müdafaa etmememiz veya askerlik yapmamamız demektir. Nitekim yapmışızdır. Köprüköy ve Azap savaşları böyledir. Bahara kadar beklemek de hem askerimiz için sakıncalıdır, hem de Rusların önümüze serdiği fırsattan istifade etmemek demektir." (Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.225)

Hasan İzzet Paşa'nın başarılara rağmen orduyu on beş kilometre geri çekmesi, ordu içinde kaçakların son derece artmasına yol açar. Aşiret Süvari alayları nerdeyse bütünüyle dağılır.[37] Bu çekilme hareketinin ordu birlikleri üzerindeki olumsuz tesirlerine, o günleri yaşayanlar işaret etmişlerdir.

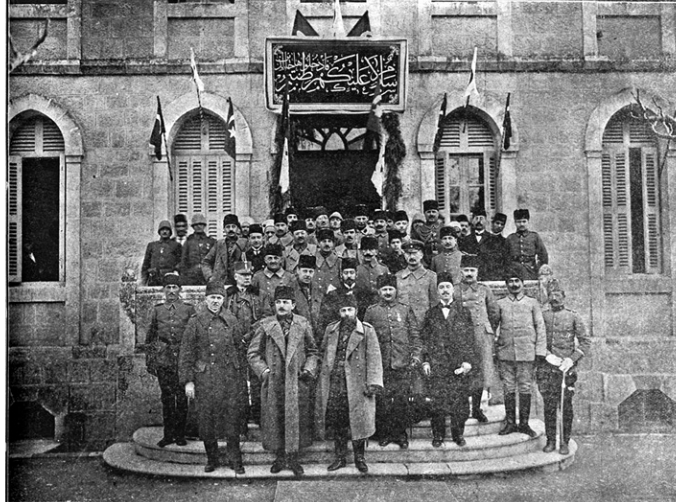
> "Geri çekilme, orduya bağlı tüm birlik komutanlarının güvenini sarsmıştı. Bugüne kadar erden başlayarak orduya bağlı her birey, özverisinin pek yakın olan amacına erişmeyi umduğu halde, şimdi ordu komutanından geri çekilme emri alıyordu. Tüm ruhsal direnç gevşemişti... Ruslar kendi kuvvetlerini çok iyi gizlediler ve savunmalarını çok güzel, yerinde önlemler alarak yaptılar. Biz de bu savaştan beklenen stratejik amacımızı elde edemedik. Bu amaç, Rus ordusunu ezmek ve kendi sınırlarımızın dışına atmaktı. Bu sonuç alınmış olsaydı, Sarıkamış Manevrasına gerek kalmayacaktı." (İlden, *a.g.e*, s.115, 151)

Havaların ilk günlerde iyi olmasına rağmen sonradan bozması bir şanssızlık olmuştur.

Nihayet, Enver Paşa'nın kişisel ihtiras ve emelleri için orduyu Sarıkamış önlerine sürdüğü iddiaları, kof propagandadır ve aynı zamanda Türk askerine yapılmış hakarettir.

> "Koskoca bir ordu, her türlü meşakkate, yokluğa ve soğuğa karşı, fevkalade bir tahammülle dayanır, göz yaşartacak feragat nümuneleri, insanı titretecek bir hareket kabiliyeti gösterirken, bunu Enver'in güzel yüzüne âşık olduğu için yapmamıştır. Bu büyük gayret ve hamiyeti, en mukaddes varlığının, dininin emri, İslamın, esir kardeşlerinin kurtulması gibi büyük ümitler için göstermiştir." (Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.224)

Enver Paşa'nın karargâhı ile birlikte geride kalmayıp, IX. Kolordunun en önünde yürümesi, kendisinin ordu komutanı olması hasebiyle çok eleştirilen noktalardan biridir. İsmet Paşa'nın da katıldığı bu eleştirilere göre, Paşa geride, mesela Köprüköy'de kalıp, buradan ilerleyen kolorduların hareketini yönetmeli, koordinasyonu sağlamalı idi. Böylece, XI. Kolordu komutanı Ragıp Paşa'nın gevşek hareketlerini de engellemiş olurdu.

Kudüste Selahaddin Eyyubi medresesi açılış töreni. Ortada Enver Paşa, solunda Cemal Paşa, sağında Bronzar Paşa.Arkada Avusturya ve İtalya ataşe militerleri ve sair erkân.

İlk bakışta çok haklı görülen bu eleştirilerde, bazı noktalar göz ardı edilmektedir. Ordu komutanının hareketi her an denetleyebilmesi ve koordinasyonu sağlayabilmesi için, haberleşme irtibatlarının sağlam olması gerekir; olmayan da budur. Kolordular ve Tümenler birbirleriyle irtibat kuramadan, genel taarruz emri çerçevesinde hareketlerini kendileri düzenlemeye çalışmışlardır; yanlışlıklar yapılmış, gevşeklikler olmuştur. Bu

irtibatlar kurulamadıktan sonra, Enver Paşa'nın Köprüköy'de olması ile Bardız'da olması arasında bir fark yoktur. Eğer haberleşme imkânları olsaydı, Enver Paşa Bardız'dan da birlikleri yönetebilirdi. Geride olması, XI. Kolordunun daha aktif davranmasını sağlardı; ama, bu sefer de, önünde Enver Paşa olmayan IX. Kolordu tam planlanan zamanda Sarıkamış önüne inemezdi; bunu bugün biliyoruz. Her şeye rağmen, Enver Paşa'nın, ordu komutanı olarak insiyatifi kolordu komutanlarına bırakmaması, posta birlikleriyle bir şekilde irtibatı sağlaması gerektiği söylenmiştir. (Balcı, *a.g.e.*, s.269) Girişilen hareketin coğrafya ve iklim şartları bilindiğine göre, bu tür bir eleştirinin ne ölçüde gerçekçi olduğu düşünülebilir.

Doğu savaşlarının temel etkenlerinin başında Karadeniz'in ikmal yolu olarak kullanılamaması gelir. Alman zırhlılarının alınması İstanbul ve Boğazlar için bir sağlamlık olduysa da, Karadeniz'deki Rus üstünlüğü kırılamadı. İlk başlarda var gibi görünen denge, "Yavuz"un 18 Kasım'da Sivastopol açıklarında yaralanması ile iyice bozuldu. Kasım ayı içinde bazı birlikler deniz yoluyla Trabzon'a çıkarıldılar. Rus donanması Zonguldak ve Trabzon'u bombaladı. Birkaç gün sonra üç adet nakliye gemimize rastlayarak batırdılar. Bu gemilerde iki alay asker, 3. Ordunun kışlık giyimi, keşif için kullanılacak iki uçak ve Kafkas Müslüman halklarının bazı liderleri vardı. Ertesi günlerde yine bir miktar asker ve malzeme nakli gerçekleştirildi; ancak Rusların hâkimiyeti artmıştı. 11 Aralık'ta dört bin ton malzeme yüklü Derne vapurumuzu batırdılar. Deniz yolundan nakliye işi, küçük çaplı vasıtalarla denizcilerimizin gözükaralığı sayesinde sürdü ise de çok sınırlı kaldı. Ruslar Karadeniz limanlarındaki küçük kayıklara kadar saldırılarını genişlettiler.

Tek imkân olarak kalan Ulukışla-Sivas-Erzincan-Erzurum hattı ise meşakkatli idi ve 700 kilometre uzunluğunda idi. Nakliye kollarını besleyecek hayvan sayısı da Doğu Anadolu'da pek azdı.

> "Bu kadar ağır şartlar altında yapılan Sarıkamış Harekâtı, esasen her türlü ihtiyacın düşünüldüğü bir cephe açma hareketi değildi. Kafkasya'nın etnik özellikleri ile bu bölgede sürdürülen propaganda çalışmaları ve Rusların Batı cephesinde zorlanmaları, Türk Genel Kurmayı'na ani bir baskınla ağır kayıplar verdirilmesi durumunda Rus Ordusu'nun Kafkasya'yı boşaltacağı fikrini vermişti. Bu yapıldığı takdirde Türk kuvvetleri yerinden beslenme şartı ile Kafkasya'da tutunabilirdi. Harekât başarılabilseydi bu tahmin gerçekleşecekti. Zira Türk taarruzunun işitildiği günlerde Ruslar Tiflis'i boşaltmaya başlamışlardı. Ne var ki, her türden yetersiz imkânlara komutanların taktik hataları eklenince, bileşenlerin doğru sonucu olan Sarıkamış

felaketi ortaya çıktı." (Balcı, *a.g.e.*, s.303)

Sarıkamış Savaşından sonra Ruslar bir yıl kadar ilerleyemediler; onlar da taarruz güçlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdi. *"Rusların duraklamadan taarruza devamları halinde, Erzurum'a ve daha gerilere ilerlemeleri pek mümkündü. Böyle buhranlı bir dönemde 3. Ordu Komutanlığına getirilen Hafız Hakkı Paşa, enerjik ve azimli tutumu ile kısa sürede orduyu toparlamayı ve Rus taarruzlarını önlemeyi başarmıştır."* (ATASE, *a.g.e.*, s.565)

Nihayet, yine Birinci Dünya Savaşının bütününü kapsayacak biçimde söyleyelim ki, tifo, tifüs gibi salgın hastalıklar askerî gücümüzü çökerten asıl sebep olmuşlardır. Bölgede zaman zaman görülen tifüs hastalığı savaşın başlamasıyla birdenbire artmış ve hızla yayılmıştır. Bir Rus yazarı, Doğu'da Türk ordusunu bit yendi, diye yazmıştır. Tıbbî hizmetler hiçbir zaman istenilen düzeye ulaştırılamamıştır.

* * *

Sarıkamış Harekâtındaki kayıplarımız konusunda, on bir binden doksan bine kadar, çok farklı rakamlar verilmiştir. Bu savaşın kayıplarını sağlıklı olarak tespit etmek zor olsa da, sayıyı artırarak Enver Paşa'nın sorumluluğunu büyütmek gibi, hiç de ahlakî olmayan tutumların, meseleyi karıştırdığı çok açıktır.[38]

Bu konuda özel bir değerlendirmeye girmeden, Dr. Ramazan Balcı'nın, geniş açılı değerlendirmeler sonucu ulaştığı ve general Maslovsky'nin rakamlarına dayanan sayının 23.000 olduğunu söyleyelim. Savaş alanında verilen şehit sayısı budur. Ancak bunun da 5000'i, Rusların Hamamlı'da kurdukları esir kampında açlık, soğuk ve bakımsızlıktan şehit olanlardır. Maslovsky, bu ayırımı yapmadan toplam 23.000 rakamını vermiştir. (Balcı, *a.g.e.*, s.294) Rus yazar Muratof'un verdiği bilgilere göre, Rusların kayıpları 16.000'dir. Maslovsky, bu sayının daha çok olduğunu ve 9000 kişinin donarak öldüğünü söyler.

Bu savaşın sonunda, Kars, Ardahan ve Artvin çevresindeki Müslüman halkın, Rus ve Ermeni zulmü altında verdiği kayıplar ise, Osmanlı Başkomutanlığının 6 Mart 1915 tarihli tezkeresine göre 30.000'e ulaşmıştır.

Sarıkamış çevresine baharın gelmesiyle, gömülememiş olan şehitlerimizin naaşları kar altından çıkmaya başlar. Salgın hastalık ihtimaline karşı Kars valisi Ziboviç, Sarımakış kaymakamına emir vererek,

çevre köylerden toplanacak işçilerle, baharın gelmesiyle ortaya çıkan Türk şehit naaşlarının toplatılıp gömülmesini emreder. Sarıkamış Subhan Azat köyünden Molla Mustafa anlatır: *“Sarıkamış’ın Türk köylerinden toplanan üç yüz amele ile ben de göreve gittim. Ormanların içinde donup kalan cenazeler için büyük büyük hendekler kazılarak, bazısına sekiz yüz, bazısına beş yüz, bazısına da bin tane Türk şehidini merasimle (namazlarını kılarak) gömdük. Her hendeğin başına, orada kaç şehidin medfun olduğunu gösteren pusulalar yazarak taktık. Bir hafta kadar bu cenazelerin toplanması için çalıştık. Şehitlerin sayısı on iki bine yaklaşıyordu.”* (Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım,* İstanbul-2007, s.75)

Bu şehitlerimizin gömüldüğü şehitlikler şunlardır: Yukarı Sarıkamış Şehitliği, Batı Mahallesi Şehitliği (Sarıkamış merkezinde), Soğanlıdağ Şehitliği (Bardız geçidinde), Allahuekber Şehitliği (Allahuekber Dağında), Hamamlı Köyü Şehitliği, Çakırbaba Şehitliği, Akmezarlar Şehitliği (Köroğlu köyünde), Askerderesi Şehitliği (Turnagel Dağının kuzeyinde), Yayıklı Şehitliği, Kaynakyayla Şehitliği ve Laloğlu Şehitliği. (Eren, *a.g.e.*, s.498)

* * *

Sarıkamış faslını, General Fahri Belen’in, “Zafere ramak kalmıştı.” sözünü hatırlayarak, şöyle bir yorumla kapatalım: Bu harekâtı Rusların kazanması için, altı-yedi şartın bir araya gelmesi lazımdı; bizim kazanmamız için ise, bunlardan herhangi bir şartın olmaması yeterliydi. Bütün şartlar bir araya geldi ve zafer Ruslara güldü. Bu da tarihin, üzerinde düşünülmeye değer ibretli tezahürlerinden biridir.

- Hafız Hakkı Bey, yolu uzatmayıp Sarıkamış’a vaktinde yetişseydi zafer kesindi.

- Şerif Bey ve İhsan Paşa, IX. Kolordunun Sarıkamış’a vardığı akşam, Enver Paşa’nın hücum emrini durdurmayıp devam etseydiler, başarı kesindi.

- Rus komutanı Mişlayevsky’nin geri çekilme emri, yerine bıraktığı Rus komutan tarafından uygulansaydı; yine netice alınmış olacaktı.

- 26 Aralık taarruzunda Albay Arif Baytan 28. Tümeni, Enver Paşa’nın emrine rağmen Sarıkamış yerine, Kızılkilise’ye yönlendirmeseydi yine sonuç alınacaktı.

Avrupa Cephesine Giden Birliklerin Enver Paşa Tarafından Teftişi

- Rus Plaston Tugayı ve yeni mezun 200 Rus, Sarıkamış'a yardım olsun diye gelmemişlerdi; tesadüfen Sarıkamış garnizonuna uğramışlardı. Direnişe büyük katkı sağladılar.

- Ruslar Aras boyundaki birliklerini süratle geri çektikleri halde, onları tutmakla görevli olan XI. Kolordu komutanı gevşek davranmış, Rus kuvvetlerinin takviyesine fırsat vermişti.

Ve ikinci dereceden sayabileceğimiz diğer bir çok sebep -mesela harekâtın başladığı günlerde çok iyi olan havalar iki üç gün daha devam etseydi- daha bir araya geldiği için Ruslar kazanmışlardı. Bunlardan birisi olmasaydı, belki de tarihin seyri değişecekti; olmadı. Rusların kazanması için bu kadar şartın bir araya toplanmasını, tarihî planda raslantılara bağlamak, kabullenilecek bir açıklama değildir.

Daha önce de dokunduğumuz gibi, tarihin akışını, tek tek olaylardan hareketle anlamaya çalışmak yanıltıcıdır. Öyleyse, sonuç olarak Sarıkamış Harekâtını nasıl değerlendireceğiz?

Sarıkamış, bir savaş yenilgisi ve milletimizin yaşadığı gurur verici bir destandır.

37 Ertesi yıl uygulanacak olan Ermeni tehcirinde, bu kaçakların ve aşiret süvarilerinin, Ermeni konvoylarına saldırılarda asıl faktör oldukları düşünülebilir. Genel Ermeni ihanetinin ötesinde, bu insanlar, cephede Ruslarla birlikte savaşan Ermeni birliklerini de görmüş ve daha bilenmişlerdir.

38 Halk ile okumuşlarımız arasındaki kavrayış ve değerlendirme farklılığını, bir televizyon programında görmek ibret verici oldu. Programda, 2007 yılında Sarıkamış şehitlerini anma törenleri veriliyordu. Sunucu, mikrofonu okumuş kesimden kimselere tuttuğunda, hepsi, kendi bildikleri ölçüsünde Sarıkamış'ta kaç kişinin şehit olduğu hakkında soğuk yorumlar yaptı, rakamlar verdiler. Sonra mikrofon halktan, sakallı bir adama uzatıldı; "Bizim burada doksan bin şehidimiz var!" derken yumruğu sıkılı ve göğsü gururla kabarmıştı; bütün okumuşlardan farklı idi. Düşündüm ki, Sarıkamış da Çanakkale gibi ve bu köylü vatandaşımızın üslubunda kavranıp göğüsleri kabarttığı zaman şehitlerimizin ruhu şad olacaktır.

Çanakkale ve Diğer Cepheler...

BİRİNCİ Dünya Savaşı'nda hiçbir devletin cepheleri, Osmanlı kadar yaygın ve çok sayıda değildir; Yemen'den Kafkasya'ya, Irak'tan, Süveyş'e ve Galiçya'ya kadar. Bu durum Osmanlı coğrafyasıyla ilgili olsa da savaşın sonunda, bu kadar yaygın ve çok cephede bu kadar imkânsızlıklar içinde Osmanlı askerinin direnişi ve silahı en son bırakan taraf olması tüm dünyanın dikkatini çekecektir. Balkan Savaşı'nda, yer yer silah atmadan dağılan bir orduyu bu dirence kavuşturan manevi etkenler ve Enver Paşa'nın teşkilatçılık disiplinine yukarıda dokunulmuştu.

Savaşın ilk zamanlarında, İngilizler için son derece önemli olmasına rağmen Irak'ın işgali konusunda bir planları yoktur. Şattülarap karşısındaki İran Abadan petrol tasfiyehanesini emniyete almakla yetinmek kararındadırlar. Osmanlı da bu çevrede sekiz-on bin kişilik bir kuvvet bırakmış ve herhangi bir saldırı halinde bölge aşiretlerinden oluşturulacak güçlerle çevreyi koruma kararı vermiştir.

İngilizler 3 Kasım'da Basra Körfezi'nde, Fav'dan karaya asker çıkartır ve Şattülarap boyunca beş gün ilerleyerek Abadan çevresini denetime alırlar. Savunmadaki Osmanlı birlikleri çekilir; İngilizler 22 Kasım'da Basra'yı alıp 9 Aralık'ta Kurna'ya girerler.

İngilizlerin Hindistan'a açılan deniz yolunu kapatmak, Mısır'ı yeniden fethederek, aynı zamanda İslam âlemindeki itibar ve hareketlenmeyi artırmak üzere düşünülen Kanal Seferi, yirmi beş bin kişilik bir Osmanlı Kuvve-i Seferiyesi'nin 14 Ocak 1915'te hareketi ile başlar. Hareketin bütününe bakıldığında, Mısır'ı yeniden feth etmek sloganının, askerin moralini yüksek tutmak için yayıldığı anlaşılır. Cemal Paşa ve Ali Fuat (Erden) Paşa, Kanal Hareketi'nin, Enver Paşa'nın, İngilizlerin bütünüyle Çanakkale'ye yüklenmelerini engellemek ve onları mümkün olduğunca oyalamak üzere bir strateji uygulaması olduğunu vurgularlar.

(Cihangir, *a.g.e,* s.36) Cemal Paşa'nın bu hareket ve Mısır üzerine kurduğu söylenen hayallerin de yakıştırma olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü, Osmanlı askerinin uydurma dombazlar üzerinde, hatta bir kısım subayların yüzerek geçmeye çalıştığı bu kanal taarruzundan sonuç alınamayacağını anlamak için Cemal Paşa olmak gerekmezdi. Nitekim, 4. Ordu Kurmay heyetindeki Alman subayların bütün ısrarlarına rağmen Cemal Paşa, ikinci bir saldırıyı başlatmamıştır.

Kanal Harekâtı, Almanların Batı cephesindeki yükünü hafifletmek ve İngilizlerin çok hassas oldukları bu noktaya kuvvet kaydırmalarını sağlamak için düşünülmüştür ve bu kararın askerî açıdan yanlış olan bir yönü de yoktur. Böylece, aynı zamanda İngilizlerin Çanakkale'ye gönderme ihtimali olan kuvvetlerinin bir kısmı buraya çekilmiş olacak ve savaşın Batı cephesi de rahatlatılacaktır. Hareketi, Suriye Cephesi ve 4. Ordu Komutanlığına atanan Büyük Cemal Paşa yönetecektir. Şam'dan Kudüs'e ve buradan Bi'rü's-sebi'ye gelmiş olan Paşa'nın karargâhı da ertesi gün yola çıkar. Yapılan plan ve beklentilere göre *"En iptidai vesait ve pek az bir kuvvetle"* başlayan harekâtın, düşman tarafında ise, yüz seksen bin asker, zırhlı deniz araçları, trenler ve uçaklar vardır.

Sina Yarımadası'nda gece yürüyüşleri ile iki yüz kilometrelik çölü geçen Osmanlı askerleri 2/3 Şubat 1915 gecesi, üç kol halinde Kanal'ın doğusuna ulaşırlar. Çölü geçebilmek için, zaten kıt olan askerin erzakı ve yükü azaltılmış, altı yüz gram peksimet, dört kilo su ve yüz elli gram hurmanın da tamamı verilememiştir. *"Erlerin çoğu yalınayak yürümüşlerdir; böyle yürümek onlara daha rahat gelmiştir. Ve yürüyüş, olağanüstü bir intizamla, hiçbir döküntü vermeden yapılmıştır."* (Erden, *a.g.e*, s.124)

Kanal önündeki şiddetli kum fırtınası hemen harekete geçilmesini önler; birliklerimizi zor durumda bırakır. Plana göre Sağ Kol, Kantar'a, Sol Kol güneyde Süveyş yönünde gösteri taarruzları yapacak, 25. Tümenden beş tabur Timsah Gölü ile Acı Göl arasından Kanalı geçmeye çalışacaktır.

Kanal Seferine katılmış olan Osmanlı subayı şunları yazar:

> "Şimdiye kadar sarfedilen gayretlerle Sina Çölü geçilmiş, kanalın önüne gelinmiştir." Fakat buradan sonrası için hiçbir şans yoktur. "Kuvvet ve direnç nisbetine göre, bizim kuvvetlerimizin Kanalı ele geçirmesi maddî olarak imkânsız gibiydi. Fakat biz, öyle teknik düşünecek, hesap yapacak halde değildik. Girişilen işi sonuna kadar götürmekten, kaza ve kaderi zorlamaktan, mümkün olmayanı mümkün

> kılmaya çalışmaktan başka yapılacak iş yoktu.” (Erden, *a.g.e.*, s.120)

2/3 Şubat, gece yarısını geçerekten, sac kaplı dombazlara bindirilmiş Osmanlı askerleri karşı yakaya çıkmak üzere harekete geçerler. Ancak, daha Kanal’da iken sahilden projektörler yanar, gemiler top atışına, sahil bataryaları çapraz mitralyöz ateşine başlar. Sahile yerleştirilen ağır obüs bataryamız bir İngiliz savaş gemisini vurursa da düşman ateşinin yoğunluğu azalmaz. Yirmi dört dombaz denize indirilmiştir, yüz yirmi metre genişliğindeki kanalı bu ateş altında geçmeleri mümkün değildir; dubaların çoğu delik değiş olur ve batar. Bazı Osmanlı subaylarının, dombazların yükünü azaltmak için suya atlayıp, yüzerek karşıya geçmeye çalıştıkları görülür. Binin üstünde şehit verilir. Bu mahşere rağmen karşı kıyıya geçmeyi başaran bir kaç yüz kadar Osmanlı kahramanının, Allah Allah sesleri de, bir süre sonra artık duyulmaz olur.

Bunun üzerine, açlık ve susuzluk tehlikesi de düşünülerek Osmanlı birlikleri Kanal boyunca çekilmeye başlar. Osmanlı subayı şöyle anlatır:

> “Hücum kollarını karşıya geçirmek için sarfedilen gayret ve fedakârlık, makasvari makineli tüfek ateşi altında sonuçsuz kalıyor; içi yaralı ve şehit dolan dombazlar karanlığın içinde batıyordu. Karşıya geçebilmiş olan, toplam iki bölük kadar askerin Allah Allah! sesleri duyulmuş; fakat bu sesleri derin bir sessizlik izlemişti.
>
> “Sabah olmağa başlıyordu.
>
> “Düşman, geçit yerinde kuvvetini gitgide takviye etmiş; Tosum ve Serapyum yönlerinden top ateşi başlamış, zırhlı trenler de savaşa katılmıştı.
>
> “Kanal hücumu sonuçsuz kalmıştı.” (E. Gnl. Ali Fuat Erden, *Paris’ten Tih Sahrasına*, İstanbul 1949, s.151)

Bu harekât için Suriye’ye gönderilmiş olan birliklerin bir kısmı Hicaz’a kaydırılır, bir kısmı da Çanakkale’ye gönderilir.

Geride kalan pek az kuvvetle, El-Ariş’ten çıkılarak yeni bir hareket düzenlenir. İngilizlerin Kanal çevresinde tahkim etmiş oldukları mevzilere karşı yapılan hücumda kanlı boğuşmalar yaşanır; ancak, sonuç almak mümkün değildir. Osmanlı kuvvetleri yeniden çekilmeye başlar; İngilizler takip edemezler. Bu arada İngilizler Sina Cephesine büyük kuvvetler yığarak Suriye içlerine doğru harekete geçmek üzere hazırlanmaktadır.

Bu süre içinde Batı Avrupa Cephesinde savaş mevzi harbine dönüşmüştür. İngilizler İstanbul’u işgal ederek yeni bir cephe açmayı düşünmektedir. Kanal Harekâtı’nın başarısız olması, askerî imkânlarını artırmıştır. Rusya, büyük insan potansiyelini, müttefiklerinin silah ve

mühimmat desteği ile donatmak zorundadır; aksi halde dehşetli sıkışacaktır. Bunun için de İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının açılması, Osmanlının Almanya ile irtibatının kesilmesi gerekmektedir. Böylece, hâlâ kararsız duran Bulgaristan da İtilaf devletlerinin safına çekilebilecektir.

Başkumandan Vekili Enver Paşa. Gelibolu Harp Cephesinde Bir Kolordu Karargahında yanlarında Kolordu Kumandanı Esat Paşa ve Erkânı ile

İtilaf devletleri karar verirler; on altı savaş gemisi, altı muhrip, on dört mayın tarama gemisi ile bir uçak gemisi yürür; Boğaz Harbi başlar. Bu donanma Boğazlar'ı geçecek ve arkasından gönderilecek kuvvetler İstanbul'u işgal edecektir. Büyük Savaş başladığında Çanakkale Boğazı'ndaki eski tabya ve istihkâmlar yeterince düzenlenmiş, silahla teçhiz edilmiş değildi. İngiliz donanması 12 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'nı abluka etmiş, giriş çıkışları denetime almıştı. Bu hareketin de uyarısıyla, zaman iyi değerlendirilmiş, Boğaz'ın iki yakasında altı ay boyunca gerekli düzenlemeler yapılmış, silahlar güçlendirilerek yerleştirilmiş, bazı yerlere projektörler konulmuştur.

Genel Kurmayımızın yayınına göre, o sıralarda Kafkas Cephesinde baskı altında ve çok sıkışık durumda olan Rusya 1 Kasım 1914'te, müttefiklerinden Boğazlar'a bir harekât yapılmasını istemiştir. İngiliz donanması 2 Kasım'da sahil tabyalarımıza ateş etmişse de saldırı devam etmemiştir. Müttefik kuvvetler Şubat ayında, gerekli birlikleri de hazırlayarak İngiliz ve Fransız donanmalarının daha geniş çapta katılacağı bir harekete karar vermişlerdir. İstanbul'un işgali için, ayrıca yüz bin kişilik

bir Rus ordusunun da kurulmasına başlanır. İngiliz Savaş Bakanı yaptığı savaş planında, İstanbul'un işgalinde, buradaki gayrimüslimlerin de büyük bir ayaklanma başlatacağını düşünmektedir.

19 Şubat 1915 günü Müttefik düşman donanması ateşe başlar; Seddülbahir, Kumkale, Ertuğrul ve Osmaniye istihkâmlarını ve Erenköy seyyar obüs bataryasını, merkezdeki Anadolu ve Rumeli tabyalarını döverler. Osmanlı tabyaları toprak ve kâgirdendir; içindeki topların menzili de düşman gemilerini dövmeye yetmemektedir. Menzil dışında duran düşman donanması altı gün boyunca tabyalara gülle yağdırır; sahiller ateş içindedir. O aslan neferlerin göğüsleri üstünde binlerce bomba şimşeği söner...

25 Şubat sabahı yine ateş başlar ve akşama kadar devam eder. Dış tabyalar harap olmuştur; düşman karaya asker çıkartarak bir kısım iç tabyaları da yıkar ve geri çekilir. Bunun üzerine Enver Paşa, Çanakkale'nin kara savunma kuvvetini iki tümenden dört tümene çıkarır.

4 Mart günü yeniden çıkarma yapılır ve Türk karşı taarruzu ile geri püskürtülürler. 7-8 Mart günlerinde dış tabyalardaki bataryaların tahribinden yararlanarak yaklaşır ve iç tabyaları ateş altında tutarlar. 10-11 Mart gecesi Boğaz'da ileri harekete geçen bir filo ağır kayıplarla geri çekilir.

Düşman gemiler, 18 Mart 1915 günü kesin sonucu almak üzere saldırı başlatacak ve Çanakkale'yi geçecektir. Bir İngiliz deniz tümeni, bir Anzak (Avustralya) tümeni ve bir Fransız tümeni Boğaz önünde hazır beklemektedir. Çanakkale geçilip, Türk donanması tahrip edilince, Karadeniz tarafında hazır bekleyen Rus kuvvetleri İstanbul Boğazı'ndan çıkarma yapacak, bu arada Marmara'ya girmiş olan İngiliz ve Fransız kuvvetleri de İstanbul'un işgaline yetişeceklerdir.

Düşman gemileri bir yandan tabyaları döverken, bir yandan da geceli gündüzlü çalışarak Boğaz'ı mayınlardan temizlemeye çalışırlar; Karanlık Liman çevresindeki mayınların birinci hattı büyük ölçüde temizlendiyse de diğer hatlar sağlamdı. Ayrıca, Tophaneli Hakkı Bey, Mart ayının 17'sini 18'ine bağlayan gece, sabaha karşı, Nusret Mayın Gemisiyle düşman donanmasının arasından sıyrılarak, Boğaz'ın çeşitli yerlerine yeni mayınlar döşemiş ve yine ustalıkla geri çekilmiştir.

İngiliz-Fransız donanması zırhlılar, muhripler ve denizaltılarla yüklenirler; üç filo halinde girerler. O gün, yedi saat boyunca 276 adet seri atışlı büyük topla, durmadan mermi yağdırırlar. Çanakkale ve Kilitbahir ateşler içindedir. Osmanlı tabyalarından 78 adet top cevap verir; tesir mesafeleri kısa, mermileri sayılıdır ve yenisinin de geleceği yoktur. Düşman gemileri öğle üzeri ateş menziline girerler. Erenköy önlerinde bir düşman torpido gemisi isabet alarak batar. Peşinde Fransız Buve zırhlısı, Osmanlı topçusunun ateşi altında denizin dibine gider. Fransız gemileri geri çekilmeye başlar; yerlerini İngiliz gemileri alır. Saat 14.30 sularında İngiliz İrrezistibl zırhlısı isabet alarak yan yatar. Onu kurtarmaya gelen Oşin zırhlısı da aynı âkıbete uğrar; ikisi de batar. Osmanlı topçusu aman vermez. İngiliz Agemennon zırhlısı da birkaç isabet almıştır ve çekilmek zorunda kalmıştır. Ve akşam üzeri, mevcudunun bir kısmını kaybetmiş olarak İngiliz-Fransız donanması çekilmeye başlar.

Çanakkale Boğazı geçilmez.

18 Mart Türk Deniz Zaferi, İtilaf devletleri için son derece onur kırıcı ve moral bozucu olur. İngiltere'de Denizcilik Bakanı Çörçil, Bakanlar Kurulu dışında bırakılır. Yıllar sonra Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in Londra'da olduğunu Londra Sefirimiz Rauf Orbay'dan duyunca, onunla görüşmek ister ve evine davet eder. Savaş pilotu olarak Londra'da staj yapan Ali Enver biraz tereddüt ederse de Rauf Bey'le birlikte yemeğe gider. Çörçil, Enver Paşa'dan ancak övgüyle bahseder. Ve bu arada, biraz da şakaya getirerek söylediği sözler şunlardır:

> "Senin baban Enver Paşa, benim siyasi hayatımı tam yirmi yıl geriye attı."[39]
> (Aydemir, *a.g.e.*, c.III, s.234-35)

Rusyalı ise iyice darlanmıştır ve müttefiklerini sıkıştırmaktadır. Düşman, çıkarma yaparak karadan İstanbul'a varmayı düşünür; hedef Gelibolu Yarımadasıdır. İngiliz ve Fransızlar Boğaz karşısındaki Limni ve İmroz adalarına asker yığmaya başlar. Enver Paşa da, Yanya müdafii olarak tanınan Esat Paşa komutasındaki III. Kolordu'yu güçlendirerek 5. Ordu şekline sokar ve başına Alman Islah Heyeti başkanı Liman von Sanders'i mareşal rütbesiyle getirir. Seddülbahir, güney grubu kuvvetlerinin komutanlığına Vehip Paşa, Arıburnu, kuzey grubu kuvvetlerinin komutanlığına da kardeşi Esat Paşa getirilir.

25 Nisan 1915 Pazar günü sabahtan itibaren Saroz Körfezi ve Anadolu yakasında Beşike Limanına doğru şaşırtma hareketleri yapan düşman, asıl hedef olarak Seddülbahir'e yüklenir.

Seddülbahir'e çıkan İngiliz tümenini, Osmanlı 26. Piyade Alayının 3. Taburu karşılar ve destanlık vuruşmalarla düşmanı yerinde tutar, ilerletmez. Zığındere tarafına sarkan düşman birlikleri 25. Alayın iki taburu tarafından geri atılır.

Arıburnu'na çıkan Anzak Kolordusunun karşısında, 27. Alayın 6. Bölüğü kanını sebil ederek doğuya doğru çekilmeye başlar. 9. Tümen komutanı Yarbay Ali Şefik Bey Eceabad'daki 27. Alayı Arıburnu'na doğru yola çıkarır. Eceabad'ın kuzeyinde ordu ihtiyatı olan 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey de Arıburnu tarafından top sesleri geldiğini duyunca, 57. Alayla bir topçu bataryasını alarak o tarafa yürür ve Kocaçimen Tepe'de çekilen askerlerimizle onları takip eden düşman birliklerini görünce, hemen "Hücum!" emrini verir. 57. Alay büyük zaiyat verir; ancak düşman kuvvetleri de üç kilometre kadar geriye atılır.

Zığındere çevresine ancak üç alay daha getirilebilmiştir. Karaya çıkan düşman birlikleri mevzilenmiştir ve donanmanın top atışı desteğindedir. 25 Nisan'dan sonra, üç gün boyunca düşmanı siperlerinden sökmek için taarruz edilir; kanlı çarpışmalar olur; düşman sökülüp denize atılamaz.

26 Nisan'da Anadolu yakasında Kumkale'ye Fransız birlikleri çıkarma yaparlar. 3. Tümenin iki alayı karşılar. Akşama kadar dövüşülür; iki taraflı ağır kayıplar verilmiştir. Düşman gece vakti ölülerini ve esirlerini bırakarak çekilir.

27 Nisan sabahı düşman, bir İngiliz tümeni solda ve bir Fransız tugayı sağda olmak üzere, Kirte Tepe'yi ele geçirmek için yürür; ağır kayıplar verir; ama, Teke Burnu tarafından ilerleyerek Hisarlık-Zığındere önlerine kadar gelirler. Ünlü Yahya Çavuş siperleri buradadır. Bu vuruşmalar, Birinci Kirte Köyü Savaşı olarak isimlenir. Üç taraflı donanma ateşi altında kesin sonucu alamayan askerlerimize Enver Paşa, gece taarruzu emreder ve buradaki asker sayısını artırır. Büyük gece hücumu 1-2 Mayıs gecesi yapılır; fakat yine beklenen sonuç alınamaz. Durum çok kritiktir; bir direnç ve irade savaşı yaşanmaktadır. İki taraf da büyük kayıplar vermektedir. Bazı komutanlar Alçı Tepe'ye kadar çekilmeyi önerirlerse de III. Kolordu

Komutanı Esat Paşa ve Enver Paşa, ne olursa olsun sonuna kadar direnme emri verirler.

Sonunda düşman, Yarımadayı boşaltana kadar Kirte Tepe'yi uzaktan görmekle yetinir.

6 Mayıs'ta başlayan İkinci Kirte Köyü Savaşı çok kanlı geçer; boğaz boğaza çarpışmalar günlerce sürer. Osmanlı askeri bir yanda da donanmanın ateşi altındadır. Çok kayıp verilir; ama düşman birlikleri de o muazzam ateş desteğine rağmen yarıya iner ve ancak yarım kilometrelik bir ilerleme yapabilirler. Sonra, oradan da mağlup çekilirler. Karadan ve denizden saldırıya uğrayan Osmanlıların bu savaştaki cenk hırsı tarifsiz yüksektir; kanlı siper boğuşmaları içinde unutulmuş destanlar yeniden yaşanır ve gökten ecdat inerek o pak alınları öper...

Bu savaştan iki gün sonra Osmanlı Orduları Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheye gelir; Arıburun ve Seddülbahir cephelerini gezer. Arıburun'da saldırıya karar verir ve 5. Ordu Komutanına emrini bildirir. 19 Mayıs'ta üç Osmanlı tümeni saldırıya geçer; ama, ağır topçu desteği olmadan, donanmanın korkunç ateş gücü desteğindeki düşmanı siperlerinden sökmek kolay değildir; yine siperlerde korkunç boğuşmalar olur. İki tarafın da ölü ve yaralılarını kaldırması için kısa bir ateş kes yapılır.

12 Mayıs'ta Muavenet-i Milliye muhribimiz, İngiliz Golyat zırhlısını batırır. İngilizler ise Marmara Denizi'ne denizaltılar sokarak Osmanlı ikmal kollarını vurmaktadır. Çanakkale'nin ikmali kara yoluyla yapılmaya çalışılır. Osmanlı çeşitli tarihlerde Marmara'ya giren on üç İngiliz denizaltısından sekizini batırmış, sağlam ele geçirdiği birine de Müstecip Onbaşı adını vererek hizmete almıştır.

7 Haziran 1915'de düşman kuvvetleri üçüncü Kirte Savaşını başlatır. Bizim burada 9. ve 12. Tümenlerimiz ve ihtiyat alaylarımız vardır. 21 bin kişilik iki Fransız ve 31 bin kişilik üç İngiliz tümeni ile savaşılacaktır. Hareket denizden başlayan yoğun bombardıman ile başlar. Çok kayıp veririz. Savaş üç gün devam eder; siperler ve tepeler alınır, verilir. 21 ve 22 Haziran günleri gece ve gündüz siper savaşları yapılır. Osmanlı birlikleri genellikle cepheyi korurlar. 28 Haziran'da Zığındere'nin her iki yamacından da düşman saldırısı başlar. Düşman topçu atışları siperlerimizi büyük ölçüde tahrip etmektedir. Birliklerimiz erimektedir; bölgeye yeniden

iki tümen gönderilir. Vehip Paşa komutasındaki 2. Ordu, Zığındere güney cephesine verilir; V. Kolordu da güney cephesine gelir.

İki taraflı korkunç topçu ateşleri altında siper savaşları çok kıyıcı olur. İki gün süren savaşta kayıplarımız on bini bulur. Ama, düşman da buradan sonuç alamayacağını anlar. Sonuçta düşman birlikleri denize dökülememişse de, karada ilerlemeleri de mümkün olamamıştır.

Sonradan yayımlanan eserlerden anlaşılmıştır ki, İngiltere ve Fransa İstanbul'da bir ihtilal çıkacağını; Enver Paşa ve İttihatçı iktidarın devrileceğini ümit etmekteymişler.

12 Temmuz'da Kerevizdere'de 4. ve 6. Tümen mevzilerine yapılan düşman saldırıları da sonuç vermez; iki gün süren çarpışmalardan sonra geri çekilirler.

Düşman yeni bir cephe açmaya karar verir. 6 Ağustos'tan 13 Ağustos'a kadar Seddülbahir ve Arıburnu cephelerine sürekli saldırırken, üçüncü cepheyi Anafartalar'da açmak üzere 6 Ağustos'ta Suvla Koyuna çıkarma yapar. Ağır bir bombardımanın ardından 7 Ağustos'ta hücuma geçen düşman kuvvetleri Küçük ve Büyük Anafartalar üzerinden geçerek Kocaçimen Tepe'yi ele geçirmek ve hem Boğaz'a hâkim olmak, hem de kuzeyden kuşatarak Osmanlı askerinin geri ile irtibatını kesmek ister. Bolayır Kolordusu ve Anadolu grubundan bölgeye birkaç batarya ve takviye kuvvetler gelir. Vehip Paşa, kendi bölgesinde yapılan gösteri taarruzlarına aldanmayarak, yedek kuvvetlerini, kardeşi Esat Paşa'nın cephesine kaydırır.

Mustafa Kemal Bey 19. Tümen komutanıdır. Miralaylığa yani albaylığa terfi etmiştir. Enver Paşa kendisini tebrik eden bir telgraf gönderir.

> "Yeni rütbenizi tebrik ederim. Bu terfi, görmekte olduğunuz büyük ve fedakârca hizmetlerinize karşılık bir ödül değil, ancak, memlekete daha önemli ve ordumuza daha değerli hizmetleri yapabilecek konumları kazanmanız için geçilmesi gereken bir kademedir. İnşallah yakında bu gibi mertebeleri de almayı başarır ve yüksek başarılara ulaşırsınız."

Şevket Süreyya, Başkomutan Vekili'nin bu tür tebrik telgraflarının usulden olmadığını, bu sebeple telgrafın Mustafa Kemal Bey'i çok heyecanlandırdığını ve gelecek için ümitlendirdiğini yazar. Ardından Mustafa Kemal Bey Anafartalar Grup Komutanı olur. Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya bir mektup göndererek, Liman von Sanders Paşa'nın

komutasından şikâyet eder, yanlışlarını söyler ve kendisinin gelerek bizzat komutayı ele almasını ister. (Aydemir, *a.g.e.*, c.III, s.253)

> "Vatanımızın müdafaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpmadığına şüphe olmayan, başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikrî iktidarlarına da güvenmemenizi kesinlikle temin ederim. Bence, bizzat buraya teşrif ederek, genel durumumuzun gereklerine göre bizzat yönlendirmek ve yönetmeniz uygun olur kardeşim."

Enver Paşa bir süre sonra Çanakkale'ye gelir; cepheleri gezer, komutanları ziyaret eder, fakat yeterince bilinemeyen sebeplerle Mustafa Kemal Bey'e uğramaz. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı bir soğukluk ve güvensizliği vardır; fakat çok sayıdaki mektuplarının hiç birinde bunun sebebi üzerinde herhangi bir açıklama yapılmaz. Enver Paşa'yla yakınlaşmak isteyen ve gelecek için tasavvurları olan Mustafa Kemal Bey'e bu hareket çok dokunur; Liman von Sanders Paşa'ya istifasını verir. Mustafa Kemal Bey, daha sonra Enver Paşa'ya yazacağı mektupta da görüldüğü gibi, daha büyük birlikler ve daha büyük sorumluluklar istemektedir; bunlara da ulaşacaktır.

Liman Paşa, Mustafa Kemal Bey'in istifasını işleme koymaz ve Enver Paşa'ya Mustafa Kemal'in çok iyi bir asker olduğunu, onun gönlünü alması gerektiğini yazar.

> "Bu dilekçeyi (istifa dilekçesi) destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Bey'i, vatanın bu büyük savaşında, hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim."

Enver Paşa, Mustafa Kemal Bey'e özel bir telgraf çekerek, bir çeşit özür diler ve yeni başarılarını beklediğini yazar.

12. Tümen Küçük Anafarta ve 7. Tümen Büyük Anafartalar üzerine yürür. Anafartalar'da, Kocaçimen Tepe'de, sonradan Kanlı Sırt olarak isimlendirilen yerde ve Conk Bayırı'nda dört gün boyunca tarifsiz kanlı boğuşmalar olur; çok şehit verilir, çok düşman telef olur; ama düşman bu sırtları ele geçiremez. Gelen yeni takviyelerle 15-17 Ağustos arasında Kireç Tepe ve Arslan Tepe'ye saldırırlar; kan gövdeyi götürür ve yenilmiş olarak geri çekilirler. 21 Ağustos 1915 günü yoğun topçu ve donanma ateşiyle 2. Anafartalar Savaşı başlar. Altı İngiliz Tümeni yüklenir; yine dehşetli dövüş

olur; yine binlerce can Hakka yürür; ama, Osmanlı tümenleri karşısında tutunamaz, geri çekilirler.

Bundan sonra artık Çanakkale'de, kanlı siper savaşları başlayacaktır. Bazı yerlerde siperler 15-20 metre kadar birbirine yakındır. Her iki taraf da lağımlar açıp dinamitleyerek karşı siperleri havaya uçurmaya çalışır. El bombaları ve aynalı tüfeklerle siper atışları yapılır. Mermisi bol İngiliz topçusu durmadan Türk siperlerini döver. Osmanlının ise gıda ve mermisi kısıtlıdır; az yemek ve az mermi atmak zorundadır.

Sonunda, zafer güneşinin Türk siperlerinden doğduğu düşman tarafından da kabul edilir; Çanakkale'nin direncini kırmak mümkün değildir. Düşman çekilmeye karar verir; Anafartalar ve Arıburnu'ndan sonra Aralık 1915 sonlarına doğru Seddülbahir'i de terk ederler.

Türk tarafının şehit, yaralı, kayıp ve çeşitli hastalıklardan ölen toplam 251.359 ve düşman tarafın toplam 331.000 kayıpla kapadığı Çanakkale'de, Osmanlı'nın son büyük destanı böylece yaşanmış olur.

39 Ali Enver çok başarılı bir pilot olmasına rağmen, daha sonra Kurmay Okuluna alınmayınca istifa ederek ordudan ayrılır. 1971 yılı Aralık ayında geçirdiği bir kaza sonucu Avustralya'da vefat eder.

Kûtü'l-Ammare Zaferi

BİR SÜRE sonra İngilizlerin Irak'a büyük güçlerle yükleneceği anlaşılmıştır. Kafkasya'dan XII. ve XIII. Kolordular bölgeye gönderilecektir. Ancak, bu kuvvetler yetişinceye kadar direnmek gerekir. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Binbaşı Süleyman Askerî Beyi çağırır; Irak'a gitmesini ve bölgeyi savunmasını emreder.

Kaymakamlık rütbesi ile Basra Valisi ve Irak Cephesi Genel Komutanı ünvanını alan genç Osmanlı subayı yürür; emrinde sadece Osmancık taburu vardır. Irak'a vardığında aşiret gönüllülerinden Dicle ve Fırat kollarını kurar. Suriye'den altı-yedi bin mevcutlu bir tümen Irak cephesine kaydırılmış olmakla birlikte asıl güç, yirmi bin civarındaki bu aşiret gönüllüleridir. Dağıstanlı Fazıl Paşa komutasındaki Dicle Kolu, 3 Mart 1915'te İran'ın Ehvaz kasabasını işgal ederek İngilizlerin ikmal merkezi olan Abadan petrol boru hattını kilometrelerce tahrip eder.

Süleyman Askerî Bey Basra üzerine yürür: 12-14 Nisan arasında Şuaybe civarında İngiliz ordusu ile kapışır. 12 Nisan sabahı Osmanlı askeri taarruza geçmiştir; topçusu zayıftır. Taarruz ileri-geri hareketlerle iki gün sürer. Aşiret kuvvetleri Bercesiye ormanları civarında iyi dayanırlar. Daha önceki bir çarpışmada yaralanan Süleyman Askerî Bey, sedye üzerinde ve hücum saflarındadır. İngiliz komutanı durumu iyi görmez ve karargâha dönme kararı verir. Ancak aşiret askerlerinin de gücü tükenmektedir. Yavaş yavaş başlayan çekilme, firarlara dönüşür. Kaymakam Süleyman Askerî Bey bu kaçışı engelleyemez. Çok ağırına gitmiştir; silahını çeker ve kendisini vurur. İngiliz birlikleri de kaçan aşiret kuvvetlerini takip edemezler. Görevini yerine getirmiş olan Dicle kolu da on kilometre geri çekilir.

İngilizler Bağdat üzerine yürümeye başlar. 24 Temmuz 1915'te Fırat üzerindeki Nasıriye düşer. 29 Eylül'de Kûtü'l-ammare düşer ki, Bağdat'ın

sancak merkezlerindendir. Süleyman Askerî Bey'in yerine gönderilen Albay Nurettin Bey, dağılan birliklere yeni bir düzen vermeye çalışır; Halep'ten ve Kafkas Cephesinden bir miktar yardım gelir. Enver Paşa'nın Nurettin Bey'e emri, *"Irak'ı karış karış savunmak, vaziyet istikrarlı bir duruma gelince taarruza geçmek."*

11 Kasım 1915'te Bağdat'ın kuzeydoğusundan hareket eden İngiliz kuvvetleri Selmanpak'ın doğusundaki Osmanlı birliklerini kuşatmak ister. 19 Kasım'da Osmanlı kuvvetleri İngilizlerin çevirme hareketini bozar; düşman çekilir. Bu arada, Albay Halil (Kut) Bey, Kolordusuyla birlikte Nurettin Bey'in emrine verilir. Halil Paşa İngilizlerle ilk çatışmasını şöyle anlatır:

> "Sabahın erken saatlerinde.... İngiliz sefer kuvvetlerinin âdeti olduğu üzre Dicle'nin sol yanından harekete geçtiklerini görüyorduk. ... 22 Kasım 1915. ... İngilizler cephe hattının büyük bir kısmına iyice yaklaştıkları sırada çöl tarafında bulundurduğum beş taburuma şu emri verdim: Beş tabur birden, ateşle birlikte süngü hücumuna kalkacak ve düşmanı, istikametinde bulunduğu sağ taraftan vuracaktır. Çarpışma ölene kadardır. Ateş sahasına beş taburun birden süngü takmış olarak dalması, İngilizlerin üzerinde önce şaşkınlık, sonra panik yarattı. Taburlar, 'ölünceye kadar' emrini eksiksiz yerine getirirlerken, İngilizler çekilmeye başladılar. Sonra 4.500'den fazla ölü verdiklerini tespit ettik. Saldırı şeklimize göre bizim de zayiatımız pek hafif olmadı." (Halil [Kut] Paşa, *Bitmeyen Savaş*, İst.-2007, s.121-122)

İngilizler Kûtü'l-ammare mevzilerine çekilirler. Osmanlı Kolordusu çekilen İngilizleri takip eder ve Kut'da kuşatır. 10 Ocak 1916'da Halil Bey grup komutanlığına getirilir; Nurettin Bey onun emrine girer.

İngilizler takviye getirerek kuvvetlerini kurtarmaya çalışırlarsa da, her seferinde yenilip geri çekilirler. Kanlı çarpışmalar olur. Askerlerimiz hırslıdır. *"Savaş alanında askerlerimiz ve subaylarımız Kut'un mutlaka alınacağına imzalarını koyuyorlardı..."* 8 Mart 1916'da Halil Bey, 51. Fırka Komutanı Miralay Hasan Cemil Bey'e şu emri verir: *"İmparatorluk, devlet, şan ve şerefle dövüşünüzü bekliyor. ... Biraz sonra Hasan Cemil Bey'in kuvvetleri süngülerini takmış, saldırıya geçmişlerdi. Boğaz boğaza bir savaş sürüyordu. Süngülerin arasında el bombaları avuçlarda patlarken 51. Fırka subayları rovelverleri ve kılıçlarıyla İmparatorluğa yeni bir destan hediye etmekte idiler. İnatla dövüşen İngilizlerin ana kuvvetleri süngü ile imha edilince, diğer İngiliz birlikleri artık geri çekilmekten başka çare göremediler..."* (Halil [Kut] , *a.g.e*, s.133-34)

Halil Bey yaralılar arasında dolaşmaktadır.

> "Her cepheye gittiğimde ceplerime altın para koymayı alışkanlık haline getirmiştim. ... Ekmeği sol eli ile yiyen bir askere rastladım. Sol elindeki ekmeği koyacak yer bulamadı, başıyla selam verdi; topuklarını birleştirdi durdu. 'Neden ekmeği sol elinle yiyorsun?' 'Sağ kolum kumandanım, bir gülleyle koptu gitti. Aradım aradım bulamadım… Ne yapalım, sen sağ ol.' Yeni sarılmış sargıdan sağ kolunun yerinde olmadığı belli oluyordu. Bir avuç altın da ona verdim. Gülerek ayrıldı gitti." (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.139)

Halil Bey 10 Mart'ta İngiliz kuvvetleri komutanı Towshend'e bir mektup gönderir: *".... Size gelince, askerlik vazifenizi kahramanca ifa ettiniz. Bundan böyle kurtarılmanız için muhtemel vasıta görmüyorum. ... Kut'daki direnmenize devam etmek veya sürekli artmakta olan kuvvetlerime teslim olmak hususunda serbestsiniz..."* (Halil [Kut], *a.g.e*, s.134)

Yine Halil Bey'den dinleyelim:

> "9 Nisan 1916. İngiliz kuvvetleri ikinci mevzilerimize gene şiddetli bir saldırıya kalktılar. Siperlerimizin bir kısmı düşman kuvvetlerinin eline geçmeye başladı. ... Birdenbire 43. Alay Komutanı Fazıl Bey, kuvvetlerinin en önünde piyade süngüsü ile hücuma kalktı... Asker, Fazıl Bey'in arkasından sel gibi akıyordu. Kıyameti andıran bu taarruz son bulurken, düşman kuvvetleri savaş alanında beş bin ölü bırakmışlardı. İngilizler çekilirken, savaş alanından kan revan içinde dönüp, önüme dikilen genç bir subay şu tekmili verdi: Düşman kuvvetleri gördüğünüz şekilde geri çekilmek zorunda kalmışlardır; komutanımız Fazıl Bey şehitlerimiz arasındadır. Yeni emirleriniz?
>
> "Arkadaşları arasında İttihatçılığı ile tanınan bu genç subayı tanıyordum. İmparatorluk destan üstüne destan kazanıyordu... Başımı önüme eğdim; dudaklarımdan yüce askerlerimiz ve yüce subaylarımız için dualar döküldü." (Halil [Kut], *a.g.e*, s.135)

24 Nisan gecesi "Ağzına kadar dolu acayip bir İngiliz savaş gemisinin Dicle'den Kut'a doğru gelmekte olduğu" görülür. Halil Bey atına atladığı gibi sahile koşar; o gidene kadar, Sarı Emin Paşa'nın topçuları gemiyi batırırlar.

Sonunda, 29 Nisan 1916'da General Towshend komutasındaki İngilizler teslim olur. Teslim için mektupları, ünlü İngiliz casusu Lawrens götürüp getirir. Mirliva Halil Bey ordusuna, *"Arslanlar!"* hitabıyla bir bildiri yayımlar ve şu bilgileri verir: *"Ordum, gerek Kut karşısında, gerekse Kut'u kurtarmak isteyenler karşısında, 350 subay ile 10.000 erini şehit verdi. Fakat, buna karşılık bugün Kut'ta 13 general, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de, 30.000 zayiat vererek geri dönmüşlerdir."*

Türk sebatının İngiliz inadını kırdığını söyleyen Halil Bey, bildiriyi şöyle bitirir: *“Bugüne Kut Bayramı adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her sene bu günü kutlarken, şehitlerimize Yâsinler, Tebârekeler, Fâtihalar okusunlar. Şehitlerimiz yüce hayatlarında, göklerde kızıl kanlarla uçarken, gazilerimiz de zaferlerimizle nigâhbân olsunlar.”* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.149)

Halil Bey Paşalığa yükseltilir. Bu savaşlar, Çanakkale’den sonra 1. Dünya Savaşındaki en çetin ve parlak zaferlerimizdir. O dönemde üzerinde çok yazılar yazılmış, bu savaşlarda bulunan İngiliz subayları daha sonra İngiltere’de Kut Cemiyeti’ni kurmuşlardır.

* * *

1915 yılı sonlarına kadar Türk ordusu en geniş cephelerde savaşan, cepheden cepheye koşan en hareketli ve en disiplinli ordu olma özelliğini korumaktadır. Bu başarı Enver Paşa ve genç subaylarla açıklanır. 1916 yılı içinde imkânsızlık ve hastalıkların baskısıyla gevşeme ve çözülmeler görülür.

1915 yılında askere alınabilecek en yaşlı Osmanlılar da çağrılmış ve yeni tümenler oluşturulmuştur. Ancak, bu kuvveti beslemek ve silahlandırmak için gerekli malî güç yoktur. Subay sıkıntısı çekilmektedir; Çanakkale çok genç subayı tüketmiştir. Talimgâhlarda altı ayda subay yetiştirilerek birliklerin başına gönderilmektedir.

Ordunun morali iyidir; Çanakkale yaşanmış, Doğu cephesinde Rus taarruzu belli bir hatta durdurulmuştur. Ancak, daha sonraki yenilgiler askerin maneviyatını bozacak ve firar olayları artacaktır. Hastalık ve soğuk en etkileyici unsurlardır. Askere alınabileceklerin en yaşlıları da alınmış olduğundan, eksilen askerin yeri doldurulamamaktadır. Bazı cephelere gönderilen askerlerin kimisi silahlı, kimisi silahsızdır. Askerden niçin firar ettiği sorulan bir er, siperde tüfekle bir el ateş edebilmek için yanındaki arkadaşının şehadetini beklemenin zor olduğunu söylemiştir.

Osmanlı ordusunda yiyecek, giyecek, silah ve mühimmat kıtlığı yanında, büyük ölçüde nakliye sıkıntısı yaşanmaktadır. Düşman kuvvetleri girdikleri yerlere genellikle demiryolları döşeyerek gerideki ikmal merkezleri ile bağlantıyı korumaktadır. Denizlerde düşman hâkimiyeti kesin olduğundan Osmanlı bu yolu kullanamamaktadır. Demiryollarında ise lokomotifler odunla yürütülmeye çalışılmaktadır, bu da yeterli

olmamaktadır. Batıdan doğuya askerî birlikler yahut ikmal malzemeleri bin türlü güçlük içinde ve ancak bir buçuk ayda gidebilmektedir. Suriye ve Irak Cepheleri bu bakımdan iyice sıkıntıdadır. Ayrıca, Doğu Anadolu'da özellikle Ermeni çetelerin saldırıları altında İslam halk Batıya ve Güneye doğru perişan kafileler halinde göç etmektedir. Güney cephelerinde ise, bazı Arap aşiretlerinin ayaklanmaları askerin maneviyatını bozmaktadır.

* * *

1915 yılında Doğu Cephesinde Rus ordusu yeni takviyeler almış ve sayı olarak iki yüz bini geçmiştir. Osmanlı 3. Ordusu ise altmış bin kişidir ve ikmal, iaşe zorlukları bir yana, üç yüz kilometrelik bir cepheyi savunmak zorundadır.

27 Nisan 1915'te Rus ordusu, Osmanlı kuvvetlerini kuşatmak üzere taarruza geçer. Narman bölgesindeki X. Kolordu ile kapışırlar. IX. Kolordunun da müdahalesi ile Osmanlı kazanır; Ruslar geri çekilirler. 10-13 Haziran arasındaki ikinci saldırıları da (İkinci Tortum Savaşı) kırılır; çekilirler.

20 Nisan'da Van Ermeni isyanı başlar; resmî daireleri, evleri basar, katliam yaparlar. Müslüman halk gönüllü birlikler kurarak Ermeniler'le dövüşe başlar. Ancak isyan bastırılamaz. Tebriz üzerine yürümekte olan Halil [Kut] Bey komutasındaki 1. Kuvve-i Seferiye isyanı bastırmakla görevlendirilir. Halil Bey, Dilmen'deki Rus kuvvetlerini geri atarak ilerlemeye çalışır. Ancak, takviye alan Rus birliklerine karşı ikinci taarruzu başarılı olamaz. Açlık ve hastalıktan çok askerimizin kırıldığı bir çekilişle Bitlis'e varır. 16 Mayıs'ta Van Rusların eline düşer.

Osmanlı takviye kuvvetler getirterek, yirmi iki gün süren çarpışmalardan sonra Van'ı 22 Temmuz 1915'te geri alır. Ancak, Ağustos içinde Ruslar 135.000 kişilik bir kuvvetle yeniden saldırırlar; Osmanlı kuvvetleri Bitlis'e doğru çekilir; Ruslar yeniden Van'a girerler.

Erzurum tarafında Rus kuvvetleri büyük sayı üstünlüğü içinde Aşağı Pasin Ovası'nda 13 Ocak 1916'da saldırıya geçerler. Osmanlı askerinin yoksulluğunu bildikleri ve kendi askerlerini kürklerine kadar ikmal ettikleri için kışın saldırmayı yeğlerler. Beş bin mevcutlu bir Osmanlı tümeni otuz beş bin kişilik Rus kuvvetlerini üç gün kadar oyaladıktan sonra Erzurum mevziine çekilir. Gürcüboğazı'nı savunan Osmanlı kolordusu ise topçu ateşi

ve sayı üstünlüğü karşısında dayanamaz; Erzurum Ovasına doğru çekilmeye başlar. Sonunda, 3. Ordu komutanı birliklere çekilme emri verir ve Rus kuvvetleri 16 Şubat 1916’da Erzurum’a girerler.

Mart ayı içindeki savaşlar sonunda, 18 Nisan’da Trabzon düşer. Fevzi (Çakmak) Paşa ve Deli Halit Paşa kuvvetleri Çoruh vadisi ve Soğanlı Dağları’nda Rus kuvvetlerini durdurmak için dövüşürler. 25 Haziran’da 3. Orduya bağlı birlikler Trabzon’u almak üzere bir baskın düzenler; Ruslar Of ve Sürmene’ye kadar atılırlar. Ancak bu sırada Rus kuvvetleri Bayburt üzerinden taarruza geçerler; 8 Temmuz’da Kop cephesini yararak ilerler ve 20 Temmuz 1916’da Gümüşhane, 25 Temmuz’da Erzincan’a girerler. Osmanlı kuvvetleri Kemah-Kelkit-Gümüşhane hattını tutarlar.

O sene çok ağır bir kış yaşanır ve Osmanlı birlikleri için pek yıpratıcı olur.

Ermenilerin Zorunlu Göçü

OSMANLI Hükûmeti 27 Mayıs 1915'te Ermeniler için zorunlu göç kararını çıkartır ve bu halk, cephe gerisinden uzaklaştırılarak Musul ve Suriye vilayetlerimize sevkedilir. Daha önce 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Hükûmete başvurarak, bölgedeki Ermenilerin Ordunun arka güvenliğini tehdit ettiğini, çetelerin birliklerimizi arkadan vurduğunu ve benzeri tehlikeleri sıralayarak Ermenilerin zorunlu göçe tâbi tutulmalarını istemiştir. Bir yıldan çok geçen süre içinde de, ordu komutanının söyledikleri fazlasıyla yaşanmıştır. Dışarıdan gelen ve onlara katılan yerli Ermeniler, Rus Çarının vaadlerine aldanıp, çağrısına uyarak, Rus Ordusu içinde gönüllü birlikler oluşturmuş, çarpışmakta yahut bağımsız çeteler halinde Orduyu arkadan vurup, telgraf hatlarını ve ikmal yollarını kesmektedir. Bütün varlığını orduya vermiş olan köyler, kasabalar ve şehirlerdeki Müslüman halk, Ermeni çeteleri karşısında savunmasız kalmıştır ve çeteler pek acımasızdır.

* * *

Ermeni olayları başlangıcından itibaren siyasi mahiyetlidir. 19. yüzyıla kadar 'Teba-yı sâdıka' ismini alacak kadar uyumlu ve huzurlu yaşamış ve Türk kültürüne ciddi katkılarda bulunmuşlardır. Bu yüzyılın ortalarından itibaren, Rusya ve Avrupalı devletlerin Osmanlıyı parçalama siyasetlerinin sıradan bir aracı olarak kullanılmaya başlanmışlardır. Özellikle, Amerika, İngiltere ve Fransa, açtıkları okullar ve Kilise misyonerleri yoluyla, Ermenilere, asil bir Hristiyan ırkı oldukları ve Müslüman bir devletin sâdık vatandaşı olarak yaşayamayacakları yoğun olarak propaganda edilmiştir.

Rusya ise, sıcak denizlere inme projesi içinde, kendisine sâdık bir hizmetçi ve atlama taşı olmak üzere, Osmanlı Ermenilerini himayesi altına

aldığını ilan etmiştir.

Bütün bu teşvik ve destekler, Ermenilerin de Rum, Bulgar gibi diğer gayrimüslimlere özenerek örgütlenme ve silahlanmasının önünü açmıştır. 93 Savaşı sonrasındaki Berlin Antlaşması, Osmanlı'ya Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahatlar yapma emrivakisini kabul ettirmiş ve bunun denetimini de Avrupalı devletlere vererek, Osmanlı'ya açıktan müdahalenin yolunu açmıştır.

Yüzyılın sonlarına doğru, İstanbul başta olmak üzere Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelerde başlayan toplu gösteriler, terör hareketleri, Osmanlı Bankası baskını, Osmanlı Hakanına suikast gibi olaylar Ermenilerle Müslüman halk arasındaki gerilimi artırır. Sonunda, özellikle Protestan rahiplerin yoğun tahrikleri altında, Van ve Zeytun ayaklanmaları patlak verir.

1913 yılına gelindiğinde, Ruslar yeniden ve daha güçlü bir çıkışla, Ermenilere arka çıkmaya ve İstanbul'u sıkıştırmaya başlarlar. Ermenileri tahrik ve destekleme Avrupalı devletlerle Rusya arasında bir çeşit rekabet konusu haline gelmiştir. 8 Şubat 1914'te Osmanlıya kabul ettirilen reform antlaşması, Doğu Anadolu'nun fiilen koparılması anlamını taşımaktadır; ikiye ayrılan altı Doğu vilayeti, iki yabancı müfettişin fiilî yönetimine bırakılmaktadır. Rusya, Ermenileri önüne alarak büyük adımlarla Anadolu'ya girmektedir.

Büyük Savaş başladığında, Doğu Cephesi'ndeki vuruşmalarda Ermeni birliklerinin Rus Ordusu saflarında olması, fiilen olduğu kadar, belki daha da çok moral olarak orduyu ve Müslüman halkı yıpratmıştır. Osmanlı Hükûmeti, 24 Nisan 1914 tarihinde, Ermeni örgütleri ve siyasi temsilciliklerini kapatarak, elebaşılarını tutuklar. Ancak, bu tür tedbirler için artık çok geçtir; hiçbir etkisi görülmemiştir. Van ve Doğu Anadolu'nun bazı şehirleri, Ermeniler tarafından işgal edilerek Ruslara teslim edilir. Ülkenin her yanında, artık dizginlenemeyen taşkınlıklar ve ayaklanmalar başlar.

Sorunun birinci dereceden muhatabı olan 3. Ordunun isteği üzerine, 27 Mayıs 1915'te, Osmanlı Hükûmeti, Ermenilere zorunlu göç uygulanması kararını alır. Savaş şart ve imkânlarının elverdiği ölçülerde, insanî duyarlıklar ihmal edilmeden, göçle ilgili yasal düzenlemeler dikkatle yapılır ve uygulamaya koyulur. Osmanlı ordusunun, savaştaki en büyük sorununun yol yokluğu olduğu düşünülürse, Ermeni göç kafilelerinin pek rahat şartlar

ve yollarda yol aldıkları elbetteki düşünülemez. Yine, o dönemdeki hastalıkların, salgınların, bir yabancı müşahide “Osmanlı askerini bit yendi.” dedirtecek ölçüdeki yıkıcı etkileri hatırlanırsa, bu göç kafilelerinin yaşadığı hastalık kırgınlarını, belgeleri olmasa da anlamak mümkündür. İhanetin acısını yaşamış bölge aşiretlerinin ve özellikle, eşkiyalığa soyunmuş Ordu kaçaklarının saldırıları da gerçektir; Osmanlı Hükûmetinin, göçün güvenliği için yapabileceklerini pek âlâ yaptığı gibi.

Başlangıçta, Amerikan misyonerlerinin himayesinde olan Protestan ve İtalya-Avusturya’nın korumasındaki Katolik Ermeniler göçe tâbi tutulmamışlardır. Ancak, İtalya’nın sonradan İtilaf devletleri safında Osmanlıya savaş açması üzerine Katolik Ermeniler ve İngilizlere duyulan öfke sebebiyle de Protestan Ermenilerden çok az bir kesim göç kapsamına alınmıştır. Müttefikimiz olan Avusturya, Katoliklerin göçünü büyük ölçüde durdurmuştur. Ayrıca, yaşlılık ve hastalık sebebiyle bir çok Ermeni göç dışı tutulduğu gibi, Devlet memuru olan, öğretmen, sağlık görevlisi, elçilik görevlisi gibi aileler ve yine çeşitli sebeplerle ve Müslümanların koruması altındaki bir çok Ermeni göçe zorlanmamıştır.

Doğal olarak, biz burada olayın ayrıntılarına girecek değiliz. Şu kadarını söyleyelim ki, evet, Ermeniler acı çekmişler, ölmüşlerdir. Biz ise, ihanete uğramış olarak acı çekmiş ve ölmüşüzdür. Bugün, geçmişe bakarken, sekiz yüzyıl dostça ve birlikte yaşadıktan sonra, Türklerin niçin, durup dururken Ermenilerin üzerine yürüdüğünü soracak vicdanlı yabancı tarihçiler de vardır. Bunlardan birisi olan, Amerikalı A. T. Chester şunları yazar:

> “Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin kuzey doğusundan Ermenilerin sürgünü hakkında çok şey duymaktayız. Gerçek şu ki, Türkler Rus işgal tehdidine karşı ülkelerini savunmak için Rusya sınırına bir ordu gönderdiler. Orduda, tıpkı bizim askere aldığımız gibi, Türk vatandaşı olan bütün milletler yer alıyordu. Cephede Ermeniler boş kovanlar kullandılar ve siperleri terkettiler. Zaten bu, çok kötü idi; fakat Ermeniler bu tür bir ihanetle yetinmediler. Ordunun arkasındaki vilayetlerde çok sayıda Ermeni yaşıyordu ve bu insanlar Türklerin Ruslar tarafından yenilgiye uğratılma şansının çok fazla olduğunu düşünerek, ordu gerisinde isyan etmek ve destek unsurlarını kesmek suretiyle bunu gerçeğe dönüştürmeye karar verdiler.” Yazar, bir paralel olay hayal edelim, diyor; diyelim ki Meksika ile savaş halindeyiz. Bizim zenciler düşman ordusuna katılmakla kalmıyor, geride kalanları da telgraf hatlarımızı kesiyor, ikmal kollarımızı vuruyorlar. Biz bu zencilere ne yaparız? (Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Ankara 2005, s.5)

Yazarın bu soruya, tarihî hatırlatmalar da yaparak verdiği cevabı yazmasam da tahmin edersiniz.

Şu sözlerle bağlayalım ki, bugün dünya kamuoyu önünde oynanan açık oyunu devam ettirmek, dün olduğu gibi gelecekte de Ermenilere mutluluk getirmeyecektir. Başka güçlerin değersiz siyasi malzemeleri olarak süregiden soykırım propagandalarındaki başarıları, onların hayat bahasını artıracaktır. İleride anlatılacak olan, Halil Paşa’nın, sanki de Türk milleti adına yaptığı konuşmayı ve yardımı unutmamalıdırlar.

İran, Galiçya ve Romanya Cepheleri

İRAN üzerinden güneye sarkan Rus kuvvetlerinin Irak cephesindeki birliklerimizin doğu ve yan gerilerini kesme tehlikesi vardır. Bunu önlemek ve bu cepheden Türkistan'a bir yol açabilmek için Osmanlı Genel Kurmayı, İran'ın işgaline karar verir. Esasen, Teşkilat-ı Mahsusa'nın elemanları bölgede çalışmakta ve gönüllü birlikler kurmaktadır. İttihat Terakki'nin meşhur hatibi Ömer Naci buralardadır ve burada şehit olacaktır. Rauf (Orbay) ve Çerkez Ethem yine İran Azerbaycan'ındadır.

Enver Paşa'nın Türk dünyasına yahut İslam âlemine dönük hamleleri bazı Alman komutanlarını da rahatsız etmiştir. Paşa'nın, *"İran, Hindistan, âlem-i İslam üzerine hayaller kurduğu"* gibi ifade ve yorumları, Almanlar savaştan sonra yazdıkları eserlerinde kullanmışlardır. Ancak, biz bu hayallere (!) Alman Genel Karargâhının heyecanla sahip çıktığını ve desteklediğini biliyoruz.

Enver Paşa 1916 Mayıs ayının sonuna doğru Bağdat'a gelir ve Halil Paşa ile İran üzerine yapılacak hareketi görüşür. Ancak 6. Ordu Komutanlığına getirilen Halil (Kut) Paşa, İran üzerine yapılacak bu hareketi uygun bulmamış, hatta yeğeni Enver Paşa'ya bu hareket için 6. Ordudan birlik alındığı takdirde istifa edeceğini bildirmiştir. Halil Paşa, Alman genel karargâhının baskılarıyla böyle bir karar alındığını düşünmektedir. Ancak Enver Paşa'nın kesin, *"6. Ordu Komutanı olarak kalacaksınız ve Kirmanşah'ı mutlaka işgal edeceksiniz."* talimatı ile, 6. Ordudan alınan VIII. Kolordu İran Cephesine gönderilmiş; Halil Paşa da itaatsizlik etmemek için emre uymuştur. Halil Paşa hatıralarında, Irak cephesindeki zaferden sonra kırk kişi civarında bir Alman misyonunun bölgeye geldiğini ve bunların ne yaptığının da pek belli olmadığını söyler. *"Almanya'dan getirilen vagonlarca altın para, İran'da her türlü satın alma için kullanılıyordu."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.152-54)

Ali İhsan (Sabis) komutasındaki X. Kolordu, 6. Ordudan ayrılarak İran'a gönderilir; Halil Paşa'nın Almanların etkisine bağladığı İran-Afganistan-Hindistan projesi savaşın başından beri düşünülen ve bir ölçüde uygulamaya da konulmuş bir harekettir. İran İngilizlerin petrol, Hindistan ise insan kaynağıdır ve aynı zamanda, Müslümanlar dolayısıyla en büyük korkularıdır. Avrupalı bazı yazarlar ise, Kafkas ve İran hamlelerinin Enver Paşa'ya ait olduğunu, Almanların ise vaz geçirmek için uğraştıklarını söyler. (Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa,* İstanbul 2003, s.27) O sırada İran'da hâkim olan bir Türk hanedanıdır ve daha sonra Tebriz'e giden Halil Paşa ile veliaht Hüseyin dost olacaklardır.

Ali İhsan (Sabis) komutasındaki X. Kolordu, 3 Haziran 1916'da Hanikin' de Rus kuvvetlerini yenerek hızla ilerlemeye başlar. 1 Temmuz'da Kirmanşah'ın batısındaki çarpışmaları da kazanan Osmanlı kuvvetleri şehre girerler. Gönüllü kuvvetler de çarpışmaktadır. 17 Temmuz'da Rumiye Gölü'nün güneyinde Musul Grubu taarruza geçerek Rus kuvvetlerini Revandiz'den uzaklaştırır. Süleymaniye Grubu da aynı tarihte Bane'deki Rus birliklerini yenerek doksan kilometre kadar içeri girer. Ali İhsan Paşa kuvvetleri 9 Ağustos'ta çetin çarpışmalardan sonra Ruslar'ı Hemedan'ın güneydoğusundaki mevzilerinden söker ve 16 Ağustos'ta Türk birlikleri, halkın coşkun gösterileri arasında Hemedan'a girerler.

X. Kolordunun iki koldan Kazvin ve Tahran üzerine yürümesi emredilir. İleri hareket için Osmanlı gücünün Rus kuvvetleri ile çarpışmaları devam ederken, Irak cephesinde Kûtü'l-ammare'nin düştüğü bildirilir. Bu durum İran'daki kuvvetlerimizi de tehlikeye soktuğundan, birliklerimize geri çekilme emri verilir ve X. Kolordu yeniden Irak cephesine kaydırılır.

* * *

Başkumandan Vekili Enver Paşa 2.nci Gazze Muharebesi Kahramanlarını Teftişte

Gnkur.ATASE Bşkllığı Arşivi Fotoğraf Koleksiyonu, Birinci Dünya Harbi (BDH) Albüm No: 5, Fotoğraf No:122

Birinci Cihan Savaşı'nın batı cephesinde Alman-Avusturya orduları Galiçya'da tehlikeli kayıplara uğrayıp Karpatlar'a çekilince, Osmanlı, iki tümenden oluşan XV. Kolorduyu Ağustos 1916'da müttefiklerine yardım için Galiçya'ya cephesine gönderir. Osmanlı askerleri bu cephede verdikleri ağır kayıplara rağmen, her seferinde Rus kuvvetlerine karşı direnir ve durdururlar. 1917 ortalarına doğru Rus saldırıları azalır. Galiçya'daki birliklerimiz Eylül'de vatana dönerler.

Romanya'nın İtilaf devletleri safında yer alıp, Avusturya topraklarına girmesiyle yeni bir cephe açılmış olur. Osmanlı ve müttefikleri bu cepheyi müştereken koruma kararı alırlar. Eylül 1916'da Romanya Cephesine iki tümenli VI. Kolordu gönderilir. Bu cephede de Osmanlı'ya yakışır şekilde savaşılır ve görev bittiğinde tümenlerin biri 1917 Aralığında, diğeri 1918 Haziranında yurda döner.

Bulgarlar da Sırbistan'a karşı Makedonya Cephesini açmışlardır. İtilaf devletlerinin Selanik'e kuvvet çıkarmasıyla cephe genişler. Savunmaya yardımcı olmak üzere iki tümenli Osmanlı XX. Kolordusu 1916 Eylül'ünde Makedonya Cephesine gönderilir.

Enver Paşa Eylül ayı ortalarında Galiçya'daki birliklerimizi görmek üzere bu cepheye gider. *"Naciyeciğim, efendiciğim, Bugüne kadar durup*

dinlenmeyerek daimî dolaştım. Yalnız, Galiçya'da askerlerimizi görmek ve ara sıra da, birkaç saat, yemek için karaya ayak bastım. Yoksa bütün işim gücüm, yatmam, kalkmam hep trende oldu." (A. İnan, *a.g.e.*, s. 158) Eylül sonlarında Budapeşte'ye geçer. Resmî işlerinin ardından, *"Burada bizim zamanımızdan kalma yegâne yapı olan Gül Baba türbesini gezdik. Buraya iki halı getirmiştim; onları koyduk."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.160)

1916 yılı Aralık başlarında da Romanya Cephesine gider. Tuna boyunca çok duygulanır: *"Ruhum! Ah, şu bizim eski Tuna vilayetinden geçerken. O kadar üzülüyorum ki, tarif edemem. Allah, buranın yine bizim olacağı günü göstermeyecek mi?"* Otomobilden sonra elli kilometre de atla gittikten sonra cepheye ulaşırlar. *"Biraz sonra bir alayın dinlendiği bir köye girdik. Hemen, silah başına çaldırdım. On dakikada erler hazır oldular. Hepsini gözden geçirdim; selamlaştık, konuştuk. Hepsi şen, şatır. Bu alay esasen Bükreş önündeki savaşın kazanılmasına asıl yardım eden alay. Birkaç söz söyledim. Hepsi memnun, gülümser... Ah, bu askerleri gördükçe, doğrusu ne kadar memnun oluyorum."* (A. İnan. *a.g.e.*, s.164,167)

1. Gazze Muharebesinde bir bölük kuvvetiyle 5 İngiliz alayını püskürten bir yüzbaşımız kahraman askerleri yanında Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından harp gümüş imtiyaz madalyasıyla ödüllendirilirken

Güney Cepheleri

27 HAZİRAN 1916'da Mekke Şerifi Hüseyin Osmanlı'ya isyan ettiğini ilan eder. Eski Şûrâ-yı Devlet üyesi Hüseyin Paşa, İttihat Terakki hükûmetleri zamanında Mekke Şerifi olmuştur. Şerif olduktan sonra Hicaz valileri ve aşiretlerle uğraşmaya ve yetkilerini artırmaya çalışır; niyeti iyi değildir. Daha 1912'de oğlu ve Hicaz milletvekili Abdullah'ı İngilizler'in Mısır Komiseri ile görüşmeye göndererek işbirliği imkânları aramıştır. Sonradan Ürdün Kralı olacak bu Abdullah'ın, benzeri bir teşebbüsü daha vardır. Şerif Hüseyin'in, sonradan Irak Kralı olacak diğer oğlu Faysal ise, İttihatçı yöneticilere başvurarak, kendisinin Türk'ün ekmeği ile büyüdüğünü, Türk'e hıyanet edemeyeceğini, babasının niyetinin iyi olmadığını, bu zata biraz para ve özerklik vererek İngilizlere bağlanmasının önlenmesini istemiştir. Ancak, sonuç alamamıştır. Aynı Faysal daha sonra Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak kuvvetlerin birleştirilmesini ve ortak mücadele ile bir Türk-Arap Federasyonu kurulmasını önerir. Mustafa Kemal Paşa, bunun şimdiki durumda iyi bir siyaset olmayacağını, herkesin kendi mücadelesini bitirdikten sonra Federasyonun düşünülebileceğini söyler.

Daha sonra, Lordlar Kamarasında açıklandığına göre, senelik dört yüz bin altın vermek suretiyle İngiltere, Şerif Hüseyin ile Osmanlı'yı vurmak üzere anlaşmıştır. İngiltere Hicaz'ı himayesi altına almayı, iç ve dış saldırılara karşı korumayı üstlenir. Bu vesika, daha sonra Mekke'de yayımlanan *El-Kıble* gazetesinde yayımlanır. Bu adam, ömrünün sonrasında Kıbrıs'ta mülteci olarak yaşarken, son hastalığında bütün yakınlarını yanına toplar ve onlara şunu söyler:

> "Bu bizim başımıza gelenler ve gelecekler, ekmek kapımız (velinimetimiz) koruyucumuz ve yüzyıllar boyu efendimiz olan Osmanlı Devleti'ne karşı işlediğimiz günahların, giriştiğimiz isyanların ilahî bir cezasıdır." (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.311)

1-2 Haziran gecesi Şerifliler Mekke-Medine yolunu keserler. Ertesi gece Medine Karakolu'nu basarlar. Medine Müdafii olarak şöhret yapacak olan Fahrettin (Türkkan) Paşa elindeki kuvvetlerle Medine ve çevresine hâkim olacak ve bu şehri Mondros Mütarekesine rağmen düşman kuvvetlere terk etmeyecektir. Devletleri yenilmiş ve dünyadan tecrit edilmiş bir avuç kahraman, Peygamber'in kabrini açlık ve yokluk içinde dövüşerek koruyacaklardır. Ve bu şanlı savunma 1919 yılı Ocak ayına kadar sürecektir.

Şerif Hüseyin bir yandan da yaptığı ayaklanmaya meşruiyet kazandırabilmek için İngiliz ve Fransızlar'la birlikte geniş bir propaganda çalışmasına girer. Aslında Şerif Hüseyin'in çevresinde kendi aşiretinin dışında pek az insan vardır. Ancak, Osmanlı kuvvetleri böyle bir ayaklanmayı beklememektedir. 10 Haziran'da Mekke'de ayaklananlar hükûmet konağını ve kışlaları ateş altına alırlar; çarpışmalar başlar. 9 Temmuz'da âsiler Mekke'ye hâkim olurlar.

14 Haziran'da Cidde'ye saldıranlar püskürtülür. Ardından 16 Haziran'da İngiliz gemilerinin bombardımanı başlar ve âsiler yüklenirler. İki ateş arasında kalan Osmanlı garnizonu düşer. Taif'te ise hileyle yaklaşıp baskın yaparlar; Osmanlı askeri hıyanete uğradığını anladığında çarpışmalar başlar; bedevi saldırıları püskürtülür. Ancak, Taif de her türlü ikmal ve bağlantıdan yoksundur. Kendi başına kalan şehir 22 Eylül 1916'da düşer.

Hicaz Cephesindeki çarpışmalar Şerifler-İngilizler ve Fransızlara karşı çeşitli şekillerde sürecektir. Şerifler ve müttefikleri Osmanlının bağlantılarını sağlayan liman ve demiryollarını işgal ve tahrip ederek, Osmanlı kuvvetlerini tecrit etmeye çalışırlar. 23 Ocak 1917'de İngiliz donanmasının yoğun ateşi altında liman şehri Vech ve 6 Temmuz'da aynı şekilde Akabe üssü Arapların eline geçer. Çarpışmalar Mondros Mütarekesine kadar sürecek ve 30 Ekim 1918'den sonra Hicaz, Asir ve Yemen boşaltılacaktır.

* * *

İngilizler Filistin'e yüklenmek üzere hazırlık yapmakta, çöle doğru su boruları ve demiryolu döşemektedirler. Bu cephede fazla bir Osmanlı gücü kalmamıştır. Türk birlikleri zaman zaman baskın ve kuşatma hareketleriyle İngilizlerin faaliyetlerini engellemeye çalışırlar. İngiliz kuvvetleri 22 Aralık 1916'da Deniz Kuvvetlerinin desteğinde taarruza geçer ve El-Ariş'i alırlar.

Osmanlı kuvvetleri Han Yunus’a çekilirler. Burası 8 Mart 1917’de düşer, Enver Paşa’nın da rızası alınarak Osmanlı birlikleri çölü terk eder ve Gazze-Şeria-Bi’rü’s-sebe hattını tutarlar.

Donanma ve hava kuvvetlerinin desteğinde İngiliz süvari ve zırhlı birlikleri 26 Mart 1917’de Osmanlı Cephesine saldırırlar; silah güçleri üstün, sayı olarak Osmanlının dört mislidirler. Gazze’de sert çarpışmalar başlar. Muhabere noksanları sebebiyle doğudan gelecek olan Osmanlı tümeni gecikir; sonunda yetişir. Yirmi dört saat süren boğuşmalardan sonra, İngilizler Gazze’nin, girmiş oldukları bazı kesimlerinden de atılarak eski yerlerine sürülürler.

Yirmi bir gün sonra Gazze’ye yeniden saldırırlar. 17-20 Nisan günleri arasında kanlı vuruşmalar olur; düşmanın tank birlikleri ve deniz desteği vardır; ama yetmez, ağır kayıplarla yine geri çekilirler.

İtilaf devletleri Kudüs’ün zaptına ayrı bir önem verirler ve ona göre hazırlık yapar, büyük imkânlar seferber ederler. Bölgede yüz kırk posta şubesi ve yetmiş iki hastane kurmuşlardır; çift hatlı iki yüz elli kilometre demiryolu döşemiş ve su borusu hattı kurmuşlardır. Ordularının gerisinde yüz otuz beş bin kişi, çeşitli mesleklerden işçi çalışmaktadır. Cepheye sevk edilen Türk birliklerinin ise donanımları çok zayıftır.

Bu kesimdeki Araplar arasında da olmadık propagandalar yürütülmektedir; İngiliz *4. Ordu Harp Ceridesi*’nden: *“Muhiddin Arabî demiş ki, Mısır’da Ennebi çıkacak (İngiliz komutanı Allenby’nin ismi Arap harfleriyle “Ennebi” olarak okunur.) Nil’in suyunu Çöle getirecek... Araplık kurtulacak.”* Ayrıca Şerifler adına bildiriler dağıtılarak halk, Osmanlı hâkimiyetini yıkmaya ve Mekke’de kurulacak saltanata bağlanmaya çağrılmaktadır. Bu arada, gizli Siyonizm teşkilatının belgeleri ele geçirilir; düşman uyruklu Yahudiler sürgün edilir, müttefik uyruklu olanlar gözaltına alınır.

Osmanlı Halep’teki 7. Ordunun Filistin’e kaydırılmasına karar verirse de bu intikal üç ay sürecektir. İngilizler 31 Ekim’de Bi’rü’s-sebe mevzilerine saldırırlar; akşama kadar süren çarpışmalardan sonra Osmanlı kuvvetleri geri çekilir. 6 Kasım 1917’de düşman, süvari ve tank takviyeli kuvvetleriyle Gazze’ye yüklenir. Bulundukları mevzileri savunan ve zaman zaman karşı saldırıya geçen Osmanlı birlikleri uzun süre direnemez ve Gazze’yi boşaltırlar. İngilizler 12 Kasım’da Yafa’yı, 15 Kasım’da Ramle’yi

ele geçirirler. Enver Paşa cepheye gelir; Kudüs'ü elde tutarak, geniş çaplı bir çekilme kararı verilir. Ali Fuat Paşa komutasındaki XX. Kolordu Kudüs'ü savunacaktır. 19-20 Kasım günlerinde XX. Kolordu İngilizleri oyalayarak Kudüs mevzilerine çekilir. 25-30 Kasım arasındaki çarpışmalarda önemli bir sonuç alınamaz. İngilizlerin şehre yaptığı taarruzlar her seferinde kırılır. 8 Aralık 1917'de İngiliz kuvvetleri birkaç cepheden birden saldırıya geçerler; Kudüs'ün kuzey mevzilerine girerler. Dayanma gücü tükenen Osmanlı, şehri boşaltır ve 9 Aralık'ta Kudüs'teki 401 yıllık Osmanlı hâkimiyeti sona erer. Osmanlı karargâhı Şam'a taşınır.

İngilizler aynı zamanda Kudüs'ü emniyete almak için Şeria nehrini tutmak ve Halep'e kadar ilerleyerek Anadolu'nun Irak ile demiryolu bağlantısını kesmek istemektedir. 9 Mart 1918'de, Beyrut vilayetimizin sancak merkezlerinden biri olan Nablus'a saldırırlar. Kudüs-Nablus yolunun iki yakasında üç gün süren çarpışmalardan sonra çekilirler. 26 Mart 1918'de Amman'ı ele geçirmek üzere Şeria nehrinin doğusuna geçerler. Es-Said kasabasını işgal ederler; beş gün süren çarpışmalardan sonra İngiliz kuvvetleri geri çekilirler. 29 Nisan'da yeniden ve daha büyük kuvvetlerle Şeria nehrini geçerek yine saldırırlar; yine başaramazlar; uzun süren çarpışmaların ardından 5 Mayıs'ta Şeria'nın batısına çekilmek zorunda kalırlar. Osmanlı yokluk içinde dövüşmektedir.

Bütün bu çarpışmalarda İngilizlerin seksen bini aşkın kuvvetleri ve 504 topuna karşılık Osmanlı birliklerinin toplam mevcudu on altı bindir ve kimisi aç, kimisi silahsızdır. Bundan sonraki çarpışmaları da yine bu askerler yapacaklardır.

19 Eylül 1918'de karadan ve denizden yoğun bir topçu ateşiyle İngiliz taarruzu başlar. Hemen peşinden düşman hava kuvvetleri, ordumuzun cephe gerilerini bombalayarak, bağlantıları keser. Günlerce süren çarpışmalar ve yoğun ateş altında eriyen Osmanlı birlikleri Tül-Kerem hattına çekilirler. Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın birlikleri Maan'ı işgal ederler. 23 Eylül'de Akkâ ve Hayfa da düşman eline düşer. Şam'a çekilen Osmanlı birlikleri şehre geldiklerinde halkı isyan halinde bulurlar; mevcut birliklerle Şam'ın savunulması mümkün görülmeyerek kuzeye doğru çekilirler. 1 Ekim 1918'de, alındığından 402 sene sonra Şam, İngiliz hâkimiyetine düşer.

Bu savaşlardan sonra artık Osmanlı direnci kırılmıştır. 8 Ekim'de Beyrut'a giren İngiliz birlikleri 15 Ekim'de Humus'u işgal ederler.

Alınmasından 402 yıl sonra Osmanlılar’ın boşalttığı Halep’e İngiliz kuvvetleri 15 Ekim 1918’de girerler.

Suriye Cephesindeki 4. Ordunun bir görevi de Suriye’yi Medine’ye bağlayan demiryolunu korumak ve Mekke-Medine şehirlerini (Kâbe’yi ve Peygamber’in kabrini) kurtarmaktır. Bunun için bir Hicaz Seferî Kuvveti düzenlenmesine karar verilir. Enver Paşa bu kuvvetin komutanlığına Mustafa Kemal Paşa’yı atar. Ancak, Mustafa Kemal Paşa, Hicaz’a asker göndermek bir yana, oradaki askerlerin de geri çekilmelerini savunmaktadır. Bu görüşlerini Enver ve Cemal Paşaların da katıldığı bir toplantıda açıklar; kabul edilir ve bu fikirden vazgeçilir; Medine’nin de tahliyesine karar verilir. Fakat, Enver Paşa, bu kararı gerçekçi bulmakla birlikte içine sindiremez; yeni kuvvet gönderemese de Medine’nin tahliyesini reddederek sonuna kadar direnme emri verir. Medine Müdafii Fahreddin Paşa, yanındaki bir avuç askerin insan üstü çabasıyla savaşın sonuna kadar, hatta Mütareke’ye rağmen, savunmaya devam eder. Oysa Medine, Şeriflerin öncülüğünde, kendi kahramanlarına isyan halindedir.

> “Bu kadar ihanetler, Medine’ de Peygamber’in kabrini savunan Fahreddin Paşa’yı bile şaşırtır. Bir gün, son savunma arkadaşlarını yanına alır; Paygember’in kabrine varır. Bir bayrağa sarınır; namazını kılar, duasını eder ve sonra şöyle haykırır: Kalk! Kalk ya Muhammed!.. Allah’ın resulü! Kalk! Ve sana inanan, senin için burada çarpışanlara görün!.. Allah’ın yardımını bize ulaştır!...” (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.189)

Şerif Hüseyin ve aşiretinin isyanının ardından, Osmanlının Savaş içindeki yenilgileri arttıkça, Orta Doğu’nun her yanındaki Araplar arasında milliyetçilik akımları da hızlanır. Hıristiyan Arapların başlattığı bu hareket, yenilgiler içinde giderek her kesimin kendi başının çaresine bakmasına dönüşür. Enver Paşa, isyana hazırlanan yahut ayaklanmış olan Arap liderlerini ancak altın ile elde tutabileceğini düşünerek, Cemal Paşa vasıtasıyla onlara para yetiştirmeye çalışmaktadır. Kendi askerimize verilemeyen altın, Arap şeyhlerine akmaktadır ama, bunun da bir faydası olmayacaktır.

* * *

Enver Paşa zaman zaman cephelerdeki durum hakkında Meclis’e bilgi verir; bütün konuşmaları iyimserdir.

Kûtü'l-ammare'den sonra, Aralık ayına kadar Irak cephesinde önemli bir gelişme olmaz. Ancak İngilizler Bağdat'ı almak üzere yürüttükleri geniş çaplı çalışmalarını sürdürürler. Menzil teşkilatı kurar, nehir filosunu güçlendirir, Basra'dan Kût'a kadar demiryolu döşerler. Büyük hastaneler, hayvanlara yeşil ot, askere taze et ve yumurta verebilmek için özel çiftlikler kurarlar. İşte bu sıralarda Bağdat ve Musul'da açlık vardır; asker yarım tayınla idare etmekte, halk perişan, yaşamaya çalışmaktadır.

16 Aralık 1916'da Osmanlının beş misli kuvvetle başlatılan İngilizlerin geniş bir kuşatma hareketi başarısızlıkla sonuçlanır. Ağır topçu ateşi desteğinde Osmanlı mevzilerini tek tek düşürme yolunu seçerler. 9 Ocak 1917'de Kût'un batısında İmam Muhammed mevzilerine yüklenirler; çarpışmalar on gün sürer; en son mevzide kalan kırk Osmanlı askeri İngiliz kuvvetlerine karşı burayı bir gün boyunca savunmaya devam ederler; sonradan o mevziye *"Kırk Gaziler"* adı verilir... Yüz üç topun desteğinde yüklendikleri Garraf mevzii on bir gün dayanır. Ocak ayı sonlarında Dara mevzilerine saldırırlar; İsmail Hakkı Bey komutasındaki 45. Tümen destanî cenk ederek savunur ve ağır ateş altında erir. Kâzım (Karabekir) Bey komutasındaki 18. Kolordu ileri geri hareketlerle Bağdat'a doğru çekilmeye başlar. Bağdat'ın yirmi kilometre kadar güneydoğusunda Diyale nehri çevresinde yapılan savunma savaşları da yetmez; şehir boşaltılır. Ve Osmanlı'nın ünlü Bağdat'ı, 11 Mart 1917 günü düşman eline düşer.

Mekke'nin kaybından sonra Bağdat'ın da İngilizlerin eline geçmesi İstanbul ve Enver Paşa için çok ağır olur. Yeni bir ordu hazırlanarak Bağdat'ın geri alınması için Enver Paşa, Alman genel karargâhından yardım ister. Almanlar gerekli yardımı ve fiilî başkomutanları Falkenhayn'ı bir kısım subaylarla birlikte gönderirler. Böylece Yıldırım Ordusu kurulur. Ancak, yine de taşıt imkânlarının İngilizlere göre yok denecek derecede azlığı, hazırlıkları zorlaştırır.

1917 yılı Haziran ayında Halep'e gelen Enver Paşa, İzzet Paşa, Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Halil Paşa ile bir görüşme yapar. Rus ordularının tehlikesi azalmakla birlikle, İngilizler Irak ve Filistin cephesinde sürekli takviye almaktadır. Durum uzun uzun tartışılır ve Suriye cephesine ağırlık verilmesi kararlaştırılır. Bunun üzerine Yıldırım Ordusu bu tarafa kaydırılır.

Irak cephesinde iki yüz elli bin kişiyi bulan İngiliz kuvvetlerine karşı elli binin altına düşen Osmanlı güçleri, Bağdat'ı kurtarmak için bir hamle daha yaparsa da sonuç alınamaz. Eylül 1917 sonlarına doğru kuvvetlerimiz çarpışarak kuzeye doğru çekilmek zorunda kalırlar.

Medine Savunması

MEDİNE, Hz. Peygamberin Mekke’de bunaldığı dönemde hicret ettiği, İslam medeniyetinin ilk açılışlarının görüldüğü şehirdir. Peygamber ve sonraki Dört Halife zamanında İslam Devletine başkentlik etmiştir ve yabancılar için yasak olan iki şehir’den (diğeri Kâbe’nin bulunduğu Mekke) biridir. Peygamber’in Mescidi ile kabri buradadır. 1517 yılından beri Osmanlı yönetiminde olan Mekke ve Medine, Peygamber’e olan saygı sebebiyle onun soyundan gelen Şeriflere de yönetim yetkileri tanıyan özel bir statü ile yönetilmiştir. Bu yüzden, Şerifler İngiliz desteğinde isyan etmiş olsalar da, Osmanlı Medine’yi kolay bırakamamış, her şeye rağmen, son İmparatorluk destanlarından birini de burada yaşatmıştır.

Enver Paşa’nın Halep’te komutanlarla yaptığı toplantıda Medine’nin boşaltılması ile Türk kuvvetlerinin çekilmesine karar verildiği halde, Osmanlı Orduları Başkomutan Vekili bu kararı içine sindirememiş, ertesi gün, Medine’nin sonuna kadar savunulması emrini vermiştir.

Kanal Harekâtı öncesinde, 4. Ordu komutanı Cemal Paşa, 1500 gönüllü hecinsüvarla (hecin develerine binen savaşçılar) Kanal hareketine katılması için, Şerif Hüseyin’e altmış bin altın göndermiştir. Toplanan gönüllüler Şerif Hüseyin’in oğlu Şerif Ali komutasında, Medine’ye gelerek burada beklemeye başlar.

Medine Muhafızı olan Basri Paşa, Şeriflerin durumunu yakından izlemektedir ve ayaklanacaklarına dair raporlar göndermektedir. Basri Paşa, Medine’ye gelen kuvvetleri oyalamakta ve silah vermemektedir; hiç değilse, bu birliklerle gelen Emir’in oğulları Faysal ve Şerif Ali’nin tutuklanarak, Emir’in gücünün kırılmasını istemektedir. Ancak, 4. Ordu komutanı Cemal Paşa, Şerif Hüseyin ilk kurşunu atana kadar bir şey yapılmasını uygun bulmaz; Enver Paşa da aynı kanaattedir. (Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafaası, Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?,* İstanbul 1971, s.40-41) Şüphesiz ki, askerî

açıdan son derece sakıncalı olan bu tutum, Türk Komutanlarının, Peygamberin Kabrinin yanıbaşında, Müslüman kardeşlerine ilk kurşunu atan olmamak gibi yüksek duyarlıklarının sonucu idi. Onlar, Osmanlı döneminde bile, Arap kabileleri arasındaki hâkimiyet kavgalarında Kâbe'nin topa tutulduğunu elbette biliyorlardı. Parçalanan Hacer-i Esved'in parçasını, Osmanlı Paşa'sı Necid Kalesinde ele geçirmiş ve yerine koydurmuştu. Bu tutumda, şüphesiz bütün İslam dünyasının ortak duyarlıkları da dikkate alınmıştır.

Suriye'deki XII. Kolordu Komutanı Fahreddin (Türkkan) Paşa, Hicaz bölgesini denetlemek ve gerektiğinde komutayı almak üzere 13 Mayıs 1916'da Medine'ye gönderilir. Şerif Hüseyin 5 Haziran 1916'da isyanını ilan eder; çarpışmalar 9 Haziran'da başlar. Fahreddin Paşa, 17 Temmuz 1916'da, ordu komutanı yetkileriyle, Hicaz Seferî Kuvvetler Komutanlığına getirilir. Basri Paşa Medine'den kuzeydeki Amman'a kadar olan bölgenin komutanı olur. Çanakkale'deki kahramanlıklarıyla bilinen 42. Alay, yine Kanal seferinin ünlü 1. Nizamiye Hücum Süvari Alayı Medine'ye gönderilir.

Kafkas cephesinde kızaklı bölük efradı.

Şerif Hüseyin isyan bildirisinde, İngilizlerin Müslüman ülkelerde dağıttıkları propaganda bildirilerini aynen tekrarlar. İttihatçıların Halife'yi esir aldıklarını, Şeriate aykırı işler yaptıklarını söyler; *"İttihat Terakki mütegallibelerinin zulmüyle ah edip inleyen memleketlerden ayrılarak, İslam dininin selameti ve Allah'ın adını yüceltmek hedefi içinde ileri doğru harekete başladık."* (Kıcıman, *a.g.e.*, s.59) Bu propaganda bugün bize gülünç gelse de, o günlerde İngiliz sömürgelerinde ve bedeviler arasında etkili olduğuna dair anlatımlar vardır. Medine savaşçılarından Naci K. Kıcıman, Medine çevresindeki savaşlarda, Bedevilerin Türk askerlerine "Nasranî" diye bağırdıklarını, buna karşılık askerlerden birinin çıkıp ezan okuması üzerine de, "Yalancılar" diye kurşun yağmuruna tuttuklarını yazar. (Kıcıman, *a.g.e.*, s.65)

Fahreddin Paşa, tren yollarının tahribinden, telgraf hatlarının kesilmesiden ve benzeri sabotajlardan önce, başta Hz. Osman'ın ceylan

derisi üzerine yazdığı Kur'an-ı Kerim'i olmak üzere, bahası ölçülemez değerdeki "Kutsal Emanetler"i İstanbul'a ulaştırmayı başarır.

* * *

Medine'nin sonuna kadar savunulması kararı üzerine, Fahreddin Paşa 12 Nisan 1917'de bir bidiri yayımlar. Bu bildiride, Şerif Hüseyin ve oğullarının Medine'ye ulaşan yolları tahrip edip, kuşatma altına alarak düşürmek istedikleri ifade edilerek şöyle denilmektedir:

> "... Bilin ki, şeci ve kahraman askerlerim, bütün İslâmın manevi desteğiyle Hilafetin gözbebeği olan Medine'yi son fişeğine, son damla kanına, son nefesine kadar korumaya ve savunmaya görevlidir. Buna askerce, müslümanca azm ü cezm etmişlerdir. Bu asker Medine'nin enkazı altında ve nihayet Ravza-yı Mutahhara'nın yeşil türbesi altında kan ve ateşten dokunmuş kızıl bir kefenle gömülmedikçe Medine-i Münevvere kalesinin burçlarından ve nihayet Mescid-i Saadet minarelerinden ve yeşil kubbesinden Osmanlılığın Albayrağı alınamayacaktır.
>
> "Ey halk!
>
> "... İngiliz yaltakçılığına tenezzül eden bu âsiler, bu kere İngiliz bayrağı taşıyan bir İngiliz uçağını Mescid-i Saadet üzerinde dolaştırdığı gibi, bir gün Medine surlarına sokulup Peygambere karşı top atmaktan da utanmayacağından...."

Fahreddin Paşa, bizimle kalarak, mukadderatımıza katılmak isteyenler, bizden erzak istememek şartıyla Medine'de kalabilirler, isteyenler de şehri terk edebilirler, diye bitirir.

Fahreddin Paşa'nın bu duyurusu üzerine, halk kitleler halinde kenti terketmeye başlar. İsteyenler, trenle Şam'a nakl edilirler.

25 Eylül 1917'da, Tebük civarındaki Ramlat İstasyonu önünde Osmanlı trenine yapılan sabotaj sonucu 22 asker şehit olmuş, elliden fazla yaralı verilmiştir. İstanbul'dan yola çıkartılmış olan Sürre Emini Memduh Bey başkanlığındaki son Sürre-i Hümayun Alayı, yukarıdaki olaydan bir gün sonra Medine'ye ulaşır. Sultan Reşat Han, bu kervana katılan Bursa Nakşibendilerinden bir Şeyh Efendi ile Peygamber'in kabrine sunulmak üzere bir 'istirhamnâme' gönderir. Osmanlı Hakanı, İslâmın zaferini dilemekte ve eğer saltanatı döneminde ordusunun mağlup ve İslâm dünyasının perişan olması mukadder ise, bir an önce "ruhumun kabzolunması" için Peygamber'in şefaatini istemektedir.

Sürre Alayı'nın Mekke'ye ulaştırılması gerekir. Bunun için, Şerif Hüseyin'in işgalindeki yolların açılması, kasabaların geri alınması lazımdır.

Osmanlı Hükûmetinin atadığı yeni Mekke Emiri Ali Haydar Paşa'nın bir faydası olmaz; sıcaklar bastırınca, yazı geçirmek üzere Lübnan Dağlarına yazlığa gider. Fiilî desteği alınan İbnü'r-Reşit gibi Osmanlı'ya sadık diğer şeyh ve emirlerle gerekli irtibatlar kurulamamış; onlara, propaganda ile olsun ulaşılamamıştır. Fahreddin Paşa'nın çıkarttığı *El-Hicaz* gazetesi, kabileler arasında yeterince dağıtılamamıştır. Şerif Hüseyin'in rakiplerinden Necid Vali ve Komutanı ünvanı verilmiş olan Emir İbn-i Suud ise, Fahreddin Paşa'nın, askerlerinle gel, birlikte Mekke'ye girelim ve Hüseyin'i yakalayalım teklifine, "Alman ve Avusturya İmparatorları benim emirliğime ait hudutları tasdik etsinler; o zaman gelirim." diye cevap vermektedir. (Kıcıman, *a.g.e.*, s.394) Ayrıca, Arap kabileleri ve şeyhleri arasında para çok etkili olmaktadır; Osmanlı, cephelerde savaşan askerine veremediği altınları çölde dağıtsa da, aynı yerlerde İngiliz altınları da dağıtılmaktadır; bu iki taraflı para akışının Osmanlı'ya bir faydasının dokunmadığı kesindir.

Osmanlı askerleri ilk taarruzlarını, Haziran ortalarına doğru, Ali Kuyusu ve Cehennem Dağı çevresindeki Şerif Hüseyin kuvvetleri üzerine yapar. Arap kuvvetleri daha ilk temasta dağılır; Osmanlı subayları bu kadarını beklemedikleri için takip edip, imha etmezler. Bundan sonraki aylarda irili ufaklı çatışmalar devam eder. Çarpışmalar daha çok karşılıklı baskınlar şeklinde olmaktadır.

İsyancı Araplar yavaş yavaş Medine'yi kuşatma altına alırlar. Medine savunmasına kararlı Osmanlılarda sıkıntılar gittikçe artmaya, askere verilen günlük tayınlar gittikçe ufalmaya başlar.

Fahreddin Paşa, askerin et ihtiyacı için çekirge yemelerini öğütleyen bir tamim yayımlar: "*Çekirgenin serçe kuşundan ne farkı var? Yalnız tüyü yok... O da serçe gibi kanatlı ve uçuyor; bitki ile besleniyor... Serçe gibi huysuz, serçe gibi asabi. Yediği şeyleri özenle seçiyor ve temiz şeyler yiyor...*" Paşa çekirgenin romatizmaya da iyi geldiğini, karidesten farkı olmadığını söyledikten sonra bir de hadis rivayet ediyor: "*İki ölü ve iki kanlı bize helal oldu.*" Ölülerden biri balık, öbürü çekirge; kanlılar da dalak ile karaciğer. Tamimde bundan sonra toplanan çekirgelerin güneşte nasıl kurutulacağı, nasıl haşlanacağı ve nasıl kavrulacağı anlatılır... Karargâh bölüğü tarafından hazırlanan çekirge tavası, önce Kumandan Paşa'ya sunulur.

Askerler arasında sıtma ve nöbet yerlerinde güneş çarpması, skorpit, çöl ishali gibi hastalıklar görülür. Su için yeni kuyular açılır. Askerin tek gıdası olarak hurma kalmıştır; onu da çok ölçülü dağıtmak zorundadırlar. Araplardan parasız bir şey almak mümkün değildir; para da bitmiştir. Fahreddin Paşa bir “Hamiyet Yarışması” açar. Herkes cebinde ne varsa ordu kasasına verecektir; Fahreddin Paşa sağ olduğu sürece, geri ödeneceğine kefildir, ölürse, ödenmesi için devlete vasiyet edecektir. Osmanlı’ya sadıklardan, Rabuğ Şeyhü’l-meşayihi Hüseyin Paşa Mübeyrek, beş bin Osmanlı altını göderererek yarışmayı kazanır. Bu muhterem zat, bir demiryolu sabotajında, sabotajcılarla çarpışırken şehit olacaktır.

28 Mart 1918’de Medine’den son tren kalkmış, tahrip edilen yollarda bir daha sefer yapılamamıştır. Medine kahramanlarının, diğer bütün Türk karargâhları ile irtibatı kesilir; katı bir kuşatma altındadırlar.

Medine Müdafii Gazi Ömer Fahreddin Paşa, askerinin moralini düşürmemek için türlü çarelere başvurur. Bu cümleden olarak, Bayrak üzerine bir kompozisyon yarışması düzenler. Hafızlar ve okumasını bilenler sürekli Kur’an okurlar. İdris Sabih’in yazdığı uzun şiir dillerde dolaşır:

Ebedî hâdimü’l-haremeyniniz,
Ölsek de ravzanı ruhumuz bekler!

Fahreddin Paşa, “Hicaz Yarânı” adıyla bir defter açar ve Hicaz savunmasının sonuna kadar burada kalacak olan gönüllülerin isimlerini bu deftere yazacağını ilan eder. İstanbul’dan gönderilen, Müdafaa-i Milliye-i Cihadiye yüzüklerini askere dağıtır. Kuşatma altındaki askeri sürekli hareketli ve heyecanlı tutmaya çalışır. Emrinde olanlardan bir subay şöyle söyler: *“Fahreddin Paşa orada bizim hem komutanımız, hem babamızdı. Kendisinin askerî kudretine güvenimiz ve Medine’yi kurtaracağına imanımız vardı.”*

Nihayet, 1 Kasım 1918 itibariyle mütareke imzalandığı haberi gelir. Ardından, Başbakan ve Savaş Bakanı Ahmet İzzet Paşa, Medine savaşçılarını öven sözlerinden sonra *“Mütarekenâmenin bir maddesinde Hicaz, Asir ve Yemen’ de bulunan Osmanlı birlikleri garnizonlarının en yakın İtilaf komutanına teslimi şart koşulmuştur.”* diyen telgrafı alınır. Fahreddin Paşa, Cuma hutbesine çıkar; durumu anlatır ve konuşmasını şöyle bitirir: *“İşte size gerektiği kadar durumu açıkladım. Sizden ve benden*

sabır ve sebat ve direnmeye devam, Cenab-ı Hak'tan hidayet, Peygamberden şefaat; şu mukaddes sancaklarımızı esir ettirmeyeceğiz!..” (Kıcıman, *a.g.e.*, s.409)

Fahreddin Paşa ve yanındaki Medine kahramanları, emre rağmen şehri terketmediler ve yetmiş iki gün daha savundular. Fahreddin Paşa, Osmanlı Hakanından özel emir gelmesini ister. Sonunda, özel şartlarla razı olurlar; o sırada Padişah emri de gelir ve Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın kuvvetleri 10 Ocak 1919'da şehre girer.

Savaşın Sonuna Doğru

BAŞBAKAN Sait Halim Paşa ile İttihat Terakki Partisi arasında anlaşmazlıklar artmış, Paşa 3 Şubat 1917'de istifa etmiştir. Partinin isteği üzerine Talat Beye paşalık ünvanı verilerek başbakanlığa getirilir ve yeni bir hükûmet kurulur.

Talat ve Enver Paşa; bu iki insan, birinin asker, ötekinin sivil olması ve doğal mizaç farklarına rağmen, sonuna kadar birbirine bağlı kalmış ve güvenmişlerdir. İkisi arasında gizli bir çekişme olduğu, hatta Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu mücadelede kullanıldığı iddiaları dedikodu olmaktan öte geçmemiştir. Hüseyin Cahit de, bunca zamandır yakından izlediği, dostluğunu devam ettirdiği bu iki insan arasında değil çekişme, bir soğukluk olsaydı, bunu hissetmemem mümkün değildi der. Çanakkale Savaşları sırasında Enver Paşa'yla birlikte cepheye giden ve dönüşte intibalarını Talat Paşa'ya anlatan Hüseyin Cahit Bey, Paşa'nın son derece memnun olduğunu ve "Enver dâhidir!" dediğini nakleder. (H. Cahit Yalçın, Siyasal Anılar, s. 280) "O zamana kadar Enver'e karşı büyük bir güven beslediğinden şüphem yoktu. Sonra bir iki yıl içinde bu duygu, bu dostluk, bu tutkunluk nasıl olur da değişir, sarsılır ve düşmanlık biçimine dönüşür? Burasına aklım ermez!" (a.g.e., s.281) Yalçın, ayrıca, Enver'in siyasi çekişmelerin dışında kaldığını yazar. (a.g.e., s.275)

Son devrin bu iki büyük insanı arasında, yurt dışına çıktıklarından sonra izleyecekleri yol konusunda anlaşmazlık olur. Ancak, bunu da dışa vurmamaya çalışırlar. Enver Paşa, Cemal Paşa'ya yazdığı 6 Kânunevvel 1919 tarihli mektupta, "Talat'la ayrı çalıştığımızı göstermeyelim, dışa karşı zaaf olur." diyor. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar,* s.30) 20 Mart 1921 tarihli yine Cemal Paşa'ya mektubunda da bu fikir ayrılığının esasını belirtir. O zaman Talat Paşa şehit edilmiştir: "Son zamanlarda müşarünileyh ile aramızda İslam'ın ve memleketimizin halâsı uğrundaki mücadelelerimizde ufak bir nokta-i

nazar farkı mevcut idi. Mağfur müşarünileyh bütün hareket ve icraatı şahsında toplamak suretiyle hedefe varmak fikrindeydi. Ben ise teşkilatlanmadan yanaydım.” (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s. 65) 30 Mart tarihli mektubunda ise, şahıslara bağlı kalınmaksızın teşkilatlanmanın ve İslam gençliğini bu yolda hazırlamak gerektiğini yazar. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar,* s. 65–68) Dr. Nazım’ın Cavit’e yazdığı bir mektup da anlaşmazlığın başka bir açısına dokunur. Enver Paşa Dr. Nazım’a yazdığı mektupta şöyle diyormuş:

> “Merhumla son görüştüğümüzde, o dâhile gitmeyi ve inkılâbın en kuvvetlisi ile hoş geçinmek mesleğini tercih ediyordu. Moskova’yı merkez yaparak İslam Dünyasını ihtilale geçirmek vazifesi de bana kalıyordu… Ben tekrar ediyorum, biz İslam âlemini ihtilalci yapmadıkça, bize ne İngiltere yardakçılığından, ne de komünist kuvvetlerden fayda vardır. Geliniz, İslam’ın, Türkün körelmiş kılıcını bileyelim…”

Dr. Nazım, Enver’den de bu beklenir, diyor. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.121)

* * *

1917 yılında artık bütün taraflar yorulmuştur ve kamuoyları barış isteği içindedir. İhtilal çalkantıları içinde gücü tükenen Rusya, Osmanlı’yı paylaşma görüşmelerinin dışına itilir; İtalya’ya Anadolu’da topraklar vaat edilir; Yunanistan’a da İzmir bağışlanır.

Ancak, yorgunluk ve yılgınlık yaygındır; savaşan devletlerin halkları ve orduları içinde savaş aleyhtarı akımlar ve gösteriler alıp yürümüştür. Hükûmetler tek başlarına çözüme ulaşmanın gizli-açık görüşmelerine girerler. Tek başına çıkış aramayan ve gücünün son demlerine kadar vuruşmaya devam eden, Osmanlıdır. Ve, Osmanlı askeri içinde kaçaklar artmış olmakla birlikte savaş aleyhtarlığı, silah bırakma, teslim olma gibi bozgunculuklar olmamıştır. Osmanlı askerini malarya, dizanteri, tifüs ve tifo gibi hastalıklar, soğuk ve yokluk kırmaktadır; çamaşırdan yoksun askerler ayaklarına çaputlar sararak ve yarı aç, kimisi silahsız savaşmaya uğraşmaktadırlar. Devlet-i Aliyye’nin iktisadî gücü artık tükenmiştir; kefenlik bez vesika ile satılmaktadır ve ahali perişandır.

Savaş boyunca, her iki cepheden de devletlerin bir başına barış yapmak için gizli teşebbüsleri olur. Daha savaşa girmeden, Teşkilat-ı Mahsusa’nın, Almanların Ruslarla görüşmeler yaptığı konusundaki istihbaratını yazmıştık. 1915 yılı Mart ayında yine Almanlar, Boğazlardan Rus gemilerinin serbestçe geçmeleri şartıyla Çar’a münferit barış yapmayı

teklif eder; bir yandan da Osmanlı yöneticilerinin, Ruslara bu imkânı tanıyıp tanımayacaklarını yoklatırlar. Ruslar İstanbul'a göz dikmiş olduklarından, muhtemelen Çar, tahtını kaybedeceği korkusuyla bu teklife yanaşmaz. (Bayur, *İnkılap Tarihi*, c.3, kıs.2, s.131; c.3, kıs.3, s.501) Almanlar bu teşebbüslerini 1916 ve 1917 yıllarında birkaç kere daha tekrarlar ve Boğazları Ruslara bırakabileceklerini de söylerler. Ancak, Rusya muhtemelen bu vaatlere güvenemediği ve Türklerin Boğazları vuruşmadan bırakmayacağını da bildiği için tekliflere olumlu bakmamıştır.

Avusturya İmparatoru da aynı teşebbüste bulunur. 24 Mart 1917'de müttefiklere yazdığı ve bizzat imzaladığı barış mektubunda, bir takım kabullerden sonra "Rusya'nın İstanbul'u almasına da itirazı olmadığını" bildirir. (A.Emin Yalman, *a.g.e.*, c.I, s. 275)

Savaş sırasında, Osmanlı İmparatorluğunun da müttefiklerinden ayrı bir barış anlaşması yapabileceği ve bundan kârlı çıkacağı yolunda yorumlar vardır; mesela, Çanakkale zaferi sonrasında ve 1917 Rus ihtilalinin peşinden bu tür fırsatların doğduğu ileri sürülmüştür. (M. Muhtar, *a.g.e.*, s.261 vd.) Savaş içinde, Enver Paşa ile kişisel anlaşmazlıklara da düşen İttihat Terakki'nin ünlü silahşörü Yakup Cemil, bir kısım arkadaşlarıyla anlaşarak insan ve ikmal kaynaklarımızın tükendiği, artık savaşa devam edemeyeceğimiz düşüncesiyle, bir hükûmet darbesi yapıp, müttefiklerimizden ayrı olarak barışa gitmek istemiştir. Ancak teşebbüse geçmeden yakalanarak idam edilmiştir. Divan-ı Harp'teki ifadesinde, eğer başarabilselermiş, Mustafa Kemal Paşa'yı Savaş Bakanı ve Başkomutan Vekili yapacaklarmış. (Orbay, *a.g.e.*, s.154)

Bilinen odur ki, başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamları, müttefiklerinden ayrı bir barış arayışına hiçbir zaman girmemişlerdir. Erzurum'un düşmesi ve Irak cephesinde İngiliz saldırılarının artmasıyla, bazı Alman istihbaratçıları, Türkiye'nin bir özel barış yapabileceği yolunda raporlar göndermişlerdir. Bunun üzerine, Almanlar Osmanlı Hükûmeti ile 28 Eylül 1916'da ek bir anlaşma imzalayarak, Osmanlı topraklarını Alman Hükûmetinin garantisi altına alırlar: "*Her iki devlet, toprakları düşman işgalinden temizlenmedikçe savaştan çekilmeyecek ve İtilaf devletleriyle ayrı barış imzalamayacaktır.*" (Çolak, *a.g.e.*, s.162)

Prens Sait Halim Paşa

M. SAİT HALİM PAŞA, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa neslinden Halim Paşa'nın oğludur. 1863'te Kahire'de doğdu. Özel eğitimle Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Yüksek öğrenimini İsviçre'de siyasi bilimler okuyarak tamamladı. 1888'de Şûrâ-yı Devlet üyesi oldu. 1899 yılında kendisine bir çok nişanla beraber Rumeli Beylerbeyi payesi verildi.

Jön Türklere ilgisi sebebiyle yalısının gözetlendiği gerekçesiyle, Sultan Hamit baskısından yakınarak Mısır'a, oradan da Avrupa'ya geçti. İttihatçılara maddî ve manevi destek oldu.

Meşrutiyetin ilanı üzerine yurda dönen Sait Halim Paşa, 1908'de Ayan Meclisi üyeliğine tayin edildi. 1912'de Şûrâ-yı Devlet Başkanlığına getirilir. Birkaç ay sonra, Sait Paşa'nın Başbakanlıktan ayrılması üzerine,

kendisi de Şûrâ-yı Devlet Başkanlığından ayrılır ve İttihat Terakki Partisi Genel Sekreterliğine seçilir.

Mahmut Şevket Paşa'nın Başbakanlığı döneminde yeniden Şûrâ-yı Devlet Başkanlığına ve ardından (1913) Dış İşleri Bakanlığına getirilir. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine, aynı yıl, kendisine vezaret rütbesi verilerek Başbakanlığa getirilir.

Savaş sırasında İttihat ve Terakki önderleriyle arasına soğukluk girer. Savaşın sonuna doğru, 3 Şubat 1917'de Başbakanlıktan ayrılır.

Savaş sonunda Hürriyet ve İtilaf Partisinin iktidara gelmesiyle, Sait Halim Paşa ve Hükûmetinin İstanbul'da olan üyeleri, Ermeni tehcirinden sorumlu tutularak yargılanırlar. 1919 yılında, İngilizler tarafından, tutuklu bulundukları Bekirağa Bölüğü hapisanesinden kaçırılacakları endişesiyle, yargılama bitmeden alınıp, Malta'ya sürülürler. Daha sonra, Damat Ferit Paşa'nın bunu istediği anlaşılır.

1921 yılında Malta'dan tahliye edilince, Sicilya'ya geçer. Buradan İstanbul'a dönmek isterse de izin verilmez; Roma'ya gider. 6 Aralık 1921 günü, Roma'da Ermeni teröristlerin kurşunlarıyla şehit edilir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Sultan Mahmut Türbesinin haziresine defnedilir.

Şehadeti üzerine muhalif gazetelerde yazılanlar, yüz kızartıcıdır.

Sevenlerinden biri şöyle bir tarih düşürmüştür:

Bir yezidin elinde oldu şehit,
Gitti Hakkın civar-ı rahmetine.

* * *

Sait Halim Paşa, daima iyimser, temiz ruhlu, sükûnetini daima koruyabilen bir insan olarak tanınır. Avrupa'yı çok iyi bilir, ancak Müslüman terbiye ve görgü kurallarına göre yaşardı. Çok kibar ve vakarlı bir insandır.

Paşa, Osmanlı son döneminin önemli fikir adamlarından biridir. Genel bir tasnifte, 'İslamcı' aydınlar arasında sayılır. "*İslamiyet kendine has inançları, o inançlar üzerine kurulu ahlakı, o ahlaktan doğan içtimaiyatı, sonuç olarak o içtimaiyattan doğan siyasiyatı ihtiva etmek itibariyle en mükemmel ve en son olgunluğa sahip bir dindir.*" Paşa, bu kurallara uyarak yaşamak gerektiğini vurgular ve diğer müceddidler gibi, Müslümanlığın eski

ve sonradan gelme gelenek anlayış ve unsurlarından arındırılarak yeniden kavranması gerektiğini söyler. Batıyı taklidin yanlışlığına işaret ederek, bu yoldan sahte bir alem yaratıldığını söyler.

Sait Halim Paşa, halk iradesine, Şeriatle sınırlandırılmak şartıyla itibar edilmesi gerektiğini söyler; yani, şeriati, sınırlayıcı üstün hukuk olarak kabul eder. Milliyeti toplumun bir gerçeği olarak gören Paşa, bu konuda diğer bazı İslamcı aydınlardan daha gerçekçidir. *"Milliyet, gerek belirli bir muhitin mahsulü olmak, gerekse bir hayat gerçeği olmak bakımından ortadan kalkacak değildir. Milliyet akımının gelecekte beynelmilelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmek pek gülüç olur."* (İsmail Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi-metinler, kişiler*- İstanbul 1986, s. 127)

Eserleri: *Buhranlarımız* -1919, (Yedi kitaptan oluşur: Meşrutiyet, Mukallitliklerimiz, Buhran-ı Fikrîmiz, Buhran-ı İçtimaimiz, Taassub, İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İslamlaşmak), *İslamda Teşkilat-ı Esasiye* – 1921

(İ. Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar,* c.2, s. 1932)

Almanlarla Gerginlik ve Bakü'de Türk Ordusu

RUSYA'daki Ekim 1917 İhtilali'nden sonra, Rus ordusu dağılmaya, savaş gücünü kaybetmeye başlar. Rus birliklerinin çekildikleri yerleri İngilizlerin desteğindeki Ermeni kuvvetleri tutarlar. Doğu Anadolu'da Ermeni işgali ve zulmü giderek artar.

Bitlis-Şirvan hattını tutmakta olan Vehip Paşa komutasındaki 3. Ordu 12 Şubat 1918'de ileri harekete başlar; soğuk ve yokluk içindeki birlikler adım adım ilerleyebilmektedir. Kâzım (Karabekir) Paşa komutasındaki 1. Kafkas Kolordusu 13 Şubat'ta Ermeni kuvvetlerini dağıtarak Erzincan'a girer ve Erzurum'a yönelir. Yakup Şevki Paşa komutasındaki 2. Kafkas Kolordusu bir koluyla Bayburt'a, diğer bir koluyla Rize'ye varır. 27 Şubat'ta Trabzon'a girilir.

1. Kafkas Kolordusu 12 Mart 1918'de Ermenilerce tahkim edilmiş olan Erzurum Kalesi'ni düşürerek şehre hâkim olur. Türk birlikleri sahilden Hopa'ya ve doğuda Kars'a doğru ilerlemelerini sürdürürler. 2 Nisan'da Van, 6 Nisan'da Batum kurtarılır.

Mayıs başında Doğudaki birliklerimiz 1877'deki sınırlarımızı geçerler. Kars, Ardahan ve Artvin alınır.

* * *

Ruslar savaştan çekilinceye kadar, Osmanlı ile Almanya arasında kayda değer bir sürtüşme yaşanmamıştır. Bu gelişmede Enver Paşa'nın dürüst ve kararlı tutumunun büyük payı vardır. Daha önce de bir vesileyle dokunduğumuz gibi, Enver Paşa'nın uyumlu tavrını, onun Alman hayranlığı yahut ezikliği gibi kişilik zaaflarına bağlamak isteyenler olmuştur. Halbuki, konu açık ve askerîdir: İttifak halinde savaşan güçler, ne kadar organize ve uyumlu çalışırlarsa, o kadar başarılı olurlar. İttifak Devletlerinin güçleri bu uyum için ortak bir genel karargâh kurmuşlardır;

İtilaf Devletleri ise kuramamış ve bundan sürekli şikâyetçi olmuşlardır. Biz kaderimizi Almanya ve Avusturya'nınkine bağladığımıza göre, Osmanlı güçlerinin Ortak Karargâhın uyum ve eşgüdümünde çalışmasında yadırganacak bir şey yoktur. Çok açık bir şekilde, sırf Alman Ordularının batı cephelerindeki yükünü hafifletmek için cephe açmanın da eleştirilecek bir yanı yoktur. Ayrıca, savaştaki büyük gücün Alman Ordusu olduğu ve savaşın sonucunun Avrupa cephelerinde alınacağı şüphesiz olduğuna göre, Genel Karargâh'ta asıl karar verici unsurun Almanlar olacağı da açıktır. Enver Paşa'nın Millî Mücadele'ye katılma ihtimalinin olduğu günlerde başlatılan propaganda yazıları hariç, yukarıdaki hususları eleştiren bir asker yoktur. Ordu içindeki Alman subayları ile bizim komutanların sürtüşmeleri ayrı bir konudur. Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'ya Çanakkale'den yazdığı mektupta söyledikleri, duygularımızı okşamaktadır ve muhtemelen doğrudur; ama, Osmanlı subaylarının henüz sınavlarını tam vermediği bir dönemde, bir başkomutanın deneme yapmak lüksü yoktur.

Savaş süresince, hangi cephenin yahut hareketin Genel Karargâhın isteği üzerine açıldığı, hangisinin Türk Karargâhının ilk kararı ile başladığı konusunda genellikle yorumlar yapılmaktadır. Yorum olunca da, Enver Paşa yahut Almanlar hakkındaki kanaatlere göre şekil alabilmektedir. En çarpıcı örneği Halil Paşa'nın ordusundan bir kolordunun alınarak İran içlerine gönderilmesinde görülmüştür. Enver Paşa'nın amcası ve en yakını olan Halil Paşa, bu hareketin yanlış olduğunu ve bunu Almanların istediğini açıkça söyleyerek, hatta istifa tehdidinde bulunmuş, Paşa'nın kesin talimatı üzerine yerinde kalmıştır. Almanlar ise aynı hareketi, Enver Paşa'nın Turancılığı ve hayallerine bağlayarak karşı çıkmışlardır. Sözü uzatmadan şöyle bağlayabiliriz: Enver Paşa'nın Alman Karargâhının etkisinde ne ölçüde kaldığını, insiyatif sahibi olup olamadığını en açık belirleyebilecek şey, Alman menfaat ve siyaseti ile Türk menfaat ve siyasetinin çatışma noktalarıdır. Savaşın sonlarına doğru bu çatışmalar yaşanmıştır; onlara ve Paşa'nın tutumuna kısaca dokunalım. Bunun için Almanların Doğu siyasetlerine de işaret etmek gerekir.

* * *

Almanya, bir dünya gücü olmak iddiası ile Birinci Dünya Savaşına girerken, güttüğü siyasetin ilk hedeflerinden biri de İngiltere, Rusya ve

Fransa'yı kendi sömürgelerinde vurmaktı. Bu noktada, Osmanlıların Hilafet-İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri ile Alman politikası örtüşmüştür. Çünkü bu ülkelerin sömürgelerinde büyük ölçüde Müslümanlar yaşamakta idi ve Rusya'dakiler ise aynı zamanda Türk kavimlerindendi. Bu menfaat ve siyaset örtüşmesi, malum devletlerin Osmanlı'yı bölüşme planlarına karşı, Almanya'nın güçlü bir Osmanlı istemesine yol açmıştır. Ancak Osmanlı vasıtasıyla Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a ulaşabilecektir ve İtilaf devletlerini arkadan vurabilecektir. Osmanlı, yüz yıllık derdi olan ülke bütünlüğü garantisini, ancak bu sıralarda imzalattığı anlaşmalarla Almanya'dan alabilmiştir. İtilaf devletleri bu garantiyi Osmanlı'ya vermemek için, onun Alman saflarına katılmasına razı olmuşlardır. Alman karargâhı ve gizli servisi, savaşın başından beri Kafkasya ve İran üzerinde Osmanlılarla beraber özellikle Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarıyla propaganda ve karşı hareket çalışmaları yapmış, bu hareketlerin bütün malî yükünü karşılamıştır. Bu çalışmalarda Brest-Litovsk Anlaşması bir dönüm noktası olmuştur.

18 Aralık 1917'de Erzincan'da Rus-Osmanlı ateşkes anlaşması imzalanır ve Ruslar işgal ettikleri yerlerden süratle çekilmeye başlarlar. Onların yerini kırk-elli bin civarındaki Ermeni birlikleri almaya başlar. Osmanlı 3. Ordusu Erzincan'ın batısındadır. İngiliz ve Fransızlar, Ermeni birliklerine bir ordu düzeni vermeye çalışırken, Enver Paşa Erzincan Anlaşmasına, Ermeni mezaliminin engellenmesi maddesini de koydurmak ister; ancak, Ruslar sözlü olarak kabul etmekle birlikte yazıya dökmezler. Bunun üzerine Enver Paşa, Ermeniler daha fazla kuvvetlenmeden, 3. Ordunun harekete geçerek Ermenileri durdurmasını ister. Alman Genel Karargâhı Paşa'nın bu kararına karşı çıkmaz ve Brest-Litovsk görüşmelerini engelleyici görmez. (Çolak, *a.g.e.*, s.223)

13 Şubat 1918'de, 3. Ordu komutanı Vehip Paşa, Rusların ateşkese uymadığı, Ermeni mezalimini engelleyemediği gerekçesiyle harekete geçer.

Ruslarla 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk anlaşması imzalanır.

Görüşmelerde, Osmanlı Hükûmeti, Çarlık Rusyası çöktüğüne göre, Karadeniz'deki Rus donanmasının savaş ganimeti olduğunu ve kendilerine de pay verilmesi gerektiğini ileri sürer. Almanlarla yapılan ittifak anlaşmasına ek olarak yapılan 28 Eylül 1916 tarihli bir ek anlaşma daha vardır ki, orada şöyle denilmektedir: "*Müşterek bir amacı gerçekleştirmek*

üzere bütün imkânlarıyla savaşan Osmanlı İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu, düşmanlardan elde edilecek her türlü faydalardan, kendi gayretleri, uğradıkları zararlar ve katlandıkları fedakârlıklar ölçüsünde pay almak hakkına sahip olacaklardır.” (Bayur, *a.g.e*., c.3, kıs.3, s.478) Almanya, bu isteği, Rusların ilan ettiği “İlhaksız ve tazminatsız barış” ilkesine aykırı bularak yanaşmaz ve Karadeniz’de ele geçecek bütün gemi ve tesislerin Ukrayna Cumhuriyetinin malı olduğunu söyler. Almanlar o sıra, Bolşeviklere karşı Ukrayna’ya yardım etmektedir. Almanlar’la aramız gerilmeye başlar.

Enver Paşa bu anlaşma görüşmelerine Padişah temsilcisi olarak katılan Zeki Paşa’ya gönderdiği 21.12.1917 tarihli gizli yazıda, genel barış halinde Batı Trakya meselesinin bizim lehimize halledileceği doğal olmakla birlikte, halen toprakları işgal altında olan tek İttifak ülkesi biziz; Padişah’ın, Hükûmetin ve kendisinin durumunun halk nezdinde kuvvetlenmesi için, “*Rusya ile olan Kafkas hududumuzda ufak bir düzeltme isteğinde bulunmak zorunluluğu hâsıl olmuştur. Bu taleple de biz, hiçbir surette toprak işgali ve genişlemesi hedefi izlemiş olmayacağız.”* demekte ve bu konuya çok önem verdiğimizin bildirilmesini “*Ancak bu hususu uygun bir zamanda açarak, Almanları birdenbire ürkütmememizi, ilaveten rica ederim.”* diye bitirmektedir. Ruslar Ekim İhtilali ile “*İlhaksız ve tazminatsız barış”* ilkesini ilan etmişlerdir.

Enver Paşa’nın sözünü ettiği düzeltme, 93 Savaşı sonunda, savaş tazminatı karşılığı olarak Ruslara terkedilmiş olan Kars, Ardahan, Artvin ve Batum’un alınması idi ve Brest-Litovsk Anlaşmasının ek maddeleriyle bu sağlanmıştır.[40] Paşa ayrıca, Kafkas Müslümanlarının bağımsızlıklarının Rusya’ya tanıtılmasını istemektedir. Almanlar bu görüşmelerde, Rusları savaş dışı bırakmakla büyük ölçüde rahatlayacaklarını düşündüklerinden, Rus menfaatlerini de gözetmeye, onları ürkütmemeye çalışıyorlardı.

Vehip Paşa kuvvetleri 5 Nisan’da Sarıkamış’a, 15 Nisan’da Batum’a ve 25 Nisan’da Kars’a girer. 22 Nisan 1918’de bağımsızlığını ilan eden Trans Kafkasya Hükûmeti (Gürcistan ağırlıklı, Ermenistan ve Azerbaycan) Türk ilerleyişinin durdurulması için Alman Ordusunun müdahalesini ister.

Alman Genel Komuta Konseyi Başkanı General Ludendorf ve Enver Paşa’nın Kurmay Başkanı general Seeckt Türk isteklerini desteklemekte ve Kafkasya’da Türk hâkimiyetinin, Almanya’ya Afganistan ve Hindistan

yolunu açacağını söylemektedirler. *“Eğer biz bir dünya gücü olmak istiyorak, güçlü bir Türkiye’ye ihtiyacımız olduğunu dikkate almalıyız.”* derler. (Çolak, *a.g.e.*, s.248) Enver Paşa, durumu değerlendirerek Ahıska ve Ahılkelek’in de bize verilmesi gerektiğini söyler. Ludendorf, oralarda sadece Türklerin yaşamadığını, bu yüzden, Erivan ve Azerbaycan’dan bazı yerler verilebileceğini öne sürer.

11 Mayıs 1918’de Batum’da Trans Kafkasya Hükûmeti ile yapılan konferansta Osmanlı Ahıska, Ahılkelek, Gence bölgesi ve Kars-Culfa demiryolunun denetimini ister ve kabul edilmeden askerî hareket başlatır. Bu hareketle Türkiye, 3 Mart 1918’de kabul edilen Brest-Litovsk Anlaşmasınının sınırlarını aşmış, ancak bu durum Alman Genel Karargâhı tarafından kabul edilmiş oluyordu. Fakat, Trans Kafkasya Hükûmeti varlığını devam ettiremez ve dağılır. 26 Mayıs 1918’de Almanya’nın desteğiyle Gürcistan, 28 Mayıs’ta, Gence’de Nazım Bey komutasındaki dört yüz kişilik Osmanlı askerinin desteğinde Azerbaycan ve ardından Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ederler. Türk birliklerinin ilerlemesi karşısında Ermeniler de Alman desteği isterler.

Almanya, Kafkasya’nın petrol ve sair yeraltı zenginliklerine şiddetle ihtiyaç duymakta, bunlara sahip olmadan 1919’da savaşı sürdüremeyeceğini düşünmektedir. Bunun için, ayrıca Kafkasya demiryollarını denetiminde tutması gerekmektedir. Bu bakımdan, Türkleri küstürmek istemese de, bölgenin denetimini tek başına elinde tutmak istemektedir. Bakü’nün Almanlar için neden bu kadar önemli olduğunu, Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa’nın bir telgrafı çok açık ve sade bir şekilde ortaya koymaktadır:

> “Bugün Bakü’deki mahzenlerde toplanmış olan petrol ve mazotun, bugünkü fiyatlara göre değeri, yüzlerce milyon lirayı bulmaktadır. Tanrı’nın bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün malî sıkıntımızı karşılayacak mahiyettedir. Ancak Tiflis murahhasımız Abdülkerim Paşa’dan aldığım bir telgrafta, dost ve komşu hükûmetlerin bu hazine üzerinde eşit hak iddiasında bulundukları, hatta bu arada Azerbaycan’ı hiç hesaba katmadıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu işlerin Almanlar tarafından çevrilmekte olan fırıldaklardan başka bir şey olmadığını dikkatinize arzederim.” (Aydemir, *a.g.e.*, s.448)

Bu bilgi, aynı zamanda, Sarıkamış Harekâtını düzenleyen Enver Paşa’nın, ikmalimizi ileriden, zaptettiğimiz yerlerden yapacağız sözlerinin de dayandığı gerçeği göstermektedir. Sarıkamış Harekâtı başarılı olsaydı,

daha savaşın başında Kafkasya ile kurulan irtibat bizim bütün malî sıkıntılarımızı çözecekti ki, o zaman Alman baskısı da fazla hissedilmeyecekti demektir.

Alman Dışişleri başından beri Türkiye'nin Kafkaslardaki istekleri ve ilerlemesine karşı çıkmaktadır. Gürcistan bağımsızlığını ilan edince, Gürcistan hükûmetiyle istediği anlaşmaları imzalar. Bu durumda, Alman Genel Karargâhının da Türk isteklerine karşı tavrı değişmeye başlar. Almanya, kendi menfaatlarını koruyarak ve taraflardan hiçbirini küstürmeden sonuca ulaşmanın ve Türk ilerleyişini durdurmanın hesaplarını yapmaya başlar. Osmanlı Dışişleri Bakanı Halil Bey ise, Azerbaycan'la ikili anlaşmalar yapmaktadır.

Almanlar 23 Mayıs 1918'de gönderdikleri nota ile Türk askerî harekâtının hemen durdurulmasını isterler. Ancak, Enver Paşa da karar vermiştir; amcası Halil Paşa'nın kuvvetleri Ermenileri Aras vadisinden atarak Haziran ayında Nahcıvan'a girer. Nuri Paşa (Enver'in kardeşi) Trablusgarp'tan getirtilerek İslam Ordusu kurmakla görevlendirilmiş ve Padişah fermanıyla mirliva (tuğgeneral) yapılarak bu ordunun başına geçirilmiştir. V. Kafkas Kolordusu da emrine verilen Nuri Paşa, diğer kuvvetlerini bölgedeki gönüllülerden kuracaktır.

Nuri Paşa Haziran 1918 başlarında İran'dan Gence'ye geçerek burayı karargâh yapar. Kuracağı ordu Ermenilerle, daha önce Bakü'yü işgal etmiş olan İngilizlerle ve gizli-açık Osmanlının buralara girmesini istemeyen Almanlar'la savaşacaktır... Almanlar Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını tanıdığı halde Azerbaycan'ı tanımamaktadır. Bizim Brest-Litovsk Anlaşmasını ihlal ettiğimizi ileri süren Alman Başkomutanlığı, Türkiye'yle ilişkilerini keseceklerine dair tehditlerde bulunur

Halil (Kut) Paşa komutasındaki birlikler de Azerbaycan Türkleri'ne destek olmak üzere yürümüştür. Ermeni birlikleri temizlenerek 8 Haziran'da Tebriz'e girerler. Aras'ın kuzeyine atılan Ermeni kuvvetleri Nahcıvan bölgesinde direnirse de Ağustos içinde buradan da sökülürler.

Enver Paşa Almanların bu baskılarıyla uğraşırken, Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusunu kurmaya çalışır. Geri dönen Rus birliklerini taşıyan trenin önü kesilerek buradan elde edilen silahlarla gönüllü birlikler silahlandırılır. Sonunda, Gence'den yürüyen, Nuri (Killigil) Paşa'nın İslam ordusu Bakü'yü kuşatır. Halil Paşa Şark Orduları Grup Komutanlığına atanır.

Görevi, Bakü üzerinden Hazar'ı denetime almak ve Bakü-Enzeli-Hemedan yoluyla Basra'ya inip İngilizleri arkadan çevirmektir. Böylece, İngilizlerin petrol kaynakları da ele geçirilmiş olacaktır.

Almanlar, ellerinde bulunan Gürcistan demiryollarından yararlanmamıza izin vermezler.

Siyasi görüşmeler istenen sonucu vermeyince, Alman Genel Karargâhından Ludendorf baskı yapmaya başlar ve Türk birliklerinin ileri hareketlerini durdurarak İran ve Mezapotamya üzerine kaydırılmasını ister. Osmanlı'nın 4-8 Haziran arasında yeni Kafkas devletleriyle ikili anlaşmalar yapması üzerine, Ludendorf 8 Haziran'da, doğrudan Enver Paşa'ya bir telgraf çekerek, Almanya'nın, kendisine sorulmadan yapılan bu anlaşmaları kabul etmeyeceğini bildirir ve askerî hareketin durdurulmasını ister. Enver Paşa Alman genel karargâhına gönderdiği 9 Haziran 1928 tarihli yazısında, Türk birliklerinin Kafkasya'da fütuhat için bulunmadığını, özellikle Ermeni katliamlarına karşı Müslüman halkı korumak istediğini bildirir. Nuri Paşa'nın Kafkasya İslam Ordusu Bakü'yü elinde tutan İngiliz kuvvetleriyle vuruşmaya başlar. Bir yandan da Ermenilerin silahlı birlikleri Osmanlı'ya karşı savaşmakta ve yerli Müslüman halkı katletmektedir.

Hemen ertesi günü Hindenburg'un telgrafı gelir: Kafkaslardan tamamen çekilmemizi ve birliklerimizi Irak cephesine kaydırmamızı istemektedir.

Mareşal Hindenburg, Müşterek Karargâhın Başkomutanıdır; Enver Paşa ya bu emri yerine getirecek ya da istifa edecektir. Bir istifa mektubu yazar: Hemen İstanbul'a dönüp, isteklerinizi Zât-ı Şahaneye bildireceğim ve "*Beni başkomutanlık vekâletinden affeylemelerini istirham edeceğim. Doğu ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarına vaad ve temin eylediğim yardımları geri almanın, bence imkânı yoktur.*" (Aydemir, *a.g.e.,* s.447)[41] Ancak, Enver Paşa'nın Kurmay Başkanı olan ve başından beri Paşa'yı haklı bulan General Seeckt, araya girerek bu telgrafı göndertmez ve Hindenburg'a verdiği, Paşa'nın bu isteğe büyük ölçüde uyacağı yolundaki bilgilerle arayı yumuşatmaya çalışır. (Çolak, *a.g.e,* s. 266)

Tiflis'te bulunan Albay Kress'e Tiflis-Poti demiryolunu korumak üzere iki Alman taburu gönderilmiştir. Kress aynı zamanda bir Gürcü ordusu kurmaya çalışmakta ve sürekli yeni kuvvetler istemektedir.

Bolşevikler de, Osmanlı'nın Bakü'ye girmesi halinde, Rusya'nın savaş ilan edeceğini bildirirler. (Çolak, *a.g.e.*, s.268)

Enver Paşa, Alman Genel Karargâhının da en üst düzeyde baskılarını artırması karşısında, hareketin durdurulacağını söyler ama Nuri ve Halil Paşa'ya mutlaka Bakü'ye girilmesi emrini verir; zaman kazanmaya çalışmaktadır. 5 Ağustos'ta Nuri Paşa'nın bir saldırısı başarısız olur. General Ludendorf, hareket durdurulmazsa bütün Alman subaylarını geri çekeceğini bildirir. Enver Paşa, Nuri Paşa'nın hareketini durdurur. Ancak, bu durmanın, Alman baskısı görüntüsü altında, başarısız kalan Nuri Paşa kuvvetlerinin ikmalini tamamlamak için yapıldığı tahmin edilmektedir; nitekim, büyük ölçüde sağlanır da.

Almanlar Ruslarla görüşmeler yaparak, 14 Ağustos 1918'de, İstanbul'a gönderilen bütün kömür ve sair malzemenin kesilmesine, Tiflis üzerinden Bakü'ye giden bütün ikmal yollarının kapatılmasına karar vererek Türk hareketini engellemeye çalışırlar. Fakat, bu arada beklenmedik bir gelişme olur, Almanlar Ruslarla görüşme halindeyken, Menşevikler 31 Temmuz'da bir darbe yaparak Bakü'yü Bolşeviklerden alır ve derhal İran'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım isterler. İngiliz birlikleri 4 Ağustos'tan itibaren Bakü'ye girmeye başlar.

Durum yeniden değişmiştir. General Seeckt Türklerin Bakü'ye girmesi için ısrar eder; Genel Karargâh da sıcak bakar, ama Alman Dışişleri kesinlikle buna karşı çıkar. Ruslar da Almanların girmesini istemektedir. General Ludendorf, General Seeckt'ten Enver Paşa'yı ikna etmesini ister, Tiflis'teki Albay Kress'e de, Bakü'yü almak için hazırlanmasını, emrine bir tugayın gönderileceğini bildirir. Albay Kress, İstanbul üzerinden Berlin'e gider. Emir gelse de, Türk askerinin geri çekilmeyeceğini ve onlarla birlikte olmadıkça Bakü'ye girilemeyeceğini söyler.

Halil Paşa, yeğeni Nuri Paşa'ya takviye kuvvetler göndererek, kendisi de Bakü önlerine gelir. Gürcistan'daki Von Kress, Bakü üzerine yürüyen kuvvetlere bir Alman taburunun da katılmasını ister; Halil Paşa buna izin vermez. Bakü üzerine sabah başlayan taarruz akşama kadar sürer. Halil Paşa der ki, *"Ve bu savaşta zaman zaman kendimi, elimde mavzer, ileri hatların arasında bulduğum zamanlar oldu..."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.176) Bu arada kendisine yaklaşan bir er, yalvaran bir sesle *"Kumandan Paşam, ben seninle başından beri, Arabistan ellerinden beri beraberimdir. ...bak gene*

kendini kollamamışsın... Kurşun değecek kumandan paşam, azıcık olsun başını kollasan." Tutup, alnından öptüğü erin omuzundan kan aktığını görür. *"Yaralısın oğlum!" "Unutmuşum kumandanım, dedi; sıçraya sıçraya ileri doğru kaydı; bir yandan da mavzerindeki kurşunları tamamlıyordu. Ve İmparatorluk destanla devam ediyordu..."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.177)

Ertesi gün son taarruz yapılacaktır. " ... *Rovelverimi temizledim.... Emir erim mavzerimin bakımını yaptı; aldım, kontrol ettim. İleri hatlara yürüdüm; ilk saldıracak birliğin başına geçtim; birlik komutanını çağırdım: 'Bu birliğin komutasını alıyorum... Komutanlık karargâhı burasıdır. Emir subaylığı görevini aldınız..' Sert bir selam verdi. Ölünceye kadar emrinizdeyim, der gibi gözlerimin içine dikti gözlerini...."*

Kafkas İslam Ordusunun çetin vuruşmalardan sonra 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girdiği bildirilir:

"Allah'ın yardımı ile Bakü şehri, otuz saat şiddetli çarpışmalardan sonra, 15.9.1334'te saat 9 öncesinde zaptedilmiştir. Bütün birlikler ve özellikle Binbaşı Fehmi Bey komutasındaki 56. Alayın kahramanlığı zikredilmeye değer. Geniş bilgi sunulacaktır."

Yeğeni Nuri Paşa, Halil Paşa'dan önce şehre girerek güvenlik için tedbirler almaya başlar. *"Cengâver ruhlu ve büyük vatanperver Nuri Paşa'nın, bu, belki de hayatının en güzel günüydü."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.178)

Halil Paşa diyor ki, *"Şehir İngilizlerin denetimi altındayken Ermeniler ve Bolşevikler yerli Türk halkına karşı geniş bir katliam hareketine girişmişler. Şehrin her mahallesinde Ermeniler, Türklerden 'ceset kaleleri' kurmuşlar... Ve bütün vahşetlerini ortaya koymuşlar. Küçük çocuklar kale burçları olmuş, kadınlar edep yerlerinden süngülenmiş ve bırakılmışlar. Şimdi sıra yerli halka gelmiş, onları durdurmak imkânsızdı..."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.178-79)

Şehrin her yanında güvenlik noktaları oluştururlar. O manzaraları yaşayan Halil Paşa, ayın sonuna doğru barış görüşmelerinde bulunmak üzere Ermenistan'a geçer. Orada, İstanbul'dan tanıdığı, tanımadığı bir takım Osmanlı Ermenilerini görür. *"Taşnaksutyon Cemiyeti reisi ve sergerdesi, eski arkadaşım Aram vagona girdi. Ermenilerin Aram Paşa diye çağırdıkları eski dostum ağlayarak boynuma sarıldı."* Aram Paşa, Ermenistan İçişleri Bakanı'dır. Halil Paşa'nın otomobili sokaktan geçerken

iki tarafı dolduran halkın coşkun alkışları ile karşılaşır. Aram Paşa, eski arkadaşından, ruhanî reislerinin bulunduğu Aşmetziyen Kilisesini ziyaret etmesini rica eder. Halil Paşa, olur, der. Giderler. Büyük bir halk kalabalığı toplanmıştır. Halil Paşa'nın konuşmasını isterler. Konuşur:

> "Zalim bir padişahı yıkmak için ve hür ve mutlu bir vatan kurmak için elbirliği ettiğim Ermeni milleti! Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı, düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için, son ferdine kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni Milleti! Bugün, Türk milletinin alicenaplığına sığındığı için huzura ve rahata kavuşturmak istediğim Ermeni milleti! Eğer siz Türk vatanına sadık kalırsanız, size elimden gelen her şeyi yapacağım. Eğer yine bir takım şuursuz komitacılara takılarak Türk'e ve Türk vatanına ihanete kalkarsanız, bütün memleketinizi saran ordularıma emir vererek, dünya üstünde nefes alacak tek Ermeni bırakmayacağım; aklınızı başınıza alın! Köylerinize, evlerinize, ailelerinizin saadeti için dönün ve çalışın. Zaman bugünkü yaraları siler." (Halil [Kut], *a.g.e.*, s. 189)

Yolun kenarında dizilen askerlerin arkasında, muhaceret sebebiyle evlerinden olmuş binlerce Ermeni kilise meydanında düzlüklere serilmiş haldedir; perişandır.

> "Bu kötü manzara, her görende olduğu gibi benim de insanlık duygularım üzerinde acı bir iz bıraktı ve fakat, ne var ki, yaşadıkları devleti içinden yıkmaya çalıştıkları için, rahat ve kazanç dolu bir hayat yerine koca Türk Devleti'nin topraklarına ve malına göz diktikleri için bu hale düşmüş oldukları da bilinen bir gerçekti." (Halil [Kut], *a.g.e.*, s.190)

Ruhanî Reis, bu perişan kalabalığı göstererek, biraz yardım etmeniz mümkün müdür? diye sorar. Halil Paşa, ordunun erzak durumunu görüştükten sonra, 9. Ordu Komutanı Şevki Paşa'ya bir telgraf yazarak 200 ton tahılın bu insanlara gönderilmesini emreder. Ermeniler sevinçten çılgına dönerler, Ruhanî Reis Katagigos ağlamaya başlar.

Aynı yılın 12 Mart'ında, Erzurum'u kurtaran birlikler içinde olan Şevket Süreyya Bey şöyle anlatır: *"Bu eserin yazarı, Erzurum'un kurtuluş günü, mesela Gürcü Kapı İstasyonunda, üç bin kadar tahmin edilen Türk ölülerini yığınlar halinde görmüştür. İşgal ettiğimiz binaların bodrumları da ölülerle doluydu. Erzurum'da öldürülen Türklerin sayısı çok büyük yekûna varır. Bu sahneleri, ileri harekâtta, bütün yol boyunca da aynen tespit ettik. Mütareke üzerine tahliye ettiğimiz Türk bölgelerinde ve bu arada Kars ve Aras boyu çevresinde de Türk kırımı devam etti."* (Aydemir, *a.g.e.,* s.489) Bu kırımları yapanlar Ermenilerdi.

Türk birliklerinin Bakü'ye girmesi üzerine Almanlar bu sefer de şehrin güvenlik yönetiminin Alman birliklerine bırakılmasını istemiş ve bunun için iki tabur göndereceklerini bildirmişlerdir. Durumun kendisine bildirilmesi üzerine Enver Paşa, Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa'ya şu telgrafı çeker: *"Bakü'ye gönderilmek istenen Alman taburu hakkında, Nuri, merkez-i hükûmetten emir ve izin almadıkça buna onay veremeyeceğini General Von Kress'e bildirsin. Eğer bunu dinlemeyerek zorla kuvvet göndermeye kalkışırlarsa, bu durumda demiryolu köprüsünün attırılması ve her halde geçmelerine engel olunması uygundur."*

Halil Paşa, bir köprüyü uçurarak Alman taburunun gelmesini önler.

Enver Paşa bu konuda çok titiz ve sert davranmaktadır. Aynı konuda Nuri Paşa'ya çektiği telgrafta, Kaymakam Goltz komutasında gelecek birliğin Bakü'ye sokulmamasını emreder. *"Goltz şahsına mahsus bir iki hizmetçi ile gelebilir. Ama, az miktarda dahi asker getirmesine izin verilmesin. Ve Gence'de bırakılmasını yazdığınız Alman askeri dahi derhal geri gönderilsin...."*

Enver Paşa Azerbaycan'a önemli miktarda para, silah ve cephane gönderir; bir kısım Osmanlı subaylarının Azerbaycan vatandaşlığına geçerek orada kalmalarını sağlar. Genç Cumhuriyeti ayakta tutmaya çalışır.

Enver Paşa'nın, Kafkas Ordusu Komutanı, kardeşi Nuri Paşa'ya, "Oyunu kaybettik" dediği çok gizli ve zata mahsus şifreli telgrafı:

Müttefiklerimizle birlikte barış yapmaya mecbur olduk. Yakında görüşmeler başlayacak. Oyunu kaybettik. Azerbaycan'ın istiklalinin temini gayet mühimdir. Tahran'a bir delege göndersinler. İngiliz, Amerikan elçileriyle görüşerek tanınmak için uğraşsınlar. Tarafsız kalmak istediklerini söylesinler.

(T.T.K. Kâzım Orbay Arşivi, II. B.565)

Bu sıralarda Alman-Rus anlaşması imzalanır; Ruslar Bakü petrollerinde Almanlara dörtte bir pay vermektedirler. Ama, Bakü ellerinden çıkmıştır ve kendileri de petrol alamamaktadır. Bu anlaşma bir gün sonra İstanbul'a bildirilir ve bomba gibi patlar. Başbakan Talat Paşa hemen Berlin'e gider. Almanya ile 23 Eylül 1918 gizli protokolü imzalanır. Buna göre, Kafkas devletleri Almanya tarafından tanınacak, Bakü petrolleri İttifak devletleri tarafından birlikte kullanılacak, Kırım ve Rusya Müslümanlarının milliyet haklarını Almanya tanıyacak, Rusya'nın

Karadeniz filosu sorununun çözümünde, Osmanlı donanmasının güçlenmesi dikkate alınacak.

Bu protokol şüphesiz ki, Türk askerinin Bakü'de olmasının kazandırdığı siyasi bir başarı idi.

* * *

Romanya'nın barış istemesi üzerine Mart 1918 başında toplanan Bükreş Konferansı'nda, Enver Paşa, Alman genel karargâhındaki Zeki Paşa vasıtasıyla Alman dostlarımızdan, Batı Trakya'nın ve savaşın başında geçici olarak Bulgaristan'a bırakılan toprakların bize iadesini ister. Bu konferansa katılan Başbakan Talat Paşa da, sert üsluplarla batıdaki sınırımızın Mesta-Karasu olması gerektiğini savunur. Ancak, Almanlar bu isteklere hiç de sıcak bakmazlar. Enver Paşa, doğrudan Bulgar Kralına yazarak, savaştan sonraki dostlukların da gelişmesi için bu yerlerin Osmanlı'ya bırakılmasına yardımcı olmasını ister; ama, olmaz. (Aydemir, *a.g.e.*, s.413) Yedi, sekiz ay sonra, Bulgaristan çökünce, her şey başladığı yere döner.

* * *

1917 yılının Nisan ayında savaşa İtilaf devletleri yanında giren Amerika Birleşik Devletlerinin Başkanı Wilson, 8 Ocak 1918'de muhtemel barışın şartlarını açıklar:

Wilson'un dünya milletlerine ilan ettiği barış şartlarının, özellikle Türkiye'yi ilgilendiren maddeleri şöyledir:

- Milletler arasında gizli anlaşmalara son verilerek açık diplomasi yönteminin uygulanması.
- Karasuları dışındaki denizlerde gerek savaş halinde, gerek barış halinde trafiğin kesin olarak serbest olması.
- Ekonomik engellerin imkân derecesinde kaldırılması ve ticarî meselelerde bütün milletler arasında eşitlik kurulması.
- Her milletin silahlanmayı iç güvenliğini sağlamaya yetecek dereceye indirmesi.
- Sömürgelere ait bütün isteklerin, hâkimiyet meselesinin, ilgili halkın yararları ve hükûmetin haklı istekleri derecesinde geniş

ve tamamiyle tarafsız bir fikir ile serbestçe münakaşa neticesinde çözümlenmesi.

- Halihazırdaki Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanması; fakat, halen Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milliyetlere salt güvenlik içinde varlıkları ve eziyetsiz olarak gelişmeleri imkânının garanti altına alınması.

- Çanakkale Boğazı'nın uluslar arası teminat altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmesi için açık kalması.

- Kesin anlaşmalara dayanarak bütün devletlere eşit derecede karşılıklı siyasi istiklal, ülke bütünlüğü güveni sağlamak maksadiyle milletler arasında umumi bir cemiyet teşkili lüzumu. (Sabahattin Selek, *Milli Mücadele, I Anadolu İhtilali,* İstanbul-1965, s. 31)

- Bundan böyle devletler arasında açık anlaşmalar ve açık diplomasi hakim olmalıdır; Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskûn olan kısımlarında egemenliği sağlanmalı, diğer bölgelere ise özerk gelişme imkânları tanınmalıdır.

Almanlar batı cephesinde Belçika ortalarına kadar çekilmişlerdir ve karşı kuvvetler, yeni taarruz planları içindedir. Almanya'nın içi de savaş aleyhtarlığı ve sosyalist hareketlerle çalkanmaktadır. Avusturya cephesi ise İtalyan taarruzu ile yarılmıştır ve askerler silahlarını atıp kaçmaktadır. Bulgarların koruduğu Makedonya cephesi de Eylül ortasında yarılmıştır ve İtilaf devletleri birlikleri Trakya'ya doğru ilerlemektedir. Güneyde ise İngilizler 7 Mayıs 1918'de Kerkük'ü düşürmüş, Dicle boyundan Musul'a doğru yürümektedir.

Bu durumda Enver Paşa silah altına alınmamış olan en son kuvvetleri de başkent İstanbul'un savunulması için toplamaya çalışır. Kafkasya cephesindeki birliklerin de İstanbul'a dönmelerini emreder. *"Enver Paşa'nın fikrine göre, en hafif şartlı bir anlaşmanın gerçekleşmesi, Alman cephelerinde düşmana gösterilecek direnişe bağlıydı."* (Emir Şekip Aslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, İstanbul 2005, s.17) Ancak, bu direncin gösterilememesi, Enver Paşa'nın savaşa devam kararlılığını etkiledi. Esasen sosyalist hareketlerle sarsılmış olan Avrupa halkları Wilson prensipleri çerçevesinde bir barış istiyordu ve bu istekler Türkiye'de de konuşulmaya başlanmıştı.

Enver Paşa sona gelinmekte olduğuna karar verir; bu şartlarda, Azerbaycan Cumhuriyetinin durumunu sağlama almaya çalışır. Nuri Paşa'ya talimatlar gönderir: *"Belki, görünüşte Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan çekileceğiz. Kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Ve böyle bir durumda Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın, kendi kuvvetlerine dayanması gerekecektir."* Şimdiden ona göre tedbirlerinizi alın ve teşkilatlarınızı kurun. *"Orada çalışacak olan subay vesaire, Azerbaycan uyruğu olarak kalsın. Ve hükûmet çekilme emri verirse bile, orada kalmak üzere tertibat alınsın. Rus silahı ve cephanesinden olmak üzere, Azerbaycan'a mümkün olduğu kadar çok silah ve cephane gönderilsin. Şark Orduları içinden, Nuri'nin adlî, maarif vesaire teşkilatı için gerekli memurlar gönderilsin..."* (Aydemir, *a.g.e.*, s.469)

3 Temmuz 1918 günü Sultan Mehmet Reşat Han, âlem-i bekaya göçer. Veliaht Mehmet Vahdeddin Efendi Osmanlı tahtına çıkar. 31 Ağustos 1918'de Osmanlı tarihinin son cülus töreni yapılır. Sultan V. Mehmet Han Dolmabahçe Sarayından çifte saltanat kayığına binerek Eyüp'e geçer. Saltanat kılıcını, Konya Mevlevi Çelebileri, Nakibü'l-eşraf yahut Şeyhülislam'ın kuşatması gelenek iken, Bingazi'den İstanbul'a gelmiş olan Şeyh Seyyit Ahmet Şerif Sünusî ilk ve son kez kuşatır. Törenden sonra "Padişahım çok yaşa!" sesleri arasında saltanat arabasına binen Vahdeddin Han Edirnekapı, Fatih yolundan Divanyolu'na gelerek, Sultan Fatih ve Sultan Mahmut türbelerinde fatiha okur ve Topkapı Sarayına iner. İstanbul Şehremini, gelenek üzre İstanbul'un anahtarlarını kendisine sunar.

1918 Eylül ayında, Müttefikler savaşı kaybettiklerini kesin olarak anlar ve barış için aralarında görüşmelere başlarlar. Almanya, müttefiklerin kendi başlarına bir barış arayışına girmemelerini, barış teklifi için daha uygun bir zamanın beklenmesini ister. Avusturya acele eder. Bu sıralarda Talat Paşa Berlin'e gider. Talat Paşa ve Bulgar Kralı da Alman görüşünü destekler. Buna rağmen Avusturya İmparatoru 14 Eylül 1918'de barış teklifinde bulunur. İtilaf devletleri bu teklifi şüpheyle karşılayıp, bir süre cevap vermezler. Bulgar orduları ancak bir iki hafta daha dayanır. Talat Paşa İstanbul'a gelmeden de, bizim Filistin Cephemiz çözülür. Uygun zamanı bekleme imkânı kalmaz. Bulgar Kralı 26 Eylül'de barış ister. Bulgarlar 29 Eylül 1918'de Selanik'te İtilaf devletleriyle barış anlaşması

imzalamış ve böylece Osmanlının batı yanı çökmüştür. İstanbul, Trakya üzerinden gelen düşmanın tehdidi altındadır.

28 Eylül 1918’de Talat Paşa Berlin’e giderek olup biteni yakından görmek ister; Almanların direnme gücü kalmamıştır; artık sona gelinmiştir. Almanya bu durumda, barış için Türkiye ve Avusturya’yla yazışmaya girer ve 5 Ekim’de üç devletin barış teklifi Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson’a ulaştırılır. Almanya, Avusturya ve Türkiye, Wilson’un 8 Ocak 1918’de açıkladığı ilkeler doğrultusunda barış istiyorlardı.

Paşa, bir süre sonraki mektuplarında, barışa gitmek zorunda kaldıklarını, Kabinenin istifaya hazırlandığını, kendisinin de işsiz kalacağını ve sıkılacağını söyleyerek, oralara gitmeyi düşündüğünü, oraların “bir hayat eseri gösterip gösteremeyecekleri” hakkındaki düşüncelerini bildirmelerini Nuri ve Halil Paşalardan ister. Amcası Halil Paşa, Kafkasya’ya geçmemesini, buralarda beklediği hayatiyetin olmadığını, Nuri’nin kalmasının yeterli olduğunu söyler.

Enver Paşa, *“Oyunu kaybettik.”* der; savaşın sona erdiğini ordulara bildirir ve birliklere bir veda mesajı yayımlar.

Osmanlının barış isteği de kolay olmamıştır; özellikle Enver Paşa’nın direnmeye devamda ısrarı, Talat Paşa’yı da tereddüte sevketmiştir. A. Fuat Türkgeldi’nin yazdığına göre, Talat Paşa’yı Sultan Vahdeddin, Enver Paşa’yı da Veliaht Efendi barışa razı etmiştir. (Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s. 150)

Aslında Türkiye zor durumda idi; Trakya sınırında üç İngiliz, üç Yunan, bir Fransız tümeni ve bir İtalyan tugayı İstanbul üzerine yürümek için İngilizlerle Fransızlar arasındaki komuta meselesinin çözümünü beklemektedir. Wilson’dan beklenen cevabın ne zaman geleceği de belirsizdir. İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığı ile İngilizlere yapılan teklif, geri çevrilmiştir.

8 Ekim 1918’de, Talat Paşa’nın sadrazam olduğu İttihat Terakki hükûmeti istifa eder. Osmanlı Meşrutiyetinin bilinen üslupsuz, sert muhalefeti, Kabinenin istifasından sonra açılan Millet Meclisinde iyice azgınlaşmış, azınlık milletvekillerinin İttihatçı adı altında Türklüğü aşağılamalarına varmıştı. Diğer siyasi parti mensupları, İttihatçılık aleyhinde dizginsiz sözler söylemeyi günün siyaseti haline getirmişlerdi. İttihat Terakki kongresi 1 Kasım 1918’de bu hava içinde toplanarak

kendisini fesheder. Fazla öne çıkmamış olan İttihatçılar, Teceddüt Fırkası'nı kurarlar; İttihat Terakki'nin mameleki yeni partiye devredilir. Ancak, uzun sürmeyecek bu parti, Hükûmet tarafından kapatılarak kasasına el konulacaktır.

Herkesin güven ve sevgisini kazanmış nadir şahsiyetlerden biri olan Ahmet İzzet Paşa yeni hükûmeti kurar. Savaş Bakanlığını da uhdesinde bulunduran Başbakan Ahmet İzzet Paşa, son olarak durumu Genel Kurmay İkinci Başkanı General Von Seeckt ile inceler. General, *"Cephelerden alınan son haberlerin, birliklerimizin daha fazla savaşa devamla savunmayı sağlayamayacakları merkezinde olduğunu, müttefiklerimizin de bize askerî yardımda bulunma ihtimali görülmediğini ve devletimiz için barış aramaktan başka bir tedbir kalmadığını"* söyler. (*Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s.45)

Osmanlı bir başına kalmıştır ve artık dayanacak gücü kalmamıştır; İspanya ve İsviçre aracılığıyla yapılan mütareke istekleri cevapsız bırakılır; İtilaf devletleri donanmalarının Çanakkale'de toplanmasını ve ordularının Trakya'da biraz daha ilerlemesini beklemektedirler. Nihayet, Kûtü'l-ammare'de esir edilen İngiliz generali Towshend'in araya girmesiyle, Limni'nin Mondros Limanında bulunan bir İngiliz zırhlısında ateşkes görüşmeleri başlar.

* * *

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin yirmi beş maddesinin esasları şunlardır:

1. Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarındaki istihkâmlar İtilaf devletlerince işgal edilecektir.
2. Hudutların ve güvenliğin korunması için gerekli olanın dışındaki bütün Osmanlı ordusu terhis edilecektir.
3. Osmanlı donanması teslim edilerek, limanlarda tutuklu bırakılacaktır.
4. Galip devletler, güvenliklerini tehlikeye düşüren bir durum çıktığında lüzum gördükleri stratejik noktaları işgal edebileceklerdir.
5. Galipler bütün Türk liman ve demiryollarından istifade edebilecek, telsiz ve telgraf haberleşmesini

denetleyebileceklerdir.

6. Toros tünelleri galiplerce işgal edilecektir.

7. Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusu 1914 sınırına çekilecektir.

8. Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak, Trablus ve Bingazi'deki Osmanlı birlikleri en yakın galip devlet komutanlığına teslim olacaklardır.

9. Ordunun terhisi ile geri kalan silah ve teçhizat galiplerin vereceği talimata tâbi olacaktır.

10. Vilayet-i Sitte denilen altı Doğu vilayetinde karışıklık çıktığı takdirde Müttefikler buraları işgal edebileceklerdir.

11. Türk esirleri esarette kalmaya devam edecek, Müttefiklere ve Ermenilere ait esirler hemen serbest bırakılacaktır.

Görüldüğü gibi, Osmanlı'yı, yaşadıklarından da zor günler beklemektedir.

* * *

Osmanlı askerinin cepheden cepheye koşan bu büyük hikâyesini birkaç alıntı ile bitirmek istiyorum:

Osmanlı ordusunun, bütün olarak savaşa yeterince hazırlanamadığı, buna zaman ve imkân bulamadığı bilinmektedir. Bunu Ali İhsan Sabis Paşa pek kısa ve güzel ifade eder:

> "Savaş, savaş zamanı kazanılmaz. Ancak, uzun barış yıllarında inceden inceye çalışarak, hazırlıklar yaparak kazanılır; bizzat savaş, bir ekin biçimidir. Barış zamanında ne ekilmişse savaş zamanında o biçilir. Osmanlı bu hazırlıkları yapabileceği uzun bir barış dönemini hiçbir zaman bulamadı."

Dr. Ramazan Balcı şu değerlendirmeyi yapar:

> "Büyük bir harbin kapıya dayandığını gören Osmanlı Devleti, ilk planda her ne kadar kendisine doğrudan yönelen bir tehditle karşı karşıya değilse de, hayatının, savaşın galibi olan tarafın iki dudağı arasında olacağını biliyordu. Kendine ittifaklar arasında bir yer aramaya başladı. İttifak sözleşmelerini, daha çok Osmanlı topraklarından alacakları paylar üzerine kuran Fransa, Rusya ve İngiltere devletleri Osmanlı İmparatorluğunu kesin olarak aralarına almadılar. Savaş sonrası için de herhangi bir garanti vermediler. İtilaf devletlerinin ablukası altında bulunan Almanya ve Macaristan-Avusturya İmparatorlukları, bu ablukanın ancak Osmanlı

İmparatorluğu ile yapılacak bir ittifakla kırılabileceğini görerek, Devlet-i Aliyye'yi aralarına aldılar. Ancak Osmanlı İmparatorluğu için bu ittifakın faturası ağırdı. Kafkasya'da Rusları, Süveyş'te İngilizleri üzerine çekecek, Müttefiklerin batı cephesindeki yüklerini hafifletecekti. Ne var ki, harp patladığı günlerde dünya kapitalizminin iki asırdır yağmasına uğrayan Osmanlı Devleti'nde yerinden kıpırdayacak kuvvet kalmamıştı... Devlet harbi kazanacak şartların hiç birisine sahip değildi...

"Anadolu'nun hayvan kaynakları ordunun ihtiyaç duyduğu malzemeyi istenen noktaya taşımak için yeterli değildi. Bu ihtiyaç öylesine şiddetliydi ki, menzil nakliye kolları gerekli hayvan sayısının ancak yüzde onunu toplayabildiler. Harp yılları boyunca ihtiyaç giderilemedi. Silah altına alınan askerin % 75'i ikmal kıtaları ve menzil nakliye kollarında çalıştırıldı. Yine bu sebeple, hiçbir cephede, savaşan asker sayısında üstünlük elde edilemedi. Orduların ikmal bölgelerinde yaşayan binlerce insanın da malzeme taşımaya katıldıkları dikkate alınırsa, erzak naklinde yaşanan sıkıntıların boyutları daha iyi anlaşılır. Doğu Cephesinde Ruslara karşı herhangi bir çatışmaya girilmese de, sağlık şartları ordu içinde benzeri bir tahribata yol açabilecek kadar kötüydü.

"Rusya ve Almanya gibi ülkelerin, öncelikle savaşın getirdiği sıkıntılardan bunalan halkın isyankâr tutumları yüzünden savaşı kaybettikleri ya da bırakmak zorunda kaldıkları, buna karşılık Türk halkının çok zor geçen dört yıldan sonra bir de Kurtuluş Savaşı'nın zorluklarını göğüslediği düşünülecek olursa, halkın bu fedakârlığının adeta destanlaştığı kabul edilmelidir." (Balcı, *a.g.e.*, s.301-302)

Zeki Velidi Togan, Birinci Dünya Savaşı'nın kazanan tarafı olmadığını ve bu sonucu da Türk Ordusunun sağladığını yazar. (Z. Velidi Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.456)

Savaş boyunca ve sonrasında Enver Paşa ile ordu ilişkilerini değerlendiren Şevket Süreyya şunları söyler:

"Zaten şunu açık olarak belirtmeliyiz: Birinci Dünya Harbi boyunca, hatta Sarıkamış felaketine rağmen, Enver Paşa'nın orduda prestiji hiçbir zaman sarsılmadı. Harp boyunca orduda, ona karşı aktif bir çıkış ve kıpırdanışın misali yoktur. Mesela daha önce eserinden bazı parçalar verdiğimiz Kurmay Şerif Beyin Sarıkamış Harekâtı üzerinde toplanan yergilerini bir tarafa bırakırsak, hatta harpten sonra da Enver Paşa, ordu mensuplarının eser ve hatıralarında büyük tenkitlere uğramamıştır. Bu neticede onun, evvela 1908 ihtilalinden gelen efsanevi şöhretinin, kazandığı insan üstü saygının, sonra da Harbiye Nazırlığını ele aldıktan sonra, çok kısa bir zamanda başardığı Orduyu gençleştirme ve yeniden düzenleme başarısı, Enver Paşa 1 Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olduğuna, Osmanlı Devleti de 2 Ağustos 1914'te Almanlarla ittifak bağlayıp, 29 Ekim 1914'te harbi başlattığına göre, bir yıldan daha az bir zamanda elde edilmiştir. Başarının yalnız bir kadro ve eğitim güçlendirilmesi değil, Ordu mensuplarının ruhunda yeni bir emniyet ve heyecan uyanışı ile beraber yürüdüğünü önemle belirtmek yerinde olur." (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.74-75)

Yine Şevket Süreyya Bey, Sarıkamış Harekâtı sonrasında şöyle bir değerlendirme yapar:

> “Lakin bir gerçek var. Hatta buna, bütün kanlı kayıpları bir tarafa yazmakla birlikte, Enver Paşa’nın başarısı da diyebiliriz. Bu başarı, daha 1912-1913’te, daha doğrusu şu Birinci Dünya Harbinden bir süre önce cereyan eden Balkan Harbinde, Devletin en güçlü ordularının, hatta denebilir ki tek silah dahi patlatmadan Balkan orduları önünde birkaç gün içinde dağılıp perişan olmalarına karşılık, şu Sarıkamış muharebelerinde görülen tahammül, itaat, direniş ve sonuna kadar mücadele gücüdür. Halbuki Rus ordusu, Balkan ordularından çok daha güçlüydü. Hele aradaki silah farkı çok daha lehlerine idi. Kaldı ki, aynı dayanış ve direniş, daha sonraki bütün savaşlarda, mesela Irak’ta, mesela Suriye’deki Gazze savaşlarında, hele Çanakkale savaşında ve Avrupa cephelerine gönderilen Türk kolordularının muharebe kabiliyetlerinde, kendini çetin sahnelerle gösterecektir. Ve Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Ordusu, bütün yokluklara rağmen, bu harbin sonuna kadar tam dört yıl, tam on cephede, aynı güçle harbi sürdürecektir. İlk önce silah bırakan da Osmanlı Ordusu olmayacaktır. Bu tabloda Enver Paşa’nın Orduya getirdiği yeni ruhun, genç komuta kadrosunun ve en başta kendisinin temsil ettiği müsamahasız disiplinin rolü vardır. Paşa’nın ıslah ve teşkilat gücünün, kesin dikkate alınması gereken müdahalesi vardır.” (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.156-157)

Kafkas Cephesinde kıt’alarımız Başkumandan vekilimizin nutkunu dinlerken.

Ziya Nur Aksun Bey’in yorum ve yargısı şöyledir:

> “Bu müşahedeler ve tespitler Birinci Dünya Harbindeki ordumuzun, ne derece bir ruh yüceliği ve insan üstü dayanma ve hamle gayreti gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bunun hâkim sebebini ise, millî ideal haline gelmiş İslamî telakkide aramak lazımdır. Bu idealin başlıca mümessili, başlıca muharriki, derin bir itikat ve imanla dolu olan Enver’de temerküz eder gibidir. Harpten sonra, Yemen’de, Gazze’de, Kanal’da, Galiçya’da, İran ve Irak’ta çarpışmış subay ve komutanların bazılarının hatıralarını okudum. Bunların içinde yüksek bir idealle, derin bir iman ve şuurla, üstün bir İslamî

cehtle harp ettiğini dile getiren adam yok gibidir. Bir çoğunun kanaati, ‘Oralar bizim değildi, boşuna harbettik.’ gibi, âdi ve pespaye bir görüşte toplanıyordu. Bu görüş, yalnız mağlubiyet kırıklığından doğmuyor, küçüklükten, alçaklığa gönüllülükten kaynaklanıyordu. Bu küçük adamları dahi uzak cephelerde dövüştüren, askerin muharebe gücünü artıran bir nevi ideal ve muharrik, bir ruhî cereyan ve müşevvik vardı. Herhalde İslam milletlerinin kurtuluşu idealine inanmış olan Enver, bunun müşahhas misalini vermiş görünmektedir. Büyük iman ve hareket adamı, etrafına ve zayıf nâsiyelere daima tesir eder. Bu adam ortadan kalkınca veya mağlup olunca, bu zayıf tavırlılar avareleşir. Ve daha evvelki hareketlerini bile tenkit eder bir ruh hali çöküntüsüne düşebilir. Bizde Harb-i Umumî’den sonra olan da budur. Böyle bir askerler grubu karşısında Enver, parlak bir ideal ve hatıra yıldızıdır. Bugüne kadar, bazı tatbikat kusurları bir tarafa bırakılırsa, onun seviyesinde bir ordu teşkilatçısı, onun derecesinde yüksek ideale sahip cesur ve enerjik bir asker maalesef gelmemiştir.

“Daha açık konuşalım: Bizim millet ve devlet olarak son büyük harbimiz, Birinci Cihan Mücadelesidir. Sonraki İstiklal Harbi, ona nispeten cüz’î ve mahdut bir savaştır. Bugün, Türk ordusunun ve askerinin dünya kamuoyunda ve askerî mahfillerinde bir ismi varsa, bunu, Cihan Harbinde gösterilen harp gücüne ve kabiliyetine borçluyuz. Bu neticede ise, büyük bir imanla dolu olan Enver’in payını unutmamak gerekir. Onun yüksek imanını ve itikadını, Başkomutan Vekili olarak askere hitaben yayımladığı harp bildirisinde görüyoruz. ‘Arkadaşlar!’ hitabıyla başlayan bu bildiride, ‘Sevgili Başkumandanımız, Halife-i Zişan Efendimiz Hazretlerinin irade-i seniyelerini tebliğ ediyorum. Allah’ın inayeti, Peygamberimizin ruhanî yardımı ve mübarek Padişahımızın hayır duası ile ordumuz, düşmanlarımızı kahredecektir. Ancak, her subay, her asker unutmamalıdır ki, savaş meydanı fedakârlık meydanıdır. Tarih şahittir ki, Osmanlı askerinden sebatlı, Osmanlı askerinden fedakâr hiçbir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki, başımızın ucunda Peygamberimizin ve seçkin arkadaşlarının ruhları uçuyor. Şanlı ecdadımız, başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Onların hakiki evladı olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin lanetlerinden kurtulmak istersek çalışalım. Zincirler altında inleyen üç yüz milyon İslâm ve eski tebalarımız hep bizim muzafferiyetlerimize dua ediyor. Ölümden kimse kurtulamayacaktır. Ne mutlu ileri gidenlere; ne mutlu din ve vatan yolunda şehit olanlara. İleri, daima ileri ki, zafer, şan, şehadet, cennet hep ilerde, ölüm ve aşağılanma geridedir. Mübarek ve mukaddes şehitlerimizin ruhuna fatiha. Padişahım çok yaşa!.’ cümleleri yer almaktadır. Bunlar Enver’in nasıl bir gaye ve yüksek idealle hareket ettiğini ve bunu emrindeki askere aşıladığını göstermektedir. Bildiriye göre Enver koyu bir Hilafet ve Saltanat taraftarıdır; hâr ve âteşîn bir İslâm vecdi içindedir. Üç yüz milyon Müslümanın kurtulmasını istemekte ve bunun için hareket etmektedir. Enver en ümitsiz zamanlarda bile İslam Dünyasının kurtulması davasından vazgeçmemiş, daima bunun için çalışmıştır. Hakkında anlatılanlar onun bu ideal ve imanda çok samimi olduğunda ittifak etmektedirler. Zaten samimi olmasaydı, emrindeki kuvvetlere tesir edemezdi.” (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.47-50)

Balkan Savaşında, felaketimize subayların yol açtığı, askerlerin her zamanki gibi görevlerini yaptıkları, yabancı müşahitlerin de kabul ettikleri bir tespittir. Aynı bakış açısını Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele için

de uygulayabiliriz. Asker, yine her zamanki gibi görevini yapmıştır. Fakat, bu sefer komutanları farklıdır. Özellikle genç subaylar -ki ordunun neredeyse tamamı öyleydi- inanmış, hırslı, intikam isteyen, ülkücü insanlardı. Bu insanlar, askerlerini ölüme sürerlerken kendileri geride duramayacak bir heyecan içindeydiler. Başkomutanları Enver Paşa, Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa idi. Hafız Hakkı Paşa'nın, elindeki tüfekle süngü hücumuna kalktığı anlatılır. Biraz yukarıda Ordular Grup Komutanı Halil (Kut) Paşa'nın cephedeki durumuna dokunmuştuk. En üst komutanların böyle olduğu bir orduda, daha aşağı kademelerdeki subayların nasıl olduğunu yahut olabileceğini anlamak zor değildir. Hiç şüphesiz ki, hepsi, birliklerinin önünde birer ateş parçası gibiydiler.

Bu kahramanlık üslûbu, masa üstü planlarına ve kurmaylık öğretisine uymayabilir; ama, bizim insanımızın, bizim askerimizin can damarına dokunur ve onu yenilmez yapar.

Ayrıca şu noktaya da dikkat etmek gerekir: Birinci Dünya Savaşı ve dönemin devlet adamları hakkında yazılanlar, Ziya Nur Bey'in de işaret ettiği gibi, genellikle yenilmiş adam psikolojisinde üretilmiştir. Bu kalemler, İmparatorluğun çöküşünü yaşamış insanlardır yani onlar da çökmüştür. Bu, genel insan doğasıdır; normal zamanlarda toplumsal rollerini yerine getirirler ama zor zamanlarda çözülürler. Bozgun döneminin acılarına kendini koyvermiş insan için, sağlıklı değerlendirmeler yapmak kolay değildir; yaşadığı ruh hali, bütün değerlendirme ve yorumlarına akseder. Yenilmiş insan, yüreği daralmış insandır; uzağı göremez, büyüğü kavrayamaz. Hele bütün bu kavgalar sonunda Cumhuriyet de Anadolu ile sınırlanınca, onların da bütün dünyası burayla sınırlanacak ve isimlendirmeseler de Anadolu'nun korkusunu yaşamaya başlayacaklardır. Anadolu'nun bir kısım yerlerinden daha önce Türk'ün vatanı olmuş Rumeli topraklarını hemencecik unuturlar. Babalarının yahut dedelerinin Üsküp gitti, biz nasıl yaşarız! Yahut Kırcali'siz memleket olur mu? diye günlerce ağladıklarını hiç hatırlamazlar. Buna, bir türlü üslubunu bulamamış bir siyasi mücadelenin ve Mütareke dönemi şartlarının yansımalarını da eklersek tablo tamamlanır.

> Enver Paşa gibi, her şart altında dik durabilen insanlar çok değildir; şükür ki, o nesil içinde az da değildir. Bugünümüzü onlara borçluyuz. Ve bu ruhî çöküntüden -geç kalmış olsak da-

kurtulmalıyız.

40 Enver Paşa'yı hayallerle suçlayan Ş. Süreyya, Paşa'nın Zeki Paşa'ya yazdığı bu mektup üzerine olmadık hayalî yorumlar yapar; kardeşi Nuri Paşa'yı Azerbaycan'a padişah yapma isteğinden, kendisinin Osmanlı Padişahı olma imasına kadar bir şeyler uydurur. Paşa'nın, Almanları ürkütmeyelim uyarısını da, çok hazin olarak değerlendirir. Bu satırlar millî onur adına yazılsa da, nedense, Enver'in gerçekçi bir tutum içinde olduğu hiç aklına gelmez. Enver Almanları tanıyor, Almanlar Enver'i tanıyorlar ve karşılıklı hesap içindedirler. Enver'in Kafkasya ve Türkistan hesaplarına Almanların sıcak bakmayacağı doğal değil midir? Ve yine Ş. Süreyya da diğer birçokları gibi, savaşa hangi şartlar ve korkular içinde girdiğimizi ve kimin parası ve silahıyla savaştığımızı kolayca unutuvermekte ve söz konusu Almanlar olunca, çok yukarıdan konuşmaktadırlar. Elli yıl sonraki bu yorumları okuyunca Enver Paşa'nın ne ölçüde gerçekçi bir asker ve politikacı olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. (Aydemir, *a.g.e.*, s.392 vd.)

41 Şevket Süreyya Bey, bu telgrafın Hindenburg'a gönderilip gönderilmediği, gönderildiyse gelişmelerin nasıl olduğu bilinmemektedir, demektedir.

Bir Değerlendirme

BİRİNCİ Dünya Savaşı'nın kısa da olsa bir değerlendirmeye ihtiyacı vardır. Bu savaşa girerken Avrupa devletleri ve Rusya Şark meselesini kesin olarak bitirmek yani Türkleri Anadolu'dan çıkarmasalar bile içerde dar bir bölgede tutmak kararında idiler. Osmanlı savaşa girdiği için bunu başaramadılar. İki sene içinde biteceğini umdukları savaş dört yıl sürdü ve Çarlık Rusyası çöktü. Savaşın dört yıl sürmesi, Almanya da dahil Avrupalı devletleri alt üst etti; sosyalist akımlar büyük bir güç kazanarak bu devletlerin toplumsal yapılarını tahrip ettiler. Öyle ki, Prof. Zeki Velidi Togan'ın, bu savaşın kazananı yoktur sözü salt gerçeği yansıtır. Çünkü savaş sonunda galip devletlerin de kollarını kıpırdatacak hali kalmamıştır. Savaş bir süre daha devam etseydi İtalya, Fransa ve Almanya'da Rusya benzeri ihtilaller olabileceği görülüyordu. İngiltere de bu ihtimalden fazla uzak değildi. Bütün bu sebeplerle Almanları ezmek, Şark meselesini bitirmek yerine Vilson'un ilan ettiği ilkeler ışığında barışa kavuşmak istemişlerdir. Amerika geleneksel emperyalist tutumlara karşı çıkıyordu,. Londra'da her gün düzenlenen mitinglerde halk, çocuklarının ülkelerine dönmelerini istiyordu. Esasen itilaf devletleri de birbirinden kopmuş ve birlikte hareket gücünü kaybetmişlerdi.

Büyük Savaşın sonuç alınacak noktasının batı cephesi olduğu biliniyordu. Ancak Almanlar bu cephedeki düşman baskılarını azaltmak için Osmanlının çeşitli cephelerde savaşa girmesini istiyordu. 7. Ordu komutanı olduğu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği bir rapor, Osmanlı ordusunun bu işlevi fazlasıyla yerine getirdiğini göstermektedir. 1917'tarihli rapora göre, (Cemal Akbay, a.g.e. s.143) Osmanlı ordularının savaşa girmesiyle, Ruslar Kafkasya'da savaş ve hastalıktan ölen askerlerinin yerini doldurmak için 1.500.000 asker kullandılar. Ayni şekilde İngilizler Suriye'de 1.500.000, Irak ve İran'da, 1.000.000, Çanakkale'de, 1.000.000,

Böylece Türk kuvvetleri karşısında üçlü itilafın toplam 6.000.000 askeri bağlanmış oldu.

Türkiye açısından bakıldığında, ilk günlerde Kapütülasyonların kaldırılması İmparatorluğun her yanında fener alayları yapılarak kutlanmıştı. Ruslarla yapılan ve Anadolu'nun yarısını (vilayet-i sitte) onların istediği yönetime bırakan anlaşma, savaşın ilk gününde iptal edilmişti. Kars, Ardahan, Artvin Türkiye topraklarına katılmıştı; yani savaştan, sınırlarımızı genişleterek çıkmıştık. Çekilen bütün sıkıntılara rağmen, Çanakkale, Kut-ül Ammara gibi savaşlar halkın kendine güvenini artırmıştı. Alman general Von Frankenberg'in, Filistin cephesindeyken Osmanlı subaylarına söylediği, "*Bu savaş Almanya için fütuhat harbi olsa da, Osmanlı Devleti için bağımsızlık savaşıdır.*" sözleri çıplak gerçeği açıklar ve Osmanlı bu savaşta bağımsızlığını kazanmıştır. Gerçekten de Osmanlı bu savaştan mağlup, fakat onurunu ve devlet olarak devamlılığını kazanarak çıkmıştır. Bu gerçeği, bir takım siyasi endişeler uğruna örtmenin hiçbir anlamı yoktur.

Osmanlı, gücünün en zayıf olduğu bir dönemde Azerbaycanlı kardeşlerinin yok edilmesine seyirci kalmamış ve Kafkaslar üzerine yürüyerek ve Bakü'yü kurtararak Azerbaycan Cumhuriyetinin başkenti olmasını sağlamıştır. Bunun ne demek olduğunu, bugünkü Azerbaycan Devletinin de temelini oluşturduğunu anlamak için o hareketi daha yakından okumak gerekir.

Osmanlı devlet adamlarının da, muhtemelen Almanya'nın da hesaba katmadığı nokta, Amerika Birleşik Devletlerinin, borç para vermenin ötesinde fiilen savaşa girebileceği hususudur.

Bütün bunları değerlendirdiğimizde savaşa katılmanın ne ölçüde doğru ve cesur bir karar olduğunu anlamak zor değildir; bu savaş bizim varlığımızı dirilten ve bizi yok edilmekten kurtaran savaş olmuştur. Daha önce de söylediğimiz gibi, sadece insan gücümüz vardı ve ona dayanmak zorunda idik. İnsan gücünde büyük kayıplarımız oldu; ama genel tabloya baktığımızda, düşmanlarımızın bizden beter oldukları apaçıktır:

Savaş Kayıpları

İTİLAF DEVLETLERİ

Savaşa Katılan		**Zayiat**
İngiliz	8.900.000	3.190.000
Fransız	8.400.000	6.160.000
Rus	12.000.000	9.150.000
İtalya	5.615.000	2.197.000
Amerika	4.350.000	364.800
Romanya	750.000	535.000
Sırp	707.000	331.000
Belçika	267.000	93.000
Yunaistan	230.000	27.000

İTTİFAK DEVLETLERİ

Savaşa Katılan		**Zayiat**
Almanya	11.000.000	7.142.000
Avusturya - Macaristan	7.800.000	7.002.000
Türkiye	2.850.000	975.000

Bulgaristan	1.200.000	267.000

(Prof. Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İst.1999, c.II, s.383)

Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa

ENVER Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın sürekli bir rekabet halinde olduğu yolunda avamî bir söylem yaygındır. Tabii ki, böyle bir rekabet fiilen sözkonusu olamazdı. Her şeyden önce Enver Bey, Erkân-ı Harbiye'yi, Mustafa Kemal Bey'den iki sene önce bitirmiştir. Mustafa Kemal Bey, ilkokula ara vermesi sebebiyle Harb Okulu'na akranlarından iki sene geç başlamıştır. Ayrıca Enver Bey, bilinen sebeplerle "Hürriyet Kahramanı" olarak ilan edilmiş ve orduda hiç kimsenin ulaşamadığı bir şöhret ve sempatiye kavuşmuş; ordu mensupları her zaman ondan bir şeyler beklemişlerdir. Mustafa Kemal Bey de İttihatçı olmakla birlikte, Enver Bey Cemiyetin önde gelen iki üç kişisi arasına girmiştir. Öbür taraftan, Enver Bey Saraya damat olmuş, Mustafa Kemal Bey'in teşebbüsü başarısız kalmıştır. Sonuçta, Enver Bey, Paşa olup Savaş Bakanlığına geldiğinde, Osmanlı ordularının Genel Kurmay Başkanı ve Başkomutan Vekili olduğunda, Mustafa Kemal Bey Çanakkale'de yarbaydır. Kim kiminle rekabet edecektir? Enver Bey'in yükselişi, hiç kimseye onunla rekabet imkânı bırakmayacak biçimde hızlı olmuştur.

Bu rekabet, kuramsal olarak ancak Hafız Hakkı Bey ile Enver Bey arasında olabilirdi; sınıf arkadaşı idiler, Hafız Hakkı birinci, Enver ikinci olarak okulu bitirmişlerdi; ikisi de saraya damat olmuştu ve ikisi de çok parlak subaylar olarak görülüyorlardı. Bu ikisi arasında gizli bir rekabetin olduğunu ileri sürenler olmuşsa bile, böyle bir iddianın görünür hiçbir işareti yoktur. Birbirlerini sevdikleri kesindir; Enver Paşa, Sarıkamış hareketinin öncesinde Hafız Hakkı Bey'i gönderip bölgede inceleme yaptırttığı gibi, X. Kolordunun başına da onu geçirmiştir. Mağlubiyetin ardından da Hafız Hakkı Bey'i paşa yaparak Ordu komutanlığına getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yaşanıp Devlet-i Aliyye çöktükten ve Cumhuriyet kurulup yeni önderler havaya hâkim olduktan sonra yapılan Enver Paşa değerlendirmelerine güvenmek zordur. Ancak, ikisinin de çok yakınında bulunmuş olan İnönü'nün bu konudaki değerlendirmesi de sağlıklıdır. Diyor ki, *"Savaştan sonra, bizzat Enver Paşa'dan, Atatürk'ün kendi yanında iyi hizmet ettiği, iyi komutanlık yaptığı, başarılı olduğu sözlerini işitmişimdir."* İsmet Paşa şöyle devam ediyor:

Seddülbahir üzerinde hava kuvvetlerimizin düşürdüğü bir düşman uçağı.

> "Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa ile aralarında hiçbir zaman büyük bir tartışma geçtiğini sanmıyorum. Zaten Enver Paşa hiç kimseyle bir meseleyi yüzyüze münakaşa etmiş değildir. Nihayet, karşısındakinin söyleyeceği varsa dinler, 'Peki efendim.' der, keser atardı. Verdiği bir emir için, 'Böyle emir buyurmuşsunuz.' derler; 'Öyle münasip gördük efendim.' der, keser atardı." (İnönü, *a.g.e.*, s. 144)

Şiddetli particiler hariç, Enver Paşa'yı tanıyıp da onu sevmemiş, bağlanmamış adam yok gibidir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki ilişkilerin başından beri biraz soğuk gittiğini söyleyebiliriz. Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa – Mustafa Kemal Paşa ilişkilerini, yer yer rekabet gerilimi halinde vermesine rağmen, bazen açık, bazen satır aralarında Mustafa Kemal'in de "Enver'e karşı zaafı" olduğunu yazar. Her anlamda Mustafa Kemal'le zıt bir yapıda olan Said Nursî –o zamanlar Said Kürdî- de Enver'i son derece seviyordu. İttihatçılıktan çok erken uzaklaşan Molla Said, Enver Paşa'ya sonuna kadar bağlı kaldı ve Rusya'da

esaretteyken, Kazanlı tüccarlar vasıtasıyla Enver Paşa'ya haber göndererek burada ihtilalin yakın olduğunu bildirdi.

Mustafa Kemal Paşa'nın bir özelliği de, düşündüklerini açık ve hiçbir protokol tanımadan söyleyebilmesidir. Bu üslubunu, zaman zaman askerî hiyerarşiyi çiğneme noktasında gösterir. Daha savaşın başlangıcında, Alman kurmaylarının kilit noktalara getirilmesine karşı çıkmış ve bunu her yerde açıkça söylemiştir. Ve bu görüşünü Çanakkale Savaşlarının başlamasından hemen sekiz gün sonra Enver Paşa'ya açıkça yazmaktan çekinmez. Enver Paşa'yı Çanakkale Savaş alanına davet eder ve harekâtın başına geçmesini ister.

> "Bu mektup, Enver Paşa ile olan eski tanışıklıktan doğan bir cesaretle ve biraz da özel arkadaşlık üslubunda yazılmıştır; ancak serttir; Çanakkale komutanı Liman Von Sanders'in, bizim ordularımızı ve memleketimizi tanımadığını, yeterince inceleme yapmadan verdiği kararlarla düşmanın çıkarma imkânlarını kolaylaştırdığını söylemektedir. Mektup şöyle bitmektedir: 'Vatanımızın müdafaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çarpmadığına şüphe olmayan, başta Liman von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikrî kuvvetlerine de kesinlikle güvenmemeniz gerektiğini temin ederim. Bence bizzat buraya teşrif ederek, genel durumumuzun gereklerine göre, bizzat sevk ve idare etmeniz uygun olur kardaşım.'.." (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.253-254)

Almanların Türk ordusundaki konumundan bir çok komutan rahatsızdır; ama hiç birisi Mustafa Kemal Bey'in açık tavrını göstermez. Şevket Süreyya bu mektubu şöyle değerlendirir:

> "Mektup dikkat çekicidir. Muhteviyatı, bu arada Enver Paşa'nın yakınlığını kazanarak büyük komuta mevkileri ve yetkileri almak arzusuyla yanan bir kalbin ifadelerini açığa vurur. Zaten, Mustafa Kemal yalnız o gün değil, Enver Paşa'nın emrinde ve orduda bulunduğu bütün sürece, Enver Paşa'nın yakını olmak, onun güvenini kazanarak daha büyük kuvvetlere komuta etmek fırsatını daima aramıştır. Enver Paşa'ya karşı, daha Rumeli'den başlayarak daima çekingen ve her zaman mesafeli kalmanın tedirginliği içinde yaşamakla beraber, Paşa'dan gelen her yaklaşma veya iltifattan her zaman duygulanmıştır. Hatta böyle iltifatları bazen, denilebilir ki, aşırı değerlendirerek Enver Paşa'ya daha büyük hizmet etmek arzularını bildirmiştir. Bunu, daha aşağıda bir belge ile de doğrulayacağız. Fakat, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı tutumu daima sınırlı kalmış ve ihtiyatlı olmuştur."

Gerçekten de Enver Paşa Mustafa Kemal Bey'in bu mektubuna cevap vermediği gibi, daha sonra Çanakkale cephesine gelip, diğer mıntıkaları gezdiği halde Anafartalar Cephesi Grup Komutanı olan Mustafa Kemal Bey'e uğramamıştır. Çanakkale Cephesinin en başarılı komutanlarından biri

ve kısa bir süre önce albay olan Mustafa Kemal Bey'e, bu hareket çok ağır gelmiş ve işi istifaya kadar götürmüştür. Ancak Cephe komutanı Liman von Sanders, Mustafa Kemal'in istifasına razı olmamış ve Enver Paşa'ya mektup yazarak Mustafa Kemal'in gönlünü almasını istemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa, Mustafa Kemal Bey'in bir ara rahatsızlanması vesilesiyle bir geçmiş olsun mektubu yazarak, cephe ziyaretlerinin yoğunluğu sebebiyle kendisini ziyaret edemediğini söyler ve bundan böyle de kendisinden büyük hizmetler beklediğini bildirir. (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.263)

"Mustafa Kemal, Enver Paşa'dan aldığı yazıdan gene çok duygulanır. Bazı çekingen ve tereddütlü tutukluklarına rağmen, O'nun Enver'e karşı zaafı gene harekete gelir. Enver Paşa'nın telgrafından gene heyecanlara kapılır. Hatta kendini bazı ümit ve hayallere verir. Bunları da açığa vurmaktan kendini alamaz. Zaten bu arada, Padişah 'Yaver-i Ekrem'i de tayin edilir. Bu, yüksek bir şeref payesidir." Enver Paşa'ya çektiği teşekkür telgrafında, daha büyük hizmetler için daha büyük kuvvetlerin başına geçirilmesini ister.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Mustafa Kemal Bey'in, Liman Paşa'nın şahsında ileri sürdüğü sakıncalar, aslında ordudaki bütün Alman subayları hakkında ifade edilmektedir. Mektubun en dikkat çeken yanı da, *"Almanların fikrî kuvvetlerine de kesinlikle güvenmeyiniz."* demiş olmasıdır. Bu uyarının Enver Paşa'yı epeyce düşündürmüş olması gerekir.[42]

Mustafa Kemal Bey, Enver Paşa'nın Savaş Bakanı olması üzerine, Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla Kurmay Başkanlığına getirilmesini ister. Mektup şöyledir:

> "Enver enerjiktir ve bir şeyler yapmak isteyecektir; ancak hesapsızdır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine İsmail Hakkı'yı getirmeyi düşünmektedir. O da bir şey yapamaz. Ben o makama gelirsem, iyi işler görebiliriz."

Hikmet Bayur'un yazdığına göre, Tevfik Rüştü bu mektubu Talat ve Dr. Nazım'a gösterir; onlar uygun bulurlar, fakat Enver kabul etmez. (Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri, 1.* Ankara-1963, s.61,62)

Mektupta sözü geçen Hafız Hakkı Beydir ve Enver Paşa onu bu göreve getirmiştir. Hikmet Bayur şunları yazar:

"Mustafa Kemal, Enver'le teklifsiz olmakla birlikte, onun tarafından sevilmediğini ve hatta kıskanıldığını hissediyordu... Bu şartlar altında, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Dr. Tevfik Rüştü

Aras'ın bize söylediği gibi, faydalı olamamaktan ve sevilmemekten doğan bir sıkıntı ve bıkkınlık vardı."

Anlaşılan odur ki, Enver Paşa, kişiliğinden, davranışlarından pek hoşlanmasa da, askerî niteliklerini beğendiği Mustafa Kemal Beye karşı, hep dürüst ve hak tanır, hatta lütufkâr davranmıştır. Savaş Bakanı oluşunun hemen ertesinde ona ek görev olarak Bükreş ve Çetine askerî ataşeliklerini vermiş ve iki ay geçmeden de yarbaylığa yükseltmiştir.[43]

Yine Hikmet Bayur'un anlattığına göre, Anafartalar Savaşından sonra Enver Paşa Liman von Sanders ile cepheyi teftiş ederken Mustafa Kemal Beyin Karargâhına uğrar. *"O, Enver'in göğsünde altın imtiyaz madalyasını görünce, 'Sen bunu nerede kazandın?' diyerek madalyayı Onun göğsünden alıp, kendi göğsüne takar. Enver, işi gülümseyerek karşılar."* (Bayur, *Atatürk*, s.99) Bunu anlattıktan sonra Bayur şöyle bir not düşer: *"Aradaki anlayış ve görüş ayrılıklarına rağmen Enver'le Mustafa Kemal öteden beri teklifsiz idiler."*

Enver Paşa ile Mustafa Kemal ve Fethi Bey arasında yaşanan bir sürtüşmeyi Rauf Orbay anlatır. Fethi Bey, öğretim döneminde iz bırakmış bir askerdir ve okul yıllarından itibaren hep Mustafa Kemal Bey'le birliktedir. Balkan Savaşı sırasında Edirne'ye yaklaşan bir Bulgar ordusunu çembere alıp yok etmek üzere, iki kolorduya görev verilir. Enver Bey'in kurmay başkanı olduğu Kolordu, Marmara'dan gemilerle gelerek Rumeli kıyısına çıkarma yapacaktır. Mustafa Kemal ve Fethi Beylerin kurmay heyetini oluşturduğu kolordu da, diğeriyle eş zamanlı olarak saldırıya geçecektir. Bu hareket başarılı olamaz. Kolordu kurmayları sorumluluğu birbirlerinin üzerine atarlar. *"Anlaşmazlık sürüp gitmiş, orduda ikilik kendini göstermişti."* Bir süre sonra Bulgarlar Yunan ve Sırplarla savaşa tutuşunca, Çatalca önlerindeki kuvvetleri azalmış ve *"Bu fırsattan istifade ile Çatalca'daki kuvvetlerimiz de taarruza geçmişler ve kurmay başkanlığını Enver Bey'in yaptığı kolordunun öncülüğünde, önlerine çıkan zayıf kuvveti kırıp, Trakya'yı kurtarmaya ve Edirne'yi geri almaya muvaffak olmuşlardı. Bu başarı, subaylar arasında başgösteren anlaşmazlıkları yatıştırabilmiş ise de, Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin Enver Bey aleyhindeki ithamları – imzasız risaleler yayınlanması suretiyle- devam ededurmuş..."* (*Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s.151) Fethi Bey de bu sebeple askerlikten ayrılarak İttihat ve Terakki Partisi'nin genel sekreterliğine

gelmiş ve Bulgarlarla barış yapıldığından Sofya'ya elçi olarak giderken Mustafa Kemal Bey'i de ataşe olarak götürmüş.

Fethi Bey, *"Gayemiz Bulgarları tedirgin etmek ve ileri hareketten alıkoymaktı."* der. (Okyar, *a.g.e.*, s.190) İmkânlar elvermediği, çok kısıtlı olduğu için, Bulgar ordusunu geri atıp Edirne yolunu açmak düşünüldüğü halde gerçekleştirilememiştir.

Olay şöyle gelişmiştir: Bâbıâli baskınından sonra, Balkan cephesinde savaş yeniden başlar. Şöyle bir plan yapılır: Hurşit Paşa komutasındaki, Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey olan X. Kolordu İstanbul'dan gemilerle gelerek Şarköy'de karaya çıkacak. Fahri Paşa'nın mürettep Kolordusu da –Kurmay heyeti Binbaşı Fethi ve Binbaşı Mustafa Kemal Bey- Bolayır'dadır. İki taraftan birden başlayan hareketle Bulgar ordusu sarılıp, yok edilecek.

Fahri Paşa Kolordusu, Başkomutanlığın da emri uyarınca, 8 Şubat 1913 sabahı taarruzu başlatır. Ancak Şarköy'e çıkarma yapacak olan X. Kolordu kötü hava şartları sebebiyle çıkarmayı zamanında yapamaz. Fahri Paşa kolordusu tek başına başarılı olamaz ve ağır kayıplarla geri mevzilerine çekilir. Ertesi gün, Bulgarların durumu da iyi olmadığından bir taarruz gerçekleştiremez ama, keşif saldırıları ile Osmanlı kolordusunu sürekli tedirgin eder ve morallerini bozar. (Em. Hv. Tuğg. Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi*, II. Cilt, 2. Kısım, 2. Kitap, *Şark Ordusu İkinci Çatalca Muhrebeleri ve Şarköy Çıkarması*, Ankara, 1981, ATASE yayını. s. 175)

X. Kolordu Şarköy'e çıkıp Fahri Paşa'dan destek isteyince, bu desteğin verilemeyeceği ve X. Kolordunun da imha olmadan süratle İstanbul'a dönmesi istenmiştir. Esasen yılgın olan başkomutanlığın, Fahri Paşa'nın verdiği bilgilerle endişeleri artmış ve diğer bölgelerdeki durumu da düşünerek X. Kolorduya derhal geri çekilmesini bildirmiştir. Bu arada Enver Bey Fahri Paşa kolordusuna giderek Paşa'yı ve kurmaylarını, kendi kolordusunun yapacağı saldırıyı, hiç değilse gösteri taarruzlarıyla desteklemeye ikna eder. Ancak geri döndüğünde Başkomutanlığın ikici kesin emri ile karşılaşır. Fahri Paşa'nın Kolordusu olmadan X. Kolordunun Bulgarlara taarruz etmesi fikrini genel komutanlığa kabul ettirememiştir.

Balkan Savaşının sonlarında İstanbul'a gelip görev alan Yarbay Enver Beyin, daha önce temas ettiğimiz Şarköy çıkarmasıyla ilgili şu anlatılır: 10 Şubat 1913 günü, Başkomutanlığın kesin emri üzerine, karaya çıkmış olan

X. Kolordu birlikleri yeniden gemilere bindirilerek geri çekileceklerdir. Bu sırada, eşine yazdığı mektupta sözünü ettiği Bulgar topçu atışları başlar. Bir yandan da, sağ ve sol yönlerden Bulgar birlikleri yoğun ateşle ilerlemektedir. Enver Bey kolordunun kurmay başkanıdır, ama, artçı birliklerin genel komutanlığını da üstüne alır. Topçu şarapnelleri çıkarma alanındaki sandallar ve mavnalar üzerinde patlamaktadır. *"Bu geri döndürme sürecinde artçı genel komutanı görevini de üzerine almış olan ve bütün öldürücü topçu ateşleri altında dahi görev yerinden ayrılmamış bulunan X. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Enver......bütün tehlikeleri âdeta umursamadan ve hiçe sayarak iskele başında bulunuyordu. Ve en hassas olan bu bölgede gerekli düzenliliği sağlıyor ve artçı komutanlarına lüzumlu direktifleri veriyordu."* (Hikmet Süer, ATASE, *a.g.e,* s. 239, 242) Eşine mektubunda sözünü ettiği, *"Hepimiz ölecektik. Denize atılıp boğulmaktansa, düşmanla dövüşe dövüşe ölmeyi tercih ediyordum"* dediği durumdur. Sağ ve soldan gelen Bulgar kuvvetleriyle savaşırken, bir yandan da topçu ateşi altında askeri gemilere bindirmeye devam eder. En son nakliye kolları bindirilmiştir. *"Üzerinde son kafileyi taşıyan 30 kadar hayvanın bulunduğu bu dubalar da bir romörkörle çekilerek Gelibolu'ya göderildi. Şimdi kıyıda bir elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar bir avuç insan kalmıştı... Başlarında yine Kurmay Yarbay Enver'in bulunduğu bu bir avuç insan,"* iskeleyi havaya uçurduktan sonra yerlerinden ayrılacaklardır. Fakat, çekilme sırasında elektrik telleri kesildiği için, düşündüklerini yapamazlar. *"Saat 04 olmuştu. İşte bu sırada Kolordu istihkâm bölüğünden bir başçavuş ile er de son tombaza, son kafile olarak bindiler. Şimdi, şu anda karada bir kişi kalmıştı. Kolordu Kurmay Başkanı Enver, bu son kafileyi de salimen bindirdikten sonra, kendisini bekleyen ve en son vasıta olan istimbota bindi."* (ATASE, *a.g.e.*, s.442)

Doğrusu, askerliğin teorik gereklerini de, başka milletleri de bilmem; ama, Türk askeri bu komutanı sever...[44]

Fethi ve Mustafa Kemal Beyler, X. Kolordunun deniz yoluyla gelişinin geciktiğini ve bu gecikmenin kendilerine zamanında bildirilmediğini söyleyerek savunma yaparlar. Bu doğru olmakla birlikte, yukarıda sözü geçen Genel Kurmay yayınında, Bolayır'daki başarısızlık için kısaca şu tespitler yapılır: İki Kolordu ortak bir komutaya verilmemiştir. Çıkarma geciktiği halde Fahri Paşa Kolordusunun saldırısı

durdurulmamıştır. *"Bolayır taarruzunu yöneten komutanlar ile aynı gün Şarköy bölgesine çıkarma yapan X. Kolorduyu yöneten komuta kademeleri arasında sıkı işbirliği ruhu yoktur."* (ATASE, *a.g.e.*, s.180) Karargâhlarda zıt fikirli subaylar vardır ve taarruz iyi yönetilmemiştir.

Enver Paşa'nın konuyla ilgili herhangi bir savunma yahut suçlaması yoktur. Ancak, Naciye Sultan'a yazdığı 8 Mart 1913 tarihli bir mektupta, kendisini geri çekerek, sonucu almayı başkomutanlığın önlediğini söyler. Mektuptan da anlaşıldığı gibi, asker gemilere bindirilirken düşman iskeleyi topa tutar. *"Artık bizim için deniz ile düşman arsında dövüşmek kalıyordu. Hep ölecektik. Denize atılıp boğulmaktansa, düşmanla dövüşe dövüşe ölmeyi tercih ediyordum. Kararımı verdim... Yarın Çatalca'ya doğru yanaşmaya başlıyoruz... İstanbul'a böyle dönmek istemezdim. Fakat ne yapayım; Allah bilir ki ben her şeyi yaptım. Efendi hazretleri de (Naciye Sultanın kardeşi şehzade) nasıl çalıştığımı gördüler. Fakat başkomutanlık esaslı bir başarıya engel oldu."* (A. İnan, *a.g.e*., s.449)

Enver Bey Trablusgarp'tan İstanbul'a döndüğünde, bazı kimselerin Derne'de olduğu gibi burada da bir takım düzenler kurduklarını, ama bunları aşacağını söyler. (Hanioğlu, *a.g.e.*, 67. mek., s.156) Derne'de yahut İstanbul'daki düzenleri kimlerin kurduğu hakkında bir açıklama yapmaz. Ancak, Enver Bey'in Savaş Bakanı olması üzerine, Mustafa Kemal Bey'in rahatsızlık duyduğu ve karşı oluşunun sadece bu işin yöntemiyle ilgili olduğunu bazı kişilere söylediği bilindiğine göre, adı zikredilmeyenler içinde Mustafa Kemal Bey'in de olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraları, yurt dışına çıktıktan sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı son mektuplardan birindeki, *"Derne'deki huyun değişmemiş"* mealindeki satırlar, sözü geçenlerin içinde Mustafa Kemal Beyin de olduğuna işaret etmektedir. Eşref Beyin hatıralarındaki bilgilere göre, Mısırlı Aziz Ali Bey de bu kişiler arasında olabilir. (Kuşçubaşı, *a.g.e*, s.112,113) Ancak, Enver Paşa'nın mektuplarında dedikodu veya insanların kişiliklerini rencide edebilecek ifadeler yoktur; bu bakımdan kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın komutanlık gücünü takdir ettiği kesindir. Bunu, daha sonra, orduyu ancak onun idare edebileceğini söylemesiyle de ifade etmiştir. Son günlerde Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında kendiliğinden doğma bir fikir birliği oluştuğunu söyleyen Celal Bayar, Enver Paşa'nın barış şartları tam bilinmeden Talat Paşa

Hükûmetinin çekilmesini doğru bulmadığını, ancak Talat Paşa Hükûmetinin çekilmesi üzerine şunları söylediğini yazar: *"O halde kuvvetli bir kabine lazımdır. Orduyu Mustafa Kemal Paşa'dan başkası idare edemez."* (Bayar, *a.g.e.*, c.1, s.21)

O günlerde Enver Paşa yurttan ayrılmadan önce, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan, Mustafa Kemal Paşa'yı Harbiye Bakanlığına getirmesini ister. Hüseyin Cahit şöyle anlatır:

> "Harp kaybedilmiş, İttihat Terakki hükûmeti yıkılıyordu… Talat Paşa'nın Padişah'a söyleyeceği sözler, yapacağı tavsiyeler konuşuluyordu. Enver Paşa büyük bir katiyetle ısrar ediyordu: Harbiye Nezareti için Mustafa Kemal'i tavsiye et, diyordu. Ondan başka orduyu toplayacak ve kurtaracak kimse yoktur. Bunlar Enver'in ağzından işittiğim son sözlerdi." (H. Cahit, *Tanıdıklarım*, s. 28)

Mustafa Kemal Paşa da bu görevi, Sadrazam'a telgraf çekerek istemiştir.

İzzet Paşa, ancak barıştan sonra olabilir diye cevap verir. Falih Rıfkı, Atatürk'ten "haberin doğru olup olmadığını sormuştum, doğru olduğunu" barışa kadar daha çok buhranlar yaşanacağını, bu sürede hizmet edebileceğini söylediğini yazar. (*Çankaya*, c.I, s.70)

Paşa'nın, M. Kemal Paşa'ya karşı olan soğukluğunu, rekabet duygusuna bağlamanın anlamsızlığına işaret etmiştik. Olayı, Mustafa Kemal ile Enver arasındaki büyük mizaç ve istikamet farkına bağlamak, belki de en uygunu olacaktır. Enver Paşa'nın, Savaş Bakanı olduğunda orduya yayımladığı bildiriyi vermiştik; yurt dışına çıkıp Kafkasya'ya geçtiği sırada da, Kâzım Karabekir'e mektup yazarak, Bakü'ye bir miktar subay göndermesini ister ve şöyle der: *"Eğer sizde fazla kurmay yahut sınıf subayı - fakat içki içmeyen ve şiar-ı İslamiyeye uymak şartıyla- varsa"* (Karabekir, *a.g.e.*, s.50-51)

Ancak buna, Mustafa Kemal'in pervasız konuşmaları ve siyaset hırsını da eklemek gerekecektir. Mustafa Kemal Bey de, bütün arkadaşları gibi İttihat Terakki içinde yer almış, ancak istediği etkinliğe ulaşamamıştır. Ordu içinde gizli cemiyetler kurmaktan veya var olanlara katılarak çalışmaktan geri durmamıştır.

Fethi Bey, Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşıdır. Mustafa Kemal Bey'in, kendisi gibi askerlikten ayrılarak siyasete girme isteğini engellediğini söyler ve Meclis'te bir şeyler yapabilmek için kuvvetli bir

partiye dayanmak gerektiğini anlatır. Bu parti de ancak İttihat Terakki olabilir; onun da liderleriyle anlaşamamaktadırlar. Fethi Bey, tamamen kopmamak için bir sefirlik alarak Bulgaristan'a gitmeye karar verir; Mustafa Kemal Bey'in de askerî ataşe olarak kendisiyle gelmesini ister. Mustafa Kemal kabul eder. Fethi Bey bu kararlarını, kendisinden sonra İttihat ve Terakki Genel Sekreterliğine gelen Eyüp Sabri Bey'e açtığında, Eyüp Sabri Bey şunları söyler: *"Size, mahrem olarak duyduğum bir şayiayı söylemek isterim. Bilirsiniz ki Mustafa Kemal Bey hislerini açıkça ve pervasız ifade eder. Enver'in Savaş Bakanı oluşundaki şekli onaylamadığını açıkça ifade ediyormuş. Bazı arkadaşların da, hem asker, hem milletvekili, hem çeşitli işlerin içinde ve başında bulunuşunun, ordunun muhteva ve disiplinine uygun olmadığını da her yerde söylüyormuş. Zannederim Sirkeci'deki Bahrisefit otelinde bazılarıyla arasında tartışma da olmuş. Bunlar içinde Selanik'ten sizin de tanıdığınız Silahçı Tahsin, Yakup Cemil ve benzerleri var. Üzülecek olaylar çıkmadan Mustafa Kemal'in bir an önce buradan ayrılması çok iyi olur."* (Okyar, *a.g.e.*, s.205)

Fethi Okyar bu tayin için, biraz endişeli olarak Enver Paşa'dan izin ister ve alır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Mustafa Kemal Paşa'nın, özellikle savaşın ortalarından itibaren siyasi çıkış ve gizli bazı girişimleri devam eder. Hükûmeti bir darbe ile yıkarak, İtilaf devletleriyle tek başına barış yapmak üzere teşebbüste bulunduğu için idam edilen Yakup Cemil, hareketinde başarılı olsaydı Mustafa Kemal Paşa'yı Savaş Bakanlığına getireceğini söyler. Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır'da ordu komutan vekili iken çevresindeki ordu komutanlarına şifreli telgraf çekerek, savaşın iyi yönetilemediğini, hükûmetin kararsızlık içinde olduğunu, bunlara çare bulmak için işbirliği yapmalarını önerir. (*Rauf Orbay'ın Hatıraları,* s.154) Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki şikâyetlerini değişik yollardan Talat Paşa'ya da ulaştırdığı söylenir. Mustafa Kemal Paşa, savaşın üçüncü yılı sonlarına doğru, Enver Paşa'nın İstanbul'da kendine bağlı özel bir güç kurduğunu ve Hükûmetin barış yapması halinde, bu kuvvetlerle savaşa devam edeceği istihbaratını Fethi Bey'e söyler. O da, gizli kalması kaydiyle Talat Paşa'ya anlatır. Talat Paşa Enver Paşa ile konuşur ve bu kuvvetin, Yakup Cemil olayından sonra İstanbul'da güvenlik için kurulduğu bilgisini alır; olay kapanır.

Rauf Orbay, bu durumda Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya karşı fevrî bir karar almasından endişe eder. Savaş Bakanını ziyaret eder. Enver Paşa kendisine şunları söyler:

> "Mustafa Kemal Paşa nedense sadece vazifesini ilgilendiren noktalardaki kanaatlerini söylemekle kalmıyor, askerlikle bağdaştırılması mümkün olmayan özel ve siyasi tahriklere de giriyor. Her halde duymuşsundur; bir defa bazı ordu komutanlarına telgraflar çekerek, hepsini birlikte harekete davet ve itaatsizliğe teşvik etmişti. Haber alınca, kendisini çağırarak görüştüm. Siyaset yapmak istiyorsa askerlikten çekilmesini söyledim. Milletvekilliğine aracı olacağımı vaadettim. Fikir ve kanaatlerini Meclis'te savunmasının daha doğru ve uygun olacağını anlattım. Aksi takdirde komutan olarak orduyu düzensizliğe sevk ve savunmayı zorlaştıracak harekette devam ederse, önleyici tedbirler almaya mecbur kalacağımı söyledim. Özür diledi. Hareketinin yanlış yorumlanmış olmasından üzüldüğünü, Meclis ve milletvekilliği düşünmediğini, askerlikte kalmayı tercih ettiğini söyledi. Ben de bundan memnun oldum. Hiç şüphesiz, hizmetine memleketin ilgisiz kalamayacağı değerli komutanlarımızdandır. Bunu daima takdir ettiğimden ötürü, tekrar ordu komutanlığına atadım. Fakat, son günlerde yine bazı siyasi tahriklerde bulunduğunu haber alıyorum...." Enver Paşa fikrini biraz daha açıklayarak, "Mustafa Kemal Paşa'nın vatana en faydalı şekilde hizmet edebilecek bir şahsiyet olduğu şüphesizdir. Ben de kendisini layık olduğu makamlarda çalıştırmaya devam edeceğim. Fakat, siyasi teşebbüslerde devamını onaylamamakta elbette haklıyım." (*Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s.157-58)

Rauf Orbay, daha sonra Mustafa Kemal Paşa ile görüştüklerinde, Paşa'nın, Enver Paşa'nın söylediklerini doğruladığını yazar.

Anlaşılan odur ki, Mustafa Kemal hem askerlikte, hem de siyasette çok hırslıdır ve büyük hayalleri vardır. Ancak, çıkış yapacak bir ortam bulamamış ve bunun sıkıntısını yaşamıştır. Bu yüzden de, zaman zaman askerlikle bağdaşmayan hatalı yollara girmiştir. Enver Paşa ise ona karşı soğukkanlı ve fakat soğuk davranmıştır.

Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in Sofya'da geçen bir disiplinsizliğini anlattıktan sonra şöyle der:

> "Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Mustafa Kemal ile münasebetlerinde olgunluk gösterdiği göze çarpıyor. Başkalarında affetmeyeceği bir çok nazlara Mustafa Kemal'de katlanmıştır."(Çankaya, *Dünya Yayınları*, s. 304)

Aynı yerde Falih Rıfkı, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine şöyle anlattığını yazar:

> "Benim mütemadi memnuniyetsizliklerim üzerine, bir defa bana şu suali sordu:
>
> - A birader, ne istiyorsun, benim yerimi mi?
>
> Kendisine dedim ki,

- Asla! Yemin ederim ki senin yerinde gözüm yok. Emelim yok.
- O halde ne istiyorsun?
- Büyük kuvvetlere kumanda etmek istiyorum.”

Falih Rıfkı Çankaya’da da şunu anlatır: Büyük Savaş yıllarında Dr. Nazım ile bir başka İttihatçı aralarında konuşurlarken, içeriye Enver Paşa girer. Konuşanlar susarlar. Enver, belli ki benim hakkımda konuşuyordunuz, ne diyordunuz diye sorar. Dr. Nazım, Mustafa Kemal’i niçin terfi ettirmediniz? diye sorar. Enver cebinden çıkardığı terfi emrini gösterir ve şöyle der:

“Ama biliniz ki, onu paşa yapsanız padişah, padişah yapsanız Allah olmak ister.” (*Çankaya*, c.I, s.58)[45]

Enver Paşa yurt dışına çıktıktan sonra da, Millî Mücadele’ye destek için uğraşırken Mustafa Kemal Paşa ile yazışmıştır. Pek samimi bir üslupta süren bu yazışmalarda, zaman geçtikçe üslup değişir. Kara Kâzım Paşa’nın ısrarlı istekleri üzerine, Mustafa Kemal Paşa’nın da “açık neşriyatı başlattık” dediği, Enver Paşa’yı karalama kampanyası yazılarından biri *Hâkimiyet-i Milliye’*de çıkar. Enver Paşa öfkelenir ve 17 Temmuz 1921 tarihli mektubunda şöyle yazar:

“Bununla, mateessüf Trablus’tan beri bildiğim şahsî ahlakınızın bugün vardığınız mevkide bile değişemediğini görüyorum. Ve benim yalnız iktidarınıza bakarak görmek istemediğim diğer noksanlarınızı artık göze sokacak şekilde belli ettiniz. Ben yine sükûnetle, arkadaşlarla birlikte başta Türkiye olmak üzere İslamın rehâsı için olan çalışmalarımızda ilerleyeceğiz. Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen Cenab-ı Hakkın şimdiye kadar yaver olan talihinizi, yine vatanın selametine hâdim kılmasını diler, fakat sizi, şahsî hırsınıza mağlup olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim. Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın.” (Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa; Türkiye’den Türkistan’a*, m.118, s.234)

Bu iki büyük insanın, birbirleri hakkındaki düşüncelerini, Enver Paşa’nın ve Mustafa Kemal Paşa’nın çok yakınlarında bulunmuş iki insanın anlattıklarından dinleyelim:

“Birgün İçişleri Bakanı Talat Beyle Bakanlık makamında oturuyorduk Enver Paşa da geldi; cepheleri teftişten geliyordu. Talat, Enver’den sordu: ‘Enver sen atak bir adamsın. Bir gün bir cephede kalabilirsin. Biz de bu badireye girmiş bulunuyoruz. Öyle bir emrivaki karşısında orduyu kime emanet edelim? Bu hususta fikrini bilmek isterim.’ dedi. Cevaben Enver, tereddüt etmeden, ‘Mustafa Kemal’e.’ demişti.

“Ölmesinden birkaç ay önce İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bozkurt’a, Talat’ın

sorusunu ve Enver'in de yukarıdaki cevabını nakletmiştim. Merhum, 'Ben de size Gazi'nin Enver hakkında şahit olduğum sözlerini söyleyeyim.' dedi ve ekledi: 'Bir gün Çankaya'da bir milletvekili arkadaşla Gazi'nin huzurunda idik. O zât, Enver aleyhinde atıp tutmaya başladı. Gazi sözünü kesti ve şunları söyledi: 'Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurûb ihtişamıyla batmıştır. Bunun ortasını tarihe bırakalım.'…" (Menteş, *a.g.e.*, s. 252)

Atatürk döneminin ünlü Adalet Bakanı, hep şöyle dermiş:

"Mustafa Kemal, Talat, Enver; bu üçüne uzanan dilleri kudretim olsa kökünden keserdim."

42 Burada şöyle bir mütalaa uygun düşebilir: Savaşın ilk karşılaşmasında Türk kurmaylarının iyi sınav vermemiş olmaları Enver Paşa'yı etkilemiş ve Alman kurmaylarına kendini daha çık bağımlı hissetmesine yol açmış olabilir. Hatırlanacağı gibi, Hasankale savaşlarında Türk ordusu galipken, Rus birliklerini takip etmek yerine ordu komutanı Hasan İzzet Paşa geri çekilme emri vermiştir. Sarıkamış Harekâtında, 11. Kolordu Komutanı Ragıp Paşa Rus birliklerini Aras boyunda tutamamıştır. 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve kurmay başkanı Yarbay Şerif Bey Sarıkamış önünde hatalar yapmışlardır. 28. Tümen Komutanı hata yapmıştır. 10. Kolordu Komutanı ve Osmanlı ordusunun en gözde subayı Hafız Hakkı Bey, ordu emrine rağmen kuşatma çemberini genişleterek Sarıkamış'a geç kalmıştır. Bütün bu gelişmeler Başkomutanın güvenini sarsmış olabilir.

43 Bütün bu bilgileri veren Hikmet Bayur, araya, hiç de yerine oturmayan yorumlar sokar. Mesela, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'i kıskandığını (!) söylemesi. Fakat, İmparatorluğun Savaş Bakanı ve Genel Kurmay Başkanı olan, Saray damadı, bir yıldız tuğgeneralin, ordusundaki bir binbaşıyı niçin kıskandığını açıklamaz. Yine, Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal Beyi ordudan uzaklaştırmak için Sofya'ya gönderdiğini yazar. Onun Sofya'ya, Fethi Beyle gidişinin hikâyesini Fethi Bey anlatır. Fethi Bey çok yakın arkadaşı olan Mustafa Kemal Beyi, sanki de muhtemel bir kazadan korumak için yanında götürmeyi istemiş, Enver Paşa'nın izin vermeyeceğinden de endişe etmiştir. Enver Paşa izin verdiği gibi, yukarıda ifade edilen ek görevleri ve rütbeyi de vermiştir. Yine, anlaşılmaz bir aykırılıkla, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Beyi yarbaylığa yükseltmesini, kendisinin Savaş Bakanı oluşuna karşılık "bir taviz olup olmadığını kestiremeyiz" der. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Beyle bir pazarlık yaptığı iddiası hiç ileri sürülmemiştir; bu neyin tavizidir?

44 Askerin Enver Paşa sevgisi hakkında tarihçi Ziya Nur Aksun Beyin anlattığı babasına ait hikâye de fikir vericidir. Enver Paşa'nın askerlerinden olan yazarın babasının, "elli yıl sonra kanaati 'Enver Paşa çok iyi adamdı. Emrinin icrasını takip ve temin eden kuvvetli, cesur, doğru ve çok gayretli bir kumandandı.' merkezinde toplanmakta, hakkındaki tenkitleri ise 'Anlamam ve dinlemem.' diye geçiştirmektedir. Onun akibeti hakkında ise, 'Zavallı, Türkleri ve İslamları uyandırmak için Türkistan'a gitti ve orada şehit oldu. Anadolu harekâtında memlekete gelmek istedi; fakat huduttan çevirdiler. Ölmeseydi nasıl olsa gelirdi ve tabii idareyi o ele alırdı.' derdi. 'Nasıl olur?' sualine ise, 'Nasılı filan yok... Asker onu çok severdi.' sözünü söylerdi. Enver'in maiyetindeki yüz

binlerce askerden birine bu derece tesir etmesi ve bunu elli sene sonra bile sürdürmesi, herhalde kendisinin büyüklüğüne, yüksek cevherine delildir.” (Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul 2005, s.37)

45 Enver Paşa, Mustafa Kemal’in ne ölçüde hırslı olduğunu ve diktatörlük temayüllerini bilir. Bunu ileride kendisine de yazacaktır. Yukarıdaki alıntılarda, Mustafa Kemal’in Enver Paşa’ya Çanakkale’den yazdığı mektup, “Büyük kuvvetlere kumanda etmek istiyorum” ifadesini teyid etmektedir. Ancak, konuşma üslubu Enver Paşa’nın tarzına uymamaktadır. Sonraki anektodun üslubu ise kesinlikle Enver Paşa’nın tarzı değildir. Esasen, gerek Zeytindağı’nda gerek Çankaya’da, olguları Falih Rıfkı’nın yüksek üslubundan ayırmak zor olmaktadır. Ayrıca, tarihçi dikkati olmadığından bilgi yanlışları çoktur ve Enver Paşa’nın bağlı olduğu Müslüman/Şark dünyasına olan nefreti açıktır. Buna rağmen Paşa’nın kişiliği hakkında olumsuz bir şey pek söylemez; cüretli ve hayalperest demekle yetinir.

“Bravo Enver Paşaya Bravo!”

PARTİ ileri gelenlerinden Talat, Enver, Cemal Paşalar, Dr. Bahattin Şakir Bey, Beyrut eski Valisi Azmi Bey, İstanbul eski Polis müdürü Bedri Bey ve Dr. Nazım Bey, 8 Kasım 1918 gecesi, bir Alman denizaltısı ile ülkeyi terk ederler. Sadrazam İzzet Paşa’ya bir mektup bırakarak, bu vakitten sonra İstanbul’da kalmalarının ülkeye zarar vereceğini, *“Millete karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tayin olunacak cezayı cesaretle çekmek”* istediklerini bildirirler.

O gece görevlendirilen iki Alman deniz subayı, Askerî Demiryollarına ait bir motorla, önce Moda limanından, saat 22.00’de Talat Paşa ve arkadaşlarını alırlar. Buradan Arnavutköy’de Paşa’nın yalısına yakın bir yerde Enver Paşa’yı, İstinye yakınlarında Boyacıköy koyunda saat 23.00’te Cemal Paşa’yı alarak, gece yarısına doğru Tarabya önlerindeki R-1 torpidosuna gelirler. Herkesin yanında sadece küçük birer bavul vardır. Yolcular, Rusların Karadeniz filosundan olup, birkaç haftadır Alman bayrağı ve personeliyle görev yapan torpidonun kaptan kamarasına geçerler. 8 Kasım 1918 gecesi, gemi, yolcularını Kırım’a götürmek üzere hızla yola girer.

* * *

Enver Paşa hareketinden önce Teşkilat-ı Mahsusa’nın son başkanı Hüsamettin Ertürk’ü çağırır, teşkilatı görünüşte dağıtmalarını, esasta yine mücadeleye devam etmek üzere saklı tutmalarını emreder. O sıralarda İstanbul’da bulunan Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa, Şeyh Sünusî gibi misafirlere gereken ilginin gösterilmesini tenbihler:

> “Hüsamettin, dedi, bunlar İmparatorluğun medar-ı iftiharı kimselerdir. Onların bütün arzularını yerine getiriniz. Yarın akşam biz buradan hareket ediyoruz. Kimse hareketimizi duymasın, sen bile; bunu ne işitmiş, ne de bilmiş ol.

> “Elini öptüm. Yüzüne baktığım zaman, gözleri yaşlıydı. Enver Paşa’yı ta Makedonya’dan, Rumeli’den beri tanırdım. Balkan Savaşında O’na daha yakın bulunmuştum. ... Onun yüzünden Alman denizaltılarında aylarca kalarak, açık denizlerdeki baskınlarında, denizaltı savaşlarında müşahit olarak harekâtı izlemiştim. Velhasıl, hep o başkomutan için, doğudan batıya, kuzeyden güneye emredilen her yöne koşmuş, kendimizi harcamıştık. Fakat, ondan ayrıldığım zamanki yüzü, bütün o tanıdığım devirlerdeki Enver’lerin aynıydı. Uzun kirpikleri, iri ela gözleri, pembe yüzü, zeki bakışları, orta boyu, son derece yakışıklı ve sevimli bütün görünüşüyle Enver, bir sanatkârın elinden çıkmış kahraman heykeliydi. Bu adamdaki engin cesarete, içinde çırpınan büyük ideale şaşmamak mümkün değildi. Son dakikada da, bütün arzusu, İmparatorluğa, geleceklerini ve onurlarını feda etmiş olan bu konukların hayatlarına zerre kadar bir tehlike gelmemesiydi.” (Semih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk’ün Hatıraları*, İstanbul 1957, s.178)

Bir süre sonra, Âlem-i İslâm İhtilal Komiteleri İstanbul şubesine mensup eski Trablus Milletvekili Yusuf Şetvan Bey, kendisine, Enver Paşa’nın *“Şerefli bir barış elde edilinceye kadar mücadeleye devam edeceğini”* söyleyince, Abbas Hilmi Paşa, *“Bravo Enver Paşa’ya, bravo! diye bağırdı. O hakikaten bir hürriyet kahramanıdır. Biz Mısırlılar, bütün Afrika’daki âlem-i İslâm, ta Atlas Denizi kıyılarına kadar bütün bir Mağrip, kendisinden bu kararı beklerdik. Allah kendilerine başarılar ihsan etsin, yolları açık olsun...”* (Semih Nafiz Tansu, *a.g.e*, s.176)

Osmanlı ordusu Enver Paşa’ya bağlanmıştı ve onu seviyordu. Mağlup olmuş bir başkomutanın istifa haberini alan birlik komutanlarının ona çektikleri telgraflar, gerçekten dikkate şayandır ve bir insanın nasıl sevilebileceğinin güzel örnekleridir. 5. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, telgrafında şöyle söyler: *“İstifanız 5. Ordu-yı Hümayun üzerinde derin bir hüzün ve tesir yarattı. Memleketin kurtuluşunu sağlamayı amaçlayan yüksek bildirim ve öğütlerinize uymayı, 5. Ordu, bundan sonra da en onurlu ve kutsal bir görev sayar...”* Karadeniz Boğaz Komutanı Kaymakam Kiramettin Bey de şöyle söyler: *“Hepimiz, Allah’ın yardımına dayanarak, tek bir vücut halinde, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da askerî namus ve görevimizi, en kesin bir azim ve sağlamlıkla, sonuna kadar yerine getirmeye devam edeceğimizi ve yüksek emir ve komutanız altında geçirilen günlerin minnet ve şükran hatırasını sonsuza dek unutmayacağımızı arz ile bütün birlikler adına, kalbî tazim ve hürmetlerimizin lütfen kabulünü istirham ederim efendim.”*

Çekilen telgraflardan ikisini kitabına alan Şevket Süreyya Bey, bu göz yaşartıcı sevgi ve bağlılığı şöyle yorumlar:

> “Bunlardan da görüleceği gibi ve bu vesileyle de tekrar edelim ki, Enver Paşa, her şeye rağmen ve bütün savaş boyunca, ordu üstündeki güç ve saygınlığını yitirmemişti... Bu niçin böyleydi? Bunun cevabı sanıyorum ki, şudur: Osmanlı Ordusu en az iki yüz yıldan beri başında, kolay yıkılmaz, otoriter ve askerî onuru temsil eden bir başkomutan bekliyordu. Onu, Enver Paşa’nın şahsında bulduğuna inanıyordu.” (Aydemir, *a.g.e.*, s.473-74)

Enver Paşaya olan sevgi ve güvenin şaşırtıcı bir örneğini de Kafkas dağlarında bir Türk çocuğu verir: Bir esir katarında Kafkas dağlarını aşarlarken, katarın durduğu bir yerde yanlarına gelen bir Türk genci. şöyle seslenir: “*Korkmayınız; buradan giden esirlere Ruslar fenalık yapmaz. Sizi nereye kadar götürürlerse, Enver Paşa oraya kadar gelecektir. Türk ordusu yakın bir zamanda Bakü’ye gelmek üzeredir.*” (Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.* s.58)

“Halife İttihatçıların Elinde Esirdir”

BİRİNCİ Dünya Savaşı içinde, tarafların ihmal etmedikleri psikolojik savaşa da, Genel Kurmay Arşivine dayalı güzel bir çalışmayı esas alarak kısaca dokunmak istiyoruz. Bu propaganda beyannameleri okunduğunda, o günkü siyasi muhaliflerin söylemlerinde tekrarlanıp, günümüzde bile hâlâ izlerini devam ettirenlerinin olduğu görülür. Savaş bitmiştir, hatta Soğuk Savaş da güya bitmiştir; ama, bugün, akıl almaz imkânlarla donanmış olan propaganda savaşı, sessizce ve tüm dünyayı kapsayacak ölçüde sürüp gitmektedir. Bunun, Soğuk Savaş dönemi ideolojik örtüsünü terketmiş görünmesi kimseyi aldatmamalıdır. Bu savaş, çeşitli biçimlerde her zaman vardı ve gelecekte de olacaktır.

Kültür bütünlüğü zedelenmiş, kendine inancı sarsılmış, millî ilkelerini, doğruları ve yanlışlarını şaşırmış zayıf toplumlar bu küresel boyutlu mücadele içinde en kolay inanan ve yıkılanlardır.

Büyük güçler dediğimiz siyasi ve ekonomik merkezlerin bu yoldan, ülkelerin ve daha geniş boyutlu toplulukların kamuoylarını büyük ölçüde etkilediğini düşünebiliriz. Ancak bu düşünceyi komplo teorilerine yahut hortlak filmi senaryolarına vardırmanın da, bu güçlerin tuzaklarından olduğunu unutmayalım.

Her millet kendi iç dinamikleriyle, kendi iman ve toplumsal gerilimiyle yükselir yahut zayıflar. Hiçbir topluluk, ne kadar zayıf olursa olsun, büyük güçlerin elinde musalla taşındaki meyyit değildir. Bu ilkeyi unutturan, kendi medeniyetimizden kendimizin sorumlu olduğu gerçeğini saptıran her yaklaşıma şüpheyle yaklaşmak durumundayız. Özellikle okumuşlarımız, kendi milletinin kıblesine dönmeden, onun değerlerine iman etmeden, onun ölçüleriyle ölçülenmeden, millî bir bakışa ve değerlendirme gücüne sahip olamayacaklarını, “aydın” olamayacaklarını

bilmelidirler. Bu yüzden, en çok ve en erken, küresel psikolojik savaşın ağına takılanlar onlardır.

Bu vesileyle başladığımız uyarıyı uzatmadan konuya geçebiliriz

* * *

Tahmin edebiliriz ki, savaş içindeki propagandalar, beşinci kolların yaydığı fısıltılar ve genellikle uçakların attığı beyannameler yoluyla yapılmıştır. Osmanlı ise yayımladığı her türlü beyannameyi, Cihat Fetvası dahil, Teşkilat-ı Mahsusa mensupları vasıtasıyla İslam Dünyasına ulaştırmaya çalışıyordu.

İngilizlerin başını çektiği müttefiklerin İslam Dünyasına yönelik propagandaları, genellikle şu noktalara dayanıyor ve bir Osmanlı ağzıyla yazılıyordu:

- Türk savaş cephelerine atılan beyannamelerde, İttihatçıların, hiç yoktan savaşa girdikleri, “Hiçbir faydamız olmadığı halde Alman kâfiri ile ittifak ederek harbe girildi” denilmekte ve saldırıya uğrayan Ruslar mağdur olarak gösterilmektedir. Ruslar tarafından atılan bir bildiri de Enver, Talat ve Cemal Paşaların, sırf Alman menfaati için devleti savaşa attıkları yazılmaktadır. Bir başka bildiride savaşa girme karşılığı bu üç liderin iki milyon altın rüşvet aldıkları söylenmektedir.

- Osmanlı Hakanı ve Müslümanların Halifesinin, İttihatçıların elinde esir olduğu söylenmektedir. “Bugün Padişahımızın elinden hiçbir şey çıkmıyor. Padişahın emri altta kaldı. Bu soysuzların emri üste çıktı.” Bildiri şöyle devam eder: “Haydi Türk kardaşlarımız, yekvücut olalım. Eskisi gibi Padişahımızı yüce edelim. Ondan başka hiç kimseye tâbi olmayalım. İttihatçı kâfirlerini içimizden def edelim. Gerek Türk, gerek Kürt, Arap, baba kardeş gibi yaşayalım!”

- “İttihat ve Terakki Partisi, İslamlığı ve Araplığı yok etmeye çalışan, ‘Turanya’ cemiyetine mensup ırkçılardır.”

- Halife V. Mehmet Reşat, kendi iradesiyle değil, Almanların baskısı altında Cihat ilan etmiştir. (İngilizler, gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelere attıkları bildirilerde ise, Halife’nin gayrimüslimlere soykırım yapılması için Cihat çağrısı yayımladığını yazarlar.)

- İttihat Terakki, İslamlığın ve Peygamberin düşmanıdır. Topkapı Sarayı’ndaki ve Kutsal Emanetler Dairesindeki kıymetli eşyaları satarak

parasını Almanlara vermişlerdir. İttihatçılar, ülkeyi Almanlara satıyorlar.

- "Ülkenin Enver, Talat, Cemal ve ortakları tarafından Almanlara satıldığı, bu kişilerin de alım-satımda ceplerini doldurdukları" yine bu bildirilerde, Kosova'dan başlayıp bütün Rumeli vilayetlerinin tek tek satıldığı ve İttihatçıların keselerine gittiği söylenmektedir.

- Osmanlı askerleri, sırf Alman menfaatleri için sınırlarımız dışında savaşa sokulmuştur. Bir kısım Osmanlılar rüşvet vererek askerlikten kurtulmaktadırlar. (Böylece silah altında olan yahut girecek olanlara yol gösterilmektedir.)

- İttihat Terakki zulüm yapmaktadır: "Memlekette umran ve terakki namına darağaçlarından, mezarlıklardan ve sürgün yerlerinden başka ne var? Şu anda memleket baştanbaşa taş taş üstünde kalmamış, harabelere dönmüştür. Yazık değil mi?"

- İttihat Terakki, Erzurum, Bağdat ve Mekke'ye sahip çıkmadığı için buralar kaybedilmiştir. Bu daha başlangıçtır.

- Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi İttihatçılar öldürdü. (Veliaht Yusuf İzzettin Efendi, 1 Şubat 1916'da İstanbul Zincirlikuyu'daki köşkünde, bileklerini keserek intihar etmiştir.) Bir başka bildiride, Onun Edirne'de öldürülerek İstanbul'a getirildiği söylenmiştir.

- İttihatçılar memlekete hiçbir hizmet yapmamışlardır.

Bu bildirilerde başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinin, "mert ve yiğit olan Türk neslinden" değil Yahudi dönmesi yahut soyu belirsiz kişiler olduğu söylenmektedir.

İtilaf devletlerinin propaganda çalışmalarının özellikle Enver Paşa üzerinde yoğunlaşmasını anlamak zor değildir. Enver Paşa, çeşitli Osmanlı vilayetlerini tek tek satmanın yanı sıra, Nazım Paşa'yı ve Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi öldürmüştür ve Padişahlığa heveslenmektedir. *"Böyle Allah'tan korkmaz bir katil Osmanlı ordusunun komutasında bulunduğu zaman, Cenab-ı Hak ordularımıza bir zafer ihsan edebilir mi?"* Bir başka Rus beyannamesinde Enver Paşa, Almanlardan maaş alan bir vatan haini, olarak gösteriliyor.[46]

Nihayet bu bildirilerde İttihat Terakki ileri gelenlerinin vücutlarının ortadan kaldırılmasının vacip derecesine geldiği ilan edilmekte ve halk ayaklanmaya çağrılmaktadır.

Aşağıya, Enver Paşa hakkında düzenlenmiş bir propaganda bildirisini alıyoruz:

"Enver Paşa ile Wilhelm (Alman İmparatoru) vatanınızı bir harabeye çevirdiler. Vilayetlerini kaybettirdiler. Sizi yabancılara sattılar. Tren yollarınızı, maden ocaklarınızı soydular. Sırtınızdaki parçalanmış elbiseye varıncaya kadar vergiler yüklediler ve sizi savaş içinde perişan ettiler. Sizinle yurdunuz arasında ve sizinle barış alemi arasında bir kara çalı gibi durdular. Enver'siz hürsünüz.

- Kendi komutanı Nazım Paşa'yı katleden kimdir?

- Enver

- Sizler savaş alanlarında mahvolurken İstanbul'da tantana içinde hayat süren kimdir?

- Enver.

- Osmanlı Hanedanını düşürerek kendisi saltanat makamına gelmeyi hayal eden kimdir?

- Enver.

- Sarıkamış'tan kaçarak kardeşlerinizi ölüme bırakan kimdir?

- Enver.

- Almanları Türklerin başına bindiren kimdir?

- Enver.

- Yalnız arkadaşlarını terfi ettiren kimdir?

- Enver.

- Herkesin arkasında hafiyeler tutan kimdir?

- Enver.

- Sultanı bir esir gibi tutan kimdir?

- Enver.

- Üç seneden beri Türklerin her gün ölmesinin müsebbibi kimdir?

- Enver.

- Arazilerinizi ve hayvanlarınızı satan kimdir?

- Enver.

- Niçin her gün savaş içinde mahvoluyorsunuz?

- Enver Paşa bol bol Alman altınıyla hayat sürdüğü için.

- Padişahımız Bağdat, Mekke, Kudüs, Basra ve Erzurum'u niçin kaybetti?

- Enver Paşa Türkiye'yi faydasız bir savaşa sürüklediği için.

- Türkler niçin Romanya'ya ölüme gönderiliyorlar?

- Kardeşlerinizi Almanya aşkına savaşa göndermek için Enver Paşa'nın Almanlardan aldığı paralar yüzünden.

- Anadolu'da aileleriniz ve ananız babanız niçin açlıktan ölüyor ve paçavralara bürünüyorlar?

- Enver Paşa Anadolu'aki hububat ve yünü Almanya'ya satmış olduğu için. (Dr. Sadık Sarısaman, *Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp,* ATASE, Ankara 1999, s. 115, 116)

Şimdi, biraz hüzünle ve okur yazarlarımızın ibret almaları temennisiyle, o dönem muhalif particilerinin, el altından yayımladıkları bildirilere kısaca dokunacağız. Aynı kaynağın belirttiğine göre, ilk üzerinde durulan husus, "savaşa girme mecburiyetimiz olmadığı halde, Enver, Talat ve Hayri gibi İttihat ve Teıakki liderlerinin Almanlardan aldıkları iki milyon lira rüşvet karşılığında Osmanlı Devletini savaşa soktukları" İttihatçıların, "Yezid'in dahi Kerbela'da yapmadığı zulmü bu ülkenin evlatlarına reva gördükleri" Şeyhulislam Suat Hayri Efendi ve Meşihattaki satılmış memurlar hariç, bütün ulema Enver-Talat-Hayri kumpanyasının ortadan kaldırılmasını istemektedir. Askerî satın almalardaki yolsuzlukları tespit ettikleri için dört subay Enver tarafından ortadan kaldırılmıştır. İttihat Terakki yöneticileri Yahudi dönmeleridir. Kurtuluş için, İttihat Terakki liderleri yok edilmeli, Alman subaylar ülkeden kovulmalı ve İngiltere'nin himayesinde bir hükûmet kurulmalıdır. "Müslümanlar! Vatandaşlar! Osmanlı milleti! Birkaç haydutun milletin intikamıyla parçalanacağı gün yaklaştı..." Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi Enver öldürdü. "Britanya İmparatorluğu'nun idaresi altında 350.000.000 Müslüman mesut bir hayat yaşadıkları halde, Cihat ilanı ile Müslümanların arasına nifak sokuldu ve fetvayı veren Şeyhulislam Suat Hayri Efendinin katli vaciptir." Osmanlı ordusu bütün cephlerde yenilmekte ve bu yenilgiler bizden saklanmaktadır. İngiliz himayesinde yaşayan milletlerin millî, dinî ve mezhebî hürriyetlerinin olduğu, Almanya'nın Türkiye'nin tarihi düşmanı olduğu…

İtilaf devletlerinden para alarak (Sarısaman, *a.g.e,* s.23) propaganda savaşına katılanları bir yana bırakırsak, savaş içinde yapılan ve düşmanlarımızın propagandalarıyla tıpkıbasım gibi görünen bu bildirilerin en iyimser açıklaması, bu insanların demokratik ahlakın çok uzağında olmaları, siyasi mücadeleyi düşmanla mücadele olarak görmeleridir. Politik tercihlerini, millî menfaatler çerçevesinde bir yere oturtamamışlardır. Günümüz için ibretli olan da budur.

Bu tablo önünde bizi rahatlatabilecek olan soru, muhalefeti bu çerçevede kavrayan ve bu bildirileri hazırlayanların, muhalefetin –hele de halkın- ne kadarını temsil edebildikleridir?

46 Bunu, Sarıkamış hareketinin kurmay subaylarından birinin de hatıratında aynen tekrar etmesine ne demeli?

Tehlikeli Yolculuklar ve İkinci Savaş

8/9 KASIM 1918 gecesi, Boğaz'dan Karadeniz'e açılan denizaltı, yolcularını Kırım'ın Gözleve kasabasına çıkarır. İngiliz ve İtalyan istihbaratı, merkezlerine, onların Fas'a gittikleri haberini verir. Enver Paşa Kafkaslara geçerek orayı teşkilatlandırmak ve oradan Türkistan'a geçerek ihtilal yapmaktan söz eder. Daha önce de, amcası Halil Paşa'ya yazmış ve Azerbaycan'da bir şeyler yapıp yapamayacaklarını incelemesini istemiştir. Benzeri bir mektubu da Türkistan taraflarına giden Hacı Sami'ye yazmıştır: Türkistan'ın durumu nedir; halkın tutumu nasıldır? Oralara gelirsek neler yapabiliriz? Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı mektupta da, Azerbaycan tarafına geçerek orada hizmetine devam edeceğini söyler.

Yamauchi'nin yazdığına göre, Osmanlı sadrazamı da, Mustafa Kemal Paşa da, onun Azerbaycan'da bağımsız bir Türk devleti kuracağını düşünmektedirler. Ancak, olaylar geliştikçe görülecektir ki, Enver Paşa kesin kararını verebilmiş değildir. Gönlünde ve kafasında her şeyden evvel yine Anadolu vardır; öncelikli sorun orasıdır. Ancak buradaki hareketin başarısından sonra, doğasında oturmak olmayan Enver Paşa kendisine, kişiliğine uygun bir yol çizebilecektir. Millî Mücadele'nin henüz zayıf olduğu ilk dönemlerde, onu dışarıdan ve Moskova'nın yardımını sağlama çalışmalarıyla desteklemek en uygun yol olmuştur. Belki yeniden Anadolu'ya dönmesi zor olmazdı; ama, Enver Paşa bir er gibi çalışmaya ne kadar istekli ve gönüllü olsa da, böyle bir konumda olamayacağı kesindi; asker yahut sivil bir çok insan onu baş olarak görmek isteyecekti. Bu da Millî Mücadele'de ikilik çıkması demektir. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa'nın endişeleri tamamen haklıdır. Ancak Sakarya Savaşından sonradır ki, Anadolu için tünelin ucundaki ışık görünecek ve Enver Paşa da yeni yolunu çizecektir.

Gemide uzun uzun konuşurlar. Talat Paşa, artık bizim siyasi ömrümüz bitmiştir; Avrupa'ya gidip, bir şeye karışmayalım. İleride çok uygun fırsatlar doğarsa, ne yapacağımıza o zaman karar veririz fikrindedir. *"Gerçi biz vicdanlarımıza karşı mahkûm değiliz. Çünkü biz milletimizi kurtarmak ve yurdumuzu yükseltmek istedik; fakat, talih bize yar olmadı. Böyle olunca, artık vazifelerimizi başkalarına terketmemiz gerekir."* (Erol Cihangir, *Emir Şekip Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, İstanbul 2005, s.74)

Enver Paşa hariç, herkes bu fikirdedir. O, Balkan Savaşı'nı dikkate alarak, Mondros sonrasını, savaşın ikinci safhası olarak düşünmektedir; mücadele bitmemiştir. Talat Paşa ve arkadaşlarının da, o dağdağalı günlerde siyasi sorunların dışında yaşamaları elbette ki mümkün olmamıştır. Ancak, Talat Paşa'nın daha çok iç siyaseti kastederek konuştuğunu düşünebiliriz.

Esasen, 1918 sonlarına doğru, İttihatçıların silahlı bir direnişe hazırlandıkları yolunda güçlü söylentiler dolaşmaya başlar. Ayrılmadan önce Enver Paşa, Kuruçeşme'deki yalısında yapılan son toplantıda *"Mondros silah bırakışması imzalanmasından sonra başlayan ve savaşın ikinci safhası olarak tanımladığı dönem için, şimdiden savaşmaya kararlı olduğunu göstermişti... Enver Paşa bu savaştaki yenilgiyi iyimser bir şekilde, sadece geçici bir geri çekilme olarak yorumlamakta idi."* (Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa; Türkiye'den Türkistan'a*, s.19) Bunun için de, İkinci Balkan Savaşı'nı örnek gösteriyordu. Halil (Kut) Paşa, İstanbul'da İttihatçılar arasında bu kanaatin yaygın olduğunu yazar:

> "İstanbul kaynıyordu; silahlar bırakılıyordu ve fakat biz, yani İttihatçılar, daha silahları bırakmamak kararındaydık. İstanbul'da bulunan ve daha doğrusu İstanbul'da toplanmaya başlayan İttihatçılar şuna karar vermiştik ki, daha savaş bitmemiştir. Mütareke bu savaşın bir safhasıdır; Türk devleti vardır ve olacaktır. Aramızdaki konuşmalarda ve haberleşmelerde şuna karar verildi ki, yeni hareket Doğudan başlayacaktır." (Halil [Kut], *a.g.e.*, s. 196)

Enver Paşa, her şeye rağmen, nihai yenilgiyi kabul etmek kararında değidir; yeni güçler oluşturup, yeni durumlar yaratarak İtilaf devletleri üzerinde baskı kurmak ve en azından "şerefli bir barış"ın imkânlarını hazırlamak niyetindedir. Celal Bayar'ın anlattığına göre, *"Kafkasya'da iki tümenimiz vardı. Son zamanlarda Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarına silah dağıtılmıştı. Enver Paşa Kafkasyalı gönüllülerle tümenlerimizi kuvvetlendirdikten sonra Ermenistan'ı ezmeyi, İtilaf*

devletlerinin kolaylıkla yetişemeyeceği bir yerde, mesela Kars'ta geçici bir hükûmet kurmayı tasarlamıştı." Paşa, burada siyasi gelişmeleri bekleyecekti. (Celal Bayar, *a.g.e*, c.1, s.124) Paşanın bu niyeti, Sadrazam'a yazdığı mektuptan açıkça anlaşılmıştı. Bu mektupta şöyle diyordu:

> "Faydalı bir surette iş görebileceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle, bütün hayat ve varlığımı iyiliğine vakfeylediğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten doğan üzüntüm pek büyükür. Fakat Kafkasya'da bir İslâm istiklalinin gerçekleşmesine yardım edebilmek ümidi, üzüntümü biraz azaltıyor." (Bayar, *a.g.e.*, c.1, s.126)

Bu haberi alan İngilizler, Hükûmeti ve Mütareke Komisyonunu ağır baskı altına alarak, Ordunun bir an önce terhis edilmesini, özellikle Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusunun hemen geri çekilmesini sağlamaya çalışırlar.

Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan önce Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Hüsamettin Ertürk'e şunları söyler:

"Hüsamettin Bey, biz bir denizaltı ile Odesa yolu ile Rusya'ya geçeceğiz. Ben Kafkasya'ya sonra da Moskova'ya uğrayacağım. Arkadaşlar Berlin'e gidecekler. İtilaf devletleriyle mücadelemiz bundan sonra da devam edecektir. Moskova'dan kendimize yardım yaptıracağımızı ümit ediyorum. Bolşevikler bu kapitalist ve muzaffer devletlere düşmandır; bizi tutacaklardır. Moskova'dan sonra tekrar Kafkasya'ya geçeceğim. Erzurum ve Kafkasya'daki kıtalarımızın dağıtılmaması, silah ve cephanelerinin teslim edilmemesi ve Ahmet İzzet Paşa'dan (Osmanlı Savaş Bakanı) gelecek emirlere uyulmaması için amcam Halil Paşa'ya, gerek kardeşim Fahrî Ferik Nuri Paşa'ya ve gerekse Çerkez Yusuf İzzet Paşa'ya lazım gelen talimat verilmiştir." (Tansu, *a.g.e,* s.166) Esasen Enver Paşa, Kafkasya hareketlerini düzenlerken, kuvvetlerin başına, hiçbir şekilde kendi talimatlarının dışına çıkmayacak iki yakınını getirmiştir.

Olayın bir başka yönünü Hüsamettin Ertürk şöyle anlatır: Mütareke günlerinde bazı Osmanlı paşaları sohbet ederlerken Müşir Ahmet İzzet Paşa, H. Ertürk'e dönerek, *"Sen ne dersin Enverci?"* diye sormuş. *"Bendeniz şuna inanıyorum Paşam! Enver Paşa daha İstanbul'dan hareket etmeden önce bir gün, Topkapı Sarayında devletimizin has konuğu bulunan Şeyh Sünusî Hazretleri, Kur'an-ı Kerim'den bir âyeti yorumlayarak 'Şayet Cihan Harbinin ikinci safhası tazelenirse, Müslümanlar için zafer*

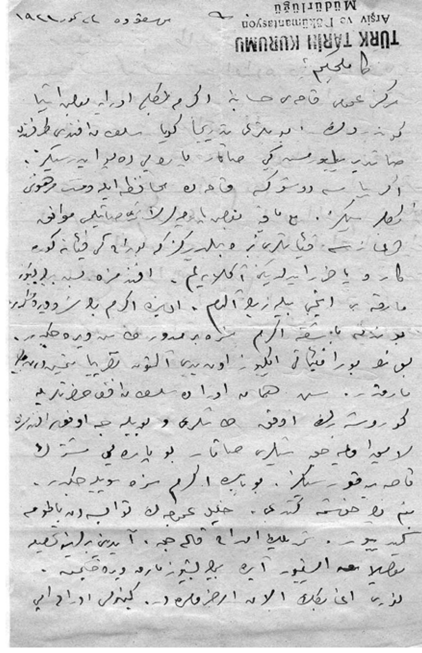
mukadderdir.' sözünü söylemişti. Bu âyet-i kerimenin müjdesi gerçekleşecektir. Eğer savaşı tazelersek." (Tansu, *a.g.e.*, s.472) Yine Hüsamettin Ertürk'ün söylediğine göre, *"İstanbul o tarihte silahlar ve mühimmat depolarıyla, bize birkaç istiklal savaşı yaptıracak derecede zengin idi. Bunun için İstanbul'daki gizli teşkilatımızın büyük bir gayretle çalışmasını istemek hakkımızdı.... İstanbul'daki askerî depolarda Osmanlı ordusunu birkaç misli idare edebilecek derece silah ve cephane bulunmasının sebebi, merhum Enver Paşa'nın savaşın gidişine bakarak, bizim çok ağır şartlara maruz kalacağımızı ve Balkan Savaşının sonunda olduğu gibi, Büyük Savaş'ın sonunda da yeni bir savaşa mecbur kalacağımızı hesap etmiş olmasından, bir de Umumî Levazım Başkanı merhum İsmail Hakkı Paşa'nın son derece namuslu bulunmasından ileri gelmiştir."* (Tansu, *a.g.e,* s.449, 460)[47]

Enver Paşa ise, daha sonra Moskova'da görüşeceği Ali Fuat Paşa'ya, niyetleri hakkında şunları anlatır:

> "Kendisine sormuştum: Mağlubiyete doğru giderken memleketin istikbali hakkında ne düşünüyordunuz? Bana şu cevabı vermişti: 'Eğer cephelerimizin çökmesi felaketi birkaç ay daha sonraya kalmış olsaydı, hem doğuda temin etmeye çalıştığım ikmal kaynaklarını temin ve hem de Anadolu'nun ortalarında kuvvetli yedekler yığınağı vücuda getirecektim. Birincisini temin ederken hem müttefiklerimiz ve hem de biz mağlup olmuştuk.[48]
>
> 'Bir mağlubiyet felaketinden sonra, ne düşmanlarımızın âtifetine ve ne de bizden sonra kurulacak olan hükûmetlerin sadakatle çalışarak, savaştan asgari zararla çıkacağımıza inanmıyordum. Kafkaslardaki ordularımızın kuvvetine güvenerek, merkezi Bakü olmak üzere geçici bir hükûmet kuracaktım. Düşmanlarımızın yapacakları baskı ve bize teklif edecekleri barış şartlarının ağırlığı derecesine göre anavatanı kuvvetlerimle restore etmeye çalışacaktım. Fakat, İstanbul'dan bir Alman torpidosu ile Kırım'a çıktıktan sonra hastalanarak bir köyde uzun süre kalmaya mecbur olmuştum. Bu esnada benden ümidi kesen komutanlar İstanbul hükûmetinin emrine uyarak, kısmen Erzurum ve kısmen de İstanbul'a dönmüşlerdi. Ayağa kalktığım zaman tasavvurlarımı uygalayabilecek bir kuvvet orada yoktu. Çarnaçar Almanya'ya döndüm.'
>
> "Enver Paşa'nın doğuda kurmuş olduğu ordular Millî Mücadele'de elimizde taze kuvvetler ve teçhizat bulunmasını sağlamıştır. Kâzım Karabekir Paşa'nın komuta ettiği XV. Kolordu, 9. Ordunun birliklerinden oluşmuştu." (Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s.39, 60)

Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa'dan Savaş Bakanı yapılmasını istemiş, bu isteği kabul edilmemişti. Hikmet Bayur kendisine, Savaş Bakanı olsaydın ne yapacaktın, diye sorduğunda, Doğuda bulunan yıpranmamış kuvvetlerimize dayanarak *"Padişah ve Hükûmeti alıp Anadolu'ya çekilir,*

silah bırakışması ve barış görüşmelerini buradan idare ederdim.” der. (Bayur, *Atatürk*, s.166)

Enver Paşa’nın, kardeşi Kâmil’e yazdığı mektuplardan biri.

22 Temmuz 1921 tarihli. Merkez-i umumi kasasına bazı eşya gönderdim.

Bunları, Sultanınmış gibi satın, demektedir. (T.T.K. Enver Paşa Arşivi, B. 1130)

İstanbul’u terketmenin ne derece doğru olacağı tartışılabilse de, görülüyor ki, Mustafa Kemal Paşa da, ancak Doğudaki bu kuvvetlere dayanarak bir şeyler yapılabileceğini düşünmektedir.

* * *

Kırım henüz Almanların elindedir. Gözleve’de bir gece kalındıktan sonra ertesi gün Akmescit’e gidilecek ve oradan da Berlin’e yola çıkılacaktır. Gözleve’den hareket edecek olan tren, ilk istasyonda geceyi geçirecek ve sabahleyin Akmescit’e hareket edecektir.

O gece Dilber Oteli’nda kalırlar. Sabahleyin tren hareket ederken, bakarlar ki Enver Paşa yok. Ara tara, yok. Treni bir süre beklettikten sonra, çaresiz yola devam ederler. Anlarlar ki, Enver, kendisine engel olmamaları için gece gizlice treni terk etmiştir. O bir kere karar vermiştir ve şimdi kim bilir nerelerde, Kafkasya’ya yol aramaktadır... Azmi Bey, daha sonra Şekip

Aslan’a, bana haber verseydi O’nu yalnız bırakmaz, yanında giderdim, demiş.

Enver Paşa sabaha doğru çantasını ve bavulunu alarak treni terk eder; istasyondaki kalabalığa karışır. Şimdi, adını bilmediği bu istasyonda, bavulu elinde, bir başına yürüyen, otuz sekiz yaşındaki bu adam adsız ve yalnızdır... Tanımadığı bir ülkede ve yıllardır savaştığı insanlar arasında kendine yol aramaktadır. 1908’de Selanik Vardar kapısından da böyle çıkmıştı; ama, orası kendi ülkesiydi ve çevresi kendi insanlarıyla doluydu...

Kırım’dan, Berlin’deki kardeşi Kâmil’e, o günlerde yazdığı 12 Kasım 1918 tarihli mektupta şöyle demektedir:

> “Harbi kaybettik. İngilizler, yaptığımız ayrı mütareke mucibince İstanbul’a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizleri görmektense, İslama hizmet için Kafkasya’ya gitmeye azmettim.” (A. İnan, *a.g.e*, m.1)

Şevket Süreyya Bey de, Kırım’da, tek başına Kafkaslara geçmeye çalışan yalnız adam Enver Paşa’yı şöyle değerlendirir:

> “Osmanlı İmparatorluğunun 1897-1908 arasındaki askerler, kurmaylar neslinden biri, yani hayatlarında yenilgi kabul etmeyenlerden bir Yıldız Adam... Enver Paşa romantik miydi? Hayır! Bir hayalperest miydi? Belki... Fakat, şüphe yok ki, kararlarında sınırsız bir ihtiras adamıydı. Eğer, çağ başka bir çağ olsaydı, eğer çağın akımları değil de, dünya, Orta Çağ şartları içinde bulunsaydı, belki Enver Paşa da, o gün orada ve bir Adsız olarak çıktığı yolda, bir gün, belki bir Sevüktekin, bir Gazneli Mahmut, ya da bir Selçuk veya Timur olur, çıkabilirdi. Hem de henüz otuz sekiz yaşındaydı.” (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.499-500)

Enver Paşa bir hafta kadar, kendisini Kafkasya’ya ulaştıracak bir vasıta arar. Sonunda bir kıyı kasabasına ulaşır; tanıdık aramaz, kimseden yardım istemez. Burada eski bir yelkenli kiralar; zayıf bir motoru da vardır. Kaptana, kendisini Kafkasya sahillerine atmasını söyler. Açılırlar. Ama, Karadeniz dalgalı, hava fırtınalıdır. Teknenin yelkenleri yırtılır, direkleri devrilir; bütün ağırlıkları suya atarlar. Bu hengâme üç gün, üç gece devam eder; perişan haldedirler. Üç günün sonunda rüzgârın yön değiştirmesiyle Kırım sahillerine doğru sürüklenmeye başlarlar.

Tekne karaya vurur. Aç ve bitkin bir halde onları bulanlar, bir köye götürürler. Enver Paşa, açlığın, yorgunluğun üstüne bir de zatürreye yakalanmıştır. Doktor ve ilaç yoktur. Tatar kadınları bildikleri kocakarı ilaçlarıyla, ellerinden geleni yapmaya çalışırlar. Enver Paşa’nın da

yıpranmamış olan bünyesi sağlamdır ve hastalığı atlatır. Ve yine uzun, meşakkatli yolculukları başlar...

* * *

Kırım'da Enver'den ayrıldıklarının onuncu günü, Talat Paşa ve arkadaşları Berlin'e gelmişlerdir. Almanya'da da komünistler ayaklanma halindedir ve siyasi ortam pek karışıktır. Ancak Alman askerî yöneticileri, Osmanlı dostlarını İngilizlere teslim etmeye hiç de niyetli değillerdir. Bu bakımdan Berlin onlar için güvenlidir. Talat, Enver'e, buraya gel; buradan kara yoluyla Kafkasya'ya geçersin diye yazar. (Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa; Türkiye'den Türkistan'a,* İstanbul 1995, l. Mektup.)

Bolşevik ihtilali Kafkaslara inmiştir ve Kafkasya'ya girme ümidi de kalmamıştır. Bir tarım uzmanı kimliğindeki Enver Paşa Berlin'e gitmeye karar verir; ondan sonrasını oradan başlatacaktır. Talat Paşa'ya durumunu bildirir. İngilizler de, İttihat Terakki ileri gelenlerini yargılayıp cezalandırmak üzere her yanda aramaktadır. Dünya istihbaratçılarından kimi Enver'i Kandehar' da, kimi Berlin'de yahut Türkistan'da diye duyumlar verirler.

O günlerde bir fatih edasıyla İstanbul'a giren Fransız komutanı, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısına el koyar ve hemen boşaltılmasını ister. *"Fransızlar yalıyı işgal ettiler; yirmi dört saat içinde evi terkedip gitmemizi istediler. Hasta idim. Kızım Mahpeyker de zatürreden yatıyordu. İşgal kuvvetleri yalıya doktor girmesine bile engel oluyorlardı. Eve her türlü ulaşım aracının gelmesi ve evin kapısı önünde durması yasaklanmıştı. Bu yasağa rağmen Doktor Süleyman Nuri Paşa, bana ve çocuğuma bakmak için her gün yaya olarak bize geliyordu. Evi tahliye etmemizi söylediklerinden yirmi dört saat sonra, çocuğum da, ben de hasta olduğumuz halde çıkmaya ve Sultanahmet'teki sadaret konağına, Talat Paşa'nın ailesinin oturduğu konağa gitmeye mecbur kaldık. Yanımızda erkek olarak kimse yoktu. Evdeki daire müdürünü de hapsetmişlerdi."* (*Naciye Sultan,* a.g.e, s.50)

Paşa bu haberleri Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanımdan alır, *"Bu kadar alçak hisli insanlar olduğuna şaşıyorum."* der (A. İnan, *a.g.e,* s.149) ve Almanya'da eğitimde olan kardeşi Kâmil Beyi gönderir. Kâmil Bey ancak elli iki günde İstanbul'a gelebilir

Enver Paşa ise, Kâmil'e yazdığı mektupta, *"Fransızlar saraydan sadef takımı çalmışlar"*, mecburen teslim ettiğiniz eşyayı bir tutanakla tespit edin ki, ileride tazminat istemek mümkün olsun demektedir. (İnan, *a.g.e.*, s.73)

İşgal kuvvetleri Naciye Sultan'ı Sultanahmet'te de rahat bırakmaz, çeşitli biçimlerde sıkıntı yaratırlar; maksatları Enver Paşa'nın nerede olduğunu öğrenmektir. Bunun için oyunlar düzenlerler ama, Naciye Sultan bu tuzaklara düşmez. Bir keresinde, Enver Paşa'dan haber getirdiğini söyleyen adama, *"Kocam bana haber getirecek olan kimseye bir bez parçası, tanıtıcı bir alamet vereceğini söylemişti. Onu göstermezseniz sizinle konuşmam. Söylediklerinizin doğru olduğuna da inanmam."* deyince, adam alameti getirmek üzere gider ve bir daha da görünmez.

Naciye Sultan sıkıntılı Mütareke günlerinden acıyla söz eder: *"Bana gel diyorsun; fakat düşünmüyorsun ki yaşadığım bu muhit eski İstanbul değil, bir cehennemdir. Hor görülmüş, terk edilmiş bir kadının yardımcısı Allah'tan başka kimse olmaz. Zamanında bana tapan insanlar, şimdi beni gözetleyerek zehirlemekten başka işe yaramıyor.... Hepsi peygamber olsalar şefaatlerini istemek zilletine düşmeyeceğim."* (A. İnan, *a.g.e.*, s. 139)

"Oh! Beni bu uğursuz insanların aşağılamalarından kurtar. Bana etmiş olduğun yeminleri hatırla. Beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir yol bul. Dünyada bana yardım edecek senden başka kimsem yok. Allah aşkına, beni daha fazla bekletme." (A. İnan, *a.g.e.*, s.142)

14 Ağustos 1920 tarihli mektubunda kızı Mahpeyker'den haberler verir; acı acı yalvarır: *"Enver, Allah aşkına, beni uzun zaman yalnız bırakma. Artık sensiz yaşayamam, ölürüm. İnsanlardan nefret ediyorum; saadetlerini göstermek için gözyaşlarıma gülüyorlar..."* Sonra kendini toplar, hastayım, ama beni düşünme, der, *"Allah'a hemen her an senin için yalvarıyorum. Var ol, Enverciğim."* (A. İnan, *a.g.e.*, s. 143)

Daha sonraları, Osmanlı hanedan üyeleri yurt dışına çıkartıldıklarında, Enver Paşa'nın, bir benzin borcu olduğu iddiasıyla Kuruçeşme'deki bu yalısına el konulacak ve tütün deposu olarak kullanılacaktır. Sonunda da yıkılacaktır.

* * *

Berlin’de Enver Paşa, Talat Paşa, Bahattin Şakir ve Dr. Nazım toplanır, bir çok konuşmalar yapar, bu arada yabancılarla irtibatlar kurarlar. Sonunda yeni Rus liderleriyle görüşmeye karar verirler. Savaş yenilgisi sonrasında İslam dünyasında başlayan huzursuzluklar ve kaynamalar, özellikle Mısır ve Hindistan’daki hareketlerin yayılma ihtimali, yenilmiş Osmanlı aydınlarına, devletin kurtuluşu için bir ümit kaynağı olarak görünmektedir. İngilizlerin de savaş sonrasında çıkan bu tür sıkıntılardan ve özellikle İslam dünyasında itibarı büyük olan Enver Paşa’nın bu yola girmesinden endişeli olduğu kesindir. Enver Paşa ile çeşitli yollardan temas kurmaya çalışan İngilizlere, Paşa’nın ileri sürdüğü anlaşma teklifi, İngilizlerin bu endişelerine dayanmaktadır: *“Türkler Avrupa’da kalacaklardır ve Asya’daki varlığının hatırı sayılır kısmını koruyacaktır. Kafkasya, Türkistan ve Afganistan’ın bağımsızlığının tanınması, Mısır’a verilen bağımsızlığın Sudan’a da verilmesi ve Anglo-Mısır Anlaşması’nın sonuçlandırılması, Arabistan’a self determinasyon hakkının tanınması ve İzmir ve Trakya’nın kaderinin Türkiye yararına sonuçlandırılması.”* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.22)

Ezelî düşman Rusya’da Bolşevik ihtilalinin olması ve Çarlığın devrilmesi ilişkilerde yeni ufuklar açmış, bütün Türk dünyası için yeni ümitler aşılamıştır. Osmanlı ve İslam dünyasının karşısında Batı emperyalizmini temsil eden İngiltere vardı. Moskova’daki yeni rejim ise Batılı kapitalistlerin amansız düşmanı idi. Talat Paşa o günlerde Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta, *“Ben âtîyi güneşin doğduğu tarafta görüyorum. Bütün varlığımızla oralarda çalışmak ve kuvvetlendirmek lazımdır.”* diyordu. (13 Aralık 1919)

Enver Paşa, o günlerde Berlin’de bir hapishanede tutuklu bulunan Komünist Enternasyonal’in sekreteri K. Radek ile görüşür. Türkistan ve İslam dünyasında anti-emperyalist, İngiliz karşıtı tutum ve propagandada anlaşırlar. Enver Paşa bu görüşmedeki mutabakatı şöyle bildirir:

> “l. İslam milletlerinin kurtarılması. 2. Hedefimiz müştereken, Avrupa emperyalist kapitalizmi olduğuna göre, Sosyalistlerle işbirliği. 3. Kurtarılan memleketlerin iç işlerinde dinî esaslara dokunmamak şartiyle Sosyalizm ilkelerini kabul. 4. İslamın kurtuluşu için, ihtilal de dahil olmak üzere, bütün baskı araçlarının kullanılması. 5. Bu hususta İslamdan başka mahkûm milletlerle de işbirliği yapılması. 6. İslam camiası içinde her unsurun gelişmesine izin verilmesi.” (Aydemir, *a.g.e.,* c.3, s.520)

İngiliz emperyalizmine karşı bir Sovyet-Müslüman ittifakı kurmak için Enver Paşa'nın Moskova'ya gitme fikrini Radek destekler. Enver ve Talat Moskova'ya davet edilirler.

Enver Paşa Moskova'ya gidecek, Talat Paşa Berlin'de kalacaktır.

Enver Paşa ayrıca, Sovyetlerin bir dünya gücü haline geleceklerine Alman dostlarının dikkatlerini çeker. Alman ordusunun ileri gelenlerinden general Hans von Seeckt de -ki Osmanlı başkomutanlık karargâhında Enver Paşa' nın kurmay başkanlığını yapmıştı- Paşa'nın kanaatini paylaşıyordu: Almanya'nın da, Osmanlı'nın da geleceği, Sovyetlerle işbirliğinde idi. General Seeckt, *"Rusya ile yapılacak siyasi ve ekonomik iş birliği, gelecekteki Almanya siyasetinin amacı olmalıydı..."* der.

Enver Paşa İngilizlerle de görüşmeler yapmaktadır. Bu görüşmeler hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir:

> "İşte İstanbul'u size bırakıyoruz. Türklerin ekseriyette bulunduğu bölgeler bağımsız olacak ve Türk kalacak. Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıyoruz. Onlara her lazım gelenle yardım edeceğiz. Türkistan bağımsızlığı hakkında ne evet, ne hayır; bir şey demeyeceğiz. Bununla beraber gizli hiçbir angajmana girmeyeceğiz. İşte bütün bunlara karşı Hükûmetim, sizinle çalışmaktan vaz geçiyor ve herkes hareketinde serbesttir." Paşa'nın mektubu şöyle bitiyor: "Eski fikrimde çalışmak üzere şark dostlarımın yanına hareket edeceğim." (Yamauchi, *a.g.e.*, 4.A Mektup)

8 Kasım'da Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, "*Ne ise, adı geçenlerin bizi serbest bırakmaları fena değil.*" der. (H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 36)

26 Şubat 1920 tarihli mektubunda ise, İngilizlerin yeniden kendisiyle temas aradıklarını söyler; muhtemelen İngilizler de Ruslar gibi, Enver Paşa ile ilişkiyi kesmek istememektedir: *"İngilizlerle müzakereye vasıta olan zat, bu sabah, mahut İngilizin telefonla, benimle veya vekilimle behemahal görüşmek istediğini bildirdi. Nihayet akşam görüştüm. Adı geçen, ilk görüşmelerin kesilmesine İngiliz bakanlarının pek üzgün olduğunu, mamafih şimdi, gerek bakanların fikri, gerekse İngiltere'nin artık Fransa'dan ayrı politika izlemekte serbest olduklarını, ikinci olarak İngilizler eski fikirlerini terkederek, Türk milletinin ekseriyetini teşkil eden milliyetçilerle beraber çalışmak istediklerini ve bu münasebetle İstanbul'u bize bıraktıkları gibi Boğazlarda bıraktıkları askerlerini de iki sene sonra çekeceklerini ve Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanıdıklarını ve İzmir dahil olduğu halde, bütün Suriye ve Irak'tan gayrisinin bizde kalacağını, Irak hakkındaki kararın da kesin olmadığını..."* (Aydemir, *a.g.e.*,

s.531, H. Cahit, *Mektuplar,* s. 37.) Eğer İngilizler samimi bir işbirliğine kendisini ikna ederlerse, Paşa, Kafkasya ve Türkistan'a geçerek buraların bağımsızlığı için çalışacağını söyler. Bir yanda da, San Remo'da toplanan galipler, Sevr Anlaşmasının metnini kabul ederek Türkiye'ye bildirirler.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Millet Meclisi açılır.

Enver Paşa, İngilizlerle olan ilişkilerin aldatıcılığını anlamış olmalı ki, Sovyetlerle kurmak istediği ilişkilerinde bir kesiklik olmaz.

Almanya-Rusya arası demiryolu kapalı olduğundan, Enver Paşa, Alman asker dostlarının yardımıyla ve uçakla Moskova'ya gitmeye karar verir. Bindirildiği junkers uçağı Almanya topraklarında işgal kuvvetleri tarafından inişe zorlanır. Masayuki, Enver Paşa'nın *"mucizevi bir şekilde"* kaçtığını söyler ama başka bilgi vermez.

Paşa Cavit Beye yazdığı mektupta, hapisten kurtardıkları Radek'le birlikte gitmeye karar verdiklerini, ancak bu zata Polonya üzerinden geçiş izni verildiği için orayı seçtiğini söyler. "Ben doktorla uçacağım." (Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Haz., Osman S. Kocahanoğlu, İstanbul-2002, s.34)

İkinci deneme yine, Alman Gizli Askerî Teşkilatının başında olan, Enver Paşa'nın kurmay başkanı general Seeckt'in hazırlattığı bir Junkers uçağı ile 10 Ekim 1919'da olur. Enver Paşa'nın yanında Dr. Bahattin Şakir de vardır. Bahattin Şakir, Rusya'daki Türk esirlerini memleketlerine götürmeye memur bir Türk doktoru, Enver Paşa da yanındaki sıhhiye neferidir ve uçak da, İstanbul'lu bir doktorundur. Enver Paşa'nın yurt dışındaki adı Ali Bey'dir. Uçak, kötü hava şartları sebebiyle Letonya topraklarında Kovno'ya zorunlu iniş yapar. Eşi Naciye Sultan'ın anlattığına göre, buradaki müttefik kontrol kuvvetleri, durumlarından şüphelenerek araştırmaya girişirler. Enver Paşa Bulgar olduğunu söylerse de İngilizleri inandıramaz. *"Enver Paşa çok iyi Bulgarca bilirdi."* O sırada bir Alman subayı olan Fisher, Paşa'yı görünce tanımış ve durumu kavramıştır; ama, sesini çıkarmaz. Emir Şekip Aslan, Paşa'nın Berlin'de kimliğini çok iyi gizlediğini, ancak, bir sıhhiye neferi olduğuna Letonyalıları inandırmasının çok zor olduğunu yazar: *"Enver Paşa'nın şahsiyetindeki asil nezaket, güzel görünüş ve onun dikkati çeken siması, sıradan bir memur olmadığını"* ortaya koyar. (Cihangir, *a.g.e.*, s.80)

Dr. Bahattin Şakir'le Paşa hapishaneye atılır; İngilizler resimlerini kimlik tespiti yapılmak üzere İngiltere'ye gönderirler. "Ali Bey", Kovno hapishanesinde resim yaparak geçimlerini sağlar. Fisher, durumdan Alman istihbaratını haberdar eder ve Paşa'yı hapishaneden kaçırmaya karar verirler. Bunu kendisine duyurmak için de, *"Mahpus bulunduğu hücrenin önünde sarhoş taklidi yaparak ve Almanca şarkılar söyleyerek dolaşmaya başlamışlar. Kendisini kaçırmak istediklerini, bir uçak hazırladıklarını, hapisten çıkabilmenin çarelerini, velhasıl bütün planlarını şarkı halinde söylemişler."* (*Naciye Sultan, a.g.e*, s.59)

Kararlaştırılan gün ve saatte hapishanenin bahçesine bir Alman uçağı güya zorunlu iniş yapar. Enver Paşa, amcası Halil Paşa'ya şöyle anlatır: *"O gün yanımda silahlı bir nöbetçi bulunduğu halde meydan civarında dolaşıyordum. Tam bildirildiği vakitte bir Alman tayyaresi meydana indi. Nöbetçi telaşlanmıştı. Elinden silahını aldım, kendisine doğrulttum ve kendimi uçağa attım."* (Halil [Kut], *a.g.e.*, s. 264) Olay gazetelere yansır.

Yeniden Berlin'e dönmüştür; ama, "Ali Bey" durucu değildir; üçüncü denemeyi, Alman hapishanesinden kurtardıkları K. Radek'le birlikte yapmaya karar verir. Hareketi yine General Seeckt düzenleyecektir. Ne var ki, Radek, bir izin meselesi yüzünden vaktinde gelemez ve Enver Paşa tek başına hareket eder. 31 Aralık 1919'da, hareketinden on dakika sonra uçak bir evin üstüne düşer. Enver Paşa yine mucize kabilinden kurtulur.

Enver Paşa dördüncü uçuşunu bir başına yapar ve 23 Şubat 1920'de yine uçak düşer ve yine kurtulur... 26 Şubat 1920'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, *"Bilmem Pazartesi günü tayyaremizin parçalanarak, kimseye bir zararı olmaksızın, yine eve döndüğümüzü yazmış mıydım..."* der. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.87)

10 Mart 1920 tarihli, kardeşi Kâmil'e mektubunda, *"Salı günü Rusya'ya müteveccihen hareket ediyorum. İnşallah bu defa âfiyetle varırım."* diyor ve devamında niyetlerinden söz ediyor: *"Ben Moskova'ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükûmeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalarına çalışacağım. Mamafih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova'da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.73)

Paşa, mektupta sözünü ettiği bu beşinci uçuşunu ancak 22 Mart 1920'de gerçekleştirir. Sıradan bir Alman –Musevi komünisti Atman-kimliği ile ve bir pilotla anlaşarak gizlice uçağa atlar; Rusya'ya uçmaya başlarlar.

Uçak bu sefer de Estonya üzerinde düşer ve Enver Paşa yine kurtulur... Fakat, Estonyalılar yakalar ve Riga hapishanesine atarlar. Yine Şekip Aslan'ın yazdığına göre, burada Rus pilotu konuşturmak için çok döverler, ama bir şey öğrenemezler. Sonunda Enver Paşa'yı da dövmeye karar verirler. Fakat, Paşa'nın öyle asil bir hali varmış ki, ne olur ne olmaz diye, kararlarını uygulayamamışlar.

"Ali Bey" yine resim yapıp satarak geçinir; hatta burada biriktirdiği paralardan bir miktar da eşine ve çocuklarına gönderir... Bir gün hapishane müdürü, mahpuslar arasında bir de ressam olduğunu duyunca, onu evine resmini yapmaya çağırmış. "Ali Bey" gitmiş. Müdürün aşçısı Alman bir kadınmış. Eşi Naciye Sultan şöyle anlatıyor:

> "Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga'da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu bilgileri Wangenheim'e yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa'nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış; çünkü, Enver Paşa mükemmel Almanca konuşurdu. Mektubu yazmış ve Almanya'ya göndermiş. Almanlar, Malessa'nın gerçek kimliğini biliyorlarmış. Litvanya'dan derhal iadesini istemişler, onu geri almak için pek çok gayret harcamışlar. O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş. Alman vatandaşı sanılan Malessa da böylelikle serbest bırakılmış." (*Naciye Sultan, a.g.e,* s.57)

Ali Bey 11 Temmuz 1920'de tekrar Berlin'e ulaşır. Naciye Sultan diyor ki, "*Geldiği zaman sırtında hapishane elbiseleri vardı. Durumu perişandı.*" Daha sonra Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektupta "*Bir sene zarfında iki defa tutularak, beş ay hapis olmak ve altı defa tayyareden düşmek suretiyle nihayet Moskova'ya geldim.*" diyecektir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.206) 25 Ocak 1921 tarihli, İttihad-ı İslam Cemiyetleri Birliği İstanbul bürosuna yazdığı mektupta ise, "*Üç defa teşebbüs ettiğim halde mateessüf başarılı olamadım. Bir çok defalar düşerek, iki defa da düşmanların esaretine maruz kaldım. Müthiş müşkilatla bu esaretlerden bi'avnillah-i taala kurtularak, nihayet karadan hududu geçtim.*" diye yazacaktır. (Yamauchi, *a.g.e.* s.135)[49]

* * *

Berlin'deki İttihatçılar 22 Temmuz 1920'de uzun bir toplantı yaparak, Moskova'ya gidecek olan Enver Paşa'dan ve Cemal Paşa'dan gelecek haberlere göre Talat Paşa'nın da gitmesini kararlaştırırlar. Paşa bu sefer kara yoluyla Moskova'ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920'de hareket eder. Yolculuğu düzenleyen Alman yüksek komutasının başındaki General Seeckt, Rus sınırına kadar Enver Paşa'ya refakat eder. Enver Paşa, yanında Hayretî, Ziya ve Mısırlı Fuat Beyler olduğu halde kara yolundan, sonra denizden Königsberg'e ve buradan da trenle Rus sınırına gelir. Rus sınırında Kızılordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille, Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya varır.

Bu sırada T.B.M.M. Hükûmeti'nin temsilcileri, askerî ve malî yardım almak için Moskova'dadır. Ancak Dışişleri Bakanı Çiçerin, Van ve Muş bölgelerinin Ermenilere verilmesini şart koştuğu için, görüşmeler tıkanmıştır. Enver Paşa bu tıkanıklığı önlemek için devreye girer. General Seeckt ve Türkiye'ye yazdığı mektuplardan, önemli ölçüde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sonunda anlaşma sağlanır.

Enver Paşa buradan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplarda, başarılarının devam etmesi için dua ettiğini, kendisinin de İslâm milletleri arasında teşkilat kurup, onların bağımsızlıkları için çalışacağını söyler.

Enver Paşa' nın Moskova'ya varışından hemen sonra, 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı, siyasi durumları tahlil eden mektubu ilgi çekicidir.

> "Ben İslâm muhitinde teşkilat kurarak memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim." Sovyetler, İngilizler aleyhinde olacak her türlü teşebbüse yardıma yatkın görünüyorlar. Avrupa'nın durumu çok karışık. Almanya'da sosyalistler güç kaybetti; hükûmet nasyonalistlerle demokratların elinde. Barış şartlarının uygulanması mümkün olmadığı halde, müttefikler her gün baskı yapıyorlar. Almanlar vakit kazanmak için her şeyi kabul ediyor; ama beş altı ay sonra Fransızlarla savaşa girmeleri muhtemel. İtalyanlar savaştan pek çok zararla çıktılar; ama her gün İngilizlerin baskısı altındalar. Ekonomik sıkıntıları iç işlerini karıştırmıştır. Antant aleyhtarı Civiliti'yi iktidara getirmek zorunda kalmışlardır. İtalyanlar dayanacakları bir kuvvet arıyorlar "ve İngiltere aleyhine çalışan sizleri tabii bir yardımcı addediyorlar." Bu durumdan yararlanarak İtalya'ya bir adam gönderirseniz, silah vs. almak kolay olur.
>
> Bütün Avrupa'da İngiliz aleyhtarlığı var. Fransa da memnun değil; ama Almanya'dan çekindiği için sesini çıkartamıyor. İngiltere beş sene sonra denizlerdeki üstünlüğünü Amerika'ya kaptıracaktır. Şu anda ciddi bir İrlanda meselesi vardır. İngiliz işçi hareketi de hükûmeti düşündürmektedir. Mısır, Hindistan ve Irak'taki hareketleri de katınca, İngiltere'nin iç durumunun pek parlak olduğu söylenemez. Bu

bakımdan dış politikasında şiddet kullanamaz. Rusya da iç ve dış zorluklar içinde. Almanlardan silah almak istiyorlar.

Avrupa'nın bu durumu bizim için pek müsait. Ancak, Avrupa tam karışana kadar direnmek lazım. İslam ülkelerinde Antant aleyhinde başlayan cereyan ve hareketlerin tek merkezden yönetimi lüzumunu düşündük. Hintli Ahmet Ali ile de ilişki kuruldu. Enver Paşa ayrıca, Azerbaycan ordusunun yeniden kurulması ve buradan Anadolu'ya yardım edilmesine de Rus hükûmetinin sıcak baktığını yazar. (H. Cahit Yalçın, *Gizli Mektuplar*, s. 43–46)

Mustafa Kemal Paşa da cevaplarında, Türkistan, Afganistan ve Acemistan gibi Müslüman ülkelerde teşkilatlanırken Rusları şüphelendirmemesini, Pan-İslâmist bir hava yaratmamasını söyler.

Enver Paşa Moskova'da, başta Çiçerin ve Dışişleri müsteşarı Karahan olmak üzere bir çok temaslar yapar. Lenin'le görüştüğü de söylenirse de, 15 Nisan 1920 tarihli Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda , "Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa'da Bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan, Lenin'le yüz yüze bile gelmedik." der. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s. 72) Sovyet ileri gelenlerini, İslam dünyasını harekete geçirerek İngiliz egemenliğini kırabileceklerine inandırmaya çalışır. Sovyet liderleri de, özellikle Enver Paşa'nın İslam dünyasındaki prestijinden yararlanabileceklerini düşünmektedirler. Bir çok meselede anlaşır ve destek sözü verirler.

Yenilmiş bir devletin başkomutan vekili olarak Paşa'nın güvenilirliğini hemen bütün dış çevrelerde de koruyabilmesi ilgi çekicidir. Masayuki Yamauchi'nin yazdığına göre, İngiliz istihbarat örgütü, Müslümanların her yerde Enver'i İslamiyetin lideri olarak kabul ettiklerini ve bağımsızlıklarını tamamiyle ona bağlı gördüklerini tespit etmiştir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.42. d.n.39)

Kırım'dan yazan, Kırım Millî Hareketinin öncülerinden Cafer Seydahmet Bey de, 21 Ağustos 1920 tarihli mektubunda bu noktayı vurgular. Gerçekçi değerlendirmeler yapan Seydahmet Bey, ne Denikin, ne de Bolşevik güçlere güvenilemeyeceğini, hepsinin zaman kazanmak için çalıştıklarını, Türk topluluklarını parça parça muhatap aldıklarını, aralarındaki anlaşmazlıkları kullanarak bölünmeleri çoğalttıklarını vurgulayarak, "*Bizi zayıflatan Bolşeviklere karşı, bütünümüzü savunabilecek yegâne kuvvet sizsiniz.*" der.

"Bolşevikler Osmanlı Türklerinin İslâm âlemindeki siyasi kudretlerinden her şeye

rağmen faydalanmak istiyorlar. Batı ile anlaşması ihtimalinin geçici de olsa sonuçlarını anlayan Bolşevik politikası, bütün kuvveti ile bir kat daha Doğuya sarılacak, kuvveti ihtilalde olduğundan büyük sarsıntılar çıkararak, Batı'ya tesirine devam edecektir. Onun bu emelinin dayanağı şüphesiz Türklerdir. Bilhassa sizsiniz. İslam dünyasından yükselecek alevler, ancak Türklerin kara gününü aydınlatmak maksadıyla yükseltilebilinir. İslâm dünyasının, Hilafetini ve bütün mukaddesatını ancak Türk'ün bekasında, büyüklüğünde aradığı ve bununla titrediği artık, olanlarla sabittir. Binaenaleyh, Türk'ün kurtuluşu gayesi ileri sürülerek İslam dünyasının ayaklandırılacağı gerçeğini şüphesiz kavramış olan Bolşevikler, sizinle her şartta anlaşmaktan ayrılmayacaktır. Bence Bolşevikler de, dünkü Almanlar kadar, bizim için ancak siyasi kudretlerine dayanarak kendimizi kuvvetlendirmemize yarayacak bir vasıtadan ibarettir." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.96)

Cafer Seydahmet Bey, bundan sonra, Paşa'nın yapacağı görüşmelerde Türk Dünyası ve Kırım için nelere dikkat etmesi gerektiği üzerinde durur.

Enver Paşa bir yandan da Alman-Sovyet dostluğunu geliştirmek için, bu iki devletin etkili kimseleri arasında ilişkiler kurmaya çalışır.

O yılın bayram namazını Moskova'daki iki camiden eve yakın olanında kılarlar.

"Halkın gösterdiği muhabbet cidden fevkalade idi. Pek duygulandım... Bura usulüne göre camide toplanıldıktan sonra dışarı çıkıldı. Sonra, beş yüz metre mesafeden Tekbir getirerek içeri girildi. Namazdan sonra, artık evine çay içmeyi rice eden edene. Nihayet eve geldik. Ziyarete Afganlılardan, Acemlerden tutun da, bir çok halk gelmişti. Görüşüldü. Fakat, aklım fikrim hep sende olduğu için doğrusu pek dalgın ve durgun idim. Öğleden sonra büyük bir ziyafet verildi. Bunda bütün Afganistan, Buhara, Hive, İran, hülasa hemen bütün Şark-İslam milletleri vekilleri vardı. Bir çok sözler söylendi. Hep ümit ettiğim şekilde, İslamın iyiliğe doğru gitmeyi düşündüğünü görüp sevindim." (A. İnan, *a.g.e.*, s.151)

İstanbul'dan ayrılmanın ve işin sonuna gelmenin, bütün hayatları hareket ve çetin mücadeleler içinde geçmiş olan İttihatçıları nasıl bir boşluğa atacağını kestirmek zor değildir. Bu yüzden, *"Bizim siyasi hayatımız bitmiştir."* diyen Talat Paşa bile, İttihatçıların fiilî liderliğini sürdürmüş ve Almanya'da bir çok siyasi temaslarda bulunarak Millî Mücadele'yi desteklemeye çalışmıştır.

Enver Paşa ise, zaten kararlıdır. Paşa'nın liderliğinde bütün İslam dünyasında yeni bir dalgalanmanın olacağı fikri, Avrupa'dan Japonya'ya kadar hemen bütün politik çevrelerde konuşulmaktadır. Hatta, Fransız diplomatik çevreleri onun Hazar'ın doğusunda, iki yüz bin kişilik bir ordunun başında bulunduğunu, Japon sefareti ise Bakü'de, beş yüz bin kişilik bir orduya komuta ettiğini tahmin etmektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.36)

Sonuçta, batı emperyalizmine karşı İslam milletlerinin uyandırılarak harekete geçirilmesi fikri, Müslüman aydınlar için büyük ümit ve heyecanların kaynağı, İngilizler için korku ve endişelerin sebebi olarak, gerçek ve hayalin karıştığı bir ülkü, politika ve mücadele stratejisi olarak her yanda konuşulmaktadır. Sovyetlerin batılılara karşı devam eden sert mücadeleleri, hem bu tür projeleri beslemekte, hem de ihtiyaç duymaktadır. Bu düşünceler, Osmanlı aydınları için hiç de yeni bir şey değildir. Esasen Sultan Hamit zamanından beri, mevcut fiilî duruma ilaveten özel bir politika olarak İslamcılık şuuru geliştirilmeye ve yine, Hilafet kurumu ayrı bir politik güç haline getirilmeye çalışılmıştı.

Gayrimüslimlerin Meşrutiyet zamanlarındaki hızlı çözülüşü zaten Osmanlı'yı İslamlar olarak bırakmıştı ve bu şuur, hiçbir özel gayreti gerektirmeden siyasi ve toplumsal olayların doğal etkisinde gittikçe kuvvetlenmişti. Trablusgarp Savaşı, bütün İslam dünyasında heyecanlı akisler uyandırmış ve bu şuur, Enver'i simgeleştirerek beslemişti. Birinci Dünya Savaşı sonrasında batılı devletlerin Arap dünyasındaki tutumları ve paylaşma kavgaları, Arap milliyetçiliği yapan bir kısım aydınları da hızla uyandırmış ve yeniden Arap-Türk birliğini kurma fikrine getirmişti. Bu konuda, kavmi adına olmaktan çok kişisel çıkarları uğruna Osmanlı'ya ihanet eden Şerif Hüseyin'in oğulları bile Mustafa Kemal Paşa'ya birlik kurmak yolunda tekliflerini götürmekte gecikmemişlerdi. Şekip Aslan, Abdülaziz Çaviş gibi Arap aydınları ise hiç falso vermeden bu çizgiyi o günlere kadar sürdürmüşlerdi. Hindistan'da İslam Hilafet Komitesi başkanı Muhammed Ali, Osmanlı Hilafetinin hak ve istiklalinin korunması için cihat fetvası yayımlatmış ve Müslümanları bu uğurda, Müslüman ülkelere göç ederek mücadele etmeye çağırmıştı. Ve, yüz bin Hintli Müslüman İngilizlere karşı mücadele etmek üzere İslam ülkesi olan Afganistan'a geçmişti.

Sonuç olarak, Panislamizm olarak isimlendirilen Müslüman milletlerin emperyalistlere karşı birleşerek ayaklanması ve bağımsızlıklarını kazanması fikri, o nesil Osmanlı aydınları için çok doğal, hatta zorunlu bir heyecan ve ümit kaynağı idi. Sovyetlerin giriştiği mücadele onlar için hem örnek, hem de bir destek ümidi idi. Yurt dışına çıkan Osmanlı aydınları için Sovyetlerle işbirliği halinde yürütülecek böyle geniş çaplı bir hareket, İngilizleri sıkıntıya sokacak ve gönülden bağlı oldukları Anadolu millî

hareketinin de işini kolaylaştıracaktı. İngilizlere karşı duyulan öfkenin çok yaygın olduğu kesindir.

Cemal Paşa'ya yazdığı 25 Ağustos 1920 tarihli mektupta şöyle der: *"Burada bütün İslam delegasyonlarıyla temasa geldim. Gerek komünist olsunlar, gerek olmasınlar, İslamlar hakkında yapılacak kurtuluş teşebbüslerine bütün kalpleriyle katılıyorlar. Kazan müftüsünden tutun da Sultan Galiyev'e kadar. Binaenaleyh, ahval-i ruhiyenin böyle olduğu bir zamanda İslam Dünyasına pek faydalı hizmetler görülebileceği fikrindeyim."* (H.Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.41)

Uğrunda mücadele edilecek bu ülkünün başarı şansına gelince, onlar için bu ikinci derecede idi. Bu yoldaki gayretlerle İngilizlere ne kadar zarar verilirse o kadarı kârdı. Bu bakımdan, girişilen teşebbüslerde askerî, iktisadî vesair yapılması gerekli hesapların çok fazla üzerinde durulduğu görülmez. Esasen, yeryüzüne dağılmış halleri de, bu tür hesaplar yapmalarına uygun değildi. Dayanakları ise, yenilgiye rağmen Osmanlı Saltanat ve Hilafeti ve buna ek olarak Enver Paşa'nın İslam dünyasındaki prestiji idi. İslam dünyası ve özellikle Türk âlemi ile ilgiler kurmaya ve sağlıklı bilgiler toplamaya çalışıyorlardı. Onların gayreti, karıncanın hacca gitmek üzere yola çıkmasına benzetilebilirdi... Enver Paşa'nınki ise daha da ileridir ve maksadına da ulaşacaktır.

* * *

Cumhuriyet dönemine, kendi derdine düşmüş ve çok büyük ölçüde hırpalanmış bir toplum olarak girmemiz, Avrupa'ya yaklaşmak için iç merkezli, ve yeni bir şuur uyanışını engellemek için dış merkezli yürütülen propagandalar ve politikalar, İslâm birliği fikrini çok soğutmuş, hatta karikatürize etmiştir. O yüzden, tarihî gelişmelerle yakın kitabî ilişkisi olmayan aydınlarımızın, Birinci Dünya Savaşı dönemindeki ateşli Osmanlı aydınlarını yeterince anlamaları zordur. Belki şu kadarını görebiliriz ki, bu insanlar, İslâm dünyasının her yanında, büyük kalabalıklar halinde olmasalar da vardı ve aynı iman ve heyecanla dövüşüyorlardı. Ortak heyecanları İslâm dünyasının birliği ve Batı sömürgeciliğinden kurtarılması idi. Bir takım insanlar, hayatlarını, en coşkun çağlarında pazara sürerek savaşabiliyorlarsa, inandıkları davanın gerçekliği yahut büyüklüğü artık tartışılamaz; çünkü bu tür ülkülerin gerçekliği ona olan inançla ölçülür. O

son büyük Osmanlı kuşağı, Mustafa Kemal'de millî gerçekçiliği, Enver'de millî ülkücülüğünü yaşıyordu.

Dayanakları ve bayrakları İstanbul'daki Türk Hilafeti idi. Hilafet kurumunun konumu ve ağırlığını, dinî olduğu kadar da millî kimliğini bugün anlamakta zorluk çekebiliriz. Ama, o günler için düşünülebilen tüm siyasi hamlelerin en güçlü dayanağı olduğu bilinmektedir. Türkistan'dan Hindistan'a ve Fas'a kadar bütün İslâm dünyasında Hilafet diye bir simge ve ağırlık vardır. Bu ağırlığı değerlendirebilirsiniz veya değerlendiremezsiniz; bu ayrı bir şeydir, farklı imkân ve şartları gerektirir. Biz şu kadarını biliyoruz ki, gerek İttifak ve gerekse İtilaf devletlerinin savaş önünde, içinde ve sonundaki temel argüman ve sorunlarından biri Hilafet konusu idi. İngilizlerin Ruslarla yaptığı bütün gizli-açık anlaşmalarda, İngiltere, Boğazlar sorununun Rusların isteğine uygun çözüleceğini söylerken, Rusya da, Hilafet'in Türklerden alınmasını anlayışla karşılayacağını bildirmektedir. Hatta, anlaşmaların birinde Rusya, kendi Müslümanlarını düşünerek, Hac işlerinin güvenliğinin sağlanmasını da anlaşmaya koydurmuştur.

Osmanlı Hakanı, Halife sıfatıyla cihat ilan ederken, Alman İmparatoru bunu heyecanla karşılamıştır. O kadar ki, Alman belgelerini inceleyen bazı yazarlarımız, Cihad-ı Mukaddes'in Almanların isteği üzerine ilan edildiğini düşünme şaşkınlığına düşmüşlerdir; çünkü, Alman müttefiklerimizin konuya ne derece önem verdiklerini bu belgelerde görmüşlerdir. Bizim serdengeçtilerimiz Cihat Fetvasını Müslüman dünyaya ulaştırmaya çalışırken, İngiliz ve Fransızlar da hâkim oldukları İslam topluluklarında ve Orta Doğu'da, İslam Halifesinin 'İttihatçı gâvurları'nın elinde esir olduğunu, onu kurtarmak için harekete geçtiklerini anlatan beyannameler dağıtıyorlardı. Şerif Hüseyin'in isyan beyannamesi de aynı sözleri tekrarlayarak, hıyanetine temel oluşturmaya çalışıyordu.

Niçin? Bütün bu gayretler, bu mücadeleler, gâvur-müslüman tüm dünya devletlerinin bir aldanışı mıydı? Hilafet bir seraptı da, bütün dünya onda bir kuvvet mi vehmediyordu? Şüphesiz ki hayır; Hilafet, ona bağlananlar için bir güven, düşmanları için bir korku kaynağı idi ve gerçekti.

Tekrar söyleyelim ki, Hilafet gibi bir gücü kullanmak da güç ister; çıkmaz burada idi. Hindistan Hilafet Komitesi, yabancılara karşı mücadele

etmek için Müslüman bir ülkeye göç etmek gerektiği yolunda fetva yayımladığında, Afganistan'a yüz binin üzerinde insan göç etti; bunları Hindistan durduramadı. Ama, gidenler, gerekenler yapılıp, arkası da devam edecek olan bir güç haline getirilemedi; bir ülkücülük ışığı olarak parlayıp söndüler. Türkistan ve Afrika'da Halife'nin saygınlığının destansı örnekleri yaşanmıştır; ama, bu destanları bir askerî güç haline getirebilmek ayrı bir şeydir.

Sonuç olarak, o günlerde Hilafet diye bir kurum ve onun İslam dünyasında sayılır bir gücü vardır; ama, çökmekte olan devletimiz bu gücü kullanamamıştır. Şunu da ifade edelim ki, Hilafet kurumu, çöktüğü için değil, Anadolu, artık bu tarihî büyüklük ve sorumluluğu taşıyamayacak ölçüde zayıf düştüğü için kaldırılmıştır. Hilafet, geniş bakış açıları, büyük iddialar ve büyük hamleler gerektirir. Dünyanın etlisine de sütlüsüne de karışmayacağız, deseniz de, olayların merkezinde olursunuz; bu da, güç ister. Anadolu ise, her anlamda tükeniştedir; henüz demokrasi ile diktatörlüğün ayırd edilemediği, siyasi mücadelelerin aşiret kavgaları düzeyinde seyrettiği, her tür çıkar ve düşmanlıkların siyasi bayraklar altında sergilendiği bir toplumsal ortamda, yoksulluk ve cehalet kol gezerken, Hilafet'in, kavgadan ve fitneden başka bir siyasi üstünlük getiremeyeceği rahatlıkla düşünülebilir. İngilizler belki de, Hilafetin o gününden çok, geleceğinden korkuyorlardı.

İngilizler ve onun ileri karakolu konumundaki Yunan ordularıyla fiilî savaş halinde olan Mustafa Kemal ise, bugünkü bakışımızla daha gerçekçi bir tutum izlemektedir. *"Türk-Arap Federasyonu kuralım"* teklifini getiren Faysal'a, *"Şimdi herkes kendi milletinin kurtuluşu için tek başına mücadelesini versin. Kurtuluştan sonra bir konfederasyon kurmayı düşünelim."* diye cevap verir. Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya yazdığı mektuplarda da, *"Aman Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm görüntüsü vermeden çalışmalarını yürüt."* diye ikazda bulunur.

Enver Paşa bir yandan da Sovyetlerin Anadolu'ya yardımları için görüşmelerini sürdürür. *"Karahan ve Çiçerin ile uzun uzadıya görüştüm. Yukarıda da yazdığım gibi bize silah ve para vermeyi esasen kabul etmişlerdir."* Ancak, Almanya'dan silah alabilmek için Enver Paşa'nın aracılığı ve yardımını istemektedirler. Sovyet liderleri, o zaman daha çok

yardım edebileceklerini söylerler. Paşa bir yandan da Mısır için para ve silah temin etmeye çalışmaktadır. (Yamauchi, *a.g.e.*,167-8)

Enver Paşa Omsk'taki Hacı Sami'ye yazdığı mektupta, Anadolu'daki beş uçağın uçurulabilmesi, Eskişehir'deki imalathaneden yararlanılabilmesi, top ve tüfek, fişek, kama imalatında gerekli malzeme ve usta temini için Almanya'da Fischer ve Kühlman'la görüşmesini ister. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 94-5) Daha sonraki mektuplardan anlaşıldığına göre, çeşitli teşebbüslerde bulunulduğu halde Almanya'dan Anadolu'ya beklenen malzeme ve usta yardımı yapılamamıştır. Resmî hükûmet bir şey yapmaya cesaret edememiş, Enver Paşa'nın özellikle asker dostları da bunu gerçekleştirememişlerdir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.102-3)

47 Mustafa Çalık'ın Türkiye Günlüğü'nün 94. sayısındaki "Meşrutiyet Mektubu" başlıklı değerlendirmesi okunmaya değer. Çalık ayrıca, Enver Paşa'nın Doğudaki birlikler nezdinde, İstanbul'da ve Eşref Kuşçubaşı'nın çiftliğinde silah depo ettirdiğini söyler ve kaynaklarını da belirterek şu rakamları verir: 1920 Nisanından sonra İstanbul'dan 56.000 süngü, 1.500 piyade tüfeği, 320 makineli tüfek, 1 batarya top, 3.000 sandık cephane, 10.000 üniforma, 100.000 nal, 15.000 matara, 1000 civarında çeşitli malzeme. Ayrıca Gelibolu'daki cephaneliği basan M.M. Grubu (Teşkilat-ı Mahsusa'nın devamı olan örgüt) Ankara'ya, 33 makineli tüfek, 8.500 piyade tüfeği ve 500.000 üzerinde mermi kaçırmıştır. Sadece bu rakamlar bile, Millî Mücadele için büyük değer ifade etmektedir.

48 Enver Paşa, çok konuşkan bir adam olmadığı ve askerî hesaplarında fevkalade ketum durduğu için, onun karar ve eylemlerini yorumlamak da kolay olmamaktadır. Kendisini gazeteci olarak izlemiş olan Ahmet Emin Yalman da, "Enver Paşa beyanatta bulunmaktan kaçınır bir adamdı." der (*Yalman*, s.220) A. Fuat Paşa'nın Moskova'daki bu görüşmesi olmasaydı, Savaşın sonuna doğru Kafkasya ve İran üzerine yapılan hareketleri, Afganistan, Turan yahut Hindistan hayallerine bağlayan yorumlar karşısında farklı şeyler söylemek zor olabilirdi. Nitekim Ahmet İzzet Paşa gibi vatanperver bir büyük komutan bile, Başbakanlığa geldiğinde, bir ateşkes arayışına girmenin zorunluluğunu açıklarken, buralara gönderilen birlikleri, Enver Paşa'nın "İslam Orduları kurup dünyayı istila etmek hülyaları"yla bağlı görmüştü. (*Selek*, s.33)

49 Paşa hiçbir mektubunda bu akıl almaz maceranın ayrıntılarından söz etmez. Masayuki Yamauchi ve Ş. S. Aydemir olayları farklı anlatırlar. Aydemir mektuplara dayanarak özetlediğini söyler ve üç kazayı anlatır; ancak, hangi mektupları kaynak aldığını belirtmez. Masayuki Yamauchi beş kazayı tarih vererek anlatır; ama, anlatımında bazı boşluklar vardır. Biz bu iki anlatımı ve Naciye Sultan'ın yazdıklarını bütünleştirmeye çalıştık.

Bakü Şark Milletleri Kurultayı

BU ARADA Bolşevikler Bakü'de "Şark Milletleri Kurultayı" toplama hazırlıklarına girerler. Enver Paşa bu toplantıya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablus temsilcisi olarak katılmaya karar verir. 1 Eylül 1920'de Kurultay açılır; dünyanın bir çok yerinden, bu arada Türkiye'den de delegeler gelmişlerdir. Kurultay'da Enver Paşa'nın nutkunu bir Türk delege okur. Türkiye'li komünistler bağırıp çağırarak nutku protesto ederler. Türkistan'dan gelenler ayakta alkışlarlar.

Sonraki gelişmeler de göstermiştir ki, bu Kurultay, Şark milletlerini özellikle Müslümanları oyalamak, işbirliğine yatkınlaştırmak için, onlara ümitler vermek üzere düzenlenmiş bir toplantı idi.

Bu kongrede, Turan hayalleri çökmüş, yeni bir fikir idealizmi içinde bulunan Şevket Süreyya Bey, bir efsane olan Enver Paşa'nın, kurultaya sıradan insanlar gibi girip oturmasından hüzünle bahseder:

> "Enver Paşa'nın bir gün, kurultay salonunun bir locasında görünüşü, Doğulu delegeler arasında bir kaynaşmaya sebep oldu. Paşa'nın şöhreti Müslüman Doğu'da bir masal, bir efsane halindeydi. Halkın muhayyilesinde onun 'insanüstü' bir hüviyeti vardı. Bu halkın inanışına göre o, yeryüzü insanlarından biri değildi. Onun göründüğü her yerde, göklerin açılması, yerlerin yarılması, hülasa büyük ve görkemli bir şeyler olması lazım gelirdi. O daima her şeyin üstünde ve herkesin üstünde olmalıydı." (Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Ankara 1959, s. 208)

Ş. S. Aydemir, Rusların, Enver Paşanın karizmasını yıkmak için onu Bakü kongresine davet etmiş olabileceklerini yazar. Türkiyeli komünistlerin patırtısını da, kurulan düzenin bir parçası olduğunu söyler. (Halil İbrahim Göktürk, *Bilinmeyen Yönleriyle Ş. Süreyya Aydemir,* İst-1977, shf. 76)

Paşa konuşma metninde kongreyi, dünya emperyalizmine karşı savaşan şarkın ihtilalci âlemi vekilleri olarak selamlar. Üçüncü Enternasyonal'in, *"milletlerin hukuk ve hürriyetlerini tanımayı programına*

yazdığını" vurgular. Bu nokta, bütün Türk dünyası aydınlarının yoğunlaştığı ümit idi; milletlerin hak ve hürriyetlerinin tanınması. Temel sorun bu idi; sonrası şu veya bu şekilde çözümlenebilecekti. Bolşevikler iktidarı aldıklarında, *"Rusya halklarının hakları"* adıyla yayımladıkları bildiride, Rusya halklarının tümüne eşitlik, egemenlik ve kendi kaderini kendisi belirleme hakkı tanıdıklarını açıklamışlardı. Türk topluluklarından hiç birisinin kendi başına ve muazzam Rus gücüne karşı bağımsızlığını kazanma ümidi yoktu. Bir araya gelmek ise sadece kongreler toplayıp temennilerde bulunmakla olmuyordu. Ayrıca, Batı Emperyalizmine karşı duyulan öfke ve mücadele etme kararlılığında kimsenin tereddüdü yoktu. Ne var ki, Bolşevikler, uygulama zamanı geldiğinde açıkladıkları ilkeleri kendilerine göre yorumlamışlardı; yani, kendi geleceğini kendisinin belirlemesi hakkını, ancak proletarya kullanabilirdi; onun adına da Komünist Parti yani Moskova'daki merkez karar verebilirdi!...

Gerek yurt dışına çıkan Osmanlı aydınları gerekse Türkistan Türk aydınları için başka bir yol görünmüyordu. Beklemedikleri bir anda doğan bu imkânla gidebildikleri kadar gideceklerdi. Rusya içinde millî özerkliklerine kavuşmak onlar için önemli bir hedefti. Nitekim buna da kavuşmuşlardır. Ama, Sovyet görüntüsü içinde Rus emperyalizminin çarklarının dönmeye başlaması da gecikmemiştir.[50]

Paşa, bu uzun tebliğinde ve Türkistan'a gidinceye kadarki çeşitli bildirilerinde, Marksist literatürden kelimeler kullanır; Sultan Galiyev, Rıskulov ve F. Hudayev gibi Türk kökenli ve bağımsızlığı bu hareket içinde gören komünistlerden etkilendiği söylenmiştir. Batı emperyalizmine karşı sözü geçenlerle duygu ortaklığı kurduğu kesin ise de onun İslamcı-Türkçü havası hep açık ve baskındır. Paşa'nın konuşmasının Rusça'ya çevirisinde, "Allah'ın hâkimiyeti", "İslam savaşçıları" gibi tabirler çıkartılmış ve Enver Paşa'nın karalamış olduğu güncel bazı sloganlar yerleştirilmiştir. Batılı gözlemciler ise, bu döneminde Paşa'nın Hilafet ve Saltanata bağlılığının ve Anadolu'daki milliyetçi harekete olan taraftarlığının, hepsinin üstünde olduğunu söylerler. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.38 vd.)

Paşa'nın konuşma metnindeki bazı noktalara işaret etmeliyiz: Diyor ki, bizi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Rusya ve İngiltere emperyalizmine karşı, *"Yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlardan yana harp ettik... Alman emperyalizmi de bizden kendi*

matlubuna göre yararlanmak istemiş olabilir. Fakat biz istiklalimizi korumadan başka bir hedef gütmedik.” (Yamauchi, *a.g.e*., s.283, Enver Paşa’nın nutku) “*Biz Çanakkale’yi kapatmakla dünyayı yutmaya niyetli Çarlığın önemli çöküş sebeplerinden biri olduk.”*

Paşa, milletler meselesinde demokratik olmayı öğütlemektedir: *“Arkadaşlar biz halkın arzusunu dinlediğimize göre, onu da kararını vermekte serbest bırakmak taraftarıyız. Biz, bizi isteyenle birlikte yaşar, birlikte ölürüz. İstemeyen halkın da kendi işini kendisinin düzmesi taraftarıyız. İşte bizim milletler hakkındakı nokta-i nazarımız bu.”* Paşa’nın aynı zamanda Orta Asya Türk dünyasını düşünerek bunları söylediği açık...

Şöyle devam ediyor: Buraya gelmekten maksadım, arkadaşlarımla karar verdiğim veçhile, *“Türkiye ve bütün Şark İslâm âleminin düşman-ı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünist âlemiyle tevhid-i mesai etmektir.”* İngilizler bazı İslam milletlerine istiklal vererek onları yanına çekmeye çalışıyor; Sovyetler de Orta Asya Müslümanları için aynı siyaseti uygularsa, *“müşterek çalışmamızda başarılı oluruz.”* Azerbaycan ve Dağıstan gibi ülkelerin bağımsızlıkları verilmeden, İngiltere aleyhinde çalışmak zor olur. Bu ülkelerin halkları serbest bırakılmalı, eğer katılacaklarsa –Sovyetlere- kendi rıza ve kararları ile katılmalıdırlar. Üçüncü Enternasyonal’in halklara tanıdığı hak ve özgürlükler fiilen de tanınmalıdır. Komünizm süngü ile bu ülkelere sokulmamalı, *“bu memleketlerde halkın ekseriyetine dayanan demokrat teşkilatlarla işbirliği edilmelidir... Biz, Müslüman âleminde ancak Müslüman olarak çalışıldığında onların düşmanlarımız aleyhinde sevkolunacakları fikrinde ve terakkiye doğru ilerleyebilecekleri kanaatinde olduğumuzdan bu suretle çalışmamızın, başka surette telakki edilmemesi”* gerekir. (Yamauchi, *a.g.e*., s.286, Eylül-Ekim 1920 tarihli notlar)

Paşa’ya göre Avrupa emperyalizmi Şark ve İslam âlemini sadece maddeten sömürmek ve işgal etmekle yetinmiyor, *“bir yandan da ahlakını bozarak, onlarda benlik hissi bırakmayarak, onları hayvan menzilesine indirmeyi”* hedefliyor. Fransızlar Cezayir’de, camilerin yanında meyhaneler açarak halkı sefahata yönlendiriyor, karşı duranların da duyarlıklarını köreltiyor, lakaydiye sevk ediyor. Bir yandan da topladıkları çocukları Fransa’ya götürüp eğitiyorlar... Halkın direncini ve dayanaklarını kırmak

için her yolu deniyorlar. Yerli işbirlikçiler kullanıyorlar; bunun için her türlü yola ve hileye başvuruyorlar. İşte İngilizlerin Afganistan'da, Mısır'da, Arabistan'da çevirdiği dolaplar...

Paşa'nın Alman emperyalizmi konusundaki ifadeleri yeni değildir ve o dönem Osmanlı aydınlarının aslında her şeyi pekâlâ bildiklerini, gördüklerini ama zorunluluklar içinde ayakta kalmak için politikalar üretmeye çalıştıklarını göstermektedir. Paşa diyor ki, İngilizler Almanya'nın kuvvetlendiğini görünce, Osmanlı'yı onunla bölüşme projesini öne sürdü. Ama, Almanya Orta Doğu bölgesini bütünüyle kendi nüfuzu altında tutmayı planladığı için anlaşamadılar. O zaman İngiltere, Osmanlı'yı parçalama konusunda Ruslarla tam anlaşmaya vardı.

Eğer Enver Paşa'nın, Balkanlardan ve Trablusgarp'tan yazdığı mektuplarda da aynı yorumlar olmasaydı, Paşa'nın bu fikre sonradan geldiği düşünülebilirdi.

Paşa'ya göre, Avrupa kapitalistleri kendi halklarını da ezdi, savaşlarda yok etti. Şimdi onlar da uyanıyorlar. Zaman mazlumların lehine çalışıyor.

Enver Paşa'nın kongreye katılmasından sadece Türkiyeli değil, gayrimüslim komünistler de çok rahatsız olur ve protestolara katılırlar; aralarında Ermeniler de vardır. Enver Paşa otele döndüğünde, salonda Sovyet istihbarat örgütünden olan Reissich isimli biri tarafından kendisine ateş edilir; ancak kurşun ona isabet etmez. Suikastçi tutuklanır; ama yargılanmaz. Daha sonra aynı adam, Türkistan İstihbarat Servisi Çeka'nın Politik Büro başkanı olarak Taşkent'e atanacaktır. (Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, İstanbul 2006, s.260)

Olayın duyulması üzerine Kafkas Türkleri, *"Enver Paşa'nın kılına zarar gelirse bu binayı havaya uçururuz."* diye silahlı, bombalı gösterilere girerler. (Doç. Dr. Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları", (Raci Çakıröz'ün Hatıraları) *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 9, Eylül 1987, s. 47)

Moskova ise, Paşa'nın gördüğü itibardan ve her gün bir çok Türkistanlı aydın ile görüşmesinden tedirgin olmaya başlar ve uygun bir biçimde Moskova'ya dönmesi telkininde bulunur. Kongrenin yapılacağı binanın çevresinde çok miktarda halk, Enver Paşayı görebilmek için toplanmıştır. "*Rus ordusunda çalışıp da kongreye gelen komünist Türk subayları bu vaziyeti görüp, Enver Paşayı vurmak istedilerse de, Zinayov buna müsaade etmedi; ama Türk milletinde Enver Paşaya karşı duyulan*

muhabbeti görmek de hoşuna gitmedi. Onu ortadan kaldırmanın çarelerini arıyorlardı. Bunu hisseden Enver Paşa derhal oradan savuştu.” (Fahrettin Erdoğan, *a.g.e.*, s. 212)

Bakü’deyken Anadolu’nun temsilcisi olarak Moskova’da bulunan Bekir Sami Bey’den mektup alır. Bekir Sami Bey, Çiçerin’le yaptığı görüşmede, Çiçerin’in Misak-ı Millî hudutlarını kabul etmediğini, Van ve Muş çevresinin Ermenilere istemekte ısrar ettiğini; buna rağmen bir kısım askerî yardımın verileceğini bildiriyor. (Yamauchi, *a.g.e*, s.99)

Paşa birkaç gün sonra Moskova’ya döner. Sovyet liderlerine, Azerbaycan Müslümanlarından oluşturulacak birliklerle Anadolu’ya destek sağlanmasını teklif eder. Moskova bu öneriyi kabul etmez ve Kızılordu birlikleriyle bu yardımın yapılabileceğini söyler. Bunu da Enver Paşa kabul etmez. Görüştüğü Bolşevik liderlere şunu söyler:

> “Anadolu Türklerinin haber aldığımız şekilde geri çekilmelerinin devamı veya Ankara’nın düşmesi karşısında benim seyirci kalmam imkânsızdır. Mutlaka toplayabildiğim kadar gönüllü toplayarak bunları Kafkasya taraflarından Anadolu’ya geçirip, Yunanlılarla savaşmak zorundayım.” (Cihangir, *a.g.e.*, s. 89)

Moskova’dayken amcası Halil Paşa’dan aldığı mektup, bu insanları tanımamız açısından ilgi çekicidir. Parasızlıktan ve maaş alınamadığından yakınan Halil Paşa şunları yazıyor:

> “Hatta bazı yerlerde beş altı aydır para yüzü görmeyenlerimiz var. Memleketimizin ve varlığımızın kurtulması için bu hali severek karşılıyoruz. Ve bu mahrumiyetler daha ziyade çalışmamızı teşvik ediyor. Ümidimiz pek büyüktür ve sarsılmaz derecede de kuvvetlidir. İngilizleri biz mağlup edeceğiz. Bilhassa ben, en büyük kuvveti ve metaneti sizden almış ve kazanmış olduğum için bu kanaati hiçbir zaman bırakmadım.” (Yamauchi, *a.g.e*, s. 101)

Ekim 1920 başında Berlin’e geçen Enver Paşa, burada hayatının belki de en mutlu günlerini yaşar; eşi Naciye Sultan ve kızı gelmiştir. İstanbul’dan İtalyan Kont Kaprini’nin yardımları ile gizlice çıkabilmişlerdir. İşgal kuvvetleri arasında en dürüst ve terbiyeli olarak hareket eden İtalyanlar’ın komutanı olan bu zat, Enver Paşa’yı Avrupa’dan tanıyormuş; ahbaplıkları varmış. Mimar Denari’yi, gerekli belgeleri hazırlatarak Paşa’nın ailesini İtalya’ya götürmekle görevlendirmiş. Naciye Sultan, dadı kılığına girmiş. Vapurla Brindizi’ye gelmişler. Buradan, Roma üstünden Berlin’e geçmişler. Enver Paşa, ailesiyle İsviçre ve İtalya’ya

giderek, güzel bir tatil geçirir. 23 Ekim'de Roma'dan Budapeşte'ye ve buradan Berlin'e geçerler.

25 Ekim 1920 tarihli mektubunda, İngilizlere karşı çalışmakta Bolşeviklerle mutabık kaldıklarını, *"Ayrıca Türkiye için para ve malzeme temin"* ettiklerini yazar. *"Kendileri ilk yardım olmak üzere bir milyon altın ve bir milyon lira kâğıt para verdiler. Ve imkân dairesinde de silahların ilk kafilesi on bin tüfek, ikişer bin cebhane ile memlekete varmıştır."* (A. İnan, a.g.e., s.112. Kardeşim efendim, diye başlayan bu mektup yanlışlıkla 1921 tarihli ve Kâmil'e yazılmış gibi gösterilmiştir.)

Dönüşte, İngiliz emperyalizmine karşı savaşmak üzere İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin çalışmalarını tamamlar. Bunun için Talat ve Enver Paşalar, Cezayir'den Fevzi Bey, Trablusgarp'tan Halit Gargani, Tunus'tan Şerif Şeyh Salih, Şeyh Cafer Hasan, Dr. Rıfat Mansur, Mısır'dan Abdülaziz Çaviş, Abdülhamit Bey, Said Bey, Dr. Ahmet Fuat Bey, İbrahim Ratip Bey, Yusuf Bey, Mustafa Bey, Suriye'den Emir Şekip Aslan Bey, Irak'tan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal Bey, Mehmet Başhampa, Hindistan'dan M. Bereketullah Efendi ve Hindistan Hilafet Komitesi başkanı Muhammet Ali gibi İslamcı aydınlarla ilişki halinde idiler. Kurulacak birliğin, İslam ülkelerindeki İslamcı ve anti-emperyalist güçleri bir araya toplayacağını ummaktadırlar.

Bu arada, Sovyetlerin Almanya'dan silah almaları için Enver Paşa'nın yapmaya çalıştığı aracılık başarılı olamamış, Moskova da Anadolu'ya, bu şartla vadettiği yardımı vermemiştir. Sadece, Dışişleri Müsteşarı Karahan, Enver Paşa'ya kişisel ihtiyaçları için bir miktar para göndermiştir.

50 Sovyet düzeni kurulup, egemenlik sağlandıktan sonra, az veya çok millî duyarlık ve temayülleri olan bütün Türk aydınları, Sovyetlerin her yanında, ya idam edilerek ya da sürgüne mahkûm edilerek yok edilmiştir. İhtilalin en önünde olanlar bile bundan kurtulamamışlardır. Onların, Marksizmin, yeni Rus yayılmacılığının bir vasıtası haline geldiğini anlamaları hayatları bahasına olmuştur. 1970'lerde, Rusya'nın aynı ideolojik silahla Türkiye'yi düşürme mücadelesini, Türk okumuşlarının nicesi anlayamamışken, seksen yıl öncesinin, bağımsızlık ümidiyle dolu Türk aydınlarının aldanışını yargılamak elbetteki mümkün değildir.

İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği

GEREKLİ temaslar ve hazırlıklar yapıldıktan sonra İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı kurulur. Enver Paşa İttihatçılardan bir kısmını Hindistan, Afganistan ve Türkistan'a gönderir.

İlk kongresi toplanıncaya kadar teşkilatın tüzüğü yerine geçecek olan Protokol'e göre, Cemiyetin merkezi Moskova'da olacaktır. "*Cemiyetimiz şimdiki halde Ruslarla çalışmaktadır ve kendileriyle gayet iyi münasebâtta bulunmaktayız. Merkez-i Umumînin Moskova'da olması ve bize karşı gösterilen hüsn-i kabul de bunu müeyyeddir. Fakat biz komünist değiliz. Hilafet ve saltanat dairesinde sosyalizm esaslarına tevfikan ve halk hâkimiyetinin esasını ittihaz ve kabul eder bir siyaset takip ediyoruz.*" (Yamauchi, *a.g.e*, s.135-7) Yine kongre toplanıncaya kadar Enver Paşa, genel temsilci ve başkomutan olarak kabul edilmiştir. Enver Paşa teşkilatlar arasındaki ilişkiyi kuracak, gerekli denetimleri yapacak, askerî hareket başladığı zaman da başkomutanlık görevini yürütecektir. Birliğin sekreteryasını Ziya Bey yürütecektir. Reis: Enver Paşa, veznedar: İbrahim Tali Bey, Merkez-i umumî üyeleri: Halil Paşa, Sami Bey, Azmi Bey ve Seyfi Bey. Ayrıca her İslam ülkesinden bir üye vardır: Mısır: Dr. Fuat Bey, Suriye: Emir Şekip Aslan Bey, Kuzey Afrika: Mehmet Yasin Hempa, Hindistan: Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa.

Moskova'da bu teşkilat adına Enver'den başka söz söylemeye yetkili kimse yoktur. Cemiyetin çeşitli şehirlerde delegeleri vardır; Bakü'de Baha Şakir Bey, Berlin'de Talat Paşa, Arabistan, Mısır ve Hindistan gibi yerlerde Genel Meclis delege seçecektir. Delegeler yanında yeterli miktarda danışmanlar olacaktır. Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Hindistan ve Doğu Türkistan'a temsilciler seçilerek gönderilir. Küçük Talat ve Nail Bey de Türkiye'ye görevlendirilirler. Ankara'daki Millet Meclisi'nde Cemiyeti

temsil eden bir partinin bulunması gerektiğini savununlar da vardır. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 165-6)

Enver Paşa, bu teşkilatlanmalar vesilesiyle yazdığı çeşitli mektuplarında, kişilere bağlı kalınmadan kurumlaşmak gerektiğini, kendileri olmasa da teşkilatın işlev ve görevlerini yapabilecek bir yapıya kavuşturulmasını istemektedir. Ancak Talat Paşa ile boyutları hakkında yeterince fikir sahibi olamadığımız bir fikir ayrılığı vardır. Yukarıda sözü edilen mektubunda, Talat Paşa ve bir iki arkadaşının *"cemiyete hâkim olmak arzusundan feragat edemediğinden,"* buna göre tedbirli olmak ve bir zümrenin hâkimiyetine fırsat vermemek gerektiğini yazar. Ankara Meclisinde de Talat Paşa'ya mütemayil grubun hâkim olduğunu, buna karşı koyacak grubun hazırlanması gerektiğini bildirir. Görülen odur ki, Enver Paşa ve arkadaşları Ankara'daki gelişmeleri doğru değerlendirememekte, her şeyin eski hal üzre devam edeceğini sanmaktadırlar.

Hepsi inanmış, heyecanlı, milletlerinin ve İslâm dünyasının kurtuluşu için hemen atılmaya hazır insanlardır. Ancak konumları, fazla soğukkanlı düşünmelerine uygun değildir; ellerinde ne varsa, ona hayatlarını katıp bir an önce kurtuluş mücadelesine girmek isterler. Muhammed Bereketullah Efendi bunlardan biridir.

> "Hindistan istiklalinin gerçekleşmesi için şu andaki durum bizim lehimizedir. Birbirlerine karşı olanlar, İngilizlere karşı ortak bir cephe sergilemektedirler. Memleketin her tarafında büyük bir buhran ve devamlı heyecan bulunmaktadır... Hilafet meselesine gelince, Hindistan'da temel siyasetin mihverini teşkil ediyor. Söz zamanı geçti. İş zamanı geldi. Şimdilik ihtiyacımız düzen ve bir faal merkezin kurulmasıdır. Yüce şahsınız Moskova'da, Talat Paşa hazretleri Berlin'de bulundukça elbetteki emellerimizi el birliğiyle kuvveden fiile çıkarmak, görüşlerimizi birleştirmek ve işlerimizi düzenlemek mümkün olacaktır." (Yamauchi, a.g.e.,s. 123)

Aynı günlerde, Hindistan Hilafet Komitesi başkanı Mevlana Muhammet Ali, *"Hukuk-ı Osmaniye kâmilen mahfuz kalıncaya kadar Hint Müslümanları mücahade ve mücadeleye devam mecburiyetinde olduğundan"*, bunu sağlamak üzere bağımsız başka İslam ülkelerine göç etmelerine dair bir fetva yayımlar. (Yamauchi, *a.g.e,* s. 109)

Mustafa Kemal Paşa başlangıçta İslam dünyasına dönük bütün bu teşebbüslere sıcak bakar; ancak denetimde tutmayı ister. 1 Ekim 1920 tarihli, Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta şöyle der:

> "Büyük düşmanımız İngilizleri Afganistan, Türkistan ve Hindistan üzerinden

vurmak üzere giriştiğiniz büyük teşebbüsü yürekten destekliyorum. Ancak, aslolan Anadolu'nun kurtulması olduğu ve subaylarımız da ancak bize yeteceği için bu açıdan size yardımcı olamam. Ancak dikkat nazarında önemle ve titizlikle tutulması gereken nokta şudur: 'Garp emperyalizminden tahlis-i gariban için çalışırken, başka bir mahiyette ve ma'kûs istikamette diğer bir beliyyeye teslim-i inan etmemektir."

Rusya'dan gelecek bu beliyyeyi o günlerden ve kesinlikle görüp hareketini ayarlayan Mustafa Kemal, dışardaki İttihatçıları da uyarmaktadır. Diyor ki, Sovyetler İslam dünyasındaki anti-emperyalist hareketlenmelerden yararlanmak isteyeceklerdir. İhtilalci İslam Cemiyetleri Birliği'nin bu hareketlerinin Türkiye'nin nüfuzu altında olduğunun, ihdas ve idarede Türkiye'nin etkili olduğunun fikren ve fiilen gösterilmesi gerekir. Bunlar kendi başlarına gelişip Rus kontrolüne girmemeli; Ankara ile sıkı temasta olun.

Avrupalı devletler Rusya'daki ihtilalden fena halde ürkmüşlerdir. Kendi toplumlarında uzun süredir devam eden Marksist propaganda ve eylemlerin nereye varabileceği konusunda şiddetle endişelidirler. Rus ihtilalinin Anadolu üzerinden Avrupa'ya yayılması temel endişeleridir. (Yamauchi, *a.g.e,* s. 125) İttihatçılar bunu bildikleri gibi Mustafa Kemal Paşa da bilmektedir ve Millî Mücadele'nin sonuna kadar, fazla açıktan ifade etmese de, Türkiye'nin bu konumunu batılı devletlere karşı ciddi bir ağırlık olarak kullanacaktır.

Birliğin teşkilatlanma şemasına göre Anadolu, Kâşgar ve Afganistan merkezleri özerktir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.314 protokol-1, 15 Ekim 1920) *"Memalik-i Osmaniye tamamiyle hür ve müstakil bir merkezdir."* Diğer İslam ülkelerinde başlatılacak ihtilal hareketleri Devlet-i Aliyye'nin genel siyasetine bağlı olacaktır. *"Cemiyet, merkez-i İslâmiye ve Garbiyede istihdam edeceği delegeleri Anadolu Hükûmeti'ne bildirmeye mecbur olduğu gibi, bunlar içinde şahsen Anadolu Hükûmetince şayan-ı itimat görülmeyenler değiştirilir."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.316, 20 Ekim 1920, 3.nu.lı protokol) Anadolu Özerk Merkezinin temsilcisi Mustafa Kemal Paşa, Afganistan Özerk Merkezi'nin temsilcisi Cemal Paşa, Kâşgar Özerk Merkezi'nin temsilcileri ise Halil ve Sami Beylerdir. (Yamauchi, *a.g.e,* s.113)

Tüzükle ilgili açıklamalar içeren 1921 tarihli belgede, Cemiyet emperyalizme karşı manen ve maddeten mücadele etmek için her tarafta merkezler kurabilir, denilmektedir. Ancak, işin özelliği dikkate alınarak gizliliğe dikkat edilmelidir. Türkiye'de, resmen ve kanunen takip

edilebilecek, fukarayı koruyan bir programı olmalı ve siyasi parti halinde çalışmalıdır. Henüz bu düzeyde olmayan memleketlerde, yönetimde etkili kişilerle çalışılmalıdır. Emperyalizmin boyunduruğundaki İslam ülkelerinde, bağımsızlık için çalışan teşkilatlarla işbirliği yapılabilir. Mısır'da Hizbü'l-Vatanî ve Cava'da Şeriatü'l-İslam Cemiyeti ile yeni bir teşkilat kurmadan doğrudan birlik yapılabilir.

Merkez, düzenli askerî birlikler ve gerilla mücadeleleri için de talimatlar hazırlamıştır. Bütün bu çalışmalardan anlaşılmaktadır ki, Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'daki hareketin geleceği hakkında, kendileri açısından da çok iyimserdirler. Daha şimdiden partileşmeyi düşünebilmektedirler.

Burada dikkati çeken nokta, bütün İslâm ülkelerinin kurtuluşunun, o ülkelerin kendi güçleriyle başarılması gerektiğine dikkat çekilmesidir. Birlik, bir şuurun uyanmasına ve gerektiğinde yardımlaşmaya öncülük edecektir; kendisi bir kurtuluş vadetmemektedir.

> "Esir İslâm âlemi için biricik kurtuluş yolu, bu âlemi teşkil eden her milletin kendi gücü ile, kuvveti ile, üzerine çökmüş olan yabancı tahakkümünü atmaya yürümesidir. Eğer küçüğünden büyüğüne kadar bu yolda kurtuluş mücadelesine girmeye azmetmez ve zaman kaybetmeksizin buna hazırlanmazsak, kıyamete kadar esaret zinciri altında inleriz... Şu halde, bize kalan yegâne yol, esir kardeşlerimizi de kurtarmaya savaşarak hep birlikte hakkımızı, hürriyetimizi geri almak ve korumak için ölümü göze alarak el birliği ile çalışmaktır." (*Liva-yı İslam Gazetesi*'ndeki 1 Eylül 1921 tarihli, Elif müstearıyla Enver Paşa tarafından yazılmış olan, "Biricik Yol" isimli yazı; *Bekirağa Bölüğünden Türkistana, Bartınlı Muhiddin Bey*, Haz. Yusuf Gedikli, Ufuk Ötesi yayınları, İstanbul 2004, s. 83, 84)

Yabancı ülkelerde Cemiyet çalışmalarını yönlendirmek üzere hazırladığı kılavuzdaki eğitim notları ilgi çekicidir: "*Bu münasebetle talebenin (yurt dışında öğrenim yapan) memleketimizin âdâp ve ahlakına riayetkâr kalacak surette asabiyet-i diniye ve milliyeleri daima ikaz edilerek, bulunulan muhitin tahripkâr tesirlerinden korumalı ve bu hususta bütün cemiyet üyeleri bu gençlere cidden örnek olacak kişilerden seçilmelidir. Bu suretle mukaddes bir benlikle yetişecek gençlik, memleketlerinin ve İslâmın kurtuluşunda ancak işe yarar.*" Aksi halde bu gençler kendi memleketlerine yabancılaşırlar ve ülkelerine ne faydaları, ne de halk üzerinde etkileri olur. Bunlar hainliğe kadar giderler. "*Binaenaleyh, hele yaşı henüz genç olan talebe, garp medenî şehirlerinin sihirleyici içki ve*

kadın hayatından, ancak onlarda uyandırılacak asabiyet-i diniye ve milliye ile korunabilirler.” (Yamauchi, *a.g.e*., s.292)

Bu arada, teşkilat sekreteri Ziya Bey, Paşa’ya gönderdiği mektubunda, yeniden Bakü’ye döndüğü takdirde Ermenilerin kendisine suikast yapacaklarını, hatta Moskova’da da teşkilatları bulunduğunu bildirir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 117-8)

Ankara İle İlişkiler...

DIŞARIDAKİ İttihatçıların hepsinin Ankara hareketine yürekten bağlı olduğu kesindir. Anadolu'da Yunan'a karşı gösterilen en ufak bir başarıda birbirlerine kutlama mektupları yazarlar. (Yamauchi, *a.g.e,* s.134) İçerdekiler ise zaten Millî Mücadelenin teşkilatçılarıdır. Ancak, geleceğe dönük fikir ve duygular, hiç değilse ilk dönemlerde çok bulanıktır. Bu zihin karışıklığı hem içerde, hem de dışardaki İttihatçılar için söz konusudur. Dışarıdakilerin, uzun veya kısa bir zaman sonra Anadolu'ya geçip bir çeşit, bıraktıkları yerden devam edebilecekleri yolundaki düşünceleri yaygın gibidir.

Anadolu'da da genellikle Paşayla ilgili türlü rivayetler dolaşır. Fahrettin Beyin hatıralarına göre, Bolşevikler Rusya'daki esir Türk subay ve erlerini bir araya getirip bir "Türklerin Kızıl Ordusu" kurmuşlar. Enver Paşanın bu ordunun başına geçeceğini yaymışlar; Türkistan Türkleri bu haber üzerine bu orduya akın akın katılmışlar. Bolşevikler bu ordu ile Amiral Kolçak ordularını, Bodonoviç ordusunu ve Varangil ordusunu yenmişler. Bu ordunun zaferlerine dair zamanın gazetelerinde çokça yazılar çıkmış. (Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım,* İstanbul-2007, s. 170)

Enver Paşa, başlangıcından beri, bir yanlış yapılmadığı takdire Yunanlıların Anadolu'dan sürüleceği kanaatindedir. 15 Nisan 1921 tarihli Cemal Paşa'ya mektubunda şu değerlendirmeyi yapar:

"Anadolu'nun vaziyet-i askeriyesi belki ileride Yunanlıları kovmaya müsait olabilir. Fakat şimdilik değil. Mamafih herhalde savaşa biz Yunanlılardan fazla dayanabileceğimize göre, herhalde neticenin lehimize olacağına kaniim." (H.Cahit, *Gizli Mektuplar,* s.72)

Anadolu'daki zafere olan inancını ve kendi durumlarını da bir başka mektubunda şöyle açıklar:

"…Biz orada olmamakla beraber, yetişmiş genç arkadaşlar, başta yine o mevkie ihzar edilmiş Muhtafa Kemal Paşa olduğu halde harekâtı idare ediyorlar ve ilerletiyorlar. Eminim ki, Mustafa

Kemal Paşa da bir suretle kaybedilse, o iş herhalde devam eder. İşte Avrupa veya bütün dünya emperyalist ve kapitalistlerine karşı açtığımız mücadelede ben, günü gününe siyaset yapmayarak bu işi ciddi bir ideal şeklinde büyütmek, yaşatmak fikrindeyim." (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.69)

Sabahattin Selek Büyük Millet Meclisi'ndeki İttihatçıları şöyle değerlendirir: *"Büyük Millet Meclisi'nde çok sayıda İttihatçı milletvekili vardı. Bunlardan bir kısmı Mustafa Kemal Paşanın şefliğini kabul etmiş ve onunla kader birliği yapmışlardı. Bir kısmı da Mustafa Kemal Paşayı beğenmiyor ve tutmuyordu. Mustafa Kemal Paşaya karşı olan İttihatçıları da iki gruba ayırmak mümkündür. Bazıları memleket kurtuluncaya kadar Mustafa Kemal Paşayı desteklemenin lüzumuna inanıyorlardı. Sonra ilk fırsatta onu devirip, İttihatçıları memlekete hâkim kılmak niyetinde idiler. Daha aceleci olanları ise, memleket dışındaki İttihatçı liderlerle, ezcümle Enver Paşa ile temasta idiler ve bir an önce Enver Paşanın memlekete gelerek işin başına geçmesi için gizlice çalışıyorlardı."* (Sabahattin Selek, *a.g.e.*, c.II, *Yeni Türk Devletinin Kuruluşu,* s. 203)

Enver Paşa, Türkistan'dan Moskova'ya dönmüş olan Halil Paşa'ya 5.11.1920 tarihinde yazdığı mektupta, daha önce kendisinin yapmış olduğu bir teklifi, Rus ileri gelenlerine tekrarlamasını ister.

> "Sovyet erkânı ile temasının sıkı olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbaycan-Dağıstan-Başkurdistan-Kazakistan-Türkmenistan ve Türkistan gibi Türklük bölgelerinden seçilmek suretiyle bir süvari ordusu kurulduğu takdirde, bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda, herhangi bir yanlarından vurarak sonuca gitmenin, Millî Mücadele cephesine son derece takviye olacağını, Yunan ordusunun paniğe kapılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını izah et..." (Halil [Kut], *a.g.e.*, s. 272)

Halil Paşa birkaç kez görüştükten sonra, Çiçerin ve Karahan'ın önce vaatte bulunup, sonra işi sürüncemede bıraktıklarını Enver Paşa'ya bildirir. Ayrıca Paşa'yı uyarır:

> "Anadolu'da görünmenizle, İtilaf devletlerini ürküterek, başlanmış işi bozmanız ihtimali olur mu, olmaz mı? Hareket kararını vereceğinizde bu cihetin düşünüleceğini, faydanın, Anadolu'ya giderek veya gitmeyerek oradakilerin başladıkları işlerde, onlar başarılı sonuçlar alıncaya kadar, onları serbest bırakmak şekillerinden hangisi daha uygunsa, onu tercih, tabiî reyinize bağlıdır. Ben hissen, Londra münasebeti fena bir şekil almadıkça, sizin gitmenize taraftar olmadığımı dahi, faydalı bir hatırlatma sayarım..."

Bütün bu ifadeler, Enver Paşa ve yakın çevresinin hesap yapmadan Anadolu'yu desteklediklerini açıkca göstermektedir. Ancak Anadolu hareketi, başından beri çok ince hesaplarla yürümektedir. Bir gün Enver Paşa bunu da anlayacaktır.

Sonradan öğrenilir ki, Enver Paşa'nın, amcası Halil Paşa'ya gönderdiği mektup, Moskova'daki bir Türk tarafından açılarak, muhtevası Tuapse Konsolosluğu vasıtasıyla Ankara'ya bildirilmiştir. Ankara, Enver ve Halil Paşalara güvenemediği için, Moskova ile temasa geçerek, durumu bildirmiş ve kendilerinden başka hiç kimsenin muhatap alınmamasını istemiştir. Moskova da, Paşa'nın talebini savsaklama yoluna gitmiştir. Ankara Enver Paşa'yı, aynı zamanda, Moskova'da ataşemiliter olan Binbaşı Saffet (Arıkan) vasıtasıyla sürekli takip ettirmektedir.

Enver Paşa, 28.1.1921 tarihli Halil Paşa'ya mektubunda da, *"Ben herhalde Mustafa Kemal Paşa ile çalışmayı, bizim eski klik ile çalışmaktan iyi bulurum."* demektedir. (General Sami Sabit Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, İst. 2002, s.82) 4.11.1921 tarihli yine Halil Paşa'ya mektubunda, *"Eski memalik-i Osmaniye'nin bir konfedarasyon şeklinde kalması lazımdır."* diyor ve bunun için Emir Faysal ve diğer sorumlularla mutabık kaldığını söylüyor. *"Anadolu ile İstanbul arasındaki müzakereler neticesi, bu maksadın gerçekleşeceğine kani değilim; çünkü İngilizler buna bir türlü razı olmayacaklardır. Bundan dolayı, bu ümidin yaratılması için ilkbaharda, bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek icap edecektir."* (Karaman, *a.g.e.*, s.79)

Enver Paşa 25 Ocak 1921 tarihli, Cemiyet'in İstanbul bürosuna yazdığı mektupta, Almanya ve Rusya'dan, Millî Mücadele'ye yardım işlerini bir sonuca bağladıktan sonra Ankara'ya geçmek niyetinde olduğunu bildirir. Bunun kesin bir karar olmadığı bilinmekle birlikte, cemiyet mensuplarını teskin için mi, yoksa gerçekten böyle düşünüldüğü için mi yazıldığı belli değildir. İçeridekiler ise, Millî Mücadele şartlarının içinde yaşadıklarından, bunu temenni etseler de ifade etmekte çekingen durmaktadırlar. Anadolu'daki mücadeleye silah ve para yardımı için Almanya ve Moskova nezdinde bütün güçleriyle çalışmaktadırlar. Ancak bütün bu çalışmalarda, Anadolu adına resmî bir temsil tavrı yoktur. Enver Paşa, *"Şimdiki halde vatanın selameti için Mustafa Kemal Paşa ile temas ile müttehiden çalışmaktayız ve kendisi ile mektuplaşıyoruz."* der. (Yamauchi,

a.g.e, s.136-7) Fakat, özellikle Partiye ve Enver Paşa'ya çok bağlı olanlar, her şeye rağmen kendi aralarındaki irtibat ve teşkilatlanmadan da vazgeçmek istemezler. İlk başlarda Millî Mücadele'yi, çok açık ifade edilmese de, İslam İhtilal Cemiyetlerinin bir parçası gibi görürler. Enver Paşa'nın mektuplarında, *"İstediğimiz surette bir sulh yapmak mümkün olmadıkça, mücadeleye devam olunacaktır. Bütün Şark memleketlerindeki alaim-i ihtilal bizi teşci etmektedir."* derken, Anadolu adına da konuşuyor gibidir.

Özellikle yurt dışına çıktıktan sonra Paşa'nın çok yakınında olan Hacı Sami, içerde ve dışarıda çalışanların fikir birliğine varmaları gereğini, Anadolu Hareketi ile kesinlikle anlaşmak ve onlara dışarıdan destek olmak gerektiğini yazar.

Şevket Süreyya Aydemir ve daha başka bazı yazarlar, yurt dışına çıktıktan sonra Enver Paşa'nın, kendilerine göre yanlış kararlar vermesinden genellikle Hacı Sami'yi sorumlu tutar, haksız ve üslupsuz bir tarzda bu idealisti suçlarlar. Kâzım Karabekir Paşa ise, Enver'in başından beri Hacı Sami'nin güdümünde olduğunu söyleyecek kadar ileri gider. (K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı,* İstanbul 1967, s.57, 68, 350) Halbuki, daha ilerideki hareketlerde de göreceğimiz gibi, Hacı Sami, mizaç itibariyle Enver'e benzeyen, korkusuz, atak ve yorulma bilmez bir insan olmakla birlikte, Enver'den farklı olarak komutanlık niteliği olmayan ve kendini çevresine sevdiremeyen biridir. Ancak, mektuplarında onun fevkalade isabetli kararları ve öngörülerini okuyoruz. Anadolu konusundaki uyarıları da bunun bir örneğidir ve Türkistan mücadelesi konusunda da Hacı Sami'nin haklı olduğunu göreceğiz. Belki de, Enver Paşa'nın, kendilerine göre yanlış buldukları karar ve hareketleri sebebiyle, Paşa'yı eleştirmeye sevgilerinden ötürü gönlü razı olmayanlar, "Eşeğini dövemeyen semerini döver." sözünce Hacı Sami'ye yüklenmişlerdir. Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa da, onun Türkistan'a gitme kararında Sami'nin büyük payı olduğu kanaatindedir. (Halil [Kut], *a.g.e,* s.279)

Bu tür değerlendirmelerde, Hacı Sami'nin, Paşa'nın Türkistan'a gitme kararını vermesinden sonraki tutumu ile, öncesini ayırmak gerekir. Öncesinde, Türkistan'ın bir millî mücadele için hazır olmadığını bildirmiştir; ama, Paşa kararını verdikten sonra onu hep desteklemiş, yüreklendirmiş, yanından da ayrılmamıştır. Ayrıca, Anadolu konusunda takındığı tutum da açıktır. Halil Paşa ve Küçük Talat, Cemal Paşa'ya

yazdıkları mektupta, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmeme kararında, ayrıca iki etkiden söz ederler, Trabzon'dan Batum'a çağrılan Hacı Sami'nin, Anadolu'ya geçilmemesi gerektiğini, *"hatta böyle bir teşebbüsün Enver Paşa için hırs meselesi sayılacağını"* söylemesi ve Çiçerin'in de, Anadolu'ya geçmemesini öğütlemesi. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.253)

Hacı Sami Bey mektubunu şöyle bitirir:

> "Bekir Sami de Mustafa Kemal'in bizim dahile gitmekliğimizi muvafık görmeyeceğini söylüyor. Bütün bu mütalaalar, dahilde ve hariçte çalışanların bir program ve bir maksat etrafında birleşemedikleri değil, birleşmek fikrinde olmadıklarını ihsas ediyor. Rusların bize ne derecelerde müsait bulunacağını burada keşfetmek ve o müsaadelerinin şeklini yine buradan takip etmek mümkün değildir. Ancak benim mülahazam şöyledir:
>
> "Biz evvel emirde dahil ile anlaşmalıyız. Bizi rakip görmesinler. Biz posta oturmuş ve ondan bıkmış olduğumuzdan onlara rakip olamayız. Binaenaleyh onlar güzel idare etmek ve aralarında ihtilaf çıkarmamak şartıyla içeride çalışsınlar ve bizimle sürekli ilişki kursunlar. Gayelerimizi birleştirip, çalışma alanlarımızı ayırarak ve birbirimizden haberdar olarak çalışmalıyız. Eğer Ruslar bize emniyet ederlerse, İslam memleketlerinde yapılacak askerî teşkilatın başına siz geçer, Cemal Paşa, Halil Paşa, Nuri Paşa ve diğer beyleri birer cephe komutanlığına tayin edersiniz. Bununla hem Anadolu'ya maddî yardım yapar, hem de İran, Irak vesair cihetlerde İngiliz kuvvetlerine taarruz ettirerek Ruslara ve gene bizimkilere manevi yardımlarda bulunursunuz... Hülasa, mutlaka anlaşmak ve müttehiden çalışmak taraftarıyım... Gözlerinizden öperim, kuzum Enverciğim. Gücenme! Ben düşündüklerimi yazıyorum." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.108-9, 1 Ekim 1920, Berlin'den Moskova'da Enver'e)

Bekir Sami Bey de dışarıdan destek olunmasını, nihai zaferden sonra Anadolu'nun kendisini bağrına basacağını söyler: Mektubuna, dalkavukluk âdetim değildir diye başlayan Bekir Sami Bey, ikbal zamanınızda sizinle bir kere görüştük der. *"Moskova'daki temaslarımız zât-ı devletlerine karşı bendenizde pek büyük hüsnü tesir bırakarak, ciddi ve kalbî muhabbet ve hürmet beslemeye başladım. İktidar ve metanet-i devletlerinin, Millet-i Osmaniye ve âlem-i İslamiyet için büyük hizmetler ve himmetler hasıl edeceğine bütün mevcudiyetimle inanmaktayım."* Bekir Sami Bey, dışarıdan Anadolu'yu desteklemelerini, içeri gelmek için durumun uygun olmadığını, nihai zaferden sonra Anadolu'nun kendisini şükranla bağrına basacağını yazar. (Yamauchi, *a.g.e.*, 118,9 5 Kasım 1920 tarihli Moskova'dan Berlin'e, Enver'e mektup.)

Dr. Nazım Bey, Cavit Beye yazdığı bir mektupta, Büyük Millet Meclisi murahhası olan Bekir Sami Beyin, merhum Talat Paşa'ya yazdığı

bir mektupta, mealen, yaptıklarınızı düşünürseniz, sizlerin Türkiye'ye girmeye hakkınız olmadığını anlarsınız. Dışarıda Türkiye ve İslam Dünyası için yeterince hizmet ederseniz, o zaman Anadolu sizi kabul eder, demiş. Dr. Nazım diyor ki, "Bütün varlığını vatana vakfeden ve bütün ömrünü tam bir ihlâsla onun kurtuluşuna adayan bir Türk'e bundan ağır bir şey yazılamazdı." (H.Cahit, *Gizli Mektuplar,* s.116) Tabii Talat Paşa çok üzülmüş. Dr. Nazım, Bekir Sami Beyin benzeri şeyleri Enver Paşa'ya da şifahen söylediğini, Paşa'nın da, "*İçeri girmek meselesi bize ait bir şeydir. Zamanı geldiğinde bunun için sizin reyinizi almak mecburiyetini duymuyoruz.*" demiş.

Cemiyetin Türkiye temsilcilerinden M. Nail Bey ise Enver Paşa'yı uyarır: Her mektup yazana itibar etmeyin, teşkilattan biz sorumlu olduğumuza göre "yalnız bizimle" haberleşin. Anadolu bildiğiniz gibi değil, ihtiras rüzgârları esiyor. *"Menfaat temin edemeyenler sizlerin bir an önce Anadolu'ya geçmenizi arzu ediyorlar."* (Yamauchi, *a.g.e*., s.143, 4 Şubat 921)

Dışarıdaki İttihatçılar arasında Mustafa Kemal Paşa'nın Talat Paşa'yı başbakanlığa, Enver Paşa'yı da Savunma Bakanlığına getireceği dedikoduları dolaşır. (Yamauchi, *a.g.e*., s.152, 1 Mart 1921)

Bir diğer mektupta, Anadolu'da yönetim yavaş yavaş düzelmeye başlamakla birlikte atılan adımlarda kararsızlık ve uyumsuzluklar var, deniliyor. Tayyareci Salim Bey, *"Bilaistisna heyet-i zâbitân arasında pek büyük bir iştiyakın zât-ı âlilerine karşı hüküm sürdüğünü söyledi. Bekir Sami de zât-ı devletlerinin davet olunmasına pek çok zaman kalmadığını mahremane söyledi. Gerçi ahval ve şerait-i hazırayı başı boş kalmak için pek müsait bulan bazı türediler, esasen tattığı ve tanıdığı disipline gireceğinden ihtirazla zât-ı devletlerinin Anadolu'ya geçmesinin mevzu-ı bahis olamayacağını iddiadan geri kalmıyorlarsa da"* bunlar önemsizdir. (Yamauchi, *a.g.e*., s.158, V. Mehmet Beyin Berlin'den yazdığı 12 Mart 1921) Osmanlı ordusunun, özellikle subay kesimi hâlâ Enver Paşa'ya bağlıdır. Asker ve halk arasında da, söylentilerle yükselen bir Enver Paşa ümidi vardır. 1920 Mayıs'ında Trabzon'da Enver Paşa için gösteriler yapılmıştır. (Yamauchi, *a.g.e*., s.53)

Ziya Bey, 15 Mart 1921 tarihli Berlin'den yazdığı mektubunda, *"Zât-ı âlilerinizin mektuplarından Moskova'da kalacağınız mu'tası çıkıyor. Halbuki vatan vücudunuza son derece ihtiyaç gösteriyormuş. Hatta Bekir*

Sami Bey de bunu söylemiş. Bu konuda bir karar verdiniz mi?” (Yamauchi, *a.g.e,* s. 159, 60) bizi bilgilendirin, diyor. 26 Mart 1921’de yazdığı mektupta ise, Anadolu’ya gitmesi gerektiğini söylüyor. *“Görülen ahval ve hissedilen arzular ve gayeler zât-ı âlinizin Anadolu’ya geçmenizi icap ettiriyor. Yunanlılar üç sınıf askerini silah altına aldılar ve Londra görüşmeleri sonuçsuz kaldı. Binaenaleyh müthiş muharebelerin öncesinde bulunuyoruz. Halbuki Anadolu’da kararsızlık varmış.”* (Yamauchi, *a.g.e.,* s. 167-8)

* * *

Anadolu hareketini yürüten Mustafa Kemal ve çevresi için, İttihatçılarla ilişkiler özel bir öneme sahiptir. Çünkü, Enver ve Talat Paşa’ların bu camia üzerindeki etkisinin büyüklüğü tartışmasızdır. Ayrıca, Kâzım Karabekir Paşa’nın da yazdığı gibi, “Henüz memlekette İttihat ve Terakki teşkilatından maada kökleşmiş ve taazzuvu tamamlanmış” bir örgütlenme yoktur. Müdafaa-i Hukukçular İttihatçılar vasıtasıyla istenilen istikamete çekilebilirler. (Karabekir, *a.g.e.,* s.8) Ayrıca Mütareke sonrasında geniş bir İttihat ve Terakki aleyhtarı propaganda başlatılmıştır; siyasi mücadelelerde gördüğümüz üslupsuzluk, ölçüsüzlük her boyutuyla kullanılmaktadır. Meclis-i Mebusan’da da İttihatçılar hakkında bir soruşturma komisyonu kurulmuş ve bunun raporu bir kitapçık halinde yayımlanmıştır. Bütün bu çalışmalar İttihatçıların halk nezdindeki itibar ve etkilerini yok etmek içindir. Ama, Karabekir’in de söylediği gibi, millî kavga ancak onlarla yürütülebilecektir.

Bu durumda, İttihatçı görünmemek ve İttihatçıların ileri gelenlerinden uzak durmak Millî Mücadeleciler için zorunlu idi. Mustafa Kemal Paşa, başından beri bu şüpheler içindedir. Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta, *“Ben milleti İttihat Terakki bayrağı altında toplanmaya çağıramam.”* der.

Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa, İstanbul’da Bekirağa Bölüğünden kaçıp Anadolu’ya geçtiğinde, Sivas yakınlarında Mustafa Kemal ile görüşür. Kemal Paşa onun Kafkasya’ya geçip orada çalışmasını ve Anadolu’ya destek sağlamasını ister ve henüz nerede olduğu bilinmeyen Enver’in ne yapabileceğini sorar. Halil Paşa diyor ki, *“Hiç düşünmeye gerek yoktu. Şu cevabı verdim: Enver de tıpkı benim gibi feragatla hareket edecek ve Millî Mücadele’ye yardımdan başka bir şey düşünmeyecektir. Ben bunu size temin ederim.”* (Halil [Kut], *a.g.e.,* s. 239) Ancak, daha sonraki

gelişmeler de gösterecektir ki, Mustafa Kemal, Halil Paşa'ya güvenmemiştir; yahut da, daima müteyakkız davranmıştır. Halil Paşa da bunu anlamıştır. İnönü diyor ki, *"Gözü hiçbir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak Enver Paşa'nın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra, büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati, Atatürk'te daima yaşamıştır."* (İnönü, *a.g.e.*, s.476)

Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivinde bulunan 1570 numaralı belgede ilgi çekici bir yorum vardır. Muhterem ve Muazzez Kardeşler, diye başlayan mektup/duyuruda, Çerkez Ethem'in tenkilinin temel sebebinin Enver Paşa taraftarlığı olduğu; ancak bu kanaatin kesin olmadığı söylenmektedir. Çerkez Ethem ve taraftarlarının *"Enver Paşa'yı getirmek fikrinde bulundukları ve Anadolu hududu doğusundaki İslam bölgeleri Enveriye Hükûmeti olarak addedildiği keyfiyeti..."*

Kâzım Karabekir Paşa ayrıca, Millî Mücadeleciler için son derece önemli ve tehlikeli bir ihtimale de işaret ediyor: *"Berlin'deki İttihat ve Terakki erkânının her hangi bir şekilde İtilaf devletleriyle anlaşması ve biz Anadolu'da müstakil bir hükûmet esasları hazırlarken, onların İstanbul'da hükûmet başına geçmeleri bizi pek müşkil vaziyete sokabilirdi."*

Gerçi İttihatçıların yazışmalarında böyle bir niyetin varlığı görülmez. İttihatçıların ilk dönem mektuplarında "biz" denilirken Anadolu hareketi kastedilir ve bir ayırım yapılmaz. (Yamauchi, *a.g.e.*, örnek olarak, 34 ve 36. mektuplar) Küçük Talat Bey gibi sert İttihatçılar, Anadolu ile birlikte bütün İslâm dünyasının kurtuluşundan söz ederken Enver Paşa'yı bu bütünün doğal lideri gibi görürler. (Yamauchi, *a.g.e.*, örnek olarak 58. mektup) Ancak, bütün İttihatçılarda ortak ve kesin olan tutum, Anadolu hareketini dışarıdan desteklemek ve onu zaafa uğratabilecek hareketlerden kaçınmaktır.

Beklenen zaferden sonrası için genellikle çok iyimserdirler ve bıraktıkları yerden bir şekilde devam edebileceklerini düşünmektedirler. Millî Mücadele Hükûmeti tarafından en sert muamelelere maruz kalmış Halil Paşa ve Küçük Talat Bey'in Cemal Paşa'ya yazdıkları 5 Kasım 1921 tarihli mektup, bunun ilgi çekici bir örneğidir. Bu mektupta, İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin ve İttihat Terakki'nin birlikte var olması yanlıştır, denilmektedir. Küçük Talat Bey bunu deve kuşuna benzetir. Yapılacak şey, Birliği kapatıp, Parti etrafında toplanmaktır. Ancak, İttihat ve Terakki'ye yeni bir fikrî kimlik ve yön kazandırılmalıdır. Bu da esas itibariyle,

toplumun ezilen kesimlerinden yana olmak üzere bir demokratik anlayışa oturmalıdır.

> "Bir parti ilkelerle yaşar. Anadolu mücadelesi ile beraber, bir tarih döneminin kapanacağına inanıyoruz. Artık Tanzimatçı ruh ve zihniyet millî emelleri tatmin etmez. İttihat Terakki de eski haliyle günün ihtiyaçlarına cevap veremez... Şahısların arkasında sürüklendiğimiz yetişir. Buna göre, hareketimizde fikirlerin hâkim olmasına son derece dikkat etmek icabediyor... Biz, hakiki fikirlerle halkı kurtaracak, halkı tufeylilerden, kirlenmiş insanlardan, sömürücülerden, cehaletten ve ordu istibdadından kurtaracak hakiki bir hürriyet ve inkılab bayrağına sarılmalıyız." (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 254-5)

Bolşevik ihtilalinden pek çok etkilenmiş olan bu iki İttihatçı, komünist olmadıklarını açıkça ifade etmekte, ancak Enver Paşa'nın Türkistan'a gidişine karşı çıkmaktadırlar; çünkü, gelecek tasavvurları, mektupta yazdıkları gibidir. Görülüyor ki, İttihatçıların, bir tarih döneminin kapanacağı kanaatleri doğru olsa da, nasıl bir yeni döneme geçileceği konusunda hiçbir sezgileri yoktur. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı son mektup (ileride verilecek) dikkate alınırsa, bu konuda en sağlıklı sezgi ve gerçekçi tasavvurun da onda olduğu görülür.

Ancak, Millî Mücadeleciler çok ayrıntılı hesaplarla yürümek gereğini duymuş ve İttihatçı gruplaşmaları dağıtmaya çalışmışlardır. 1921 Nisan'ında Halil Paşa, Küçük Talat Bey ve Naim Bey Anadolu dışına çıkartılmış, Nuri Paşa Erzurum'da tutuklanmıştır. Bu tutumundan ötürü Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya kırgın olduğunu söyleyen Şekip Aslan, ancak, Enver Paşa'nın bu kırgınlığını açıkça çevreye yansıtmadığını yazar.

> "Enver Paşa'nın, içini dışına vermemek, sır saklamak hususunda olağanüstü kudreti vardı. Bu kabiliyette hiç kimse Enver Paşa'ya eş olamazdı... Enver Paşa, Allah'ın yarattığı kullar arasında sır saklamaya en çok muktedir olanlardan biriydi. O, kızdığı vakit parlayanlardan ve bu halde bile konuşurken hesapsız ölçüsüz söz söyleyenlerden değildi. Hele kızdığında, kimsenin ayıbını ortaya atan ve ona lanet okuyan ve kaba saba konuşan bir kimse değildi. Bütün hayatınca onu yakından tanıyanlar arasında bir gün bile onun hiddetlendiğini gören veya onun ağzından küfür ve söğme değil, çirkin ve kaba bir söz çıktığını duyan olmamıştır." (Cihangir, *a.g.e.*,s.76, 83)

Şekip Aslan, Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa hakkında söylediği en ağır sözler olarak şunları kaydeder:

> "Anadolu'da yönetim adalet ve eşitlik üzere yürümüyor. Bu millet Sultan Hamid'in baskısına dayanamadı. Çökecektir. Halbuki O, bu devleti kuran Osmanoğludur. Bu

millet neden Mustafa Kemal'in baskısının yükünü taşısın?" (Cihangir, *a.g.e.*, s. 84)

Dikkat edilirse, Enver Paşa'nın, en yakın arkadaşlarına söylediği bu sözler, Mustafa Kemal Paşa'ya -biraz sonra göreceğimiz- yazdığı mektupta söylediklerinin tekrarından ibarettir.

Görünen odur ki, siyasi yahut askerî, her türlü ince hesabı yapan, Mustafa Kemal Paşa'dır; diğerleri genellikle, bilmeleri gerektiği kadarını bilmişlerdir. Enver Paşa'ya, Anadolu ile araya bir soğukluk girmemesi, anlaşmazlık olduğu görünümünün verilmemesi gerektiğini sürekli telkin ettiğini söyleyen Şekip Aslan, *"Anlaşılıyordu ki, Mustafa Kemal Enver Paşa'yı Moskova hükûmetine bizzat kendisi şikâyet ediyordu. Mustafa Kemal, Enver Paşa'ya Ruslarla önceden aralarında geçen anlaşmaya dayanarak verilmesi gereken mal ve silah kabilinden bir şey verilmemesini istiyordu."* diye yazar. (Cihangir, *a.g.e.*, s.84) Kemal Paşa'nın bu tutumu Millet Meclisi'nde açık bir muhalefetin doğmasına değilse de, gelişip yayılmasına yol açmıştır. Ancak, bu konuda kesin tavırlar Sakarya sonrasında belirecektir.

* * *

1921'in Ocak ayında Birliğin İstanbul merkezi kurulur.

Aynı günlerde, Sovyet Dışişleri Müsteşarı Karahan, Paşa'nın emrine, Anadolu'ya destek olmak üzere herhangi bir Müslüman güç verilmeyeceğini kesin bir dille Halil Paşa'ya bildirir. Ruslar o zamana kadar Almanlarla olan ilişkilerinde Enver Paşa ve arkadaşlarından yararlanmaya çalışmışlardır. Ancak, bu ilişkilerde geri çekilmeye başlarlar. Birlik sekreteri Ziya Bey'e Almanlardan silah almak için de para veremeyeceklerini bildirirler.

Bu arada, Trakya'da bulunan Vrangel ordusu artıklarının toparlanarak Enver Paşa'nın emrine verilmesi söz konusu olur. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.152,3) Paşa, bu orduyu düzenleyerek Trakya ve Makedonya'da Yunanlıları çökertmeyi düşünür. Çünkü, Anadolu kurtarılsa bile, Batı Trakya'da kayıplar olacağı kanaatindedir. Ruslar, İngiliz taraftarı olduğunu düşündükleri Talat Paşa'dan ayrılması şartıyla bu teşebbüse geçeceklerini bildirirlerse de bunu yapmazlar. Daha sonra Şubat 1921'de, Vrangel ordusunun silahlarının Anadolu'ya gönderilmesi konuşulursa da, bu da gerçekleşmez.

Enver Paşa 20 Şubat 1921'de Moskova'ya geçer.

İslam İhtilal Cemiyetleri Birliğinin yayın organı olmak ve iki ayda bir çıkmak üzere, *Livâ-yı İslâm gazetesi*, Arapça ve Türkçe yayımlanmaya başlar. İlk baskıları beş yüz Arapça, beş yüz Türkçe olacaktır. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 149, 22 Şubat 1921)

15 Mart 1921'de Talat Paşa Berlin'de, Ermeni komitecileri tarafından şehit edilir.

"Bu sabah on birde, Hardenbergstrasse'de Talat Paşa, Cemal Azmi Beyin dükkânına giderken, yirmi üç yaşındaki bir Ermeni talebesi tarafından rovelverle katledilmiştir." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.159, Ziya Beyin mektubundan) Dr. Nazım ise şöyle bildirir: *"Merhum, malumunuz olduğu veçhile korunma prensibini kabul etmediği için, pek kolaylıkla bir kurşunun kurbanı olmuştur."* (Yamauchi, *a.g.e.*,s.169, 27 Mart 1921) Enver ve Talat Paşalara karşı suikast düzenleneceği konusunda önceden de duyumlar alınmıştır. Dr. Nazım mektubunda der ki:

> "Milletimize rehberlik edecek zevata karşı büyük bir komplo hazırlanıyor. İhtiyatla hareket etmenizi rica ederiz."

Dikkati çeken bir nokta, Talat Paşa'nın şehadeti üzerine İttihatçılar içinde değişik yorumların ortaya çıkmasıdır. İlk ağızda, bir Ermeni intikamı olduğu görüşü pek itibar görmez. Hintliler ve Mısırlılar, olayda İngiliz parmağı görürler. Bazıları Rus hatta Fransız yahut Yunan eli ararlar. Emir Şekip Aslan da dolaylı olarak İngiliz parmağına işaret eder; merhumun cenaze töreninde şöyle konuşur:

> "Düvel-i İ'tilafiye ne kadar çalışsa, Arapları Türklerden ayıramayacağı ve bu gibi cinayetlerin iki millet-i İslâmiyeyi birbirine daha ziyade yaklaştırmağa hizmet edeceği...." (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 170)

Talat Paşa'nın Ermeni çetecileri tarafından şehit edilmesinden sonra, Enver Paşa bütün İttihatçıları kendi çevresinde toplamaya karar verir. Bu toplanma İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği çevresinde olacaktır. Berlin'e gelir ve Talat Paşa'dan doğan boşluğu doldurmaya çalışır. Talat Paşa'nın şehadetinin İttihatçılar için büyük bir yıkım olduğu kesindir. Enver Paşa daha sonraki mektuplarında Talat Paşa'nın şehadetinin, aradaki fikir ayrılığını kendiliğinden gidermek gibi bir hayra da vesile olabileceğini söylerse de, gelişmeler umduğu gibi olmaz. (Yamauchi, a.g.e., s.254-5)

Enver Paşa'nın da kendisini gittikçe yalnız hissetmeye başladığı özellikle Cemal Paşa'ya yazdığı mektupların üslubundan anlaşılmaktadır. Talat Paşa, hiçbir şart altında Ruslara güvenmemişti.

16 Mart 1921'de Ankara-Moskova dostluk anlaşması imzalanır.

Talat Paşa

TALAT PAŞA, 1.9.1874'te Edirne'de doğdu. Babası, Kırcaali'nin Çepleci köyünden, kadılık yapmış, müderris Ahmet Vasıf Efendi'dir. Annesi de Cisr-i Mustafa Paşa kazasının Sellüken nahiyesinden bayraktar Hüseyin Ağa'nın kızı Hürmüz hanımdır.

Vize iptidaî okulundan sonra Edirne askerî rüşdiyesine devam etti. Bir öğretmeniyle kavga ettiği için buradan diplomasını vermediler. Daha sonra aldıysa da, kayıt zamanını geçirdiği için Askerî İdadî'ye giremedi. Babasının ölümü üzerine ailevi durumları elvermediği için artık eğitimine devam edemedi.

Edirne Posta Telgraf idaresinde çalışmaya başladı. Bu arada edindiği dostları vasıtasiyle Alyans İsrail okulunda Türkçe öğretmenliği yaptı. Okul müdürünün kızından Fransızca dersleri almaya başladı ve okula gelen Fransızca dergilerle ilgilendi.

Talat Bey'in çevresi genişler ve politik ilişkilere girmeye başlar. Durumunun tespit edilmesi üzerine tutuklanıp yargılanır ve üç yıl kalebentliğe mahkûm edilir. Bir buçuk yıl kadar hapis yattıktan sonra, Sultan Abdülhamit Han'ın affı ile 1898 yılında dışarı çıkar ve Selanik'le Manastır arasında gezici posta memuru olarak göreve başlar. Bu göreve devam ederken siyasi ilişkilerini de sürdürür. Selanik'teki subay ve okumuşlar içindeki çevresini genişletir. 2 Nisan 1899'da, Selanik Posta İdaresinde kâtiplik görevine başlar. 1903 yılında başkâtip olur. Bir gün, iki âmiri arasında şahit olduğu bir kavgada, haklı olandan yana ifade verdiği için, öbürünün hışmına uğrar ve Anadolu'da bir görev verilmek üzere işinden alınır. Talat Bey Anadolu'ya gitmez ve 1907 yılında görevinden ayrılır.

Bilindiği gibi eski başkent olan Edirne, İmparatorluğun en hareketli ve dışa açık kültür merkezlerinden biridir. Sürekli kaybedilen vatan

topraklarından göçen yüz binlerce insanın ilk durak yeri, en yoğun acıların ve huzursuzlukların yaşandığı bir merkezdir.

3. Ordu merkezi Selanik ise, askerî ve sivil, bütün Meşrutiyetçi hareketlerin merkezi gibidir. Talat Bey bu hareketli muhitin içindedir, zekâsı ve etkileyici kişiliği ile çevrenin dikkat ve ilgisini çekmektedir.

Bu çevreden, Bursalı Mehmet Tahir, Midhat Şükrü (Bleda), Rahmi, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Ömer Naci gibi, asker-sivil karışımı bir heyet, Başkâtip Talat Bey'in önerisiyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurarlar. Meşrutiyet ve hürriyet için çalışacak olan bu cemiyet, doğal olarak gizlidir. Üye kaydı ve çalışma biçimi Masonlardan ve İtalyan Karbonari örgütlerinden etkilenilerek düzenlenmiştir. Talat ve üç arkadaşı Merkez-i Umumî adını alan yönetim kuruluna seçilirler. Bu cemiyet, daha sonra, 1907 yılında Paris'te, Ahmet Rıza Bey'in öncülüğündeki Terakki ve İttihat ile birleşerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacaktır.

Cemiyete alınacak üyeleri seçmeye çalışır ve özel törenlerle kaydederler. Talat Bey, Midhat Şükrü ve Kâzım Nami Beyler Masonların Makedonya Rizorta locasına kayıtlıdırlar. Emanuel Karasu'nun destekleriyle Mason locaları bunlara toplantı yeri gibi imkânlar sağlar. Tarihçiler genellikle, Masonların İttihatçıları değil, İttihatçıların Masonları kullanarak geliştikleri kanaatindedir. İttihatçıların ikinci yayılma ayağı da, özellikle Üsküp merkezli Melamîlik Tarikatı olmuştur. Trablusgarp Savaşı yıllarında, İttihatçılar, yakın ilişkilerini değerlendirerek İtalyan Masonlarının yardımını istemiş, ancak umduklarını bulamamışlardır. Bu zamanlardan itibaren Masonluk ilişkileri giderek soğumuştur.

24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, Talat Bey, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerindendir; Cavit ve Rahmi Beylerle İstanbul'a gelir. Talat Bey bundan sonra Cemiyetin ve daha sonra Partinin fiilen lideri olarak çalışacaktır.

Talat Bey, 1908 seçimlerinde Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Edirne milletvekili olarak girer. Meclis açıldıktan sonra 23 Aralık 1908 oturumunda Talat Bey Birinci Başkan Vekili seçilir. Bu döneminde Sultan Abdülhamit Han'la bir iki kere görüşme imkânı bulur; hem Meşrutiyet konusunda hem de sair siyasi meselelerde Sultanı çok takdir eder ve samimi bulur. Ancak, Otuz Bir Mart Olayı sonrasında, Sultanın tahttan indirilmesi sırasında herhangi bir karşı hareketi görülmez. Tam tersine, Şeyhülislam ve

Fetva Emini’ni evlerinden alarak bir çeşit zorla Meclis’e götürdüğü anlatılır. (Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951, s.36) Talat Bey, Sultan Hamit tahttan indirildikten sonra da, özellikle Fethi (Okyar) Bey vasıtasiyle, onun siyasi meselelerdeki kanaatlerini öğrenmek isteyecektir.

İttihat Terakki’nin güçlü adamı Talat Bey, ilk defa Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci hükûmetinde, kendisi resmî bir heyetle İngiltere’deyken İçişleri Bakanlığına getirilir. Bakanlığı döneminde İmparatorluğun bazı yerlerinde askerlik ve vergi işlerini sıkı bir denetimle düzene sokmaya çalışması, bu tür yükümlülüklerden uzak yaşamaya alışmış çevrelerde huzursuzluklara yol açmıştır. Ayrıca Meclis’teki muhalefet çok yoğun bir saldırıya geçmiştir. Talat Bey bakanlıktan ayrılır.

1912 seçimlerinde yine Edirne milletvekili olarak Meclis’e girer ve Sait Paşa Hükûmetinde Posta-Telgraf Bakanı olur. Balkan Savaşı başlayınca gönüllü olarak savaşa katılır. Bu olay çok eleştiri konusu olmuş ve sırf propaganda amaçlı olduğu, hatta Talat Bey’in savaş aleyhinde konuşmalar yaptığı ileri sürülmüştür.

Bâbıâli baskınından sonra kurulan hükûmette görev almaz. Daha sonra kurulan Sait Halim Paşa Hükûmetinde 12 Haziran 1913’te, yeniden İçişleri Bakanlığına getirilir.

3 Şubat 1917’de Sait Halim Paşa’nın istifası üzerine Talat Bey, Paşa ünvanı verilerek Başbakanlığa atanır. Savaşın kaybedildiğinin kabul edilmesi üzerine Talat Paşa ve arkadaşları 13 Ekim 1918’de hükûmetten çekilirler. Talat Paşa 8/9 Kasım 1918 gecesi, arkadaşlarıyla birlikte ülkeden ayrılır; Almanya’ya gider.

Talat Paşa yurt dışına çıkarken, bizim siyasi hayatımız artık bitmiştir; köşemize çekilmemiz gerekir, demiştir. Ancak, geçmişi, onun bir köşeye çekilmesine imkân vermemiştir. Berlin’de bulunduğu süre içinde de İngilizlerle, Bolşevik Ruslarla çeşitli ilişkiler kurmuş ve Millî Mücadele’yi desteklemeye çalışmıştır.

Çok sade ve tasarruflu bir hayat yaşamasına rağmen, Berlin’de, hayatının son zamanlarında ağır malî sıkıntıları olmuş, hatıra eşyalarını da satmak zorunda kalmıştır. Ermeni komitacıları, diğer İttihatçı liderleri olduğu gibi, onu da izliyorlardı. 15 Mart 1921 Salı günü, yine evinden çıkıp, ağır adımlarla yürürken, Ermeni Solomon Teilirian’ın kurşunuyla

şehit olur. Çevreden yetişen halk kaatili yakalar. Ancak, yargılaması sonunda kaatil beraat ettirilecektir.

"Cenaze töreni pek parlak olmuş, Almanlar ve Doğu milletlerinin delegeleri katılmışlardır... İsviçre sefiri, cenaze töreninin sefarette yapılmasını söylediği halde, bazı Türk memurlar korkarak ve Talat'ın idama mahkûm edildiğini ileri sürerek engel olmuşlardır." (Menteş, *a.g.e.*, s. 250) Alman Dış İşleri çelenginde şunlar yazılıdır: *"Büyük bir devlet adamı ve sadık bir dosta"*

(İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, c.II, s. 1948)

* * *

Talat Paşa o dönemin en sevilen ve etkili olan liderlerindendir. İnönü onun için, İttihat Terakki'nin en değerli adamı ifadesini kullanır. (İnönü, a.g.e., s.145) Yakın çalışma arkadaşlarından Osmanlı Millet Meclisi Başkanı Halil Menteş O'nu şöyle anlatır:

> "Talat, geniş göğsünü destekleyen geniş omuzları, pulat kollarıyla, güzel siyah saçlarla süslenmiş başı, çok sevimli çehresi, özellikle delici ve çekici kudrete sahip zekâ fışkıran sevimli iri siyah gözleriyle büyük ruhunu dolduran samimiyet, vefa, vatanseverlik ve feragatiyle, velhasıl maddî ve manevi bütün nitelikleriyle yiğit bir Türk oğlu, tarih boyunca büyük vazifeler görmek üzere yaratılmış müstesna şahsiyetlerden biriydi. İçindeki hızlı hürriyet ve vatanseverlik hamlesiyle önündeki engelleri devire devire mukadder olan yolunda sonuna kadar yürümüş bir insandır." (Menteş, a.g.e., s. 250, 251)

İnandığı yolda korkusuz bir adamdır. Mezarı Türkiye'ye nakledilirken günlük bir gazetede şunlar yazılır: *"Bu cesur Türk çocuğu bir an bile korku denilen şeyi nefsinde tatmamış ve yine bir an bile hayatına ehemmiyet vermek lüzumunu duymamıştır."* (İnal, *a.g.e.*, c.II, s.1944)

Talat Paşa, ilk bakanlığı döneminde evlenmiş, mutluluğu evinde bulmuş, içki ve benzeri şeyleri bilmeyen inançlı bir insandır. Atlara meraklıdır ve fırsat bulduğunda ava çıkar. Seferberlik yıllarında o da herkes gibi, ekmeğini karne ile mahalle fırınından aldırır, özel ilgilerden hoşlanmaz. Sade bir hayatı ve yemek alışkanlıkları vardır; dostlarının eleştirilerine rağmen, öğle yemeğini sefer tasıyla evinden getirmekten vaz geçmez. Nişantaşı'ndaki Başbakanlık Konutuna taşınmamış, Sultanahmet'te, Yerebatan sokağındaki kârgir evinde oturmuştur. Karısı diyor ki, *"Evine bağlılığı da büyüktü. Evinde kalabildiği zamanlar en*

mutlu, en neşeli zamanlarıydı. Bundan büyük zevki yoktu." (Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa,* Ankara 2005, s.48) Eşi Hayriye Hanım, evlilik hayatımızda hiçbir münkaşayı hatırlamıyorum, der.

Yakın dostlarından Abdülaziz Mecdi Efendi'ye, Masonlukta mı kalayım, Bektaşi mi olayım, diye sorar. Mecdi Efendi, bunların ikisine de gerek yok; ama birini tercih edeyim dersen, *"Bektaşiliği seç, zira Bektaşilik Türk tarikatidir."* demiş. (Babacan, *a.g.e.*, s.53) Talat Paşa'nın, Kâzım Karabekir gibi Bektaşi Masonlardan olduğunu söyleyenler vardır; Ziya Şakir, *"Kendisi en yüksek dereceyi ihraz etmiş olan bir mason olmakla beraber, Bektaşi tarikatinin de imanlı muhiblerindendi."* diye yazar. (İnal, *a.g.e.*, c.II, s.1970)

Birinci Dünya Savaşının başladığı yıllarda Almanların İstanbul Büyükelçisi sonradan Alman Dışişleri Bakanı olan Kühlmann onun için,*"Genel Savaş sırasında ilişki kurduğum politikacılar içerisinde üzerimde derin etki bırakanların belki de başında Talat Paşa gelmekteydi. Eğitimi yoktu, tavır ve konuşmalarıyla daha ilk temasta çevresine güven verirdi."* (Babacan, *a.g.e.*, s.50)

Sultan Vahdettin bir gün Saray Genel Sekreteri Ali Fuat Türkgeldi'ye şunları söyler:

> "Bu memleketi yönetmek için meğer iki adam lazımmış; biri Sultan Hamit, diğeri Talat Paşa. Ama, ben onlar gibi yönetemem. Talat Paşa bizim halkımızı iyi anlamıştı. O hakikaten müstesna bir şahsiyet idi." (Türkgeldi, a.g.e., s.180-1)

Paşa bir gün karısına şunları söyler: *"Bir gün beni sokakta vuracaklar; alnımdan kan akacak, yere serileceğim. Yatakta ölmek nasip olmayacak. Ziyanı yok, varsın vursunlar; benim ölümümle vatan bir şey kaybedecek değildir. Bir Talat gider, bin Talat yetişir."* (Babacan, *a.g.e.,* s.53)

Lüzumsuz Şiddeti Bırakın

PAŞA, kardeşi Kâmil'e yazdığı 26 Mart tarihli mektubunda, mektuplarının hariciye tarafından açılıp okunduğunu bildirir; gidip görüşün, der, *"Eğer böyle güvensizlik varsa, bari açık olarak gönderseniz."* (A. İnan, *a.g.e.*, s.80) Aynı mektupta, İngilizlerin elinde bulunan ve Divan-ı Harp'te yargılanma ihtimali olan *"Eski İstanbul iaşe bakanı Kara Kemal ile vali vesaireden idama mahkûm olmaları muhtemel olanlardan bazılarını ve eski Sofya sefiri Ali Fethi Beyi kaçırmak mümkünse, teşebbüs edilsin."* Bunun neye mal olabileceğini de bana bildirin ve elli bin marka kadar harcayın, diyor.

30 Mart 1921 İnönü Savaşı'ndan sonra Yunan kuvvetleri kendisini hızla toparlayarak Eskişehir ve Kütahya'yı düşürmüş, Sakarya boylarına dayanmıştır. Ankara'nın çok sıkıntılı anlar yaşadığı, Meclis'in taşınmasının tartışıldığı günlerdir. Sonucu, Sakarya boyundaki savaş belirleyecektir. Yabancı istihbarat birimleri bu kritik dönemde, Türk genel kurmayının en üst düzeylerinde bile Enver'in gelmesinin konuşulduğunu merkezlerine bildirirler.

Enver henüz Moskova'dadır ve ancak Temmuz sonlarına doğru Batum'a geçecektir. Enver Paşa, 9 Nisan tarihli mektubunda, Talat Paşa'nın ailesi ile ilgilenilmesini ve durumları iyi değilse, Teşkilatın parasından her ay elli lira verilmesini bildirir. (A. İnan, *a.g.e.*, s.82)

*Vahdet Gazetes*inde çıkan yorumu okuduğunu söylüyor: "*Yine ölmüşüm!"*

Berlin'de teşkilatın ilk kongresi yapılır. Bu arada Halil Paşa, Karadeniz yoluyla ve sağlık nedenleriyle Trabzon'a geçer. Ancak, Ankara buna razı olmaz. Bakanlar Kurulu *"Bolşeviklere mensup oluşum ve Enver Paşa ile de gizli bir cemiyet kurduğum tahakkuk ettiğinden, sizi kabulümüz, muhalifler ve düşmanlarca İttihat ve Terakki'nin manevrası başladığı fikrini*

tevlid edeceğinden” Trabzon yerine havası daha ılıman olan Batum'da oturmasına karar verir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.81-82, 8 Nisan 1921) Trabzon halkı ve ileri gelenleri haberi alınca milis kuvvetlerle Halil Paşa'nın oturduğu evi sarar ve kendisini her türlü tehlike karşısında koruyacaklarını bildirirler. Halil Paşa hatıratında şöyle yazar:

> “Sakarya'daki düşman orduları ile boğuşulurken, bir yandan benim yüzümden Trabzon-Erzurum cephesinde birliği bozabilecek bir hadiseyi aklım ve vicdanım kabul edemezdi. İntihar ederdim, buna sebep olmazdım.” (Halil [Kut], *a.g.e.*, s. 275)

Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, bu hareketi doğru bulmadığını, düzeltilmesini ister. Kendisine bir cevap verilmez ama, bir daha da rahatsız edilmez. Eşi ve çocukları da gelir; üç ay kadar dinlenir. Halil Paşa daha sonra ünlü Kâhya Yahya ve Trabzon halkının ısrarlarına rağmen, Trabzon'da kalmayıp bir motorla Rusya'ya geçecektir. Enver Paşa, amcası Halil Paşa'ya yazdığı 19 Nisan 1921 tarihli mektupta, Trabzon'da uğradığı muamelenin haksız ve ileri sürülen gerekçelerin yersiz olduğunu söyler. *“Mesele daha ziyade şahsî düşüncelere dayanmaktadır. Bu kabil düşüncelere mahal olmadığını defaatle izah etmiştik.”* Arkadaşlarla görüşerek en uygun kararı alın. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 187)

Mayıs 1921'de Küçük Talat Bey de tutuklanarak yurt dışına çıkartılır. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.205) Nuri Paşa da Erzurum'da tutuklanır. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya *“Akraba ve arkadaşlarımın maruz olduklarını doğru bulmuyorum.”* diyen uzun bir mektup yazar. Yurt dışına çıktıklarından itibaren neler yaptıklarını ve ne yaptılarsa Anadolu'ya destek için yaptıklarını; ama asla Anadolu'nun bir temsilcisi gibi davranmadıklarını bildirir. *“Anadolu'ya imdadın ancak Rusya'dan geleceğini anlayarak, buradakilerle anlaşıp, Baha Beyle Rusya'ya hareket ettim.”*

Enver Paşa'nın bu mektupta M. Kemal Paşa'ya söyledikleri, tam da onun söyleyecekleridir:

> “Yalnız bir ricam var: Vehim ve hislere kapılmayınız. Sizden, cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi başarılarınıza bakarak sizi iğva edenlere uyup memlekette bir şahsın veya yalnız bir kesimin tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa yine lüzumsuz tazyikler ve bunlar neticesi feveranlar ortaya çıkabilir. Bu gün emin olunuz ki, vatanı seven herkes, olup biten her şeye rağmen sizin başarınız için çalışıyor. Çünkü, başarınız Anadolu'nun başarısı demektir. Fakat eğer siz şimdiden kanunsuz hareketler ve lüzumsuz şiddetlere girerseniz, korkarım ki hayırlı sonuçlar

vermez. Millet Sultan Hamit idaresi zamanındaki millet değildir. Artık tahakküm ve tecebbüre çok dayanmaz.

"Bak, şimdi bütün arkadaşlarım adına temin ederim. Bizim hiçbir mevkide ve memuriyette gözümüz yok. Bana gelince, ben yalnız bir ideal takip edeceğim. O da İslâmı ezen Avrupa canavarları ile pençeleşmek için Müslümanları harekete geçirmek. Bunun için siz çekinmeyin, vehme düşerek düşmanlarınıza, memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümidini vermeyin. Lüzumsuz şiddeti bırakın... Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların memlekete gelmesini istemiyorsun, değil mi? Sebebi de, güya bizim gelmemizle memlekette bir ikilik çıkacak, diyorsun; öyle mi? Halbuki, ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer memlekette bulunsaydık, belki de bu gün devam eden gereksiz baskılara hiç hacet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz baskı yapacak ve daha kolay birlikte yürütecektik. Mamafih şimdilik Moskova'da bulunarak hariçten yine memlekete yardım edebilmeye devam ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat, bunu da itiraf etmemiz lazım gelir ki, her ne sebepten, kanunsuz olarak memleket haricine sürgün şeklindeki arzunuza, ilelebed tahammül, hakikaten pek ağır ve sefilane gelir.

"Mamafih, vatan için buna da şimdilik katlanıyoruz. Binaenaleyh dışarıda kalmanın, umumî maksadımız olan, başta Türkiye olmak üzere, kurtarmaya çalıştığımız İslâm âlemi için durumun çaresiz, belki de tehlikeli olduğunu hissetiğimiz anda, memlekete geleceğiz.

"İşte size açıkça vaziyeti anlattım. Benim açık sözlü olduğumu bilirsin. Eğer başka bir fikrin bulunmuyorsa, seni sevenlere inanırsın. İşte bu kadar.

"Yine kemal-i hürmetle gözlerinden öper, Cenab-ı Hakka senin için yücelikler ve İslâm ve vatana faydalı büyük mevkiler dilerim; kardeşim efendim." (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 205-208, Mayıs 1921)

Görüldüğü gibi Enver Paşa'nın mektubu pek sert, yukarıdan ve çok açıktır. Aynı yılın 27 Mayıs'ında Cavit Bey'e yazdığı mektupta da, Mustafa Kemal'in şahsî diktatörlüğe gittiğini söyler:

"Arkadaşlar şimdilik bir an önce Anadolu'ya giderek, oradaki fırka ile birlikte çalışmak ve bunda ilk önce, halkın savaşa devam kabiliyetini güçlendirmek hedefini takip edeceklerdir. Anadolu'nun son zamanlardaki halini hiç beğenmedim. Hiç hoşuma gitmedi.... Ankara son şekliyle şahsî diktatörlüğe ve büsbütün Rus istikametine atıldı. Bununla Rusları da memnun edemeyecek, belki de korktuğum şekle doğru atılacaktır." (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.592)

Ankara şahsî diktatörlüğe kaysa da, Rus istikameti konusunda Enver Paşa'nın endişeleri yersizdir ve bu konuda Mustafa Kemal Paşa son derece dikkatli yürümektedir.

Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu karşı tutumları karşısında da tavrını değiştirmez: "Mamafih buna rağmen, bütün arkadaşlar kat'iyen Anadolu'da bir tefrikayı mucip olacak hareketlerde bulunmamayı kararlaştırdık." dedikten sonra, fakat, diyor Mustafa Kemal bizi Anadolu'ya

sokmayacağı gibi, dışarıda başarılı olmamızı da istemiyor. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.83, Cemal Paşa'ya 29 Haziran 1921) Dr. Nazım da Cavit Beye yazdığı mektuplarda, "Hemşerimiz Sarı" dediği Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerini Millî Mücadeleden sonra da içeri sokmayacağını söyler. "Bu adamlar bizi dâhilde ve hariçte çalışmaktan menetmek için başvurmadıkları çare bırakmıyorlar." (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.134)

* * *

Yıkılmış bir devletin, dünyaya savrulmuş, parçalanmış insanlarından yeniden bir teşkilat kurmak kolay değildir. Hele, kimi yorgun, kimi âtıl, kimi yanlış yollara sapmış bir İslâm dünyasını ayağa kaldırmak üzere bir teşkilatlanma olursa... Bir kere hepsi maaşsız ve parasızdır; hepsinin aile sorumlulukları vardır. Para yokluğu yahut kısıtlı olan ve zorlukla temin edilebilen paranın paylaştırılması da ayrı bir huzursuzluk kaynağı olmaktadır. Kardeşi Kâmil'in bu hususlardan yakınan mektupları çoktur. Enver Paşa, Türkistan'a gittikten sonra bile, para meselesine çareler aramaktan geri durmamış, hatta Berlin'deki Merkez-i Umumî kasasına bazı eşyalar göndererek bunların satılmasını istemiştir: *"Bunları tedricen ve güya Sultan Efendi'ye aitmiş gibi sattırarak parasını depo edersiniz."* Fiyatların düşmemesi için hep birden satılmamasını da öğütlediği mektupta, % 20-25 kâr edileceğini ummaktadır. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.319, belge.191) Sultan Efendi'ye aitmiş gibi satın denildiğine göre, kürk cinsinden bir şeyler olmalıdır.

İttihatçıların yurt dışına çıkarken külliyetli miktarda para götürdükleri yolunda yürütülen propagandalar pek inandırıcı olmamıştır. Esasen yurt dışındaki hayatları bunun yeterince delilidir. Talat Paşa'nın Berlin'deki hayatı ve arkadaşlarıyla elbiselerini paylaşacak noktadaki parasızlığı bilinmektedir. Enver Paşa'nın da dışarı çıkarken, eski İzmir valisi Rahmi Bey'den üç bin lira borç aldığı bilinmektedir. İttihatçıların mal varlıkları İngilizlerin de ilgisini çekmiş, İngiliz İstihbaratı uzun süren bir araştırma sonunda, dikkati çeken hiçbir dengesizlik yahut zenginleşme olmadığı hakkında rapor vermiştir. Masayuki'nin tespitlerine göre, Sovyetlerin yaptığı yardım, Kâmil ve Ziya Beyler tarafından Cemiyet çevresindeki topluluk için kullanılmıştır. İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği için Afgan Kralı Emanullah Han'ın yaptığı dört bin sterlinlik yardım da yine bu maksat

için harcanmıştır. Enver Paşa'nın ailesi ise, Kâmil Bey'in yönetimindeki Deniz Ticaret Şirketindeki hisseleri ve Büyükdere'deki çiftliğinin gelirleriyle geçimini sürdürmektedir. Paşa'nın zaman zaman buraların idaresi veya kiraya verilmesiyle ilgili olarak Kâmil Bey'e talimatlar verdiği olur. 29 Temmuz 1921 tarihli mektubunda, değirmenin suyu duracak gibidir, der, *"Ne yaparsan yap idarenin yoluna bak. Olmazsa Cicimin lüzumsuz bazı şeylerini satar Eylülü getirirsiniz. Mamafih belki sanatoryum kadına biraz hayreder. Sonra bu ay elbise parası on altı bin mark diyorsun. Kimin elbisesi anlayamadım. Pek rica ederim, bunu bildir. Çıldıracağım."* (İnan, *a.g.e*., s.101)

Her biri farklı karakterlerdedir. Bütün farklılıkları yok ederek birliği sağlamak, ancak güçlü, ümit veren bir ülkü ve Enver-Talat gibi kişilikleri yüksek liderlere inançla olabilmektedir. Talat Paşa şehit edilmiştir ve dünyadaki gelişmeler bu insanların lehine değildir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti güçlenip İngiltere ve Rusya gibi devletlerin doğrudan muhatabı haline geldikçe, Enver Paşa ve arkadaşlarının ve Birliğin, ilişkilerde aracı olma işlevi de azalmaktadır. Sovyetler Enver Paşa ile olan ilişkilerini giderek gevşetmektedir. (Yamauchi, *a.g.e*, s.195-6) Nihayet, İslâm dünyasını, ortak düşman Batı emperyalizmine karşı ayağa kaldırma projesi, Sovyetlerin maddî desteğine bağlıdır ve doğal olarak en büyük sorun da buradadır. Kızıllarla birlikte görünmek, siyasi bir dayanışma da olsa, esasen çoğunu rahatsız etmektedir. Bu yardım istenilen boyutlarda olmadıkça, bu görüntünün bir anlamı da kalmamaktadır. (Örnek olarak, Birliğin Arap üyelerinin tutumu hakkında bkz: Masayuki Yamauchi, *a.g.e*, s. 190 ve devamı, 89. mektup)

Bütün bu şartlara rağmen Enver Paşa'nın M. Kemal Paşa'ya bu mektubu yazabilmesi, onun yalın ve pervasız kişiliği ile ilgilidir ve geçmiş yaşadıklarıyla da çelişmez. Trablusgarp'a bir bedevi kıyafetiyle girip İtalyanlara karşı mucizeler yaratan komutan odur. Mütareke sonrasında, Trablusgarp'ta mücadeleye devam eden mücahitler uzun zaman Enver'i yine gelecek diye beklemiş, bir buçuk yıldan çok bu ümitle direnişlerini sürdürmüşlerdir. (Bkz: Yamauchi, *a.g.e*., s.232, 116. mektup)

Enver Paşa'nın İslâm dünyasındaki prestiji hakikaten biraz şaşırtıcıdır. Buna zaman zaman kendisi de hayret eder. O günlerde Afgan Kralı Emanullah Han, Enver Paşa'ya gıyabında, sadece kayınpederi ve

eniştesinin sahip olduğu Serdar-ı âlâ rütbe ve nişanı vermiş ve onu Afgan prensi derecesine çıkarmıştır. Durumu bildiren beratı Paşa'ya gönderirken bir de fotoğrafını ekler ve arkasına *"Aziz ve Muhterem Kardaşım Enver Paşa'ya yadigârımdır."* diye yazar. Enver Paşa, *"Tuhaf!"* diyor, *"Afganistanlıların orada tahta çıkış donanması yapıldığı zaman, benim resmimi Emîr'in resmiyle beraber asmakta olduğunu söylüyorlar. Cidden tuhaf bir iş..."* (Yamauchi, *a.g.e*, s.187, 19 Nisan 1921 tarihli, Moskova'da Enver Paşa'dan Berlin'deki kardeşi Kâmil'e mektup)

Mağlubiyete rağmen, Enver Paşa'nın İslam dünyasında sarsılmayan bu "kahraman" imajının, yabancılar da farkındadır ve fiilen hiçbir gücü olmasa da onu ciddiye almak gereğini duymaktadırlar. Zamanın Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Ankara'daki temsilcisine yazdığı mektupta, Paşa'dan *"Müslüman bir kahraman"* diye söz eder.

Yabancılar Enver Paşa'nın İslam dünyasındaki bu şöhretini değerlendirmekte yanılmamaktadırlar. Birkaç ay sonra Türkistan'a gittiğinde, oradaki Sovyet gözlemcisi, merkezine şunları yazacaktır:

> "Bizi korkutan, ilişkinin askerî yönü değil, daha çok siyasi yönüdür. Enver Paşa'nın geçmiş zaferleri, bir Müslüman devlet adamı olarak, hâlâ ücra bölgelerdeki cahil çiftçi kalabalıklarını etkileyebilmektedir." (Yamauchi, *a.g.e*., s.73)

O dönem Azerbaycan Cumhuriyetinin devlet adamlarından N. Şeyhzamanov'un bir cümlesi, bu tesptin doğru olduğunu, ama 'cahil çiftçi kalabalıklarıyla' sınırlı olmadığını, çarpıcı bir biçimde anlatmaktadır. Şeyhzamanov diyor ki: *"Göyde Allah, yerde Enver Paşa"* (Nerimanoğlu, "Enver Paşanın Çizmeleri", *Düşünce*, 525. gazet, 20. 9. 2007, Bakü)

O günlerde, esaretten kurtulan, ama Türkiye'ye gelemeyip Taşkent'te öğretmenlik yaparak, ailelerine kavuşabilecekleri günü bekleyenlerden bir mektup gelir. Öğretmenler, Türkistan'da kalışlarını şöyle anlatırlar:

> "Yolumuz Türkistan'a düştü... Bu yurt bizim vatana doğru devam eden hareketimize izin vermedi. Dağları, ovaları etrafımızı sardı; ayaklarımıza kapandı, ağladı, gitmeyin, dedi. Tamamiyle kandık; işte vatanımıza geldik, dedik. Güzel Türkiye'ye kavuşmak, hayalimizden silindi. Burası da oradan farksız; belki, bazı halleriyle daha kutsî idi. Yıllarca vücutlarımıza sarılan zincir kırıldı. Her bir vicdan, yüce bir gaye için bizi buraya bağladı. İşte, bir iki yıldan beri burada, bu atalar ocağında hizmet ediyoruz. Her birimiz için vatanımızda bizi bekleyen varlık ve mutluluğumuza veda edip, burada sade, bazen sefalet denilebilecek bir hayat içinde şimdiye kadar hizmet edegeldik." (Yamauchi, *a.g.e*., s.226-7, 107. mektup)

Öğretmenler, kendi sefaletlerini duymasalar da, vatanda bıraktıkları çoluk çocuklarının hasret ve acılarına dayanamaz hale geldiklerini, hiç olmazsa, aileleriyle tamas imkânının sağlanmasını, o sırada Moskova'da olan "Büyük Paşa"larından istemektedirler.

Enver Paşa'nın, Osmanlı mülkü içinde de ulaşılmaz bir sevgi ve saygınlığı vardır. Mektuplarını yayımlayan tarihçi Şükrü Hanioğlu, Paşa'nın, İttihat Terakki'nin liderlerinden biri olmasının yanında, "Kahraman-ı hürriyet" olmak karizmasıyla, Cemiyet yahut Partinin fiilî gücünün ötesinde bir bir güce sahip olduğunu yazar. (Hanioğlu, *a.g.e.*, s.19) Daha sonra buna Trablusgarp direnişi, Edirne'nin kurtarılışında öncülük gibi kahramanlıklar da eklenince, Enver Bey'in yükselişi önlenemez olmuş ve gücü, temsil ettiği Partinin gücünden daima daha ilerde bulunmuştur. Hanioğlu, Gazi Osman Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın da, halk içinde benzeri bir sevgi ve saygınlığa sahip olduklarını söyler. Osmanlı halkı kahramanlara susamıştır.[51]

Buna, Enver Bey'in Savaş Bakanı olarak, Orduyu gençleştirmesi, yeniden düzene sokması, o güne dek görülmemiş bir disiplin kurması ve askerliği siyasetten arındırması gibi, altından kolay kalkılamayacak başarıları da eklenince, Enver Paşa, geçekten ulaşılmaz bir sevgi halesi ve güce kavuşmuştur.

Dr. Nazım'ın anlattığına göre, Mustafa Kemal Paşa Ali Fethi Beyi Ardahan'dan milletvekili adayı yapar. Karşısında ise İttihatçı olarak tanınan Hilmi Bey vardır. Taraftarları, Fethi Beyin, Enver Paşa'ya silah çekmiş adamdır diye yiğitliğinin propagandasını yaparlar. Fakat bu propaganda geri teper, Enver Paşa'ya silah çeken adam ancak üç oy alır. Hilmi Bey seçilir. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.136) Nitekim, Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Enver Paşa aleyhindeki yayın ters tepmeye başlayınca telgraflar çekilerek toplatılır.

1916 savaş yılında Enver Paşa Medine'ye kadar uzanan bir denetleme gezisine çıkar. Halep, Şam, Cebel-i Lübnan, Beyrut, Filistin, Kudüs üzerinden devam eden yolculukta, şehirlerde konaklar, askerî birlikleri, kışlaları, okulları, medreseleri ve hastahaneleri ziyaret eder. Gittiği her yerde olağanüstü bir heyecanla karşılanır; şehrin ileri gelenleri, halk, memurlar, ulema ve öğrenciler sokakları doldururlar. Yol boyunca devam eden bu görülmemiş karşılama ve coşkunluk, sadece Anadolu halkının

değil, bütün İslam milletlerinin böyle bir kahramanın bekleyişi içinde olduğunu gösterir. Geçtiği bütün şehirlerde, kendisi için yazılmış sayısız kasideler okunur. Arap geleneğinde önemli bir yeri olan bu kasidelerde, akıl almaz teşbih ve mübağalarla onu yüceltirler. Şam'da, kendisini, İslam milletlerini dirilten bir ruh, müceddidtlerin en ulusu ilan ederler. Dönemin gazetecisi, O'nun Halebe gelişini şöyle anlatır:

> "İslam âleminin büyük lideri Enver Paşa'yı taşıyan tren güneşin batışıyla birlikte Halep şehrine ulaştığında, onun gelişi memlekette çoktan genel bir bayram havası oluşturmuş bulunuyordu. Müslümanların, nasıl ki bayram yapabilmek için hilali görmeleri gerekiyorsa, aynı şekilde, bu bayramı da kutlamak için hilalleri Enver Paşa'yı görmeleri gerekiyordu. Bu sebeple, bu mübarek kişinin şehirlerine gelişi şerefine, karşılama komiteleri kurup, kutlama hazırlıkları yapılmaya başlandı. Bunların içinde mülkî ve askerî erkândan başka halk, ilim ve din adamları, medrese öğrencileri bulunuyordu. Hepsi de, O yüce insanı karşılamak için can atıyorlardı." (Kürt Muhammet Ali, *a.g.e.*,s.13)

Beyrut'ta verilen ziyafette, yemekler, Anafartalar çorbası, Seddülbahir balığı, Börek, Dardanel kebabı, Kanal muhallebisi adlarıyla sunulur.

* * *

Sovyetlerin, ciddi bir iş yapmaktan çok, gelişmelere göre sadece tavır göstermeleri ve Talat Paşa'nın şehadeti, Birlik'te giderek heyecanın düşmesine yol açar. Arap üyeler, parasal sorunların ağırlığı ve kişisel bazı geçimsizliklerin de katkısıyla, Cemiyet Merkez-i Umumîsi'nde Türk üyelerin çokluğunu ve millîcilik yapıldığını ileri sürmeye başlar ve cemiyetten çekilirler. Abdülaziz Çaviş ve Emir Şekip Aslan gibi en sadık Osmanlı milliyetçileri, Enver Paşa'ya büyük bağlılıklarına rağmen, artık ilimle uğraşmaya karar verdiklerini bildirirler. (Yamauchi, *a.g.e*, s. 223-6)

Şekip Aslan, Paşa'ya, Bolşeviklerin kendisine güvenmeyeceklerini, bunun için de hiçbir yardımda bulunmayacaklarını, Ruslarla arası daha fazla açılmadan Moskova'yı terk etmesi için ısrar eder. Ruslar, *"Kendisiyle İngilizleri tehdit etmek ve Mustafa Kemal'le aralarında rekabet yaratarak dengelemek istiyorlar."* (Cihangir, *a.g.e*., s. 87)

Bu arada Hacı Sami'nin Anadolu'ya girdiği ve bazı birlikleri kışkırtıp işleri karıştırdığı haberini alır. Enver Paşa Moskova'dan kardeşi Kâmil'e yazdığı mektupta, *"Anadolu işini Sami, elhamdülillah öyle karıştırmış ki, işin içinden çıkana aşk olsun. Kışkırttığı alaylar Garp Cephesine gitmiş.*

Hükûmet hemen alenen aleyhimizde...” diyor. *“Bakalım Fuat Paşa işi düzeltebilecek mi?”* dedikten sonra ekliyor, *“Hoş o da samimi değil.”* Paşa bu mektubunda Dr. Nazım’ın Anadolu’ya karşı çalışmak istediğini yazıyor. Dr. Nazım ise 13 Temmuz tarihli, Ankara’da Eyüp Sabri Bey’e gönderdiği mektupta, Millî Mücadele için duadan ve elimizden gelen hizmetten geri durmayacağız. *“Eğer bizi muhalif göstermede vatan için bir faide umuluyorsa, bundan dolayı da kendilerine müteşekkir kalacağım. Memleket kurtulsun da, millet bize isterse lanetler yağdırsın...”* demektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.230)

Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın Suriye seyahatinde Adana’ya gelişi

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi Fotoğraf Koleksiyonu,

Birinci Dünya Harbi (BDH) Albüm No:5., Fotoğraf No: 128.

Bu mektuplardan da, Paşa’ya ulaşan haberlerin her zaman gerçeğe uygun olmadığı ve çok çeşitli dedikoduların ortalıkta dolaştığı anlaşılmaktadır. 13 Temmuz 1921 tarihli, kardeşi Kâmil’e yazdığı mektupta, Sami ve Halil’in saçma ve matluba uymayan hareketlerinden söz etmektedir. (İnan, *a.g.e.*, s.97) Halbuki, Halil Paşa’nın Anadolu aleyhine hiçbir harekete girmediğini biliyoruz. Hacı Sami’nin bazı kıtaları kışkırttığına, hatta Anadolu’ya girdiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Kıtaların batıya gönderilmesi ise, Enver Paşa’nın Anadolu’ya girme ihtimaline karşı, ona

yakınlığı açık olan komutan ve birliklerinin, Ankara'nın emri üzerine yer değiştirilmesiyle ilgilidir.

Bu sırada *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Enver Paşa hakkında bir yazı çıkar; onun Bolşeviklerden kişisel çıkar sağladığından söz edilir. Paşa'nın canı sıkılır; Mustafa Kemal Paşa'ya 17 Temmuz 1921 tarihli ağır ve öfkeli bir mektup yazar: Daha önce durumunuz kritikti; Yozgat, Konya isyanları vardı ve tutumunuzu anlayışla karşıladım. *"Şimdi muvaffakiyet belirince tabii maksadınızı gösterdiniz. Beni ve arkadaşlarımı şahsî emellerinize engel sayıyorsunuz. Pekâlâ! Fakat bunun için yalan söylemeye veya söyletmeye neden kendinizi mecbur görüyorsunuz? Paşa hazretleri, ben Bolşeviklerden şahsî bir menfaat teminine çalışsaydım, sizlerin Bolşevik olduğunuz zaman, ben Bakü'da hakikati ve ne olduğumu âleme ilan ederek, hatta orada bazılarının manasız taarruzuna uğramayı da göze almazdım."* Şimdi aleyhimde propaganda yaptırıyorsun. *"Bununla matteessüf, Trablus'tan beri bildiğim şahsî ahlakınızın, bugün vardığınız mevkide bile değişemediğini görüyorum."* Mektup şöyle bitiyor: *"Bütün bu şahsî hırslarınıza rağmen, Cenab-ı Hakkın şimdiye kadar yaver olan talihinizi yine vatanın selametine hadim kılmasını diler, fakat sizi, şahsî hırsınıza mağlup olarak bu kadar küçülmüş gördüğümden dolayı teessüf ederim. Allah hepimizi doğruluktan ve iyilikten ayırmasın."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 233-4)

Aynı dedikodularla ilgili olarak, *Liva-yı İslam*'da da "Redd-i erâcif ve İzah-ı hakikat" başlığıyla bir yalanlama yayımlanır ve Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir anlaşmazlık olmadığı, her ikisinin de Millî Mücadelenin başarısı için uyum halinde oldukları vurgulanır. (*Bekirağa Bölüğünden Türkistan'a Yaver Muhittin Beğin Hatıralarında Enver Paşa'nın Son Yılları*, Haz. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul 2003, s. 67) Yalanlamada şöyle denilmektedir:

> "Enver Paşa ve arkadaşları Kuvay-ı Milliyenin başlangıcından beri tereddüt ve şüpheye düşmemişlerdir. Şunun bunun aydınlatma ve uyarılarından uzak olan bu zevat kendilerine yabancı olmayan Mustafa Kemal Paşa ile mülkî ve askerî arkadaşlarının hamiyet ve dirayetlerinden, şecaat ve fedakârlıklarından, Anadolu dilaverlerinin yiğitlik ve kahramanlıklarından emindirler. Düşmanın mukaddes vatandan kovulup çıkartılmasına ve Misak-ı Millî'nin tamamlanmasını ve uygulanmasını gönül rahatlığı içinde beklemektedirler. İçerde ve dışarda sevgili vatan için her vakit kendimizi feda etmeyi bir vazife ve şeref bilir, memlekette ikilik çıkarmaya çalışanları takbih ve telin ederiz."

Görülüyor ki, Kâzım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan istediği, Enver hakkında açık propaganda başlamıştır. Şevket Süreyya Bey, Mustafa Kemal'in endişeleri hakkında diyor ki, *"Onun o günlerdeki bütün hesaplarına damgasını vuran ve belki hiç kimseye açamadığı derin bir kuşku, içindeydi: Enver Paşa kuşkusu."* (Ş. S. Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 1967, c.2, s.407)

Savaş mağlubiyetine rağmen Enver Paşa'ya duyulan sevgi ve saygı, ordu üzerindeki hâkimiyeti Mustafa Kemal Paşa'nın kaygılarını büyütüyor ve Enver konusunda çevresindeki kimseye güvenemiyordu. Bu yüzden de meseleyi açıkça konuşamıyordu. Ruslarla ilişkiler konusunda her yolu denemiş, en yakınlarından Fevzi Çakmak, İnönü, Celal Bayar'ın da katıldığı Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurmuş, Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı Moskova'ya göndermişti; ama, iki taraflı tereddüdü devam ediyordu: Moskova, Enver'i kendisine karşı tercih etmeye devam edecek mi? Enver bir şekilde Türkiye'ye girerse, ona karşı durabilecek mi? Ordu ne yapar? Gerçekten çok kritik anlar yaşamakta ve en yakınlarına bile yeterince açılamamaktadır. Çünkü onlar da askerdir ve orduda Enver'e bağlılık devam etmektedir. Mustafa Kemal Paşa endişelerinde haklı ve hiçbir şeyi raslantıya bırakmayacak kadar tedbirli idi.

Mektubundan anlaşıldığına göre, Enver Paşa artık ilişkiyi bütünüyle koparmıştır. Bu mektubundan iki gün sonra, amcası Halil Paşa Kafkasya'dan gönderdiği mektubunda, istediğin zaman, istediğin yerden seni Türkiye'ye geçirebiliriz; orada silahlı bir gücün korumasında istediğin kadar kalabilirsin, demektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.234) Enver Paşa ise Kâbil'deki Cemal Paşa'ya yazdığı 22 Temmuz 1921 tarihli mektupta, Rusların Afganistan'a yardımda da kendilerini oyaladığını, Almanya'dan temin edilecek yardımların naklinde bile zorluk çıkardıklarını yazar. Açık açık anlatmasına rağmen, Mustafa Kemal'in kendisini rakip olarak görmesinden yakınır. Bu tutumu sadece bana karşı değil, bütün arkadaşlarımıza karşı aynıdır. Allah vere de memleket bir zarar görmese. Biz açıktan olmasa bile gizliden yine desteklemeye ve çalışmaya devam edeceğiz... (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 235)

Yapılan propagandalarda Paşa'nın komünist olduğu teması da vardır. O sıralarda Marksist ihtilalin havası, özellikle Rusya'da bulunan bir kısım Osmanlı subaylarını da etkilemiştir. Onlar ayni zamanda Türkistanlı

aydınlar gibi bu yoldan bağımsızlığa kavuşulabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak Enver Paşa bunlardan değildir. Nutukları ve Livay-ı İslam incelendiğinde Komünizme hiç meyletmediği, ancak İslam milletlerini sömürge olarak tutmaya çalışan batılı güçlere karşı Rusya'nın ihtilalci gücünden yararlanmak istediği görülür.

İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği de bu maksada dönüktür. 2 Haziran-12 Temmuz 1921 tarihleri arasında Moskova'da düzenlenen Üçüncü Enternasyonal'de yaptığı konuşmada Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arnavutluk, Yemen Suriye, İrak, İran ve Hindistan'ın bu birliğe dahil olduklarını ve buralardaki anti emperyalist mücadelelerdeki gelişmeleri anlatır. Şöyle konuşur: "*Arkadaşlar! İşte biz bu mesaimizle bizi ezen ayni emperyalistlere karşı mücadelede sizinle beraber olduğumuzu ifade ediyor ve sizleri saygıyla selamlıyorum.*" Paşa konuşmasını, "*Üstün olan Hak'tır, Hak'tan üstün yoktur.*" diyerek bitirir. (Aydın İdil, a.g.e. s.294)

Enver Paşa 30 Temmuz 1921'de Moskova'dan ayrılır ve on gün sonra Batum'a gelir. Paşa'nın bu gidiş gelişleri Ankara'yı tedirgin eder; Moskova'nın Enver'i Anadolu'ya karşı kullanmak istediğinden şüphelenilmektedir. Enver Paşa, hareketinden önce, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin ile görüşmüştür. Paşa, dışarıdaki İttihatçıları bir araya toplamaya çalışırken de, onları Anadolu'daki mücadeleyi desteklemeye teşvik eder ve Ağustos ayı boyunca hiçbir teşebbüste bulunmaz. Olaylar geliştikçe, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girip, Millî Mücadele'nin başına geçeceği yorumları artar; Enver'in ordu içinde daha birleştirici olacağı fikri yaygınlaşır. İttihatçıların da, gizli açık bunu istedikleri muhakkak gibidir.

* * *

Paşa çocuklara çok düşkündür; iki kızı vardır ama, Naciye Sultan'ın söylediğine göre bir erkek çocuk hasreti içindedir. Bu hasretini bazen büyük kızı Mahpeyker'e erkek elbiseleri giydirerek oyalamaya çalışırmış. Sonunda, oğlu Ali, 29 Eylül 1921'de Berlin'de doğar; ancak Enver Paşa Ali'yi hiç göremeyecektir. Enver Paşa o günlerinde, sevdiği eşiyle ve çocuklarıyla sade bir ev hayatı yaşamayı derinden arzular; hassasiyetleri artar. Böyle bir birlikteliğin onun düşünce ve kararlarını da etkileyeceğini söyler. Belli ki çok sıkıntı içindedir: "*Ah, Naciyeciğim! Hani şöyle ikimiz başbaşa verip de, ciddi düşüncelerimizi birbirine katarak yaşarsak, öyle*

geliyor ki, şimdikinden bin kat daha doğru düşünecek, bin kat daha doğru kararlar vereceğim. Yok, yok, haydi gel Naciyem, beraber bulunalım. Evet. Şimdiye kadar gelmeni istemiyordum; ama şimdi... en güzel varlığım olan seni sıkıntıya sokmaya çalışıyorum. Evet, ben eskiden daha hodbin oldum. Ama, yalnız ikimizin arasındaki hodbinlik olsa, gene üstesinden gelirim. Fakat, şimdi kurtarılacak koca bir İslam âleminin, işe daha kuvvetli, daha canlı sarılmama yardım edeceğini düşünmemden doğan hodbinlik, beni bu kadar ileri vardırıyor..." (Ş. Süreyya, *a.g.e.*, c.III, s. 610-12)

Görülüyor ki Paşa, en duygulu, en hasretli zamanlarında bile, hayalinden büyük iddiaları silemeyen, hayallerini kişiselleştiremeyen bir yapının insanıdır. *"Haydi gel Naciyem, beraber bulunalım."* arzusu onu yaksa da, kurtarılacak koca bir İslam âlemi vardır ve bu duyarlıklar onu yolundan edecek niteliktedir. Aynı mektubunda, bu isteğinden vazgeçer; yeni doğan oğlu Ali'yi araya sokar: *"Fakat acaba mini mini aslancığımız sana gelmen için izin verecek mi? Yok; bak, ondan izin almadan hiçbir kararımız olamaz. O, biliyorsun ya; o, biz ihtiyarladığımız zaman, başladığımız işi ileri götürecek! O, İngilizlerin, Fransızların lâşeleri üzerinden, İslâm bayrağını ileri götürecek! Bütün Doğuyu, Batıyı kurtaracak. İşte, o büyük adamın sözünü, sen de, ben de hürmetle dinlemeye mecburuz. Her yerde onun sözü yürüyecek; o saygı görecek, ün alacak. O değil yalnız bizim, ailemizin, belki bu gün ben hiçbir iş yapmaya muvaffak olamadığım halde, beni yine kurtarıcı gibi seven dört yüz milyon Müslümanın gözbebeği olacak... İşte Naciye, o büyük adam eğer izin verirse gel! ... Bana can ver, kuvvet ver, hepsinden daha önemlisi ümit ver. Gene seni üzdüm. Fakat beni affet. Sana derdimi dökmezsem, kime dökebilirim..."* Osmanlı Sarayında yetişmiş Naciye Sultan O'nu anlasa da, seven bir kadındır ve sevdiği insanı yanında istemektedir...

* * *

Batum'a hareketinden bir hafta kadar önce kardeşi Kâmil'e yazdığı 22 Temmuz 1921 tarihli mektupta şunları söyler: *"Moskova'da memleket ve maskadımıza faydalı olmakta devam imkânı oldukça burada kalacağız. Fakat bu imkân kalmazsa, o vakit memlekete gitmek fikrindeyiz. Tabii bununla, aynı zamanda bizim, öyle halka telkin edilmek istendiği gibi, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde bir hareket değil, bilakis olumsuz olan*

arkadaşları da teskin ederek daha çok birliğe çalışmaktan başka bir yol takip etmeyeceğimizi göstermek için, bir de, hariçte de bizim Anadolu'ya karşı olacağımıza ümit bağlayanların ne kadar yanlış düşündüklerini anlatmış olacağız. Mamafih, bu dahile gidişimiz de duruma bağlıdır." (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 235)

Paşa'nın, duruma bağlıdır dediği, beklenen Sakarya Savaşı'nın sonucudur. Bu noktayı 29 Temmuz tarihli mektubunda Kâmil'e açık olarak bildirir:

> "Ben şimdi Rüstem ve Dr. Raik Beyle güneye gidiyorum. Batum'da bulunarak memleketin durumunu yakından göreceğiz. Sonra da, eğer memleket savunmada devam edebilecek haldeyse, belki memlekete girmekte fayda olmazsa vazgeçeceğiz. Yok eğer, ordu, gelen haberler gibi yenilmiş, memleket yardıma muhtaç ise, memlekete gireceğiz. Şimdilik kesin bir şey yoktur." (A. İnan, *a.g.e.*, s.102, Yamauchi, *a.g.e.*, s.237)

Paşa bu mektubunda dertlenir:

> "Herhalde memleketin başarmış bulunmasını ve benim de Eylül'de aranızda olmak istediğimi söylemeyi fazlalık sayarım. Hele Türkân'ın boksunu seyretmek pek hoş olacak. İşte siz öyle gülüp oynarken, ben burada bin dert içinde yalnız başıma uğraşıp duruyorum. Etrafımdakilerin derdini dinliyorum. Ne vakit bu halin sona ereceği de belli değil."

Paşa'nın, çocuklarının hasretini çektiği bellidir; ama, Eylül, beklediği gibi gelse de, vuslatın bir başka bahara erteleneceği de belli gibidir.

Kütahya ve Eskişehir'in düşmana terk edilip Sakarya boyuna çekildiğimiz o günlerde Batum'a gelişini Cemal Paşa'ya da şöyle yazar:

> "Eğer memlekette maazallah ordu çözülme derecesine gelir de her şey kaybedilir mütalaasına binaen hemen memlekete yaklaşmayı ve yakından durumu izlemeyi elzem görerek Batum'a geldik." (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.98)

Görülüyor ki Enver Paşa kolay başarılar yahut ün peşinde değildir; her şeyin bittiği noktada kendisini ortaya koymaya niyetlidir. Dr. Nazım da Batum'a gidişi Cavit Beye şöyle bildirir:

"*Yunan taarruzunun aldığı şekil üzerine Ali Bey (Enver Paşa) memlekete yakın bulunmayı ve icap ederse mücadele eden askere –velev bir nefer suretinde olsun– katılıp, millî vazifesini yerine getirmeyi çok istedi.*" Karşı koyamadık diye devam eder. (H. Cahit, *Gizli Mektuplar*, s.135)

Halil İbrahim Göktürk, Sakarya Savaşı günlerinde Ş. Süreyya Bey'in, Hopa-Trabzon yoluyla Malatyaya kadar gidip döndüğünü yazar ve kendisinin de bunu bir macera olarak nitelediğini söyleyerek biraz kapalı bir üslupla, Enver Paşa adına Anadoludaki askeri durumu yerinde görmek üzere gelmiş olabileceğini yazar. (H. İ. Göktürk, *a.g.e.* s.66) Enver Paşa'nın Batum'da bekleyişi ve arkadaşlarına yazdığı mektuplar da gözönüne alınınca, Şevket Süreyya Beyin, Sakarya Savaşının sonucunu almak ve ordunun durumunu değerlendirmek üzere gittiği makul görünmektedir.

Kardeşi Kâmil'e yazdığı hemen her mektupta para sıkıntısı konusu vardır.

> "Ben buralarda badema hiç masraf etmeyeceğim; siz de orada son derece tasarruf ediniz."

Moskova, özellikle Kafkas halklarına, Anadolu hareketinin Bolşeviklere ihtiyacı olduğu propagandasını yapar. Kızılordu'nun Anadolu'ya yardım edeceği propagandası ile Kafkasya ve Azerbaycan'ın işgalinde direnişleri önlemek üzere zemin hazırlarlar.

Moskova ile dayanışmalı olarak kurulan İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği başlangıçta, İttihatçıların, Komünistlerin Batı emperyalizmine karşı işçi sınıfını kurtarmak, halkların bağımsızlıklarını sağlamak amacına katılarak ortaya çıkmıştı. *"Bizim de bu emperyalizme karşı mücadele hududuna kadar yollarımız birleşmiştir. İslam âlemi Avrupa işçisinden bin kat daha fena vaziyettedir."* Paşa'nın kendi eliyle yazıp Konya'daki *Öğüt gazetesi*'nin 21 Nisan 1921 tarihli nüshasında yayımlattığı yazı, aynı zamanda onun kişiliğini ortaya koyması bakımından anahtar niteliğindedir. Şöyle demektedir: Balkanlarda, Trablusgarp'ta, Birinci Dünya Harbinde takip ettiğim proje ne ise, bu gün de aynıdır ve basittir:

"Avrupa ve Amerika'nın çalıştırılan işçisinden çok sıkılan, canı çıkarılırcasına çalıştırılan esir Şarkın içinde, bütün Avrupa nüfusuna denk olan dört yüz milyonluk İslamı kurtarmak için bu kitleyi harekete geçirmektir."

Şimdiye kadar Türkiye'ye bir zarar gelir endişesiyle böyle bir teşebbüsümüz olmadı. Ama Çarlığın yıkılmasıyla, Batı emperyalizminin kanlı bıçaklı bir düşmanı ortaya çıktı. Bizim bu çalışmalarımız Anadolu adına olmadığı için Türkiye'ye hiçbir zararımız dokunmaz. Paşa şunları da söyler:

"Bu mücadele öyle bugün-yarın değil, belki beş on ve hatta elli sene sonra semeresini verecektir. Bundan dolayı da buna hayal diyenler bulunuyor. Fakat biz bu işe, biz görelim diye sarılmıyoruz.... İngiltere, Fransa ilh. gibi devletlerin tahakküm kâşanelerini en sonda çökertecek bir besleniş ve daimî ateş yakmak istiyoruz. İşte, bir çoklarının hayal sandığını biz hakikat diye görüyor ve iman ediyoruz. Akideleri uğrunda hakiki bir imanla çalışan kırk sahabe nasıl elli senede... harikalar göstererek dört yüz milyon halkı kurtuluşa götürdülerse, biz de şimdi bu dört yüz milyon Müslümanın kendisini bilmesini ve kurtarmasını istiyoruz.... Bu halkların, özellikle gençliğin bu bilgi ve imanla silahlanıp boynundaki esaret zincirlerini silkip atmasını istiyoruz."

Ne var ki, Bolşeviklere doğru attığı her adımda, bu hareketten Anadolu'ya destek de, bütün mazlum Müslümanların kurtuluşuna yardım da olmayacağını anlar. O zaman, Enver Paşa da, dönemin milliyetçilerinin düşüncelerine uygun olarak, her Müslüman milletin kendi öz gücü ile, üzerine çökmüş olan yabancı tahakkümünü söküp atması gerektiğini düşünür. İslam âlemi için biricik kurtuluş yolu budur. *"Şu halde bize kalan yegâne yol, esir kardeşlerimizi de kurtarmaya savaşarak hep birlikte hakkımızı, hürriyetimizi geri almak ve korumaktır."*

Rus emperyalizmi altında olanların da, mücadeleden başka çareleri kalmamıştır. Esasen Enver Paşa, Kırım, Azerbaycan, Kazan ve Türkistan gibi yörelerden gelenlerden buralardaki Bolşevik zulmünü dinledikçe, Ruslara karşı tavrı netleşmeye başlamıştır.

"Bu Türk ve Müslüman memleketlerin hepsine bağımsızlık verilmesi vaad olunduktan sonra, Bolşeviklerin en gaddar ve vahşi hareketlerle yok edip, harap ettiklerini, böylece önceki katı Moskofluk politikasının daha şiddetlisine geçildiğini ve nefsine ağır gelecek bunlara benzer diğer oldu-bittileri Enver Paşa görüyordu."

Şekip Aslan şöyle devam eder:

"Bu konular Enver Paşa'yı siyasetini değiştirmeye ve Bolşeviklerle iyi geçinmiş olmasından ötürü, zamanında kendisini kınamış ve uyarmış olan kardeşi Nuri Paşa'nın siyasetine dönmeye sürükledi. Artık Moskova'dan kurtulmak için fırsat kollamaya koyuldu." (Cihangir, *a.g.e.*, s.88)

Bu fırsatı bulduğunda *"Enver Paşa adeta uçarak Batum'a inmişti."*

O sıralarda Anadolu'da Enver Paşa'nın Yeşil Ordu ile Anadolu'ya gireceği söylentileri dolaşmaya başlar. Halil Paşa da Batum'dadır. Ankara iyice telaşlanır. Mustafa Kemal Paşa tedbirlerini alır. Genel Kurmay başkanı Fevzi Paşa, Doğu ordusu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gizli bir telgraf çekerek Enver Paşa'nın sınırı geçmesi halinde tutuklanarak

Ankara’ya gönderilmesini, ayrıca, Enver’e bağlılıklarından şüphe edilen subayların cepheden uzaklaştırılmalarını emreder. Kurmay başkanı Albay Kâzım Özalp, 13. Tümen komutanı Yarbay Seyfi acele başka görevlere gönderilirler.[52]

* * *

Enver Paşa kimliğini gizleyerek yolculuk etmektedir. Batum’a, Dr. Nazım’la birlikte geldiklerinde, kendileri için yapılmış hiçbir hazırlık yoktur. İlk günlerini Batum garındaki boş bir vagonda geçirirler. Enver Paşa şöyle anlatır: *“Hiçbir yere çıkamam. Görünemem. Yalnız geceleri el ayak çekilince, Batum İslam mahallesindeki işkembeci dükkânına gidebiliyorum. Gıdam bundan ibaret. Ama, bir gece bu mahallede de, beni eski bir Türk subayı tanıdı. Yani, artık tanındım, görüldüm...”* (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s. 606) O günlerde Batum Ermeni çeteleriyle kaynamaktadır ve hepsi de İttihatçı önderlerin peşindedir.

Enver Paşa iki ay kadar Batum’da kalmıştır. Yaveri Muhittin Bey, Paşa’nın Batum’da bulunuşunu şöyle açıklar:

> “Paşa’nın o havalideki geliş gidişleri tamamiyle Sakarya muharebesinin gidişine bağlı idi. Enver Paşa Sakarya’da düşmanla çarpışan kahramanların -talihin gereği bu idi- en gerisinde, tabir caiz ise bir nefer gibi hazır bulunmak istemişti. O kahramanlar hakları olan zaferi kazandılar ve Enver Paşa düşmanın bu çözülmesini gönül rahatlığı içinde görerek Gazi Paşa’ya başarılarının devamını dileyen bir mektup yazdı ve dediğim gibi Buhara seferine başladı.”

51 Bu satırların yazarı, 1970 yılında genç bir avukat olarak gittiğim Hatay’da, epeyce yaşlı, meslektaşlarının çok sevip çevresinden ayrılmadıkları, kendisine “On dokuzuncu yüz yıldan” günlük haberler sorarak takıldıkları Mesut Fani Bey’le tanıştım. Beni, Türk Ocaklarının Genel Başkanı Rahmetli Prof. Osman Turan Hoca, Ocak’la ilgili bir iş için göndermişti. Orada Türk Ocağı’nın yerini ve yetkililerini sorarken, beni, “Geçen yüz yıldan kalma bir adam” nitelemesiyle O’na götürmüşlerdi. Kısa boylu, zayıf çehreli, sevimli ve vakur tavırlıydı. Türk Ocaklarından geldiğimi söyleyince beni hemen sahiplendi. İşimizi hallettikten sonra, Baro’ya götürdü, avukatların takılmaları, sevgi gösterileri arasında beni onlara takdim etti; fakat, kendisini sevgiyle çevreleyen bu insanlara uzakmış gibi bir hisse kapıldım. Sonra yazıhanesine götürdü. Eski dar sokaklardan bir süre

yürüdükten sonra, bir aralıktan girip, belli ki, bir vakıf binasının kapısına geldik. Eski bir kapıyı anahtarla açtı; yanılmıyorsam kubbeli, cami avlusu gibi kocaman bir yere girdik. Yüksek duvarlar tavana kadar kitap doluydu; benim aklım gitti. Duvarların birinin dibinde, eski, işlemeli küçük masasına oturdu; kitaptan görünmez olmuştu. Ben, olduğum yerde dönerek kitaplara bakıyordum.

Atatürk hakkında, Türkiye'de ilk kitabı kendisinin yazdığını, hatta bir nüshasını da Fransız Konsolosluğuna gönderdiğini söyledi; fazla kalın olmayan risale türü bir şeymiş. Fakat ben, içine girdiğim bu çok büyük medrese odasının ve nerdeyse üstüme abanan kitapların havasından kendimi kurtarıp, anlattıklarıyla fazla ilgilenememiştim. Bana, bir kere daha, Türk Ocağı'ndan mı görevlendirildiğimi; Ocak Genel Merkezinin gerçekten faal olup olmadığını sordu. Bu kaçıncı soruda, ben nihayet uyanmış, soru tekrarlarının yaşlılıkla ilgili olmadığını anlayabilmiştim. Bu sefer ben sormaya ve yüklenmeye başladım. Ondokuzuncu yüzyıla inmeden, Yirminci Yüzyılın ilk dörtte birinden soruyordum. Hiç birine cevap vermedi. Nereden yaklaşmaya çalıştıysam, ne sorduysam, kaçtı. Fakat, kalkıp gitmeme de izin vermiyordu...

Sonunda beni, nehrin kenarında, büyük, güzel bir lokantaya götürdü. Yine içerdekilerin takılmaları ve sevgi gösterileri arasında dipte, sakin bir yerde oturduk. Hatay şubesi, genel merkezle hiçbir ilişkisi olmadan, bilemediğim bir zamandan beri eski bir binada o günlere kadar varlığını devam ettirmiş. Ben yolda, Ocak Genel Merkezinden, yeni şubelerden ve özellikle gençlerin çalışmalarından epeyce anlattım.

Çorbayı içerken, direnci kırılmış yahut bana güvenmeye başlamış olmalı ki, konuşmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, bugünkü Suriye sınırındaki dağ kasabalarından birinin çok genç kaymakamı imiş. Kanal Cephesi harekâtı için gönderilen Ordu Birlikleri hareket halindeymiş. Enver Paşa'dan bir emir gelmiş ki, bu birlikler en geç bir hafta içinde bu dağları aşmalı, öbür tarafa geçmeli imişler... Yol yok, iz yok; bu askerî birlikler, bütün ağırlıklarıyla bu dağlardan nasıl aşırılır?

Genç Kaymakam yürümüş, gece dememiş, gündüz dememiş, birkaç gün içinde ova dememiş, dağ dememiş, tüm köyleri ayaklandırmış; kazma kürek, ordunun geçeceği güzergâha dökmüş. Türkmenler hırsla kayaları parçalayıp, yolları düzlemişler. Enver Paşa'nın askerleri üç gün içinde o dağları aşıp öte tarafa geçmişler.

Bunları anlatırken, Ondokuzuncu Yüzyıldan kalma avukatın her yanı titriyordu. Ben kıpırtısız, dinliyordum.

Bir ay kadar sonra Enver Paşa cepheye gitmek üzere bölgeye gelmiş; usul üzre, mülkî, askerî erkân kendisini Adana Garında karşılamışlar; genç kaymakam da oradaymış. Enver Paşa trenden inmiş, karşılayıcıların ellerini sıkıp yürürken, “O kasabanın kaymakamı kimdi?” diye sormuş. Genç Kaymakamı göstermişler. Paşa gelmiş; omuzlarından tutup, şöyle bir süzerek, alnından öpmüş ve “Sana verecek bir hediye getiremedim; şu saatimi hatıra olarak saklarsın.” diyerek, cep saatini çıkarıp vermiş.

Yaşlı meslektaşım yelek cebinden çıkardığı köstekli saati, “Bu Enver Paşa'nın saatidir!” diyerek bana gösteriyordu. Ve çok güzel ağlıyordu... Bu ölçüde sevgi ve bağlanış, herhalde çok az insana nasip olmuştur.

Okumuşsam da unutmuşum, Mesut Fani Bey'in Yüz Ellilikler'den olduğunu, çok sonraları öğrendim. Bir daha görüşmek nasip olmadı; vefat etmişti.

52 Burada ilgi çekici bir senaryo akla geliyor: Enver Paşa sınırı geçip, Kâzım Karabekir'in karargâhına gelseydi, ne olurdu? Karabekir'in yukarıda adı geçen kitabına bakılırsa, hemen tutuklanır ve Ankara'ya postalanırdı. Çünkü, bu kitapta yer yer, haksız ve mesnetsiz bir şekil ve üslupta Enver ve arkadaşlarına saldırmaktadır. Ama yine bu kitapta yazdıklarına göre, Enver'i biraz zor tutuklayıp gönderirdi. Çünkü, kendi beyanına göre Enver onun hayatını kurtarmış, askerlik mesleğini yeniden ona kazandırmıştı; Balkan Savaşı sonrasında Kâzım Karabekir hakkında verilen Divan-ı Harp

kararını yırtıp atarak, Kâzım Bey'i görevinin başına göndermişti... "*Ben onu hâlâ severim ve hürmetim vardır.*" diyen Kâzım Paşa, Enver'i karşısında görseydi ne yapardı?

Hayal ve Hakikat yahut Demir Olsa Eritirim

13 EYLÜL 1921 Sakarya Savaşı’nın kazanılmasından sonra Ankara’nın İttihatçılara karşı olan tavrı da iyice açıklık kazanmış ve sertleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın gücü Meclis içinde de, halk içinde de, yabancı devletler nezdinde de artmıştır. Bu vakitten sonra Sovyetler de Enver Paşa’ya açıkca uzak durmaya ve Mustafa Kemal’in Batıya yanaşmaması için onunla yakın temasta olmaya yönelirler.

Anlaşıldığına göre, Ankara Hükûmeti Moskova’dan, Enver Paşa’nın yakalanarak Türkiye’ye teslimini istemiştir. Çiçerin, Ankara’daki temsilcisine şunları yazar:

> “Bizim tarafımızdan Enver Paşa’ya yardım adı altında yapılanlar bir hikâyedir.... Müslüman bir kahramanın yakalanmasını imkânsız olarak düşünüyoruz. Batum’dan ayrıldığında, onu yakalamakta becerikli olamadık. Bununla birlikte ona hiçbir şey vermedik ve asla vermeyeceğiz.”

Bakü’de kendisiyle görüşen eski İttihatçı gazeteci Muhittin Bey, İttihatçılara karşı halkın soğuk durduğunu, bu sebeple Türkiye’den ayrılıp bir süre ticaretle uğraşmayı uygun bulduğunu söyledikten sonra, *“Benim gibilere karşı vaziyet böyle olursa, sizin gibilere karşı vaziyetin ne olacağını artık sizler takdir edersiniz. Hülasa Anadolu’yu rahat bırakmalıyız.”* der. *“Enver Paşa beni derhal, doğru, diye tasdik etti. Batum’a Sakarya savaşında bir bozgunluk olursa, yardıma koşmak için gitmiş olduğunu, fakat savaş kazanılmış olduğu için, artık böyle bir şeye ihtiyaç kalmadığını söyledi.”* (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.617)

Enver Paşa yeni bir yol çizmeliydi. Daha önce Türkistan’a gidip gelmiş olan amcası Halil Paşa ile görüşür. *“Türkistan’ın henüz tam teşkilatlanmadığını ve temeli olan bir harekete bu yüzden girişilemeyeceğini anlatmaya çalışıyordum. Basmacı denilen ve Fergana bölgesinde dolaşan çete kuvvetlerinin bir kısmı vatansever, bir kısmı eşkıya, bir kısmı din elden*

gidiyor diye ayaklanan softalar, bir kısmı da malım gitsin canım kurtulsun düşüncesiyle hareket eden insanlardı. Üstelik silah ve cephaneleri de yetersizdi. Enver'e bunlarla bir hiçbir şey yapılmasının mümkün olamayacağını anlatmaya çalışıyordum. O'nun cevabı: Demir olsa eritirim, oluyordu." (Halil [Kut], a.g.e., s. 278)

Aynı çeyrek yüzyıl içinde Balkanların bir ucundan Anadolu'ya kadar çekilen, tarifsiz acılar içinde sürekli dövüşen, yokluk içinde kavrulan o neslin yüreği daralmamıştı; her şeye rağmen büyük rüyalar görebiliyordu. Ama, artık kavganın sıcaklığı geçtikten sonra, yetişen nesillerin bütün duyarlıkları Anadolu üzerine yoğunlaştırıldı; yürekler daraldı, ufuklar küçüldü. İlk bakışta son derece gerçekçi ve doğru gibi görünen bu çekiliş, çok da fazla doğru değildi. Çünkü, büyük küçüğü de içerir; bu gerçek fark edilmedi. Siyaset tarihe de girdi ve kendimizi tahribe yöneldik. Yürekler daralınca ve düşünce politik endişelerle ölçülenince, artık büyüklükleri kavramak, bir ülkünün inancını duymak çok zorlaşır. İşte o ortamda yetişen ve hayatları mideleriyle kasıkları arasına sıkışanlar, Sarıkamış'ı Turan zannettiler, Enver Paşa'nın Turan yollarında askerimizi boşu boşuna kırdırdığını söylediler ve Türkistan'da ne işi vardı, diye sordular. Bugün, Türkistan'ın dünyaya ve Türk dünyasının birbirine açıldığı bu zamanlarda, benzeri soruların artık sorulmayacağını ümit edebiliriz. Ancak, Enver Paşa, Türkistan'da ne aradığını, Kuşçubaşı'na yazdığı mektupta da cevaplandırmıştı, Zeki Velidi'ye söyleyeceklerinde de cevaplandıracaktır.

Daha önce Türkistan'a gönderip, oralarda bir hareket başlatıp başlatamayacaklarını incelemesini istediği Hacı Sami'den cevap gelmiştir. Hacı Sami, Türkistan'ın parçalanmışlığından ve yıpranmışlığından söz ederek, buralarda böyle bir mücadelenin imkânsız olduğunu bildirmektedir. Enver Paşa kendine yakışan şu cevabı verir:

> "Uzun zamanlardan beri Türkistan Türklüğü ile Osmanlı Türklüğü arasındaki irtibat kopmuştur. Ben, Osmanlı Ordularının Başkomutanı ve İslam Halifesinin Damadı olarak oraya gelir ve Türkistan'ın bağımsızlığı uğruna ölürsem, bu köprüyü kurmuş oluruz."

Daha sonra da Zeki Velidi Togan'a şunları söyleyecektir: *"Muvaffak olamazsak, hiç olmazsa cesedimi burada bırakmakla Türklüğün istikbaline hizmet etmiş olurum."*

En yakın dostlarından Lübnanlı Şekip Aslan da, Enver Paşa'nın Batum' dan Türkistan'a doğru yola çıkarken, *"Nefsinde ölümünü kararlaştırmış"* olduğunu söyler. (Cihangir, *a.g.e.*, s.89) Batum'dan Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey'e yazdığı mektubunda, Berlin'deki çocuklarıyla ilgilenmesini ister.

Evet, Enver Paşa'nın kararı ve demir olsa eriteceği kesindi; o, Trablusgarp'tan, Sarıkamış'tan tanıdığımız Enver Paşa idi. Fakat, onun insan olarak, Naciye Sultan'ın eşi ve Ali'nin babası olarak çektiği acının derinliğini ve demirden de sert olduğunu anlamak için, mektubunu okumak lazım.

28 Eylül 1921

"Kâmil,

"Bugün Sami ile, Cemal Paşa ile görüşmek üzere Çarçuy'a gidiyorum. Anadolu teşkilatı devam ediyor. Belki orada ayrı bir karar vermezsek, bir ay sonra Berlin'e geleceğim. Fakat, bu karar kesin değildir. Allah'tan hangisi emin ve memlekete hayırlı ise, Allah onu nasip etsin. Sizden, tamam Temmuz 22' den beri haber alamadım. Artık sabrım tükendi. Fakat çare yok. Kaç telgraf çektim; ses yok. Bedri Bey de Moskova'ya gelmemiş.

"Senden en ricam, Sultan Efendi Hazretlerini üzmemendir. Kendilerinin, benim hissiyatıma vukuf-ı tamları olmadığından, herhalde beni öbür dünyada da muazzep edecek hareketlerde bulunmazlar. Yavrularımı da sana emanet ediyorum. Ah! İki çocuğumun ne olacağını bile bilmiyorum. Gözlerinden öperim."

Enver Paşa Türkistan'da (Kaynak: Nabican Bakiyev)

Kâmil V. Nerimanoğlu diyor ki, *"Allah'ın seçtikleri derdin de böyüyünü çekmelidir. Belke insanı böyüden çekdiyi derddir. Bes zaferler, yaradılanlar (eserler), gurulanlar... Bütün bunların mayasında, cövherinde derd yohsa, o zaferler nece gazanılardı?"* (Kâmil V. Nerimanoğlu, "Enver Paşanın Çizmeleri", *Düşünce*, 525. gazet, 20.9. 2007, Bakü)

Enver Paşa yukarıdaki mektubu, Türkistan'a hareket ettiği gün, Batum' dan yazmaktadır. Bu mektubun, bir ay sonra çocuklarının yanına dönmeyi düşünen bir insan tarafından yazılmadığı çok açık. Paşa, Türkistan konusundaki kararını birden bildirmiyor; bir ihtimal olarak açıklıyor; hatta zayıf bir ihtimal olarak. Böylece, eşini, yeniden uzun bir ayrılığa hazırlamaktadır. Daha sonra göreceğiz ki Paşa, şehadetine de, eşini alıştırmaya çalışacaktır...

Enver Paşanın Resmi Sicil Özeti

Babası:	Ahmet
Doğum Yeri:	İstanbul
Doğum Tarihi:	1880
Sınıfı:	Piyade
Duhulü:	2 Mart 1313
Yüzbaşı Nasbı:	26 Kasım 1912
Kolağası Nasbı:	9 Mart 1905
Binbaşı Nasbı:	12 Eylül 1906
Kaymakam Nasbı:	10 Haziran 1912
Miralay Nasbı:	15 Aralık 1913
Mirliva Nasbı:	3 Ocak 1914
Ferik Nasbı:	1 Eylük 1915
Birinci Ferik Nasbı:	22 Ekim 1917

16 Aralık 1902- Sekiz ay sunuf-ı selâsede (üç sınıf: piyade, süvari, topçu) bölük idare ve komuta etmek üzere, iki yıl süreyle Üçüncü Orduya atandı.

5 Ocak 1903- 13. Topçu Alayının Birinci Bölüğüne görevlendirildi.

29 Eylül 1903- Üsküp'te Nizamiye 14. Alayın Birinci Taburuna, Manastır yöresinde bırakılarak çalıştırılması, 8 Ağustos 1322'de istendi.

14 Aralık 1907- Rumeli'de eşkıya takip heyetine, 500 kuruş maaş zammı ile atandı.

23 Ağustos 1908- Rumeli vilayetleri müfettişliği refakatine verildi.

5 Mart 1909- 5.000 kuruş maaşla, Berlin ataşemiliterliğine verildi.

25 Ağustos 1909- Almanya'da yapılan manevralarda bulundu.

12 Ekim 1910- Birinci ve İkinci Ordu manevralarında hakem olarak bulunmak üzere İstanbul'a geldi.

30 Temmuz 1911- Geçici olarak İşkodra karargâhına görevlendirildi.

24 Ocak 1912- Umumî Bingazi çevresi komutanı olarak atandı.

17 Mart 1912- Umum Bingazi çevresi komutanlığına ilaveten Bingazi mutasarrıfı olarak atandı.

10 Haziran 1912- Bingazi'deki hizmetine devam etmek üzere Kaymakam oldu.

1 Ocak 1913- X. Kolordu Kurmay Başkanlığına atandı. Bu kolordu 31 ve 32. Nizamiye Fırkalalarıyla, Mamuretülaziz (Elazığ) Redif Frkasından oluşmuştu.

15 Aralık 1913- Miralay oldu.

3 Ocak 1914- Mirliva (Tuğgeneral) rütbesiyle Savaş Bakanı oldu.

8 Ocak 1914- Genel Kurmay Başkanı oldu.

3 Ağustos 1914- Başkomutan vekili oldu.

25 Kasım 1914- Denizcilik Bakanı vekili oldu.

26 Nisan 1915- Yaver-i Has-ı Padişahî oldu.

1 Eylül 1915- Ferik (tümgeneral) oldu.

5 Ocak 1917- Savaş Bakanlığı ve Başkomutan vekilliğinde ibka edildi.

8 Şubat 1917- Denizcili Bakan vekili oldu.

19 Nisan 1917- Başbakan vekili ve Maliye Bakanı vekili oldu.

22 Ekim 1917- Birinci Ferik oldu. (Bu rütbe ordudaki son rütbedir; korgeneral ve orgeneral karşılığıdır.)

29 Aralık 1917- Denizcili Bakanı vekili oldu.

8 Temmuz 1918- İbkaen Denizcilik Bakan vekili ve ibkaen Başkomutan vekili oldu.

10 Ağustos 1918- Başkomutanlık vekilliği, Başkomutanlık Genel Kurmay Başkanlığına çevrildi.

8 Eylül 1918- Başbakan vekili oldu.

½ Kasım 1918 gecesi evinden kayboldu. (Resmî kayıt böyledir.)

1 Ocak 1919- İzinsiz mevkiinden uzaklaşmak ve izinsiz Osmanlı Devletinin hududunu tecavüz etmekle, sanık, işaret edilen kişinin, seferberlik esnasında, hiçbir salahiyet ve resmî yetkiye dayanmadan Memalik-i Osmaniye sınırını tecavüz eylediği için, fiil ve hareketine uyan Askerî Ceza

Kanununun 132. maddesinin ikinci fıkrasına dayanarak, askerlikten çıkarılmasıyla birlikte, bir sene süreyle kalebent edilmesine ve Umumî Ceza Kanununun 32. maddesi uyarınca, medenî haklardan mahrum kılınmasına ve Ceza Usulü Muhakemeleri Kanununun 371. ve takip eden maddeleri gereğince mallarına el konulmasına ve usulü dairesince yönettirilmesine dair, Erkân-ı Divan-ı Harbî mahsusundan verilen karar, ele geçtiğinde tekrar yargılanmak üzere özel tasdikine 1 Kânunısanî 1333'te irade-i seniye şerefsadır olmuştur.

III. BÖLÜM
ŞEHİD-İ ÂLÂ VE
GAZÎ-İ NÂMDAR

Şem'i gör kim, yanmadan yandırmadı pervaneyi

Laedri

Enver Paşa'nın Gittiği Türkistan

TÜRKiSTAN gerçekten de yıpranmıştır. Timur rönesansı olarak anılan çıkıştan yani on altıncı yüz yıldan itibaren sürekli bir siyasi parçalanma halinde olmuş, hayatın hiçbir alanında ciddi bir başarı ortaya koyamamıştır. Yeni medeniyet açılışlarını Ortadoğu'da Oğuz Türkleri, Hindistan'da ise Babüroğulları gerçekleştirmişlerdir. Türkistan'da siyasi bölünme, ufalma ve kültürün her alanında donup katılaşma, yani yaratıcılığın kaybolması yaşanmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda parçalanma iyice artmış, hanlıklar beyliklere dönüşmüş, yer yer onlar da parçalanmış ve kasaba hâkimleri ortaya çıkmıştır. Aşiretler kendi başınadır; devlet şuuru tamamen çökmüştür. Halk vergi yahut zekât vermekten hoşlanmamaktadır. Sadece emîrler ve beyler arasında değil, boylar ve aşiretler arasında da çatışmalar eksik olmamaktadır. Hive, Buhara, Hokand ve Kâşgar Hanlıklarındaki tükenmez kavgalar arasında birliği sağlamak değil, mevcudu korumak bile kolay değildir.

Ruslar ise fevkalade diri ve hesaplıdır; mukayese kabul etmez teknik üstünlükleri yanında, bu istilacı ruha Türkistanlıların karşı koyması imkânsızdır. Bir kısmı sözde muhtariyet şeklinde olmak üzere yüzyılın sonunda Rusya, bütün Türkistan üzerindeki fiilî egemenliğini tamamlamış gibidir.

Kazan, Kasım ve Astırhan Hanlıkları

ALTIN ORDU imparatorluğunun parçalanmasından sonra yerine bir çok Hanlıklar kurulmuştur. Bunlardan Moskova'ya en yakın olanları Kazan ve Kasım Hanlıklarıdır.

Son Altın Ordu hanlarından Uluğ Muhammed Han, Kazan'a gelerek burada Hanlığını kurar. 1439'da Moskova önlerinde Rus ordusunu dağıtıp, Çarı esir eder. Rusya'nın bundan böyle, Altın Ordu'ya ödediği vergileri Kazan'a vermesi şartıyla geri çekilir. On beşinci yüzyıl boyunca Kazan'ın Rusya üzerindeki hâkimiyeti devam eder; ancak, Ruslar sürekli pusudadır ve hiçbir fırsatı kaçırmamaktadırlar. Sürekli Kazan'a sızmaya ve beyler arasındaki çekişmelere etkili olmaya çalışmaktadırlar.

Muhammed Emin Han'ın 1518'de çocuksuz ölmesi Kazan'da sıkıntıların başlangıcı olur. Kırım Hanları akrabalık sebebiyle taht üzerinde hak iddia ederler. Birkaç kere Muhammed Han tarafından yenilmiş olan Ruslar da el altından uğraşır ve Küçük Muhammed Han soyundan Şah Ali'yi tahta geçirirler. Kazan halkı hoşnut değildir. Kırım Hanlığı şehzadelerinden Sahip Giray 1521'de Kazan'a girer ve Şah Ali'yi devirerek Rus muhafızlarını öldürür. Aynı hanedanın elinde birleşen Kırım ve Kazan birlikleri 1521'de Rus kuvvetlerini dağıtarak Moskova önlerine kadar gelirler. Ancak, vergileri düzenlemekle yetinirler.

Sahip Giray Han'ın on üç yaşındaki yeğeni Safa Giray'ı yerine bırakarak İstanbul'a gitmesi ile büyük bir Rus ordusu saldırıya geçer. 1524'te Kazan kuvvetleri Rusları bozguna uğratırsa da ilerlemezler. 1530'da Ruslar intikam için yeniden saldırır ve yeniden bozulurlar. Ancak Rus propagandası devam eder. 1531'de Safa Giray bir darbe ile devrilerek Can Ali, Han yapılır. 1533'te Rus taraftarları temizlenerek Safa Giray yeniden Hanlığa getirilir. 1536 ve 1537'de Rus kuvvetleri üst üste yenilgiye uğratılır. Kazan ordusu Moskova önlerine gelir. Fakat, Kazan'da Rusların

körüklediği bey çekişmeleri de bitmemektedir. 1546'da Safa Giray yeniden tahttan indirilir ve Moskova'daki Şah Ali tahta çağrılır. Şah Ali Rus muhafızlarla gelince ortalık yine karışır. Birkaç ay içinde Ruslar kovulur, Rus taraftarı beyler cezalandırılır ve Safa Giray yeniden hanlığa geçer. Ruslar kuvvet göndermeye cesaret edemezler.

Safa Giray 1549'da ölünce, üç yaşındaki oğlu Ötemiş han olur ve idareyi annesi Süyün Bike ele alır. Kazan Moskova ile iyi geçinmeye çalışır, Ruslar da fırsat kollar. 1550'de Kazan'ı kuşatır; ama fazla duramaz çekilirler. Ruslar 1551'de İdil sahilinde bir kale yaparak burayı ikmal üssü haline getirirler. Moskova bir yandan da beyler ve boylar arasında fitnesini yaymaya devam etmektedir. İktisadî sıkıntı başlar. Beyler Ruslarla anlaşmak isterler. Şah Ali yeniden Rus muhafızlarıyla gelir ve Han tahtına oturur.

Şah Ali Kazan topraklarının bir kısmını Ruslara bırakır. Kazan'da huzursuzluklar artar ve verilen toprakların geri alınması için mücadele başlar. Kırım Hanı da sıkıştırmak için Rusya'ya savaş ilan eder. Ancak, İdil boyunda üs kurmuş olan Ruslar 1552'de yüz elli bin kişilik büyük bir ordu ve yüz elli topla Kazan'ı kuşatırlar. İçerde otuz üç bin asker ve kale dışında on beş bin Kazanlı süvari savunmaya geçerler.

Yoğun topçu ateşi altında kale surları yıkılır. 2 Ekim günü halk iç kaleye çekilir. Şehirde kanlı sokak savaşları başlar; Kazan ev ev, cami cami savunulur. Başlarında hocaları Seyid Kul Şerif olmak üzere, bütün öğrencileri şehit olduktan sonra Kul Şerif Medresesi düşer. Kazan kanlı boğuşmalardan sonra işgal edilir ve baştanbaşa yakılır. Bir kısım boylar, beyleriyle Kazan'ın arkasındaki dağlara çekilerek savaşı devam ettirirler. Kuzeyde Çakın Kalesi'ni kurarak burayı mücadelenin merkezi yaparlar. 1556'da Süyün Bike'nin kardeşi Ali Ekrem, Han ilan edilir. Ali Ekrem boyları toparlamaya başlamışken şehid olur ve mücadele sönmeye başlar.

Kazan böylece Rus egemenliği altına alınırken beş yüz otuz altı camisinden dört yüz on sekizi yıkılır yahut yakılır. Hristiyanlaştırma için ağır baskılar, sürgünler uygulanır ve çıkan isyanlarda binlerce insan öldürülür. Bu ayaklanmaların en ünlüleri şunlardır: 1613 ayaklanması. 1634-1638 ayaklanması. 1652-1665 ayaklanması. 1670-1671 Bulat Batır ayaklanması. 1677-1682 ayaklanması. 1708-1709 ayaklanması. 1735-1757

Akay-Karasakal ayaklanması. 1756-1757 ayaklanması. 1773-1775 Salavat Yulay ayaklanması. 1812-1813 Yiğitler ayaklanması.

* * *

Kasım Hanlığı 1445'te, Uluğ Muhammad Han'ın oğlu idaresinde Moskova'nın güney doğusunda Oka nehri yanındaki Kasım kentinde kurulur. Uluğ Muhammed Han'ın ölümünden sonra Kazan ile Kasım Hanlığı arasında çekişmeler baş gösterir. Moskova Kasım Hanlığını tutar; ona vergilerini verir ancak içerden çökertir. Kasım Hanlığı uzun süre Rusya'ya tâbi bir hanlık olarak yaşar ve Rusların doğu siyasetinin âleti olur. 1681 yılında ise Rusya'ya ilhak edilir.

Astırhan yahut Hacı Tarhan Hanlığı İdil nehrinin Hazar'a döküldüğü yerdedir. Bölge, daha önce Bulgarların, Hazarların, Peçenek ve Kumanların oturdukları yerdir. Altın Ordu'nun zayıflaması üzerine Küçük Muhammed Han'ın oğlu Kasım Han 1466'da burada Hanlık kurar.

Astırhan Hanlığında on altıncı yüzyıldan itibaren iç karışıklıklar ve dış müdahaleler artmaya başlar. Sık sık hanlar değişir. Rus ordusu 1554 yılında Astırhan'a girerek kendisine tâbi bir han seçtirir. Ancak Derviş Han'ın Kırım Hanlarıyla işbirliği yaptığı anlaşılınca 1557'de Ruslar burayı işgal ederek Çarlığa katarlar. Osmanlı'nın İdil-Don nehirleri arasında kanalı açamaması ve Kanunî'nin Malta seferine çıkması, yakın bir müdahaleye imkân vermez.

On altıncı yüzyıl boyunca Nogayların Ruslarla mücadeleleri devam eder. Kazan'ın düşmesi ve 1557 büyük kıtlığı Nogayları sarsar; bir kaç ordaya ayrılırlar. Esasen bir devlet yapısı içinde birlik kuramamışlardır. Mirzalar arası çekişmeler de süreklidir. Ruslar Nogayları Başkurdistan'a doğru sürmeye çalışırlar. Ordaların bir kısmı Kırım'a, bir kısmı Anadolu'ya göçerler. 1601 yılında yeniden büyük bir kıtlık yaşanır. Yayık nehri çevresinde mücadeleye devam ede ede tükenirler. Bu kahramanlıkları anlatan *Çora Batır Destanı* Türk dünyasının her yanında anlatılır.

Sibirya Hanları

ALTIN ORDU'nun Tobil ve İrtiş ırmağı çevresindeki komutanlarından Taybuga'nın kurduğu Tura yahut Sibirya Hanlığı, Kazan ve Hacı Tarhan'ın düşmesi ile tehlikeye girer. Ruslar Uralları geçmeye başlarlar.

1553'te tahta geçen Şeybanî Han neslinden Küçüm Han Özbek sahasından aileler getirerek kendi bölgesine yerleştirir. Ayrıca Buhara'dan din bilginleri getirterek İslamiyeti yaymaya çalışır.

Küçüm Han, ateşli silahlara sahip Rus Kazak birlikleri ile mücadele eder. 1587'de Ruslar başkent Kışlak'ı işgal ederler. Küçüm Han'ın çevresindeki boylar dağılmaya başlar. Kardeşi Muhammed Kulu Han toplayabildiği boylarla kavgayı sürdürür. Küçüm Han da mücadeleyi bırakmamıştır. 1584'te Rus birliklerini basarak komutanlarıyla birlikte yok eder; Kışlak'a girer. 1587'de Rusların saldırısı kuzeyden başlar. Ateşli diğer silahlar ve toplara sahip ordular karşısında Küçüm Han tutunamaz.

Bu arada gözlerini kaybeden Küçüm Han bir oğluyla bozkırdaki şehitler arasında dolaşırken kendisine Rusya'ya itaat etmesi teklif edilir. Şöyle cevap verir:

> "Rezil olup ölmek için mi Rus esaretini kabul edeceğim. Ben kör ve sağırım; yoksul ve kimsesizim. Servetimi kaybettiğim için matem tutmuyor, Ruslara esir olanlar için ağlıyorum."

Küçüm Han Buhara'ya geçer ve orada ölür. Oğullarına, Ruslarla savaşı sürdürmeyi vasiyet etmiştir. Onlar da İşim, Tobıl ve Yayık çevresini üs edinerek mücadeleyi sürdürürler. 1608'de Küçüm Han'ın oğlu Ali Han, Tümen ve Ufa kalelerine saldırır; hıyanete uğrar ve esir edilir. Kardeşi İşim Nar kavgayı sürdürür. 1629'dan sonra İşim Han'ın oğlu Abılah Han Güney Başkurdistan'da üslenerek mücadele eder. 1636'da kardeşi ile birlikte

Ufa'ya saldırır; iki kardeş de esir olurlar. Öbür kardeşleri Devlet Giray mücadeleyi sürdürür. Turgay şehrini üs edinir.

Yüzyılın ortalarından itibaren mücadelenin öncülüğünü Başkurtlar üstlenir; Sibir şehzadeleri onlara tâbi olarak dövüşürler. Başkurtlar Güney Sibirya'da Kırım'a kadar olan bölgeden Rusları temizlemek istemektedirler. Osmanlı ile temasa geçmeye çalışır ve yeşil bayrak isterler.

Kuzey Sibirya'da ise, Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Tunguzlar bu yüzyılın ortalarından itibaren Ruslarla temas etmeye ve mücadeleye başlarlar. Lena nehri boyunda yaşayan Yakutlar ise yine yüzyılın ortalarından itibaren çarpışmaya başlarlar. Ancak, bu topluluklar ateşli silahları tanımamaktadır.

Bütün bu mücadeleler, mevziî başarılar ve kahramanlıklar olmaktan öte bir sonuç vermez.

Kazak Hanları

KAZAN, Kasım ve Sibir Hanlıklarının işgali ve bu mücadeleler esnasında Mangıt-Nogay uruğlarının dağılması Ruslar için Türkistan'ın yolunu açar. On yedinci yüzyılın yarılarından itibaren Buhara ve Hive hanları Rusya ile ticarî ilişkiler kurmaya başlarlar; ancak, “Düşmanla er meydanında karşılaşılır.” diye bellediklerinden, Rusya'nın Türkistan politikaları yahut diğer niyetleri hakkında bilgi toplamayı hatta düşünmeyi gerekli bulmazlar.

Rus Çarı ise hesap yapmaktadır: Kazak ordaları Türkistan'ın kapısıdır, diyerek oradan başlar. Uzun yıllar süren Kalmuk saldırıları karşısında bütünlüğü bozulan Kazak ordaları, on yedinci yüzyılda üç orda halinde yaşamaktadırlar. Ulu Cüz yani Büyük Orda, Sirderya'nın doğusu ile Balkaş gölünün kuzeyi arasındaki sahalarda; Orta Orda, Altayların kuzeyinde Aral ile Balkaş gölü arasında; Küçük Orda ise Hazar ile Aral gölü arasında, Üst Yurd'un kuzey kesimlerinde yaşamaktadırlar.

Çar, Yayık nehri üzerinde Orenburg şehrini kurar ve buradan başlayarak bütün Türkistan'ı kuşatacak biçimde kaleler kurdurmaya yönelir. Kalmuk baskıları altında bunalan Küçük Orda 1731'de Rus himayesini kabul eder; yine hanları ve görünüşte bağımsızlıkları vardır ama, Rus çemberine girmişlerdir. Kurultay yapılmadan verilen bu karardan halk hoşnut değildir. 1744'de Kazaklar ayaklanarak Hanı idam ederler. Nur Ali'yi han yaparlar. Ruslar Kalmukları silahlandırarak Kazaklar üstüne salar. Ruslar doğrudan müdahale etmeyerek halkları birbirine kırdırırlar. Kalmuk-Kazak savaşları yüzyılın sonuna kadar sürer.

Nur Ali Han'ın ölümü üzerine Ruslar, halkın isteğine bakmadan kardeşi Emir Ali'yi han yaparlar. Boy beylerinden Sırım Batur öncülüğünde Kazaklar ayaklanır ve bozkırlarda dövüş başlar. Emir Ali 1797'de öldürülür. Halk Kayıp Han oğlu Ebul Gazi ile hanlanmak ister; Ruslar Nur Ali'nin

oğlu İşim'i han seçtirirler. Yeniden boylar birbirine girer; İşim Han öldürülür. 1803'te Nur Ali Han'ın oğlu Bökey Han bir kısım boyları alarak Ural taraflarına çekilir ve Bökey Ordasını kurar.

Rusların eli sürekli Kazak beyleri içindedir. 1810 yılında Orenburg'da han seçmek üzere kalabalık bir Kazak meclisi toplanır. Astırhan Kazakları Bökey Han'ı, Sir Derya Kazakları Şir Gazi'yi isterler. Anlaşmaya varamazlar. Ruslar kâh birini, kâh ötekini tutarak sürtüşmeyi artırır; bir yandan da Kazak topraklarına asker sokarlar. 1816'da Arın Han Kazak Hanlığına seçilir. Ancak, Rusların Buhara seferini engellediği için 1820'de Hanlıktan uzaklaştırılır. Kazaklar Tilenci öncülüğünde yeniden ayaklanır; 1824'e kadar döğüşürler. Bu tarihte Ruslar Küçük Orda'yı ortadan kaldırarak eyalet haline getirirler. Bökey Ordası l845'e kadar devam eder. Bu tarihte Kazak-Rus karışımı bir şûrâ kurularak Ordanın idaresi buna verilir. 1917'ye kadar böyle devam eder.

Rus yayılması karşısında irili ufaklı Kazak ayaklanmalarının ardı hiç kesilmemiştir. 1838'de, Bökey Ordası Hanı Cihangir "Ruslara satıldı." diyen İsatay Tayman önderliğinde Kazaklar ayaklanır. İsatay Tayman şehit olur; ama, arkadaşı halk ozanı Ötemiş, yıllarca dombra çalıp şiirler okuyarak onun adını, istiklal arayan Kazak ordalarının bayrağı haline getirir.

Taşkent, Evliya-Ata, Almatı, Çimkent, Talas ve Yedisu bölgesinde on bir boy halinde yaşayan Ulu Orda 1723 yılında Aktaban Şubnandı diye isimlendirdikleri büyük bir felaket yaşarlar. Bir İsveçli subaydan öğrendikleri ateşli silah ve toplarıyla Kalmuklar hücuma geçince Kazak süvarileri şaşkına dönerler. Dağılan birliklerin çoğu açlıktan ölür; kaçamayanları Kalmuklar öldürür. Bu felaket sonunda Büyük Orda Kalmuk hâkimiyetine girer. Ancak çok sürmez, 1750-58 arasındaki ayaklanmalarla yeniden bağımsızlıklarını elde ederler. Ancak doğuda kalanlar Çin nüfuzuna düşerler, batıdakiler ise Taşkent Hanlığına bağlanırlar.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Ulu Orda yeniden bağımsızlığına kavuşursa da, uzun süre koruyamaz. Kuzeyden Ruslar Ulu Orda topraklarına girerler. Hokand Hanı boyların bir kısmını kendisine bağlar. Son Ulu Orda Hanı Suyuk Han, Kartal ırmağı vadisinde 1845 yılında elli bin yurt ile Rus tâbi'iyetine girer. 1847 yılında ise Ulu Orda Hanlığı ortadan kaldırılarak doğrudan Rusya'ya bağlı bir eyalet haline getirilir.

Orta Orda'da Abılay Han, Rus ve Kalmuk güçlerini dengede tutmaya çalışır. Ordaları birleştirme teşebbüslerinde başarılı olamaz. Kalmuk saldırılarına karşı 1739'da Rus yardımı ister. 1756'da ise bir Çin ünvanı alarak Çin'e tâbi olur. Sonra yeniden Ruslarla ilişkiye girer. Çimkent, Suzak ve Sayram'ı alarak geniş bir alanda güvenlik ve birliği kurmaya çalışır. 1781'de vefat ettiğinde oğlu Abdullah'a birlik ve beraberliği öğütler. Abdullah, Rus baskıları karşısında Çinle işbirliğine girer. Ruslar 1782'de bir pusu kurarak Abdullah Han'ı savaşsız ele geçirirler. Oğlu Veli Han da Rus akınlarını durdurmak için Buhara ve Çin'e dayalı bir siyaset yürütür.

Ruslar Veli Han'ın otoritesini kırmak için beyler arasına fitne sokarak birbirine düşürürler. Kendileri de Balkaş gölünün güneyine kadar inerler. 1819'da Veli Han ölür. Ordanın gücü iyice yıpranmıştır. Ruslar beylerle ayrı ayrı görüşmelere girip hediyeler vererek parçalanmayı hızlandırırlar. Sonunda 1822'de Orta Orda Hanlığını bir eyalet haline getirerek başına Rusya'nın maaşlı memuru olarak bir Vekil Sultan yahut Ağa Sultan tayin ederler.

Abılah Han'ın torunu olan Sultan Kinesarı, kardeşleri Sarıcan ve Esengeldi ile birleşerek ayaklanır. Rus birliklerine ve kalelere saldırırlar. Bir kısmını ele geçirirler. Halk Kinesarı'ya yönelmeye başlar. Ruslar görüşmeler yoluyla meseleyi halletmeye çalışırlarsa da Kinesarı bütün toprakları terk etmelerini ister. Kinesarı 1840'da, Taşkent ve Güney Sibirya ticaret yolunu denetim altına alır. Halk onu han olarak tanımıştır. Ruslar bozkırdan kovulmakta oldukları korkusuna düşerler. Rus Çarı yeniden görüşme yolları ister. Kinesarı, *"Size tâbi olduğum takdirde, Allah'ın rızasına karşı gelmiş olurum. Onun gazabından korkar, Müslüman hükümdarların önünde utanırım."* diye cevap verir. Ruslar büyük birliklerle saldırırlar. Kinesarı 1846'da Isık Gölü çevresine ve buradan Alata'ya geçer. Bu çarpışmalar sürerken Kinesarı Kırgızlarla anlaşmazlığa düşer. Bu sefer Kinesarı birlikleriyle Kırgızlar arasında çatışmalar başlar. Çu ırmağının yukarı kesimlerindeki bir çatışmada Kırgızlar Kinesarı ve kardeşi Nevruz Bey'i ele geçirerek asarlar. Böylece, istiklal arayışlarının sembolü haline gelen bu kahraman, kendi soydaşlarının eliyle göçmüş olur. Kinesarı'nın boyu yirmi bin yurt halinde Yasa ve Karata çevresine göçerek Hokand Hanlığı'na bağlanırlar.

Kinesarı’nın oğlu Sultan Sadık, Hokand ordusuna girerek burada Ruslara karşı dövüşmeye devam eder. Hokand düşünce Buhara ordusuna geçerek burada mücadeleyi sürdürür. Buranın da düşmesiyle 1869’da Ürgenç’e geçer. Rusların Hive Hanlığına saldırılarında, Kızıl Kum’da, Altı Kuduk’ta ve Uç Uçak’ta savaşır. Emîrin Ruslarla barış yapması üzerine 1873’te Herat’a ve oradan Kâşgar’a geçerek ünlü Yakup Han’ın komutanlarından biri olur. Yakup Han’ın ölümünden sonra da Çinlilerle dövüşmeye devam eder; yaralanır ve Oş’a döner. Sonra Çimkent’e geçerek, hayatının son günlerini, Ruslarla anlaşmış olan kardeşinin yanında geçirir.

Türkistan’da kahramanlık daima ve sıradan bir şey olarak yaşanır; bağımsızlık şuuru da kolay canlanır. Ama, birleşmek, bütünleşmek ve boyları aşıp devlet olmak iradesi kaybolmuştur.

Rusya işgal ettiği Türk topraklarında, parçalama siyaseti yanında, her türlü toplumsal çelişkiyi de kullanarak ve baskıyı hiç eksik etmeden, aynı zamanda Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çalışmalarını aralıksız sürdürür.

Hazrem-Hive Hanlığı

ARAP Muhammed Han (1603-1623) Ürgenç'i terk ederek Hive'yi başkent yapmıştı. Oğulları arasında mutat taht kavgaları yaşanmış ve *Şecere-i Türkî* yazarı Ebu'l-Gazi Bahadır Han döneminde önemli gelişmeler kaydedilmişti. Ancak, Buhara ve çevredeki boylarla kavgalar eksik olmuyordu. 1687'de Buhara Hanı Hive'ye girerek Şah Niyaz Işık Ağa'yı buraya vali tayin eder. 1702'de Muhammed Han (1702-1717), hâkimiyeti Buhara Özbeklerinin elinden alır. Oğlu Şir Gazi Han, Rus yayılmacılığına karşı koymaya çalışır. 1717 yılında Rus Çarının gönderdiği üç bin beş yüz kişilik bir birliği tamamen yok eder.

Ancak Harzem'de uruğlar arası çatışmalar da sürekli gibidir. 1728'de ilim ve sanata düşkünlüğü ile de ün yapmış olan Şir Gazi Han katledilir ve Kongrat Türk beyleri, Şeybanî Yadigâroğulları hanedanını bırakarak Kazak Hanlarından Bahadır Han'ı bozkırdan getirterek hanlanırlar. Yadigâroğullarına sadık kalan beyler ise İlbars'ı han seçerler. İlbars Han Türkmenleri çevresinde birleştirmeye çalışır. Ancak, Nadir Şah'ın İran seferinden yararlanarak Horasan'ı yağmalaması, durumunu değiştirir.

Bu arada Rusların teşvik ve desteğindeki Küçük Orda Hanı Ebu'l-Hayr Harzem'e saldırır ve Hive'yi işgal eder. Buraya Han olmak isterse de, Nadir Şah'tan korkarak çekilir. Nadir Şah 1740'da kanlı bir saldırıdan sonra Hive'ye girer; İlbars ve yirmi Kongrat beyini idam eder. Nadir Şah Mangıt beylerine dayanır. İlbars Han'ın oğlu II. Ebu'l-Gazi Han, Nadir Şah'ın himayesinde hanlığı devam ettirir. Nadir Şah'ın ölümü üzerine Mangıt beyleri Kazak hanlarından Bahadır Han'ın oğlu Kayıp Han'ı Harzem Hanlığına getirirler. 1735'teki büyük Başkırt isyanına da katılmış olan Kayıp Han cesur ve hareketli bir yöneticidir. Beylerle, boylarla uğraşarak Harzem'de birliği kurmaya çalışır. Ancak 1757'de kardeşi Karabey'in isyan etmesi üzerine ihtiyar babasını da alarak Hive'yi terk eder.

Mangıt beyleri Karabey'i tanımayıp, hanlıktan uzaklaştırır ve Yadigâroğullarından Timur Gazi'yi han yaparlar. Timur Gazi 1762'de Mangıt beylerini öldürterek Kongratlardan Muhammet Emin İnak'ı baş vezir yapar. İnak, Timur Gazi'yi öldürerek (1763) yüz elli sekiz sene sürecek olan kendi hanedanını kurar. Muhammet İnak uruğ başbuğlarından oluşan divanı dağıtır ve bir sart'ı vezir yapar. Boylar arası huzursuzluklar artar. 1767 yılındaki büyük veba salgınında çok can kaybedilir. Halk Buhara ve Aral taraflarına göçer. Hive'de çok az insan kalır ve bütün bu olanlar Han'ın uğursuzluğuna verilir.

1790 yılında yerine geçen oğlu Avaz Han döneminde de boylardaki huzursuzluklar devam eder; Türkmenlerle Özbekler arasındaki rekabet düşmanlığa dönüşür. Avaz Han ve yerine geçen oğlu İltüzer bu gerginlikleri gideremezler. 1806'da İltüzer'in yerine tahta geçen Mehmed Rahim Han uruğ beylerinin gönlünü almaya ve yeniden onları toparlamaya çalışır. Aral Gölü çevresinde bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Karakalpaklar yeniden hanlığa bağlanırlar. Merv Türkmenleri de 1822'de Buhara'dan ayrılarak Hive'ye bağlanırlar.

1825 yılında tahta geçen oğlu Allahkulu Han döneminde Hive'ye yeni boylar ve şehirler katılır. Hive en geniş hudutlarına kavuşur. Eski Ürgenç şehri yeniden kurulur. Ruslar ise ticaret kervanları ve keşif kolları ile Türkistan hakkında gerekli bilgileri toplamaktadır. 1839'da kuvvet göndermeye karar veren Ruslar, yüzyıl önceki olayı hatırlayarak *"Hive'nin görülmedik şekilde cezalandırılacağını"* söylerler. *"Hanlığın başkentinde haç ve İncil önünde Çarın sağlığı ve vatanımızın selameti için dua edeceğiz."* derler. Ancak, gönderdikleri ordu 5 Aralık'ta Üst Yurt civarında Beş Tunak mevkiinde bozularak geri çekilir. Uzun bir hazırlıktan sonra 1851'de yeniden Hive üzerine yürürler ve yeniden yenilerek çekilirler. Ancak, iç çekişmelerle yıpranmış olan Harzem, Rus yayılmasına daha çok direnemeyecektir.

Hive'de bir yandan da, 1846'da Harzem tahtına geçen II. Mehmet Emin Han döneminde geniş bir imar ve kalkınma hareketi yaşanmaktadır. Ancak Ruslar durucu değildir. 1873'de yeniden saldırırlar. Mağlup olan Harzemliler sağ Harzem'i Ruslara terk ederler. Sol Harzem ise Rusya'ya tâbi olarak 1910 yılına kadar devam eder.

Hokand yahut Fergana Hanlığı

HOKAND Hanlığı, Buhara ile sürekli kavga halindedir. On dokuzuncu yüzyıl başında tahta geçen Âlim Han, uzun çekişmelerden sonra Taşkent'i alır. Din adamlarının otoritesini kırmaya çalışır ve 1807'de Sirderya uçlarına yaptığı bir seferden dönerken bir derviş tarafından öldürülür. Oğlu Ömer medreselilere dayanır. Akmescit şehrini kurar; Aral Gölünün güney kesimlerine kadar yayılır. Azadî mahlasını kullanan bir şairdir. İç barışı sağlamış, sulama kanalları yaptırarak Fergana vadisinde geniş alanları tarıma açmıştır.

1822'de oğlu Muhammet Ali, on dört yaşında yerine geçer. 1826 yılında Apak Hoca soyundan Cihangir Hoca'ya destek olunarak Kâşgar'da ayaklanma çıkartılır. Fergana ordusu Kâşgar'a girer; Cihangir Hoca han ilan edilir. 1827'de Çinliler Kâşgar'ı alırlar. Hokand ordusu 1830 yılında yeniden Kâşgar'ı alır; Yarkent ve Aksu'ya girer. 1831'de Çinlilerle anlaşma yapılır. Buna göre, Aksu, Üç Turfan, Kâşgar, Yenişehir, Yarkent ve Hotan şehirlerinin gümrük memurlarını Hokand Hanı atayacak ve vergilerini o alacak. Buna karşılık Hocalardan hiç kimse Kâşgar'a sokulmayacak.

Bu dönemde Taşkent'te büyük imar hareketleri ve iktisadî canlanma yaşanır. 1835'te Taşkent beylerbeyilik haline getirilerek kuzey vilayetlerinin yönetimi buraya bağlanır. Fergana Hanlığı'nın toprakları Pamir'den İli ırmağına ve Altaylardan Sirderya'nın aşağı uçlarına kadar genişlemiştir. Ancak, M. Ali Han'ın pek zalim olduğu ve halkı incittiği söylenir. Bunun üzerine halk gizlice Buhara Emîri'ni çağırmıştır. Buhara Emîri 1842 yılında Hokand'ı işgal ederek M. Ali Han'ı idam ettirir ve buraya bir vali atayarak çekilir. Hokandlılar ise M. Ali Han'ın amcasının oğlu olan Şir Ali Bey'i Karasu'da han ilan ederler. Şir Ali Han ordu toplayıp Hokand'a girer. Buharalılar Taşkent'i alırlar. Mücadeleler pek kanlı bir şekilde 1865'e kadar sürer.

Bu arada Kıpçaklar ayaklanarak yönetimi ele geçirirler. Özbekler ise Âlim Han’ın oğlu Murat Han’a ordu kurarak Hokand’a yürütürler. Murat Han Hokand’a girerek Şir Ali Han’ı idam eder. On gün sonra da Kıpçaklar Murat Han’ı idam ederler. Şir Ali Han’ın oğlu Hudayar, han ilan edilir. Kıpçak başbuğu Müslüman Kul da minbaşı yani vezir olur. Şehirli Özbeklerle göçebe Kıpçakların kavgası kesilmez. 1852’de minbaşı Müslüman Kul idam edilir. Hudayar Han üç kere tahttan indirilir ve Buhara Hanı’nın desteğinde üçüncü kez tahta çıkar.

Bu arada Ruslar, Türkistan’ı kuşatan kalelerini tahkim etmekte ve hazırlıklar yapmaktadırlar. Aral Gölü’ne iki savaş gemisi indirmişlerdir. 1852’de Akmescit üzerine yaptıkları bir hareket püskürtülür. 1853’de yeniden gelir ve kuşatırlar. Şehri üç bin Kazak ve Özbek savunmaktadır. Üç hafta direnirler. Sonunda kaleleri yerle bir olmuş ve kendileri tamamen şehit olmuş olarak Akmescit düşer.

Taşkent beylerbeği Mola Han Ruslara karşı bir cephe kurmak üzere Akmescit üzerine yürür ve kardeşi Hudayar Han’dan yardım ister. Hudayar gelen elçiyi öldürterek Taşkent üzerine yürür... Mola Bey Buhara’ya kaçar. 1857’de Kazaklar Evliya-Ata’da ayaklanınca, Mola Bey Buhara Hanı’nın desteği ile Kıpçaklara dayanarak hanlığı ele geçirir.

Bu tarihlerden sonra Ruslarla Fergana askerleri arasında sürekli çatışmalar olur. 3 Ekim 1860’da Kanat Bey komutasındaki Fergana birlikleri Uzun Ağaç’ta, Rusların topçu ateşi karşısında yenilince, Ruslar Pişbek ve Tokmak kalelerini alırlar; Çu ırmağına dayanırlar. 1863’te ise Hudayar Han Buhara Hanı’nın desteğinde Hokand’a girer. Hokand sürekli iç kavga halindedir. Bir yandan da Rus saldırılarına hazırlanmak zorundadır; silah, araç ve gereci yoktur.

Ruslar 1864’te Yasa şehrini kuşatırlar. Bir Hokand birliği yardım için yaklaşırken, şehrin belediye başkanı anahtarları Ruslara teslim eder. Evliya-Ata dört günlük bir çatışmadan sonra düşer. Ferganalı komutan Âlim Kul, Çimkent’i savunmak üzere hazırlıklar yapar. Çimkent kuşatılır. Yirmi günlük bir kuşatma sonunda Âlim Han bir çıkış yaparak Rus birliklerini geri püskürtür. Ancak, bu sırada Buhara birliklerinin Hokand üzerine yürüdüğü haberi duyulur. Âlim Kul, birliklerinin bir kısmını savaştan çekerek Hokand’a geçer. Ruslar durumdan yararlanır ve saldırırlar. Yirmi

gün daha süren çarpışmalar sonunda Çimkent düşer. Ruslar vakit kaybetmeden Taşkent üzerine yürürler; şehre giremezler.

1864'te Rus Çarı Avrupalı devletlere bir nota göndererek, "Asya milletleri açık ve etkili bir otoriteden başka hiçbir şeye saygı duymazlar." demiş ve buraları işgal edeceğini bildirmiştir. Âlim Kul'un Çimkent ve Yasa üzerine saldırıları sonuç vermez. Ruslar yeniden Taşkent'e saldırırlar. Âlim Kul 5 Mayıs 1865'te Or Tepe savaşında şehit olur. Ruslar Taşkent'i kuşatarak sularını keserler. Taşkent'te oturan on beş yaşındaki Fergana Hanı Hokand'a geçer.

Bu arada Taşkentli komutanlar arasında anlaşmazlık başgösterir. Müderris Ahrar Hoca ile Taşkent Beyi Hakim Hoca, kadın erkek bütün Taşkentlilerin silahlanarak savaşa katılmalarını isterler. Ancak bıçak ve sopalardan başka silah bulamazlar. Halk yine de toplanır ve şehri son nefeslerine kadar savunacaklarına yemin ederler. Ruslar dört gün topçu ateşiyle şehrin surlarını yıktıktan sonra içeri girerler. Taşkentliler yeminlerine sadık kalırlar. Sokak sokak kanlı boğuşmalar olur; çok şehit verilir. Şehir 18 Mayıs'ta düşer. Rus komutan kendisine yardımcı olan işbirlikçilere madalyalar takar.

Taşkentliler, canını dişine takmış şehri savunurlarken, Buhara Hanı Hokand üzerine yürüyerek Or Tepe, Hocent ve Hokand'ı işgal eder; küçük Han'ı idam ettirip Hudayar'ı Han ilan eder. Ardından Ruslar kanlı çarpışmalar sonunda Hocent'e girerler. Hudayar Han Rus komutanını bu zaferi için kutlar. Çok geçmeden, 1866'da Rus kuvvetleri Buhara Hanı üzerine yürüyecek ve bu savaşta tarafsız kaldığı için Hudayar Han'a madalya vereceklerdir... İki yıl sonra da, 1868'de Ruslar bu sefer Hokand Hanlığına saldıracaklardır.

Ir Car ve Yeni Kurgan'daki savaşları Hokandlılar kaybederler. Hudayar Han Ruslarla anlaşmaya varır. Bu anlaşma ile Fergana Hanlığı Rusya'nın himayesine girmiştir.

Halk olup bitenlerden hoşnut değildir; 1873'ten itibaren Han aleyhinde ayaklanmalar başlar. Hudayar Han Ruslara sığınır. Fergana beyleri oğlu Naşireddin'i han yaparlar. Ruslar bahar gelince saldırmaya başlar. Hudayar'ı deviren komutanlardan Kıpçak Beyi Abdurrahman Astabacı Rus kuvvetlerini Mahmar Kalesinde karşılar; askeri silahsız ve eğitimsiz gönüllülerdir; cesaret yetmez, kaybederler. Ruslar Naşireddin

Hanla anlaşma yaparak Hokand Hanlığının Narın ırmağının sağ yanındaki topraklarını işgal etmeye başlar. Naşireddin Han'dan umduğunu bulamayan halk yeniden ayaklanır.

Halk Taşkent'in, Semerkant'ın Rus eline düştüğünü söyleyerek Han'dan cihat ilan etmesini ister; Han ise kendi derdine düşmüş olarak Ak Çar'ın eteğine yapışmıştır. *"Bundan sonra biz bütün din adamları, âlimler, beyler ve teba, oy birliği ile şeriate aykırı bütün tedbirleri kaldırdık ve mutlak kudret sahibi Allah ve yüce Peygamber'in rızası için mukaddes savaşımız aşkına... kılıç kuşandık... Allah izin verirse, son erimize kadar kâfir Ruslarla savaşacağız; hakkın bâtıla galebe çalacağından hiç kimsenin şüphesi olmasın..."* Han kaçar. Ayaklananlar 1875 yılında Polat Bey olarak anılan Molla İshak'ı han ilan ederler.

Ruslar yeniden Hokand topraklarına saldırır ve uzun bir kuşatmadan sonra Andıcan'a girerler. Bu arada Naşireddin de Rus birlikleriyle birlikte Hokand'ı kuşatmıştır. Ruslar bir yandan da şehir içinde fitne yaymaktadır. Polat Bey direnir; ancak yenilir ve esir edilir. Ruslar Hokand'a hâkim olur ve burayı Fergana eyaleti adıyla Rusya'ya katarlar.

Ruslar Fergana topraklarına Rus göçmenlerini yerleştirmeye başlar. Halk huzursuzdur ve durmadan ayaklanır. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Rus işgali gerçekleşmiş olmakla birlikte hiçbir zaman sorunsuz kalmamış, direnişlerin ardı hiç kesilmemiştir. Rusların, bütün şiddetlerine rağmen, Basmacı ayaklanmaların ardı hiç eksilmemiştir. En ünlüleri Fergana vadisinde gerçekleşenlerdir. 1878, 1882, 1892 ve 1893 yılları kanlı ayaklanmalarla geçer. 1878'de Andican'da Yetim Han, 1882'de Andican ve Mergilan'da Derviş Han, 1892-93'de Hokand çevresinde Şakir Han ayaklanmaları yaşanır. 1898'de Fergana'da Dükçi İşan olarak anılan Şeyh Muhammed Sabıroğlu ayaklanması olur. Kırgız ve Özbek halkın iyi organize edilememiş, öfkeli bir iman hareketi olarak başlayan isyan çok kanlı bastırılır. Şeyh Muhammed esir edilir ve türlü işkenceler uygulanır. Şeyh sonuna kadar sakin ve sade, inandıklarını söyleyerek can verir: *"Biz duacı biçareyiz. Soy soya çeker. Herkesin kendi soyunu dost tutacağı tabiidir."* Şeyhin köyü Mintepe'yi buldozerlerle dümdüz eder, yerine "Rus Köyü" adıyla yeni bir köy kurarlar.

Ne var ki, bu direnişler toparlanıp bir Merkezî Türkistan gücü haline hiçbir zaman gelemezler. Ancak Rus işgalinden sonra akılları başlarına

gelen medrese ve tarikatlar direnişlerin de merkezi olurlar. Altı yüz civarında medrese vardır ve köy köy dolaşarak millî duyarlıkları harekete geçirmeye çalışırlar. Tekkeler ve özellikle Nakşibendî tarikatı ise millî birliği fiilen temin eden en güçlü merkezlerdir. Diğer bir direnç kaynağı halk şairleridir. Köy köy dolaşan bu insanlar saz ve sözleriyle millî şuuru uyandırmaya çalışırlar. Ancak bütün bu gayretler, ferdî ve mevziî kahramanlıklara yol açsa da, tam bir çözülme haline girmiş olan toplumda birlik ve sürekli bir direniş mayası tutturamamıştır. İşin içine bir de ceditçilik-kadimcilik ayırımı girmiştir.

Buhara Emîrliği

ENVER Paşa'nın yöneleceği Buhara'da, on dokuzuncu yüzyılın başında tahtta oturan Emir Sait Haydar, âlim ve âdil bir emîrdir. Kendi adına para bastırmış, medreselerde bizzat dersler vermiştir. Zamanındaki birkaç ayaklanmayı da bastırmıştır. 1826'da Emir Sait'in ölmesiyle oğulları arasında klasik kavga başlar. Beyler Ömer'i seçerlerse de, kardeşi Nasrullah razı gelmeyip ordusu ile Buhara üzerine yürür ve Ömer'in divanbeyini kandırarak şehri ele geçirir. Hokand Hanlığı ile on beş yıl süren mücadelelere girişir; sonunda Hokand'ı 1842'de alır, hanı idam eder ve çekilir. İdam edilen Han'ın amcası oğlu Şir Ali Bey, Karasu'da han, Hokand yahut Fergana Hanı ilan edilerek ordu toplar; Hokand'ı geri alır, Taşkent'e yürür burayı da alır; kavga hiç bitmez. Nasrullah Han, zamanında bir çok bey ayaklanmaları olmasına rağmen Şehr-i Sebz üzerine otuz iki sefer yapar ve 1855'de alır. 1860'da ölünce yerine oğlu Muzaffer geçer. 1865'de, Taşkent için Ruslarla dehşetli bir savaş içinde bulunan Hokand Hanı'nın üstüne yürür. Taşkent'in yardım isteklerine kulak asmaz ve Hokand'ı işgal eder. Esasen Ruslar karşısında çok zayıflamış olan Hokand Hanlığını iyice ezer.

Ruslar ise Sirderya'nın aşağı kısımlarından Türkistan içlerine girmektedirler. Muzaffer Han da Ruslarla çarpışır; ancak, 1866'da ve 1868'de yenilir. Ruslar Buhara'ya egemen olur ve burasını yarı bağımsız bir hale getirir, vesayet altına alır, kullanırlar. Darvaz, Hisar ve Şehr-i Sebz gibi yerleri de Buhara Hanlığına katar ve diğer Türk hanlıklarıyla giriştikleri savaşlarda zaman zaman Buhara Hanlığından da destek alırlar. 1873'de Hive Hanlığını yıkınca, oranın topraklarının bir kısmını da Buhara'ya verirler. Fakat, Buhara'nın artık askerî bir gücü kalmamış, Han halk indindeki itibarını da kaybetmiştir. 1885-1910 arasında tahtta olan

Muzaffer'in oğluna Ruslar general ünvanı verince, Han'ın bir Rus memuru haline gelmesine karşı ayaklanmalar olur. Ruslar hepsini bastırırlar.

Sonuç olarak, bugünkü Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan bölgelerinde Buhara, Hokand yahut Fergana, Taşkent, Hive, Harzem ve Kâşgar Hanlıkları ve diğer beyler, hem birbirleriyle, hem de Ruslarla savaşa savaşa toprakları üzerindeki egemenliklerini on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, büyük ölçüde Ruslara teslim etmiş olurlar.

* * *

Hazar'ın doğusunda Aşkabad çevresindeki Türkmenler kâh Buhara'ya, kâh Hive Hanlarına bağlı olarak, çoğu kere kendi boy beylerinin emrinde kendi başlarına buyruk olarak yaşarlar. 1876'dan itibaren Ruslar Hazar'ın doğusunda harekete geçip Türkmenistan'ı işgale başlayınca, her biri kendi başına olan Teke Türkmenleri Nurverdi Han'ı başbuğ yaparak kavgaya koyulurlar.

Türkmenler Göktepe mıntıkasındaki Dengil Tepe kalesini tahkim ederek yerleşirler. 1877'de Göktepe'ye doğru ilerleyen Rus birliklerini Berdi Murad Han komutasındaki Türkmenler bozarak geri atarlar. 1880'de Ruslar yeniden saldırıya geçerler. Dengil Tepe'de otuz bin kişi vardır; fakat, sadece beş bini tüfeklidir. Komutanları Tıkma Serdar'dır.

Ruslar kaleyi kuşatırlar. Önce, yakınlardaki bir istihkâma saldırırlar. Kül Batur komutasındaki Türkmenler saldırıyı dağıtır; bir Rus generali ölür; geri çekilirler. Ruslar yoğun bir topçu ateşine girerler. *"Türkmenler ise geceleyin hücum ederler. Yalın ayak, eteklerini bellerine sokup, kollarını sıvayarak kılıçla saldırırlardı; tüfenkleri kullanmazlardı. On dört-on beş yaşındaki çocuklar ise 'alaman' fırkaları teşkil eder, Ruslardan silah ve mühimmat kaçırırlardı."*

Rusların Egen Batur ve Yeni Kale'ye yaptıkları saldırılar da aynı şekilde geri çevrilir. Dengil Tepe Kalesi savunucuları dört beş kere çıkış yaparak saldırır ve Ruslara büyük kayıplar verdirirler; ama, kendileri de erimektedir. Ruslar yoğun top atışlarıyla kale surlarını yıkarlarsa da içeri giremezler; Türkmenler surları hemen onarırlar. Düşman lağım yoluyla kaleyi yıkmayı dener ve 12 Şubat 1881'de şiddetli lağım patlamaları ile yıktıkları yerlerden kaleye girerler. Boğaz boğaza müthiş çarpışmalar olur.

Tıkma Serdar Mahdum Kulu Han, Murad Han ve Merv'in komutanı Kacar Han geriye, Tican havzasına doğru çekilirler.

Tarihçi der ki, Rusların sayı ve teknik üstünlükleri çok fazlaydı ama, *"Tekeliler kuşatmanın başından beri ölüm için savaştılar."*

Rus kuvvetleri 1881 Mart ayında Aşkabad'ı işgal ederler. Bundan sonraki direnişler Rus yayılmasını durduramaz.

Isık Göl çevresi ve Tanrı Dağları'nın yamaçlarında oturan Kırgızların bölgelerinde on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Rus yayılması başlar. Dağınık yaşayan Kırgızlar direnecek durumda değildir. 1867'de, Ruslar, hemen bütün bölgeye egemen olurlar.

Ceditçiler ve Kadimciler

BÜTÜN Türkistan dünyasının, on altıncı yüzyıl yahut Timur rönesansından bu yana, sürekli bir gerileme, toplumsal gerilimin düşmesi ve kültürel katılaşma yaşadığına işaret edilmişti. Diğer hayat alanlarında olduğu gibi dinî iman da aslında zayıflamış olduğu halde, dinî hayat görünüşte gittikçe sertleşmiş, geleneklerle bütünleşmiş ve donmuş hayat kalıpları halinde toplumu ezmeye başlamıştır. Bu katılaşma içinde yaratıcılığını kaybetmiş olan geleneksel kültür, sorunları çözememekte, değişen hayat şartlarını değerlendirememekte, yorumlayamamaktadır. Bunu yapabilmek için dinî, siyasi, toplumsal hayatın her alanında, geleneksel anlayış, çözüm ve yapılardan kurtulunarak, millî ve dinî mukaddeslere dayalı yeniden bir bakış, kavrayış ve yorumlara kavuşulması gerekir.

On dokuzuncu yüzyılda, Türk dünyasının hemen her yanında bu ihtiyaç duyulmuş ve önce dinde tecdit (yenilenme) yönelişleri başlamıştır. Şerafeddin Mercanî ve Cemaleddin Afganî bu düşünce hamlesinin öncülerindendir. Yapılmak istenen şey, aslında çok sade ve açıktı: Dini, geleneksel olanlardan temizleyerek ve asıllardan hareketle yeniden anlamak, kavramak, yorumlamak. On altıncı yüzyılın başlarında İbni Haldun, geleneğin din kılığında kendisini toplumlara egemen kılacağını söylemişti; ama, bu gerçek unutulmamış idiyse de, gereği yapılamamıştı.

Nihayet, batı medeniyeti ile, şu veya bu şekilde karşılaşmış olan Türk aydınları, böyle bir düşünce hamlesine girmişlerdi. Ancak bu hamle, kendisini gerçekleştirecek olan, yani kültür dünyasını yeniden kuracak olan toplumsal gerilimden yoksundu; sadece düşünsel bir yenilenmenin mücadelesi yapılıyor, bunu gerçekleştirecek olan toplumsal gerilimi yaratacak iman yenilenmesi, geleneksel ifadeyle tecdid-i iman boşlukta kalıyordu. Türk dünyasının bir kesimi bu gerilimi ancak milliyetçilik akımlarında bulmuş, ama, gereği gibi kullanamamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda Türkistan çevresinde başlayan bu zihniyet değişimi hareketi, olağanüstü bir isabetle, işe okullardan başlamıştır. Çünkü, okullarda başarıyla gelişmesi halinde, hem zihniyet değişimi, hem de kültürel hamleyi gerçekleştirecek toplumsal gerilim kazandırılmış olacaktı. Fakat, böyle bir başarı çok uzun, zahmetli ama uygun ortamları gerektirir. Türk dünyası böyle bir ortama sahip değildi. Daha ilerki sayfalarda da göreceğiz ki, ferdî kahramanlıklar, faziletler sık sık en üst mertebelerinde ortaya çıksa da, toplum olarak hayatiyet kaybolmuştur ve hayatın her alanındaki cehalet ürkütücü boyutlardadır. Dini temsil eden mollalar ve onların etkisindeki sıradan halkın, Müslümanlığın iman ve davranış biçimleri hakkındaki bilgi ve tutumları inanılacak gibi değildir. Bu cehaletin oluşturduğu sınırları, Enver Paşa'nın bildiğimiz sihirli kişiliği ve ihlâsı da kırıp geçemezdi.

Ceditçilik hamlesi, geleneksel yapıları bozarken, derin parçalanmalara, toplumsal yarılmalara yol açtı. Bu bölünmede Ceditçilerin entelektüel bilgi düzeyinde kalan tebliğ üsluplarının da etkili olduğu düşünülebilir. Öyle ki, Enver Paşa Türkistan'a gidip birlik olun dediği zaman, bir kesim ona düşman kesildi ve bizim kavgamız Ruslarla değil Ceditçilerledir, diyenler oldu. Halbuki, Türkistan'da Millî Mücadeleler yeni bir safhaya giriyor ve onlardan, esasen zayıf olan güçlerini birleştirmelerini istiyordu.

Başarılamadı; ama, inananlar meşalelerini yaktılar.

* * *

Ceditçilik esas itibariyle, yeni ve kolay yöntemlerle eğitim anlayışına dayanan bir uyanış hareketidir. Kültürel yaratıcılığını kaybettiğini söylediğimiz Türkistan çevresinde eğitim çalışmaları da aynı şekilde, belirli bir biçim ve içerikte donmuş gibidir. Medrese ve camilerde yapılan eğitimde, çocuklara sadece okuma yazma ve ilmihal bilgileri öğretiliyor; bu da çok uzun bir süre içinde başarılabiliyordu. Usul-i cedit okullarının kurucularından olan Kırımlı İsmail Gaspıralı Bey'in geliştirdiği yeni yöntemle, okuyup yazma çok süratle öğretildiği gibi, ilköğretimin içeriği de zenginleştiriliyordu.

Ceditçiler aynı zamanda millîcilik duyarlıkları olan ve bunu geliştirmeyi amaçlayan aydınlardı. 1910 yılında Ufa'dan gönderilen bir Rus

istihbarat raporunda şöyle denilmektedir:

"Usul-i Cedit buraya Türkistan yoluyla geldi. Ne var ki, bu yeni okullarda, Türkçe dersleriyle birlikte, Türkçülük ideolojisi de verildi. Bir müddet sonra öğrenciler, Türkiye'deki çocuklar gibi giyinmeye, Türkçe şarkılar ve marşlar söylemeye başladılar. Söylenen şarkılar ve marşlarda bağımsızlık temaları ön planda yer almaktadır. ... Eğer Usul-i Cedit mekteplerinde Türkçülük gayesine yönelik eğitim yapılmayıp, sadece okuma yazma eğitimi yapılırsa, herhangi bir sakınca olmayabilirdi. Fakat, çocuklara Türkçülüğe yönelik eğitim verildiğinden şüphesiz gelecek için bu tehlikelidir." (Nabican Bakiyev, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, İstanbul 2006, s.10. Bu kitapta, Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesi, 1990 yılından sonra açılan Sovyet arşivlerindeki gizli belgelere dayanılarak, anlatılmaktadır. Bizim yapacağımız alıntılar, bu çalışmada, arşivi ve belge numarası verilmiş olan metinlerden olacaktır.)

Bir anlamda, Türkistan'ın katılaşıp kaldığı geleneksel kültür kalıplarını kırarak yeni açılımlar sağlamak istiyor ve bunu Rusya'daki gelişmeler ve Avrupa kültürü etkisinde yapmaya çalışıyorlardı. Ve, doğal olarak eski usulleri savunan kadimcilerle çatışıyorlardı. Öyle ki, Ceditçilik bir yanda gelişmeci ve millî bir uyanışın kaynağı olurken, bir yandan da yeni bir bölünmenin gerekçesi olarak algılanıyordu. Özellikle dinde yenilenme fikirleri sert tepkilerle karşılanıyordu. Ceditçiler koruyucu kesimleri Kadimciler, kara güruhlar olarak isimlendirip, tutuculuk, taassup, dar görüşlülük ve dünyadan habersizlikle suçlarken, onlar da Ceditçileri din reformcuları, dini bozmaya çalışan misyoner ruhlu kimseler olarak itham ediyorlardı. 1905'ten sonra bu tartışmalar sertleşerek yayılacak ve artacaktır. Ve bu bölünme siyasi tavır ve taleplerde de temel bölünme çizgisini oluşturacaktır. Ceditçiler millîci, bağımsızlıktan yana ve bunun için Marksist gruplarla daha rahat işbirliğine girerken, Kadimciler Emîrci ve Marksistlerle uzlaşmaz, Basmacı tutuma girmişlerdir.

Türkistan'da din ve gelenekler artık ayrılmaz bir üslupta kaynaştığı ve hayatı o şekliyle biçimlendirmeye çalıştığı için, ceditçilik öncelikle dinî anlayışın yenilenmesi şeklinde ortaya çıkıyordu. İdil-Ural çevresinde ilk ceditçilerden olan Şihabeddin Mercanî (1818-1889), M. Necip Tunteri, Alimcan Barudî ve daha sonraları Musa Carullah Bigi (1879-1949), hem Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Midhat Efendi ve Şemseddin Sami gibi Osmanlı kaynaklarından hem de A. İbrahim Kursavî ve Ahmetcan Emirhan

gibi Kazanlı din bilginlerinden besleniyorlardı. Zamanın ünlü din bilginleri olan bu zâtlar, geleneklerden sıyrılarak, İslamiyeti yeni bir algılama biçimiyle, tekrar özgün haliyle egemen kılmak istiyorlardı. Savundukları tecdidin esası, asıla dönüşü sağlayacak bir yenilenme idi ve kaynakların değil, algılama biçiminin yenilenmesini istiyordu. Kazan'da İbrahim Half (1778-1929) ve Kazaklardan ünlü Çokan Velihan Cengizoğlu tarih alanındaki çalışmalarıyla bu uyanışı, millî kimlik şuuru açısından besliyordu.

Millî dil konusundaki çalışmalar hızla artmaya başlamıştı ve yeni bir edebiyat doğuyordu. Kazan'da Kayyum Nasırî (1824-1902) millî kültürlerin uyanış ve yenilenmesinde öncülerdendi. Azerbaycan'da Abbas Kuli Ağa Bakihanlı (1794-1848), Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878), Hacı Seyit Azim Şirvani (1835-188) ve Hasan Melikzâde Zerdabi (1837-1907) kültürel uyanışın öncüleriydi. Zerdabi Azerbaycan'da ilk Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi yayımlamıştı. Daha sonra *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* dergileri çevresinde yeni edebiyat ve uyanış hareketi kendini gösterecekti.

Kırım'da İsmail Bey Gaspıralı'nın (1851-1914) çıkarmaya başladığı *Tercüman* (10 Nisan 1883) gazetesi bütün Türk dünyasında "Dilde, fikirde, işde birlik" ilkesini bayraklaştırmıştı. Bu gazete Kâşgar'dan İstanbul'a kadar Türk dünyasının her yanında inanılmayacak kadar hızla yayılıyor ve okunuyordu. Daha önce *Ekinci* gazetesinde ileri sürülen Türk dünyasında Türkçe birliği fikri bu gazetenin temel hedeflerindendi.

Kazak bölgesinde İbrahim Altınsarı (1841-1899) ve Abay Kunanbayoğlu (1844-1904) dile dayalı millî uyanışı temsil ediyorlardı.

Buhara'da, Emîr'e ceditçiliğin gereği ve faydaları anlatılamaz. Ama Gaspıralı'nın gazetesi ve okulları büyük yankılar yapar. Büyük şair Abay'ın yurt ve millet sevgisi aşılayan, hizmet aşkı vermeye ve halkı birlik olmaya dönük çağrıları cevapsız kalmaz. Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursun, Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabayoğlu gibi daha bir çok yazarlar onu izlerler.

Taşkent çevresinde, Rus işgalinin hemen ardından Ceditçilik hareketleri başlar. Şeyh Ahmet Makdum öncülerdendir. Gaspıralı'nın gazetesi düzenli olarak okunmaktadır. Hareketin bayraktarı olarak tanınan Şehit Müftü Mahmud Hoca Behbudî (1875-1919) –ki kadimciler tarafından şehit edilmiştir- çevresinde Kadı Haydar Bek, Hokandbay, müfti Sadreddin

Han gibi aydınlar vardır. Münevver Kari, Sadreddin Aynî ve Avaz gibi büyük edipler bu çevrede toplanırlar.

İlki 1870'de Özbekçe olmak üzere, Tatarca, Kazakça ve Azeri ağzıyla bir çok gazete ve dergiler yayımlanmaya başlar. Ancak ceditçiliğin asıl iddiası eğitim alanındadır. Bütün Türk dünyasının temel meselesinin eğitimsizlik olduğunu gören Ceditçiler, yeni okullar açarak bu boşluğu doldurmaya çalışırlar. Usul-i Cedit okulları olarak bilinen bu eğitim kurumları bütün Türkistan'da şaşırtıcı bir hızla yayılır.

Bu okulların ilk kurucusu olan İsmail Gaspıralı'ya göre, usul-i cedidin ana unsurları şunlardır: a. Okuma yazmayı, kolaydan zora doğru, sese dayalı yeni bir yöntemle ve hızla öğretmek. b. Medreselerde yer verilmeyen sınav sistemini kurmak. c. Öğretim yılını sınırlayıp, ikiye bölmek. ç. Ders programlarında din bilgileri yanında tarih ve fen bilgileri de vermek. d. Öğrencilere kendi ana dillerini öğreterek, okuma ve yazmaya Türkçe ile başlamalarını sağlamak. e. Ders kitaplarını ayrıca hazırlamak. f. Eğitim süresini sınıflara bölmek. g. Okulların fizikî yapılarını iyileştirmek. h. Derslerde uzmanlaşmaya yönelmek.

Bu okullarda ilmihaller de mahallî şive ile öğretiliyordu. Ayrıca kız çocukları için de kız mektepleri açılarak okutulmaları sağlanıyordu.

Ceditçilik aynı zamanda Türkistanlıların millî uyanışı anlamına geliyordu. Sadreddin Aynî şöyle yazar:

Mektepsizlik bizni kıldı yap yalangaç
Mektepsizlik bizni etti talan taraç
Mektepsizlik Turan Elin öldürdü aç
Közünü aç, bu horluktan mektebe kaç.

Bilim kaçtı Elimizden beş yüz yıldır
Unutmağıl Uluğ Bek'ler bizim Eldir
Turan Eli, Özbek tili biznin tildir
Turan oğlu bolganınnı çalış, bildir.

1904'te Rusya'nın egemen olduğu Türk topraklarında beş bin usul-i cedit okulu açılmıştır. Rusya bunları tehlikeli görerek bir kısmını kapatmaya çalışıyor ama tamamen ortadan kaldıramıyordu. Taşkent'te ilk kez 1901 yılında açılan usul-i cedit okullarının sayısı 1915 yılında yüzü geçmişti. Buhara'da 1908'de Mirza Abdülvahit Bey'in ilk yeni usul okulu açılır. Ahmet Can Mahdum, Osman Hoca, Sadreddin Aynî ve bir kaç

arkadaşı birleşerek aynı yıl, “Çocukların Eğitimi” adıyla gizli bir cemiyet kurarlar. Halkı aydınlatmak ve bir ülkü vermek üzere kurulan cemiyet, Türkistan’ın çeşitli yörelerinden İstanbul’a öğrenciler gönderir; gizli okullar açarlar. Teşkilatın İstanbul’da bir şubesi kurulur. Yine Muhsin Beycan, Abdurrauf Fıtrat, Ahmet Can Mahdum ve arkadaşları “Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti”ni kurarlar. 1912’de *Turan* ve *Buhara-yı Şerif* adıyla gazeteler çıkmaya başlar.

Ruslar, Buhara Emîrine baskı yaparak okulların ve gazetelerin kapatılmasına çalışırlar. Türkistan genel valisi Moskova’ya gönderdiği raporunda şöyle diyordu: *“Bu okullar devam ettiği takdirde, netice Pan-İslamizm olmakla kalmayacak, Pan-Türkizm ve hatta Pan-Asyatizm olacaktır.”* Ama, inanmış mahalli zenginlerin de desteklediği okulları bütünüyle kapatmak mümkün olamıyordu. Ceditçi uyanış hareketi yavaş yavaş eski medreselere de yayılmaya ve buralarda da millî benliğin duyulup kazanılmasına doğru hareketler görülmeye başlar.

1905 Rus Devrimi Ceditçiliğin yayılmasını hızlandırır. Türkistan’lı aydınların Osmanlı ilgileri artar. Trablusgarp Savaşı’nın yankıları Türkistan’da büyük heyecan yaratır ve destanlaşarak yayılır. Balkan Savaşı ise bir Slavcılık hareketi olarak algılanır ve Türkçülük duyarlıklarını artırır. *“Rus üniversitelerinden okuyan ve Türk soyundan olan gençler, Panislavist Rus gençlerinin faaliyetini karşılamaya çalışıyorlar. Kendi aralarında bir teşkilat vücuda getirmiş olan bu gençler, derhal üniversitelerdeki diğer gayri Rus milletler gençliği ve inkılabçı ruhlu gençlik teşekkülleriyle temasa geçerek hazırlıklarını genişletiyorlar. Aynı gençler kurulu, Rusya Balkanlıları korumak için Türkiye’ye karşı savaşa girdiği takdirde tatbik edilmek üzere bir program da hazırlıyorlar.”* (*Y.T. Türkistan’da Türkçülük ve Halkçılık*, İstanbul 1954, s. 62) Bu komiteler genişleyerek, Hilal-i Ahmer yoluyla ve sair şekillerde Osmanlıya yardım kampanyaları düzenlemişlerdir.[53]

Ceditçilik hareketi daha başlangıcından itibaren Osmanlı aydınları ile özellikle kültürel açıdan yakın ilişki içinde idi. Hareketin öncülerinden Abdürreşid İbrahim (Kadı Reşit) daha sonra, Teşkilat-ı Mahsusa’nın bir elemanı olarak Türkistan’a ve Japonya’ya gidecek ve hizmetlerini sürdürecektir. İsmail Gaspıralı ve özellikle Kafkaslı Müslüman aydınlar, İstanbul’a gidip gelmek de dahil bu ilişkiyi en yakın şekilde sürdürenlerdir. Türkistan’da, Osmanlı’daki Genç Türklere bakarak, Genç (Yaş) Buharalılar

ve Yaş Hiveliler grupları kurulmuş, Hanlara karşı mücadeleye girişmişlerdir.

İttihat Terakki'nin lideri Talat Paşa, 1914 yılında Ahmet Kemal İlkul'u, okul açmak ve eğitim çalışmalarında bulunmak üzere Doğu Türkistan'a gönderir. Ardından Enver Paşa'nın teklifi ile Hacı Selim Sami Kuşçubaşı, Hüseyin Emrullah (Barkan), Adil Hikmet Bey, Silistreli Tatar Hüseyin Bey ve Bursalı İbrahim Haklıer Bey Hindistan üzerinden Türkistan'a gönderilirler. Bu insanlar bütün tehlikeleri göğüsleyerek, okul açmaktan Kırgız Yedi Su bölgesindeki ayaklanmada çarpışmalara katılmaya kadar, her yolu deneyerek Türklük şuurunu uyandırmaya çalışırlar.

1917 Bolşevik İhtilali, İttihat ve Terakkicilerin Türkistan'da teşkilatlanmak ve oraların bağımsızlığı için mücadele etmek fikrini alevlendirir. İttihat Terakki'nin Kafkas Şubesi kurdurularak Hasan Ruşeni Bey Bakü'ye, Efendizâde Mehmet Emin Bey Türkistan'a gönderilir. Esasen oralara gelebilmiş olan Osmanlı subayları 1917 öncesinden, İttihat ve Terakkiperver Cemiyetini kurmuşlardır. Osman Bey reis, Haydar Efendi ise rehber olarak seçilmişlerdir. 1918'de Azerbaycan ve Anadolu'ya yardım istemek üzere gidecek olan heyet bu cemiyetten olacak ve Mehmet Emin Bey'in aracılığıyla yola çıkacaklardır. Söz konusu heyetin yardım istekleri karşısında İstanbul'la görüşen Hasan Ruşeni Bey, Bakü'de bulunan eski Bayburt kaymakamı Yusuf Ziya Bey ile yirmi Osmanlı subayını bu heyetle Türkistan'a gönderir. Yusuf Ziya Bey idarî, subaylar da askerî teşkilatlanmayı yapacak ve bir Harp Okulu açmaya çalışacaklardır.

Yusuf Ziya Bey'in Türkistan'a gelmesinden sonra cemiyetin adı İttihat ve Terakki olarak değişecek ve İstanbul'a bağlanacaktır. Türk ordusunun Bakü'ye girmesi, heyecanları ve ümitleri iyice artırır. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ise, heyecanların kırılma noktası olur. Türkistan'daki cemiyet, Millî İttihat adını alarak çalışmalarını sürdürür.

Birinci Dünya Savaşında esir düşüp, Sibirya'ya gönderilen ve hayatta kalmayı başarabilen Osmanlı subaylarının bir kısmı, savaşın sona ermesiyle Türkistan'a geçer ve buralardaki okullarda öğretmenlik yaparak, öğrencilerle, Turan Gücü Tüdesi, Demir Tüde, Terakki Tüdesi, Türk Gücü Tüdesi gibi bir çeşit izci birlikleri kurarak onları eğitmeye ve yönlendirmeye çalışırlar.

53 O günkü Türkistan halkının havasını yansıtması açısından aşağıda nakledilen olay ilgi çekicidir: “Türkistanın Akmesçit kazası ahalisinden olan ihtiyar bir Kazak-Kırgız, küçük bir heybenin iki gözüne doldurmuş olduğu altınları Petesburg’a getiriyor ve doğruca, orada tahsilde bulunan hemşehrisi Mustafa Çokay’ın evine gidiyor. Kendisini Sefir Paşanın (Osmanlı büyük elçisi) yanına götürmesini istiyor. M. Çokay ihtiyar hemşerisini heybesiyle birlikte sefarethaneye götürüyor ve sefir paşaya takdim ediyor. İhtiyar, Sefir Paşadan, Türkistan Türk kardeşlerinin sevgi ve sempatisinin küçük bir ifadesi olarak getirdiği yardımı gerekli yere ulaştırmasını rica ediyor. Paşa, gözleri yaşararak her ikisini de kucaklayıp öpüyor ve aynı derecede sıcak sevgi ve sempati ile, gerekli yere ulaştıracağını söylüyor.” Y.T., a.g.e., s. 62)

Yirminci Yüzyıl Başlarında
İhtilaller ve Gelişmeler

SULTAN II. Abdülhamit Han döneminde Türkistan Türkleriyle, esasen var olan doğal ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış, ancak bunlar Osmanlılığın tanınması ve Hilafet otoritesinin yaygınlaştırılması dışında siyasi etkileşim ve yardımlaşma düzeyine çıkartılamamıştır. Bunun için ne Osmanlının, ne de Türkistan'ın durumu müsait değildi. Özellikle Hac için Türkistanlıların İstanbul'a uğrama geleneği bu ilişkilerin ağırlığını oluşturuyor ve bu insanlara her türlü destek de veriliyordu. (Dr. Ali Merthan Dündar, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul-2006, s. 64-69) Türkistan hanlıklarından gelen yardım talepleri ise, sembolik sayılabilecek düzeylerde karşılanabiliyordu.

"*Türkçülükle İslamcılığın iç içe geçerek, İmparatorluk sınırları dışına taştığı dönem ise, İttihat ve Terakki'nin ülkeyi doğrudan yönettiği 1913-1918 yılları arasındaki zaman dilimidir.*" (Dr. Dündar, *a.g.e.*, s. 84) Bu dönem Rusya'nın ihtilaller geçirdiği zamanlara denk gelse de, ne yazık ki, İmparatorluğun da çöküş dönemidir. Heyecan verici kahramanlıklar yaşanacak, ama hedeflere ulaşılamayacaktır.

1904 Japon savaşından ağır bir yenilgi ile çıkan Rus Çarlığı, esasen birikmiş olan gerilimleri de yumuşatmak üzere meşrutî bir yönetime geçme zorunluğunu duyar. Bu, Çar egemenliği altındaki halkların da, en azından düşünce ve söz hürriyetleri açısından nisbî bir serbestliğe kavuşması demektir.

Rusya Müslümanları arasında özerklik fikri ilk defa bu dönemde dile getirilir ve yayılmaya başlar. Bu fikri ilk dillendiren Osmanlı Türklerinin de yakından tanıyacakları Abdürreşid İbrahim'dir. Diğer adıyla Reşid Kadı, "Çolpan Yıldızı" adıyla ilk siyasi bildiriyi yayımlamış, Müslümanların

sorunlarını dile getirmiş ve özerklik istemiştir: *“Milyonlarca Müslüman İlminski adlı bir kâfir tarafından tayin edilen müftünün elindedir. Bizler Rusça harfler kullanmaya zorlanmaktayız. Savaş cephesinde iken ise, Müslüman kardeşlerimize karşı savaşmak zorunda bırakılmaktayız. (Tatarlar) Yönetim Urallara ve Türkistan’a Rus göçmenlerini yerleştirerek Müslümanların o bölgelerde azınlıkta kalmalarına çalışmaktadır.”*

Abdürreşid İbrahim Türkistan ve İdil-Ural çevresinin özerkliği için Müslümanları birliğe çağırır. Bu dönemde gizli bir takım cemiyetler kurulur, gazete ve dergiler çıkartılır. Osmanlı tesirleri, Rus okullarının tesirleri ve Kadimci tesirler arasında aydınlar bölünürler. 1905 devriminin getirdiği rahatlama içinde başta Abdürreşid İbrahim, Alim Maksut, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali ve Gaspıralı İsmail olmak üzere 15 Ağustos 1905 tarihinde “Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı” toplanır.

Böylece, 1905 İhtilal ortamında Rusya Müslümanları ilk kez bir İslam Kongresi toplamayı başarırlar. Bu kongre, Müslümanların Ruslarla eşit haklara sahip olabilmeleri için Rusya Müslümanlarını birliğe çağırır. Müslüman İttifakı Cemiyeti tüzüğü hazırlanır.13-23 Ocak 1906 Mekerce Fuarı’ndaki ikinci kurultayda bu tüzük, bir program olarak kabul edilir. Teşkilatlanmak üzere, Rusya on altı bölgeye ayrılır. Ardından 16-21 Ağustos 1906 arasında Üçüncü Kurultay toplanır. Kurultay’da Müslümanların eğitim, sosyal, dinî ve siyasi sorunlarıyla ilgili görüşmeler yapılır ve kararlar verilir. Türkçe basın bütün bu çalışmaları duyurur. Kurultay, Rusya Müslümanlarının birliği ve haklarının alınabilmesi için 72 maddelik bir program kabul eder. Abdürreşid İbrahim başkanlığında daimî bir komite seçilir. Ancak, Rus hükûmeti bütün talepleri geri çevirir ve komiteyi dağıtır. Abdürreşid İbrahim ve Yusuf Akçora gibi öncüler Osmanlı topraklarına geçerler. Türk dünyasının çeşitli yörelerinde her biri kendi başına da olsa Hürriyet, Himmet, Musavat, Kazak Anayasal Demokrat Partisi, Genç Tatarlar gibi siyasi parti ve dernekler kurulur.

Meşrutiyetin ilan edildiği Rusya’da yapılan seçimlerde Rus Dumasına yirmi beş Türk seçilir. Ancak, ne içerde ne dışarıda ortak bir eylem çizgisi kuramazlar. Türk okumuşları arasında Ceditçiler-Kadimciler çekişmeleri giderek artarken sosyalist temayüller de gelişmeye başlar. Çeşitli yörelerde çıkartılan gazete ve dergilerin sayıları gittikçe artar. Bu yayınlarda ve

ceditçi eğitim kurumlarında millîci-Türkçü temayüller gün geçtikçe belirginleşmeye başlar.

Birinci Duma Haziran 1907'ye kadar sürer. Çar'ın dağıttığı Duma'nın yerine yeni seçimler yapılır. Türkler II. Duma'ya da otuz yedi kişi sokarlar. Bu meclisi de dağıtan Çar, III. Duma'ya giriş şartlarını Müslümanlar için zorlaştırır. Türkler ancak on temsilci gönderebilirler. IV. Duma'da ise Türklerin sayısı altıya düşer. Duma üyesi Türkler iki önemli kongre toplarlar. Rusya Müslümanlarının Dördüncü Kurultayı 12-29 Haziran 1914 arasında toplanır. Rus hükûmeti Türklerin düşünce ve temayüllerini birinci elden öğrenebilmek için toplantıya izin verir, fakat basına kapalı tutar. O sıralarda yayımlanan *Tercüman* ve Kazan'daki *Kuyaş* gibi Türkçe gazeteler Üçüncü Kurultay'ın ittifakının resmî bir parti olarak tescilini isterler. *"Bütün Türk kavimlerinin umumî bir edebî dilde, ortak bayram, âdetler ve İslam dini içinde birleşmeleri gerektiğini"* yazarlar.

Kurultay'a Kafkaslar, İdil-Ural ve Türkistan'dan kırk temsilci katılırlar. Kurultayı Hasan Atamuhammed bir konuşmayla açar. İdarî, ruhanî-eğitim ve vakıflar olmak üzere üç komisyon kurulur. Sadri Maksudi, Musa Carullah Bigi ve Dağıstanlı Dr. Muhammed Duglat konuşmacı olarak seçilirler. Ancak Rus hükûmetinin baskıları altında siyasi konuları görüşemezler. Sadece Bozkır Eyaleti Kazaklarının Duma'ya temsilci göndermeleri istenir.

Çarlık Hükûmeti, Osmanlı'da 1908 Meşrutiyetinin ilanından sonra İttihat Terakki'nin Türkçü-Turancı söylemleriyle ilgilenmiş, onları hem İstanbul'da izletmiş, hem de Türkistan'daki yankılarını tespit etmeye çalışmıştır. Buhara'dan gelen bir rapora göre, buradaki Terakkiperver Cemiyeti 1910 yılının Nisan ayında kurulmuştur. "*Cemiyet tüzüğünü ele geçirdik ve anlaşıldığına göre, Cemiyet faaliyetlerini Buhara ile sınırlı tutmamış, bütün Türkistan'a şamil ve gaye kılmıştır.*" İstanbul'dan gönderilen raporlarda ise, Genç Türklerin asıl amaçlarının Türkistan–Buhara Müslümanlarını aydınlatmak olduğu söylenmektedir. (Bakiyev, *a.g.e.*, s.3)

Rapora göre, Türkistan'a yönelik bu çalışmalar, Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Buhara Maarif Cemiyeti vasıtasıyla yürütülmekte ve burayı Dr. Nazım yönetmektedir. Buhara ve Kâşgar'la temas kurulmuş ve buralardan getirtilen yüz civarında öğrenci Harp Okulu

ve diğer okullara yerleştirilmiştir. (Bakiyev, *a.g.e.*, s. 2) İttihat Terakki, Müslümanların yaşadığı bütün ülkelerde dağıtılmak üzere broşürler göndermekte ve Türkiye'ye destek istemektedir. *"Mesela bu yolla, Hicaz demiryolunun inşası için, şimdiye kadar 150-200 milyon Frank para topladılar."* Rapor, Türk Donanma Cemiyeti için, bütün dünya Müslümanları nezdinde yapılan çalışmalardan bahsetmekte ve *"İstanbul'a doğru yola çıkan Kırım'ın zengin Müslümanları, Türk donanmasının yenilenmesi için büyük yardımda bulunmuşlardır."* demektedir. Salih Efendi'nin, İslam propagandası yapmak üzere Buhara'ya gönderildiğini bildiren rapor, *"Genç Türkler İslam ideolojisini ciddi şekilde yaymaya çalışmaktadır."* dedikten sonra, bu yönde yayın yapan dergi ve gazeteler hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Rusya, Türkistan'ı, Türkistan Genel Valiliği ve Bozkır Genel Valiliği olmak üzere iki birim halinde yönetmektedir. Buhara Emîrliği ise Rusya'ya bağlı olarak varlığını devam ettirmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na girerken Rus hükûmeti, Türk topluluklarıyla yaptığı anlaşmalar gereği Müslümanları askere çağırmamıştır. Ancak Kafkaslar ve Bozkırdan toplanan bir miktar paralı süvari Alman cephesine sürülmüştür. Askere alınmamak karşılığı, Türkistan halkı üzerine tam bir soygun uygulaması yapılır; genel valisinden en küçük memuruna kadar, halkın elinde bulduklarını zorla alırlar. Halbuki Çar idaresi lütuf olsun diye değil, Türklerin silah kullanmaması ve savaş sanatını öğrenmemesi için onları askere almamaktadır. 1822 yılında Kazakların askere alınmaları kabul edilmiş, ancak Kinesarı isyanının başlamasıyla, yeniden eski duruma dönülmüştü. (A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s.336) Bu tecrübeyi bilen Kazak aydınlarından bir kesimi, Kazakların askere giderek savaşmasını ve modern silahları kullanmasını öğrenmelerini istemektedir.

Savaşta uğranılan ağır kayıplar ve yenilgiler içinde Rus Çarı, Türkistan valiliklerine talimat vererek bölgeden beş yüz bin asker toplanılmasını ister. Çar'ın bu isteği 1916 Türkistan ayaklanmalarının vesilesi olur. O vakte kadar asker toplanmamışsa da savaş için özel ve ağır vergiler alınmıştır. Rusya dışına çıkmak zorunda kalan Türkistanlı aydınlar da, savaş boyunca çeşitli siyasi kanalları harekete geçirmeye çalışarak Türkistan topluluklarının bağımsızlıkları için uğraşmaktadır.

1916 Mayıs'ında, Mahmud Hoca Behbudî'nin Semerkant'taki evinde toplanan Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kaari Kâmil ve Abidcan Mahmut gibi aydınlar, Türkistan'da seferberlik ilan edildiği takdirde ayaklanma düzenlemek üzere anlaşırlar.

25 Haziran 1916'da Çar'ın Müslüman Türk toplulukları için bir seferberlik fermanı yayımlanır. Buna göre, askere çağrılanlar savaşmak için değil, siper kazmak ve cephe gerisi fabrikalarda çalıştırılmak üzere işçi olarak alınacaklardır. Bütün Türkistan'da ayaklanmalar başlar.

Hive Hanlığı topraklarında esasen istismar ve haksızlıklardan bunalan halk kalkışmaya hazırdır. 1915 yılında Türkmenlerin başına geçen Cüneyt Han ayaklanır. Haziran ayında Hive üzerine yürür. Ertesi sene çarpışmalar devam eder; ancak üstün Rus güçleri karşısında tutunamaz ve bir çoğu İran'a çekilirler.

Türkistan Genel Valiliğinde Çar'ın fermanının okunmasıyla ilk isyan Semerkant'ta çıkar. Protesto için yürüyenlere ateş açılması ve iki kişinin ölmesi ile ayaklanma yayılır. Özbeklerin, *"Çocuklarımızı vereceğimize ölürüz."* yahut *"Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet istiyoruz! Biz İslam devleti kuracağız."* gibi sloganlarıyla hareketler yayılır. Cizak'ta Abdurrahman Bey ve Zamin kasabasında Kasım Hoca öncülüğünde çatışmalar büyür. Andican, Fergana, Taşkent, Namangan'da zorlu çarpışmalar olur. Ancak ayaklananlar halktır ve Rus birlikleri *"yerli kıyafetle görülen herkesi öldürmektedir."* Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra, üç yüzün üstünde Özbek idam edilir ve bir çoğu sürgüne gönderilir.

Bu dönemde en büyük hareket Kırgız bölgesinde olur. Yedi Su ayaklanması olarak anılan mücadelelere, o sırada bölgede bulunan bazı Osmanlı subayları da (Hacı Sami ve arkadaşları) karışır. Yedi Su Kırgızları, Kanat Bey'in yönetiminde, Kara Köl'deki boylar da Şabdan Batır'ı Han ilan ederler. Şabdan Batır'ın oğulları Muhiddin ve Hüsameddin'in önderliğinde çarpışmalar sürer. Ruslara epeyce kayıp verdirmekle birlikte kendileri de ağır kayıplar verirler. Sonunda Rus katliamından kurtulmak için yüz elli binden fazla Kırgız ve Kazak Doğu Türkistan'a geçmek zorunda kalırlar.

Türkmenistan yöresinde, asker yahut işçi olarak Çar'a katılmak istemeyen boylar İran ve Afganistan'a göç etmeye başlar: Bunun üzerine

Ruslarla çatışmalar başlar. Hareket yaygınlaşırsa da, Rus kuvvetleri sonunda hâkim olurlar.

Bozkır genel valiliğinde yaşayan Kazaklar da esasen sürekli Rus göçmenlerinin yerleştirilmesinden rahatsızdırlar ve bu ferman vesilesiyle çeşitli yerlerde protesto hareketlerine girerler. Hareketler giderek çarpışmalara dönüşür. Akmolla, Semey ve özellikle Turgay ve Çatkal Dağları çevresinde çatışmalar uzun süre devam eder. Ruslar ancak 1917 yılı sonlarına doğru hâkim olurlar.

Türkistan Genel Valisi Kropatkin yönetimindeki Rus ordusu büyük zulümler yapar. Bu zulümler Çarlık Duma'sına aksettirilir ve daha sonra başbakan olacak olan Kerensky başkanlığında bir araştırma heyeti bölgeye gönderilir. Heyet içinde Türkistanlı milletvekili Mustafa Çokay da vardır. Fergana, Sirderya ve Semerkant çevresi gezilir; yerle bir edilmiş kasabalar, köyler ve yanmış insan cesetleriyle dolu evler görülür. Cizzak'taki manzarayı gören Kerensky, fenalık geçirir ve Mustafa Çokay'a dönerek, *"Ah, ne rezalet; artık yeter, tahammül edemiyorum. Buradan geri dönelim."* diyerek incelemeye devam etmemiştir. (Tekin Erer, *Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Mücadelesi*, İstanbul 1971, s.54)

Bu ayaklanmalardan sonuç itibariyle Türkler çok zarar gördüler; ancak Rus Çarı da istediği ölçüde işçi toplayamadı ve Müslüman topluluklardaki farklılık şuuru biraz daha gelişmiş oldu.

* * *

1917 Şubat ihtilalinin başlaması ve Çarlığın devrilmesi Türk dünyasını sevindirirse de, böyle bir duruma hazırlıklı değillerdir. Umduklarını bulamazlar; ama, ihtilal havası içinde millî ve siyasi taleplerini daha rahat açıklama imkânına kavuşurlar. Orta Asya Türklerinin bu dönemdeki muhtariyet ve istiklal arayışlarında da birlik ve ortak hareket iradesi yoktur. İktisadî ve askerî bakımdan fevkalade zayıf olan Türk unsurlar, müşterek bir imanın yarattığı gizilgüçten mahrumdur. Pantürkizm sayılı aydınların heyecan kaynağıdır. Türk aydınları koruyucu dindarlar, milliyetçi liberaller ve millîci olmakla birlikte sosyalistlerle işbirliğine girenler olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır. Ruslar ise, Kızıl Ordu yahut Beyaz Ordu, Türk unsurların muhtariyet yahut bağımsızlık taleplerine karşı aynı acımasızlıkla saldırmaktadırlar. Ruslar, Çarlığın yıkıldığı en sıkışık

zamanlarında bile Türklere hiçbir zaman ciddi bir yakınlık göstermezler, parti kavgalarında bile onları yanlarında görmek istemezler. Biraz da bu yüzden Bolşevikler Türk aydınlarının bir kesimini kolayca aldatabilmişlerdir. Bu grup içinde komünizme samimiyetle inanan yahut Bolşevik harekete Türk halklarının kurtuluşu için bir ümit olarak sarılanlar vardır. İhtilalin lideri Lenin'in "*Doğunun Müslümanları, kendi yönetiminizi kendiniz kurunuz.*" yönündeki beyannamesi de bu insanlara sıcak gelmiştir.

Liberal Müslümanların yakınlık duyduğu Kadet Partisi de, Boğazlar ve Türkiye konusunda Rus emperyalist istekleri açıklanınca, Sadri Maksudi, ünlü konuşmasını yapar ve Türklerin parti ile ilgileri kopar.

> "İstanbul ve Boğazlar hakkında biz Müslümanlar, sizi şimdi Podişçev'in sözlerinden sonra heyecana getiren hislere katılmıyoruz. Türkiye'yi bitirmeye, tarumar etmeye biz asla razı değiliz. Türkiye'nin varlık ve bekasına aykırı bir siyasete, bizim dinî ve ırkî duygularımız karşıdır... Biz Müslümanlar Türkiye'nin başkentinin gitmesinin, Boğazların Türkiye'nin elinden çıkmasının barış şartları arasına girmesine kesinlikle razı değiliz; biz bunu protesto ediyoruz..." (Prof. Dr. Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi*, İstanbul 1998, s. 79)

Unutulmasın ki Rus Dumasında bu nutuk söylenirken Türkiye, Rusya ile savaş halindedir.

Rus Dumasındaki Türk temsilciler, Selim Gerey, Necip Kurbanali, İsmail Liman, Ahmet Salih, Mustafa Çokay, Zeki Velidi ve Ali Han Bökeyhan'dan kurulu Rusya Müslümanlarının Geçici Merkezi'ni oluştururlar. Merkez bütün Rusya Müslümanlarının kurultayını toplamaya karar verir.

Bu dönem, Rusya Türklerinin yeni bir kongreler dönemidir. 7 Nisan 1917'de Kırım Türkleri Akmescit'te bir kurultay toplayarak millî muhtariyet ilanını kabul eder. Numan Çelebi Cihan Kırım müftülüğüne seçilir. İdil-Ural bölgesinde de Millî Şuralar kurulur. Ancak, aydınlar arasında Lenin'in ilkelerine ve vaatlarına inanmış olanlar da vardır. Türkistan'da 1917 Martında, Ceditçi aydınlar Münevver Kari başkanlığında Şûrâ-yı İslam'ı kurarlar. Kadimciler de Molla Şip Ali Lapin'in öncülüğünde başka bir grup kurar. Bu iki grubun ortak gayreti ile Taşkent'te 1917 Mart'ında bir Müslüman Kurultayı toplanır; Türkistan'ın kendi kendisini yönetmesi hususu tartışılır. Ülkenin geleceği konusunda sadece Rusların söz sahibi olmaması gerektiği konusunda anlaşsalar da, belli bir görüşte birleşemezler. Türkistan'ın sorunları ile uğraşmak üzere Mustafa Çokay

başkanlığında Türkistan Müslüman Merkez Şurası kurulur. Millî Merkez olarak anılan bu şura Fergana'da, Semerkant'ta, Hazar ötesi bölgelerde, Sirderya ve Yedisu çevresinde mahalli teşkilatlar kurar.

Orenburg'ta, Ali Han Bökeyhan başkanlığında Birinci Kazak Kongresi toplanır. Alaş Orda Partisinin teşkilatları kurulur ve Kazaklar için toprağa dayalı muhtariyet istenir.

Azerbaycan'da l917'de Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları Kongresinde, Mehmet Emin Resulzade'nin milliyetçi Musavat Partisi ile Nasip Yusufbeyli'nin Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ve Neriman Nerimanov'un, daha sonra Bolşeviklere katılan Himmet Partisinin fikirleri çekişir. Sonuçta Kongre, Rusya'da mahalli federasyonlar esasına dayalı bir cumhuriyet kurulması kararına varır.

Rusya Müslümanları Geçici Merkezi'nin düzenlediği ve sekiz yüz delegenin katıldığı İslam Kurultayı 1-11 Mayıs 1917'de, Geçici Merkez Başkanı Kafkasyalı Ahmet Salih başkanlığında Moskova'da toplanır. Bu kongrede Rusya'nın gelecekte alacağı devlet şekli, İslam-Türk kavimlerinin durumu, birlik ve bağımsızlıkları tartışılır. Bu tartışmalarda çok değişik fikirler ileri sürülür. Ahmet Salih Rusya'da adem-i merkeziyete dayalı bir parlamenter rejim kurulmasını, Müslümanların millî-medenî özerkliğe sahip olmasını önerir. M. Emin Resulzade toprağa dayalı gerçek bir federasyon kurulmasını ister. *"Biz Türk-Tatar evladı ve o milletin balalarıyız. Biz Türk oğlu Türküz, bununla iftihar ederiz. Rusya'daki otuz milyon Müslümanın 29 Milyonu Türk'tür. Biz millî-mahalli muhtariyet esasına göre, Azerbaycan, Dağıstan, Türkistan vb. gibi ayrı mahalli hususiyetlere malik olan Türk kavimleri için muhtariyet istiyoruz."* diye konuşur. Zeki Velidi millî muhtariyetlerin kültür farklılıklarını dikkate alan özellikleri üzerinde durur. Rusya'daki Türkler ilk defa, ortak meselelerini birlikte konuşmuş olurlar. Resulzade'nin federal devlet teklifi kabul edilir. Müslüman milletlerin menfaatlerini gerçekleştirmek için en uygun rejim, millî birlik ve toprak özerkliğine dayalı halk cumhuriyetidir. Ayrıca, bütün Rusya Müslümanlarının dinî işlerini yürütmek üzere bir merkezî teşkilat kurulmalıdır. Kongre, İlkokullarda mahalli dillerin, ortaokullarda ortak Türkçe'nin okutulmasını kararlaştırmıştır. Kabul edilen 24 maddelik karar metninin 3. maddesi şöyledir: "*İlkokullarda eğitim dili olarak her kabilenin kendi ana dili kullanılır. Ortaokullarda umumî Türk dilinin kullanılması*

mecburidir. Yüksekokullarda da eğitim dili Türk-Tatar kabileleri için ortak olan Türk dilidir.” (Devlet, *a.g.e.*, s.95)

Bu Kurultay’da Ayaz İshaki’nin yaptığı konuşma Türkistan’ın durumunu açıklayıcı niteliktedir: Türk milleti ayrı kapalı bölgelerde ve farklı kültür düzeylerinde yaşadığından *“siyasî teşkilatı olmadığından, çeşitli yolların hiç birinde millî fenerlerin bulunmamasından, milleti aydınlığa çıkarmak hayli zordur... İstiklalimizi kaybettiğimizden beri mirzalarımız, beylerimiz, ağalarımız, aksakallarımız Ruslara hizmet etmekten ileri gidememişlerdir... Hatta bugün de aydınlarımız Türk-Tatarların ayrı bir medeniyete sahip olduklarına inanmamaktadırlar... Bize Rus partilerinden fayda yoktur... Tarihî vazifemiz siyasi bir kuvvet haline dönüşmektir. İçimizdeki bütün zümreler, kabileler, gruplar kendi ufak menfaatlerinden, maddî kazançlarından vazgeçerek yeni binanın temeli atılıncaya, güçlü bir siyasi birlik kuruluncaya kadar birleşmek zorundadırlar.”* (Devlet, *a.g.e.*, s.103)

İkinci Kongrenin Kazan’da, üçüncüsünün Taşkent’te ve dördüncüsünün Bakü’de toplanmasına karar verilir. Ahmet Salih başkanlığında daimî çalışacak bir Millî Merkezî Şûrâ oluşturulur. Otuz delegeden oluşan Millî Şûrâ’ya Türkistan, Buhara ve Hive’dan yedi, Kafkaslar’dan beş, Kırım’dan iki, Kazakistan’dan beş, Litvanya Tatarlarından bir ve İç Rusya Sibirya Müslümanlarından on kişi katılırlar.

3 Eylül 1917’de Kazan’da toplanan ikinci kongreye, şartların uygun olmaması sebebiyle istenen her yandan delege gelemez. Kongre, İç Rusya ve Sibirya Türklerinin kültür muhtariyetini ilan ederek Ufa’da bir Millî Meclis seçer.

Moskova’da toplanmış olan Birinci İslam Kongresi’nin seçtiği Millî Merkezî Şûrâ, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki ve Şah İslam’dan oluşan bir heyeti Moskova’ya, zamanın hükûmeti ile görüşmeler yapmak üzere gönderir. Ancak heyet, Kerensky başkanlığındaki ihtilal hükûmetinin İslam-Türk topluluklarına ne ülke, ne de kültürel muhtariyet vermek niyetinde olmadığını görür. *“Sevinç kısa sürdü, hayal kırıklığı ise büyük oldu.”* Türk kavimlerinin milliyetçi aydınları ihtilal olsa da, Çarlık devrilmiş bulunsa da, Rusların bırakıcı olmadıklarını bir kere daha anlarlar.

Millî Hükûmetler

BİRİNCİ Dünya Savaşı Kafkas cephesinde, Ruslara esir düşen askerler yanında, Rusya topraklarına gurbete çıkmış olanlardan ve Rusya elinde bulunan Kars, Ardahan ve Artvin illerinden bir çok Türk, savaşla birlikte enterne edilerek esir kamplarına gönderilir. Bunlar genellikle yol inşaatında ve orman işlerinde çalıştırılırlar. Özellikle subay olanlar Sibirya'nın uzak bölgelerindeki kamplara gönderilir. Bu alanlara yakın yerlerdeki Türkler bu Türk esirlerine hem çeşitli şekillerde destek olur, hem de kaçmalarına yardım ederler.

3 Mart 1918 Brest-Litovsk Anlaşması, esirlerin karşılıklı olarak serbest bırakılmasını öngörür. Ancak, Rusya'daki karışıklıklar ve yokluklar sebebiyle Türk esirlerinin vatana dönmeleri kolay olmaz. Osmanlı Hükûmeti, Hilal-i Ahmer (Kızılay) ve yerli Türklerin kurdukları hayır cemiyetleri vasıtasıyla bu insanların Türkiye'ye dönmelerine yardımcı olmaya çalışır. Ayrıca, İstanbul İttihat Terakki hükûmeti, esaretten gelecek bir kısım subayların Türkistan'a geçerek oraların bağımsızlık mücadelelerine katılmalarına sıcak bakmaktadır.

Hive ve Buhara Cumhuriyetlerinin askerî teşkilatlanması genellikle bu subaylar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yıllarda Buhara Savaş Bakanlığına getirilen Yüzbaşı Ali Rıza Bey, Sibirya kamplarından bine yakın Osmanlı subayını kurtarmış ve bunların bir kısmı Afganistan'a, Cemal Paşa'nın çalışmalarına katılmak üzere geçerken, bir kısmı Türkistan'da kalmış, bir kesimi de Türkiye'ye gönderilmişlerdir. Bu subayların önemli ve etkili bir çalışması da eğitim alanında olmuş, usul-i cedit okullarında öğretmenlik yapmışlardır. Bunlardan biri şöyle yazıyor:

> "Demek Anadolumuzdan binlerce kilometre uzaktaki bir Türk ülkesinde öğretmenlik yapmak alın yazımızda varmış. Zaten bizden önce buraya gelmiş Türk subayları da öğretmenlik yapmaktaydılar. Bu arkadaşlardan Haydar Şevki 1 numaralı

Nümune Mektebi'nde çalışıyor ve Temir Tüde'yi yönetiyordu. (Tüde: gençlik, izci teşkilatı) Galip 6 numaralı Turan Mektebinde, Yüzbaşı Şükrü 2 numaralı Muhtariyet Mektebinde ve Turan Gücü Tüdesinin başında, Sait Ahrarî 12 numaralı Turan Mektebinde ve İzci Tüdesinin başında, İstanbul'da tahsil görerek dönmüş olan Abdurrahman Bey 10 numaralı İrfan Mektebinde ve Terakki Derneği Tüdesinin başında görev yapmaktaydı. Ben de 6 numaralı Turan Mektebine verildim. O okulun bünyesinde Türk Gücü Tüdesini kurarak eğitime başladım. Bu beşer sınıflı ilkokullarda Türkistanlı öğretmenlerle birlikte biz, Anadolu'dan gelmiş esir Türk subayları da ders veriyorduk..." (Dr. Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları, 1914-1923", Anlatan Raci Çakıröz, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı:4, s. 42,43)

Daha sonra Bolşevikler buraları ele geçirdiklerinde hepsini tutuklayacak ve Türkistan dışına çıkartacaktır.

* * *

1784'de Osmanlı Kırım'ı kaybettikten sonra, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Kırım'da Türk katliamı ve sürgünleri hiç bitmemiştir. Halkın gücü yetenleri Osmanlı topraklarına geçmeyi kurtuluş olarak görmüştür. Geride kalanların çoğunun toprakları ellerinden alınmış ve kalabalık Rus göçmenler yerleştirilmiştir. Yüzyılın başlarında bir buçuk milyona yakın Kırımlı Sibirya'ya sürülmüştür. Kuzey bozkırdaki Türk nüfus gittikçe azalmıştır. Daha sonra, sürülenlerden sağ dönebilenler de, kendi toprakları üzerinde fiilî kölelik şeklindeki köylüler olarak yaşayamamışlardır. Osmanlı döneminden kalan 1558 cami, yirminci yüzyılın başlarında 700'e inmiştir. Bütün bu şartlar içinde Gaspıralı İsmail Bey "Dilde, fikirde, işte birlik" ışığını burada yakmıştır.

1917 ihtilalinin ardından, Çarlık döneminin gizli Türk cemiyeti olan Vatan Derneği 17 Nisan 1917'de Kırım Müslümanları Birinci Kurultayı'nı toplar. Müfti Numan Çelebi Cihan başkanlığındaki komite, Rusya Müslümanları genel kurultayının kararları doğrultusunda çalışmalar yapar. 13 Kasım 1917'de on sekiz maddelik bir Anayasa kabul edilerek Kırım Millî Cumhuriyeti ilan edilir. Nisan 1919'da Bolşevikler Kırım'a egemen olurlarsa da Millî Kurultay çalışmalarını sürdürür. 24 Haziran 1919'da Beyaz Ruslar gelince bütün millî kuruluşları yasa dışı ilan ederler. Sonunda Bolşevikler yeniden egemen olur ve 18 Ekim 1921'de Muhtar Sovyet Cumhuriyetini ilan ederler.

* * *

1828’de, Şah Abbas Mirza ile Rus Çarı arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Aras nehri sınır olmak üzere Azerbaycan ikiye bölünmüş ve Rusya kuzeye egemen olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Azerbaycan’da canlı bir kültür hayatı vardır ve millîcilik akımında Azerbaycanlı aydınlar Rusya Müslümanlarına öncülük etmektedir.

Rusya’daki ihtilalin ardından 28 Mayıs 1918’de Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Azerbaycan Türk Cumhuriyeti ilan edilir. Merkezi Gence’dir. İstanbul hükûmeti yeni cumhuriyeti tanıyarak Nuri Paşa komutasındaki bir ordu ile desteklemeye karar verir. 19 Eylül’de Türk birlikleri Bakü’ye girerler. Ancak, müttefikimiz Almanya dahil bütün devletler karşımıza geçerler. Sonunda, Mondros silah bırakışmasının imzalanmasıyla Türk ordusu çekilmek zorunda kalır. 27 Nisan 1920’de Bolşevik orduları Azerbaycan’ı işgal ederek Sovyet Cumhuriyeti’ni kurarlar.

Aynı dönemde Kafkasya’da da, Terek Kale’de toplanan Millî Kurultay, Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini ilan eder. Mondros Mütarekesinin imzası ve Türk ordularının Kafkasya bölgesini boşaltması üzerine, bölge kendi başına kalır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Nakşî Şeyhi Mansur’un başlattığı ve Şeyh Şamil’in sürdürdüğü mücadelelere sahne olan Kafkasya’da bu sefer Dağıstan ordusu Beyaz ve Kızıl Ruslarla savaşmaya başlar. Komünistler, Beyazlara karşı önce millîcilerle işbirliği yaparlar ve kurulan cumhuriyeti tanırlar. Beyaz Rusların yenilmesinden sonra ise kendi işgallerini başlatarak, 1921 baharına kadar süren çarpışmalar sonunda Kuzey Kafkas Hükûmetini yıkarlar.

* * *

1917 Ekim Bolşevik ihtilali olunca, Taşkent’te de yönetimi Bolşevikler ele geçirir. Ulema Cemiyeti beş yüz on beş kişinin katıldığı bir kongre toplayarak, yönetimin Türklere devredilmesini ister; Sovyet Meclisi talebi reddeder. Millî Merkez Hokand’a taşınır.

25 Kasım 1917’de İslam Şûrâsı ve Ulema Cemiyeti ortak bir kongre toplarlar. Han sarayında toplanan kurultaya iki yüz sekiz delege katılır. 27 Kasım 1917’de yayımlanan bildiri ile, Demokratik ve Federatif Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde, “Türkistan Mahalli Muhtar Cemiyeti” ilan edilir. Muhammed Tınışbay başkanlığında on kişilik bir hükûmet kurulur. Mustafa

Çokay dışişleri bakanıdır. Kongrede, Kazak ordalarında kurulan Alaş-Orda hükûmeti ile birleşme konusu müzakere edilirse de başarılamaz. Moskova'dan Stalin, hiçbir şekilde bu muhtariyeti tanımadığını bildirir. Rusların Beyaz Ordu komutanı ise, ancak yönetimin Rus Kazaklarına devredilmesi halinde yardım edeceğini söyler.

Hokand Hükûmeti 1918 yılında genel seçimler yapılacağını ilan ederek, yardım için Anadolu ve Azerbaycan'a heyetler gönderir. Bakü'ye giden heyet orada bulunan Osmanlı subaylarından bir grup ile dönerler. Anadolu'ya giden heyet Moskova üzerinden İstanbul'a geçer. Abid Can Mahmud ve Ubeydullah Hoca Moskova'da kalırlar. Mir Adil, Mir Ahmet Fergana'dan, Sadreddin Hacı Taşkent'ten, Hacı Merdan Kul ve Mahmut Hoca Behbudî Semerkant'tan, Seyit Nasır, Mir Celil Yesi'den kurulu heyet İstanbul'da Talat ve Enver Paşa ile, ayrıca İttihat Terakki Merkez Heyeti üyeleriyle görüşür, yardım isterler. Enver Paşa'yı ziyaret eder ve ona Türkistan hakkında sekiz sayfalık bir rapor verirler. Raporun istekler bölümü şu cümlelerle biter:

> "Şimdi bizim kalbimiz tamamiyle büyük Türkiye'ye iltihak ihtirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi ancak bizim ulvî maksatlarımıza uyan yoldur. Bütün arzumuz, emelimiz budur. Bu muallâ emel küçük, büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir."

Nuri Paşa o sıralarda Azerbaycan'a girmiştir. Buhara Emîri Âlim Han ise düşman bellediği Ceditçilerle görüşmeye yanaşmamaktadır.

17 Ocak 1918'de Tınışbay'ın istifası ile yerine Mustafa Çokay getirilir; Ubeydullah Hoca da yardımcısı olur. Taşkent'teki Bolşevikler bir iç ihtilalle Hokand'daki millî hükûmeti devirmeye çalışırlar. 7 Şubat 1918'de Rus birlikleri Hokand topraklarına girerler. Çarpışmalar başlar. 22 Şubat'ta Rus ve Ermenilerden oluşan Kızılordu birlikleri Hokand'a egemen olurlar. Hokand yakılır ve on binin üstünde Türk öldürülür. Devlet başkanı Mustafa Çokay, millî şuurdan başka ellerinde bir şey kalmadığını söyleyecek ve canını zor kurtararak Türkiye'ye kaçacaktır.

Hokand'ın işgalinden sonra Türk aydınlarının bağımsızlık ülküleri gittikçe zayıflar ve komünist partiler içinde yer tutma temayülleri artar.

Kazak aydınları ise, 1906 yılında Kazak Anayasal Demokratik Partisi'ni kurmuş ve millî şuuru uyandırmak için gayret içine girmişlerdi. 1917 Temmuz'unda partinin adı Alaş Orda olarak değiştirilir. 5 Nisan

1917’de toplanan Kazak Kongresi’nde başkan Bökeyhan iddialı ve ümitli konuşur: *“Kurtuluş saati gelmiştir. Bizim siyasi hedefimiz millî kurtuluştur.”*

18-26 Aralık 1917’de toplanan 3. Kazak Kongresi, Demokratik Rusya Cumhuriyeti çerçevesinde, mahalli muhtariyetini ilan ederek, Bökeyhan başkanlığında Alaş-Orda hükûmetini kurar. Başkent Semey şehridir. Alaş Orda hükûmeti ile Hokand’daki Türkistan hükûmetinin birleşmesi için başlatılan teşebbüsler sonuç vermez; değişik gruplar ve farklı görüşler vardır. Merkezini Orenburg’a taşıyan Başkurdistan hükûmeti ile yakın ilişkiye girilir. Hızlı bir şekilde askerî birlikler kurulmaya çalışılır. Sibirya’da hâkim bulunan Beyaz ordu komutanı general Kolçak ile temas kurularak askerî yardım istenir; ancak, Kızıl veya Beyaz hiçbir Rus yardım niyetinde değildir ve hükûmetin dağıtılması için Başkurdistan ve Alaş Orda’ya baskıya başlar. Başkurdistan Hükûmeti adına Zeki Velidi ve Alaş Orda adına Ahmet Baydursunoğlu Moskova’ya giderek anlaşmak zorunda kalırlar. Lenin ve Stalin’in imzalarını taşıyan bu anlaşma, komünistler için hiçbir değer taşımayan bir zaman kazanma sözüdür ve sonucu değiştirmeyecektir. Daha sonra Zeki Velidi *Hatıralar*’ında şöyle yazacaktır:

> “Lenin ve arkadaşlarının bizimle sulh mukavelesi yapmalarını muvakkat bir iş, bunların bizi görünürde arkadaş saymakla beraber, bir gün Özbeklerdeki imamlar, mollalar, Finlandiya’daki kapitalist burjuvalar gibi ortadan kaldırılacak bir unsur telakki ettiklerini, yani komünist partisini yerleştirip, sonunda idareyi onlara vermek kararında olduklarını daha o gün öğrenmiş olduk.”

Zeki Velidi’nin o gün dediği, yapılan anlaşmadan iki gün sonrasıdır ve Lenin parti kongresinde verdiği nutukta, millîcilerle yapılan anlaşmaların geçici ve taktik icabı olduğunu açıkça söylemiştir.

Her türlü askerî eğitim ve imkândan yoksun bulunan Alaş Orda hükûmetinin Kızılordu birlikleri karşısında tutunabilmesi beklenmez. 18 Mart 1919’da, Kızılordu birlikleri Alaş Orda hükûmetini dağıtır. Alaş Orda taraftarları bozkıra çekilerek, buradan halkı şuurlandırma yolunda çalışmalarını sürdürürler.

* * *

Ufa-Yayık bölgesinde yaşayan Başkurtlar, zaman zaman Kazak yahut Karakalpak hanlarına bağlılıklarını ilan ederek Ruslarla sürekli kavga

halinde olmuşlardır. Zaman zaman Osmanlı'ya elçi göndererek yardım isterler. Rus Çarı, silahlarını kendileri yapan bu halka demirciliği yasaklar.

Ekim devriminin hemen ardından toplanan Başkurt Merkez Şûrâsı 29 Kasım 1917'de Bikbayoğlu Yunus Bey başkanlığında Başkurdistan Millî Hükûmeti'ni ilan eder. İçişleri ve Harbiye Bakanı Ahmet Zeki Velidi'dir. Hemen askerî bir idare kurulmaya çalışılır. Ocak 1918'de Kızılordu birliklerinin saldırısı ile hükûmet yıkılır ve yöneticiler tutuklanır. Başkurt askerlerinin tutukevini basarak Zeki Velidi'yi kurtarmasından sonra, Başkurt Hükûmeti yeniden faaliyete geçer ve Rus birlikleri ile savaşa girişilir. Temmuz 1918'de Ruslar Ufa ve Orenburg'u terketmek zorunda kalırlar. Hükûmet merkezi yeniden Orenburg'a taşınır. Türkistan Millî Hükûmetinden Çolpan, Ubeydullah Hoca, Mir Muhsin gibi aydınlar gelerek çalışmalara fiilen katılırlar. Alaş Orda hükûmeti ile ortak bir askerî birlik kurulur; diğer Muhtar Türk Hükûmetleri ile yeni bir birlik kurmak üzere toplantılar yapılır.

Zeki Velidi'nin Moskova ile yaptığı anlaşmaya dayalı olarak 1920 yılına kadar Başkurt Hükûmeti devam eder. Daha sonra, bütün diğer millî hükûmetlerin âkıbetine uğrar. Zeki Velidi son anlarda kendisini kurtararak Türkistan'a geçer.

30 Kasım 1917'de Ufa'da toplanan Sibirya Müslümanları Kongresi de toprağa dayalı yahut kültürel muhtariyet konularını tartışır. Sonunda İdil-Ural Millî Muhtariyeti ilan edilir. 9 Şubat 1918'de toplanan Meclis Anayasayı kabul eder. Sadri Maksudi başkanlığındaki millî hükûmet, Bolşevikler hâkim oluncaya kadar çalışmalarını sürdürür. 12 Nisan 1918'de Bolşevikler millî hükûmeti dağıtarak mahalli sovyet cumhuriyetini kurarlar. Sadri Maksudi Türkiye'ye geçer.

* * *

Hive yahut Harzem Hanlığı Rusya'nın hâkimiyetinde olarak varlığını devam ettirmektedir. Rusya ise bir takım reformlar yoluyla Hive'yi topraklarına katmak üzere adım adım ilerlemektedir.

Yüzyılın başlarında önce gizli olarak başlayan Genç Hiveliler hareketi canlanmaya başlar. Hive Hanları Muhammed Rahim ve İsfendiyar Han da genç ceditçilere açık ve yumuşak davranırlar. İsfendiyar Han 1917'de Ceditçilerin isteklerine uygun olarak bir parlamento kurmayı kabul eder. 26

Mayıs 1917’de Meclis açılır. Mat Murad başkanlığında bir Bakanlar Kurulu oluşturulur. Ancak, beyler arasındaki çekişmeler ve Genç Hivelilerin beylere karşı mücadeleleri devam eder.

Sonunda Genç Hiveliler Bolşeviklerle işbirliğine girerler. İsfendiyar Han 1917 Haziranında on yedi Genç Hiveliyi hapsettirir. Genç Hiveliler parlamentodan atılır. Bu arada Dört Göl ve Hive çevresinde gençleri örgütlemekte olan Muhammed Kurban Serdar, İsfendiyar Han’ı öldürerek, Cüneyt Han namıyla 30 Eylül 1918’de ülkenin fiilî yönetimini eline alır. Sovyetlerle işbirliğine karşı olan Cüneyt Han, onların elindeki Türk şehirlerini savaşarak geri almaya çalışır. Çarpışmalar 1919 Nisanına kadar sürer. Sonunda bir anlaşma yapılır; Sovyet Hükûmeti Hive’nin bağımsızlığını tasdik eder. Bir yandan da mahalli bir Bolşevik ihtilali için çalışmalarını hızlandırır. Fakat, böyle bir ihtilali beklemeden 25 Aralık 1919’da Kızılordu birlikleri Hanlığın topraklarına girer. Hive 25 Ocak 1920’de düşer. 1 Şubat 1920’de Hive Hanı tahtından ayrılır ve Harzem Halk Cumhuriyeti ilan edilir. Genç Hivelilerden Pehlivan Hacı Niyaz Yusuf devlet başkanı olur. Baha Ahun Selimoğlu başbakanlığa getirilir. Sovyet Rus hükûmeti de Harzem Cumhuriyetinin bağımsızlığını kabul eder.

Mart 1921’de yerel komünistler Sovyetlerle birlikte harekete geçerler. Pehlivan Niyaz ve hükûmet üyeleri tutuklanır. 1921 Mayısında toplanan bir kongre devlet başkanlığına Ata Mahdum’u getirir ve yeni bir hükûmet kurulur. Çok kısa bir süre sonra Kızılordu birlikleri yeniden Hive’ye girerler. Devlet başkanı ve hükûmet üyeleri tutuklanır.

Bu arada Cüneyt Han, Kara Kum’a çekilerek mücadeleye devam eder. Direniş hareketi giderek güç kazanır. Cüneyt Han Hive’yi kuşatır ve Ocak 1924’te bir ayaklanma düzenlenir. Ancak gönderilen Sovyet kuvvetleri ayaklanmayı bastırırlar. Sovyet komünistlerinin talimat ve gözetiminde toplanan 5. Harzem Halk Kongresi Harzem Cumhuriyetinin lağvedilmesine karar verir. 29 Eylül 1924 tarihinde Rus birliklerinin kuşatması altındaki Harzem toprakları Özbek ve Türkmen Sosyalist Cumhuriyetleri arasında paylaştırılır.

* * *

Buhara Emîrliği ise, Rusya’ya bağlı, iç işlerinde bağımsız ve toprakları epeyce daralmış olarak varlığını sürdürmektedir. Burada, Jön

Türkler’e benzeterek Genç Buharalılar adını alan ceditçi gruplar, reform isteklerinin kabulü için Emîr’e karşı mücadele etmektedirler. 1917 İhtilalinden sonra merkezi Kazan’da bulunan İlim Cemiyeti’nin İdil-Urallı başkanı Âlim Han, bir heyetle Buhara’ya gelerek Kadimcilerle Ceditçileri barıştırmaya çalışırsa da başaramaz. Millîci gençler Türkistan şehirlerine dağılarak çeşitli gazeteler çıkarırlar. Feyzullah Hoca Taşkent’te *“Uçkun”*u, Mirza Abdülkadir *“Kurtuluş”*u ve Abdurrauf Fıtrat, Semerkant’a *“Hürriyet”*i yayımlar. Emîr’in gençlere karşı baskıları artar; Hoca Mahmud Behbudî dahil bir kısım ceditçiler suikastlerle yahut idam edilerek öldürülürler.

Bu arada Ceditçiler de iki gruba ayrılırlar. Kazanlı Necip Hüseyin’in öncülüğünde olan “İştirakiyyun” taraftarları, Rusların güvenini kazanarak gençleri silahlandırmak istemektedir. Milliyetçi-inkılâpçı grubun önderi ise Feyzullah Hoca’dır.

Hokand hükûmetine son veren Kızılordu birlikleri 15 Mart 1918’de Buhara’ya saldırır; ancak yenilerek geri çekilirler. Genç Buharalılar da bir ayaklanma düzenleyerek onlara yardımcı olmaya çalışırlarsa da başarılı olamazlar. Sovyet Hükûmeti 25 Mart 1918’de Buhara’nın bağımsızlığını tanır. Emîr Âlim Han bu durumda Ceditçilerden bir kısmını idam ettirir. Ancak, 28 Ağustos 1920’de Kızılordu birlikleri yeniden Buhara sınırını geçer. Genç Buharalılar da içeriden destek olurlar. 2 Eylül’de Buhara düşer ve Emîr Âlim Han Doğu Buhara’ya, oradan Afganistan’a geçer.

6 Ekim 1920’de Ceditçi grupların birleşmesiyle Kağan’da kurultay toplanır ve Buhara Geçici Millî Hükûmeti ilan edilir. Mirza Rahim Han devlet başkanlığına, Feyzullah Hoca hükûmet başkanlığına getirilir. Bu hükûmette, İstanbul’da uzun süre kalmış ve Çar Hükûmetleri tarafından sürekli izlenmiş bir aydın olan Osman Hoca Maliye Bakanı, Abdülhamit Arif Savaş Bakanı, Kari Yoldaş Millî Eğitim Bakanı, Ata Hoca İçişleri Bakanı, Hasan Bey Sağlık Bakanı, Muhtarcan Bey Tarım Bakanı ve Mükemmeleddin Bey Adliye Bakanıdır.

Genç Buharalıların hâkim olduğu bu cumhuriyet, bağımsızlığını korur ve bir Sovyet Cumhuriyeti haline gelmez. Hükûmet Doğu Buhara’ya da egemen olur. Doğu Buhara’ya gönderilen Ata Hoca, bu çevredeki Basmacı başbuğlardan Devletmend Bey’le Ruslara karşı mücadelede anlaşır. Abdülkayyum Bey, Aşur Bey de bu çevredeki Basmacı liderlerdendir.

Darvaz’da İşan Sultan ve Karatekin’de Fuzayl Bey, Korgantepe’de Togaysarı, Karadağ’da Abdurrahman Bey Rusları Türkistan’dan çıkarmak için mücadeleyi sürdüren başbuğlardır.

2 Eylül 1921’de Buhara’da toplanan ikinci Kurultay, Millî Hükûmeti, Buhara Halk Cumhuriyeti olarak ilan eder. Osman Hoca[54] Cumhurbaşkanlığına, Feyzullah Hoca[55] hükûmet başkanlığına getirilir. Bölgedeki Osmanlı subayları güvenlik ve askerlik işleriyle görevlendirilir. Bunlardan Ali Rıza Bey[56] Harbiye müsteşarlığına getirilir. Münevver Kari, Sadullah Hoca ve Ubeydullah Hoca gibi Ceditçilerin önde gelenleri Buhara’ya çağrılarak görevler verilir. Ünlü şair Fıtrat, eğitim işiyle doğrudan ilgilenir. Resmî dil Türkçe olarak ilan edilir. Avrupa ve Türkiye’ye eğitim için öğrenciler gönderilir.

Bu arada Feyzullah Hoca ve Osman Hoca Moskova’da Lenin’le bizzat görüşüp mutabakata vardıktan sonra, Anadolu’daki Millî Mücadeleye yardım konusunu Buhara Parlamentosuna getirirler. *“Buhara Parlamentosu, Türkiye’ye yüz milyon altın ruble yardıma, tek itiraz sesi yükselmeden, bir anda ve tam bir oy birliği ve tezahürat içinde alkışlarla karar vermişti.”* Bu yardım yüz milyon altın ruble olacaktır ve Çarlık döneminden Buhara hazinesinde kalan paradan ödenecektir.[57] Ancak bu miktarı Moskova hiçbir zaman Türkiye’ye göndermedi (Mehmet Saray, *Millî Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyetinin Türkiye’ye Yardımı, Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*, Edit. Timur Kocaoğlu, Haarlem 2001, içinde)

Genç cumhuriyetin iki lideri olan Osman Hoca ve Feyzullah Hoca arasında da görüş ayrılığı giderek derinleşmektedir. Feyzullah Hoca ve taraftarları giderek Bolşeviklere yaklaşırken, Osman Hoca ve taraftarları millîci kalarak Bolşeviklerin gücünden yararlanmayı düşünmektedirler.

Ruslar ise, Buhara’yı içeriden ele geçirme kararı vermişlerdir ve mümkün olduğu kadar çok bölgenin parçalanarak ayrı ayrı muhtariyet ilan etmesini istemektedir. Ruslar, bu kararla, bir yanda Buhara Cumhuriyeti ile ilişkilerini sürdürür, müzakereler yaparken bir yandan da saldırı hazırlıklarını geliştirirler. Sovyetler ancak 1924’te Buhara’ya hâkim olacak ve Buhara Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildikten bir süre sonra da, cumhuriyet lağvedilerek Rusya’nın bir eyaleti haline getirilecektir.

Afganistan’a geçmiş olan Emîr Âlim Han’ın yardım isteklerine İngiltere cevap vermez. Han, kendisine bağlı boy beyleriyle direniş

hareketini devam ettirmeye çalışır. Muhammed Sait Bey, Abdullah Hafız Pervaneci ve Lakay İbrahim önde gelen komutanlarındandır.

* * *

Enver Paşa'nın bağımsızlığı için mücadeleye gittiği Türkistan'ı tanımadığı, Zeki Velidi Togan tarafından da, vurgulanarak ifade edilir. Bu, doğru olmakla birlikte, çok da abartılmamalıdır. Z. Velidi Bey, Paşa'nın, Korbaşılarla beraber olmak çabasının ne kadar doğru olduğunu ileride anlatırken, O'nun Türkistan'ı epeyce tanıdığını da ifade etmiş olacaktır. Çünkü, görüyoruz ki, Osmanlı Hükûmetlerinin Türkistan'la ilgisi pek de yeni değildir ve Enver Paşa yurt dışına çıktıktan sonra da bu bölgeler hakkında, belgeleri bize intikal eden veya etmeyen bir çok raporlar almıştır, kişisel görüşmeler yapmıştır. 1917 Rus İhtilali ile bu ilişkiler iyice artmış ve kişiler yahut heyetlerin geliş gidişleri çoğalmıştır. Bunlardan birini Şevket Süreyya Bey kaydeder:

Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da cumhuriyetler kurulmuş, bu gelişmelerin Türkistan'da büyük yankıları olmuştur. Bu sıralarda Türkistan'dan İstanbul'a bir heyet gelir ve Enver Paşa'yla görüşerek bir rapor sunarlar. Türkistan Merkezî İttihat ve Terakki Cemiyeti adına sunulan, Müfti Sadreddin, Hacı Şerif Hocaoğlu ve Celilof imzalarını taşıyan bu raporda şöyle denilmektedir:

> "Biz Türkistan Türkleri, şimdi, öncekinden belki daha çok hırpalanıyoruz, eziliyoruz. Gerçi şimdiki şekle göre, bugün memleketimizin yönetiminde bir değişiklik oldu gibi görünür, ama, bu değişiklik, millî ve siyasi hukukumuzu tamamen kendi elimize teslim etmiş, bizleri de hâkim unsur ile eşit haklarda görmüş, eski ve koyu Hristiyanlık taassubundan sıyrılıp temizlenmiş, hür bir Rusya şeklinde ortaya çıkmıyor. Bilakis demokrasi ve halkların eşitliği bayrağının, sürükleyici korumasına sığınmış, cahil ve yağmacı bir yönetimin, biz şimdi her gün biraz daha keyif ve heveslerinin kurbanı bulunuyoruz.
>
> "Eski idarenin hiç olmazsa zalim ve fakat belli kanun ve kararları vardı. Biz de onlara uyarak varlığımızı korumaya çalışıyorduk. Fakat şimdi öyle mi? Aşağıda anlattıklarımız, bugün yapılan zulüm ve hakaretin derecelerini birazcık olsun yüksek nazarlarınızda tecelli ettirir. On milyon Türk ve Müslüman'ı toplayan memleketimizde Rus, Yahudi, Ermeni nüfusu ancak 300.000 olduğu halde, bugün Türkistan Cumhuriyeti adı ile başımıza konan hükûmetin on altı bakanlığından ancak dördü Türk ve Müslümana veriliyor. Otuz altı üyelik parlamentoda, o da ancak Rusların emellerine uyan on bir Türk üye var. Hükûmet ve yönetim işlerinde ise, bu derecede az, hatta hiçiz. Birkaç ay önce Hokand ve Buhara'da meydana gelen ve Türk evladının gaddarca mahvına sebebiyet veren kanlı faciaların, herhangi bir zamanda tekrarına

engel olamayız...”

Durumlarını uzunca anlatmaya çalıştıkları ve komünist yönetimden şikâyet ettikleri dilek yazısı şu paragrafla son bulur:

> “Şimdi bizim kalbimiz, tamamıyla büyük Türkiye’ye iltihak ihtirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi, ancak bizim ulvî maksadımıza uyan yoldur. Bugün arzumuz, emelimiz budur. Bu yüce emel, küçük, büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir. Duygularımızın ve maksadımızın yücelik ve haklılığını, fedakâr ve genç Türkiye’nin, bugün iş başında bulunan milliyetçi, vatanperverleri hiç şüphesiz takdir ederler. Zira o vatanperverler, biz biliyoruz ki, bizlerde henüz doğmuş olan bu mukaddes emeli, o bütün Türklüğün millî birliğini, zaten çoktan hayatlarının gayesi saymışlardır...” (Aydemir, *a.g.e.*, s. 455-6)

Paşa’ya gelen raporlardan biri olan Kırımlı Hafız Bey’in[58] 20 Şubat 1920 tarihli mektubunda, Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı ve Rusya Müslümanları Milletvekillerinden Sadri Maksudi ile görüştüğünü, kendisinin *“Türkistan ve Buhara’da ancak silah ve paranın hakkı ile bir eser meydana getirilebileceğine, fikirden ziyade kuvvetle hareketin semereli olacağına inandığını”* söyler. *“Askerî teşkilatın kolaylıkla meydana gelebileceğinden ise, zerre kadar tereddüt göstermiyor. Herhalde, ilk dayanak noktasının Türkmenler olmasını, onlardan gerektiği gibi kuvvet çıkartılabileceğini o da kabul ediyor. ... Türkistan’da yararlanılabilecek bir İslam–Türk akımı doğmuştur.”* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.88-9) Raporda Türkistan gençliğinin İslamcılar, Türkçüler ve Rus taraftarları olarak bölündükleri anlatılmaktadır. Bunlar son derece gerçekçi tespitlerdir.

Enver Paşa Moskova’da iken, Türkiyeli olduğu anlaşılan Batur Bey isimli bir subayı, Taşkent’ten çağırarak kendisinden Türkistan’ın durumu hakkında bilgi almıştır. Paşa Buhara’ya vardığında Batur Beyi yine yanına çağırmıştır. Batur Bey, Ermenilerin çalışmalarını Rusya içinde de sürdürdüklerini, Talat Paşa ve Bahattin Şakir’in şehit edilmelerini de hatırlatarak, buhran yatışıncaya kadar bir süre Afganistan’a geçmesinin yararlı olacağını söyler. (Feridun Kandemir, *Enver Paşa’nın Son Günleri*, İstanbul 1955, s. 17)

10 Şubat 1921 tarihinde Bedri Bey tarafından gönderilen mektupta ise, özellikle Hindistan Hilafet hareketleri, Afganistan ve Buhara’nın siyasi durumları hakkında geniş ve aydınlatıcı bilgiler verilmektedir. Enver Paşa’nın daha sonra, Emîr Âlim Han’ın İngilizlere hizmet ettiği yolundaki

konuşmalarında bu mektuptaki bilgi ve değerlendirmelerin izi görülür. Bedri Bey Emanullah Han'la görüşmelerini anlatır:

> "Kendileri zaten Türkçeye vakıf olmakla beraber bizi kabul ettikleri gün Türk kıyafetinde bulunuyorlardı. Yani, başlarına fes giydikleri halde bizi kabul etmişlerdi. ... Afgan Emîri Hazretleri, bugün önde gelenleri felakete düşen İslâm ve Doğu dünyası için bir kurtuluş ve saadet güneşi olarak kabul edilebilir. Yüksek tahsilli olmamakla birlikte, Kâbil Harp Okulunda okumuş ve oldukça bilgi edinmiştir. Zekâ ve dirayeti yüksek bir derecededir. Fakat, bütün bunların önünde gelen özelliği, Türklere ve şahs-ı âlilerine olan saygı ve olağanüstü sevgisidir. Ne zaman sizden söz etsek, kardeşim Enver Paşa diye hitap etmekten özel bir zevk alır. Yine, çalışma arkadaşlarınızı aynı saygıyla anar." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.144-5)

5 Nisan 1921 tarihli Osman Avni Bey'in mektubu, Enver Paşa'nın Buhara ve çevresi hakkında bilgi istemesi üzerine gönderilen bir rapordur. Osman Avni Bey, Buhara'daki Osmanlı subaylarındandır. Cemal Paşa'nın emrinde on beş Osmanlı subayı Hive'ye hizmet etmek üzere giderlerken, Buhara'da Genç Buharalıların iktidarı ele alması üzerine, yine Paşa'nın emri ile dokuz subay Buhara'da kalırlar. Başbakan Feyzullah Hoca, görevlerinin orduyu kurup, yetiştirmek olduğunu söylemesine rağmen, Savaş Bakanı Rus taraftarı olduğu için buna izin vermez. Millî Eğitim Bakanlığı emrine verilirler ve okullar açarak öğretmen yetiştirmeye çalışırlar. Aralarından bir kaçı da, güvenlik güçlerini düzene sokup, milis teşkilatları kurarlar.

Osman Avni Bey Buhara'nın askerî durumu, eğitimi, ordusu hakkında bilgiler verir. *"Ordu denilen şey henüz Buhara'da yoktur. Şark pullakı denilen ve mevcutları bin kadar olan bir alay mevcut olup, bu alay da karışık milletlerdendir."* Buhara'daki Harbiye kursunun dili Rusçadır; kapatılmasına karar verilmiştir. Nüfus sayımı yapılamıyor. Osmanlı subaylarının baskısıyla Savaş Bakanı görevinden alınıyorsa da, adam Moskova'ya gidip, yeniden kendini tayin ettiriyor. İktisadî durumun sıfır olduğunu söyleyen Osman Avni Bey, olanı da Rusların götürdüğünü söylüyor ve açıklamalar yapıyor. Ekmek temini bile sorunlu; bu yüzden milisler bu işi denetimlerine almışlar. *"Halkın Osmanlı Türklerine sevgi ve güvenleri vardır. Bunu Buhara Hükûmeti de takdir etmiştir. Yalnız, Türkleri Savaş Bakanlığında çalıştıracak cesaretleri yoktur."* Vatanperverlik duyguları gelişmemiş ve askerlikten hoşlanmıyorlar. Bunun için, on sekiz yaşın altındakileri beklemek gerek. (Yamauchi, *a.g.e.*, s. 176, 179)

Yine Osman Avni Bey, 23 Mayıs 1921'de, *"Muhterem ve Fedakâr-ı Millet Kumandan Hazretlerine Maruzatımdır"* hitaplı mektubunda, Buhara ve Hükûmet hakkında, Rusya'nın Türkistan politikaları konusunda çok ciddi bilgiler verir. Askerî Islahat Komisyonunda *"Türk teşkilatını başka bir isimle kabul ettirmek istedimse de başaramadık; Rus teşkilatı kabul edildi."* Buhara'daki önemli sayıda İranlı ve Yahudiler Bolşevikleri tutuyorlar. Millî Hükûmet baskı altındadır. Ruslar Türk olan herkesten şüphe ediyor.

> "İstiklal sözü sırf maddî ve görünüşte kalmıştır. Hükûmet bağımsız bir işe başlar başlamaz, işlerine gelmediğinde, Pan-İslamizm, Pan-Türkizm yaygaraları yükselir. Ve uygulayıcılar burjuvalıkla itham olunur. Tehdit edilir ve bir ihtilal karşısında bulundurulur. Bu ihtilal için her çareye tevessül edilmektedir. Hive'de yapılan plan burada da aynıyla sahneye konulmaktadır... Yetiştirilmekte olan milis güvenlik güçleri bir iç ihtilali bastırmaya yeterse de, Rusların Hive'de olduğu gibi el altından işe karışmaları halinde, milis kuvvetlerin yetmeyeceği ve zaten sınırlı olan ve halen Hükûmet başında bulunan birkaç münevver iş adamının da kaybedilmesiyle, Buhara istiklalinin de Hive gibi efsane olacağı açıktır."

Bunun için Buhara Millî Hükûmetinin dış desteğe ihtiyacı olduğunu, ilk hamlede Türkiye ve İran'ın burada elçilik açmaları gereğini yazar. Daha sonra göreceğiz ki, Türkiye, Buhara'ya bir elçi atayacak; ama, Ruslar Türk elçisini sınırdan içeri sokmayacaklardır.

Bu ileri görüşlü Osmanlı subayının bütün değerlendirmeleri doğru çıkmıştır. İleriki yıllarda Sovyet idaresi, özellikle Stalin döneminde yüz binlerce Türk'ü, eski yandaşları başta olmak üzere, 'burjuva' diyerek öldürtmüştür. Osman Avni Bey, Emîr'in Afganistan'a kaçmasıyla Rus kuvvetlerinin artık Doğu Buhara'dan çekilmesi gerekirken -bu şartla bir ahitname yapılmıştır- çeşitli bahanelerle kuvvetlerini çekmeyip hatta takviye etmektedirler, demektedir. *"Evvelce arzettiğim gibi, bu kuvvetler Doğu Buhara'yı tahrip ve servet ve zenginliklerini çekip götürüyorlar. Ve Buhara'nın iktisadî durumu günden güne yaralanıp, bugünkü iktisadî buhran doğuyor."* Osman Avni Bey, Hive, Fergana ve Taşkent çevresi hakkında da çok sağlıklı ve güncel bilgiler verdikten sonra, Buhara Hükûmetinin bu haliyle bile Rusların çok gözüne battığını, *"Bu kabine arasına nifak sokmak ve düşürmek, onların birinci emelidir. Bunun için türlü türlü yollara başvuruluyor. Şimdilik başarılı olamıyorlarsa da, gelecek belirsizdir."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.217-220)

Türk Tarih Kurumu Arşivinde Enver Paşa Dosyası içinde olan tarihsiz, uzun bir rapor, Türkistan halklarının, eğitim durumları, Türkçülük ve İslamcılık hassasiyetleri, ayrılıkları, bölünmeleri gibi toplumsal durumları hakkında geniş ve sağlıklı bilgiler içermektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.295-300, Japon yazar, muhtemelen Türkistan'daki Osmanlı subayları tarafından yazılmıştır demekte ve 1921 tarihini vermektedir. Mektubun içeriğinden, Buhara Emîri Âlim Han'ın henüz tahtta olduğu dönemde yazıldığı belli olmaktadır.) İlk yapılacak işin, birliği sağlamak olduğunu belirten rapor, *"Buhara'dan başlamak lazımdır."* demektedir. Buhara'da Meşrutiyetin ilanı üzerine Kadimcilerin baskısıyla, Emîr'in beyannameyi geri çektiğini ve bunun üzerine iki bin Ceditçinin 'küfre' saptıkları hakkında ulemanın fetva vererek ölümlerine yol açtığını söyleyen raporun yazarı, *"Pek vahşiyane bir surette katl ve ifna ettirmişlerdir ki, bu durumun bir kısmına fakir şahit olmuştum."* demektedir.

Raporda, üç beş bin askerleri varsa da, bunların eğitimsiz oldukları ve Timur zamanından kalma çakmaklı tüfekler kullandıkları yazılmaktadır. Buhara'da bir inkılâp yapılmasını, bunun sekiz on bin kişiyle yapılabileceğini, Rusların bu işe kesinlikle karıştırılmaması gerektiğini, bu kuvvetin Başkurtlardan Zeki Velidi Bey'den alınabileceğini söyleyen yazar, Emîr yerinde bırakılmalı, meşrutî bir idare kurulmalı ve ulemadan kimseye kötülük yapılmamalı, gerekiyorsa başka bir yere sürülmelidir, gibi son derece gerçekçi ve soğukkanlı önerilerde bulunmaktadır. Buhara'nın mevcut ve muhtemel askerî gücü ve silahları hakkında da bilgi verilmektedir. Tek tek şahıslar ve aileler hakkında da değerlendirmeler yapılan raporda, *"Türkistan halkı bugün memleketlerini müstakilen idareden pek uzak bulunuyorlar."* denilmektedir. Altı vilayeti içeren *"Türkistan'da yirmi bin Rus ve on beş bin kadar Ermeni vardır. Ermeniler ekseriyetle Kafkaslıdır. İdare bütünüyle Rusların elindedir. Lütuf kabilinden bazı memuriyetleri Müslümanlara vermektedirler. Türkistan Hükûmet-i Cumhuriyesini teşkil eden on altı bakanlıktan sadece dördünü Müslümanlar işgal ediyorlar."* Eğitim konusunda da rakamlara dayalı bilgiler veren yazar, öğretmen konusunda sıkıntı çekildiğini söylüyor ve *"Ufak bir yardımla Türkistan'da beş on yıl içinde pek büyük simaların ortaya çıkacağı iman ve itikadındayım."* diyor. *"Türkistan halkı pek yumuşak ve eli açık kimselerdir. ... yalnız güzel bir yönetime ihtiyaçları vardır."* Rapor, Taşkent, Semerkant, Fergana, Aşkabad ve Merv çevresindeki öğretmen, tüccar, ulemadan

faydalanılabilecek ileri gelen kişiler hakkında bilgiler vermekte ve bu etkili kişiler aracılığıyla Türkistan'da her türlü teşkilatın kurulabileceği bildirilmektedir.

O dönem Türkistan mücadelelerinin fiilen içinde ve Başkurt kesiminin başında bulunan Zeki Velidi Togan, Bakû'deki Şark Milletleri Kongresinden sonra, Rusya'daki tüm Türk topluluklarında bağımsızlıklarını kazanma fikrinin kuvvetlendiğini ve gizli-açık cemiyetler kurarak bu gaye için uğraştıklarını söyler. Daha ilk başlardan itibaren görülen odur ki, Türk toplulukları için temel mesele, birleşmek olmuştur ve de hep öyle kalmıştır. Ruslar, hâkimiyet dönemlerinde, özellikle ilk tesir çemberlerinde olan okumuşlar üzerinde yeterince etkili olmuş ve daha sonraki parçalama siyasetlerinde de fazla zorluk çekmemişlerdir.

Daha önce temas edildiği gibi, Rusya Müslümanları bir çok kongreler toplamışlardır. Bu kongrelerde genellikle bağımsızlık fikri ortaktır, ama bunun şekli üzerinde birleşme olamamaktadır. Bu hususta bir çok program yahut bildiri düzenlenmiştir. Türkistan'daki genel temayülü de ifade etmesi açısından, kurulan en son cemiyetlerden biri olan "Orta Asya Müslüman Millî Avamî İhtilal Cemiyetlerinin İttifakı"nın Programını verelim. Bu kuruluş kısaca 'Cemiyet' olarak anılmış ve 1922 yılında adı Türkistan Millî Birliği olarak değiştirilmiştir.

1922 yılı Eylül ayında Taşkent'teki Özbek ve Kazak kongresinde de görüşülüp kabul edilen programın yedi maddesi şöyledir:

> "1. Cemiyetin gayesi Türkistan'ın bağımsız olması ve Türkistan'ın mukadderatını, Türkistanlıların kendi ellerine alması.
>
> 2. Bağımsız Türkistan'ın idare şekli demokratik cumhuriyettir.
>
> 3. İstiklal kazanmak ancak millî ordu kurmakla mümkündür; millî hükûmetler ancak millî orduya dayanabilir.
>
> 4. Türkistan'ın istiklali, iktisadî istiklal sayesinde mümkündür. Türkistan ekonomisinin genel hatlarını belirlemek, sanat ve ziraatın hangi kısımlarına daha ziyade önem vermek gerekeceğini tespit etmek, yapılacak demiryolları ile genel kanalların yönlerini belirlemek gibi meselelerin Türkistanlıların kendi ellerinde olması;
>
> 5. Çağdaş eğitim ile profesyonel eğitimin geliştirilmesi ve Avrupa medeniyeti ile, ayrıca Rus medeniyeti yolu ile değil, doğrudan doğruya tanışmaya çalışmak;
>
> 6. Milliyet meselesi ile memleketin doğal zenginliklerinden yararlanma meselelerinin nüfus sayısına uygunluk yöntemine göre halledilmesi;
>
> 7. Din işlerinde tam hürriyet, devlet işleriyle din işlerinin karıştırılmaması." (A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1981, s.408-9)

Çok yüksek bir devlet ve istiklal düşüncesinin eseri olan ve Zeki Velidi Bey'in kaleminden çıktığı anlaşılan bu belge, Türkistan halkının genel düzeyinin çok üstünde incelik ve ileri görüşleri içerse de, o dönem okumuşlarının yönelişlerini ve Türkistan'ın sorunlarını belirtmesi açısından son derece önemli ve fikir vericidir.

O dönem Türk Sosyalistlerinin programlarına da kısaca dokunursak, bağımsızlık fikrinin ne ölçüde köklü ve belirleyici olduğunu anlayabiliriz. Dokuz maddelik bu programda, iktisadî alanda yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millîleştirilmesi, *"Türkistan'ın sömürgecilerin elinden kurtularak kendi kendisini yönetmesi,"* Hür Türkistan'da demokrat bir cumhuriyet kurulması, bütün bunların ancak millî ordu ile olacağı, din işlerinin devlet işlerinden ayrılması gereği, *"Türkistan Sosyalistler tüdesi (partisi), ancak mazlum sınıflar gibi, mahkûm milletlerin hakları için de mücadele ilkesini kendisine prensip kabul eden bir enternasyonale girebilir."* (Togan, *a.g.e.*, s.410-11)

54 Osman Hoca 1878'de Oş'ta doğmuştur. Hoca lakabı, aydın kişilere karşı bir saygı hitabıdır. O zamanlar bütün dünya Müslümanlarının adını duydukları Plevne kahramanı Gazi Osman Paşaya atfen adı konulmuştur. 1910 yılında İstanbul'a gelerek o zamanki Öğretmen Okulunda okumuştur. Dönüşünde Buhara'da Cedit Okulları açarak eğitim ve aydınlatma çalışmalarına girdi. İnandıklarını savunmakta çok ateşli ve cesur biri olarak ün aldı. Buhara Emiri'nin devrilmesinde etkili oldu, ilk hükûmette Maliye Bakanı oldu. 1923'te Afganistan üzerinden Türkiye'ye geldi. Yeni Türkistan dergisini çıkardı. Kocaoğlu soyadını aldı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların baskısı ile Türkiye'den çıkartıldı. 1946 yılında Tekrar Türkiye'ye döndü ve 28 Temmuz 1968 yılında İstanbul'da vefat etti.

55 Osman Hocanın amcası olan Feyzullah Hoca Cedit mekteplerinde okumuştur. Ailesi zengindir. Ancak Feyzullah Hoca Marksist söylemlere kapılmıştır. Açıktan fazla bir şey yapamasa da Enver Paşa hareketine soğuktur. Sonunda Bolşeviklerle işbirliği yapacak, ancak 1938'de idam edilmekten kurtulamayacaktır.

56 Ali Rıza Bey, Birinci Dünya Savaşında Ruslara esir düşen Osmanlı subaylarındandır. Rus İhtilali sonrasında Türkistan'a geçerek, soydaşlarının mücadelelerine destek olmuştur. Emrindeki altı yüz kişilik kuvvetle, Düşenbe Rus kuvvetlerini teslim alır. Ünlü Tatar bilgini Ubeydullah Bibi'nin kızı Meryem Hanımla evlenir. Başarılı ve saygın bir kişiliği olan Miralay Ali Rıza Bey, Enver Paşa tarafından batıdaki Türkmen Cephesi komutanlığına getirilir. Paşanın şehadetinden sonra da bir süre bu görevine devam eder ve daha sonra eşi ve çocuklarıyla Türkiye'ye gelir.

57 1920 yılının Eylül ayında Buhara Emîri Âlim Han Afganistan'a geçer. Kızıllar Buhara'yı işgal ve Emîr'in Sitare-i Mahî Sarayını yağma ederler. Emîr yanında hiçbir şey götürmemiştir. Birkaç günden sonra Rus komutanlar yağma edilenleri geri toplamaya çalışırlar; bir kısım kıymetli silah ve mücevharatı toplayarak muhafaza edilmek üzere Moskova'ya gönderirler. Emîr'in beyanına göre hazinede "Otuz iki çuval padişah sikkesi, altın ziynetler, inci ve yakut gibi kıymetli mücevherlerin sayısını kendi de" bilmiyormuş. (Bakiyev, a.g.e., s.86) Türkiye'ye gönderilmek üzere Osman Hoca tarafından Rus hazinesine teslim edilen yüz milyon altın ruble, bu hazinedendir. Fakat, Lenin, bu paranın ancak on milyon rublesini Anadolu'ya gönderecektir... (Dr. Yusuf Gedikli, Yaver Muhiddin Beyin Hatıraları, s. 63, 64)

58 Kırımlı Hafız Bey müstearıyla yazan, Cafer Seydahmet Kırımer Beydir.

Basmacılar yahut Korbaşılar

BASKIN yapanlar anlamında ve önce Ruslar tarafından kullanılan bu tabir giderek yaygınlaşmıştır. Basmacılar, Kırım'dan Türkistan'a kadar Rus işgaline uğramış olan Türk topraklarında Ruslara karşı gerilla savaşı veren Türk savaşçılarını ifade etmektedir. Enver Paşa, Buhara'ya geldikten sonra bu savaşçılara 'mücahit' denilmesini isteyecektir. Bu topraklarda Hanlar yahut Beyler Ruslarla anlaşıp belli bir yönetimde uzlaşmış olsalar da, Korbaşılar bu anlaşmaları tanımaz, Rusların bütünüyle çekilmesi için baskınlarına devam ederler. Ünlü Basmacı Başbuğlarından Şir Muhammed Bey, hedeflerinin Türkistan'ın bağımsızlığı olduğunu söyler: *"Türkistan Türkistanlılarındır. Türkistan'dan yabancı boyunduruğunu kovacağız."* Ülkelerinin tam bağımsızlığı için çarpışan bu mücahitler genellikle kendilerini korbaşılar olarak isimlendirirler. Korbaşı, Hokand Hanlığında polis müdürü ve Sancak Beyi anlamında kullanılmıştır. Safevîler'in "Gorcıbaşı" olarak kullandıkları kelimenin, Anadolu Türkçesinde "korucu" ve "korucubaşı" haline geldiği anlaşılıyor. Ali Bademci, bu tabirin daha önceleri de, "yiğitbaşı" anlamında kullanıldığını yazar. (Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa, Korbaşılar,* İstanbul 1975, s. 227)

Resmî daireleri basan, ele geçirdikleri ganimetleri halka dağıtıp çekilen bu mücahitler, bir ordu düzenine girememiş, yerel, zaman zaman gittikçe yaygınlaşan mücadelelerin kahramanları olmuşlardır. Köroğlu türü bu kahramanlardan Kırım'da Halim, Başkurdistan'da Burankay ve Semerkant'ta Namaz bu şekilde destanlaşmışlardır. Zeki Velidi Bey diyor ki, *"Türkistan' daki bu çetelerin manevi önderi Köroğlu'dur. Buhara, Semerkant, Cızak ve Türkmen Basmacıları geceleri toplanarak Köroğlu ve diğer destanları okurlardı. Zahiren eşkiyalık gibi görünen bu hareket, geniş halk kitlesinin düşünce ve heyecanlarına tercüman olur."* (Togan, *a.g.e.,* s.387) Ancak, *"1918 yılından sonra kurulan Basmacı yığınlarının bir çokları ve*

en etkinleri, eski Köroğlu geleneğiyle kesinlikle ilgisi olmayan, ağırbaşlı köy ileri gelenleri, bazan eğitimli kimseler oldularsa da, hepsine Basmacı adı verilmiştir.” Son Korbaşılardan Nur Muhammed Bey, *“Basmacılar, vatan savunması, millet savunması ve din savunması şiarıyla mücadeleye başlamışlardır.”* der. (Bademci, *a.g.e*., s. 224)

Aydın İdil’e göre ise, Basmacılar daha Enver Paşa gelmeden halkın desteklediği bir milli hareket haline dönüşmüştür; Sovyet istihbarat raporları da bu kanaati doğrulamaktadır. Paşa, Türkistan’a önceden hazırlanan bir zemin üzerine gelmiştir. Bu zemini kısmen, oralarda bulunan Osmanlı subayları hazırlamışlardır. Dolayısıyla Enver Paşa uygun zamanda ve uygun zemine gelmiştir. (Aydın İdil, a.g.e. s.273 ve devamı)

Fuzeyl Bey ve mücahitlerinden Birkaçı

Kaynak: Nabican Bakiyev

Hokand'ın işgali ve halkın katliamının ardından, Kiçkine Ergeş öncülüğündeki mücahitler çevreye yayılarak çarpışmalara devam ederler. Esasen Ergeş 1916'dan beri Ruslarla mücadele halindedir. Mustafa Çokay başkanlığında kurulan hükûmetin emrine girmiştir. Rusların Taşkent'i işgal edip yakmaları ve Hokand Cumhuriyetine son vermeleri üzerine Ergeş yeniden Basmacılığa dönmüş ve 1918 sonlarında Ruslarla yaptığı bir savaşta şehit olmuştur. Yerine Kette Ergeş geçer.

Fergana'nın ünlü Korbaşılarından Mehmet Emin Beğ ise Mergilan çevresindedir. Oş'dan Halhoca, Kırgızlardan Canı Beg Kadı, Rahmankul, Endican'dan Parpı, Kıpçaklardan Muhiddin Beğ, Nemangan'dan Aman Pehlivan, Mergilan'dan Kür Şirmet gibi ünlü Korbaşıları çevresinde toplayarak Ruslara karşı savaşmaya devam eder. Daha sonra, Şir Muhammed Bey Korbaşıların öncülüğünü alarak, kendisini Emîr-i Leşker-i İslam ilan eder ve Fergana çevresine hâkim olur.

Hokand çevresinde başlayan ve Türkistan'a bağımsızlık kazandırmak amacına dönük olan hareket, Rus birliklerinin katliamlarına rağmen 1918

yazında bütün Fergana vadisine yayılır. Asıl gücünü köylüler ve din adamlarının oluşturduğu Basmacılar, Korbaşıların başbuğluğunda ve merkezî bir örgütlenmeden yoksun olarak çarpışmalarını sürdürürler. Ruslar her zamanki gibi, aralarına nifak sokarak onları bölmeye çalışırlar.

1919 Kasım'ına kadar Fergana savaşçıları önemli bütün bölgeleri ele geçirir ve Rus Sovyet teşkilatlarını ortadan kaldırırlar. 1919 Kongresinde Bolşevikler Doğu halklarını okşama kararı alır ve yumuşak politikalar izlemeye başlarlar. Bir çok Türkistanlı okumuş bu siyasete inanarak gevşer; ama, Korbaşılar inanmaz ve kavgalarına devam ederler.

1920'de Kızılordunun Harzem ve Buhara'ya girmesi, buraların da birer ayaklanma merkezi haline gelmesine yol açar. 1920-21 yıllarında Fergana havzasındaki çarpışmalar devam eder. Hive'de Cüneyt Han Kızılordu birlikleriyle savaşmaktadır. Tecen vahasında Oraz Serdar ve Aziz Han kuvvetleri, Kızıl ve Beyaz Rus birliklerine karşı savaşı sürdürmektedirler. Nur Muhammed Bey, Korbaşı Parpi ve Halhoca öncülüğündeki Basmacılar, Zerefşan vadisinde ise Behram Korbaşı öncülüğündeki kuvvetler dövüşmektedir.

3 Mart 1921'de Fuzayl Mahdum kuvvetleri Darvaz'a girer. 3 Ağustos 1921'de İşan Sultan Germ Kalesini kuşatır. Doğu Buhara çevresinde İbrahim Bey ve Devletmend Bey'in kuvvetleri tam egemen olurlar. Said Ahmet Hoca, Maçe'de ayaklanarak bağımsızlığını ilan eder. Mehmet Emin Bey 24 Eylül 1919'da Ergeştam'da geçici Fergana Hükûmetini kurarsa da, Kızılordunun baskısı altında anlaşmaya gider. 3 Mayıs 1919'da Şir Muhammed Bey[59], geçici Türkistan Hükûmetini kurar. Hiçbir dış destek bulamayan bu hükûmet 1922'ye kadar varlığını sürdürür.

1922'de Ruslar, kurtuluş savaşçılarına karşı genel bir saldırı başlatırlar. İşgal ettikleri bölgelerde mahalli komünistlerle işbirliği yaparak Sovyet Cumhuriyetleri kurdururlar.[60]

59 Şir Muhammed ve Kardeşi Nur Muhammed Beyler, Enver Paşa'nın şehadetinden sonra Afganistan'a ve oradan da Türkiye'ye geçmişlerdir. Şir Muhammed Bey 10 Mart 1970 tarihinde Adana'da vefat etmiştir.

60 Enver Paşa öncesi ve sonrası Korbaşıları hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, 1-2 ciltler, İstanbul 2008.)

Cemal Paşa Afganistan'da

CEMAL Paşa Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra 1920 yılında Moskova'ya giderek Rus hükûmetine, Afganistan'a geçip oradan Hindistan Müslümanlarını örgütleyerek İngilizlerle mücadele etmeyi kapsayan bir proje sunar ve destek ister. Bolşevik hükûmeti teklifi kabul eder. İngilizlerle mücadele edileceği gibi, böylece Afganistan da Rus nüfuz bölgesine girebilir ve Türkistan'daki Basmacı hareketler bu yoldan İngiltere aleyhine çevrilebilirdi.

Paşa ise, İngiltere'ye karşı yürütülecek mücadelede İslam toplumlarının uyanışını ve İslam Birliği yolunda bir adım atmayı düşünüyordu; böylece Anadolu'daki Millî Mücadele'ye de destek olunacaktı. Projenin, Ruslara söylenmeyen ikinci hamlesi ise, güneyde başarılı olacak hareketi kuzeye, Türkistan'a taşıyarak bağımsızlık savaşı veren Basmacılara destek olmaktı.

Afgan Kralı Emanullah Han, İngilizlerle yaptığı mücadelelerde başarılı adımlar atmış, eski anlaşmalara dayanan bütün kısıtlamaları kaldırarak tam bağımsız ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ancak, Bolşeviklere karşı da tedbirli davranıyor, Afganistan'da örgütlenmelerine izin vermiyordu.

İslam Hilafetinin merkezi olan İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine, Mevlana Muhammed Ali başkanlığındaki Hindistan Hilafet Cemiyeti bir bildiri yayımlar. Bu bildiri, *"Hukuk-ı Osmaniye (Osmanlıların hakları) kâmilen mahfuz kalıncaya (tam anlamıyla güvenlik altına alınıncaya) kadar Hint Müslümanlarının cihada ve mücadeleye devam etmeleri gerekir ve bunun için de Müslüman Hintliler, Müslüman bir ülkeye göç etmek zorundadırlar."* şeklinde bir fetvayı içeriyordu. Bunun üzerine yüz bini aşkın Hint Müslümanı Afganistan'a göç etmişlerdi. İşte

Ruslar bu göçmenleri İngilizlere karşı örgütleyip eğitmek istemişler, Emanullah Han da izin vermemişti.

Taşkent’e geçen Cemal Paşa, burada bir süre temaslar yaptıktan sonra yirmi kadar Osmanlı ve Türkistanlı subayla birlikte Afganistan’a geçer. Bir kısım subayları da planın ikinci hamlesinin hazırlıklarını yapmak üzere Buhara, Hive ve Fergana bölgelerine gönderir.

Emanullah Han, Cemal Paşa’yla anlaşır; Hindistan’dan göçen Müslümanlar İngilizlerle mücadele için örgütlenecek, ayrıca Afgan ordusu yenilenip eğitilecektir. Bunun için Rus hükûmetinden destek istenir. Ancak, Cemal Paşa’nın projesini kabul etmiş olan Rus hükûmeti destekten vazgeçer; yanı başında büyük bir gücün oluşmasını, İngiliz tehdidine rağmen kabullenmez.

Cemal Paşa, Afgan ordusunun eğitimi için Mustafa Kemal Paşa’dan Türk subaylar ister. 1921 yılının yaşanan bunca sıkıntısına rağmen, Mustafa Kemal Paşa, istenen subayların seçilip gönderilmesi için, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa’ya emir verir. Cemal Paşa yönünü Almanlara çevirerek oradan destek almak ister; ancak, onlar da sıkıntı içindedirler. Emanullah Han, gerekli silahların alınması için dört yüz bin altın tahsis eder. Ancak, Almanya’dan temin edilebilecek olan bu silahların Rusya üzerinden Afganistan’a getirilmesi mümkün değildir. Bütün teşebbüsler sonuçsuz kalır.

Cemal Paşa gelen subayların komutasında “nümune kıtaları” oluşturarak askeri eğitime başlatır. Bu arada göçmen Hint Müslümanları da örgütlenip eğitilmektedir. Osmanlı subayları ayrıca Afgan kralının Hanabad kentinde kurduğu Korbaşılar Okulunda da eğitim vermektedir.

Ne var ki, Türkistanlılar, Ruslara karşı bağımsızlık savaşı vermekte olduklarından, Cemal Paşa’nın İngiltere aleyhinde ve Ruslarla işbirliğine dönük çalışmalarından hoşlanmazlar ve kendisini sert bir üslupla uyarırlar. Bu arada Bolşeviklerin Afganistan’a dönük çalışmalarından başından beri rahatsız olan Afgan yönetimi de Ruslarla işbirliği yapmak fikrinden gittikçe uzaklaşmaya başlar.

Enver Paşa’nın Buhara’da olduğu günlerde Cemal Paşa Taşkent üzerinden gelerek kendisiyle görüşmek ister; ancak Ruslar Buhara’ya geçmesine izin vermezler. Esasen, Anadolu hareketi ve başarıları belirginleştikçe, Bolşevik hükûmetlerin İttihatçı paşalara karşı tavrı

değişmeye başlamıştır. Ankara ise, Enver Paşa ile ilişkilerini kesmesi şartıyla yardıma devam edeceğini Cemal Paşa'ya bildirir. Ancak, Moskova'ya geçen Cemal Paşa'nın burada Anadolu Hükûmeti adına konuşuyormuş gibi havalara girmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa kendisiyle ilişkiyi tamamen keser.

Cemal Paşa'ya göre Enver yanlış yapmaktadır. Kendisi yeniden Afganistan'a geçip İngilizlere karşı mücadeleye devam edeceğini ve Enver'i de oraya çekeceğini söylemektedir. Ruslar Cemal Paşa'dan ülkeyi terk etmesini isterler. Cemal Paşa Tiflis'e geçerek burada Mustafa Kemal Paşa ile yeniden irtibat kurmayı ve oradan da Afganistan'a geçmeyi düşünmektedir. Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası), Rusların kendisini Tiflis'te öldüreceklerini, bunu da bir Ermeniye yaptırtacaklarını haber aldığını söyleyerek, Avrupa'ya geçmesi konusunda ısrar eder. Cemal Paşa aldırmaz; 21 Temmuz 1922 günü, Tiflis'te, bir caddede, yaverleriyle birlikte Ermeni kurşunlarıyla şehit edilir.

Cemal Paşa

İTTİHAT Terakki Partisi'nin üç büyük paşasından biri, askerî kanadın ikinci adamı olarak bilinen Cemal Paşa, 6 Mayıs 1872'de, askerî eczacı Mehmet Nesib Bey'in oğlu olarak Girit'te doğmuştur. Kuleli Askerî İdadîsi ve Mekteb-i Şahane-i Harbiye'yi bitirdikten sonra Kurmaylık eğitimi almış ve 1895'te yüzbaşı rütbesiyle orduya katılmıştır.

Üçüncü Ordunun pek çok subayı gibi O da, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne 1906'da girerek gizli siyasi çalışmalara katılmıştır. 1908 Meşrutiyet'in ilanı ile yıldızı parlamaya başlar; Kaymakam rütbesiyle Islah Heyeti'ne katılarak Anadolu'ya gider. 31 Mart Olayı üzerine İstanbul'a dönerek, Hareket Ordusunda görev alır; Üsküdar mutasarrıflığına atanır.

Adana Ermeni İsyanı için görevlendirilen kuvvetin başında olarak 1909 yılında Adana'ya gider; başarılı çalışmalar yapar. Hastalanarak İstanbul'a döner. 1911 yılında Bağdat Valisi olarak atanır. Balkan Savaşı başlayınca, Konya Redif Tugayı komutanı olarak görev yapar. 1912'de miralay olur. Kolera hastalığına tutulduğu için İstanbul'a döner.

Bâbıâli baskınından sonra İstanbul Muhafızlığına getirilir. Yerinde ve zaman zaman sert tedbirleriyle dikkatleri çeker. Mahmut Şevket Paşa ile arası açılınca istifa eder. 1913’te Bayındırlık Bakanlığına getirilir ve mirliva olur. Kendisi İtilaf devletleri taraftarı olarak tanınır. 1914 yılında Fransa’ya gidip yaptığı ittifak teklifleri kabul edilmeyince, *“Elleri koynunda parçalanmayı beklemektense, şerefimizle dövüşürüz.”* diyerek Alman İttifakını destekleyenlerin arasına katılır.

Birinci Dünya Savaşı’nda Kanal Harekâtına karar verilince, Denizcilik Bakanlığı üstünde kalmak üzere, bu hareketi gerçekleştirecek olan 4. Ordunun komutanlığına getirilir. Kanal Harekâtı başarısız olur. 1917’de, güney cephemizdeki gerilemeler karşısında ağır eleştirilere uğrar ve istifa ederek İstanbul’a gelir.

Bağdat Valiliği ve 4. Ordu Komutanı olarak Şam’da bulunduğu dönemlerde Arap milliyetçilerine karşı gereksiz sertlik gösterdiği ve haksız idamlar yaptığı yolunda eleştiriler almıştır.

8/9 Kasım 1918’de Talat ve Enver Paşalarla birlikte yurt dışına çıkar. Moskova’da iken, Anadolu’ya yardım için çalışır. Daha sonra Afgan Kralı Emanullah Han ile anlaşarak, Afgan Ordusunu modernleştirmek üzere Kâbil’e geçer. Buradan, Enver Paşa ve diğer arkadaşlarıyla görüşmek üzere Avrupa’ya giderken, Tiflis’te Ermeniler tarafından yaverleri Nusret ve Süreyya Beylerle birlikte, 21 Temmuz 1922’de şehit edilmiştir.

* * *

Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanlarından Ali Fuat (Erden) Paşa, *"Otoritesi müthişti." dediği Paşa'nın, askerî yazıların açık, kısa ve tekrarsız olmasını istediğini söyler ve şöyle anlatır: "Cemal Paşa donuk siması, safravi mizacı, siyah gözleri, heybetli bakışları, enerjik burnu, Asuri hükümdarlarını andıran müstatil sakalıyla çok ihtişamlı ve vekarlı görünürdü. Sakin ve gelecekten emin bir hali vardı..."* (Erden, *a.g.e.*, s.28)

Cemal Paşa'nın maiyetinde çalışmış olan Von Kress şöyle yazar: *"Cemal keskin zekâlı, sürat-i intikal sahibi ve sağlam muhakemeli bir zattı. Kuvvetli bir irade ile, kayıtsız şartsız ve hatta bazen kaba bir enerji, onun nefsinde birleşmişti. ... Bu akıllı adamda, dikkati çekecek kadar büyük bir gurur da oluşmuştu. ... Alman muhitinde Cemal, İtilaf devletleri yanlısı olarak tanınıyordu. Aslında bütün Türk önderleri gibi Cemal de ne Alman, ne de İtilaf dostu idi; bilakis, o sadece Türk'tü..." Von Kress, Cemal Paşa'nın Arap siyasetini de doğru bulur: "Cemal'in Arap siyasetine, Türk tarafından dahi şiddetle hücum ediliyordu. Fakat Cemal'in Arapları, yumuşaklık ve iyilikle yola getirmek ve kazanmak hususundaki gayretleri bir sonuç vermeyince, Suriye'de bir Arap isyanı hazırlamak için yapılan her teşebbüs ve denemeyi büyük bir enerji ve şiddetle bastırmış olmasından dolayı, o hiçbir yönden tahtie edilemezdi."* (Z. Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c.6, s.347, 348)

BUHARA

“Bilirim Mektuplar Yoldadır”

ENVER Paşa 28 Eylül 1921’de Batum’dan ayrılır; gizlice, Tiflis üzerinden Bakü’ye geçer. Bakü Dışişleri Komiseri Mirza Hüseyin Davutov kendilerine bir bina tahsis eder. Buradan da gemi ile güzel bir havada, iki günde Türkmenistan’da Kresnabâd yahut Kızılsu’ya (bugünkü Türkmenbaşı limanı) ulaşır.[61] Ulaştıkları yer göçmenlerin daha içerilere sevk edildikleri bir merkezdi. Burada Rus göçmenlerin araba, at gibi ulaşım vasıtaları içinde ve bütün malları yüklü olarak gidişleri ile Müslüman göçmenlerin aç, çıplak ve perişan halde sürülmelerini görürler. Yaveri Muhiddin Bey[62] diyor ki, bu manzara Enver Paşa’nın Türkistan’da mücadele kararını pekiştirmişti. Çünkü Bolşeviklerin milliyet farkı tanımadıkları iddialarının boş bir aldatmaca olduğunu orada acı ile anlamıştık. (*Bekirağa Bölüğünden Türkistana, Bartınlı Muhiddin Bey*, Haz. Y. Gedikli, İst. 2004, s. 79)

Paşa kitap okuyarak, özellikle daha önce kardeşi Kâmil’e ısmarladığı (Yamauchi, *a.g.e.*, s.229, m.112) Liman von Sanders Paşa’nın hatıralarını okuyarak vakit geçirir; *“Beni tenkit ettiği yerler de var.”*

Oradan, yine sessizce, Aşkabat’a giden bir trene binerler. Geçtikleri Karakum çölü geceleri çok soğuktur. Hacı Sami de, dar kompartımanda sürekli gezinip *“bana varacağımız yerlerde, tahtlar, saltanatlar tasvir ediyordu”*; yani, okumasına pek fırsat vermiyormuş. *“Tahta kompartımana büzüldüm. Ben başımın altına çantamı aldım. Üstüme meşin pardesümü örttüm. ... Çöl, gece soğuk ve yolculuk kasvetliydi.”*

Yedi günlük bir yolculuktan sonra Aşkabad’a varırlar. Ali Bademci, Paşa’nın burada bir gün kaldığını ve Türkmenlerle bir Cuma namazı kıldığını yazar.

Eşine yazdığı bir mektupta şöyle bir haber vardır: *“Bugün Muhiddin (Yaver) birkaç kitap getirdi; bunlardan bir tanesini takdim ediyorum. Ne tuhaf şey! M. Kemal Paşa’ya gazilik verilmeden önce, halk bize vermiş de, bizim haberimiz yok...”* (Karaman, *a.g.e.*, s.78)

Enver Paşa, Çarçuy’da Kâbil’den gelen Cemal Paşa ile görüşeceğini umuyordu. Ancak, Çarçuy’a vardığında dört gün önce buraya gelmiş olan Cemal Paşa’ya, Ruslar bekleme izni vermemiş ve kendisini Moskova’ya göndermişlerdir. Bu yolculuk sırasında eline geçen bir mektupta, *“Ermeni komitelerinin bir suikast için münasebette bulunduklarına”* dair duyumlar alındığı bildirilmektedir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.249)

Yol arkadaşı Yaver Muhiddin Bey yolculuk intibalarını yazarken, muhtemelen Enver Paşa da dahil, dönemin bütün aydınlarının duygularını dile getiriyordu: *“Bu âlem yalnız kitaplarda gördüğümüz ve nadiren kendileriyle temasa geldiğimiz bir âlemdi. Fakat geniş, geniş olduğu kadar da bizden ve bize bağlı bir âlemdi. Kalbimiz, şimdiye kadar bu âlemi duymuş, fakat gözümüz bu manzaraları görmemiş, kulaklarımız bu keskin sesleri işitmemişti.”*(*Bekirağa Bölüğünden Türkistana, Bartınlı Muhiddin Bey*, Haz. Y. Gedikli, İstanbul 2004, s. 92; bundan sonra [Dr. Y. Gedikli, a.g.e., s…] diye bahsedilecektir.)

Aşkabad ve Merv üzerinden kısa süreli duraklamalarla süren bir yolculuktan sonra 18 Ekim 1921’de Katman istasyonuna gelirler. Burası Buhara’nın Rus egemenliğinde kalan bir istasyonudur. Enver Paşa da sivildir. Görevlilerin dikkatini çekmeden iner ve yakındaki bir kahveye girerler.

Kahvede oturan Türkmen reislerinden biri Enver Paşa’yı tanır; “Siz Enver Paşa değil misiniz?” diye sorar. Paşa gizlemeye gerek duymaz, “Evet” der. Haber bir anda yayılır. Türkmen reisi konukları arabayla evine götürür; izzet ikram eder; Buhara’nın Osman Hoca hükûmetine Paşa’nın geldiğini bildirir.

Buhara’da 2 Ekim 1920 tarihinde Genç Buharalılar Emîr Âlim Han’ı devirerek 6 Ekim’de Cumhuriyet ilan etmişlerdir. O günlerde Buhara’da bağımsızlık yanlısı bir hükûmet vardır. Hükûmetin başında, adı Plevne kahramanı Osman Paşa’ya atfen konulmuş ve İstanbul Öğretmen Okulunda eğitim görerek Buhara’ya dönmüş olan Osman Hoca bulunmaktadır. Rus istihbarat raporunda deniliyor ki, Türkiye’den yeni gelmiş olan *“Osman Hoca Türkçülük gayesi yolunda o denli zehirlenmiş ki, bazı gençler, hatta*

onunla çok yakın ilişkileri olanlar bile ondan korkmaya başladılar.” (Bakiyev, *a.g.e.*, s.14) Osman Hoca, Buhara’da usul-i cedit okulları açarak işe başlamış, gençleri teşkilatlandırarak Emîr’in devrilmesinde etkili olmuştu. Kurulan hükûmette Maliye Bakanlığından sonra Buhara Halk Temsilcilerinin İkinci Kurultayı’nda 24 Eylül 1921’de, Mirza Abdülkadir Muhiddin’in yerine Cumhurbaşkanlığına seçilmişti.

Ancak, Emîr taraftarlarıyla kavgalar bitmiş değildir ve halk, Ceditçilerin Bolşeviklerle işbirliğini unutmamaktadır. Kızıllara karşı savaşan bir Türkistanlı Mücahit şunları yazar:

> “Allah’a şükür ki, buralarda biz aslanlar gibi çarpıştık. İslam elbette galip gelecektir. İtiraf etmek gerekirse, savaş çok çetin oldu. Fakat, bizi asıl yaralayan, düşmanlarımızın safında, millî hükûmetimizin birkaç üyesinin de bulunmasıydı. Onlar düşman cephesinde bize karşı savaştılar. Düşman bizi tamamen yok etmek niyetindeydi; fakat, biz direndik. Ne var ki, zamanla ümidimiz kırılmaya başladı ve saflarımız bozuldu...” (Bakiyev, *a.g.e.*, s.111)

Doğu Buhara’da Rusların da tahrikleriyle, Kadimî Basmacılarla Millî Kuvvetler yer yer çarpışmaktadır. Bu mücadelelerin ne ölçüde kaba ve ölçüsüz olduğunu, bundan sonraki gelişmelere uzun süre damgasını vuracak olan İbrahim Bey’e, Kabadiyan aksakallılarının gönderdiği bir imdat mektubu anlatmaktadır:

> “Coşkun Ümidimiz, Mürüvvetperver Bey Cenapları
>
> “Aşağıdaki şikâyetimizi, sizin duacınız olan bahtı kara yöneticiler, vilayet ve Başkent şehrinin bütün halkı adına kabul ediniz.
>
> “Efendim, yakın zamanlarda Kazak ve Türkmenler, ‘Bizler mücahidiz.’ diyerek Başkent’i bastılar ve halka ‘Sizler ceditsiniz.’ diyerek, herkesin malını mülkünü yağmaladılar. Kadın ve kızlarımızın namuslarına el sürdüler. Halkın çoğu korkudan kaçıp gitti. Bu tür kötülüklerin, Müslüman olarak Türkmen ve Kazaklardan gelmesi daha da kötü değil mi? Bu arada iki medrese öğrencisini de öldürdüler. Bahtı kara mazlumların gözyaşlarına acıyın ve bize yardım edin. Bütün ümidimiz sizsiniz.
>
> “Biz pek çok yöneticiler gördük; fakat, onlar yağmacılık ve zorbalıktan başka bir şey yapmadılar. Bu sebeple halkın Hisar’a, Çilligöl’e, Korgantepe ve başka yerlere kaçıp gitmesi boşuna değildir...” (Bakiyev, *a.g.e.,* s.113, 114)

Ayrıca çeşitli kabileler arasında sonu gelmeyen çekişmeler vardır. Bu mücadeleler içinde Lakay İbrahim Bey öne çıkmış ve halka, Gazi ünvanıyla bir kurtarıcı gibi görünmüştür.

Yeni Cumhuriyetin başkenti olan Taşkent Rusların elindedir ve Buhara’da önemli miktarda Kızıl kuvvetler vardır ve Genç Buharalılar

büyük ölçüde bu kuvvetlere dayanmaktadır. Feyzullah Hoca Enver Paşa'ya Ruslar giderlerse, softaların bir reaksiyonundan çekindiklerini söyler. Başbakan ve Dışişleri Bakanı olan Feyzullah Hoca Bolşeviklerle yakın ilişki halindedir. Bu zat daha sonra, Bolşeviklerin kurduğu Sovyet Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı olacak ve 1938'de millîcilik iddiasıyla idam edilecektir.

Bu sırada Osman Hoca, Baysun kentindedir. Paşa'ya, Osman Hoca hükûmetinin Adliye Bakanı olan -yine İstanbul Öğretmen Okulundan mezun- Rahmet Refik Bey vasıtasıyla, Dışişleri Bakanlığı içinde bir bina tahsis edilir; burası eski Emîr'in, Nur-u Hassa sarayıdır; hizmetine adamlar verilir. Ertesi gün Bartınlı bir Osmanlı subayı olan Halil Bey'le tanışırlar. Halil Bey, Savaş Bakanı ve Buhara kuvvetlerinin komutanıdır. Kendilerine katılır ve sonuna kadar Paşa'nın en faal adamlarından biri olarak kalır. Buhara Cumhuriyeti'nde on iki Osmanlı subayı vardır ve Cumhuriyetin eğitim, askerlik ve idarî işlerini yüklenmişlerdir. Miralay Ali Rıza Bey (Savaş Bakanı yardımcısı, müsteşar), Faruk Bey[63] (Ali Rıza Bey'in Yardımcısı), Kâzım Bey (Buhara Emniyet Müdürü), Teğmen Halil[64] (Kâzım Bey'in yardımcısı) Yüzbaşı Hasan Bey[65] (Termiz İli Garnizon Komutanı), İspirli Çavuş Osman Efendi (Kabadiyan İli Garnizon Komutanı), Kerküklü Çavuş Hüseyin, Çerkez Hüseyin ve Cezayirli Hacı Mehmet Efendi, Osman Bey, Arif Bey, Nafi Bey, Sabir Efendi bunlardandır. Bu subayların pek çoğu, daha sonraki savaşlarda şehit olacaklardır.

Bu arada Enver Paşa'yı öldürmek üzere Ermeni komitecilerin Buhara'ya geldiği haberi alınır. Enver Paşa, şimdi hükûmet konağı olarak kullanılan Nur-u Hassa Sarayında misafir edilmektedir. Bolşevikler daha önce Bakü'de yine Ermenilere bir suikast yaptırmayı denemiş, başaramamışlardı. Enver Paşa'yı yakından izleyen Ruslar, Paşa'nın Buhara'da olduğunu Ermenilere bildirirler. Buhara emniyet müdürü olan Kâzım Bey ve yardımcısı Halil Bey, hemen harekete geçerek üç Ermeni komitecisini yakalatır ve cezalandırırlar.

Enver Paşa'nın geldiği hemen duyulmuş ve halk içinde büyük heyecan yaratmıştır; Paşa, bütün Buhara ileri gelenleriyle görüşmek zorunda kalır. Burada, Türkmenbaşı'ndaki Türk ve Rus göçmenlerinin durumunu görmesine ek olarak, Emîr Timur zamanından kalma zenginliklerin Ruslar tarafından nasıl yağmalandığının hikâyelerini dinler.

Halk, Paşa'ya sevgi gösterileri yapar; "Yaşasın Turan, Yaşasın İslam ve yaşasın Enver Paşa" diye bağırırlar.

Enver Paşa, 16 Ekim'da Buhara'dan Berlin'deki kardeşi Kâmil'e şu mektubu gönderir:

> "Kâmilciğim,
>
> "Nihayet Buhara'ya geldim. Sami de beraberdir. Memlekette durumun düzelmesi üzerine bu tarz hareket hem umumî maksada, hem de memlekete daha faydalı görülüyor. Şimdilik buralarda kalacağım. Zira niyetim veçhile Berlin'e gelirsem bir daha dönebilmek imkânım kalmayacaktır. İnşallah yakında bura vaziyeti belirir de o zaman. Cicimi sana tevdi ediyorum. Benim dünyada hayatım, namusum, her şeyim olan kendilerine hizmet edeceğini biliyor ve bu şekilde ancak biraz teselli oluyorum. ... Ben bir ay sonra silahlı ihtilalcilerin yanına gidip, onların durumlarını göreceğim. Her bir mektubunda evlatlarımın ve Sultan ve kendinin fotoğraflarını gönder." (İnan, *a.g.e.*, s.111)

Enver Paşa bir yandan da, kendisine sunulanlardan ve kendi temin edebildiklerinden Sultan Hanıma hediyeler gönderir. (Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s.249, 250, m.135, 136, 137)

29 Ekim 1921 tarihinde Kâmil'e yazdığı ikinci mektubunda, *"Artık bizden kimse Rusya'ya gelmesin. Keza babam da gelmesin."* diyor. Dört aydır sizden mektup alamıyorum, ızdırap içindeyim. Seni İstanbul'a göndermem aile meselesidir. *"İşte ailenin tüm yükü senin omuzlarındadır."* Bütün fedakârlığınla meşgul olduğunu bildiren mektubunu alınca biraz huzura kavuşacağım. *"Bilirim, mektuplar yoldadır..."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.250)

* * *

Enver Paşa'nın Türkistan'a gidişi de, burada başladığı mücadeledeki tercihleri de zaman zaman tartışılmıştır. Örnek olarak, Şevket Süreyya Bey'in Türkistan konusundaki yorumları, çok gerçekçi gibi görünse de, ruhsuz ve biraz da o güne egemen olan Bolşevik havanın ve propagandaların etkisindedir ve yanlıştır.

O günün şartlarında Buharalı aydınlarda üç temayül görünüyordu. Osman Hoca ve Abdülhamit Arifoğlu gibi öncüler Enver Paşa'nın Basmacılara katılarak, silahlı mücadele ile Türkistan'ı kurtarmasını istiyorlardı. Bir başka grup, Paşa'nın Buhara Cumhuriyeti ile Ruslar

arasında arabuluculuk yapmasını istiyor, bu yoldan zaman ve güç kazanacaklarını umuyorlardı. Zeki Velidi ve arkadaşları ise O'nun Afganistan'a geçerek Afgan kralı ve Buhara Emîri'nin desteklerini de alarak buradan mücadeleye destek vermesinin daha yararlı olacağını düşünüyorlardı.

Enver Paşa'nın Buhara'daki tercihi, Korbaşılara katılma kararı olmuştur ve bu da doğrudur. Ceditçiler okumuş insanlardı, milliyetçi temayülleri de belirgindi; ancak, mücadele gücü olmayan, halka kendilerini yeterince kabul ettirememiş, Bolşeviklerle anlaşma yollarında ve millî mücadeleyi Sovyetlerin iç işi telakki ederek çıkış arayan kimselerdi. Bu tutumları son derece gerçekçi idi; ama Paşa'nın aradığı bu değildi.

Şevket Süreyya gibi, Zeki Velidi de, açık bir askerî ve siyasi başarı düşündüğü için, Paşa'nın Türkistan hakkındaki bilgilerinin yetersiz olduğunu söyler ve girişeceği mücadelede niçin başarılı olamayacağını uzun uzun, maddeler halinde açıklar ve Paşa'nın kendisine de anlatır. Paşa'nın dinleyen fakat çok konuşmaktan hoşlanmayan karakteri ve daha önce bir ölçüde dokunulan Türkistan hakkındaki raporlar dikkate alındığında, anlaşılan odur ki, Paşa, onların kafasındaki başarı için ortamın ve imkânların yetersiz olduğunu pek âlâ biliyordu. Birkaç yıldır buralara gönderilen görevlilerden, Türkistan'dan gelenlerden, Kırım ileri gelenlerinden velhasıl çeşitli kaynaklardan haberler, yorumlar, raporlar almakta ve bunları değerlendirmektedir. Ama, O'nun hizmet ve başarı anlayışı biraz farklıdır ve çok konuşmasa da, saygı duyduğu Zeki Velidi'ye bunu söyleyecektir. Hacı Sami'nin mübalağalı anlatım ve teşvikleri de Türkistan'a geçme kararı verildikten sonradır. Üstelik Paşa, yakın arkadaşı Selim Sami'nin mübalağacı karakterini de pek âlâ bilmekte ve zaman zaman onu uyarmaktadır. (Bkz. Yamauchi, *a.g.e.*, s.274, 165. mektup)

Enver Paşa bütün bunları biliyordu; ama, oturamazdı, mektuplarında hasret ve sevgiyle andığı çocuklarını başına toplayıp sıradan bir insan gibi yaşayamazdı; yaratılışı buna uygun değildi. Tek başına İslam Dünyasını kurtarmak için yola çıktığını duyan Abbas Hilmi Paşa'nın Onu alkışlaması, İslam Dünyası senden bunu beklerdi demesi, boşuna değildir. Kendisi de büyük görevler için yaratıldığına inanıyordu.

Ayrıca yaşadığı dünya ve şartlar, ona böyle bir rahat yaşama imkânı da vermezdi. Bizim siyasi hayatımız artık sona erdi, diyen Talat Paşa

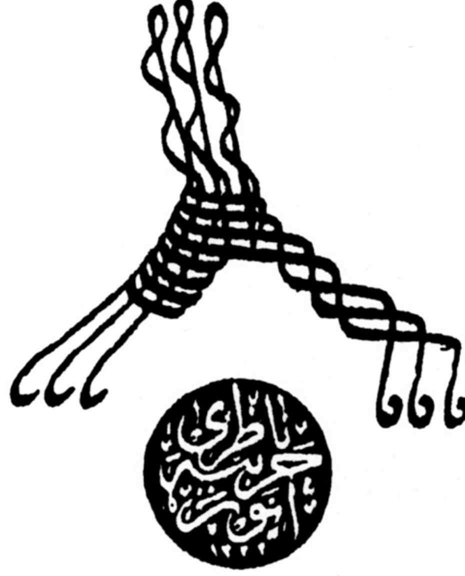
Avrupa'da sakin bir hayat yaşayabildi mi? Yaşayabildi mi? Hayır. Enver Paşa'nın yaşayabileceğini kim söylüyor? Asıl hayal kurmak, gerçekleri değerlendirememek bu değil mi? Ermenilerin intikam için Avrupa'da, Asya'da kol gezdiği bilinmiyor mu; Sovyetlerin onların arkasında olduğu, Sait Halim Paşa'nın, Cemal Paşa'nın, Dr. Bahattin Şakir'in şehit edildikleri bilinmiyor mu? Enver Paşa'nın peşinde oldukları hakkında her gün duyumlar almıyorlar mı? Birkaç tanesi yakalanmadı mı? Bunları görmezlikten gelen bir proje gerçekçi olabilir mi?

Nitekim, Naciye Sultan, gurbette, sevdiği eşinden ayrı, çektiği bütün sıkıntılara rağmen, Paşa'ya, Kâmil vasıtasıyla, "Kesinlikle gelme." demiştir. Kendisinin Kâbil'e gitmeye karar verdiğini, orada yardım kuruluşları oluşturarak Paşa'nın büyük mücadelesine katkıda bulunmak istediğini bildirmiştir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.272) Kocasını seven genç bir kadının o günlerde gördüğünü, doksan yıl sonra görememek sağlıklı bir değerlendirme değildir.

Görünen odur ki, en gerçekçi ve ülkücü olanı, bu insanların en deli-dolusu, maceracı deyip hafife alınan Hacı Sami'dir. Onun Zeki Velidi'ye söylediklerini ileriki sayfalarda göreceğiz. Enver Paşa'ya da, Türkistan'ın durumunu gerçekçi olarak bildirmiştir. Ama, Enver Paşa için artık yapacak başka bir şey yoktur. Şevket Süreyya ve diğerlerinin yeterince değerlendiremedikleri şey, bir gaye için yola çıkılırken mutlaka güncel başarılar kazanılmak gerekmediğidir; o yolda birkaç adım atmak, istikbal için, gelecek kuşaklar için bir ışık yakmak da başarıdır. Bu noktayı teslim etmeyen bir zihniyetin, Paşa'yı yorumlaması mümkün değildir. Enver Paşa'ya böyle bakmayan onu anlayamaz. Sürekli, *"Çağ değişmiştir. Ve Enver Paşa'nın tasavvur ve teşebbüsleri gerçeklerle çelişiyordu."* diyen Şevket Süreyya Bey, *"Biz başaramasak da bu yolda ölürüz; bu da gelecek için bir başarıdır."* diyen ülkücü insanları – kendisi de bu imanı yaşamış olmasına rağmen - anlamakta zorluk çekmektedir.

Yine Şevket Süreyya Bey, Türkistanlı aydınlardan hiç birinin Enver Paşa'ya ilgi göstermediğini birkaç kere vurgular. (Aydemir, *a.g.e.*, s.639) Bu hüküm, şüphe yok ki mübalağalıdır. Okumuşlar genellikle Ceditçidir; onların da büyük ekseriyeti millî duyarlıklara sahip olmakla birlikte, onlar da Ş. Süreyya Bey gibi gerçekçidirler; bağımsızlık isterler, ama bunu savaşarak alamayacaklarına inandıkları için Bolşeviklerle işbirliği yaparak yahut barışçı görüşmeler yoluyla almak hevesindedirler.[66] Ayrıca,

Kadimciler ne kadar Ceditçi düşmanı ise, Ceditçiler de o kadar Kadimci düşmanıdır ve onlarla beraber olmaktan uzak durmaktadırlar. Enver Paşa ise, ancak savaşarak bir şeyler yapmaya karar verdiğine göre, ona okumuş, gerçekçi aydınlar değil, savaşacak insanlar gerekirdi. Onlar da, Korbaşıların çevresinde olan halktan insanlardı.

Enver Paşa'nın Pençesi *(Mührü) (İsmet Keten'den alınmıştır.)*

Bu hususta, konumu ve kudreti itibariyle son sözü söyleyebilecek yetkinlikte olan Zeki Velidi Bey'i dinleyelim. O, Paşa'nın başarılı olamayacağını çok iyi biliyor, ama onun ülkücülüğünü anlıyordu; bu kararlılığı içinde, tercihlerinin doğru olduğunu söylüyor ve harekâtının da, şehadetinin de işlevlerini, olduğu gibi değerlendirebiliyordu. Zeki Velidi Bey, Enver Paşa'nın izlediği yolu şöyle anlatır ve değerlendirir:

> "Enver Paşa Genç Buharalılara (yani okumuş, aydın denilen kesime) dayanmadı. Genç Buharalılar şehirlerde yaşayıp Tacikleşmiş Türk yahut Türkleşmiş Tacik molla ve tüccar çocuklarından ibaret olup, düşmana karşı silahla mücadeleden çok uzak bulunup, yalnız barış ve anlaşma yoluyla iş görebilen ve herhangi bir hükûmetin siyasetinde kendi millî gayeleri için uygun noktalar arayan bir zümre idi. Enver Paşa kongreye davet ettiğinde, Fergana bozkır Özbeklerinden ve Kazaklardan temsilciler gönderildiği halde, Buhara aydınlarından hiçbir temsilci gönderilmedi. Semerkand aydınları tarafından gönderilen genç bir şair, benimle ve Türkiyeli subay Sabir Beğle

beraber, bir kar tipisinde Taht-ı Karaca'dan geçerken, ansızın rastladığımız bir Rus birliği ile savaştığımız sırada ödü patlayıp, o akşam uyuyamadı ve hasta oldu. Ertesi sabah gizlice Semerkand'a doğru kaçtı." Rus okullarındaki eğitim ötedenberi milli duyguları köreltmeye yöneliktir. "Rusça eğitim gören aydınlar millî gayelerin gerçekleşmesine sadece inanmamakla kalmazlar, bunların çoğu vesveselidir...

"Enver Paşa Buhara'dayken, bizzat kendisine söz verip and içen bazı Ceditler, Rus'tan korkularından cepheye gidip yürekten ağlaya ağlaya Rus lehine teşviklerde bulundular. Fakat, Paşa'nın tarafına geçmeye cesaret edebilenler pek az oldu. (Osman Hoca, Abdülhamit Arifoğlu ve Kari Abdullah gibi) Geçemeyip intihar edenleri ise hiç görülmedi. Enver Paşa bunu pek iyi biliyordu. Lakay gibi oymakların Enver Paşa'ya karşı vaziyet almaları, Enver Paşa'nın Buhara Ceditlerine dayanmasından değil, zaten Cedit olan Enver Paşa'nın bunlara 'yolu' ile gelmemiş olduğundan, Buhara Emîri ve taraftarları için tehlike teşkil ettiğinden vaki olmuştur. Enver Paşa Türkistan'daki bütün harekâtında, bilakis geniş halk kitlesine ve aydınların da bazı vilayetlerde (Fergana, Semerkand, Sirderya taraflarında) halk kitlesine cidden yakın bulunanlarına dayanmıştır." (Togan, *a.g.e.*, s.457-8)

* * *

Enver Paşa Buhara'dayken, Sovyet Rusya Halk Komiserliğine bir mektup gönderir. Mektupta, İslam Asya'nın İngiliz emperyalizminden kurtulabileceğini, bunun için buralar halkına düşmanca davranan Kızıl birliklerin geri çekilmesi gerektiğini, aksi halde Doğu Buhara'da başlayan ayaklanmaların bütün Türkistan'a yayılabileceğini yazar ve "*Buhara halkına kendi hayatını belirleme şansı verilmelidir. Buhara halkının ricası üzerine Sovyet Rusya Hükûmeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeye hazır olduğumu belirtmek isterim.*" demektedir. Ancak Ruslar, yüzde yüz Komünist Parti güdümünde olsalar bile, Türkistan'ın bağımsızlığını düşündürebilecek hiçbir fikre ve kişiye yakınlık göstermemektedir.

Bu dönemde, Sultan Galiyev ve Turar Rıskulov gibi Komünist ihtilalin ve Partinin önde gelen isimleri de tasfiye edilmek üzeredir. Sultan Galiyev Asya'daki devrimin ancak Müslüman halklar tarafından gerçekleştirilebileceğini söylüyor ve Sosyalizm üzerinden bir İslam-Türk birliğine yol arıyordu. Turar Rıskulov ise güneyde bağımsız bir Sosyalist Türk Federasyonu kurulmasını istiyordu. Her ikisi de, daha bir çok Türk aydınları gibi, Bolşevik ihtilalin açtığı yoldan bağımsızlığa ulaşabilmeyi umuyorlardı. Oysa Rus emperyalizminin sadece adı değişmişti ve Kızıllar Beyazlardan daha sert davranıyorlardı.

Paşa, Afganistan elçisinin evinde Zeki Velidi ile görüşür. Enver Paşa Doğu Buhara ve Fergana'ya geçerek Basmacıları toplamayı ve onların başında Kızıllara karşı savaşmayı düşündüğünü söyler. Zeki Velidi, kendisine karşılaşacağı zorlukları açıklıkla anlatır; tahliller yapar. Rusya'daki Türkler, kimisi resmen Bolşeviklerle beraber, kimisi dışarıda olarak ve birbirleriyle işbirliği halinde millî özerklik ve bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele etmektedirler. Meseleyi Rusya'nın bir iç işi olarak tutmak, en azından öyle göstermek zorunluğunu duymaktadırlar. Aksi takdirde Beyaz Ruslarla Kızılların kolayca birleşmesine hizmet edilmiş olur.

İngilizler yahut diğer Avrupalı devletlerin ise, Rusya Türklerine yardım etmektense Ruslarla işbirliğine girdikleri 1918 yılındaki tecrübelerle görüldü; İngilizler, o zaman kendilerine katılmış olan Türkmenleri yüzüstü bırakarak gittiler. Emir Şekip Aslan diyor ki, İngilizler Sovyetlerle mücadele halinde ve onlardan nefret ettikleri halde, *"Enver Paşa ile Moskova arasında başlayan mücadelede Bolşeviklerin Enver Paşa'ya karşı kazanmasını açıktan tercih ediyorlardı. ... Diğer tabirle söylemek gerekiyorsa, İngilizler Enver Paşa'nın davasını Bolşeviklerden daha tehlikeli buluyorlardı."* (Cihangir, *a.g.e.*, s.135)

Halk Avrupalı milletlere güvenmemektedir. Bu tür kapalı siyasetlerle kazanılacak mevzilerin ve kurulacak askerî güçlerin, duruma göre Basmacılara katılmasını düşünenler de vardır. Buralar halkı kendi dertleriyle meşguldür, Türkçülük, Türk siyasi birliği gibi meselelerden haberi yoktur; Türk'ün gücü varsa gelsin bizi alsın, der, buna çok sevinir, ama ötesine geçemez. İslam Halifesini ve bunun Türk Hakanı olduğunu bilir ve saygı duyar. Bu meseleleri yakından bilenler, İstanbul'da eğitim görmüş olan yahut *Türk Yurdu Dergisi*ni okumuş olanlardır. (Togan, *Hatıralar*, Ank. 1999, s.332)

Zeki Velidi diyor ki, bu bizim için bir kazançtı; ama, Doğu Buhara'ya geçmesi de kesinlikle uygun değildi. Zeki Velidi bu sakıncaları on dört madde halinde yazarak Paşa'ya gönderir. Özellikle Rusların dış gailelerden rahatlamak üzere oldukları, o yıl Türkistan'da kıtlık olduğu, muntazam bir orduyu beslemenin çok zor olacağı şeklinde başlayan on dört madde de, gerçekçi ve ikna edicidir. Ama, Enver Paşa için değil; çünkü bütün bu

mütalaalar askerî ve siyasi bir başarı hedeflenerek ileri sürülüyordu. Paşa da gerçekçiydi, ama onun gerçekçiliği başka bir zemine oturuyordu.

Enver Paşa sükûnetle dinler, ama kararında bir değişiklik olmaz; Sovyet Rusya'da bir yıldan çok bulunduğunu, İslamları herhangi bir emperyalizmden önce Kızıl emperyalizmden kurtarmanın zorunlu olduğu fikrine geldiğini söyler.

> "Şu anda kendimi öz vatanımda hissediyorum. Başlayacağım mücadele, mukaddes bir mücadeledir. Göreceksiniz ki, halk beni yalnız bırakmayacaktır."

Zeki Velidi de, Hacı Sami'nin abartılı sözlerle Paşa'nın bu kararında etkili olduğunu yazar. Zeki Velidi Bey, Paşa ile dört kere görüştüğünü kaydeder. Böyle bir görüşmeden sonra, Hacı Sami tekrar Zeki Velidi'nin yanına gelerek ona şunları söyler:

> "Paşa'nın, Sultan'ın (karısı) yanına gitmesine katiyen razı olmayın; onu orada (Berlin'de) öldürürler. Paşa'nın buraya gelişi büyük bir fırsattır. Bu hareketlerden bir netice çıkar veya çıkmaz, fakat Enver Paşa'nın bu işe karışması ile bu iş cihanşumül bir ehemmiyet kesbeder. Türkistan bu nesilde kurtulmazsa, Paşa'yı ve sizi şiar edinecek olan müstakbel bir nesil bu vatanı kurtarır. Paşa sizin sözlerinize çok ehemmiyet veriyor; zinhar ona Almanya'ya geri gitmesinin caiz olmadığını söyleyin."

> Bu sözlerdeki isabet ve gerçekçiliğe, doksan yıl sonra da, ilave edilecek bir şey yoktur. Zeki Velidi de *"Ben Paşa'nın Türkistan'da yapacak işlerinde muvaffak olması için başta Afganistan'a gitmesi gerektiğini ileri sürüyorum; siz de buna muhalefet etmeyin, mübalağalı sözler söylemeyin."* der. (Togan, *Hatıralar*, s.334)

Enver Paşa, Türkistanlıların bir kurtuluş mücadelesi için hazır olmadıklarını, yakın bir zamanda da hazır olacak gibi görünmediklerini, ancak, Ruslarla mücadele için ne yapılacaksa, onu şimdi yapmanın zaruri olduğunu söyler. Eğer Afganistan'a geçerse, bir daha geri dönüp Millî Mücadelelere katılamayacağını ifade eder.

> "Enver Paşa'nın itirazdan pek hoşlanmadığını anladım. Herhalde fikrinden dönmeyecekti. Ertesi akşam birisinin evinde beş on kişi toplandık. Enver Paşa burada ihtiyatlı ibarelerle kararını anlattı. Gözlerinden yaş akıyordu. Diğerleri de müteessir oldular. Mamafih ben, Buhara'dan ayrılarak Semerkand'a gideceğim akşam tekrar görüştüğümde, 'Daha birkaç gün var; senin dediklerini de düşünüyorum. Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmayalım.' dedi. Yanında yalnız Hacı Sami vardı. Paşa, yere serilen bir halı üzerine oturmuştu. Ayağında Alman spor potini vardı. Şu saatte

mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu tesirini veriyordu. Çok samimi fikirlerini söyledi.” (Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s.437)

Paşa, Ruslarla mücadele için her ne yapılmak gerekiyorsa, bugün yapılması gerektiğini söyler. Zeki Velidi, bütün bu gerçekçi düşüncelerini Paşa’ya aktarırken, karar vermiş bir insana, şartların zorluğunu, başarısız kalmış gayretleri anlatmanın pek de anlamlı olmadığını gözardı etmiş gibidir.

Zeki Velidi, Enver Paşa’nın Türkistan hakkında pek az bilgi sahibi olduğunu kaydeder: *“Bu zâtın büyük bir idealist olduğunu, hatta hayatla ve olaylarla da pek hesaplaşmadığını, Türkistan’ın coğrafya ve istatistiğine ait Avrupa ve Rus yayınlarından haberdar olmadığını o gün öğrendim.”* der. Paşa’nın Türkistan hakkında yeterince bilgili olmadığı doğru olsa da, Rusları çok iyi tanıdığı görülmektedir; kızıl ya da beyaz Rusların farklı bir tutumda olmayacaklarını kesin olarak anlamıştır. Enver Paşa’nın arkadaşları tarafından yayımlanan *Liva-yı İslâm* gazetesinde şöyle yazılmıştır: *“Pek çok zevattan ziyade Bolşevik siyasetini pek yakından tanıdığı için, o siyasetin pek yalancı, hakikaten namert bir siyaset olduğunu gördüğü için, Türkistan Buhara teşkilatının başına geçiyor. Bu güne kadar kendini aldatan, aralarında kararlaştırılan anlaşma esaslarına sadık kalmayan Bolşeviklere karşı, yaşamaya azmetmiş bir Türk-İslam âleminin mevcudiyetini göstermeye çalışıyor...”* Bir çok Türkistanlı aydın, yaşadıkları şartlar sebebiyle de olsa, bunu geç anlayacak ve ağır bahalar ödeyeceklerdir.

Zeki Velidi Beyin nihai hükmü şudur:

“Bu memleketin kurtuluş hareketine canını feda etmek hususundaki kararı kesin idi.”

O günlerde bağımsız Buhara Cumhuriyetinin başkanı olan Osman Hoca, Bolşevikliği ve Enver Paşa’nın mücadelesini şöyle değerlendirir:

“Bâtıl zevâle mahkûmdur. Komünizm yıkılacaktır. Türk anavatanı hürriyetine kavuşacaktır. Bu sonuç, soyut siyasi sonuç değildir. İnsanlık bir ahlak ve haysiyet buhranı içinde doğru yolu bulma mücadelesini yapıyor; doğru yolu bulma çabası içinde bâtılı ezerek kurtuluşunu tamamlayacaktır. İşte, Enver Paşa’nın mücadelesi o zaman, kendi çapında ve kendi yapısında değerini alacak, bu büyük sonucun içindeki hüviyetini kazanacaktır. Yeter ki bilinsin ve unutulmasın.” (Nakleden Cemal Kutay, *Hür Türkistan Yolunda Buhara’da Enver Paşa, Tarih Sohbetleri*, c.5, Mayıs 1967, s. 117)

Avrupalı milletlerin durumu da ortada olduğuna göre, Türkistan'ın bağımsızlığını isteyenler için Basmacılara katılıp mücadele etmekten başka yol kalmamaktadır. Türkistan'ın o günkü parçalanmış siyasi ve manevi ortamında Basmacıları birleştirmek, hele genellikle kadimci ve emîrci olan bu güçleri ceditçilerle bir cephede toplamak hiç de kolay olmayacaktır. Bu yol başarıya götürmeyebilir; ama, tek gerçekçi çıkıştır. Aksi halde Enver Paşa'nın Berlin'e dönmesi gerekir ki, bu da onun kişiliğine uymaz.

Buhara'da kaldığı yirmi üç gün boyunca halk ve Buharalı gençler bir sel gibi Paşa'nın ziyaretine koşarlar. Gençler genellikle hemen harekete geçilmesini isterler. Hükûmet başkanı Osman Hoca da henüz Buhara'ya dönmemiştir. Baysun'dan Enver Paşa'ya "Hoş geldin" mektubu gönderir. Enver Paşa, Manastır askerî idadîsinden arkadaşı olan ve Hükûmetinin Buhara Garnizon Komutanlığını yürüten Hasan Bey'le görüşür.

Rusya'nın Buhara konsolosu, Paşa'ya yarı açık yarı kapalı bir üslupla, Cemal Paşa'nın Türkistan'a da, Afganistan'a da geçmesine izin vermeyeceklerini, kendisinin niyetlerini de bildiklerini ve yakından izlediklerini söyler. Esasen, Cemal Paşa'nın Buhara'ya gelerek kendisiyle görüşmesini Ruslar engellemişlerdir. Bu sırada Cemal Paşa'dan bir telgraf gelir; kendisini Moskova'ya çağırmaktadır. Paşa telgraftan şüphelenir. Ertesi gün hem Cemal Paşa'dan hem de Dışişleri Komiseri Çiçerin'den aynı mealde telgraflar alır. Moskova'nın kendisine bir komplo kurduğu açıktır; O'nu ele geçirmek istemektedirler. Paşa, Rus konsolosuna üç gün sonra Moskova'ya hareket edeceğini bildirir.

Sonuçta, Rusların yakın denetim ve gözetiminde olan Buhara'da bir şey yapılamayacağına kanaat getirerek, Basmacılara katılmak üzere Doğu Buhara'ya geçmeye karar verir.

> "Paşa Buhara'dan ayrılırken şu sözleri söyledi: 'Türkistan için mücadele lazım. Zaten hak olan ölümden korkarsan, köpek gibi yaşamayı ihtiyar edersin. Hem geçmişimizin, hem de geleceklerimizin lanetlerine müstahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeği göze alırsak, bizden sonrakilerin, hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz." (Z. Velidi, *Hatıralar*, s. 337)

Sovyet rejimi daha başlangıçta kurduğu ispiyonaj sistemiyle mücahitlerin kelle avına çıkmıştı.

Mücahidin kesik başını övünçle teşhir eden yerli bir işbirlikçi *(Kaynak, Nabican Bakiyev)*

Muhiddin Bey, Paşa'nın, Semerkand merkez olmak üzere bir Türkistan Devleti kurmayı tasarladığını söyler. (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e.*, s. 104)

Enver Paşa artık Buhara'yı bir an önce terk etmelidir. Kendisine telgrafları getiren ve hemen hareket etmesini bildiren Rus elçiliği tercümanına, Çarşamba günü hareket edebileceğini söyler. Eşine yazdığı mektupta, Rusların Buhara ve Hive'de serbest kalmaları şartıyla Afgan ve Hint'i İngilizlere bıraktıklarını yazar:

> "Bütün hırsları ile Türkistan ve Kafkasya'ya sarılıyorlar. ... Artık kesinlikle Pazara hareket etmeye karar verdik. Bakalım Hak ne gösterecek? Seni ve yavrularımı Allah'a emanet ederek öperim. Benim için ve İslâm için dua et." (Aydemir, *a.g.e.*, s.640)

4 Kasım 1921'de Kâmil'e de şunları yazar:

> "Hâlâ sizden haber alamadım. Çok üzgünüm. Fakat, zaman da dar; burada daha çok bekleyemeyeceğim. Yarın öbürsü gün Moskova'dan telgraf gelir. Buna göre her şeyi hazırladım. Cicime her şeyi etraflıca yazıyorum. Sultanım ve yavrularım sana emanettir. Onların dünyada benim için her şey olduğunu düşünerek vazifeni, kardaşlığını ona göre yerine getir. Senin mertliğine güvenirim. Hakkın yardımının bizimle olduğuna eminim. Merkez-i Umumînin şahıslara âlet olmasına bakma ve maksadımız uğrunda yalnız da olsak devama gayret et. Hepinizi Allah'a emanet ederim. Sultanımın iffet ve namusunun her türlü şart altında muhafazasına çalış; yoksa benim için her şeyin, hatta öldükten sonra da mahvolduğu gündür." (Yamauchi, *a.g.e.*,

s.252)

Paşa, muhtemelen eşi Sultan'a hemen her gün yazmakta, sonra imkân bulduğunda bu mektupları toplu olarak göndermektedir.

61 Kendisiyle Bakü'de görüşen Muhittin Birgen, hatıratına bir renk katmak için olsa gerek, Enver Paşa'nın bindiği vapur limandan uzaklaşırken, kıyıda bir Azeri saz takımının şevkle, daha önce Enver Paşa için bestelenmiş olan marşı, "Hoş gelişler ola Mustafa Kemal Paşa", şeklinde okuduklarını söyler. Şevket Süreyya ve Tekin Erer de bu kısmı aynen alırlar. Gerçekten de bu marş, Kör Tağı isimli Azerbaycanlı bir bestekâr tarafından "Kahraman Enver Paşa" olarak bestelenmiştir. Mustafa Kemal Paşa adına okunması çok daha sonra, Atatürk'ün Kars'ı ziyareti sırasında başlamıştır.

62 Yaver Muhiddin Bey, Bartınlı bir Osmanlı subayıdır. Savaş sırasında Nuri Paşa ve Halil Paşa'nın yaverliklerini yapmıştır. Bekirağa bölüğü hapishanesinde tutuklu iken Halil Paşa ile birlikte kaçmış ve Bakü'ye gitmiştir. Enver Paşa'nın Türkistan yolculuğuna, yaveri olarak katılmıştır. Daha sonra, Paşa'nın görevlendirmesiyle Afganistan'a geçen Muhiddin Bey, şehadet haberini buradayken alır. Buradan Türkiye'ye dönen Yaver Muhiddin Bey, hatıralarını 1923 yılında Vakit Gazetesinde yayımlar. (Dr. Yusuf Gedikli, a.g.e, s.43,44)

63 Zeki Velidi Beyin, Türkistan'da Türk kahramanlık ve ülkücülüğünün mücessem sembolü olarak kaldığını söylediği Faruk Bey, Rus esaretinden Türkistan'a gelen, İstanbullu Osmanlı subaylarından bir diğeridir. Enver Paşa onu miralaylığa yükseltmiştir. Paşa'nın cenaze töreninde bayılanlardandır. Daha sonra Hacı Sami'yle birlikte kavgaya devam edecek ve Gölab Savaşı'nda şehit olarak, Enver Paşa'nın yanına defnedilecektir.

64 Bartınlı bir Osmanlı subayı olan Halil Bey, daha sonra Enver Paşa tarafından Binbaşılığa terfi ettirilecektir.

65 Manastır Askerî İdadisinde, Enver Paşa'dan bir sınıf önde olan süvari yüzbaşısı Hasan Bey de, esaretten kaçarak Türkistan'a gelen Osmanlı subaylarındandır.

66 Bu aydınların belki de tamamı, daha sonraki yıllarda burjuva yahut millîci ithamlarıyla kurşuna dizilecek yahut Sibirya kamplarında can vereceklerdir. Dünya kamuoyu gibi, biz Türkiyeliler de bunların pek azının isimlerini bilebilmekteyiz... Bişkek yakınlarında, öldürülen Kırgız devlet adamlarının ele geçirilebilen resimlerinden yapılmış bir katliam müzesi vardır.

Anadolu’da Millî Mücadele ve Türkistan

BU sırada Anadolu’da Millî Mücadeleyi yürütenler Türkistan’da olup bitenler hakkında bilgilenmek için ancak, oralardan gelen gezginler yahut esaretten dönen subaylar gibi özel kanalları kullanabiliyorlardı. Bunlardan biri olan Seyid Hamza, sunduğu raporda, Hive, Buhara ve Taşkent’te halkın millî hükûmetlere bağlı olduğunu, buralarda birer sefaret, Kazaklar arasında ve Türkistan’da da birer konsolosluk açılmasını önererek, ora ahalisinin *“her türlü fedakârlığı ihtiyar edeceğini”* bildirmektedir.

1 Mart 1921’de Moskova’da imzalanan Türkiye-Afganistan İttifak antlaşmasında her iki tarafın da *“Buhara ve Hive devletlerinin istiklallerini onayladıkları”* vurgulanmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Moskova büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy) bu belgeyi imzalamıştır. Ayrıca, Büyük Millet Meclisinin genç üyelerinden İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Türkistan’a gözlemci olarak gönderilmiştir. Burdur mebusu İsmail Suphi, Taşkent’e geldiğinde oradaki Osmanlı subaylarını görür. Memleketlerine dönmek isteyen bu insanlara Türkistan’da kalmalarını, Türkistan’a hizmetin Anadolu’ya hizmet kadar değerli olduğunu söyler ve bir süre sonra, Moskova’daki Türk büyükelçiliğinden Türkistan’daki Türk subaylarına gizlice para gelir. İsmail Suphi, Türkistan millî hükûmetlerinin yapılanmalarında onlara yardımcı olur.

Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca Ankara’ya üç kişilik bir heyet gönderir. 31 Aralık 1921’de Mustafa Kemal Paşa ile görüşen heyet, hediyelerini verir ve T.B.M.M. Hükûmetinin Buhara’da bir elçilik açmasını ister. Mustafa Kemal şunları söyler:

> “Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya zaferi dolayısıyla bize üç kılıç ve bir de Kuran-ı Kerim göndermişlerdir. Kendilerine teşekkür ederim. Bu mukaddes Kitab’ı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıçtan birisini ben aldım. İkincisini Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa’ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç, İzmir’e ilk giren kumandanın beline takılacaktır.”

Buhara heyeti, bir sefaret heyeti gibi kabul görür. Büyük Meclis Buhara’ya bir sefaret heyeti göndermeye karar verir. Ruslar, Galip Paşa başkanlığında gönderilecek sefaret heyetine Batum’dan ileri geçme izni vermezler. Ruşen Eşref ve Hamdullah Suphi(Tanrıöver)’nin de içinde olduğu heyet Trabzon’da kalır.

Korbaşılar Arasında

BUHARA kuvvetleri komutanı olan Binbaşı Halil Bey yirmi beş kişilik bir süvari birliği hazırlar; başlarında kalpakları olan bu Buhara askerleri Osmanlı askerî kıyafetleri giymişlerdir. Enver Paşa, 8 Kasım 1921 Cuma günü, yanında Hacı Sami Bey, Bartınlı Yüzbaşı Muhiddin Bey, Yüzbaşı Hasan Bey, Manastırlı Üsteğmen Nafi Bey, Bolulu Çerkez Hüseyin Çavuş, Cezayirli Mehmet Çavuş, Kerküklü Hüseyin Çavuş ve Buharalı Hikmet Bey olmak üzere, ava çıkıyorum diyerek Namazgâh Kapısından şehri terkeder. Binbaşı Halil Bey yirmi beş atlısı ile ayrı bir kapıdan çıkar ve dağ yollarından geçerek ertesi gün Karağul Pazarlar denilen yerde Paşa ile buluşur. Doğu Buhara'ya –bugünkü Bedahşan- bölgesine gideceklerdir. Pamir Dağlarının eteklerindeki bu bölgede, Kâfirnihan vadisinde Düşenbe, Baysun, Şirabad, Tirmiz gibi şehir ve kasabalar vardır ve buralarda mahalli hükûmetle işbirliği halinde olan Rus birlikleri egemendir. Bu bölgede Türk asıllı beyler çok olmakla beraber halk karışıktır.

Hâtıralarında bir rüya vardır. Bu rüyayı tabir ettirip ettirmediğini bilmiyoruz. Kendi notlarında rüya şöyledir: *"Dün gece bir rüya gördüm. Bir dere boyunca yüksele yüksele ta kaynağa kadar gittim. Burada yeşil çimenlik ortasında bir saray vardı. Onun önünde bir havuzun ortasında, fıskıyeden çıkan su, nehrin kaynağını teşkil ediyordu. Diğer tarafı büyük bir parktı. Uyandım; kalbim atıyordu."* Bu rüyayı yorumlatmışsa, herhalde şehadetini kendisine söylemişlerdir...

Artık, imzasını *"Ulu Turan İhtilal Orduları Komutanı"* olarak atacaktır. Eşine yazdığı mektupta, *"Artık ok yaydan çıktı,"* der. *"Dua et! Artık, ancak tam bir başarıdan sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın. Sen, bu biçare Türklük ve İslam âlemi için dua et Naciyem!"*

Arkasındaki kırk atlı ile Pamir Dağlarının eteklerinde, Rus ordularına bayrak açan bu insana, hayalperest diyenler belki de haklıdır... Ancak, her

şeyi, akibetini bile bu ölçüde bilerek yola çıkan bir insana, nasıl hayalci diyeceksiniz; bu yargınız gerçeğe uyar mı? Onu, Yirminci Yüzyılın Kürşat'ı ve Böğü Alp'i olarak görmek, en gerçekçi değerlendirme olacaktır... Kıraç Ata, Böğü Alp'a *"Kırk atlısınız; bir köprü başında vuruşuyorsunuz ve kırkınız da ölüyorsunuz."* demişti. Ve onlar bu bilgi ile yürümüştü...

Ancak Fuzulî'nin dizesini hatırlamamak da mümkün değil:

> Âşık-ı sâdık menem, Mecnun'un ancak adı var!

Enver Paşa roman kahramanı değil, hayatı savaşlar içinde geçmiş, Osmanlı ordularının başkomutanlığını yapmış, üç çocuğu ve sevgilisi bir eşi olan, yaşayan bir insandı...

Hacı Selim Sami şöyle yazar:

> "Anavatanın, bilhassa Zerefşan yani Altın-saçan adı verilen mıntıkanın, Buhara'nın, Hive'nin, tarihî Harzem'in, Hokand Emîrliğinin feyizli, bereketli topraklarını gördükçe, hüzünle içini çeker, bu cennet vatanı nasıl olup da düşmana kaptırmışız, derdi. Türkistan'a asla macera maksadıyla girmedi. İstediği zaman, hatta, şehadetinin önceki günlerinde bile Afganistan'a geçebilirdi. Burada kendisini ikram ve itibar bekliyordu. Emanullah Han'ın Paşa'ya tarifi imkânsız hürmeti vardı. Fakat Enver Paşa, Türkistan'a geçerken çok düşünmüş, kararını da azimle uygulamıştı. Ya müstakil Türkistan'ın gazisi olacaktı, ya bu uğurda şehit! Kader ikincisini nasip etti." (Nakleden, Kutay, *a.g.e.*, c.5, s.135)

* * *

On dört gün sürecek zor ve meşakkatli bir yolculuk başlar: *"8 Kasım sabahı. Kale'den*[67] *atlara binmiştik. Son talimatı vermiştim. Evvela, Emîr'in şehir dışındaki sarayı yakınında milis kışlasına gittik. Bir Rus tüfeği ve yüz mermi aldım. Yola düzüldük. Nihayet bozkıra çıktık. Asıl yola ulaştık. Gece saat sekizde bir hana vardık. Çay içip, pilav yedik, yattık..."*

Kafile dikkat çekmemek için, ana yol yerine Sungurköl bozkır yolunu seçmiştir. İlk gece kaldıkları yer, Kâsân'ın iki kilometre kadar batısında, Core Hoca'nın bağ evidir. Teğmen Halil Bey burada Paşa'ya katılır. Core Hoca ve adamları Enver Paşa kafilesini Kühitan Dağı geçidine kadar götürür ve burada yeni kılavuzlara devrederler.

9 Kasım günü Kargapazarı isimli bir köye gelirler. *"Buranın hanı olan bir binada, ocak başındayım. Bana tahta bir kerevet verdiler. Dizlerim yürümekten sızlıyor..."*[68] Buradan, Kongrat Obasından alınan kılavuzlarla

yola girilir ve 10 Kasım'da Bayramcı köyüne gelirler. *"10 Kasım. Bayramcı, saat: 1.30'da Kirteşehir Kışlağındaki hanlara vardık. Halk, askerlik ve savaş taraftarı değil. Halk Türkmen; Mangut Türkmenleri."*

11 Kasım günü Zağbulak'a ulaşan Paşa, Tirmiz (Petekkeser) garnizon komutanı Hasan Bey ile buluşur. Buradan, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca ve Savaş Bakanı Yardımcısı Ali Rıza Bey'in kendisine gönderdikleri 'Hoş geldiniz.' mesajlarına cevaplar yazarak, Teğmen Halil'le Düşenbe'ye gönderir. Osman Hoca'ya gönderdiği mektup şöyledir:

> "Muhterem Osman Bey,
>
> "Buhara Reisicumhuru
>
> "Düşenbe
>
> "Bağımsız Buhara-yı şerifin aziz topraklarını yabancı unsurların kirli çizmeleri altında ezdirmemek için vatanın her köşesinde, yekdiğerinden habersiz gayret sarfetmekte olan vatanperver mücahitleri, birlik halinde bir hedefe sevketmek maksadıyla Çilligöl'e geçeceğim. Bugüne kadar geçirdiğimiz yolculuk seyahatini Halil Bey size izah edecektir. İnşallah pek yakında, Düşenbe'de buluşmak ümidimi açıklar, bilvesile üstün saygılarımı sunarım, efendim.
>
> Dâmâd-ı Halifetü'l-Müslimîn Enver."
>
> (A. Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, c.2, İst. 2008, s.43)

"12 Kasım, Yeni Mezar Köyü. Burada halk kim olduğumu anladılar. Ata binince, el, ayak öpüyorlar. Harami Kent'e hareket ediyoruz..."

"13 Kasım. Laylak Yaylası. Rus noktalarında hareket var. Fakat, kendilerine, Enver Paşa'nın Afganistan'a gitmekte olduğu ve etrafı telaşa vermemeleri; şehirlere uğramadığı söylenmiş."

"14 Kasım. Koşan Kışlağı: Afganistan'a kaçan Buhara Emîrine ait bir Kırgız çadırındayız. Halk (Halifenin damadı Enver Canın Buhara'ya geldiğini duyduklarını ve inşallah bundan bir hayır geleceğini) söylüyor. Ama, bütün obada hiç okuma yazma bilen yok; Kur'an okumayı dahi bilen yok...

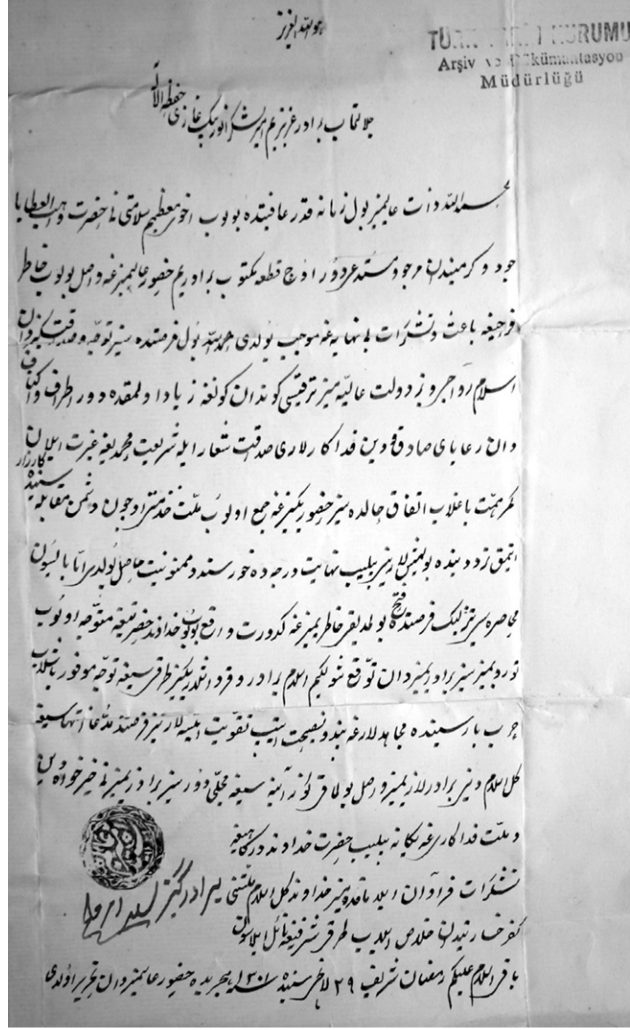
"Bu köyden sonra doğuya, sarp geçitlere vurduk. Keçi etinden rahatsızlandım. Halk, Enver Canın Halife'nin damadı, leşkerbaşısı (komutanı) olduğunu biliyorlar. Onlara, Halifenin beni buraya, İslamın hallerini anlamak için gönderdiğini söylüyorum..."

“17 Kasım, Sitare Kışlağı: Saat birde boş bir Rus menzil binasına indik. Fişekliklerimizi çıkarmadım, büzülerek uyudum. Sitare Köyüne on ikide vardık. Hedefim olan isyan bölgesine (Korbaşılar) girmeye az kaldı. Şimdiye kadar Ruslarda bir hareket yok. Üç aydır Sultanımdan (eşi Naciye Sultan) haber alamıyorum...”

“19 Kasım. Akbulak’a vardık. Baltayın hanına iniyoruz. Kar var. Artık bizden bahsetmemelerini halka tenbih ediyoruz. Artık ben de koyunu askerle beraber aynı karavanadan yiyorum. Çok soğuk... Halk bizi Afganistan’a gidiyor, biliyor. Kokayti’ye altı yüz mevcutlu bir Rus birliği gelmiş. Halk Ruslardan çok korkuyor.” Burada mola verilerek iki gün dinlenilir.

“21 Kasım, Başçardak Kışlağı: Kâfirnihan Suyuna vardık. Bu suyun karşısındaki bölge Basmacılar yani isyan sahası. Oradaki Basmacılar reisine bir mektup yazdım. O tarafa geçeceğimi bildirdim. Korgantepe’deki isyan reisinden cevap geldi.” Bulundukları köyden, Kabadiyan milis komutanı[7] ve bir Osmanlı askeri olan İspirli Osman Çavuş’a Enver Paşa’nın geldiği haberi ulaştırılır. Daha sonraki çarpışmalarda şehit olacak olan Osman Çavuş kırk beş milisiyle hemen gelir ve milislerin sayısı yetmiş beşe çıkar. Yine burada, Ferganalı Sabit Hoca ve Mısır’da eğitim görmüş Nemanganlı Mirza Muhiddin, Paşa’ya katılırlar.

Başçardak köyünde ilk ihtilal emrini yazar: *“Böylece ilk ihtilal emrimi Başçardak’ta, bir kamış kulübede yazdım. Gece saat birdi. İnşallah utanmayız. Şimdiye kadar her iş yolunda gidiyor. Bu günü, köyde, iki metre genişliğinde, üç metre uzunluğunda, üzeri sazla örtülü bu çamur kulübede geçirdim.”*

Arşiv ... Müdürlüğü

Enver Paşa Basmacıların güçlü oldukları Çilligöl tarafı mücahitlerine bir mektup yazar. Osman Çavuş'un ulaştıracağı mektup şöyledir:

> "Çilligöl Mücahitleri Huzur-ı âlisine
>
> "Aziz vatanınızı düşman-ı din olan Bolşevik askerlerinin zorbalığından kurtarmak amacıyla açmış olduğunuz gazaya katılmak üzere, yarın Çilligöl'de bulunacağım. Sizlere bu mektubu getiren zât, Osmanlı Devleti'nin bir subayıdır. Ona güvenin ve yanımdakilerle birlikte ırmaktan sizin tarafınıza geçecek aracın hazır bulundurulmasını rica eder, bilvesile İslam savaşçılarına sevgilerimin iletilmesini dilerim. 21 Kasım 1921
>
> Dâmâd-ı Halifetü'l-Müslimîn, Enver."
>
> (A. Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.47)

Osman Efendi gecenin geç bir vaktinde, Sabit Hoca ve Mirza Muhiddin'le birlikte yanındaki on iki kişiyle yola çıkar. Irmağın kenarına geldiklerinde, Sabit Hoca, tanıdığı olan Türkmen Mirza Pirnefes'i (Nafiz Bey yahut Molla Nefes) çağırtır. Enver Paşa adı duyulunca karargâh canlanır; ancak mücahitler çok kuşkuludur; Osman Efendi ve yanındakileri silahtan tecrit edip, bir kısım mücahitleri de ırmak kenarında mevzilendirirler. Ali Bademci'nin yazdığına göre, Korgantepe ve Çilligöl mücahit komutanları Abdülhakim Bek (Türkmen) ve Destankul Bek (Kazak), fikir bakımından Ceditçi olmakla birlikte, Ruslarla, zaman zaman da Kadimci Lakaylarla çarpışıyorlardı. (A. Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.53, 54 vd.)

Mirza Pirnefes Paşa'yı karşılamaya gelir; ancak Paşa, Osman Efendi'den gelecek haberi beklemeden yola girmiştir. Mirza Pirnefes şöyle anlatır: *"Biz ilerledik; onlar yaklaştılar. Gelenler ikişer süvari yan yana nizamî yürüyüş halinde idiler. Enver Paşa en önde, Türkistan'ın cins atlarından doru renkte bir ata binmişti. Atı, Sultan adını taşıyordu. Başında astragandan yapılmış siyah bir kalpak, üzerinde koyu haki renkli bir elbise, ayağında kahve renkli, diz kapaklarına kadar ilişikli şık bir Alman çizmesi. Göğsünde kocaman askerî dürbün, sağ ve sol kalçalarında, ceketinin kabarık duruşundan belli olan iki lagant tabanca; önünde sağ kasığının üzerinde bir brovnik tabanca; sakalı tıraşlı, uçları yukarı kıvrılmış pek uzun olmayan simsiyah bıyıkları, büyüğe yakın, bebekleri kumral ve beyazları gayet net, son derece keskin ve çekici gözleri; muntazam kavisli siyah kaşları ve bakışlarındaki sihirli etkisi, hasılı beyaz, erkek güzeli bir sima... Enver Paşa görünüşüyle olağanüstü bir insandı. O ana kadar gördüğüm insanlar arasında hiç biri, üzerimde bu derece güven telkin etmemişti.*

"Paşa'nın sağ yanında yürüyen bir süvari vardı; Paşa, 'Sami Bey' diye takdim etmişti. Uzun boylu, buğday benizli, keskin ela gözlü, kalın kaşlı, belinde üç-dört tabanca asılı, insana ters ters bakıyor. Başında yine astragan derisinden sarı bir kalpak, ayağında kısa ökçeli çizme, omuzunda kahve renkli pelerin; hasılı, Hacı Sami denilen bu adam, tam korkunç bir tip..." (Bademci, *a.g.e,* c.2, s. 50 dipnot)

Enver Paşa ve arkadaşları kayıklarla nehri geçmiştir. İki taraf karşılaştıklarında atlardan iner, selamlaşır, kucaklaşırlar. Enver Paşa, Pirnefesle sohbet eder, bilgiler alır. Pirnefes, reisleri Abdülhakim Bek'in Afganistan'dan yeni döndüğünü ve bir miktar da silah getirdiğini söyler.

Paşa şöyle yazar: *“23 Kasım, Çilligöl: Kâfirnihan Suyunu geçtik. Osman Efendi’nin gönderdiği haber ile, Çilligöl’deki basmacılardan bir vekil bizi su başında karşıladı. Suyu geçerken, karşı taraftan bir çok atlılar görüyorduk. Kabadiyan’daki müfrezeye, bize katılmalarını yazdım. Nihayet Vahş Suyunu da geçtik. Artık sergerdelerin arasındayız. Hoş-beş ettik, sarmaştık. Burada, Afganistan’dan iki gün önce gelen Abdülhakim Bey’in evine konuk olduk. Kazak ve Türkmen vekilleri de var. Saray Türkmenlerine de, Korgantepe’ye gelmelerini yazdım.”*

Enver Paşa’nın geldiğini duyan halk geniş bir meydanda toplanarak Enver Paşa hakkında tezahürat yapar, sevgi gösterilerinde bulunurlar. Paşa, reis Abdülhakim Toksabay’ın evine gelir. Evin önünde toplanan kalabalığa kısa bir konuşma yapar ve *“Türkistan’ın kurtuluşu için bu günden itibaren ölünceye kadar birbirimize sadık kalacağımıza, Allahımız, namusumuz üzerine yemin edelim.”* der. Halk hep bir ağızdan haykırır: *“Kabul; yemin ederiz; Vallahi, billahi!”*

Paşa da, yörenin geleneği uyarınca, ekmek, tuz ve Kur’an üzerine ant içmeye davet edilir.

Paşa törenle ant içer. Çilligöl’de üç gün boyunca şenlikler yapılır. Halk, sazlar, curalar ve davul zurnalarla meydanları doldurur. Halk şairleri atışır, cirit, oğlak kapma gibi binicilik oyunları düzenlenir; gösteriler büyüleyicidir... Yaver şöyle anlatır: *“Çilligöl bu tarihî olayı üç gün kutladı. Orada dinlenmek için kaldığımız üç gün içinde Paşa’nın şerefine eğlenceler tertip edildi. Davul zurna bu umumî eğlenceler için yegâne millî bando-mızıka idi…. Burada oyunlar, ‘Türk gibi ata biner’ darbımeselini açıklar gibiydi. Cirit oyunları, oğlak çapmalar hep bu müthiş binicilere yakışır biçimde hayatın harikalarını içerir.”* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e.*, s.111)

Bu törenlerde ay yıldızlı al bayrağa bir kurt başı takılır; büyük heyecan yaşanır.

Çilligöl’ün Türkmen ve Kazak mücahitleri içtikleri bu yemine sonuna kadar bağlı kalacaklardır...

Enver Paşa, yerli Türk lehçeleriyle beraber Afganca, Farsça ve Rusça’yı da çok iyi bilen Mirza Pirnefes’i kendisine genel sekreter yapar. Buradan Afgan Kralı Emanullah Han’a bir mektup göndererek, Düşenbe’ye gideceğini ve bir zorluk halinde kendisinden yardım isteğini bildirir. (A. Bademci, *a.g.e*, c.2, s.53)

Çevredeki diğer milislere de haberler gönderilir ve gelen Kırgız, Türkmen ve Kazak ulularının da katıldıkları geniş bir danışma toplantısı yapılır. Korbaşıların hangi grubuna katılacaklarına dair yapılan uzun görüşmelerden sonra, eski Buhara emîrinin komutanlarından Lakay İbrahim tarafına gitmeye karar verilir. Kendisinin cesur ve döğüşken biri olduğu ve on beş bin kişilik kuvveti bulunduğu söylenmiştir. Ancak, toplantıdaki mücahit reisleri Lakayların reisi İbrahim'e güvenilemeyeceğini, kendisinin zaman zaman Ruslara yataklık ettiğini ve Ceditçilere karşı amansız bir kin beslediğini; cahil ve laf anlamaz bir insan olduğunu söylerler. Hacı Sami de bu adama güvenilemeyeceğini söylemektedir. Korgantepe mücahitlerinin reisi olan Togaysarı da İbrahim Lakay'ın yanındadır ve aynı yapıdadır. Bu iki reis, Emîr Âlim Han'ın temsilcileri olarak görünmektedir. Paşa, kalabalık bir oymak olan Lakayları, bir şekilde ikna edip yanına almak ister. Bu kuvvetleri de yanına alıp, Düşenbe'ye saldırmak niyetindedir.

Askerlere bir konuşma yapar: *"Ben sizlerin Bolşevik esareti altında neler çektiğinizi duydum ve gördüm... Bunun için kalktım, size yardım etmek için geldim. Hakiki İslam hissiyle yüklü olan her bir Türk bu söylediklerime inanır... Kuvvetli iman ve güvenle işe sarılmanızı tavsiye eder, hepinize cesaret niyaz ederim."* Paşa'nın konuşması etkili olur. Buradan Belcivan, Darvaz, Gölab ve Karatekin mücahit reisleri, Devlet Bey, İşan Sultan, Paşa Hoca ve Fuzayl Beylere birer mektup gönderir: *".... Bolşevik askerlerinin memleketinizi terketmeleri hususunda sizlerle beraber çalışmak maksadıyla aranıza geldim."* Düşenbe'den başlamak niyetinde olduğunu ve orada olmalarını bildirir.

Üç günün sonunda yüz altmış askerle Korgantepe'ye doğru yola çıkılır. Korgantepe'ye yaklaştıklarında üç bin kişilik Togaysarı komutasında bir Lakay süvari birliği ile karşılaşırlar. Bunlar Belcivan mücahitleridir; bir kısmı tüfekli bir kesimi ise kılıçlıdır. Enver Paşa, bundan böyle Basmacılara mücahit denilmesini emretmiştir. Heyecanlanırlar, ümitleri tazelenir. İçten kucaklaşmalardan sonra, sahrada hep birlikte, yeniden Kur'an üzerine, sonuna kadar mücadele için yemin ederler. Yaver Muhiddin Bey diyor ki, *"Çilligöl'den sonra ettiğimiz bu ikinci yeminin ruhlar üzerindeki etkisinin büyüklüğünü görüp, hissedebilmek için"* Korgantepe sırtlarında olmak gerekti...(Dr. Y. Gedikli, *a.g.e.*, s. 113)

25 Kasım 1921'de Korgantepe'ye varılır; ileri gelenler tarafından karşılanırlar. Burada kurulan bir danışma meclisinde, Paşa'ya daha ileri gidilmemesi önerilir; Togaysarı da , *"Lakayların reisi İbrahim'den eza ve cefa görürsünüz."* diye ikaz eder; kendi birliğiyle beraber Belcivan'a gidilmesini, uygun bir zamanda İbrahim'in karargâhı Göktaş'a gidilebileceğini söyler. Hacı Sami de, *"Lakaylar bize tuzak kuruyor, geri dönelim."* der. Fakat Paşa, *"Ok yaydan çıkmıştır, geri dönülmez."* der ve Göktaş'a gitmekte ısrar eder.

Togaysarı, aslında Enver Paşa'ya karşı kötü niyetli olarak gelmiştir; bir destan kahramanı gibi adını duyduğu bu insana, Emîr'in tesiri ve Halife'ye karşı ihtilal yaptığı gerekçesiyle düşmanlık beslemektedir. Fakat, Enver Paşa'yı görüp, onunla konuşunca, sarsılır ve bu insana kötülük yapamayacağını anlar. Enver Paşa şöyle konuşur: *"Siz bana, Emîr tarafından, beni tutuklamak için görevlendirildiğinizi söylüyorsunuz. Ama, yapacağınız hareketin kötülüğünü, beni gördükten ve gayemi anladıktan sonra, pişmanlık duygusu içinde itiraf ediyor ve Lakaylara gitmememi tavsiye ediyorsunuz. Ben buraya, Müslüman Türkleri Rus zulmünden kurtarmak için geldim. Lakayların otuz bin atlı ile çevrenin en esaslı kuvveti olduğunu biliyorsunuz. Başbuğları İbrahim beni tanımadığı ve kendisine anlatılanlara inandığı için, bu otuz bin yiğidi düşman karşısında uzak tutmak doğru mu? İbrahim de Türk'tür ve elbet beni anlayacaktır."* der. (Cemal Kutay, *a.g.e.*, c.4, Şubat, 1967, İstanbul, s.230-31. Cemal Kutay bu yazı dizisini, Hacı Sami'nin hatıralarına dayanarak hazırlamıştır.) Togaysarı Paşa'nın kararlılığını görür; ancak son bir kere, daha sonra gelinebileceğini belirterek, *"Biz seni baş tacı ederiz. Korgantepe'de Türkmenler, Özbekler seni bekler. Bir eyyam Belcivan çevresinde kal Paşam."* der.

Karar verilmiştir; İbrahim'in komutanlarından olan Togaysarı ile İbrahim'in arası o sıralar açıktır; Togaysarı'nın ikazları buna yorulur.

Paşa burada görüştüğü mücahitlerden, Osman Hoca başkanlığındaki Buhara Hükûmeti ile anlaşmalarını ister; Emîr Âlim Han'ın Buhara'yı İngiliz boyunduruğuna düşüreceğini söyler. Halk Emîrcidir ve Ceditçilerle onulmaz düşmanlığa düşmüştür. Enver Paşa'nın sözlerinden hoşlanmazlar. Yüzüne karşı bir şey diyemeseler de hakkında, Sultan Hamit'i deviren Ceditçilerden olduğu yolunda propagandaya başlarlar. Bu propaganda uzun

süre devam edecek ve Paşa'yı zor durumlarda bırakacaktır. (Türkistanlı Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul 1945, s.59)

25 Kasım Cuma günü; Enver Paşa şöyle anlatır:

> "Harap bir camide Cuma namazı kıldık. Lakay uluları, Türkmen ve Kırgız uluları geldiler. Kendimi tekrar tanıtmamı ve Buhara'dan buraya nasıl geldiğimi anlatmamı istediler. Halife damatlığından başlayarak, her şeyi söyledim. İnandık, dediler. Ve benden, ekmekle Kur'an üstüne, İslamiyet namına yemin ettiğim takdirde, kendilerinin de benim emirlerime uyacaklarını, kendilerine Ulu (baş) bileceklerini, bunun için, kendilerinin de yemin edeceklerini söylediler. Bunun üzerine, Kur'an'ı çıkararak evvela üç defa öptüm. Elimi ekmek ve Kur'an üzerine koyarak yemin ettim. Eğer dinin ve milletin fenalığına, bilerek bir iş emredecek olursam, sizlere (eşi ve yavrularına) kavuşmamamı söyledim. Bunun üzerine gene gözlerim doldu. Gözyaşlarımı tutamayarak ağlamaya başladım. Karşımdakiler de ağlıyorlardı. Onlar da aynı şekilde Kur'an'ı öperek, ekmeğe el koyarak yemin ettiler: 'Seni kendimize padişah tanıdık!' dediler. 'Ben İslamın hizmetkârıyım, inşallah sizin yardımlarınızla Hak yolunda, milletin ulular ile danışarak, Peygamberin sünnetlerine uyarak iş göreceğiz.' Buna karar verdik; Fatiha okuduk. Herkes, 'Âmin' diyerek elini sakalına sürdü. Buhara'dan beri sakal tıraşı olmadım. Burada da sakal bırakmaya mecbur olacağım. Darılmazsın değil mi, Naciyem, Sultanım?
>
> "Sabah Korgantepe'den hareket ettik...Hacı Sami Lakayların bizi pusuya düşüreceklerini ileri sürüyor; Kabadiyan'a geri dönmemizi, hatta Ruslara mektup yazıp kendimizi şüpheden temizlememizi istiyor. Fakat, ben artık yola devam etmenin zorunlu olduğunu ve eğer Kabadiyan'a dönmeye kalkarsak, Kırgız ve Türkmenlerin şüpheleneceklerini söyledim. Tevekkül ile hareket ettik. Ama, Sami çok vesveseliydi. Boyuna, bizi pusuya düşüreceklerinde ısrar ediyordu. Çünkü yarı yolda, sırtlarda iki yüz kadar atlı toplanmıştı. Bizi bekliyorlardı. Ben hiçbir tertibat aldırmadan ilerledim. Birkaç atlı bize karşı geldi. Bunlar, Lakayların ulular olan Murat Bey İşan, Abdülgaffar İşan ve diğer biriydi. Ben attan indim. Sarmaştık, öpüştük. Gölab leşkerbaşısı Tohsabay da geldi. Onunla da sarmaştık, öpüştük. Nihayet akşam üzeri, bütün alayla Korgantepe'ye böyle girmiştik.
>
> "Şehrin girişinde, şehrin beyi ve ulular da karşıladılar. Elimi öptüler. Şehrin kenarında İşan Akay Abdüssettar'ın evine indik. Pazarda, halkın korkup dağılma hareketleri de oldu. Teskin edildi. Burayı Bolşevikler tümüyle yıkmışlar. Geceyi, toprağa serilmiş bir keçe üzerinde geçirdim. Lakaylar etrafa muhafızlar koydular. Üzerime kürkümü, ceketimi çektim. Yemeği de artık elle yiyorduk. Çorbayı ise, tek bir kaşıkla ve onu sırayla kullanarak yemek gerekiyordu."

Cemal Paşa ise O'nu ısrarla Moskova'ya çağırıyor ve *"Allah aşkına inadı ve ısrarı terk et."* Moskova'ya gel; Almanya'da bir kongre toplayıp, birlikte karar veririz, diyordu. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.257)

Paşa, buradan Lakay İbrahim Bey'e bir mektup gönderir. Rusları Buhara'dan çıkarmak üzere, mücahit kuvvetleri birleştirip *"sevk ve idaresini üzerime alarak, başınızda, birlikte çalışmak üzere yarın Göktaş'ta*

olacağım.” Beraberimde olan subay ve erlerin *“ihtiyaçlarının temini için gerekli hazırlıkları yapmanızı rica eder, bilvesile muhabbetlerimi sunarım.”*

Enver Paşa, bulunduğu şartlar içinde her zamanki gibi ümitlidir. *“Bura halkı, herhalde Bingazililer (Kuzey Afrika) kadar zahmet vermeyecek. Buraları, eski bir medeniyet görmüş, devlet kurmuş adamlardır. Düşenbe’den Ruslar çekilmiş, diyorlar. Sabah namazında, “İnna fetehnaleke fethan mübina.. (fetih âyeti) okudum. Askerimi (150 kadar) üç takımlı bir bölük halinde düzenlemek istiyorum...”* Enver Paşa değerlendirmesinde kuramsal olarak haklı idi; ama, çöküşün derinliğini henüz görmemiş, yeterince kavrayamamıştı. Bunu anladığında *“Trabluslu Araplarını”* hasretle anacaktır...

Şevket Süreyya’nın yazdığına göre, Enver Paşa’nın elindeki defter de bitmiş ve bundan sonraki notlarını ufak kâğıtlara yazmaya başlamıştır. Bir süre sonra onları bulmakta da sıkıntı çekecektir...

67 Kale, Buhara Hükûmet Konağı.

68 Şevket Süreyya’nın da ifade ettiği gibi, A. Recep Baysun ve Enver Paşa’nın notları arasında, belki aynı yerlerden söz etseler de isim farklılıkları vardır. Yaver Muhiddin Bey’in ve Ali Bademci’nin yazdıkları da durumu düzeltecek gibi değil. Bu yüzden, ben de bu yolculuğu, Paşa’nın notlarına dayanması sebebiyle Şevket Süreyya’dan ve yer yer Ali Bademci’den aldım.

Lakay İbrahim'in Topraklarında

Lakay İbrahim, Zeki Velidi Togan'ın eski Eftalitlerin kalıntılarından bir Türk boyu olduğunu söylediği Lakayların, Esan Hoca kolunun Aksarı aşiretine mensuptur. Lakaylar, dört ana kabileden, otuz üç kol, yetmiş aşiret ve kırk cemaat olarak genişleyen kalabalık bir boydur. Bölgenin en verimli yerlerinde otururlar ve geçimleri de diğer kabilelere nazaran iyidir. Genellikle dünyaya kapalı, kendi din adamlarının telkinleri altında, cahil topluluklardır. İbrahim Bey 1859'da doğmuş, Lakay bölgesinde Hisar beyi, daha sonra Karakul beyi olmuştur. Zeki Velidi Bey, başında bulunduğu Millî Merkez'le Korbaşılar arasında ilişkiler kurmak üzere temas ettiği İbrahim Bey ve Togaysarı hakkında "cahil ve vahşi ve mutaassıp adamlar" tabirini kullanır. (Z. Velidi Togan, *Türkili Türkistan Tarihi,* s. 427)

Buhara Emîri tarafından mirivan beyi, topçubaşı ve sonunda ordu komutanı yapılan Lakay İbrahim Bey, Emîr Âlim Han'ın Afganistan'a geçmesinden sonra onun adına mücadeleyi, Enver Paşa'nın şehadetinden sonra da sürdürmüş ve 1931 yılı ortalarında komünistlere teslim olmuş, korbaşılarıyla birlikte idam edilmiştir. Ruslar, İbrahim Bey'in mensup olduğu Aksarı aşiretini bütünüyle yok etmişlerdir.

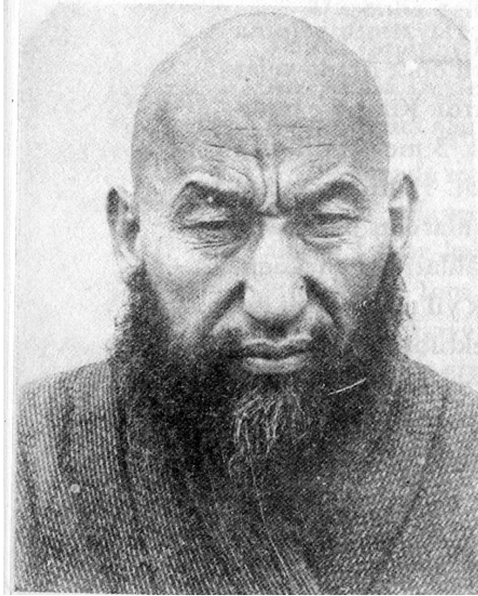
Her şeye rağmen, Enver Paşa'ya karşı takındığı tutumu anlamak ve hoşgörmek mümkün olmayan bu cahil fakat gerilimi yüksek vatanperverin, sonunda Ruslara teslim oluşunu anlamak için, Kızılordunun Merkez Arşivinde bulunan, aşağıdaki belgeyi okumak gerekir. Belge Kızılordu birliklerine tamimdir:

> "Eğer Lakaylar silahlarını teslim etmeyip, hububat maddelerinden alınan vergiyi zamanında ödemez, Sovyet egemenliğini tanımayı reddederlerse, köylerde derhal genel arama yapılsın. Arama sırasında, tek bir silah bulunsa bile, o köy olduğu gibi yok edilsin. Aramalar, her beş günde bir, planlı olarak uygulansın. Köylerde gıda ürünleri ve tahıl bulunduğu takdirde el konsun; eğer buna imkân olmazsa, bunlar oldukları yerde imha edilsin. Lakay Korbaşılarını teslim olmaya mecbur etmek için,

Aksakallar rehin olarak alınsın. Eğer buna rağmen, Korbaşılar teslim olmazlarsa, tutuklanan Aksakal iki gün içinde kurşuna dizilsin.” (Bakiyev, *a.g.e.*, s.191)

Lakay İbrahim Bey, dünyadan kopuk, kendi başına kavgasını sürdüren, bu şartlar içinde teslim olmuş, ancak Aşiretini olsun kurtaramamıştır. Tacikistan Komünist Partisi Arşivindeki bir belgeye göre, Millî Mücadelenin ilk dört yılında, Lakay Boyundan 12.000 insan katledilmiştir. 1920’lerde 30.000 olan Lakay nüfusu 1924’te 13.285’e düşmüştür. (Bakiyev, a.g.e., s. 192)

* * *

Lakay İbrahim Bey

(1931’de teslim oldu, 1937’de idam edildi)

Paşa, beraberindeki yüz elli kişilik bir birlikle İbrahim Beyin karargâhının bulunduğu Karamendi’ye doğru hareket eder. Geçtiği köylerde halkın büyük sevgi gösterileriyle karşılanır.

“27 Kasım 1921, Aral Kışlağı: Türkmen, Kırgız, Kabadiyan, Lakay büyükleri geldiler. Korgantepe’yi terkettik.”

Aralköy, Lakayların Batratlı oymağının ve biraz da Kongratların oturduğu bir yerdir. Reisleri Ali Merdan Toksabay, İbrahim’e itaat etse de, onu sevmeyen aydın biridir. Öncü giden Destankul ve Seyyit Aksakal, bu zatla temas ederek Paşa’yı karşılamışlardı. Ali Merdan Bey de, İbrahim’e

gitmemesi için Paşa'yı uyarır; ama, Paşa kararını vermiştir. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.67)

Karamendi'ye beş kilometre kala, İbrahim Bey'in yardımcısı Kaim Toksabay başkanlığında ileri gelenlerden bir heyet Paşa'yı karşılar. 28 Kasım 1921 günü Karamendi'ye gelinir, Enver Paşa bir eve konuk edilir; diğerleri de kalmak üzere evlere dağıtılırlar. (Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 438)

Lakay İbrahim'in adamları Osman Hoca'ya güvenmediklerini, Rusların çok hilekâr olduğunu, kendilerini tuzağa düşürmek için her yolu denediklerini, Ruslar tarafından içlerine gönderilen adamlardan çok çektiklerini uygun üsluplarla anlatır ve sonunda açıkça ifade ederler: *"Belki siz Enver Paşa değilsiniz; Enver Paşa'nın bir benzeri (taklidi) olabilirsiniz!..."* Bir kere şüphe edildikten sonra, büyük şöhretini çoktan duydukları bu insanın Enver Paşa olduğunu ispatlamak kolay değildi. Sütten ağzı yananların yoğurdu üfleyerek yemelerine benzeyen bu tavır, Paşa'nın etrafındakileri öfkelendirirse de, Paşa sakin ve mütevekkil, dinlemekle yetinir. Yaver, yaşadıkları bunca olaydan sonra mücahitlere hak vermemek de kolay değil, diyor. Lakay İbrahim henüz gelmemiştir.

O gün Lakay İbrahim'den bir mektup gelir; şöyle demektedir:

> "Enver Paşa iseniz de, değilseniz de, Göktaş'a gelip benimle görüşebilmeniz için, önce silahlarınızı benim mutemedim (yasavulum) Abdi Samed'e teslim etmelisiniz." (Bademci, *a.g.e* , c.2, s. 69)

O gece yenilir, içilir ama, Osmanlı subaylarının yüreğine bir kurt düşmüştür. Enver Paşa, atıldığı bu yolda, muhtemelen ilk büyük darbesini o gece yer:

> "Gece birkaç atlı geldi. Bunlar Lakaylardandı. Silah ve cephanelerimizi teslim etmemizi istediler. Bunları teslim edersek, bize inanacaklarını söylediler. Birliği topladım. Onların önünde maksadımızı anlattım. Benim de eşim, yuvam, yavrularım olduğunu, onları bırakarak buraya geldiğimi, bu davaya kendimi verdiğimi anlatırken, kendimi tutamadım, ağladım..."

Lakay atlıları o gece çekip giderler. Ancak, sıkıntılı bir geceden sonraki sabah işler iyice karışır; askerlerin tüfekleri çalınmıştır... Kaim Toksabay'a çıkarlar, *"Endişe etmeyin İbrahim Bey gelsin her şey düzelir."* der. Belli ki silahlar gece gizlice toplatılmıştır[69]... Ertesi gün durum iyice nazikleşir; bir vadi içinde olan Karamendi'nin, çukurda kalan kışlak tarafı

mücahitler tarafından sarılmıştır. Paşa yine sakin ve güven vericidir. Askerler de onun halini görerek biraz rahatlarlar.

> "30 Kasım 1921, Göktaş.
>
> "Lakay İbrahim Bey'in adamları bizi karşıladılar. Göktaş geçidinin ağzında, bir dere yatağında bir Tacik köyü, Taşlık. Oradan da hareketle Karamendi köyüne vardık. Burada Belcivanlı Toksabay bizi karşıladı. Gece Lakay İbrahim Bey'e, buraya vardığımıza dair kâğıt yazdık.
>
> "Dokuzda geldi. Biz de atlanıp çıktık. Oldukça tuhaf bir adam. Önünde birkaç atlı tüfekli, sonra İbrahim Bey, siyah çuhadan pantolon ve setre giymişti. Omuzunda iki sıra fişeklik. Bir Kazak beygirinde. Otuz beşlik bir adam. Kuzu derisinden kalpak. İbrahim Bey'in önünde bir zurnacı; durmadan çalıyor. Sonra da, sopalı, kılıçlı Lakaylar, iki bin kadar var. Ancak yüz elli kadarı silahlı, ötekiler sopalı. İbrahim Bey yaklaşınca atından indi. Ben de indim. Kucaklaştık; oturduk, konuştuk..."

Selim Sami hatıralarında İbrahim Lakay'ın, kesinlikle güven vermeyen bir yüzle geldiğini söyler:

> "Paşa'ya hudutsuz hürmetim olmasaydı, bu melunun hesabını o anda görecektim. Nitekim, Paşa'nın şehadetinden sonra onun cezasını verdim ve bir fino köpeği gibi kullandım[70]. Fakat, Paşa'nın arzusu dışında bir iş yapabilmeme imkân yoktu. Onun altın gibi temiz kalbi de, bir vatansızın hıyaneti bahsinde fikir sahibi değildi."(Nakleden, C. Kutay, *a.g.e.*, c.4, s.233)

İbrahim Bey bu sohbetten sonra, *"Bundan sonra burada kalacaksınız; kendinizi bizim misafirimiz sayınız."* diyerek, maiyetiyle toplantıya girer. Selim Sami diyor ki, *"İlk anda ne kadar habis ruhlu olduğunu anladığım bu melunun, başımıza çok iş getireceğini tahmin etmiştim. Lakay İbrahim Türkistan'da geçen dokuz senelik hayatım içinde tanıdığım en kalleş, en kötü ruhlu, vatan muhabbeti asla olmayan, soyguncu ve cahil bir adamdı. Fakat, Paşa'nın tek gayesi emri altında ve cidden mükemmel muharip olan otuz bin yiğidi davamız safına katmaktı. Paşa, bu gayenin meşruiyetine ve asaletine o kadar iman etmişti ki, damarlarında Türk kanı olan kim olursa olsun, mücadeleye şevkle gireceğine kani idi. Yeter ki ona maksat iyice anlatılabilsin. Enver Paşa, şehit oluncaya kadar bu fikrini, Lakay İbrahim'in acı misaline rağmen korudu."* (C. Kutay, *a.g.e.*, c.4, s.234)

Enver Paşa, Zeki Velidi Bey'in Millî Merkez adına İbrahim Bey ve Lakaylarıyla uzun süre uğraştığını, ama ortak harekete ikna edemediğini de biliyordu. *"Hülasa bizim arkadaşlarımızın sekiz on aylık çalışmaları*

sonucunda, Doğu Buhara'daki eski beyleri ve onların etkisinde bulunan Lakay, Marka, Dürmen aşiretlerini hiçbir şekilde Buhara Emîrine sadakat ve Ceditlere karşı düşmanlık fikrinden vazgeçirmek, Cemiyet ve Millî Teşkilat etkisi altına almak mümkün olmadığı ve olamayacağı artık tahakkuk etmiş bulunuyordu." (Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.428)

Nabican Bakiyev ise, İbrahim Bey'in dünyasının pek dar olduğunu, İslam'ı kendi kabilesinin hocalarından nasıl öğretmişlerse öyle bellediğini, cehaletinin yoğun olduğunu, dünyadaki gelişmeleri değerlendirebilecek durumda olmadığını, ancak vatan sevgisinin hayatıyla eşdeğerde olduğunu söyler. Enver Paşa'ya da, kendi durumunun sarsılacağı endişesiyle uzak durmuş, ama mücadelesini sonuna kadar sürdürmüştür. Eski Emîr'in taraftarlarından İbrahim Bey'e Paşa aleyhinde mektuplar geldiği gibi, O'nun çok değerli bir insan ve asker olduğunu, O'ndan bir çok şeyler öğrenebileceğini öğütleyen mektuplar da vardır. (Bakiyev, *a.g.e.*, s.122-126)

Lakay reislerinin toplantısının iki saate yakın sürmesi Paşa ve çevresindekileri rahatsız eder. Sonunda, Tacik reislerinden Yar Muhammet gelerek, toplantıda varılan kararı açıklar:

> "Padişaha karşı olan Enver'in benzeri (sahtesi) ile Buhara cedit askerlerine, mücahitler inanmadıklarından geleneğimize göre cedit –yani Buhara Cumhuriyeti– askerlerinin silahları, yedi gün sonra gönlümüz dolunca –yani güven gelince- iade edilmek üzere toplanacaktır. Ceditçiler daha önce Ruslarla çalıştıkları sırada mücahitlerin burunlarını, kulaklarını kesmişler, acımasızca öldürmüşlerdir. Silahların alınması da, herhangi birinin meydana getirebileceği bu tür bir fenalığı önlemek içindir." (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e*, s. 118)

Enver Paşa da şöyle yazar:

> "Gece yarısı Mehmet Bey geldi; halka emniyet gelmek üzere, silah ve cephanelerin teslimini istediklerini bildirdi. Ekmeğe yemin ederek bu işi, sırf mücahitlere güven vermek için yaptıklarını bildirdi. İbrahim Bey uyuz olduğundan, yerinde rahat oturamıyordu."

Abdullah Recep Baysun'un nakli şöyledir:

> "Biraz sonra Molla Ziyaeddin Mahdum, Alimcan Toksaba, Molla Egemberdi, Yar Muhammed, yani molla ve bey, uşaklar Paşa'nın yanına girerler. İbrahim Lakay'ın emri ile yanlarındaki askerlerin bütün silahlarını, güya muvakkaten almaya geldiklerini söylerler. Enver Paşa sorar:
>
> - Silahlarımızı niçin istiyorsunuz?
>
> - Siz bizi Buhara Hükûmeti ile barıştırmak istiyorsunuz. O halde aramızda niçin silahlı bulunacaksınız? Bize güvenmiyor musunuz? Bize karşı tam bir güven

beslediğinizi anlamak için, silahlarınızı teslim etmenizi istiyoruz...” (Baysun, *a.g.e.*, s. 60)

Herkes şaşkın ve öfkeli, Paşa ise yine sakindir; yanıldıklarını, bu yanılgının pahalıya mal olacağını, geçecek her günün mücadele açısından ziyan olacağını anlatmaya çalışır. Ama Lakaylar inatçıdır ve Enver Paşa’nın o olduğuna inanmamakta yahut inanmak istememektedirler.

Enver Paşa düşünür; başka çare kalmamıştır. “*Tekliflerini reddedersem, arada güvensizlik doğup, belki de çatışmaya mecbur kalacağımızı ve bu durumda bunlarla birlikte çalışmanın mümkün olmayacağını ve bütün Türkistan ihtilalinin tehlikeye gireceğini, daha başta, başarısızlık olacağını düşünerek, arkadaşların da rızasını alıp, kabul ettim. En çok beş gün sonra silahların geri verileceğini söyleyerek, gene yemin ettiler. Ama, askerimin ağlayarak silahlarını getirip teslim etmeleri, beni de ağlattı....*”

1 Aralık 1921 günü askerler silahlarını teslim ederler. Sadece Paşa ve Hacı Sami’nin silahlarına dokunmazlar. Yaver, “*Tuz, ekmek üstüne, Kur’an’a yemin edenler de dönüyordu.*” diye yazar.

1931 yılına kadar mücadelesini sürdürüp, sonunda Bolşeviklere teslim olan ve idam edilen İbrahim Bey, 28 Haziran 1931 tarihinde GPU (Rus gizli servisi) hapishanesinde verdiği ifadede, Enver Paşa ile karşılaşmasını şöyle anlatır:

“Güz faslıydı, Enver Paşa, yanında doksan kişilik maiyetiyle Hisar’ın Karamendi köyünde yanıma geldiler. Sohbet esnasında ‘Türk milletindenim’ dedi. O, Ruslarla Bolşeviklere karşı bana yardım edeceğini söyledi. Yanında altı da Türk subayı vardı. Bu subaylardan şimdi ikisinin adını hatırlayabiliyorum: Birinin adı Hacı Sami, diğeri Hasan Efendi idi. Enver Paşa adını ben daha önce, hacca gidip gelenlerden duymuştum. Büyük bir asker ve Türk Padişahının damadı olduğunu söylemişlerdi. Fakat, ben onun gerçek Enver Paşa olup olmadığından şüphelendim. Bunun için, kendisinin ve askerlerinin silahlarına elkoydurdum. Daha sonra, onun gerçekten Enver Paşa olduğunu anladığımda, onun Ruslara ve Bolşeviklere karşı mücadele yolunda İslam Orduları Başkomutanı sıfatını kabul ettim. Fakat, şimdilik benim misafirim olacaksınız deyip, arkadaşlarıyla birlikte Göktaş’a gönderdim.” (Bakıyev, *a.g.e.*, s.120)

* * *

İbrahim Lakay’la birlikte, Düşenbe önlerinde Taş Kışlağa doğru hareket ederler: “*Sonra, oradan ayrıldık. İbrahim Bey zurnalar çaldırarak*

hareket ettik. Biz önde gidiyorduk. Silahsız bölük de arkadan geliyordu. Böylece ve bir esir gibi muamele görerek hareket ettirildik. Akşama doğru Düşenbe önlerindeki Taş Kışlağa vardık. Bir odaya yerleştik. Arkadaşlar ve erler pek sönük bir haldeydiler... Hülasa burada adeta bir esir gibiyim...”

Aslında Lakay ileri gelenleri kesin bir kanaate varamamışlardır; hem şüphe ediyor, hem de aksini düşünüyorlardı. Bu ikircikli durum davranışlarından da anlaşılıyordu.

Ertesi gün Göktaş’a girerken davul zurna ile karşılanırlar. Enver Paşa’nın günlük notlarını izleyelim:

“1 Aralık 1921.

“Göktaş’ta, sabah namazından sonra senin ve yavrularımın fotoğraflarınızı yakarak ağladım. Bura halkı çok mutaassıp. Aleyhimde boyuna propagandalar yapılıyor. Taassuba dokunan her şeyi ortadan kaldırmak için, yanımda bulunan eserleri de yaktım. Sizin resimleriniz de böylece yandı...

“Maiyetimdekileri de dağıtacaklarını söylediler. Bana da, asıl işin şu olduğunu söylüyorlar: Ben yalnız Ruslarla değil, asıl Ceditlerle savaşmak zorundaymışım. Ben de Ruslarla ve onlarla beraber olanlara karşı mücadele taraftarı olduğumu ve kutsal şeriat üzere hareket edeceğimi söyledim. Gittiler. Gene alelusûl iaşe karışıklığı. Gece Mehmet Mirahur, bir küfe üzümle, iki ekmek getirebildi. Ne yapalım; dayanmak gerek. Fakat, en çok ciğerime işleyen acı, resimlerin yanmasıdır. Sabah, efradı alıp götürdüler. Gene, silahların üç güne kadar geri verileceğini söylediler. Hepsi masal... Sonunda beni de, Beyin evinin yanında bir toprak dama yerleştirdiler. Maiyetimdekilere karşı şahane bir esaret!...

“Doğrusu, eğer imanlı biri olmasam, işin sonundan ürküp, pişman olurdum. İnşallah iyi olur...”

Askerleri, misafir edilmek üzere civar köylere dağıtılır.

“Enver Paşa’nın Buhara’dan çıkarken bıraktığı sakal da epeyce büyümüş, beyazı az bir siyah daire sevimli çehresini halelendirmişti.”

Paşa, Bir Karluk aksakalı vasıtasıyla dış irtibatlarını kurmaya çalışır.

Durumu haber alan Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Harbiye Müsteşarı Ali Rıza Bey’i Lakay İbrahim’e göndererek, ne yapmak istiyorsun diye paylamak ister. İbrahim Bey Kur’an’a el basarak, Rusları memleketten atmaktan gayrı bir gayesi olmadığını, Enver Paşa’nın Göktaş’ta kalmasında bir sakınca görmediğini söyler. Enver Paşa ile de

uzunca konuşan Ali Rıza Bey Düşenbe'ye döner. İbrahim Bey, bir yandan da Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının bir baskınla Paşa'yı kaçırmalarından endişelidir.

Bir emriyle üç milyon insanı seferberlikte toplayan, Osmanlı Ordularının Başkomutanı, Halife-i ruy-i zemîn'in damadı Enver Paşa, kurtarmaya geldiği Türkistan'da, kurtaracaklarının elinde esirdir ve bir gün önce bir dilim ekmek ve bir parça üzümle kifaf-ı nefs ettiğini yazmaktadır. Yaver, *"Bu manzara cidden feci ve ibret verici idi."* diyor. Buna rağmen yıkılmamış, ümidini kaybetmemiştir; mümin bir insan olmasaydım pişman olurdum diyor...

Yatarken belki de Sarıkamış'ta karların üstünde kıvrılıp yattığı zamanları düşünmüştür... Yanına bir kişiyi vermişlerdir. Paşa müezzinlik eder ve beş vakti birlikte kılarlar. Paşa'ya en çok dokunanı, adamın çirkin sesi ve doğru dürüst okuyamamasıdır. *"Dünyada bundan daha çirkin sesli bir insan olamaz."* diyor.

Gelip giden beyler, ağalar sürekli yalan söyleyip oyalamaktadırlar. Paşa, defterine şunları yazacaktır: *"Burada Bingazi'deki samimiyet dahi yok."*

> "3 Aralık. Göktaş.
>
> "Tuhsa Bey geldi. Bütün mülkdarları (toprak sahibi beyler) toplayarak halka, benim kendilerine Büyük olmamı teklif ettiğini, yarın ikişer seçilmiş vekil gelerek, bana aht ve biat edeceklerini söyledi. Kur'an-ı Kerim'e el basacaklarmış. Sonra silah teslimi meselesini hoş görmeyen Devletmend Bey ve Molla Allahverdi geldiler. Ağladılar. Ekmek getirdiler...
>
> "4 Aralık. Göktaş.
>
> "Mülkdarların hepsi gelmedi. On sekiz mülkdarın onu, Abdülkasım Tuhsa Beye vekâlet vermişler.
>
> "5 Aralık.
>
> "Ancak üç kişi toplandık. Gene yeminler, Şeriat üzere hareket edeceğimize gene söz verdik. Bizim imam, o gayet çirkin sesiyle akşam ezanını okuyor.
>
> "8 Aralık
>
> "Her şey karmakarışık. Burada Bingazi'deki samimiyet de yok..."

Doğu Buhara beyleri, *"Hakanlar hakanı hazret-i gazi padişahımız"* diye mektuplar yazarlar. Ama, görüntü hiç de öyle değildir. Hem Ceditçi

düşmanlığı, hem Kızılların korkusu, hem de herkesin ayrı bir hesabı vardır. Enver Paşa'nın durumu her gün biraz daha kötüleşmektedir. Ama Lakay İbrahim ve diğerleri, sen bizim büyük padişahımızsın diye yeminler etmeye devam etmektedirler. Paşa şaşkındır, *"Bunlar ne tuhaf insanlar"* diye yazar. Şüphesiz sık sık, Trablusgarp'taki çöl insanlarının o temiz ve derinden bağlanışlarını düşünür... *"Tuhsa Bey geldi; kendisini Taşkent'e hakim yapmamı istiyor; planları varmış! İbrahim Bey de, her geleni etrafına topluyor. Hepsi de ya silahlı, ya sopalı. Anlıyorum ki onun da planları var... Ah, ruhum! Bu koğuş gibi boş odada, köşede üstüme kürkümü çekerek büzülürken, seni düşünerek ağlamak tek tesellim. İnşallah Hak, bu cezaya yakında son verir..."*

Bir gün Enver Paşa'ya yeni bir teklifle gelirler: *"Mademki sen Türksün ve komutansın ve mademki Düşenbe'deki hasımlarımızın (ceditçi cumhuriyetçilerin) komutanları da Türktürler, öyleyse bunlara emretmelisin. Onlar da Ruslarla savaşa başlayıp silahlarını almalı ve bu silahları bize vermelidirler."* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e*, s. 122) Paşa bu teklifi tereddütsüz kabul eder ve bir mektup yazar. Mektubu alan Karluk aksakalı yola düşer. Mektup Osman Hoca ve Ali Rıza Bey'e ulaşır.

Osman Hoca, 9-10 Aralık 1921'de bir yemek verir ve Rus görevlileri de çağırır. Bu yemekte, Buhara'nın bağımsız olduğunu, Rus görevlilerin zulmettiklerini, burada kalmaya hakları olmadığını ve çekilip gitmeleri gerektiğini açıklıkla ifade eder. Ve Rus komutan ve konsolosla diğerlerine dönerek, şu andan itibaren esir olduklarını, silahlarını bırakırlarsa sağ salim Semerkand'a kadar götürüleceklerini bildirir. Rus birliklerinden Buhara'yı terk etmelerini ister. Halil Bey ve Dağıstanlı süvari alay komutanı Danyal Bey o gece Rus taburuna giderek orayı teslim alırlar. O gece Ruslardan yüz otuz tüfek, yüz kılıç, üç yüz bomba, doksan altı makineli tüfek ve yetmiş sandık cephane ele geçirilir.

> "9 Aralık. Göktaş.
>
> "Timurlenk zamanında ve Timur'un Anadolu'dan topladığı hayvanları sürmek için Ankara, Sivas taraflarından getirilmiş Türklerden (yani onların soyundan) iki kişi bugün geldiler. Bunların simaları, tıpkı bizim Türkler gibi; şive de öyle. Düşenbe civarında bin kadar varmışlar; Devhev çevresinde de üç bin kadar.
>
> "Bugün Düşenbe tarafından silah sesleri geldi. Ali Rıza Bey'le Sami benim oraya gelmem için haber gönderdiler. Ama, beyler izin vermediler. Kalben derin bir hüzün

duydum. Anlıyorum ki, günler gittikçe bana elem verecek; beni ezecek. Yavaş yavaş her şeyi feda ederek, yalnız sizler için yaşamaya karar vereceğimi sanıyorum.” Birkaç gün sonraki notlarında da, “Böyle giderse, çekilip Afganistan’a gideceğim. Oradan da, büsbütün işten çekilip, senin yanına geleceğim. Ama, başaramadan gelince, sen beni nasıl kabul edeceksin? Fakat, başarmak istedim, Naciye!..” diye yazar.

Görülüyor ki, Enver Paşa’nın o yıkılmaz kişiliği sarsıntı geçirmektedir...

Yine Aralık ayı notlarında, eşine, ne yapıyorsunuz, sıkıntı çekiyor musunuz, diye yazar. *“Biz artık bir takım değersiz, akılsız kimselerin, daha doğrusu Ruslara hizmet ettiklerine kani olduğum Mehmet Yar Bey’le, Molla Allahverdi gibilerin eğlencesi olduk...”*

69 A. Bademci, silahların Göktaş’a girilmeden alındığını yazar ve yukarıdaki mektubu verir. Enver Paşa’nın notlarına dayandığını belirten Şevket Süreyya’nın yazdıklarına göre, silahlar iki kere istenmiş ve görüşmeden sonraki gece alınmıştır.

70 Enver Paşa’nın şehadetinden sonra Başkomutanlığa geçen Selim Sami, İbrahim Bey’i itaate almış ve İbrahim Bey güzel hizmetler yapmıştır.

“Sen Bizim Padişahımızsın”

10 ARALIK 1921’de, Düşenbe’de çatışmalar başlar. Osman Hoca bir bildiri yayımlayarak halkı, hürriyet ve istiklal için silahlı mücadeleye çağırır. Toplanan gönüllüler silahlandırılır. Enver Paşa’yla birlikte gelip de silahları alınmış olan askerler de Düşenbe’ye geçerek Osman Efendi komutasında çatışmalara girerler. Lakay İbrahim’e haber gönderilerek, Rusların takviye birlikleri gelmeden Enver Paşa’nın hemen Doğu Buhara’ya gelmesi istenir. Ancak, Lakay İbrahim aldırış etmez ve Enver Paşa gidemez. Hacı Sami, Bartınlı Muhiddin ve Hasan Bey Düşenbe’ye giderler.

O günlerde bazı Lakay birliklerinin Düşenbe’ye gittikleri bilinir; fakat Ruslarla dövüşmek yerine halkı yağmaladıkları duyulur. Ali Rıza Bey İbrahim Bey’e bir mektup yazarak, kuvvetlerine hâkim olmasını ister.

Düşenbe’de millî kuvvetlerle Ruslar arasında çatışmalar devam etmektedir. Millî kuvvetler mutlaka Enver Paşa’yı görmek istemektedirler. Ama, Paşa’nın dediği gibi, beyler izin vermezler... Osman Hoca, Osmanlı eğitimcisi İsmail Hakkı Bey’i[71] Enver Paşa’ya göndererek nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda talimat ister. Enver Paşa gerekli talimatı verdikten sonra hemen Düşenbe’ye dönmesini ister. Ancak, İsmail Hakkı Bey’in atı çalınmıştır!... Paşa hiddetlenir ve *“Benim atıma bin, git.”* diye bağırır. Bunun üzerine bir başka at getirirler. İsmail Hakkı Bey Düşenbe’ye döner.

Buhara Savaş Bakanı Yardımcısı Ali Rıza Bey, Enver Paşa’ya ilk raporlarını göndermeye başlar, gelen mücahitlerin Buhara Cumhuriyeti askerlerine çok kötü davrandıklarını, Ruslarla savaşmak yerine evleri yağmaya yöneldiklerini bildirir ve kendisinin Düşenbe’ye gelerek duruma el koymasını ister. Raporlar, “İttihad-ı İslam Ordusu Komutanı Enver Paşa Hazretlerine”, hitabıyla yazılır.

Düşenbe’de Enver Paşa heyecanla beklenmekte ve Lakay birliklerinin de Şahmansur üzerinden saldırıya geçmesi istenmektedir; ama Lakay İbrahim kıpırdamaz. Gelenler de yağma ve ganimete yönelince, kuvvet yerine yeni bir zaaf unsuru olurlar. Rusların silahlarını ve Buhara askerlerinin atlarını alıp kaçarlar ve çevrede talana girerler. Ceditçilere olan öfkeleri dinmek bilmez; kendilerine öğüt vermek isteyenlere de, *“Bizim Ruslarla işimiz yok. Asıl görülecek hesabımız Bolşeviklerle birleşen ceditçilerledir.”* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e,* s. 134) derler ve Osman Hoca ile Danyal Bey’in kendilerine teslimini isterler.

Yaver Muhiddin Bey’in yazdığına göre, İbrahim Bey Enver Paşa’yı artık tanımış, bir mektubunun Osman Hoca ve Ali Rıza Bey üzerindeki etkisini görmüştür. Ama, nefsaniyeti, elindeki gücü Paşa gibi bir adama teslim etmeye engel oluyordu. *“Düşenbe’deki hareketi Enver Paşa’nın ismi idare etmekteydi.”* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e,* s. 135)

On yıl sonra Rus güçlerince tutuklanıp sorgulanan Lakay İbrahim Bey’in kayınpederi Abdulkayyum Tuhsaba, İbrahim Bey’in tutumunu şöyle açıklar: *“Millî Mücadele önderliğinin Enver Paşa’ya verilmesinden dolayı, İbrahim Bey gerek Âlim Han’a, gerekse Emanullah Han’a kırılmış ve darılmıştır.”* (Bakıyev, a.g.e., s.147)

Bu arada, Paşa’ya mektup yazan Mirza Recep, Paşa Hoca (Semizler ve Muinabad reisleri) ve Belcivan Leşkerbaşısı (komutanı) Devletmend Bey, bazı Lakay birliklerinin, bölgelerindeki köyleri basıp halkı soyduklarını, bu yüzden şimdilik buraları bırakıp gelemeyeceklerini bildirirler. (Bademci, *a.g.e,* c.2, s.86 vd.) Paşa durumu İbrahim Bey’e bildirirse de, sonuçsuz kalır.

Mücahitler bir yandan da askerler arasında propaganda yaparak kaçaklara yol açarlar. Bu arada, Düşenbe’de olan Hacı Sami’nin sert ve fevrî bir hareketi işleri iyice karıştırır. Hacı Sami, Göktaş’ta erlerinden birinin atını çalan mücahidi orada görünce, hemen tabancasına davranır ve adamı kasığından vurur. Zaten bahane arayan mücahitler çekilirler.

Rus birlikleri Düşenbe’ye yaklaşırken Enver Paşa İsmail Hakkı Bey’i gönderir. İsmail Hakkı Bey Birinci Dünya Savaşından önce Hoten ve Koçer bölgesinde Doğu Türkistanlıları eğitmiş, daha sonra da sonuna kadar kavgaya devam edecek olan bir eğitimcidir. Rus birlikleri arasından şehre girmeyi başarır ve Osman Hoca ile görüşerek geri döner.

Ali Rıza Bey’in komuta ettiği Hareket Ordusu ve Buhara Hükûmeti birkaç gün sonra 12 Aralık’ta şehri boşaltarak geri çekilir. Ali Rıza Bey Enver Paşa’ya raporlarını düzenli olarak göndermeye devam etmektedir. Bu arada Göktaş’ta, Ali Rıza Bey ve Osman Hoca’nın Düşenbe’den çıkarak köye gelecekleri ve Enver Paşa’yı alacakları haberleri dolaşmaya başlar.

12 Aralık 1921 gecesi kaldıkları evin kapısı sarsılarak açılır; süngülü mücahitler kapıyı tutmuşlardır. Paşa silahını çekerek arkasını duvara yaslar; öfkelidir. İbrahim’e, *“Maksadın bana suikast yapmaksa, bu silahla önce seni gebertirim.”* diye bağırır. İbrahim yemin billah ederek kötü bir niyetinin olmadığını söyler, güvenlik açısından dağa çekilmelerinin gerektiğini söyler. Paşa kısa bir duraklamadan sonra *“Muhiddin,”* der *“mukadderata teslim olacağız.”*

Enver Paşa o gece, seyisi Salim’in haykırışı ile uyanır: *“Paşam, atı götürüyorlar!... Gözümü açtım, odanın içi karmakarışıktı. Mumu yaktım. Kapıda bir ses, silahları teslim edin, diye bağırıp duruyordu.”* Halbuki silahlar teslim edilmişti. *“Giyindim. Kur’an’ı koynuma koydum. Dürbünümü taktım. Paltomu giydim.*

- Gidelim, diye sesleniyorlardı.

- Gitmem, diye direttim. Yaver Muhiddin, ‘Paşam bizi nereye götürüyorlar.’ diye ağlıyordu. Gene İbrahim’in bir oyunu. Ama, yirmi kişi geleydiler, hepimizi alırlardı. Bu gece ve bu gün, telaş arasında çok şey çaldılar. Gelen Afganlıların da eşyalarını çalmışlar. Hülasa bir sürü masallar ve karışıklıklar! Benim de her şeyimi çaldılar. Birkaç parça çamaşırımdan başka bir şey kalmamış. Mesela, biri, bir tek kundura bulmuş, onu almış, götürmüş; ama, memnun...”

Paşa’nın atı da çalınmıştır. İbrahim Bey’in emri ile getirirler. Paşa atlı, maiyetindekiler yaya olarak yola çıkarlar.

Enver Paşa, Hareket Ordusu Komutanı Ali Rıza Bey’e gönderdiği 14 Aralık 1921 tarihli yazıda, Düşenbe’den çıkıp, kuzey doğuya doğru hareket ettiğiniz haberi üzerine burada fevkalade telaşa düştüler; *“sizin buraları basmak üzere harekette bulunduğunuz zannıyla köyden harice çıkıldı.”* demektedir. Gerçekten de bu sırada Ali Rıza Bey’in birlikleriyle Lakaylar arasında çatışmalar olmaktadır.

Paşa, 14 Aralık günlü notlarında şunları yazar: *"Bu gece fena bir rüya gördüm. Sana Hermelin kürk almıştım. Bir de baktım, hermelini sökmüşler, yalnız kurşuni kadife kalmış. Artık yorumumu sorma; yazmayacağım... Buhara Emîrine de bir mektup yazdım. Burayı, bizi koruyucu bir şeyler yazmasını rica ettim. Tuhsa Bey'e de hiddetle bağırdım: Siz beni istemiyorsunuz! Afganistan'a giderim. Beni küçük zannetmeyiniz; ben sizin Emîrinizden de büyüğüm!"*

Hep birlikte dağ yolunu tutarlar. Dağ sırtına geldiklerinde, kazılmış mezarlar gören Yaver, Togaysarı'nın sözlerini hatırlar: *"İleri gitmeyin; eza ve cefa görürsünüz!"* Acaba oraya, öldürülmek üzere mi getirilmişlerdir; belli olmuyor. O sıralarda Göktaş karargâhına, eski Buhara Emîri Âlim Han'ın, Nurullah Han isimli bir ulakla gönderilen mektubu gelmiştir; nezdinizdeki zat Enver Paşa'dır, iyi davranın denilmektedir. Orta Asya İslam Cemiyeti üyesi olan Afgan kralı Emanullah Han bu mektubu yazdırmış ve ayrıca bir de Afgan heyeti göndererek Enver Paşa'ya "Serdar-ı âlâ" (En büyük başbuğ) ünvanı vermiştir. Baymirza Hayit, Âlim Han'ın amcası olan Afganistan'daki Togay Bek'in de, ayrıca bir mektup göndererek, "*Enver şu anda elinizde esirdir. Kaçmasına imkân sağlanmaması çok önemlidir. Hareket etmesine kesinlikle izin vermeyiniz."* dediğini yazar. (Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, İstanbul 2006, s.271)

Ali Bademci'nin yayımladığı belgelere göre, olay şöyledir: Emîr'in dayısı Togay Dadha, İbrahim Bey'e şu mektubu yazmıştır:

> "Leşker-i İslam Başlığı
> "İbrahim Bek Karakul,
> "Gözümün Nuru,
> "İyi bilesiniz ki, Enver Paşa'yım diye yanınıza gelen adamı yanınızda çok tutmayın. Bir gecede hesabını gör. Şayet böyle yapmazsan size çok zararı dokunur. Onun dedikleri yalandır. Ceditçilik mektebini yer yüzünde icat eden, bir çok Müslümanın evini yıkan, bir çok günahsızları öldüren odur. Onun sağ kalması Müslümanların felaketidir. Bu işten Emîr de memnun olur.
>
> Togay Dadha"[72]

Bu mektuptan haberdar olan Türkmen Korbaşı Abdülhakim Bey'in adamlarından Allahverdi, postacıyı Afgan sınırına kadar gizlice izleyip,

burada vurarak mektubu koynundan almış ve ulaştırdığı Abdülhakim Bey de bir mektupla Enver Paşa'ya göndermiştir. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.92-93)

Zeki Velidi'ye göre, bu mektup, Afganistan'da kendisini pek de serbest hissetmeyen Emîr Âlim Han'ın kendi talimatıdır. (Z.V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.439) Enver Paşa ise, Ali Rıza Bey'e yazdığı 14 Aralık 1921 tarihli mektupta, *"Ben burada şimdilik Buhara Emîri'ne karşılık oturuyorum. Sizin tarafınıza gelmem mümkün olsa iyi olacaktır."* demekte ve büsbütün yalnız kalmamak için Halil Bey'i göndermediğini söylemektedir. Paşa, ayrıca Süreyya Bey'i mutlaka göndermesini istemektedir: *"Süreyya Bey ile yeteri miktarda kâğıt ve madeni para ile Afganlılara verilecek hediyeler gönderiniz. Tüfenk olsun. Gönderilecek para bizim harçlığımız içindir."* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e.*, s. 143) Afgan Savaş Bakanına yazdığı mektupta da, Buhara Emîri'ne karşılık olarak burada tutulduğumu söylüyorlar, der. (*Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi*, B.1347)

Afgan Kralı Emanullah Han'ın Paşa için yazdıkları da fayda etmemiştir. Eski Emîr Âlim Han ise, Türkiye, İran ve Milletler Cemiyetine gönderdiği yazıda, *"Batum'dan Buhara'ya gelen meşhur Gazi Enver Paşa, Buhara, Türkistan, Hive Müslümanlarının iç duygularını anlayarak, çok duygulanmış ve mücahitlere yardımcı olmak için Buhara'da savaşanlara katılmıştı... Halkın duygularını dikkatle inceledikten sonra benden görev istemişti. Ben de onun içtenlik ve yeteneklerini gözönünde tutarak, Mücahit Ordusunun komutasını ona vermiştim."* demektedir. (Dr. Salahi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren Basmacı Akımı", *Belleten*, Aralık 1990, S. 54, C.211, s.1205)

Ali Bademci, Afgan Kralı'nın, Enver Paşa'yı yeniden Afganistan'a davet eden mektubunu yayımlar:

> "Huzur-ı Biraderlerine,
>
> "Âlem-i İslamın yükselmesi için ömrünüzü harcamış, bu uğurda bir çok zorluklara karşı göstermiş olduğunuz fedakârlıklar, Müslümanlık âleminde şayan-ı takdirdir. Kalan ömrünüzü sükûn ve refah içinde devam ettirmek, diyar-ı İslamın zât-ı âlilerine karşı bir borcudur. Bu hususta, zât-ı devletlerine ilk hizmet fırsatını bulan bahtiyar devletin, Afganistan Devlet-i Aliyyesine bahşetmek suretiyle mülkümüze teşrifleri Afgan milletini mutlu edecektir.

3 Aralık 1921

Eman"

Enver Paşa, yazdığı cevapta, *“Buhara Cumhuriyeti’nin yeni askerî kuvvetleri ve halkı, elbirliği ile işgalcileri vatanlarından çıkarmak için cihat ilan etmiş durumdadır. Galeyana gelmiş olan bu kuvvetlerin, birlik içinde yönetilmesi için,”* ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirmek istediğini bildirir. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.91)

* * *

Millî Hükûmet Düşenbe’yi terkederken, Devlet Başkanı Osman Hoca halkına şöyle seslenir: *“Elli yıldan beri işgal altında bulunan Türkistan’ın istiklal ve hürriyetine kavuşmasını gönülden istiyoruz; bunda hiçbir şüphe yoktur. Silah taşıyan ya da silah tutan her Türkistan erkeğini bu şerefli görevde yardımda bulunmaya çağırıyorum. Yaşasın hürriyet, yaşasın bağımsızlık.”* (Baysun, *a.g.e.*, s.65)

Düşenbe’yi terk etmek zorunda kalan Osman Hoca ve arkadaşları Tal köyünde karargâh kurarlar. Basmacı komutanlardan Cabbar Bey iki yüz kişilik kuvvetiyle onlara katılır. Abdürrahim Karakcı ve Danyal Bey de Osman Hoca’nın emrine girerler. Bu sırada, Başkurdistan Hükûmetinin savaş bakanı Zeki Velidi Togan Türkistan’a gelmiştir. Osmanlı subaylarından Sabit Efendi ile beraber Tal karargâhına gelerek Osman Hoca’yla görüşürler. Zeki Velidi de, Lakaylara, ellerinde bulundurdukları zatın Enver Paşa olduğuna dair haber gönderir. Osmanlı subaylarından Süreyya Bey, millî hükûmete karşı olan Darvaz hâkimi İşan Sultan ile Karatekin hâkimi Fuzayl Mahdum’u barıştırmaya çalışırsa da başaramaz. Lakay İbrahim ise Düşenbe’ yi işgal eden Rus birliklerine sığır, koyun, pirinç gibi erzak göndermektedir. Enver Paşa, *“Sen ne yapıyorsun?”* dediğinde de *“Yarın Düşenbe’yi terk edecekler.”* diye cevap verir...

> “16 Aralık.
>
> “Lakaylar tuhaf. Bir taraftan bana Padişah derler; diğer taraftan da Ceditler geliyor, diye kaçırmak ve beni götürmek isterler. Dün gece de aynı hal. Bu gece de imam ve ben, loş bir mumun etrafındayız. Çünkü, benden başka kimse yok; karşımda hitap edecek kimse yok! Bana, heybem yastıklık etmektedir. Yani ben, bunların Padişahımız dedikleri! İşte çalışma ve yatak odam. Çalınan battaniye vesairem hâlâ bulunamadı...”

Fakat, çok geçmeden Paşa, elinde kalanların bir kısımını, birkaç gün sonra da gerisini vermek zorunda kalacaktır:

Enver Paşa'ya bir zarar gelmesinden endişe eden Osman Hoca, İbrahim'e, kan dökülmesin diye haber gönderir. Enver Paşa da, Lakaylara karşı silah kullanılmasın diye Osman Hoca'ya mektup yazar. Ne var ki, Osman Hoca'nın kuvvetleri içinde de, Lakayların elinde bulunan zatın Enver Paşa olduğuna inanmayanlar vardır. Herhalde, çok uzaktan ve bir destan havası içinde adını duydukları Enver Paşa'yı bu kadar yakınlarında ve bu durumda kabul edememektedirler... Ali Rıza Bey gönderdiği bir yazıda, *"Asker sizin Enver Paşa olduğunuza inanmıyor; gelip bir kere görünmeniz lazım."* demektedir. *"Herhalde askerin bir defa sizi görmesi lazımdır. 18 Aralık akşamına kadar gelmediğiniz takdirde, biz bütün muharip kuvvetimizle oraya geleceğiz."* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e*, s. 144)

Bu arada, Enver Paşa'nın, eski Buhara Emîrine karşılık olarak tutulduğu söylentileri yayılmaya başlar. Buhara Emîri Afganistan'da mülteci olarak yaşamaktadır. Enver Paşa'nın Lakaylar elindeki tutsaklığı devam etmekle birlikte, gönderdiği talimatlarla Buhara Hareket Ordusunu yönetmeye devam etmektedir.

Ortalık yatışacak gibiyken, Lakay'ın askerleri, Ali Rıza Bey komutasındaki Buhara milislerinin bulunduğu Beşkefe köyünü kuşatıp askerin silahlarını toplamak isterler. Milislere çatışmaya girmemeleri emredilir. Ancak, Buhara milisleri şaşkın ve öfkelidir; çatışmalar engellenemez ve geceye kadar sürer. Ali Merdan Toksabay öldürülür; Ali Rıza Bey sağ bacağından yaralanır.

Gece, milisler Kâfirnihan suyu kenarında Suhte Çınar köyüne çekilirler. Ertesi gün kalktıklarında yine kuşatılmış olduklarını görürler. Lakaylar çemberi daraltmaktadır. Ali Rıza Bey yine çatışmaya girmek istemez; esasen sürüp gelen propagandalar milisleri dağıtmış, savaşacak doğru dürüst güç de kalmamıştır. Çekilmeye karar verirler. Seksentepe köyüne geldiklerinde, artık milislerde de hayır kalmamış, altı yüz milis yüz elliye düşmüştür.

Babadağ Korbaşısı Hait Bey'in karargâhına gelir, buradan durumu Enver Paşa'ya bildiren Ali Rıza Bey imzasıyla bir mektup gönderirler. Birkaç gün sonra Enver Paşa'dan gelen cevapta, Osman Hoca'ya bir zarar gelmemesi için, Afganistan'a geçmelerini, Darvaz leşkerbaşısı İşan Sultan'ın iki gün sonra yanında olacağını bildirmektedir.

Lakayların takip ve kuşatması altındaki Millî Kuvvetler üçe ayrılırlar. Danyal Bey, Abdürresul Bey ve Buharalı Kari Abdullah Bey, maiyetlerinde bulunan askerlerle tekrar Babadağ'a doğru çekilirler. Bıraktıkları ağırlıklar Lakaylar tarafından yağmalanır.

Merkezdeki Osman Hoca, Ali Rıza Bey ve Hacı Sami, Guzer, Karşı ve Kerki üzerinden, milisleri büyük ölçüde dökülmüş olarak Afganistan'a geçerler.

Çilligöl ve Şehrisebz tarafına giden Halil Bey komutasındaki askerler bitkin, fakat kararlı olarak Göktaş'a varmaya çalışırlar; çok zor ve hüzünlü bir yolculuk olur. Faruk, Hasan, Nafi Beyler, Kadir Çavuş, Osman Çavuş ve Mustafa Şahkulı bu kafilenin içindedirler. Akşam üstü bir köye varır ve tepe üstündeki mescide inerler. Perişan bir halde atlarını kapıya bağlayıp mescitte uzanırlar. Onları izleyen bir Lakay gece atlarını çalar. Ertesi sabah uyandıklarında atlılar, yaya olmuşlardır. O dağ yollarında at her şeydir... Yayan dağlara koyulurlar. Derken, çalınan atlardan ikisini dağda bulurlar; onlar için bir zafer müjdesi gibi olur. Ancak Lakaylar tarafından izlenmektedirler. Bir geçitte Lakaylar yaklaşıp ateş etmeye başlayınca, kılavuzları olan köylü de kaçar. Yol iz bilmez olarak dağda kalırlar. Çilligöl'e gitmek üzere yola çıkmışlarken, geri Yürçi ovasına dönerler. Burada toplantı yapmakta olan Lakaylar, mücadele arkadaşlarını esir alırlar… Hakaret görür, soyulurlar; saçları ve sakalları güya "sünnete" uydurulmak üzere kesilir... İleri gelenlerinden bir kaçı müdahale ederler. Halil Bey ve arkadaşları bir çadıra konulur ve beş gün sonra Göktaş'a, İbrahim'in yanına götürülürler. Durumdan haberdar olan Paşa müdahale eder ve Osmanlı subayları bırakılır; Paşa'nın yanına gelirler.

Aksakal üzerinden Şehrisebz'e geçebilenler, burada Cabbar Bek kuvvetleriyle birleşirler. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.96)

Bu gelişmelerden sonra Paşa üzerindeki baskılar azalmış ise de, Ruslar karşısındaki cephe dağılmış, sadece İbrahim'in karargâh kurduğu Göktaş cephesi kalmıştı. Paşa şunları yazar:

> "19 Aralık,
>
> "Süreyya Bey, Kâfirnihan nehrini geçerek yanıma gelmek istemiş. Ama, suyu geçer geçmez, Lakay İbrahim ve adamlarına rastlamışlar. İbrahim, onu ve yanındakileri tepeden tırnağa soymuşlar. Mollalar boyuna, bizim düşmanımız Ruslar değil

Ceditlerdir, diyorlarmış. Soyulanlar geldiler. Onların da kimisine son çamaşırlarımı, son elbiselerimi, birine de kürkümü verdim. Ama, beyler gene geldiler; gene, Sen bizim Padişahımızsın, diye sırıtıyorlar...

"Muhiddin (Yaver) yarın Kâbil'i gidiyor. Mektuplarımı, notlarımı size gönderiyorum..."

Ruslara teslim olduktan sonra GPU'da verdiği ifadede İbrahim Bey, olayları şöyle anlatır:

"Enver Paşa Göktaş'ta bütün İslam ordularının başkomutanı seçildi. Paşa'nın yanındaki Türk subaylarından Ali Rıza, Danyal Bey ve Süreyya Bey ile varılan mutabakat gereği, Cedit kuvvetlerine komuta eden Osman Hoca ile birlikte hareket edilecekti. Osman Hoca tam o sıralar Düşenbe'de Rus askerleriyle çatışmaya girer. Fakat, herhangi bir başarı elde edemeden Düşenbe'den çekilerek Süktıçınar'a gelir. Neler olduğunu öğrenmem için Enver Paşa beni oraya gönderdi. Ben Süktıçınar'a gelerek, Enver Paşa'nın emri üzerine buraya geldiğimi bildirdim. Fakat, onlar benimle görüşmeyerek, benimle çatışmaya girdiler. Ben kuvvetlerimle onları darmadağın ettiğim gibi, Süreyya Bey'i de esir ederek Enver Paşa'nın huzuruna getirdim.

"Göktaş'a döndüğümde Enver Paşa bana Düşenbe'deki Ruslara karşı savaşmam emrini verdi. Çatışmalar başladı ve yaklaşık iki ay sürdü. Sonuçta Rusları Düşenbe'den çıkarmayı başardık."

İbrahim Bey'in anlattığına göre, Rusları kovalayan mücahitler köyleri yağmalamışlar, o da askerlere bağırmış; fakat, Enver Paşa onu huzuruna çağırarak *"Orduların Başkomutanı benim. Neden bana danışmadan askerlerime hakaret ettin."* diye çıkışmış. *"Sonradan duyduğuma göre, o beni silahsızlandırarak, askerlerin safına katmak istiyormuş. Onun bu niyetini öğrendikten sonra, bana bağlı askerlerimin bir kısmını yanıma alarak Göktaş'a döndüm. ...*

"O günlerde Emîr Âlim Han'dan bir mektup aldım. Emîr, mektubunda 'Eğer beni dinleyip, öğütlerimi dikkate alıyorsan, derhal Enver Paşa'ya katılmalısın.' diyordu. Fakat, Enver Paşa'nın, Karatekin Beyi Fuzayl Mahdum'dan, yanındaki kuvvetlerle kendisine yardım etmesini isterken, diğer yandan Belcivan Beyi Devletmend Bey'e haber göndererek, 'İbrahim Bey'in tutuklanması için Göktaş'a adam gönderdim. Siz de oraya giderek yardım edin.' dediğini duydum." (Bakiyev, *a.g.e.*, s.152-3)

İbrahim Bey'in bu ifadeyi, GPU hapishanesinde, olaydan on sene sonra ve hangi şartlar altında, nasıl bir psikoloji içinde verdiğini bilemiyoruz. Ancak, bütünüyle çelişkili ve yanlıştır.[73]

Mirza Pirnefes'in notlarına göre, bu sıralarda Enver Paşa ile İbrahim Bey arasında bir konuşma geçer; Enver Paşa İbrahim Bey'i çağırtır, ama

sergerdeleri aldırış etmez, duymazlıktan gelirler. Paşa Mirza Pirnefes'i yanına alarak atlanır; yola çıkarken İbrahim Bey gelir.

"Paşa sağ elini kaldırarak,

"- Ne istiyorsun İbrahim? Niyetin ne; doğru söyle? Geçen gece neden rahatsızlık çıkardın; sebep nedir? Seninle hesaplaşacağım! Müslüman askerlere silah çektin değil mi? Yurdunuzun düşmanı Ruslara yardım ettin; onlara erzak veriyorsun; bu memleketi kurtarmak isteyenlere karşı çıkıyor, düşmanlık ediyorsun! Bir de Emîr'in adamıyım diyorsun ha? Cevap ver mendebur herif! dedi.

"İbrahim bu ara Ruslarla da pek iyi değildi. Paşa'nın maiyet subayları da gelmiş, etrafı sarmıştı. İbrahim,

"- Tevbe kıldım; Ruslara artık hiçbir şey vermem. Siz ne söylüyorsanız, onu kabul ediyoruz, diye yalvarmaya başladı. Paşa,

"- Bin atına bakayım!" (22 Aralık notları, Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.97-8)

Böylece Enver Paşa, İbrahim ve diğer Lakaylar beraberce Göktaş'a dönerler. Paşa, Afganistan'daki emîrcilerden Lakaylara sızacak haberlerin engellenmesi için Çilligöl mücahit reisi Abdülhakim'e haber gönderir.

O günden sonra İbrahim Bey artık Paşa'nın işlerine karışmaz. Paşa, Fergana ve Semerkand taraflarına haberciler gönderir.

Enver Paşa, 23 Aralık 1921'de Göktaş'tan, kardeşi Kâmil'e yazdığı mektupta şunları söylemektedir:

"Kâmilciğim,

"Naciyeme gönderdiğim mektuplardan başka, günlük tutulan kayıtların özetini de gönderdim. Bunda en gizli hususlar da yazılıdır. Bunu Cicim ile senden başkası şimdilik bilmemelidir. Güç olan işte, Allah'ın yardımı ile inşallah başarılı olacağız. Ve yakında hepinizi birlikte kucaklarım..."

24 Aralık'ta Darvaz Korbaşısı İşan Sultan'ın geleceği duyulur. İşan Sultan Emîrci olmakla beraber, Lakayların çekindiği, aynı zamanda dinî bir iderdir; Enver Paşa'yı kurtaracağı söylentileri dolaşır. Ertesi gün İşan Sultan'ın üç yüz atlıyla Feyzabad'a geçtiği ve Düşenbe'ye doğru ilerlediği duyulur. Paşa'ya gönderdiği mektupta, iki gün içinde buluşuruz, demektedir.

Birkaç gün geçtiği halde, İşan Sultan henüz gelmemiştir. Lakayların onu aldatmış olmasından şüphe edilmektedir. İşan Sultan saygın bir din adamı ve Taciklerin başbuğudur. Lakaylar ile Tacikler arasında geçimsizlikler vardır. Güçlü olan Lakaylar bölgenin en verimli otlak ve

yaylaklarını ellerinde tutmakta ve fakir Tacik halkı üzerinde baskı kurmaktadırlar. Emîr Âlim Han ise Lakaylara dayanmaktadır. Enver Paşa, zaman içinde, kabileler arasındaki anlaşmazlıkları bütünüyle halledemese de özellikle Doğu Buhara çevresinde, onların birbirine yönelen düşmanlıklarını büyük ölçüde ortak düşmana çevirebilecektir.

Bu endişeler içinde Enver Paşa, Pirnefes ve Destankulu'nu, İşan Sultan'la görüşmek üzere Todekışlak'a gönderir. İşan Sultan, birkaç kere niyetlenmesine rağmen, Lakayların bir şekilde engel olduklarını söyler.

İşan Sultan'ın niçin gelemediğini, nasıl olup da Lakay engelini aşamadığını, Mustafa Şahkulı'nın hatıralarında, belki biraz abartılı olarak anlattıklarından çıkarabiliriz. Şeyhin kuvvetleri şöyle anlatılır:

> "Bunlar Şeyhin müritlerinden, molla ve mahdumlarından ibarettirler. Halkı aldatıp, yiyip yürümeye alışmışlar. Tacik'te şişman adam az bulunursa da, bunların hepsi şişmandır. Bunları hiçbir nizam ve intizam altına almak kabil değildir. Savaşta hiçbir işe yaramazlar. Ayaklarında büyük ağaç takunyaları (başmak), altlarında (eyerleri üzerinde) büyük yorganları (körpece), her birinin eyer kaşında bir çaydanlığı olur. Vuruşma falan olup kaçmaya başlarlarsa, bunların hepsi düşüp kalır. Ağaç takunyaları ise pek büyük olup, ökçeleri beş santimden fazladır. Takunyaların burnu çok kalın ve yüksek olduğundan üzengiye sığmaz; o sebeple, önce ökçe tarafını üzengiye geçirirler. Bu sebepten, at kaçıp, takunyaları düşerse, kendileri de takunyaları ile beraber düşüp kalırlar. Yürçi'den Düşenbe'ye gelen Rus birliğine tesadüf edip kaçmalarından sonra, İlgıtay halkı Tacik takunyaları ile bir ay çay ve yemek pişirmişler. Bu sebepten Lakay, Kongrat ve diğer Özbekler bunlarla sürekli alay eder ve adam sırasına koymazlar." (Nakleden: Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 440)

> "27 Aralık.
>
> "Ahvalin gidişi o kadar karışık ki, bu karışıklık içinde uyuşup kaldım. Sekiz Türk daha geldi; hepsi de soyulmuşlar. Hepsi de ağlıyorlardı. Gelen Türklerin kimisine son varımı ve çamaşırlarımı verdim. Hırsımdan dişlerimi sıkıyorum. Bizim gibi bir yabancı, bura halkı ile burada iş görmek fikrine düşerse, işte böyle aldanır. Bütün bu işlerde Hacı Sami'nin çok dahli var..."

Bu satırları yazan Enver Paşa, çökmüş gibi görünmektedir; çevresi dağılmıştır; muhtemelen en zayıf anlarını yaşamaktadır. Buraya gelişine kabahatli arayacak kadar sıkıntılıdır. Ama, bütün bunlar bir anlık duygulanmalardır ve Paşa, her şeye rağmen yenilgi kabul etmeyen bir kutlu nesildendir; notları şöyle devam eder: "*Eğer Ruslar buralardan çekilirlerse, fikrim, burada illerin vekillerini toplayarak bir Maslahat Meclisi kurmak, sonra Fergana, Kırgız ve saire taraflarına yazarak, onların*

vekilleri ile burada bir Turan İhtilal Askerî Teşkilatı oluşturmak istiyorum.” “Fakat” der, *“Şimdi, şu etrafımdaki adamların tesiriyle çok küskünüm.”*

* * *

O sıralarda Vahş Suyu Ruslarla Mücahitler arasında sınırdır; karşıdaki Düşenbe Rus kuvvetlerinin elindedir. Kâfirnihan vadisindeki kent ve kasabalar da Rusların elindedir; ancak, buralarda fazla askerleri yoktur. O yıl kıtlık vardır; Rus askerleri için de durum zordur; ama, Moskova’da Komünist Parti Polit Bürosu hareket kararını almıştır. Buhara’daki askerlerin takviyesi için özel tümenler kurulması, mahalli bolşevik milislerin toplanması, mahalli parti teşkilatlarının gerekli ikmal işlerini düzenlemesi kararlaştırılmış ve harekete geçilmiştir. Parti genel sekreteri Stalin’in yakın arkadaşı Orjenikidze bölgeye gönderilerek raporlar hazırlattırılır. Bu işleri yerinden yürütmek üzere Buhara’da Doğu Buhara Diktatörlük Komitesi kurulur. Bu komitede Moskova’ya kesin bağlı A. Akçurin, Nasır Hakimov gibi komünistler yer alırlar. Bunların çoğu, sonunda Stalin tarafından 1932 ve 1938’de, millîci suçlamasıyla kurşuna dizileceklerdir. Bu çalışmaların ilk hamlesi olarak Enver Paşa’yı İngiliz casusu ilan eden geniş bir propaganda hareketi başlatılır.

Enver Paşa çevredeki Korbaşılara, beylere, görüşmek istediğine dair mektuplar gönderir. *“Maksadım i’lay-ı kelimetullahtır.”* (Allah’ın adını yüceltmektir) der. Doğu Buhara’daki mücahit komutanların da aralarında çekişmeler vardır.

Darvaz mücahit komutanı İşan Sultan iki yüz elli askeri ile yakın bir köye gelir.

Lakay İbrahim, Paşa’yı Karakuyu köyüne götürür; şerefine bir ziyafet verilir. Fergana mücahit komutanı Şir Mehmet Bey’in gönderdiği hediyeler, Hacı Kadir tarafından Paşa’ya sunulur. Bu Hacı Kadir, hacca giderken İstanbul’da Paşa’yı ziyaret ederek elini öpmüş ve ona sevgiyle bağlanmıştır. Koynundan Paşa’nın resmini çıkarıp gösterir. İkisinin uzun süreli kucaklaşması herkesi duygulandırır.

Ertesi gün, İşan Sultan Enver Paşa’yı ziyaret eder ve uzun uzun görüşürler ve kuvvetleriyle Paşa’ya katılır. Paşa ilk defa burada Türkistan millî kıyafetlerini giyer: ipek çapan, kalpak ve ipek kemer.

Birkaç gün sonra bir sabah, İbrahim Lakay askerlerini de alarak sessizce köyü terk eder. Enver Paşa artık tamamen hür ve yalnız kalmıştır. Bir süre burada kalır; çevreyle ilişkiler kurar. Daha sonra Muin kışlağına geçer ve burada İşan Sultan tarafından coşkun bir törenle karşılanır. Buradan eski Buhara Emîrine yazdığı mektupta, onun adına bütün yetkileri kullanmak üzere selahiyet ister.

Şimdi artık Enver Paşa'nın elinde sayıca az da olsa birlikler vardır. 15 Ocak 1922'de Lakay bölgesinden ayrılan Paşa, Rahatı kışlağında karargâh kurar. Bir yandan da Rusların elindeki Düşenbe'ye İşan Sultan, Nafi Bey, İsmail Hakkı Bey, Rahman Minbaşı ve Fuzayl Mahdum'un kuvvetleriyle taciz saldırıları düzenler. Rus kaynaklarına göre Doğu Buhara'da on iki veya sekiz bin civarında mücahit kuvveti vardır. Şevket Süreyya Bey ise, bu kuvvetlerin en çok altı bin civarında olduğunu söyler. (Aydemir, *a.g.e.*, s.664)

Paşa, buradan kamuoyuna bir bildiri yayımlar ve mücahitleri, Türkistan'ı kurtarmak üzere birliğe çağırır:

> "Ben Allah'ın kulu, Resûlünün halifesi, emîrü'l-müminîn Sultan Mehmet'in damadı ve ordularının başkomutanı, dîn-i mübîn-i Ahmedînin âciz hizmetçisi, Afganistan emîri şevketli Emanullah Han hazretlerinin serdar-ı âlâsı ve kâfirlerin barışmaz düşmanı olan Enver Paşa, dini ve vatanı korumak için çarpışan gazilere selam ve duadan sonra bildiririm ki, bu andan itibaren Buhara-yı şerif, Hive ve Türkistan'ı istila eden Ruslardan temizlemek üzere, Ruslara savaş ilan ederek, Allah'ın izni ile bütün Müslüman kuvvetlerin komutasını üstüme aldım."

Mücahitlerin Ali Rıza Bey'le temas kurmalarını isteyen Paşa, kendisinin de Korgantepe üzerinde Düşenbe'ye doğru harekete geçeceğini bildirir. (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e*, s. 153)

Fergana, Hive, Darbaz, Gölap, Dihnev, Baysun ve Karatekin'den mücahitler gelir. Hiveliler, Han Cüneyt'in selam ve bağlılıklarını bildirirler. Bu arada, Buhara Hükûmeti Savaş Bakanı Abdülhamit Arif Bey[74], çevresindeki Malegine Efendi ve diğerleriyle birlikte Mücahitlere katılmaya karar verirler:

> "Buhara memleketinin, eskiden beri büyük bir tarihe ve görkemli bir geçmişe sahip olan bir devlet ve millet olduğu herkesçe bilinmektedir. Fakat bugünkü günde ne bu memleketin ve milletin geleceği ve ne devletinin bağımsızlığı Rus Hükûmeti tarafından dikkate alınmayıp, bütün geçmişi ve dinî ve millî mukaddesleri ayaklar altında çiğnenmeye teşebbüs edilmiştir. Nasıl ki, bu memleketin gerçek evladı Osman Hoca Buhara Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı olduğu halde ve Savaş Bakanı Danyal Bey'le birlikte Rusların memleketimizin geleceğini mahvettiğini görüp Mücahitlere

katıldıysa, ben de bu memleketin evladı olduğuma göre, Merkezî İcra Komitesi Üyesi, Bakanlar Kurulu Başkan Vekili ve memleketin Savaş Bakanı olduğum halde, Rusların eline oyuncak olmak istemeyip, bütün ruhum ve varlığımla isyan edip Türkistan'ın kurtarılması için gayret kemerini bağlayarak ve ayaklanan evlatlarına katılarak memleketin kurtulması yoluna koyuldum...." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.300)

Rus ordularına karşı, Türkistan'ın kurtuluşu için savaşan bu gözü kara insanlara, hele Osmanlı subaylarına sıradan bir bakışla, gerçekten de hayalperestler yahut maceracılar demek ilk akla gelen yargıdır. Ama, daha önce de söylediğimiz gibi, bu kahramanlar, akibetleri dahil her şeyi bile bile yürüyorlardı; hiç de hayal kurmuyorlardı. Bizim günlük havsalamız bu destanı kavrayamadığı için, böyle kolay yargılara sapmaktadır. Aşağıdaki mektubu yazan Nafi Bey, Enver Paşa'nın en yakınındaki Osmanlı subaylarındandır; mektuptaki edaya bakın:

"Türk Ordusunun Süvari Subaylarından Mülazım-ı Evvel Cavit Beyefendiye,

"Kardeşim Cavit,

"Şimdiye kadar mektup yazamadığımdan kabahatli isem, bunun yarısı da size düşer. Hamdolsun, ben afiyetteyim. Şimdi, Mücahitler ordusuyla Enver Paşa'nın yanındayım. Cavit sana bir şey yazmayacağım; durumumuzdan haberdarsın. Yalnız, şu kadar söyleyeyim ki, biz bura halkı tarafından, tepeden tırnağa kadar hiçbir şeyimiz kalmamak üzere soyulduk. Bu sebeple, aşağıdaki listedeki eşyayı göndermenizi rica ederim. Sen bunları tedarik et; param olduğu zaman ben sana öderim. Cavit, ne yaparsan yap, bu eşyayı mümkün olan hızla gönder. Çünkü çırılçıplak bir haldeyim. İslamlara hizmet böyle oluyormuş; özellikle Buharalılara. Fakat İnşallah vaziyetin yakında iyi olacağını ümit etmekteyiz. Bâki muhabbet cümle arkadaşlara, özellikle Bulgar Osman'a çok selam.

Kardeşiniz Nafi

- Bir kat elbise, boyunun ölçüsü 1.55, bir kalpak, bir çizme, 41.5 numara, 2 takım çamaşır, bir mahmuz, bir bel kemeri, bir kaput, birkaç mendil." (Yamauchi, *a.g.e.*, s.258)

Belli ki, Paşa'nın bavulunda da artık çamaşır kalmamış; zaten, sonuncusunu da verdiğini 19 Aralık tarihli mektubunda yazmıştı.

Bu insanlar kendi durumlarını gayet gerçekçi olarak görüyor ve o hallerinde bile kendilerini alaya alabiliyorlar; ama, yollarından dönmüyorlardı. Hem ağlanacak, hem gülünecek bu mektubu okurken, Miralay Nafi Bey'de, o yenilgi kabul etmeyen, yıkılmayan neslin ruh halini görüyoruz... Küçük Talat Bey'in, eğer Ankara Hükûmeti kendisini yurt dışına sürmez de İstanbul'da bırakırsa evlenmeyi düşündüğünü, hatta bir iki

adayın da olduğunu anlatan mektubu tatlı istihzalarla doludur. Halil (Kut) Paşa, kendisine yazılan bu mektubu, *"Biraz gülesin diye"* Enver Paşa'ya yazdığı mektubun içine koyar. (Yamauchi, *a.g.e*, s.234)

Kendi yokluğu ve çaresizliği ile istihza eden bu adam, o devrin önde gelen insanlarından biridir.

* * *

Aralık ayı ortalarında Enver Paşa komutasındaki Türkistanlı mücahit kuvvetler Düşenbe'yi kuşatırlar. Sovyet konsolosu Enver Paşa ile temas imkânı arar. Paşa, Rusların tamamen çekilmesini ister: *"Türkistanlılar ile Buharalılara kendi işlerini halletme imkânı tanınmalıdır."* der. (Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi*, İstanbul 2006, s.275) Zeki Velidi'ye göre Enver Paşa Düşenbe'yi, yukarıda tasvir edilen bu takunyalı mücahitlerle kuşatmıştır. Ondan dinleyelim:

> "İşte, kendi milleti olan Lakay Türklerinin esaretinden kurtulan Paşa, İran unsuru olan bu Taciklere dayanarak 16 Aralık'ta Düşenbe'deki Rus garnizonunu kuşatmaya başlıyor. Kuşatmaya başladığı zaman, iki yüz kişi olan Taciklerin, ancak on üç tanesi Rus tüfeğine sahip olup, kalanları çakmaklı eski usul av tüfekleriyle donanmış yahut büsbütün silahsız idiler. Etraftaki Türk ve Tacik köylerinden birkaç adam daha toplayıp yaptığı ilk hücumda, Ruslardan elli asker ölüyor. Bundan başka 180 tüfek ve iki mitralyöz Enver Paşa'nın eline geçiyor. 20-22 Ocak çarpışmalarında Ruslar büyük zayiat verip çekiliyorlar. Ben o günlerde Semerkand dağlarındayken, Düşenbe'den telsizle Rus karargâhına gönderilen raporların suretlerini okuyordum. Düşenbe'deki Ruslar, Enver Paşa'ya karşı direnmenin mümkün olmadığını abartılı bir şekilde ifade ediyor ve kendilerine Düşenbe'den çekilmeye izin istiyorlardı. 8 Şubat taarruzunda Ruslar yüz ölü verdiler. Ayrıca, seksen iki nefer Enver Paşa'ya katıldı. Kalan Ruslar, toplarını meydanda bırakıp kaçtılar. Fakat, kalan topları Enver Paşa'nın karargâhına taşıyacak vasıta bulunamadı. Nihayet Ruslar 14 Şubat'ta Düşenbe'yi terkettiler." (Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 240)

Yaver'in yazdığına göre 8 Şubat saldırısında Ruslar *"yüzden fazla ölü verdiler. Mücahitler bir mitralyöz ile pek çok tüfek ve cephane ganimet aldılar. Ruslar tarafından seksen iki kişi mücahitlere katıldı."* (Dr. Y. Gedikli, *a.g.e.*, s.159)

Çarpışmaların devam ettiği 28 Ocak 1922 gününde Paşa, Berlin'de Merkez-i Umumî'ye yazdığı mektupta ilgi çekici bir haber verir:

> "Muhterem Arkadaşlar,

> “Doğu Buhara, Düşenbe civarı.
>
> “Artık işler istediğim yola girmektedir. Doğu Buhara’da Rus istilası dışındaki Gölab, Belcivan, Darvaz, Karatekin vilayetlerinin beyleri askerleriyle geliyor. Bunlardan oluşan bir meclis ilk yeni Buhara Hükûmeti olacak. Hepsi istediğimi yapmaya hazır.” Gelemeyen vilayet beğleri de vekil gönderiyorlar. Son on gün içinde beş kere muharebe oldu; Ruslar için pek kanlı geçti. “Hisar vilayeti beyi İbrahim çok zorluk çıkarıyordu. Dün halk toplanıp, iş görmemesinden ve düşman ile vuruşmamasından, kendisini azletti. Yerine atanan bey tamamen emrime tâbidir...” (Yamauchi, *a.g.e.*, s.261)

Fakat, Paşa’nın bu tarihten sonraki kayıtlarında da böyle bir gelişmeye rastlanmamaktadır.

Aynı gün kardeşi Kâmil’e yazdığı mektupta, *“Ben bir senede işlere hâkim olacağımı sanırken, şimdi iki ayda durum istediğim şekle giriyor.”* İnşallah yakında daha da iyi olacaktır. Hacı Sami’nin değil, benim fikrim galebe çaldı, demektedir. *“Büyük parebellum tabancalarından hiç olmazsa on tane göndermeyi unutma. Sonra, acaba zeplin ile bura ile bağlantı kurmak mümkün olamaz mı ve kaça mal olur?”* (A. İnan, *a.g.e.*, s.117)

Türk kuvvetlerine Enver Paşa’nın komuta ettiği haberi Rusların morallerini bozmuştur. Çevredeki Rus birliklerinin de yardıma gelmelerini isterler. Düşenbe’yi terk eden Rus birliklerini takip eden Enver Paşa kırk kilometre kadar ileride önlerini keser ve Rusları bozguna uğratır. 19 Şubat’ta Sarıasya’da toparlanmaya çalışan Ruslar yeniden bozulur ve Enver Paşa, İşan Sultan, binbaşı Nafi Bey ve Rahman Minbaşı kuvvetlerinin saldırıları altında Baysun’a kadar çekilirler. Faruk, Halil ve Osman Efendiler ile Musa, Hacı Mehmet, Hüseyin ve Kadir Çavuş’un büyük kahramanlıkları görülür. Paşa son çarpışmalarda hafifçe yaralanır.

Paşa, Abdurrahman Toksabay’ı Düşenbe, Polat Bek’i Sarıasya valiliklerine atar. Düşenbe’nin kurtarıldığı gün, Destankulu, Molla Egemberdi ve Orazkul Mirahur kuvvetleri Kabadiyan’ı kuşatır ve düşürürler.[75]

Semerkant’taki Rus tümeni Buhara’ya doğru harekete geçerek Kette Korgan civarında mücahitlerle sekiz saatlik bir çarpışmaya girer. Sonunda karargâh ağırlıklarını bırakarak çekilmek zorunda kalır. Şirabad ve Torgan kalelerini terk ederler. Ruslar silah bırakışmasıyla, Akmescit’te barış görüşmelerine girerler. Görüşmelerin esası Türkistan ve Buhara’nın bağımsızlığıdır; ancak, Ruslar zaman kazanmak üzere görüşmeleri

uzatmaktadırlar. Enver Paşa bir protesto göndererek yeniden askerî hareketi başlatır.

Bu arada Türkistanlı faal komünistlerden Alimcan Akçurin, Paşa'ya bir mekup yazarak, *"Sizler Türksünüz ve ülkeniz düşman işgali altındadır. Askerî gücünüzü oraya yoğunlaştırırsanız sizin için daha iyi olur."* yolunda öğüt verir. Enver Paşa cevabında, *"Türkiye'yi kurtarabilecek niteliklere sahip çok arkadaşım var; bundan hiç şüpheniz olmasın. Orada arkadaşlarımız bütün imkânlarını seferber ederek mücadele ediyorlar. Bu ülke benim anavatanımın bir parçasıdır. Buradaki hemşehrilerimin damarlarında akan kan ile benim kanım aynıdır. Bu ülke Rusların değil sadece Türklerindir. İnsanlar nasıl buradan Türkiye'yi kurtarmak için gitmişlerse, ben de burada düşmanlara karşı mücadele etmek için bulunuyorum. Türkler, her nerede olurlarsa olsunlar hür ve bağımsız olmalıdırlar."* (Tekin Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı,* s.103, B. Hayit, a.g.e., s.276)

Enver Paşa bu başarıların ardından, Seksentepe'den, eski Buhara Emîri Âlim Han'a yazdığı mektupta, *"Hizmet-i dîn-i mübîn olan teklif-i şahanelerini kabul ve bi-iznillah-i taâlâ işe başladım."* der ve harekât hakkında bilgiler verir. *"İbrahim Bey arkamızdan gecikerek geldi. Fakat, Anbarsay'da ve sonra vuruşa girmedi. Eğer girseydi Ruslar hiç kurtulamazdı. .... Abdülcebbar ve Danyal Beyler Şehrisebz ve Guzar ve Karşı taraflarında cenk etmektedirler. Ruslar sadece Şehrisebz, Guzar ve Karşı'da kalmışlardır; şehirden çıkamamaktadırlar. ... İşan Sultan, Ali Merdan, Eşikağası ve Damulla Öğünverdi askerleriyle Seksentepe'deyiz. Döşneli Emir Ahur, Rahman Binbaşı da askerleriyle birlikte yanımızdadır. İbrahim Bey askerlerini alıp Hisar vilayetine döndü. Mamafih kendisine yazdık; geleceğini ümit ederim."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.262)

Kâbil'de bulunan Osman Hoca ve Hacı Sami, mücahit gönüllüler toplamakta ve silah satın alarak göndermektedirler.

Enver Paşa'nın Buhara'ya geçmesiyle, yurt dışındaki İttihatçılar arasında huzursuzluklar, gevşeme, hatta aleyhte konuşmalar başlar. Esasen hepsi çeşitli sıkıntılar ve gelecek endişesi içindedir. Enver Paşa'ya yardım etmeye karar verirlerse de, hem gönülsüzdürler, hem de himmete muhtaç haldedirler. Bütün bu işlerin merkezinde bulunan Kâmil ise, en çok bunalanlardandır. *"Ağabey, bu adamlarla çalışmak mecburiyetinde*

kaldığımdan, son derece muazzebim. ... Burada sizin için canla başla çalışmakta olan Ziya ve İlyas'tan başka kimse yok." diyor. Enver Paşa uzaklara gitmiş, Sovyetler desteğini çekmiş, Ankara'nın da gücü artmıştır. Kâmil, Birliğin yayın organı olarak çıkartılan gazetenin çıkarılmasının da tehlikeye girdiğini söylüyor; on sayının parasının bir kenara konulup, dokunulmamasını isteyeceğim, kabul etmezlerse işbirliğini keseceğim, diyor. Fiyatların iyice arttığından, geçim işinin zorlaştığından ve İstanbul'dan bir şeyler satmak zorunda kalacaklarından söz ediyor. *"Gelelim şimdi de özel işlerimize. Biçare Sultan Efendi ruhen çok rahatsızdırlar. Sizden uzak yaşamak kendisine pek güç geliyor."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.263-4)

25 Şubat 1922'de, Seksentepe'den Kâmil'e yazdığı mektupta, çocukları alıp, Hindistan-Kâbil üzerinden gelmeniz mümkün müdür, bir araştır; durumumuz gittikçe iyileşmektedir, der. *"Mümkünse, bana 45 fişekli parabellum tabancalardan beş on, hiç olmazsa bir tane gönder."* Benden mektup aldıkça, Merkez-i Umumî'ye, Halil'e ve Nuri'ye de bildir. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.264)

Buradan, Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi, eski Dışişleri Bakanı Halil Menteş'e yazdığı mektupta ise, onlardan uzakta çalışmanın çok zor olduğunu söyler:

"Eski Dışişleri Bakanı Halil Bey'e,

"Tosun Halilciğim,

"Sizden uzak, yalnız ve bilmediğim bir çevrede çalışmak çok zor. Fakat ne yaparsın? Bolşevikler buraları harabeye çevirmişler. Bir ev, bir mescit kalmamıştır. Halk tamamıyla soyulmuş, yanmıştır. Mamafih dayanmaya başladılar. Şimdilik kuvvetimiz pek çok değil. Fakat gittikçe artmaktadır. Bütün arkadaşlara hürmet eder, gözlerinden öperim...

Enver"

Paşa karargâhını Yürçi'ye taşır. Buradan Afgan Kralı Emanullah Han'a bir mektup yazar:

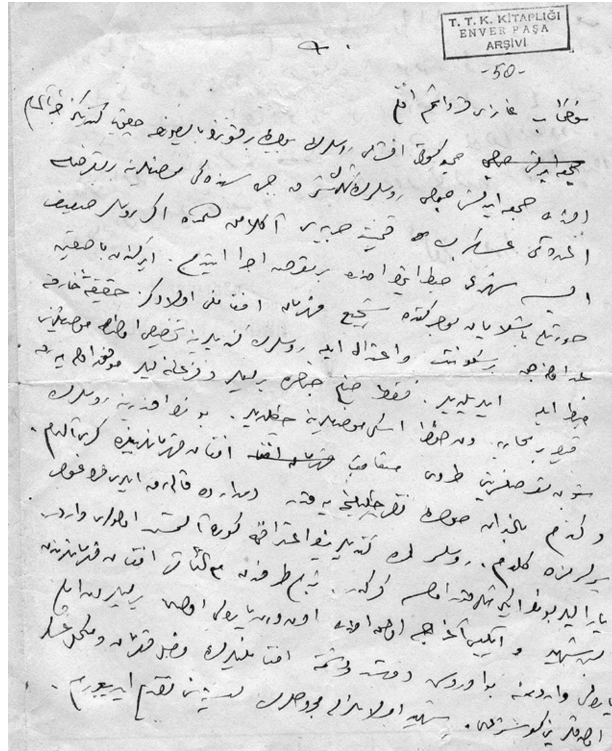
"Âla Hazret Emanullah Han,

"Buhara Cumhurbaşkanının, düşman askerlerini silahtan tecrit etmek için yaptığı teşebbüs, Lakay İbrahim'in Bolşeviklerin lehine yaptığı müdahalesi ile sonuca ulaşamadı. Dışarıdan Lakaylar, içeriden Bolşeviklerin ateşleri arasında kalan askerleri, Düşenbe'den çıktılar. Havanın birden bozulması, şiddetli rüzgâr ile sağnak halinde yağan yağmur altında, açıkta kalan erler arasında panik hasıl oldu. Böyle feci duruma düşen birlikler yekdiğerinden ayrıldı ve her biri ayrı istikamete dağıldı. Cumhurbaşkanı Osman Bey, komutan Ali Rıza Bey yalnız kaldılar. Bu sebepten dolayı Devlet-i Aliyye'ye (Afganistan'a) iltica ettiler. İbrahim'in aleyhtarlığı ile Cumhuriyet kuvvetleri dağılınca, düşmana erzak göndermek tarzında yardımda bulundu.

"Darvaz Leşkerbaşısı kuvvetleriyle bize katıldı. Bundan yararlanarak, İbrahim'in kontrolünden kurtulup düşmanı muhasara ettim; iaşe gönderilen yolu kapattırdım. İki gün sonra Ruslar Düşenbe'yi terkedeceklerine dair söz verdiler; silahlarını istedim, vermek istemediler. İki gün önce de, gecenin karanlığından yararlanarak Düşenbe'yi terkettiler. Şimdi, Yürçi-Baysun arasında dümdar savaşı vererek çekiliyorlar. Mücahitlerimiz düşmanı takip ederek zayiat verdirmektedirler.

"Kabadiyan garnizonunu muhasara ederek iaşe yollarını kesmesi için Çilligöl mücahitlerine emir verdim. Yakın zamanda geri alınacağını umut etmekteyim.

"Buhara halkının, memleketlerini Bolşeviklerden kurtarmak için yaptıkları mücadele, Afgan Devlet-i Aliyyesinin korumasına muhtaçtır. Bu hususta taraf-ı şahaneden sadır iradeyi beklemekteyim. Buhara halkı arasındaki nüfuzumun etkili olması için, Emîr Âlim tarafından benim adıma bir vekâletname alınıp gönderilmesi halinde, başarılı olacağımızı, üstün saygılarıma terdifen arzederim.

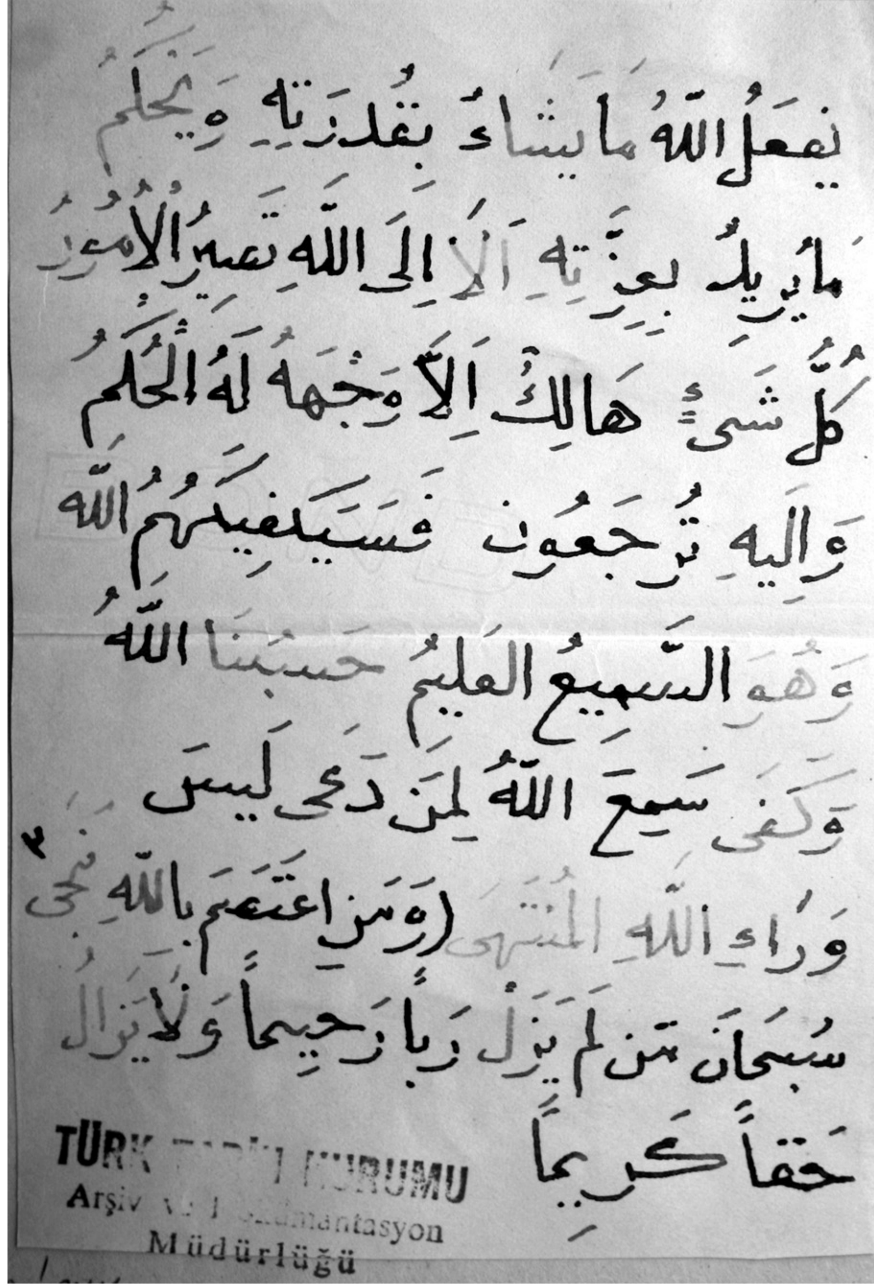
Enver Paşanın, Afgan Kıralı Emanullah Han'a yazdığı,

“Şevketmeap Gazi Kardaşım Efendim” hitabıyla
başlayan ve gönüllü Afgan askerlerinin iyi savaştıklarını bildiren mektubu.
İmza: Biraderiniz Enver. *(Türk Tarih Kurumu, Enver Paşa Arşivi, B. 1098)*

Enver”

Enver Paşa her şeye rağmen Lakayları yanına çekmeye çalışmaktadır. Lakayların bölgesi olan Düşenbe ve Hisar çevresinin Ruslardan temizlendiğini de söyleyerek Lakay İbrahim’in de mücadeleye katılmasını ister. İsmail Hakkı Bey’in götürdüğü mektuba pek sevinen Lakaylar, tamam, geliyoruz derlerse de, yerlerinden kıpırdamazlar.

Şubat ayı içinde Şehrisebz Korbaşıları Abdülcebbar ve Evliyakul beş bin civarında atlı ile kendisine katılacaklarını bildirirler. Kerki Türkmenleri komutanı Kulmuhammedoğlu ise, üç bin süvarisi olduğunu, Rusları Kerki Kalesine sıkıştırdıklarını, ancak, savaş sanatını bilen adamları olmadığı için son darbeyi vuramadıklarını yazar: *“Bekliyoruz. Düşenbe’yi, Dihnev’i, Kabadiyan’ı geri aldığınız haberi bizi memnun etti. Cesur, yiğit arkadaşlarınızı tebrik, başarılarınıza dua eder, yardımlarınızı bekleriz.”* (Bademci, *a.g.e*., c.2, s.119)

يفعل الله ما يشاء بقدرته ويحكم
ما يريد بعزته ألا إلى الله تصير الأمور
كل شيء هالك إلا وجهه له الحكم
وإليه ترجعون فسيكفيكهم الله
وهو السميع العليم حسبنا الله
وكفى سمع الله لمن دعى ليس
وراء الله المنتهى ومن اعتصم بالله نجى
سبحان من لم يزل ربا رحيما ولا يزال
حقا كريما

TÜRK KURUMU
Arşiv ...mantasyon
Müdürlüğü

Enver Paşa'nın annesinin, Türkistan'daki oğluna gönderdiği nuska:
"Allahu Teala kudretiyle istediğini yapar ve dilediği şekilde hükmeder. Bütün işler Allah'ta son bulmaz mı? Her şey fâni olup, bâki olan Allah'tır. Hüküm sahibi O'dur ve dönüş O'nadır. Allah size yeter. O, dua edenleri işitir ve bilir. O'nun gücü mutlaktır. Kim Allah'a tutunursa kurtulur. Allah her türlü eksiklikten uzaktır; Rahimdir, Kerimdir."
Görüleceği gibi nuska, âyetlerden oluşturulmuştur. *(T.T.K. Enver Paşa Arşivi. B.1379)*

Enver Paşa karargâhını Pulhakiyan'a kurmak üzere yola çıkar. Paşa'nın geçtiği yerlerde köylü halk yollara dökülerek sevinç gösterileri

yaparlar. Afgan Kralı Emanullah Han, Harbiye Bakanı Nadir Han’a Enver Paşa’yla irtibatta olmasını emreder. Enver Paşa Düşenbe’ye hareketinin ilk günlerinde silah ve malzeme sağlamak üzere Hasan Bey’i Nadir Han’a göndermiştir. 22 Şubat’ta Seksentepe köyünde görüşürler. Bu yolculuğunda Mezar-ı Şerif’e de uğrayan Hasan Bey, orada bulunan Osman Hoca ile görüşür. Osman Hoca, Paşa’ya bazı hediyelerle birlikte bin beş yüz Buhara altını gönderir. Osman Hoca Basmacı komutanlardan Danyal ve Cebbar Beylere de yardım etmektedir. Ayrıca Buhara’da bulunan Müncan Mahdum’u da harekete katılmaya ikna eder. Enver Paşa’nın başarıları da, mücadeleye olan sempatiyi artırmaktadır. Doğu Buhara, Fergana, Semerkand, Batı Buhara ve Harzem mücahitleri Enver Paşa’nın başkomutanlığını kabul etmişlerdir. Molla Abdülkahhar Buhara’yı, Cüneyt Han Hive’yi geri alırlar. Fergana’daki Kızıl Ordu yenilgiye uğratılır. Paşa, Afganistan Kralına bir mektup yazarak, Kâbil’de olan Ali Rıza Bey’in Kerki Türkmenlerine komuta etmesi için gönderilmesini ister. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.122)

Düşenbe’nin ve ardından diğer kentlerin alınmasıyla Paşa’nın Türkistan’daki itibarı artmaya ve yayılmaya başlar. Eski Hokand Millî Şûrâ Reisi Alim Can, Türkmen Hudaynazar, daha önce Kâşgar’da Yakup Han emrinde çalışmış olan seksenlik ihtiyar Hacı Hekem, Katagan kabilesi reisi Paşahan, Belcivan Karluklarının reisi Abdülkadir ve Molla Niyaz da Paşa’nın yanına gelmişlerdir.

Enver Paşa’nın çevresinde Ruslara casusluk eden bir bolşevik, Paşa’nın o günlerdeki hayatı hakkında şunları yazar:

> “Enver Paşa’nın yaşamakta olduğu oda, son derece sade döşenmiş olup, odanın ortasında bir soba, oturup yazı yazmak için, bizzat kendisinin yaptığı bir tahta masa ve köşede bir karyola bulunuyordu. Paşa, bacak bacak üstüne atıp, bacaklarını sık sık değiştirmeyi severdi. Haşlanmış et, çorba ve pilavı iştahla yer, süt ve kaymaktan da hoşlanırdı. Önceleri yerli aşçıların hazırladığı yemekleri tereddütle yerken, daha sonraları buna alışmıştı. Kıyafeti, İngiliz stilinde siyah askerî üniforma, belinde silah ve kılıç, boynunda dürbünü eksik olmazdı. Ata son derece ustalıkla biner, beş vakit namazını ihmal etmediği gibi, teravih namazlarını da yerli halkla birlikte kılardı. Yerli halka iyi görünmek için kısa sakal da bırakmıştı.” (Bakiyev, *a.g.e.*, s.171)

Paşa’nın, İbrahim Bey’in peşine gönderdiği anlaşılan Miralay Hüseyin İzzet Bey, 3 Mart 1922 tarihli mektupta, o gün İbrahim Bey’e yetişeceğini ve Karatak’ta Turakol Efendi askeriyle birlikte bulduğunu yazıyor. Otuz

tüfekli, otuz tüfeksiz altmış askeriyle Turakol Efendi, *“Şeriat ve İslamiyet için Paşa Hazretleri nezdinde kanımızı dökeceğiz.”* demektedir. Kendisine, bir iki hediye ayırırsanız pek güzel olur. *“Dursun karakol beyi burada, Karatak’tadır. Fakat ızdırabı çok fazladır; bir yere hareket edecek durumda değildir. Yarası şişmiş ve kemikler tabii ki kırılmıştır. Teselli için Afganistan’a göndermeyi teklif ettimse de, kabul etmedi.”*(Yamauchi, *a.g.e.*, s.265) Âkıbetini bilemediğimiz Karakol beyi Dursun da, o neslin isimsiz nice kahramanlarından biridir.

Aynı günlerde Kâmil Bey’den can sıkıcı mektuplar gelmektedir: *“Ruhen pek muazzebim. Merkez-i Umumî üyeleri olan Rüsuhî, Baha Şakir, Cemal Azmi ve Azmi Beylerle tamaman ilişkiyi kesip, ‘Efendiler bundan sonra sizinle çalışılamaz. Siz Ali Bey’in hareketi aleyhindesiniz. Ali Bey’in bin bela topladığı paraları, yine onun için sarfetmek gerekir.’ demeyi düşünüyorum. Bir taraftan da bunların arasından ayrılmak istemiyorum. Onların hareketlerinden haberdar olmak için gazetenin hiç olmazsa bir yıllık masrafını bir kenara ayıralım, dedim. Az kaldı beni boğacaklardı. ... İki haftaya kadar Nuri ağabeyimin tedavisi bitecek. O zaman burada toplanıp, size yardım etmek için ne yapmak gerekeceğini kararlaştıracağız.”* (Yamauchi, a.g.e., s.266)

Başsız ve yad ellerde parasız kalan İttihatçılar dağıtmış görünüyorlar: *“Bizden maaş alıp, aleyhimize ağızlarına geleni söylüyorlar ve burada yazmaktan çekinmiyorlar.”* Anlaşılan o ki, mevcut para tamamen Enver Paşa’nın teşebbüs ve itibarıyla temin edilmektedir. (Yamauchi, *a.g.e*., s.266)

Kâmil’in Batum’a yolladığı mektuplar da, dönüp dolaşıp tekrar Kâmil’e gelmiş, o da hepsini yeniden Paşa’ya göndermiştir. Enver Paşa buradan yazdığı 19 Mart 1922 tarihli mektubunda, yeniden çocukları alıp yanına gelmelerinden bahseder: *“Ne olurdu sen Sultan Efendi ve çocuklarla şöyle Hindistan üzerinden Afganistan’a gelseniz. Oradan da buraya gelmek pek iyi olurdu. Tabii, İngilizlerden izin alabilirseniz böyle güzel bir yolculuk yapılabilir.”* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.267)

Mart ve Nisan ayları ufak çatışmalarla ve mücahitlere katılan gönüllülerin eğitimi ile geçer. Daha önce dağılan askerlerden bir kısmını Danyal Bey’in toplayarak Şehrisebz’de Cebbar Bey’e katıldığı haberi gelir. Paşa, Halil Bey’i oraya gönderir. Halil ve Danyal Beyler, Kongrat boylarının bulunduğu Hacı İpek Ata’ya geldiklerinde, Paşa da Baysun’a

sekiz kilometre uzaklıktaki Pulhakiyan kışlağına gelir. Paşa buradan Baysun'u kuşatır; bir ay kadar burada kalarak Rusların ikmal yollarını vurur.

> "25 Mart-Pulhakiyan.
>
> "Kâğıtsızlıktan sana bir şey yazamıyorum... Ruslardan ilk ganimet olarak bir top basma getirdiler. Bundan, sana mendil, Mahpeykere yastık yüzü vesaire yapacağım..."

Mezar-ı Şerif'teki Ali Nazif Bey'den, İttihad-ı İslam Ordusu Başkomutanlığına mektup gelir; buna göre, 1. Buhara Hükûmeti Afganistan'a Haşim Efendi'yi göndermiştir; asıl amaç, yeni başlayan millî harekete ne ölçüde yardım edebileceklerini öğrenmektir. 2. Buhara'daki Rus kuvvetleri üç-dört bin civarındadır; ama, on bin olarak göstermektedirler. 3. Cebbar Bey'in kuvveti yedi yüzü geçmiştir. 4. Karşi ve Kerki'deki teşkilat gün geçtikçe kuvvetleniyor; bugün yarın harekete geçerler. Ben mahkûm gibi, burada kaldım; emir bekliyorum. 5. Altıkol, Muhammed Pehlivan ve Muhammed Şah adındaki Türkmenlerin emrindeki beş yüzü geçen kuvvet harekete hazırlanmaktadır. 6. Osman Hoca ve Sami Bey Kâbil'e vardılar. 7. Fazla vakit geçirmeden Merv ve Çarçuy taraflarına geçerek *"şimendifer hattını tahrip ettireceğim. O civar Türkmenleri bu işi iyi bilirler."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.267-8)

28 Mart 1922 günü, bir süredir Afganistan'da bulunan Hasan Bey, Afgan Kralı'nın mektubu, Emîr'in vekâletnamesi ve yardımlarla döner. Emanullah Han şunları yazmaktadır:

> "Huzur-ı Biraderlerime,
>
> "Buhara topraklarının düşmandan kurtulmasını Afgan halkı ve hükûmeti çok arzu etmektedir. Bu hususu ispat için, üç yüz silahlı gönüllü toplayıp, Buhara halkının istiklal gazasına iştirak etmek üzere Efzaleddin Han komutasında emrinize gönderilmiştir. Afgan tüccarları Buhara'nın istiklal mücadelesine yardım olmak üzere iki bin kilo bakır, sekiz yüz kilo barut, dört yüz asker için elbise, 2500 altın para bağış olarak gönderilmiştir. Bu eşyaları getirenler arasında mermi imal edecek ustalar mevcut olup, emirlerinizi yerine getireceklerdir. Arzu etmiş olduğunuz vekâletname Emîr Âlim Han'dan tasdikçe gönderilmiştir.
>
> Savur 1332 Emanullah"
>
> (Bademci, *a.g.e.* c.II, s.86)

Beklenen vekâletname Enver Paşa hakkında *"Nâzır-ı Külli'l-Asâkir"* ifadesini kullanmaktadır; yani "Bütün askerlerin komutanı". Vekâletnamenin suretleri Lakay İbrahim Bey ve Togaysarı'ya da gönderilir. Karargâhta büyük sevinç yaşanır.

Paşa, Pulhakiyan'dan Osman Hoca'ya bir mektup yazar: "*Sizin fedakârlığınızla başlayan hareket hamdolsun ilerlemektedir. Bir taraftan Buhara hakiki vatan ordusu oluşmakta, bir taraftan da yurt yabancı hâkimiyetinden kendi gücüyle kurtulmaktadır."* Paşa mektubunda İbrahim Lakay'ın şimdilik iyi çalıştığını, yakın bir gelecekte beraber olabileceklerini yazar. (Baysun, *a.g.e.*, s.84)

2 Nisan 1922. Guzar mıntıkasından ziyaret için gelmiş olan Abdülcebbar ve Evliya Kulu Beyler, kendi bölgelerine dönerler. Akşam üzeri, karakol komutanı Yüzbaşı Hacı Mehmet Bey, Sarıasya kışlağından Baysun'a kadar Rusları takip eder; Ruslar çarpışarak çekilirler. Yüzbaşı Hüseyin Bey yardımına gönderilir.

Enver Paşa'nın, Baysun'u terkedin çağrısına cevap veren Baysun Garnizon komutanı, Moskova'dan haber gelmedikçe şehri terkedemeyeceklerini bildirir.

"3 Nisan 1922. Hava kapalı. Karargâh Pulhakiyan'dadır." Paşa çeşitli yerlere askerin ihtiyaçları için emirler yazar. Ali Merdan Bey, Baysun kuşatma kuvvetleri komutanlığına atanır. İbrahim Lakay Bey'den, karargâha gelmek üzere hareket ettiğine dair mektup gelir. Lakay Abdülkadir Eşik Ağası'na, askerleriyle Şirabâd üzerine yürümesi emri verilir.

4 Nisan'da, eşine, bir Buhara elbisesi ve içinde bir miktar para gönderir. Ulaşıp ulaşmayacağı bilinmez.

Düşenbe çarpışmalarında yararlığı görülen elli bir mücahit için eski Emîr'in gönderdiği taltifnameleri İbrahim Bey'in alarak, kendi yakınlarına dağıttığı anlaşılır. İbrahim Bey'in yapığı hareket komutanlara duyurulur. Baysun'dan kaçıp Paşa'ya iltica edenlerden Ruslar hakkında çeşitli bilgiler alınır ve komutanlara bildirilir. Saray Kemer halkına, silahlanarak mücadeleye katılmaları için Paşa tarafından mektup yazılır. "*Bugün Abdülcebbar Bey'in askerlerinin, yerlerine giderken kışlaklarda halktan zorla at ve eşya aldıklarına dair halktan şikâyet geldi."* Fergana mücahitlerinin reisi Şir Muhammed ve batı Buhara mücahitlerinden

Feyzullah İşan da birlikleriyle katılırken, Fuzayl Mahdum’un iki bin kişilik mücahit kuvvetiyle gelmekte olduğu haberi sevinç yaratır.

Leyakan taraflarında çetecilik yapmakla görevli Binbaşı Osman Bey’e, Ali Merdan Bey’in o taraflara geleceği, kendisine katılması bildirilir. Hakan kışlağında İşan Arslan Hoca Sudur’a, asker toplayarak Ali Merdan Bey’in yanına gitmesi yazılır. Sarıasya hâkimi Alem Hasan Bey’e, beylik mansıbı gönderilir.

6 Nisan, Hava yağmurlu. Karargâh Pulhakiyan’dadır. Binbaşı Faruk Bey nizamiye kuvvetleri komutanlığına atanır. Osman Hoca, Hacı Sami ve Emîr Âlim Han’dan mektuplar gelir. Karatekin Beyi Fuzayl Mahdum’un üç bin atlı ile gelmekte olduğuna dair mektubu, ayrıca Paşa tarafından gönderilen İsmail ve Süreyya Beylerin teyit mektupları gelir. Paşa, Fazluddin Bey’in habercisine bir at, bir hilat hediye eder.

7 Nisan. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan’dadır. Paşa, Kurmay Başkanı Hasan Bey’i, Fuzayl Mahdum’u karşılamak üzere yola çıkarır. Hasan Bey Karlık Kışlağına vardığında Fuzayl Bey’in, Denav tarafından gittiğini öğrenir. Rus birlikleriyle çeşitli yerlerde çarpışmalar olur.

8 Nisan. Hava açık. Karatekin komutanı Fuzayl Mahdum’un geliş haberi sevinç yaratırsa da, fitneyi durdurmaz. İbrahim Bey’in, Fuzayl Mahdum’un Lakay bölgesinden geçmesine izin vermeyeceğine dair duyumlar alınır. Fuzayl Bey bir çatışmaya meydan vermeden yoluna devam eder. Ancak, yorgun ve arkada kalan iki yüz kadar askerini İbrahim Bey engeller; tüfeklerini almak isterse de, silahlar verilmez. Koytan dağlarında Hacı İpek Ata’daki Halil ve Dalyan Beylere de gelmeleri emredilir; sekiz yüz kişilik kuvvetle gelirler.

9 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan’dadır. Miralay Hasan Bey Karlık’tan ilerleyerek Fuzayl Bey’in kuvvetlerine yetişir. Beş yüzü tüfekli, gerisi kılıçlı üç bin kişidirler.

İbrahim Bey’in tutumu biraz mübalağalı olarak bildirilmiş olmalı ki, Paşa, Hasan Bey’e, o tarafa gitmesini ve Fuzayl Bey’e de çatışmaya meydan vermemesini bildiren mektuplar yazmış, kendisi de yüz elli Afgan askeriyle yola çıkmış, Karlık civarına gelmiştir. “*Hemen bir çok askerle Fazluddin Bey ve Kurmay Başkanı Miralay Hasan Beyler Paşa’yı karşılamaya gitmişler. O gün Karlık’ta geçirilmiştir.*” O gece Fuzayl Bey, Paşa’ya iki at, biri sırmalı, gümüşlü ancamla sekiz bohça ipek sırmalı

hilatlar, çocuşlar, ipekler vesaire ile iki büyük torba gümüş akça armağan sunar.

Enver Paşa bütün Korbaşılara dokuz maddelik bir genelge yayımlayarak durumu anlatır, davranışlarla ilgili öğütler verir: *"Bütün mücahitlerin birbirlerine inanması, itaat etmesi, düşüncelerine hürmet etmesi şarttır. ... Hepiniz aynı vatanın çocukları bulunmanız hasebiyle münferit yahut ikilikleri ortadan kaldırıp bir bayrak altında toplanıp, tek bir ideale hizmet etmenizi rica ediyorum."* Karşınızdaki düşmanın ikmal kaynakları çok uzaktadır; sizin nimetlerinizle besleniyorlar, beslenme yollarını kapatın, der: *"Bu hususta çok titiz olmanız şarttır."* Düşmanın ikmal kollarına baskınlar yapın, iyi bir haber alma ağı kurun. *"10 Nisan 1922'den sonra yapılacak olan kurultayda bulunmak üzere heyetlerinizi göndermenizi rica ederim. Buhara Mücahidîn-i İslam Komutanı, Dâmâd-ı Halîfe-i Müslimîn Enver"* (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.132-3)

Paşa gönderdiği habercilere ayrıca, savaşta davranış kurallarıyla ilgili sözlü talimatlar verir.

Enver Paşa'nın Pulhakiyan'dan Ali Rıza Bey ve diğerlerine yazdığı mektuplar, mücahit sayısının önemli ölçüde artmakta olduğunu göstermektedir. Düşenbe önlerindeki kuvvetlerin altı ile on bin arasında olduğu kabul edilebilir. Bu, çok önemli bir gelişmedir. Paşa, bu kuvvetleri doğrudan savaşa sürmek yerine, Rusları kuşatma ve ikmal yollarını vurarak onları çekilmeye zorlamaktadır.

Paşa, Korbaşılara Dadhalık ve Toksabaylık gibi rütbeler veren yarlıklar da gönderir:

> "Abdurrahman Pehlivan,
>
> "Mukaddes vatanın kurtuluşu için, hayatınıza mal olacak tehlikelere katlanıp, uzun yollardan, düşman arasından geçmek suretiyle Türkmenistan cephesinden haber getirmekte gösterdiğiniz cesaret-i vatanperverane fedakârlığınıza karşı, Toksabaylık rütbesiyle taltif edildiniz.
>
> Dâmâd-ı Halîfe-i Müslimîn Naib-i Emîr-i Buhara-yı Şerîf Enver"
>
> (Bademci, *a.g.e*., c.2, s.138)

10 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Karlık'tadır. Sabah saat dokuzda, Enver Paşa, Fuzayl Bey'in askerini selamlar ve yola çıkılır. Evlad'daki karakol komutanı Yüzbaşı Hacı Mehmet Bey'in askerlerinin Ruslar

tarafından kuşatıldığı haberi üzerine, Paşa süratle Pulhakiyan'a geçer ve buradan yardım gönderir. Nafi Bey de yardıma koşmuştur. Rus kuvvetleri ağır kayıplar vererek çekilmişlerdir. Afgan Kralı Emanullah Han'ın gönderdiği, Efzaleddin Han komutasındaki üç yüz gönüllü ve yardımlar ulaşır. *"Bugün Afganistan'dan altmış küsur Afganlı ile kırk-elli deve yükü tüfek, fişek, elbise, dürbün vesaire asker malzeme vesair hediyeler gönderilerek, Loz Ahmet Han vasıtası ile Pulhakiyan'a ulaştı."* Gelen gönüllüleri Binbaşı Ziya Bey bir süreden beri Afganistan'da eğitmekte idi. Paşa, gönüllüleri bizzat karşılar; onlara iltifatlar eder. Afgan Hanının kardeşi Ahmet Han da, birinci murahhas olarak gelmiştir.

Nafi Bey de, çevreden gelen gönüllüleri karargâhta eğitmektedir.

Pulhakiyan'daki karargâhta bir de fişek ve bomba atelyesi kurulur. Gelen para ve malzemenin bir kısmı Korbaşılara gönderilir.

11 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan'dadır. Paşa bugün elindeki esir iki Rus subayı ile Baysun'da esir olan Hüdaydât Efendi'nin takas edilmesini Baysun Garnizon Komutanına teklif eder. Kabul edilir. Esirlere Hindistan kahvesi, İngiliz sigarası ve beşer-onar altın verilerek gönderilir.

İbrahim Bey, cepheye gelmek istediğini, ancak Fuzayl Bey'le görüşmek istemediğini bildiren bir mektup yazar. Paşa da, Sarıkamış üzerinden gelmesini bildirir.

O akşam Paşa, Fuzayl Beye bir Kur'an-ı Kerim, bir İngiliz tüfeği vesair hediyeler verir.

12 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan'dadır. Paşa, Miralay Hasan Bey'i bazı hediyelerle İbrahim Bey'i karşılamak üzere Karlık tarafına gönderir ve durumu hakkında bilgi vermesini ister. Hasan Bey İbrahim Bey'i bulur, görüşür, hediyeleşirler.

13 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan'dadır. Miralay Hasan Bey döner ve İbrahim Bey'in hali ve askeri hakkında bilgiler verir. İbrahim'in askeri dört yüz kadar, tüfekli, kılıçlı Tacik, Harka vesair kavimlerden oluşmaktadır.

Afganistan Kralından, siyasi durumun nazik olduğunu bildiren bir mektup gelir.

İki yüz kişilik bir Nizamiye Süvari Bölüğü oluşturularak, komutanlığına Yüzbaşı Hüseyin Bey atanır.

Karargâhın Kâfirun’a taşınması için emir verilir.

14 Nisan 1922. Hava açık. Karargâh Pulhakiyan’dadır. Kâfirun’a taşınma işi öğle üzeri tamamlanır. Şirabad İnkılap Komitesi Başkanı Ahmet Toka Bey, Paşa’ya iltica eder. (2-14 Nisan arası askerî günlük, Türk Tarih Kurumu arşivinde olup, Masayukı Yamauchi’den alınmıştır: s. 305-311)

* * *

Ruslar, Buhara Hükûmetinden Osman Hoca’nın hain ilan edilmesini ve böylece bozulan ilişkilerin düzeltilmesini isterler. Dışişleri Bakanı Feyzullah Hoca başkanlığında toplanan hükûmet direnemez ve kabul etmek zorunda kalır. Osman Hoca’nın amcası oğlu ve daha sonra Özbekistan’ın başbakanı ve Polit Büro üyesi olacak olan Feyzullah Hoca, Moskova tarafından, 1936’da, milliyetçi düşünceleri olduğu gerekçesiyle idam edilecektir.

Ruslar birliklerini toplayarak, Tal köyüne top ve makineli tüfeklerle saldırıya geçerler. Çetin bir savaş olur. Köyü tamamen yıkarlar ama giremeyip çekilmek zorunda kalırlar. Olaylar şöyle gelişir:

Bir gece Buhara Harbiye Bakanı Abdülhamit Arifoğlu’ndan gizli bir haberci gelir ve Rusların büyük bir saldırıya geçeceklerini söyler. Komutanlar, Enver Paşa’nın karargâhına gitmeye karar verirler; ancak Cebbar Bey, “Gelsinler dövüşelim” diye ayak direr. Bir süre onu ikna için uğraşırlar. Harekete geçerler.

Türk kuvvetleri kuru bir dere yatağından ilerlerken, kalın bir sis tabakası bastırır. Aynı anda Rus kuvvetleri de biraz yukarıdan ilerlemektedirler; birbirlerini göremezler. Ruslar boşalmış olan köyü topa tutarlar. Bu sırada Osman Hoca’nın teklif ve telkinleriyle Buhara Harbiye Bakanı Abdülhamit Bey üç yüz elli askeriyle Abdülkahhar Bey’e gelir ve onu da alarak Enver Paşa’nın Kâfirun’daki karargâhına hareket ederler. Bin sekiz yüz kişiyi bulan Cebbar ve Dalyan Beyin kuvvetleri de karşılaştıkları Rus birlikleriyle savaşarak ilerlemektedir. Enver Paşa, Hasan Bey’i karşılayıcı olarak gönderir. Bu gelen kuvvetlerin içindeki mücahitlerden biri olan Abdullah Recep Baysun şöyle yazar: *“Paşa’nın karargâhına yaklaşıyoruz; sevinç ve heyecan birbirine karıştı. Atlarımızın üstünde uçuyoruz...”* (Baysun, *a.g.e.*, s.88)

Atlılar tek katlı evin yani Enver Paşa karargâhının önünde dizilirler. Paşa’nın yanında kurmay başkanı Hasan Bey, İşan Sultan, komutanlardan Nafi, Halil, Faruk, Danyal, Şeref, Cebbar, Abdülcemal ve Allahkulu Bey ve diğer komutanlar vardır.

> “Takdim töreni ifadelendiremeyeceğim kadar heyecanlı oldu. Senelerden beri ismini işittiğimiz Enver Paşa’nın yanındayız. Gözlerimiz gözlerinde... Dalgalanan ay yıldızlı bayrakların altında güneş gibi parlıyor. Milyonlarca insanın istiklal ümidi, bu güneşin nuruyla var olacak... Başında Türkistan’ın meşhur karakul derisinden kahverengi kalpağı, hâki renkteki elbisesi, açık renk çizmesi içinde o kadar dinç ve sevimli idi ki...” Eli kalem tutan mücahit şöyle devam eder: “Paşa’nın mütevazi konuşmaları arasında büyük bir kahramanlık seziliyordu. Mektuplarından da anlaşılan cesaret, kahramanlık niteliklerini tahayyülümüzden çok yüksek buluyorduk.... Paşa yalnız cesaret ve kahramanlığıyla değil, özel yaşayışıyla da herkesin hayranlığını kazanıyordu. Gece çok geç yattığı halde güneş doğmadan kalkar, namazını kılar, senelerden beri yanında taşıdığı Kur’ân’ını sessiz ve uzun uzun okurdu...” (Baysun, *a.g.e.*, s.88-9)

Paşa, çevresine gelen bütün insanlarla külfetsiz ve rahat konuşur; insanlar onu tanıdıkça bağlanırlar. Bir gün, Baysun vilayetinden kendisine katılan üç gençten biri elinde tuttuğu gazetedeki bir yazıyı gösterir: *“Bütün dünya işçileri birleşiniz!”* Paşa birden sinirlenir; ama hemen gülümsemeye başlar ve şunları söyler: *“Hayır oğlum; bu bir hayaldir. Sen kafanda daima , bütün dünya Türklerinin birleşmesini yaşat!”*

Enver Paşa, Afgan Kralına bir teşekkür mektubu yazar; ümitleri büyük, ufku çok yukarılardadır: *“... Buhara ve Türkistan vaziyeti tamamen lehimize dönmüştür. Martın 25’inde Buhara Savaş Bakanı Arifoğlu da bir mitralyöz ve maiyetiyle birlikte Buhara’dan çıkıp askerlerimize katılmıştır.”* Mücadelenin askerî hareket ve başarıları hakkında açıklamalar yapan Paşa, kuvvetler hakkında bilgi verir: *“Diğer taraftan Fazluddin Mahdum Bey (Fuzayl Mahdum) askerleriyle geldi. Beş yüzü silahlı olmak üzere iki bin beş yüz neferdir. İbrahim Bey de Mukbil Bey’den sonra dahil olacaktır. Yüksek yardımlarınız sayesinde Buhara ve Türkistan’dan Rusların hâkimiyetine son verilerek, başkanlığımızda bir Doğu İslam Hükûmeti meydana gelir ki, bu suretle Doğuda kısa zamanda güçlü bir Almanya birliği gibi, şuûn-ı dünyaya meydan okuyacak bir hükûmet oluşur.”* (Masayuki Yamauchi, *a.g.e.*, s.268, m.158. Bu mektupta tarih yoktur; Masayuki, Mart-Nisan 1922 tarihini koymuştur. Emanullah Han’ın yukarıdaki mektubuyla birlikte bakıldığında, 28 Mart ertesinde yazıldığı anlaşılmaktadır.)

* * *

Kâfirun karargâhında toplanan mücahit komutanları arasında şu isimler vardır: Oş, Namangan ve genel Fergana'yı temsilen Gazi Şirmet Bek adına Ruzi Muhammed Bek, Taşkent ve Çimket'i temsilen Rahmankul Korbaşı adına İş Murat Bek, Cizak'ı temsilen Halbuta Bek adına Mamur ve Türab Bek, Semerkand'ı temsilen Açil Bek adına Nusret Şah, Şehrisebz adına Cebbar ve Evliyakul Bekler, Karşi adına Core Hoca, Kettekorgan'ı temsilen Abdülkahhar Bek adına Nureddin Atalık, Guzar'ı temsilen Abdüsselam Toksabay, Garım ve Karatekin'i temsilen Fuzayl Mahdum, Darvaz'ı temsilen İşan Sultan. Belcivan'dan Devletmend Bey. Ayrıca, Buhara eski Savaş Bakanı Abdülhamit Arifoğlu, Behbudî vilayetinden Böribetaş, Şeref, Tirmiz Garnizon Komutanı Yüzbaşı Hasan Bey, Buhara tümenlerinden gelen Hamit, Çilligöl'den Nazar Pehlivan ve Destan Toksabalar, Mirza Pirnefes, Düşenbe' den Rahman Binbaşı, Molla Niyaz Toksaba, Kerki'den Abdurrahman Toksaba, Şirabad'dan Mehmet Ali, Babadağ'dan Hayıt, Gölab ve Belcivan'dan Abdülkadir Aşur, Paşa Hoca, Abdülkayyum Toksaba, Afganistan'dan Efzaleddin ve Ahmet Han, Düşenbe'den eski Millî Eğitim Müdürü Abdullah Recep, eski iktisat müdürü Mustafa Şahkul, eski emniyet müdürü Kari Ekrem, Kazan'dan İbrahim Efendi, Afganistan'daki Buhara eski Emîr'i Âlim Han'ın temsilcisi Core Hoca, Meçhal'den Nusret ve Yusuf Beyler ve diğerleri, askerleriyle birlikte oradadırlar.

Fergana'dan mücahit komutanı Şirmet Bey, Ruz Muhammed Bey komutasında yüz atlı göndermiştir. Karatekin'in büyük mücahit komutanı Fuzayl Mahdum iki bin atlısı ile oradadır. Paşa, Semerkand çevresi mücahit komutanlarından Açil Bey'e bir mektupla Behram Bey'i göndermiştir. Buhara'dan Abdulkahhar Öretepe ve Meççah'tan Ahmet Han ve daha bir çok beyler bağlılıklarını bildiren mektuplarla heyetler gönderirler. Lakaylardan da bir topluluğun Pulhakiyan'a kadar gelerek oradan geri döndüğü öğrenilir.

Baysun kuşatması daraltılmış, fakat sonuç alınamamıştır. Togaysarı'nın kuvvetleriyle çevrede yine eşkiyalık yaptığı, halkı soyduğu şikâyetleri gelir. Paşa, İbrahim Bey'e bir mektup yazarak Togaysarı'ya hâkim olmasını ister. Ayrıca, "*Bu emri alır almaz, maiyetinizde bulunan süvarilerinizle Baysun kuşatmasına katılmak üzere burada bulunacaksınız.*

Aksi takdirde üzerinize, cezalandırmak üzere kuvvet gönderilecektir.” (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.151)

Kâfirun büyük bir askerî karargâha döner; sekiz binin üstünde asker toplanmıştır. Bir güç merkezi oluşmuştur ve insanlar ümitlidir. Halk, askerlerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını seve seve karşılamaktadır. Bu bakımdan, lojistik destek işlerini yürüten Halil Bey’in sıkıntısı yoktur.

Lakay İbrahim de dört yüz atlısı ile gelir; Enver Paşa, kendisine bunca saygısızlık eden ve engelleyen adamı güler yüzle karşılar.

* * *

Bundan sonrasının hikâyesine geçmeden önce, okuyucunun izniyle Anadolu ve Türkistan’daki mücadele hakkında bir iki söz söyleyelim.

Biliyoruz ki, aynı günlerde Anadolu’da da, iyice köşeye sıkıştırılmak istenen bir milletin millî mücadelesi sürmektedir. Evet, Osmanlı çökmüştür, Türk milleti/kültürü artık bir imparatorluğu taşıyabilecek güçte değildir; ama, bu millet yok edilmek derecesinde tüketilebilir mi? Asla! Bu medeniyet –Avrupa topraklarında mezar taşlarına kadar kırılsa da- yok edilemez; onu yaratan millet de yok edilemez. Belki küçülür, çekilir ama yok edilemez. Olay, bir milletin var olma sorunu halini aldığı zaman, Anadolu insanının gerilimi, değil Yunan’ı kovmak, Ermeni’yi temizlemek, yeni bir imparatorluğa yürüyecek gerilimi kendinde bulabilir. Çünkü, Osmanlı gibi bir Devlet-i Aliyye’nin, bir medeniyetin geri çekilmesi, sönmesi, olağan sayılabilir ama yok olması düşünülemez. İmparatorluktan gelen o insanların -avamî bir ifade kullanalım- ölüsü yeter. Onlar ki savaşın en kötü günlerinde aynı zamanda Turan imparatorluğu kurma hayali ile çarpışmışlardır. Bütün bu heyecanların tortusu yeter...

Anadolu’da zafer kaçınılmazdır. İrdelenecek ve değerlendirilecek olan, bu zafere yürüyüş içinde fertlerin sorumluluklarını ne ölçüde duydukları ve yüklendikleridir; üstlerine düşeni ne ölçüde yapabildikleridir. Elbetteki, Millî Mücadele’nin de öncüleri, kahramanları, gevşekleri hatta hainleri vardır.

Türkistan’a gelince, girişte kısaca dokunulduğu gibi, Türkistan tarihî gerilimini kaybetmiştir; nefislerinin peşinde ve kavgalar içindedir. Bu toplum kısa bir süre içinde, hiç değilse bir nesil geçmeden yeni bir medeniyet hamlesi yapacak gerilime kavuşamaz. Öyleyse, kaybedecekleri

kesindir. Ancak, zafere yürüyüş gibi yenilgiye gidişin de önderleri, kahramanları, gevşekleri ve hainleri vardır. Onların da sorumluluklarını ne ölçüde yüklendiklerine, yapmaları gerekenleri yapıp yapmadıklarına bakmak gerekir.

Göreceğiz ki, Enver Paşa karargâhındaki o kahraman komutanlar, beyler ve onların savaşçıları, bu sonu belli yürüyüşte gereken her şeyi yapmışlardır. Onun için onlar da, Anadolu kahramanları gibi, zafer tâkının altından gururla geçecek mücahitlerdir. Tıpkı Sarıkamış'ta vuruşan ve şehit düşenlerin, Çanakkale'de şehit olanlar kadar muazzez oluşları gibi...

* * *

Enver Paşa'nın karargâhında 15 Nisan 1922'de toplanan ve eski Emîr'in temsilcisi Core Hoca'nın da bulunduğu kurultayda, Paşa, büyük bir tezahürat altında kısa bir konuşma yapar ve yedi bin asker hep bir ağızdan and içerler: *"Allah'a yemin ederiz ki, son nefesimize kadar vatanımızı düşmana karşı savunacak ve koruyacağız!"*

Sonra komutanların atanması, ikmal ve iaşe işlerinden vilayetlerde yerel hükûmetlerin kurulmasına kadar kurtuluş mücadelesinin esasları on altı madde halinde tespit edilir ve *"Bütün askerî ve siyasi hareketin idaresi Enver Paşa'nın uhdesine müttefikan tevdi edildi."* Enver Paşa için bir mühür kazınır ve seyyidlik ünvanı eklenir. *"Damad-ı Hilafeti'l-Müslimîn, Emîr-i Leşker-i İslam Seyyid Enver."* (Baysun, *a.g.e.*, s.93)

İbrahim Bey, GPU'daki ifadesinda şöyle anlatır: "*Aradan epeyce zaman geçtikten sonra, Emîr Âlim Han'ın fermanına uyarak, Enver Paşa'nın huzuruna vardım."* Korbaşıların toplantısına katılıp açık yüreklilikle birbirlerine karşı konuştuklarını, tartıştıklarını ve O'nu İslam Ordularının Başkomutanı kabul edip, kendisine bildirdiklerini söyleyen İbrahim Bey, O'nun emri üzerine Filhanak civarında Ruslarla çarpışmak üzere cephe kurduğunu, ancak Paşa'nın, başına buyruk hareket ettiği gerekçesiyle kendisini Kâfirun'a çağırdığını söyler. *"Doğrusu, benim onun yanına gitmem gerekiyordu ama, bu defa ben alınganlık gösterip, askerimi yanıma alarak Göktaş üzerinden Rangantav'a doğru gittim."* (Bakiyev, *a.g.e.*, s.195)

Görülüyor ki, İbrahim Bey, Enver Paşa'ya itaatten gayrı yol olmadığını anlamakla birlikte, bunu bir türlü içine sindirememektedir.

Paşa'nın şehadetine kadar da bu tutumunu sürdürecek ve mücahitlere köstek olmaktan öte bir işe yaramayacaktır. Bu sakat tutumda, aşağıda, Paşa'nın mektubunda sözünü ettiği, 'çevresi'nin de bir ölçüde etkili olduğu kesindir.

Afganistan'daki eski Buhara Emîri de *"Hizmetinizde bulunabilir miyim, topraklarıma kavuşabilir miyim."* gibi yalvarış edalı mektuplar yazmaktadır. Belli ki, Enver Paşa havaya hâkim olmaktadır. Mektupları gülümseyerek okuyan Paşa, *"Hele bir kurtaralım da..."* der.

Enver Paşa, eski Emîr'e yazdığı mektupta İbrahim'den yakınır: *"Düşenbe' den çekilen Rusları takip ederek Mortepe, Şorab, Mavabad, Çeşme, Sarıasya, Mirşadiye'ye kadar vardık. Elliden fazla ölü, bir o kadar da yaralı bırakmışlardı. At ve arabaları elimize geçti. İbrahim Bey arkamızdan Regare'de bize yetişti. Fakat Ambarsay'da girdiğimiz çarpışmalara katılmadı. Eğer yardım edip savaşa katılsaydı, Rusların elimizden kurtulması mümkün değildi... İbrahim Bey askerlerini yanına alarak Hisar'a döndü. Yanına aldığı elli civarında askeriyle giderken, halktan zorla at, gıda ve para topladığını duydum. İnşallah bunlardan vazgeçip doğru yolu bulur. Kendine mektup yazarak, saflarımıza katılmasını istedik; ümit ederim döner."* (Bakiyev, *a.g.e.*, s.199)

14 Nisan 1922 tarihinde, Afgan Kralı Emanullah Han'a yazdığı mektupta silah yardımı ister ve şunları söyler: *"Buhara Emîri hakkındaki fikirlerinize tamamiyle katılıyorum. Bendeniz şimdi, Cedit sözünün manasını anlatmaya çalışıyorum. İbrahim Bey'e gelince, onun öyle bir çevresi var ki, söyleyecek bir şey bulamıyorum. Hanabad'da bulunan Sait Bey son derece kabiliyetsiz biri. Ancak, her şeyden istisna olarak, Darvaz, Karatekin, Belcivan, Korgantepe, Kabadiyan'ın hemen bütün halkı bana ve kurtuluş fikrine inanmış durumda. Lakin, Emîr buralara gelmeye kalkarsa, yeniden Ceditçilik-Kadimcilik meselesi alevlenir. Sizin de buyurduğunuz gibi, her şey mahvolur."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.271)

Kurultay sonrasında Buhara Savaş Bakanı Abdülhamit Arif Bey Avrupa'ya, Yusuf Ziya Bey Batı Buhara'ya gönderilir. Ancak, Afganistan üzerinden Avrupa'ya geçecek olan Abdülhamit Arif Bey, Afganistan hükûmetinin tutumunun değişmesi üzerine, hiçbir yere gidememiştir.

Hive mücahidi Han Cüneyt'le ilişki kurulur. Hive, Ürgenç ve Dörtgöl tarafları mücahitlerinin başkomutanı olan Han Cüneyt elli yıldır

mücadelesini sürdürmektedir.[76]

Bu sırada Moskova hükûmeti Darvaz, Karatekin, Gölab ve Düşenbe'nin Enver Paşa'ya bırakılmasını öngören bir barış anlaşması teklif eder. *"Sulh, ancak Rus kuvvetlerinin Türkistan'ı terk etmesiyle mümkün olacaktır. Komutanı bulunduğum mücahitler istiklal ve hürriyet için son nefeslerine kadar dövüşmeye ant içmişlerdir."* Enver Paşa, çevresindekilere, *"Arkadaşlar, bir memlekette istiklal ya tam olur ya olmaz."* diye başlayan bir konuşma yapar ve teklifi reddeder. Selim Sami diyor ki: *"Enver Paşa'ya Türkistan mücadelesi sırasında en cazip imkânlar bir çok defalar ve büyük ısrarlarla teklif edilmiştir. Bunu yapanlar, Paşa'nın karakterini bilmeyenlerdi. Ben bir çok devlet adamı, komutan ve siyasi tanıdım. Bunların arasında hiç birisi Enver Paşa kadar kanaatkâr ve idealist değildi. Ahlakının bu tarafı ile Talat ve Enver Paşalar birbirlerine benzerler."* (Kutay, *a.g.e.*, c.5. s.128)

Aynı gün (15 Nisan) Zerefşan vadisindeki Korbaşılar da Semerkand'da bir toplantıya çağrılır. Bu kurultayda, Türkistan Türk Müstakil İslam Cumhuriyeti ilan edilir. Şir Muhammed devlet başkanlığına seçilir.

Kâmil Bey, 18 Nisan 1922 tarihli mektubunda, *"Size bir kara haber vereceğim."* der; *"Ermeniler Cemal Azmi Bey ile Bahattin Şakir Bey'i de dün gece geceyarısını biraz geçe şehit ettiler. Bahattin Şakir Bey'in eşi, dört çocuğuyla ortada kalmıştır ve kendilerini idareden âcizdir. Cemal Azmi'nin ailesine de hemen yardım edilmelidir. Dükkânı güç bela idare ediyorlardı. Allah hemen yardım etsin. Yoksa er geç sefalete mahkûmdurlar. Biz tabii, elimizden geldiği kadar kendilerine yardım edeceğiz. Efendimiz, Cemiyetin kendileri için vermekte olduğu ödeneği iki aileye terkettiler... Efendimiz pek üzgündür. Kesinlikle sizin buraya gelmenizi istemiyorlar. Bilakis, kendileri, durum müsait olur olmaz hemen Kâbil'e gelmeye karar verdiler.... Orada bir hayır kurumu meydana getirmek emelindedirler. Efendimiz, başladığınız büyük mücadelede size canla başla yardım etmeye karar vermişlerdir. Sultan Efendi'nin bu kararının ne kadar yüce duygulara dayandığını bildiğim için pek bahtiyarım. İnşallah, Sultanı ve çocukları bizzat ben Kâbil'e getiririm."* (A. İnan, *a.g.e.*, s. 55)

Alman Dışişlerinin verdiği bilgilere göre Ruslar, gittikçe genişleyen hareketten çok rahatsızlar ve Paşa'nın aleyhinde olabilecek kimseleri

Moskova’ya toplamaya çalışıyorlarmış.

1922 Mayıs’ında Kâfirun renk renk çiçeklerle bezenmiştir. Karargâh çevresinde dokuz bin asker vardır. Düşenbe, Hisar, Belcivan, Gölab, Darvaz, Karatekin, Saraykonur, Korgantepe, Kabadiyan Ruslardan temizlenmiş, mülkî idare kurulmuştur. Ancak Baysun, uzun bir kuşatma ve gayretlere rağmen düşürülememiştir.

* * *

Enver Paşa Lakay İbrahim’in yanında bir tür esaret yaşarken, Moskova’da toplanan Komünist Parti Polit Bürosu, O’nun ve Korbaşıların tasfiyesi için bir dizi kararlar almış ve harekete geçmiştir. Enver Paşa İngiliz ajanı olarak ilan edilir; adı çeveresinde geniş ve yoğun bir propaganda başlatılır.

Afganistan Savunma Bakanı, Rusların büyük kuvvetlerle, geniş çaplı bir saldırıya hazırlandıklarını bildirir. Birkaç gün sonra, aynı bilgileri alan Türkistan Millî Birliği Semerkand merkezi, durumu Ahmet Zeki imzasıyla gönderdikleri mektupla Paşa’ya bildirir ve şimdilik Afganistan’a geçmesini isterler. Enver Paşa bu mektuba sinirlenir. Mektupta şöyle denilmektedir: *“Bolşevikler Türkistan istiklal hareketini tenkil etmek için büyük bir ordu toplayıp Türkistan’a göndermek üzere hazırlanmışlardır. Bu ordunun öncü birliklerinin Orenburg-Almatı’ya geldiklerini haber aldık... Siz askerî vaziyetinizi bu duruma göre düzenlersiniz. Cephenizi açmayın; kuvvetlerinizi toplu bulundurun.”*

Doğu Buhara’da yeni birlikler kurup silah takviyesi yapan Komünist kuvvetler, karşı saldırılara geçmişlerdir. Rus kaynaklarına göre Buhara çevresindeki mücahit kuvvetleri on-on iki bin civarındadır. Enver Paşa’nın çevresinde toplanmış olanlar ise, Lakay’ın kuvvetleri dahil altı bin kadardır.[77]

Buhara çevresindeki kuvvetler şöyle yerleştirilmiştir: Yusuf Mirahur, güney Kerki bölgesinde, Enver Paşa ve Lakay İbrahim Baysun bölgesinde; Hasan Toksaba, Deno bölgesinde; Daniyar, Guzar-Darbant arasında; Behram Bek, Karşı şehrinin kuzey doğusunda; Osman Efendi, Karşı’nın kuzeyinde; Abdulkahhar, Nurata Dağlarında, Danyal, Buhara çevresinde; Sultan Bek, Kuzey Ziyaaddin’de; Karakul Bek, Kettekorgan yöresinde; Nusret Bek, Maçe’de; İşan Sultan, Düşenbe’de; Kayim Toksaba,

Faizabad’da; Devletmend Bek, Belcivan’da; Togaysarı, Kızılsu nehri çevresinde. (Hayit, a.g.e., s.282)

Çarpışmalarda Ruslar esirlere pek kötü davranmakta, çekildikleri köyleri yakmaktadır. Bu zulümleri duyan mücahitler doğal olarak öfkelenmektedir. Komutanlardan Togaysarı bir Rus esirinin kulağını keserek gönderir. Enver Paşa Togaysarı’ya öğüt verir, bir daha yapmamasını ister.

Enver Paşa çarpışmalara askerin en önünde girmektedir; gönülleri razı gelmese de mücahitler bir şey diyemezler. Baysun üzerine yapılan bir saldırıda kolundan yaralanır.

Bir gün Baysun çevresindeki kırlarda gezinti yaparken, Türkmen komutanlardan Danyal Bey’e konuk olur. O sırada Rus kuvvetleri şiddetli bir baskına geçerler. Çarpışmalarda Paşa en önlerdedir.

15 Mayıs 1922’de Enver Paşa, Danyal Bey, Böri Bey, Efzaleddin Han, Hasan Bey, Faruk Bey, Abdürresul Bey, Türe Bey, Behram ve Şeref Beyler de olduğu halde Baysun’a saldırırlar. Faruk ve Abdürresul Beyler ve Enver Paşa birer er gibi Rus avcı hatlarına kadar girerler. Karşı tepeden gelen makineli tüfek ateşi karşısında çok at kaybederler. Enver Paşa’nın ceketinde iki kurşun deliği açılır. Hasan Bey, kuvvetleri geri çekilerek tüfek atışına geçerler.

Bu çetin vuruşmalarda da Baysun’u alamazlar. Gece, yüklü bir ganimetle dönülürken, dört nala gelen bir atlı Paşa’ya bir zarf verir. Zarfın içinden bir resim, bir mektup ve *“bazubend-i hümâyun”* çıkar. Enver Paşa’nın ağladığını görürler. Mektubu bir çok kereler okur; Berlin’de bulunan eşi Naciye Sultan’dan gelmektedir.

Sonra Paşa’nın neşesi artar ve atına atlayıp karargâha sürer. Karargâha ulaştıklarında askerlerin türkü söyleyerek eğitim yaptıklarını görürler:

Tahta köprü bitti mi
Asker balalar geçti mi
Asker balalar nalesi
Paşamızga yetti mi ?
Aman aman, aman aman....
Şehrimizge dorulaman...
Hisar balıb yataylık
Bolşevikni ataylık
Bolşevikni göştini

Kargalara sataylık
Aman aman, aman aman
Şehrimizge dorulaman...

Enver Paşa Rus yetkililere bir nota göndererek Kızıl Ordu birliklerinin on dört gün içinde Türkistan, Buhara ve Hive'den çekilmesini ister: *"Ben, Buhara, Türkistan ve Hive halklarının hür ve bağımsız yaşama isteklerini size iletmekle görevliyim. Bu bağımsızlık talebi Sovyet Rusyası tarafından kabul edilmelidir."* (Hayit, *a.g.e*., s.287)

Bu arada kahramanlara rütbeler verilmeye devam edilir:

"Can Muhammed Han,

"Şimdiye kadar din ve devlet uğrunda gösterdiğiniz gayrete ödül olarak size binbaşılık rütbesi verildi. Üstün gayret ve fedakârlıkla her yerde görevini yapasın.

Dâmâd-ı Halîfe-i Müslimîn
Emîr-i Leşker-i İslam Seyyit

Enver"

(Bademci, *a.g.e*, c.II, s.112)

* * *

Enver Paşa'nın Türkistan Millî Mücadelesinin başına geçmesi uzak Türk illerinde de mücadele azmini körükler. Doğu Türkistan'dan, Ufa'dan yanına gelen genç subaylar vardır. Bunların bir kısmı sonuna kadar savaşırlar. Bir kısmı Kadimcilerin tehditlerine maruz kalırlar; şehit edilenleri olur.

Hive Talikan'dan yazan Fazlüddin Mahdum Bey, *"Handar tarafından gelen Birinci Süvari Alayı içinde, Taşkent'ten gelen bölükler varmış. Sizinle görüşüp, bütün Rus askerlerini Buhara'dan çıkartacaklarmış. Bizler Enver Paşa ile vuruş kılmayacağız diye kıtaları gelmiş."* haberi verir. Ayrıca, *"Düşman bu gece bizi üç taraftan asker çıkartarak, Hive Talikan'ı bastı. Onun çizdiği planı ben üç gün evvel çizmiştim."* Fuzayl Bey, Paşa'ya ve komutanlara hediye olarak yedi koyun gönderir. *"En büyüklerini size münasip gördük, ak koyun, İşan Sultan hazretlerinindir, kara koyun Hasan Tahsin Beye, altındâr ak meşe Halil Beye, bir tanesi Danyal Beye, bir tanesi Cebbar Beye, bir tanesi Evliya Kulu Beye."* (Yamauchi, *a.g.e*., s.273-4)

Ceditçi-Kadimci çekişmesi hiç bitmemektedir. Hatta, Fuzayl Mahdum ve İşan Sultan ile Lakay İbrahim arasındaki sürtüşmeler giderek artmaktadır. Emîrciler bir yandan da aleyhte propaganda yapmaktadırlar. Ceditçi olan Fuzayl Mahdum'un mücahitlerinin sakalsız ve bıyıksız olmaları da ayrı bir propaganda konusu olur. Öyle ki, Mahdum'un birliğinde kaçaklar gittikçe artmaya başlar ve sonunda yüz elli kişi kalırlar. Belcivan komutanı Devletmend Bey de, Lakayların aykırı bir cephe tuttuklarını ve yağmaya yöneldiklerini bildirir. Paşa çok üzülür. Kurmay başkanı Hasan Bey'i bölgeye göndererek durumu düzeltmesini ister.

Hasan Bey Çilligöl üzerinden hızla ilerleyerek Lakay Togaysarı kuvvetlerini sıkıştırır ve dağıtır. Ancak Lakay İbrahim, askerlerini alarak kuşatmadan çekilir ve bununla kalmayıp Fuzayl Mahdum'un hâkimi olduğu bölgeleri işgal etmeye, buralara kendi adına yöneticiler atamaya başlar. Fuzayl Mahdum, Paşa'dan izin alarak memleketine doğru yola çıkar. Ancak yolda Lakaylar tarafından pusuya düşürülerek esir edilir.

Afganistan bölgesi Türkistan'ının merkezi olan Mezar-ı Şerif'teki Osman Hoca'nın savaş bakanı Ali Rıza Bey ve Hacı Sami Bey, Kızılayak bölgesindeki Abid Halife'nin yanına geçerek buradan bir cephe açarlar. Çarköy'e kadar başarıyla ilerlediklerini Paşa'ya bildirirler. Buhara Ceditçilerinden Kerkili Mümin Sofu ve Molla Nöbet de kendilerine katılırlar.

Enver Paşa, mücahitlerin maneviyatını yüksek tutmak için, çevreden alınan başarı raporlarını askere duyurur. Semerkant Korbaşısı Açil Bey'e gönderdiği *"İnşallah ileride daha başarılı faaliyet gösterir, İslam mücahitlerinin bir numarası olursunuz. Cenab-ı Allah'ın indinde ve aziz vatanımızın kurtuluşunda gösterilen gayretler râyegân olmaz."* diyen mektubunu askere okutmuştur. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s. 179-80)

Görülüyor ki, kurtuluş cephesine bir çok mücahit katılmış olmasına rağmen, bunların bütünü, bir ordu disiplini içinde Paşa'nın emrine girememiştir. Aralarında, rekabet, geçimsizlik ve Kadimci-Ceditçi çekişmesi, özel düşmanlıklar yahut bulundukları yerin özel şartlarından ötürü gelmiş olanlar vardır; ortak bir vatanseverlik olsa da birliği sağlayamamışlardır. Bu kadar dağınık cephelerde ve her biri kendi başına yapılan mücadeleler, ancak Rusların ikmal zorlukları ve mevcut birliklerinin azlığı sebebiyle, sınırlı başarılar verebilmektedir. Vatanları için

dövüşen bu insanlar, gerektiğinde ölmesini bilmektedir; fakat, eğitimli bir ordu karşısında nasıl düzenli bir savaş yürüteceklerinden habersizdirler. Türkmen Açil Bey gibi bazıları bunu açıkça ifade ederek komutan isterler.

Enver Paşa'nın çevresinde toplanabilen kuvvetlerin de eğitimlerinin yetersiz olduğu kesindir. Belgelerde asker sayısı verilirken, 100 atlı, 50 tüfekli, 200 sopalı gibi rakamlar geçmektedir. Bu sopalı kahramanların eğitilip, asker haline getirilebildikleri şüphelidir. Gerçi Paşa'nın yanındaki Osmanlı subaylarının bir kesimi bu eğitim işiyle uğraşmaktadır; ama, zaman kıtlığı, bu tür çalışmalara alışkın olmamaları yanında, silah ve mühimmat eksikliği de düşünülürse, bu gayretlerin istenilen sonuca yetmeyeceği anlaşılır. Aslında Baysun'da çok sayıda Rus askeri yoktur; ama, komutanların avcı hatlarında çarpışmaya girme kahramanlığına rağmen düşürülemeyişi, Rusların dirençleri yanında, mücahitlerin eğitim noksanlığı ile açıklanabilir.

Enver Paşa'nın savaş içindeki halini, Türkistanlı yazar şöyle anlatır:

> "1922 yılı Mayıs ayı ortalarında, Enver Paşa'nın karargâhına Allahkulu'nun hafiyelerinden biri gelerek, Kızılordu birliklerinin sabah, şafak vakti Mirkaragöz-Bibişirin ve Şorsay üzerinden bir hücuma geçeceklerini bildirdi. Başkomutan, subayları karargâhta toplayarak, Kızılordu birliklerine karşı, hücum hususunda planlarını anlatıp, ertesi sabah seher vaktinde yanına hafif makinalısını alarak, Mirkaragöz'e doğru yola çıktı. Gerçekten Kızılordu birlikleri şafakta hücuma geçtiler. Enver Paşa hazırlıklı olduğundan düşmanın taarruzuna aynı şiddetle karşılık verdi. Çarpışma durana kadar o, makineli tüfeği elinden bırakmadı.[78] Enver Paşa son derece geniş ufuklu, askerî taktik ve stratejiyi çok iyi bilen, savaş sırasında saldırı, geri çekilme gibi askerî manevraları fevkalade yöneten bir komutandı. Kendisi de bir asker olarak keskin nişancı olup, hedefini şaşırmazdı. Bu çarpışmada Kızılordu birlikleri büyük kayıplar verdiler. Paşa, savaş esnasında sağ kolunun dirseğine bağladığı bir mıknatıs taşırdı. Söylediklerine göre, bu mıknatıs sayesinde silahın nişan yönünü tayin edermiş. Savaş esnasında Enver Paşa, kendinden geçercesine bütün benliğini savaşa verir, dürbünüyle ayakta durup düşman hatlarını kontrol eder, aniden yere çöktüğünde, üzerinden mermiler vızıldayarak geçer giderdi. Bazen bulunduğu yerden kendini sağa, sola çevik hareketlerle yere atar, terketmiş olduğu yere mermi yağardı; ama, o, bu tür hareketlerle mermilere hedef olmaktan kurtulurdu. Kısacası, Paşa'da, bizim anlayamadığımız bir sır veya büyü vardı." (Hayit Nar ve Osman Tahir'den nakleden, Nabican Bakiyev, *a.g.e.*, s.222-3)

Mayıs ayının sonlarına doğru Kâbil'deki Hacı Sami'den mektup gelir. Osman Hoca'nın gelmesi meselesi ve sair siyasi gelişmeler sebebiyle dönüşünün geciktiğini bildirmektedir. Enver Paşa, Hacı Sami'nin mübalağacı yapısını pek iyi bildiği ve kendisini uyarmış olduğu için, şöyle

yazar: *“7 Nisan tarihli mektubunuzda Afganistan Devlet-i Aliyyesini lüzumsuz yere tahrik etme, diye emrinizi telakki eyledim. Bendeniz Afganistan-Türkistan genel durumu hakkında genişçe bilgi vermekten başka bir şey tarafımdan yapılmamıştır.”* Hacı Sami Bey, mektubunun sonrasında silah yardımı için yapılan çalışmaları anlatır. (Yamauchi, *a.g.e.*, s.274)

71 İsmail Hakkı Bey, Doğu Türkistan’da okul açmak üzere yola çıkmış İstanbullu Osmanlı ülkücülerinden biridir. Hoten’de bir okul açmış ancak veba salgını çıkması üzerine burayı kapatmak zorunda kalmıştır. Enver Paşa’nın görevlisi olarak buralara gelen Hacı Sami, Ahmet Kemal İlkul ve arkadaşlarına yardımcı olmuş, Kuçar’da yeniden bir okul açmıştır. Daha sonra Doğu Türkistan’da çalışma ortamı kalmayınca Batı Türkistan’a geçmiş ve Buhara ve Taşkent’te Millî Eğitim Müfettişliği yapmış, Türkistan gençliği ile yakından ilgilenmiştir. Enver Paşa kendisini teşkilatların denetlenmesi ve muhabere işleriyle görevlendirmiştir. Çeşitli Türk topluluklarının birleşmesi yolunda çok gayreit sarfetmiştir. Paşa’nın şehadetinden sonra Afganistan’a geçerse de, Hacı Sami zamanında tekrar Doğu Buhara’ya dönmüştür.

72 Dadha, Karakul’dan üç derece üstün, vezirliğin (Kuşbeylik) altındaki rütbedir.

73 Nabican Bakiyev, Moskova’nın emrinde çalışan Alimcan Akçurin isimli komünistin, Enver Paşa, İbrahim Bey ve diğer mücahitler arasında sahte mektuplar düzenleyerek, yahut haberler yayarak bunları birbirine düşürdüğünü, roman kurgusu içinde yazar. Akçurin, kişiliği ve çalışmaları bilinen biri olarak, benzeri şeyler yapabilir. Enver Paşa’ya, git kendi memleketini kurtar diye yazan da odur. Ancak, İbrahim Bey’in ifadesindeki olaylar da, Düşenbe’de çarpıştığı da doğru değildir.

74 Abdülhamit Arif Bey aslen Buharalı bir Özbek olup, Zeki Velidi Bey Başkurt Hükûmeti kurduğunda onun yanında sekreterlik yapmış yetenekli bir gençtir. Daha sonra Buhara’ya geçerek buradaki mücadelelere katılmıştır.

75 Değerli okuyucu, Zeki Velidi’den bu satırları okuduktan sonra, Enver Paşa için ‘Delidir.’ diyenlere, belki de katılmak gerekecektir!

76 Han Cüneyt Eylül 1928’de, elinde kalan bin yüz askerle, İran Asterabâd’a iltica edecektir. Ancak, İran Hükûmetinin, silahlarını teslim etmesini istemesini kabul etmeyip, buradan Afganistan’a geçmiştir.

77 Enver Paşa’nın çevresindeki kuvvetler, değişik kaynaklarda farklı farklı verilmektedir.

78 Yazarın sözünü ettiği makineli tüfek, muhtemelen Paşa’nın, kardeşi Kâmil’den istediği 45 fişeklik parabellumdur.

“Dua Et Naciyem, Dua Et!”

Komünist Partisi Merkez Komitesi “İngiliz ajanı ve doğu halklarının düşmanı” olarak ilan ettiği Enver Paşa’ya karşı, bölgeye takviye askerî birlikler göndermiştir. Ayrıca, Akçurin gibi yerli Bolşevikler aracılığıyla geniş bir propaganda başlatır. Bolşevik İhtilal Komitesinden Lev Troçki ise, silahlı kızıl kuvvetlere şu talimatı vermiştir: *“Mücahitlerin her bir hücumuna misliyle cevap verilsin. Ele geçen Basmacılar ve taraftarları acımasızca cezalandırılsın. Bundan böyle, Kızılordu komutanlarının Basmacılarla görüşmelere girişmesi kesinlikle yasaklanmıştır.”* (Bakiyev, *a.g.e.*, s.191)

Mayıs ayı boyunca Baysun’daki çatışmalar devam eder; genellikle karşılıklı baskınlar halindedir. Kerki’ye bir hayli geç ulaşabilmiş olan Ali Rıza Bey’den, Mayıs ayının sonlarına doğru şu mektup gelir:

“Paşa Hazretlerine,

“Emirleri üzerine Kâbil’den ayrılıp Eski Kerki cephesine geldim. Kulmuhammed Bey’le buluştuk. Burada cephe temerküz etmiş, Türkmen mücahitleri düşmana göz açtırmıyorlar. O kadar cesur insanlar ki, ölümü hiçe sayıyorlar. Esasen halk tamamen disipline uyuyor; aldırış etmedikleri için yaralanan çok. Bu durum, mücahitlerin hıncını artırıyor. Ben buraya gelince mücahitleri mangalara ayırdım. Siperlere manga manga gönderiyoruz. Bir sahra hastanesi yaptık. Benim Meryem Hanım da yaralılara bakıyor, pansuman yapıyor, düzenli ilaçlar dağıtıyor. Beraber getirmem çok isabetli oldu.

“Kulmuhammed Bey, Molla Halmurad ve Molla Hüseyin gibi yiğitler mülkî işleriyle meşgul. İaşe durumları da mükemmeldir; mevcudumuz gün geçtikçe artıyor. Silah ve cephanemiz de yeterli durumdadır. Başka emirlerinizi bekler, tüm mücahit arkadaşlara saygılarımızı arz ve takdim ederiz, efendim. Ramazan 1922

Türkistan İhtilal Orduları Batı Cephesi Komutanı

Miralay Ali Rıza”

(Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.183)

29 Mayıs 1922. Ramazan Bayramıdır. Paşa, güzel bir günde, çimenler üzerinde bayram namazını kılmış, askerlerin bayramlarını tebrik edip, ufak tefek hediyeler dağıtmaktadır. Ardından, Baysun kuşatmasındaki birlikleri, Faruk Bey cephesinden başlayarak ziyaret etmekte ve bayramlarını kutlamaktadır. Takviye gelen Rus birlikleri Baysun çevresinde görülmeye başlamıştır. Çeşitli yörelerden, bu birliklerin hareketlerine dair haberler gelir.

Yeni güçlerle takviye edilen kızılordu birlikleri, Türkistan'da, kendi başlarına savaşan Korbaşı güçlerini bir bir saf dışı etmeye başlar. Enver Paşa'nın Sovyetlerde kalan arkadaşları da sınır dışı edilirler. *"Ali Bey'in hareketine karşılık olarak Sovyet de bütünümüzü sınır dışına çıkardı."* Semerkand'ın kahraman Korbaşısı Açil Bey çarpışmalarda şehit olur. Gelen haberler Baysun kuşatmasını da tehlikeye sokmaktadır. Enver Paşa kuvvetlerde, savunmaya dönük yeni düzenlemeler yapar. Nafi Bey, cephane imalathanesini Hisar'a taşır.

Baysun üzerinde baskılar artmaktadır. Ele geçirilen Rus esirlerinden, Rus birliklerinin hareketleri hakkında bilgiler alınır. Haziran sonuna doğru Baysun üzerine büyük bir saldırı düzenleneceği öğrenilir. Enver Paşa Danyal Bey'e haber göndererek, yirmişer kişilik mangalar kurup, yaklaşmakta olan Rus birliklerine baskınlar yapması talimatı verir. Ayrıca, elde ettiği bilgileri çeşitli yerlerdeki Korbaşılara bildirir.

24 Haziran 1922. Baysun'da şiddetli çarpışmalar olmaktadır; bir kısım Rus askerleri bulundukları yerleri terkederek Kağan yönüne çekilirler. Ama, diğerleri direnirler ve Baysun yine alınamaz. Ele geçirilen bir hayli savaş ganimeti Kâfirun'daki karargâha göderilir.

25 Haziran 1922. Baysun cephesinden Faruk Bey'in raporu şöyledir:

"Paşa Hazretlerine,

"Guzar yönünden Çal Garnizonuna yeni iki alay Bolşevik kuvveti gelmiştir Bugün öğleden sonra bir tabur kadar Bolşevik askeri siperlerimize saldırdı. Şiddetli çarpışma akşama kadar devam etti. Ortalık kararınca, Abdülcebbar'ın askerleriyle düşmanın sol cenahına baskın yaptık. Düşman böyle bir baskını tasavvur etmediğinden şaşkınlığa uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada Abdurrahman Bey'in kuvvetleri de sağ cenahına saldırdı. Daha fazla paniğe uğrayan düşman üç ölü bırakarak Çal'a yaklaştığında, bir tabur kadar Bolşevik kuvveti imdadına yetişti. Tekrar bize saldırıya geçtiler. Siperlerimize çarparak mevzi aldılar. Çatışma devam etmektedir. Behramkul Bek'in verdiği rapora göre düşman, Çal'ın güney sırtlarına yayılmak istidadındadır.

> Bunu iki kere denemişlerdir. Belki bu gece bunu bir kere daha deneyeceklerdir. Şayet düşman kuvvetleri Çal'ın güney tarafını tutarsa, Kâfirun'un tehlikeye düşmesi muhtemeldir. Durumun gelişmesini ikinci raporumda açıklığa kavuştururum. Keyfiyet beray-ı malumat arzolunur efendim. 29 Şevval 1922" (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.193-4)

Paşa, Efzaleddin ve Faruk Bey cephesine giderek 25-26 gecesi yapılan taarruzu kendisi yönetir. Ertesi gün öğleye kadar devam eden çarpışmalarda, Paşa namazını siperlerde kılar. Yine sonuç alınamaz. Gelen takviye Rus birlikleri çevredeki geçitleri tutmaya başlar. Enver Paşa, cephe komutanlarına yazdığı emirde, geri çekilme halinde, toplanma noktası olarak Yürçi'yi gösterir. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.195)

Molla Abdülkahhar ve Danyal Bey'in kuvvetleri Buhara ve Karşi'den çekilirler.

26-27 Haziran gecesi yine Paşa'nın yönettiği ve bir er gibi çarpıştığı saldırı sabaha kadar sürer. Rus kuvvetleri iç kaleye hapsedilir ve teslim olmaları çağrısı yapılır. Sabah vakti, Baysun üzerine sevkedilen Rus kuvvetlerinin geldiği bildirilir. Yeni gelen kuvvetler kenti işgale başlamıştır. Mücahitler çekilmeye başlar; Sarıasya suyu üzerinde süren üç günlük çarpışmalar sonunda mücahitler çekilmek zorunda kalmışlardır. Paşa, çete savaşlarına geçilmesi emrini verir.

Muhtemelen bu savaşlardan sonra Paşa, Afgan Hanı'na yazdığı, *"Şevketmeab Gazi Kardeşim Efendim"* hitabıyla başlayan mektupta Afgan gönüllülerinin ve komutanları Efzaleddin Han ile Dilaver Han'ın kahramanlıklarını anlatır. *"Yani cümlesi iltifat-ı şahanelerine bütün anlamıyla layıktır."* Mektup şöyle devam eder: *"Buranın iç durumu mükemmeldir. İbrahim'den başka hepsi emirlerime uyarlar. Hisar vilayetinden başka vilayetlere atadığım beyler her hususta yardıma başladılar. İbrahim de, son defa yaklaşmış olan nadanlığı bir türlü bırakmak istemeyerek hilelere başvurmaktadır. Zât-ı şahanelerine de pek bağlı olan Fazluddin Mahdum'un askerleri arasına nifak soktuktan sonra, İbrahim kendisi hapsedileceğinden korkarak kaçmıştı. Fazluddin askeri toplamak üzere tekrar memleketine giderken, onun önüne çıkıp üşüşmüşler ve sonra İbrahim kendisini tutturarak hapsettirmiştir."* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.280)

Enver Paşa yeni bir karargâh için çevreyi dolaşmaya çıkar. Bu sırada Rus topçu ateşi başlar. Paşa aldırmaz; dürbünüyle çevreyi incelemeye devam eder. Topçu ateşi şiddetlenir. Düşmanın, atların çıkardığı tozdan

hedef belirlediği anlaşılır ve bir süre atlardan inilerek dere yatağında dinlenirler. Ateş kesilir.

Cebbar ve Allahkulu beyler, Şehrisebz tarafındaki Ruslarla savaşmak üzere o cepheye uğurlanırlar. 28 Haziran 1922'de ileri karakol komutanlarından gelen habere göre, Ruslar büyük bir kuvvetle Kâfirnihan'ı sarmaktadır. Paşa, karargâhı terk etmeye karar verir. Silahbaşı yapan asker toplanır. Atlılar süratle Paşa'nın gösterdiği yöne ilerlerken, Rus kuvvetlerinin de tepeleri işgal etmekte olduğu görülür.

Rus kuvvetleri Kâfirun'a inmeye çalışırken, Enver Paşa ve Danyal Bey iki taraftan Rus kuvvetlerinin önünü keserek çarpışmaya başlarlar. İki saat süren çarpışmalarda alınan esirlerden öğrenildiğine göre Baysun'da yedi bin Rus askeri vardır. Öğle namazının ardından Rus kuvvetleri saldırıya geçer; Kâfirnihan'a on beş kilometre uzaklıktaki Karlık sırtlarında tutuşurlar. İkindiye doğru Efzaleddin Han da gelir. Vuruşarak çekilir; Sarıasya, Dihnev ve Gingüzar üzerinden Yürçi'nin güney doğu sırtlarına ulaşır, Babadağı'na dayalı Üçbulak kasabasında geçici karargâh kurarlar.

Bir hafta boyunca süren çarpışmalarda, bütün ısrarlara rağmen Paşa savaş alanını terk etmemiş, yandaki köye gitmemiştir. Sarıkamış'ta yaptığı gibi orada da dövüşen askerlerle birlikte açıkta geceler. *"Atlarının yularları ellerinde yatan mücahitler arasında Paşa da, bir taşı kendine yastık yaparak yatıyordu..."*

Miralay Faruk Bey'den gelen haberde, Pulhakiyan sırtlarında olduğunu bildirmekte ve Rus kuvvetlerinin hareketleri hakkında bilgi vermektedir. Kendisine, çarpışarak ve yollara barikatlar kurarak Dihnev'e doğru çekilmesi emredilir. Böylece Türkistan askerlerinin düzenli çekilmesi sağlanır.

Bolşevikler girdikleri yerlerde katliam yaparlar. Bu durum Paşa'yı çok etkiler. Karargâhının yakınındaki Tekerbulak köyündeki katliamı görünce, *"Bir millet ancak bu kadar alçak, bir rejim ancak bu kadar kâfir ve şerefsiz olabilir."* demekten kendini alamaz. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.210)

Miralay Faruk Bey de Yürçi önlerine gelir. 3 Temmuz 1922'de, Bolşeviklerin saldırısı ile Yürçi'de çarpışmalar başlar. Faruk Bey'in raporuna göre, *"Kâh çekilerek, kâh sokularak tacizata devam etmekteyiz."* (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s. 212-3)

4 Temmuz 1922. Ruslar, Danyal Bey kuvvetlerine yüklenerek Yürçi-Gingizar arasını işgal eder, Surhab Suyunu geçerler. Bolşevik kuvvetleri, bir topçu taburu ile dört süvari tugayı civarındadır. Akşam üzeri saldırılar şiddetlenir; Enver Paşa, Faruk Bey'in yanına gider. Diğer cephe komutanlarına da vuruşarak çekilme emri gönderir.

Paşa, 2 Temmuz tarihli notlarında, Çilligöl ve Korgantepe'nin Ruslar tarafından alındığını ve geri çekildiklerini yazar. Korgantepe valisi Abdurrahman Bek'ten bir mektup gelmiştir:

"Enver Paşamıza,

"Köp köp dua-yı selam. Çilligölü Ruslar aldı. Türkmenlerin mıltıklı (tüfekli) yiğitleri silahlarını alıp Korgantepe'ye geldiler. Men de olarbilen Aladağ'a çıkıp, sizin ol yana gelmenizi gözleyicek. Siz ol yanda köp kalman; neme dersen, Ruslar Feyzabad köprüsünü tutarsa, bul yana etmene yol bulamazsınız. Ondan yalı bul yana gelin. Selamünaleyküm.

"Korgantepe Valisi Abdurrahman"

(Bademci, a.g.e., c.2, s. 216-7)

Enver Paşa Sultankışlağı'nda yazdıklarında, *"Gerisin geriye, Düşenbe'ye gidiyorum. Zerger'den beri her gün çarpışma oluyor. Geri çekiliyoruz."* der. (Aydemir, *a.g.e.*, s.670)

"6 Temmuz,

"Düşenbe'den yazmıştım. Ruslar Çilligöl ve Korgantepe'yi işgal etmişler. Otuz atlı ve iki yüz doksan piyade ile ben dağlarda kayalar arasında yatıyorum. Nehirler üzerinde ancak otuz kilometre ötede köprü var. Bana iki sandık içinde Afganistan'dan para vesaire getiren iki Afganlı, Rusların eline düşmüşler. Bilmem bu yardımlar için Ruslar Afganistan'a savaş açarlar mı? Ruslar Karadağ'a da varmışlar. Düşenbe'den hareketten altı gün sonra, artık toprak haline gelmiş olan Düşenbe'ye tekrar geldim."

Ruslar Afganistan'a savaş açmaz, ama Paşa'ya gönderdikleri iki yüz kişilik kuvveti geri çekmesi için baskı yaparlar.

Çarpışa çarpışa Karadağ, Hisar yolundan 10 Temmuz 1922'de Düşenbe'ye gelirler. Paşa hükûmet konağına yerleşir. Kardeşi Nuri Paşa ise, o gün tarihli mektubunda, yanına gelmeye hazır olduğunu bildirir ve gelmesini istediğin başka kimseler var mı, diye sorar. Bu mektup, Enver Paşa'nın T.T.K arşivindeki dosyasında mevcut olduğuna göre, eline

geçmiştir; ama ne zaman; şehadetine yakın günlerde olduğunu söylesek de, bu tarihi bilemiyoruz. Nuri Paşa'nın hasta olduğunu ve ailesini İstanbul'a bıraktıktan sonra sanatoryumda tedavisine devam edeceğini Kâmil'in mektuplarından biliyoruz. Nuri Paşa şöyle yazar:

"Sevgili Ağabeyciğim,

"...Şimdi yanınıza gelmeye hazırım. Azerbaycan ve Dağıstanlılar benden yardım bekliyorlarsa da, oralarda ancak, Anadolu'nun yahut Avrupa'nın yardımı ile bir iş yapmak mümkün olduğu için, şimdilik fiilî bir teşebbüste bulunmayı lüzumsuz görüyorum. Başladığınız işi başarmanız halinde, Kafkasya'nın da kurtulacağı tabiîdir. Bu durumda, önce yanınıza gelerek, ortak gayeyi gerçekleştirmek için çalışmayı daha uygun buluyorum. Amcam da buraya geldi (Halil Paşa olsa gerek). Kendisiyle birlikte geleceğim tabiîdir. Kâmil'e mektupta istediğiniz her şey hazırlandı; bu postayla gönderiliyor. Ben de, özellikle Zeplin işini ehemmiyetle takip ediyorum. İmkân dahilinde cebhanesiyle birlikte 5.000 silah, elli kadar subay, büyücek bir tamirhane, hatta bir iki de uçak bir defada taşınabilecektir. Bunun için her şeyden önce para gerekir. Siz, otuz ila elli bin altın gönderebilecek misiniz? Zeplin ve sairenin ne kadara mal olabileceğini tahmin edemiyorum. Araştırmamın sonucunu bu postaya yetiştiremezsem, gelecek postayla gönderirim. Alman hükûmeti İtilaf devletleri tarafından sıkı denetim altında olduğundan, bu gibi şeyler ancak fazla para harcamakla temin olunabilecektir.

"Almanların ekserisi Sovyet Rusya ile dost yaşamak taraftarı olduklarından hareketinizin aleyhindedirler. Hofmann'lar da bunlar meyanındadır. Zeplin meselesini güveninizi kazanmış zâtlar vasıtasıyla çözmeye çalışıyorum. Parayı bulduğunuz takdirde, ben de bu vasıta ile geleceğim. Ben Berlin'de pek serbest dolaşamıyorum. Ermeniler takip ediyor. Biz de birbirimizden geri durmuyoruz. Sizin cevabınızla birlikte, parayı ve ihtiyaç listesini dört gözle bekliyorum." (Yamauchi, *a.g.e.,* s.277-8)

Bu zeplin projesini, Enver Paşa, daha önceki mektuplarından birinde yazmış, konuyu incelemesini istemişti; muhtemelen, gelen bu mektuba cevap verememiştir.

Düşenbe'ye geldiği gece, komutanlarıyla uzun bir sohbete dalar. Afgan Hanının gönderdiği mektuptan söz ederler, Emanullah Han, âdeta yalvarmaktadır:

"Kardaşım Enver Paşa'nın Yüksek Huzuruna,

"Uzun bir yıl boyunca düşmana karşı gösterdiğiniz feragat ve şecaati, az bir kuvvetin çok büyük bir düşman kuvvetine meydan okuması, sizin hareketinizden önce görülmediği gibi, bundan sonra da asırlarca görülmeyecektir. Şimdi değil, geçen zamanlardaki hareketiniz, İslam diyarlarının övünç kaynağıdır. Bundan sonra da

kahramanlıklarınızın övülmesini, İslam milletlerinin dilinde zikr edilmesi için yaşamanızı istiyoruz. Sizi tekrar Afganistan'a davet ediyorum. Afgan Devletinin kapısı ve Afgan milletinin kucağı daima sizin için açıktır. Düşmanlar hudut yollarını kapamadan önce geçebilmek için hareketinizi süratlendirmenizi istirham ederim. Teşrifinize Efzaleddin rehberlik edecektir. 10 Zilkade 1922 (5 Temmuz)" (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s. 217-8)

Enver Paşa,*"Bu dava benim kanımın üzerinde yeşerecektir."* diyerek konuyu kapatır. Efdaleddin Bey'e teşekkür ederek, "*Sizin buradaki vazifeniz bitmiştir; memleketinize dönünüz."* der ve Afgan Hanına da bir cevabî mektup yazar: "*Benim Afganistan'a sığınmama imkân yoktur. Başlamış olduğum hareketi ve bana inanmış olan bu milleti yüzüstü bırakmak hata olur; bunu tasvip etmiyorum... Nazik davetinize özür dilerim. Burada kalacağım."* (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.219)

Görülüyor ki, Enver Paşa Trablusgarp'taki Enver Bey'dir; aynı sorumluluk duygusuyla, başladığı işe hayatını koymaktadır.

Karısına yazdığı mektupta ise şöyle der: *"Dua et Naciyem, dua et!"*

* * *

Düşenbe'de Paşa'yı derinden yaralayan; ama, sadece acı acı gülümsediği bir olay yaşanır. Birbirine düşman çetelerle bir bağımsızlık savaşının verilemeyeceği bir kere daha anlaşılmış olur. Lakay İbrahim, pusu kurarak askerlerinin bir kısmını şehit edip, bir kısmının silahlarını aldığı Fuzayl Bey'i yanında getirip *"Afganistan'a kaçarken yakaladım, size teslim ediyorum."* diyerek güya Paşa'ya teslim eder. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.218) Enver Paşa, çevirdiğin bütün melanetleri biliyorum, kabilinden müstehzi gülümser; başka bir şey söylemez. Şehrisebz tarafında ise, Emîr taraftarlarından Evliyakul Toksaba, Cebbar Bey'in askerleriyle vuruşmuş ve gidip Ruslara teslim olmuştur. Bütün bunlardan sonra Cebbar Bey'in üvey kardeşi tarafından öldürüldüğünü duyunca, Paşa'nın üzüntüsü katlanır...

İbrahim Bey ise, yıllar sonra Sovyet hapishanesinde verdiği ifadede olayı şöyle anlatacaktır: "*Fuzayl'ın kuvvetlerinin halkı yağmaladığı haberiyle, kendilerini Fuzayl'dan korumam için bana geldiler. Adamlarım Fuzayl'ı yakalayıp getirdiler. Fuzayl yanımda kırk gün esir olarak kaldı. Halk Fuzayl'ı öldürmemi istiyordu; fakat ben onu affedip, Enver Paşa'nın yanına gönderdim."* (Bakiyev, *a.g.e.*, s.215)

Türkistan kurtuluş mücadelesinin acı tatlı bir çok olayına sahne olan Düşenbe'de uzun süre kalması mümkün değildir. Rus birliklerinin Amuderya sahilinden köylere sarkmakta olduğu haberleri gelmektedir. Paşa, sabahleyin bizzat yaptığı keşifte, Bolşevik kuvvetlerinin yaklaşmakta olduklarını görür. Komutanları toplantıya çağırır; İşan Sultan ve Fuzayl Mahdum ile de danışır ve çekilmeye, kenti terk etmeye karar verir; Belcivan'a gidilecektir. Çoluk çocuk ağlayarak Paşa'ya yalvarırlar: *"Bizi Ruslara bırakma..."* Paşa derin üzüntüler içindedir; teskin etmeye çalışır, *"Merak etmeyin, bu güzel topraklarda sadece Türkler yaşayacak.*" der ve ne olursa olsun Düşenbe'yi terketmemelerini ister: *"Bu topraklar Türk topraklarıdır. Burasını geçici olarak terketsek de, biz veya bizden sonrakiler elbette bir gün geleceklerdir. Vatan toprağı terkedilmez; orada doğulur, yaşanır ve ölünür. Düşmanın zaten arzusu, sizlerin bu mübarek toprakları terketmesi değil midir? Bana kalırsa, ne bahasına olursa olsun bu yerleri terketmeyin."*

Enver Paşa hükûmet konağının balkonundan bu konuşmayı yaparken, konağın bayrak direğinde Türk bayrağı dalgalanmaktadır. Hacı Sami diyor ki, *"Paşa bu bayrağı yanından hiç ayırmazdı. Birkaç defa, ben şehit olursam, bu bayrağa sararak gömünüz, demişti."* (C. Kutay, *Tarih Sohbetleri,* c. 6, Eylül 1967, s. 40)

Miralay Nafi Bey'in çarpışarak Yenipazar'a çekildiği haberi gelir. Feyzabad'a gelmesi ve köprüyü havaya uçurması bildirilir.

Çarpışarak geri çekilmeye başlarlar. Bir gece boş bir köye gelirler. Halk, Ruslar geliyor korkusuyla dağlara çekilmiştir. Askerler kayısı toplayıp getirirler. Paşa kayısıları askere pay eder; o akşamı öyle geçirirler. Paşa hiçbir zaman ümidini yitirmez; onu gören askerler de öyle...

Bu sıralarda, Paşa'yı çok sevdiğini ve emrinde çalışmak üzere Erivan'dan geldiğini söyleyen biri yakalanır. Miralay Nafi Bey sorgular. Paşa'yı öldürmek üzere Rus istihbaratından, Ermeni kökenli Ağabekof tarafından tutulmuş bir Ermeni olduğu anlaşılır.[79] Enver Paşa Düşenbe'den ayrılırken, Faruk, Danyal ve Behram Beyler Bolşevik kuvvetlerine karşı kenti savunurlar. Gece yarısına kadar süren çatışmalar sonunda, millî kuvvetler şehri terkederler.

13 Temmuz Senktepe:

"Buralarda su acı ve tuzlu. Orta Asya çöllerinden bir parça. Ahali dağlara kaçmış.

Afgan askerinin hali değişti."

14 Temmuz, Gâvur Kışlağı:

"Gelir gelmez, evin önüne postu sererek uykuya vardım. Buraların beylerinden İbrahim Devletmend, Molla Kemal İnaklar ve Abdurrahman kâğıt yazıp, Afgan ve Buhara Emîrlerinden yardım istediler. Tabiî, yardım edemeyeceklerini biliyorlar. Fakat, hiç olmazsa bizim İngilizlerle müzakereye girmemize izin vermelerini rica ettim. Bilmem izin verirler mi?

"Bu sefer de Afgan ordusu seraskerinden bir kâğıt geldi. Afgan askerini geri istiyorlar. Afgan siyaseti de değişti."

16 Temmuz'da Feyzabad'a gelinir. Burada İşan Sultan, Paşa'dan izin alarak, askerleriyle memleketi olan Darvaz'a gitmek üzere ayrılır. Paşa geçtiği yerlerde halkla ilgilenir; onların sorunlarını dinler ve onlara umut vermeye çalışır. Yolda, atının yarasını sarmak için, köylüden izin almadan bir parça keçe alan bir askere Paşa'nın ilk defa bağırdığı işitilir.

Feyzabad'da bir gece geçiren Paşa, ertesi sabah Aksu'ya geçer. Danyal Bey'in kuvvetleri Gevrekli, Miralay Faruk Bey'in kuvvetleri Perkendçi ve Behram ile Osman Çavuş'un kuvvetleri Vurzap köyüne dağıtılır. Askerin noksanları tamamlanır.

Gevrekli'nin Poşiyan köyü yakınlarında Ruslarla savaşa girilir. Üç gün süren çatışmalarda iki taraftan da ağır kayıplar verilir. Murat Çavuş ve altı Korbaşı şehit düşerler. Yaralıları Hanâbad'a gönderirler. Ruslar ilerledikçe, zulümden korkan çevre halkı Afganistan'a doğru göçe başlar.

Devletmend Bey'den gelen rapordan, Kenkürt savaşından sonra Rusların Belcivan üzerine yürüdükleri anlaşılır. Paşa hemen o tarafa yönelir. Karargâhını Satılmış köyünde kurar. Karargâhtan top sesleri duyulmaktadır ama, Paşa'nın topu yoktur.

21 Temmuz, Satılmış Kışlağı:

"Afganistan'dan şimdilik ümit kalmadı. Afgan Emîri de Afganistan'ın Buhara, Türkistan işlerine karışmamasına ikna edilmiş. Oradan, ...Han, buradaki sağlık malzemeleri, fişek doldurma makinelerinin ve sairenin alıp götürülmesini yazmış. Hatta oradan gönderilen paranın da nerede olduğunu öğrenip, onun da geri istenmesi bildirilmiş." (Aydemir, *a.g.e.*, s.671) Bu ikna oluştaki Rus baskısı ve korkusunun boyutları anlaşılabilmektedir. Enver Paşa, şimdi gerçekten bir avuç mücahitle başbaşadır.

21 Temmuz ve sonrasındaki günlerde yine çevre köylerdeki birlikleri teftiş eder; talimatlar verir. 23 Temmuz'da Fuzayl Bey'den erzak ve

mühimmat desteği gelir; bir de haber: Ruslar Belcivan'a yirmi dört süvari, iki topçu taburu getirmişler; gerisi de yoldaymış. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.227)

> 24 Temmuz,
> "Ruslar Kâfirnihan Suyunu geçtiler. Düşenbe Rusların eline geçti."

Fergana mücahitlerinden gelen haberde, Bolşeviklerin mezalimleri ve mücahitlerin Altay Dağlarına çekildikleri bildirilmektedir.

Enver Paşa 25 Temmuz'da Satılmış Kışlağında son mektubunu yazar. Pamir eteklerinde Belcivan sahrasındadır.

> "Pek sıkıntılı bir hava. Tuhaf bir sis. Güneş görünmüyor. Düşmanda hareket yok. Henüz sabah. Hastalarımı geri gönderdim. Afgan Emîrine, askerlerinin ve yardımlarının çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşeviklere güvenilemeyeceğini bildirdim. Hiç olmazsa sağlık ve diğer malzemelerin geri verilmesini istedim. Bakalım sonu ne olacak? Afganistan şimdi, Hacı Sami ve diğer arkadaşların da bu tarafa geçmelerine izin vermiyor. Bu izni de rica ettim.
>
> "İşte efendiciğim, şu son satırlarımı yazarak mektubumu kapıyorum. İçine, buranın her gün sana yolladığım yabani çiçeklerinden başka, kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da gönderiyorum. ... Seni Hüda'nın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim; ruhum, efendiciğim...
>
> "Karaağaca çakımla ismini yazdım." (Ş. Süreyya, *a.g.e.*, c.III, s.674-5)

Enver Paşa, Afganistan'a geçmeyi hiç düşünmemiştir; üzerine salınan yüz bin kişiyi aşkın Kızılordu birliklerine karşı silahsız ve askersiz bir zaferi de düşlememiştir; ama, bu yola çıkarken verdiği bir karar vardır ki, o hedefe doğru yürümekte tereddüdü yoktur. Yolunu, Doğu Buhara'nın sarp Pamir Dağlarına çevirir; Temmuz ayının sonlarına doğru karargâhını Abıdere yahut Âbıderya köyünün şirin bağlarına taşır. Günlerce süren yolculuk ve savaşlardan sonra biraz dinlenilecektir. Danyal Bey'in 1. Alayı Dere-i Payan'a, Miralay Faruk Bey'in 2. Alayı Hendekuş köyüne ve Mirza Salih komutasındaki 3. Alay Çildere siperlerine yerleştirilir. Danyal Bey, Nafi Bey ve diğerleri merkezde kalırlar. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.225)

Belcivan ve Paşa'nın karargâh kurduğu Âbıderya köyü, doğal açıdan Doğu Buhara'nın en güzel yerlerindendir. Üç tarafı Karadağ, Aladağ ve Karatekin dağlarıyla çevrili ve vadiler üzüm bağlarıyla doludur. İki tarafından da dere ile çevrili olan bölge, gerilla savaşı için de uygun bir yerdir.

Enver Paşa çevre köylerdeki birlikleri ziyaret eder. Belcivan Kalesinde Devletmend Bey'in misafiri olur. Devletmend Bey son derece

bağlı olduğu Paşa'ya Rusların Âbıderya'yı basacaklarını, karargâhını daha güvenli bir yer olan Destâbâd'a nakletmesini önerir. Paşa gülümseyerek, *"Ne olacaksa bir an evvel olsun."* der. Devletmend Bey'in ısrarları karşısında, Kurban Bayramından sonra karargâhı taşımaya söz verir.

25 Temmuz günü, Fuzayl Mahdum, Belcivan'a kuvvetli bir Rus saldırısının olacağını söyleyerek, kışı geçirmek üzere maiyetiyle birlikte Karatekin'e gelmesini ister. Aynı gün İşan Sultan, 400 miskal altın, 10 çuval kuru dut ve 100 kilo da dut helvası göndermiştir; Paşa, bayramda askerlere dağıtsın diye. Dere-i Bâlâ Leşkerbaşısı Teber Bek de, yine bayramda askerlere dağıtılmak üzere, on yedi parça altın, dokuz adet Buhara kumaşından kemha çapan, iki at ve Paşa'ya da, kendi ustalarının yapmış olduğu 'Mahyer' tabancayı armağan göndermiştir.

O gece Osman Efendi'den haber gelir ki, Havalin şosesinde Rus askerleri hareket halindedir, bir süre de çatışma olmuştur.

79 Ağabekof o zamanki Rus istihbarat örgütü tarafından Paşa'nın yerini tespit etmek için görevlendirilmiş Ermeni kökenli biridir. Köylerde çerçicilik yapanlar vasıtasiyle aldığı bilgileri Bolşeviklere ulaştırmaktadır. Yayımlanan hatıralarının muhtemelen pek çoğu uydurmadır. Enver Paşa'nın, bir gözeden eğilip su içerken Ağabekof tarafından hançerlenerek şehit edildiğini ileri sürenler de vardır.

“El İyd-i Ekber eyledi, biz matem eyledik...”

26 TEMMUZ 1922. Paşa cepheleri denetlemeye çıkar. Avşar, Cindere köylerini gezer, askerlerle ilgilenir, iltifatlar eder. Dönüşte Hendekent köyünde Mirza Salih Toksabay’a konuk olur; hediyeleşirler; Toksabay’a bir brovning tabanca, askerlerine dağıtılmak üzere de elli altın ve ayrıca Korbaşılara rütbeler verilir.

Paşa ertesi gün yine erkenden siperleri dolaşır; Osman Efendi’yle sohbet eder. O gün, Rusların saldırısı ile Pençtut önünde çarpışmalar olur. Paşa bölgeye giderek siperleri gezer. Mirza Salih Bek’in takviyesi için Cüneyt ve Sahipnazar Beylere mektuplar yazar.

28 Temmuz günü küçük bir tacik birliği gelir; Sengizor’a yerleştirilir. Bu sırada Togaysarı’dan mektup gelir; Rusların Gölab’daki Poşiyan köyünü işgal ve halka zulmettiklerini bildirerek yardım istemektedir. Aklı başına gelmiş gibidir. Kendisine, mektup yazılarak Belcivan’a gelmesi söylenir.

Belcivan Korbaşısı Devletmend Bey Paşa’yı ziyarete gelerek, askerlerin bayram izni istediklerini; ama Rusların hareketsizliğine inanılmaması gerektiğini, özellikle bayramın ilk günü müteyakkız olmak gerektiğini söyler. Paşa, cepheyi boş bırakmamak üzere, ikinci gün askerlere izin verilmesini söyler.

30 Temmuz’da, Çerkez Hüseyin ve Murat Togay’ın bulundukları Havalin cephesi takviye edilir; İş Murat, Osman Çavuş, Behram ve Börütaş o tarafa gönderilir. (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.231) Komutanlarla yapılan görüşmeler sonucu, şu tertibat alınır: “*Belcivan yönünden gelecek saldırıyı Devletmend’in bin kişilik silahlı kuvveti ile bir tabur Baysun askeri karşılayacaktır. Gölab istikametini dört yüz silahlı kuvveti ile Teber Bey, yüz yetmiş dokuz silahlı kuvveti ile Togay Murat ve bir bölük Ferganalı ile Hüseyin Çavuş, bir mitralyöz bölüğü ile İşmurat Çavuş, eğer katılabilirlerse dört yüz kadar silahlı kuvveti ile Paşa Hoca ve Aşur Bey*

savunacaklardır. Danyal ve Faruk Beylerin alayları ile Behram ve Börütaş'ın taburları ve Türkmen bölüğü yedekte kalacaklardır. Tertibat leşkerbeşılarına bildirilir." (Bademci, *a.g.e.,* c.2, s. 232) Akşam üzeri Ruslar Osman Çavuş'un siperlerine yüklenirler; ama, ilerleyemezler.

Gölap Leşkerbaşısı Paşa Hoca ve Aşur Bey'le temas sağlanır; talimat iletilir ve Havalin'e destek sağlamaları istenir. Bu kuvvetler Hanabâd'a çekilmişlerdir.

31 Temmuz 1922. Öğleye doğru Belcivan cephesinde yeniden vuruşmalar başlar. Büyük kayıplarına rağmen, Ruslar asker yığmaya devam ederler. Enver Paşa akşama kadar, askerin içinde ve çarpışmaktadır.

1 Ağustos 1922. Çarpışmalar devam etmektedir. Devletmend Bey Enver Paşa'yı, bayramı birlikte yapmak üzere köyüne davet eder. Paşa, pek sevdiği ve güvendiği bu komutanını kırmaz.

Paşa ve arkadaşlarının o yılki Kurban Bayramını yanlışlıkla bir gün önce kıldığı, Şevket Süreyya ve diğer kaynaklarda tekrarlanmaktadır. Paşa'nın sekreteri Mirza Pirnefes'in notlarına dayanan Ali Bademci, olaya başka bir açıklama ve açıklık getirmektedir: Rusların, Bayramın birinci günü ve muhtemelen Bayram namazında bir baskın yapabilecekleri düşünülmektedir. Devletmend Bey, daha önce de bu yolda bir uyarıda bulunmuştur. Bunu düşünen Paşa, komutanlar ve din adamlarına, Bayram namazının bir gün önceye alınmasının caiz olup olmayacağını sorar. Halk üzerinde etkili bir din adamı olan Düşenbe müftüsü Lakay Molla Egemberdi, cihat eden Müslümanların seferî sayıldığını, oruçlarını kaza ve namazlarını kısaltabileceklerini, bu cihetten, vacip olan "*Kurban ve Ramazan bayramlarının namazlarının da, askeri, düşman saldırısından korumak maksadıyla Bayramın arefesinde yahut ikinci, günlerinde dahi eda edilmesinde şer'an bir sakınca olmadığı"* yolunda fetva verir. Böylece Hicrî 1340 yılının Zilhicce ayının 10'una denk gelen Kurban Bayramının, namazının Zilhicce'nin 9'unda kılınmasına karar verilir. (Bademci, *a.g.e.,* c.2, s.233-4)

2 Ağustos 1922. Çevredeki siperlerde yer yer çatışmalar olmaktadır. Paşa, silah seslerinin geldiği siperlere koşar. Sipere girerken, Karakul derisinden yapılmış kalpağını bir kurşun sıyırır. Paşa gayet rahat, kalpağı eline alıp evirir, çevirir ve "*Ucuz kurtardık."* der. Siperleri gezmeye devam

eder. Karargâhta Devletmend Bey onu beklemektedir. Bir süre sohbetten sonra, Bayram namazı için, Deştâbad köyüne doğru yola çıkarlar.

3 Ağustos, sabah erkenden Paşa'nın Âbıderya'daki otuz süvarilik maiyeti de gelir. Miralay Nafi Bey komutasındaki kırk Türkmen atlısı Âbıderya'da kalır.

O gün çocuklarından bir mektup almış olan Paşa neşelidir. Belki de kardeşi Kâmil'in, Paşa'nın çocuklarını anlatan mektubu o gün eline geçmiştir:

> "Mahpeyker koca kız oldu. Herkes güzelliğine, zekâsına hayran oluyor. Her gün düzenli birer saat ders alıyor. Size mektup yazdı. Mürebbiyesi masallar okuyor, o da dinliyor ve anlıyor. İcabında da gayet temiz Almancasıyla anlatıyor.
>
> "Türkân bir melektir. Sakin, halim, kimseyi incitmek istemez; gezdiğini, yürüdüğünü kimseler hissetmez. Çehrece ablasından daha güzel oldu. En çok sevdiği şey, küçük kardeşiyle oynamaktır. O da ablasını pek sever. Beraberce saatlerce oynaşırlar. Üç gün sonra Türkân'ın doğum günüdür; üç yaşını tamamlıyor.
>
> "Küçük Ali Beyimize gelince, her şeyden önce sizden güzel bir isim bekliyor. Bu kadar güzel, bu kadar sevimli, şirin bir çocuk sanırım dünyada bir daha bulunmaz. Önden mini mini ikinci dişi çıkı; ısırmadığı, koparmadığı şey bırakmıyor...." (A. İnan, *a.g.e.*, s.59)

Enver Paşa çocuğuna 'güzel bir isim' koyamamış, "Ali", Paşanın takma adı olan bu göbek adıyla büyümüştür.

Çevre köylerden gelen büyük bir kalabalık köyü doldurmuştur. Devletmend Bey, Paşa'ya hediye olarak altın ve gümüş işlemeli bir çapan, altın işlemeli bir çalam (yelek) sunar. Paşa bunları giyerek bayram namazına durur. Beş bin kişilik büyük bir cemaatle, namazı Devletmend Bey'in imamı Molla Abdüssamed kıldırır.

Halk Enver Paşa'yı görmek ve ondan herhangi bir hatıra alabilmek ümidiyle kaynamaktadır. Paşa, ulu ağaçların gölgesinde tebrikleri kabul eder. Ardından sofralar kurulur, yemekler yenilir, kımızlar içilir; neşeli bir gün geçirilir. Tebrikler akşam karanlığına kadar sürer.

Akşam uzun ve tatlı bir sohbetten sonra, Paşa biraz hüzünlü, *"Size verecek bir bayram hediyesi bulamadım. Arkadaşlığımızı belirten birkaç satır yazı yazarsanız, mühürlerim. Günün birinde size beni hatırlatacak olan bu yazıların Millî Mücadele arkadaşlığımızın da birer hatırası olacağını düşündüm."* der. Yazıları Ömer Efendi yazmış, Paşa da altlarını

resmî mührü ve ta Harp Okulunda kazıtmış olduğu özel mührü ile mühürlemiştir.

O akşam herkes Paşa'da bir tuhaf hal sezmişler ama açıklayamamışlar. Kimi Bayram günleri yaşanan vatan hasretine, kimi son günlerin beklenmedik olaylarına yormuşlar. Paşa o gece, uzun zamanlar uyumamış; sabaha yakın ışıklarının söndüğünü görmüşler.

O gün, 4 Ağustos 1922 Cuma sabahı karargâh sessizlik içindedir. Âdeti üzre sabah vakti, belki de hiç uyumadan kalkıp namazını kılan Paşa, askerlerinin genişçe bir alanda toplanmalarını emreder. Bayramlarını kutlayacak ve harçlık dağıtacaktır. İsmail Hakkı Bey'in anlattığına göre, o gece, bütün varlığı bir bavulun içinde olan Paşa, Afganistan'dan gelen altın ve gümüş paraları da bu bavulda bulundurmaktadır ve bunları çıkartarak ikişer ikişer, kâğıtlara sarmaya başlar; askere dağıtacaktır. Bu paraları daha emin bir yerde tutsak, diyen Hakkı Bey'e gülümseyerek, *"Bizim için bir mermi değeri bile yok."* der.

Askerler toplanmaya devam ederken, ileri karakoldan tek bir silah sesi duyulur: bu, baskın var demektir.

Paşa bazı emirler verdikten sonra atını sesin geldiği yana mahmuzlar. Bu tür baskınlar günlük işlerden olduğu için fazla önem verilmez. Fakat, işin rengi değişmekte; Rusların sayısı artmakta ve ateş yoğunlaşmaktadır. Paşa bütün komutanların çatışmaya katılmalarını emreder. Faruk, Danyal, Börütaş birliklerinin başına geçerler.

Ruslar iyi bir plan yapmışlardır: Bayram namazı kılınırken cemaatı kuşatıp, Enver Paşa'yı esir alacaklardır. Ancak, Paşa ve arkadaşları, fetva ile bayram namazını bir gün önce kılmışlardır.

Ruslar Çegen tepeden, iki makineli tüfekle vadiyi çapraz ateşe almışlardır. Paşa, yanında Türkiye'den Yüzbaşı Çerkez Hüseyin Nafiz, Kazak Eş Murad, Kazan'dan Kerim Bey, Afganlı Sayis ve Müslümankul'un askerleri olduğu halde ateşin üzerine yürür. Rus mevzilerine yaklaşınca kılıcını çekip, *"Basın, basın!"* diye haykırarak mevzilere girer. Tepede mevzilenmiş Rus birlikleri, kırk atlının bu çılgın gelişi karşısında önce şaşırırlar. Birkaç Rus, Paşa'nın kılıç darbeleriyle ölür. Öndeki mitralyöz teslim alınarak susturulur. Mevzilerdeki askerler tüfeklerini baş aşağı yaparak, topçular ellerini kaldırarak teslim olmuşlardır. Tam bu sırada, öbür taraftaki mitralyöze doğru atını süren Enver Paşa kalbinden yediği bir

kurşunla düşer. Sonradan, vücudunda yedi kurşun sayarlar. Atı Derviş de yanına yıkılmıştır. Arkasındaki yiğitler de teker teker düşerler.

Rusların ikinci koluyla savaşan Devletmend Bey aklını kaybeder gibi olur: *"Enver Paşa mı? Enver Paşa artık yok mu? Haydi intikam, intikam!.."* diye kılıcını çekerek atılır. Birkaç dakika sonra o da Paşa'nın yanına düşer. Makineli tüfeklere karşı kılıçların savaşı durulmaya başlar. Hendekuş'ta bulunan Miralay Faruk, Âbıderya-yı Payan'da olan Danyal, Miralay Nafi Bey ve İspirli Osman Çavuş, cephelerini bırakarak karargâha dönerler. Çeşitli cephelerde başlayan çarpışmalar, Paşa'nın şehadet haberi mücahitler tarafından duyuluncaya kadar devam eder; haberin duyulmasıyla, savaş uranlarının yerini, ağıtlar ve yürekten feryatlar alır. Ancak, Danyal Bey ve Faruk Bey, kuvvetleri hemen toplayarak Rusları kuşatırlar; alevlenen çılgın vuruşmada, Çegen'e kadar ilerleyen Rus birlikleri imha edilir.

Ruslar Paşa'nın öldüğünü sonradan anlarlar. Paşa'nın yanındakilerden Muhiddin ve Mirza Pirnefes Türkmen'in anlattığına göre, Paşa olduğunu da tam kestiremezler. Yerli Tacikler onun elbiselerini çıkartmış, sarıklarıyla kefen yaparak naşını sarmışlar. Zeki Velidi, Rusların eline geçen elbise ve bazı yazıların bu Tacik köylülerden alınmış olabileceğini yazar. Aksi halde, Enver Paşa olduğunu bilselerdi, kuşkusuz Korbaşlarına yaptıkları gibi, onun da başını keserlerdi, der.

Türk karargâhında ise derin bir keder vardır ve Paşa'nın naaşının Ruslarca götürüldüğü zannı acılarını ağırlaştırmaktadır.

Baysun'un anlattığına göre, ertesi sabah yaşlı bir köylü Paşa'nın naaşını Dere-i Payan'da gördüğünü haber verir. Bu haber müjde gibi olur. Paşa'yı tanımayan Ruslar Paşa'nın elbiselerini, çizmelerini soyarak götürmüşlerdir.

Mirza Pirnefes'in bu konuda anlattıkları gerçeğe daha uygun gibidir:

> "Enver Paşa ve Devletmend Bey'in cesetlerinin Ruslar tarafından kaçırıldığı zannedildiği halde, Faruk Bey mücahitlerden doğrusunu öğrendi. Danyal, Faruk, Osman Efendi, Mirza Pirnefes, Destankulu perişan halde kendilerini Çegen köyüne attılar. Ve gece saat 23.00 raddelerinde cesetleri aramaya çıktılar, ki, Paşa ve Devletmend daha olduğu yerde duruyorlardı. Faruk Bey cesedi görür görmez bayıldı. Bu yüzden naaşların başında bir iki saat kaybedildi ve Devletmend Bey'le Enver Paşa Çegen köyüne, diğer şehitlerse, Âbıderya-yı Payan'a nakledildiler." (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.241-2)

* * *

Abdullah Baysun diyor ki: *"Ümit güneşimiz sönmüş, karanlıklar içinde kalmıştık. Yer gök ağlıyor... Kaybolan sade bir insan değil, milyonlarca Türk'ün ümidi, istiklali, zaferi, tarihi idi... Onu gözyaşlarıyla yıkadık; üzerine bayrak örterek, çevresine nöbetçiler diktik."* Devletmend Bey'in tabutu da yanındadır. (Baysun, *a.g.e.*, s.111)

Mücahitlerden Mustafa Şahkulu[80] şöyle anlatır: *"Kurban Bayramının ikinci günü idi, 5 Ağustos 1922 Cumartesi günü... Paşa'nın şehadetine inanmayanlar geliyorlar, naaşın üstüne örttüğümüz ve onun hayatında bir an yanından ayırmadığı Türk bayrağını kaldırıyorlar, müsterih ve mütebessim ebedî uykusuna dalmış bu aziz ölünün elini, ayağını öpüyorlar, 'Muy mübarek, muy mübarek!' feryatlarıyla afakı inletiyorlardı. Bir çok ihtiyarlar yalvararak Paşa'nın sakalından bir kıl istiyorlar; onu en değerli çevrelerine sararak kalplerinin üstüne koyuyorlardı. Hülasa bir kıyamet koptu ki, tasviri mümkün değildir.*

"Asgari otuz bin kişi toplanmıştı; Belcivan boşalmış gibiydi, herkes Çeğen'e gelmişti. Ahali ağlıyor, hafızların tekbir sesleri, yüksek sesle Kur'an-ı Kerim tilaveti, halkın feryatlarına karışıyordu. Ben bu kadar ölü gördüm; hiç birisi Enver Paşa'nın ebedî uykusu gibi müsterih ve huzurlu değildi. Sanırdınız ki, neredeyse gözlerini açacak ve size gülümseyecek..." (Z.V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.453; C. Kutay, *a.g.e.*, c.6, s.58)

O gün Belcivan'ın Âbıderya, Çeğen köyüne, öğlene doğru otuz bin civarında insan toplanmıştır. Aziz şehitler bir pınarın başındaki ulu ceviz ağacının altındadır. Binlercesi, "O'nun nurlu yüzünü son kere olsun görebileyim" diye didişiyorlardı. Miralay Faruk Bey, bayılanlar arasındaydı ve şüphesiz, kısa bir süre sonra aynı mertebeyi kazanıp Paşa'sının yanına yatacağını bilmiyordu.

Muhteşem bir namazdan sonra, o ceviz ağacının altına defnedilirler.

Türkistan-Anadolu Köprüsü kurulmuştur.

* * *

Şöyle bir ölüm tutanağı düzenlenir:

"Şehid-i Muhterem Enver Paşa Hazretleri, pek mukaddes ve âlî bir maksat peşinde, Buhara-yı Şerîfin Belh-i Cevan vilayetinin Çegan nam mahallinde, miladî 4 Ağustos

1922 ve kamerî 11 Zilhicce 1340 senelerinin Kurban Bayramının ikinci Cuma günü, gündüz öğle vaktine karib bir zamanda hun-i pâkini mahall-i mezkür toprakları üstüne akıta akıta kahramanâne ve merdane bir surette rütbe-i şehadete nail olmuştur.

(Mühür ve imza)

Turan İhtilal Ordusu

Türkistan Cephesi Komutanı ve

Emir-i Leşker-i İslam-ı Buhara

Enver Paşa'nın Naibi Miralay

Ali Rıza"[81]

11. 10. 1922 tarihli Pravda gazetesi, "Enver Paşa'nın cesedi, vücudunda beş kurşun yarası, Türk sitili başlığı ve çizmeleriyle bulundu" diye yazar (Joseph Costagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi,* İstanbul-1980, s.150)

Paşa'nın elbiseleri, dürbünü, botları, kılıcı, yanından ayırmadığı, Naciye Sultan'ın, kolundaki bazubent içinde olduğunu söylediği Kur'an-ı Kerim'i Moskova Askerî müzesindedir.

Enver Paşa'nın Sultan isimli atı miralay Ali Rıza Bey'e verilir. Tabancası Afganistan Savaş Bakanı Nadir Han'a gönderilir. Bartınlı Muhiddin, Halil ve Mirza Muhiddin Beyler, çamaşırlarından bir parça ile İstanbul'a gönderilirler.

Rusların ele geçirdikleri, Enver Paşa'nın çizmeleri, elbisesi, kılıcı, dürbünü ve Kur'an'ı Moskova'da askerî müzede sergilenmektedir. (Aydemir, *a.g.e.*, c.3, s.688)

* * *

Eşi Naciye Sultan, Enver Paşa'nın kendisine yazdığı son mektubundan söz eder; ilgi çekicidir. Bu mektubun 4 Ağustos 1922 tarihinde eline geçtiğini ve okuduğunu söyler ki, Paşa'nın şehadet günüdür. *"Bu mektupta İsviçre'ye geçmek istediğini yazıyordu. Fakat bu projesini yerine getirebilmek için, kendisinin ölmüş olduğuna herkesi inandırması gerektiğini söylüyordu. Hatta benim bile, ölüm haberini aldığım takdirde buna inanmış görünmemi tembih ediyordu."* (Naciye Sultan *a.g.e,* s.65) Enver Paşa'nın gerçekten böyle bir şey yapacağını yani İsviçre'ye geçeceğini düşünmek mümkün değildir; nitekim eşinin yorumu da, ölüm haberi

karşısında kendisini oyalamak için yazdığı yolundadır. Kendisine Enver Paşa'nın ölüm haberi gelince, son mektupta yazdıklarını hatırlayan eşi, inanmış görünür; ama ölümüne inanmaz. Eşi şöyle devam eder:

> "Her şeyden önce memleketini, ondan sonra da beni seven ve düşünen kocam, ölümünden sonra bile beni aylarca oyalayıp, üzmemenin yolunu bulmuştu. Gerek mektubun elime varışı, gerekse ölüm olayının aynı tarihte olması garip bir tesadüf eseriydi. Kocamın hakikaten ölmüş olduğunu üç ay sonra öğrendim ve ancak o zaman bu kara habere inandım." (Naciye Sultan, *a.g.e*, s.67)

Nabican Bakiyev, Paşa'nın, Tacikistan SSR Komünist Partisi arşivinde bulunan bir de vasiyetnamesinden söz eder. (Bakiyev, *a.g.e.*, s.251-2) Bu metnin ve sözü edilecek olan giriş yazısının Paşa'nın el yazısı olup olmadığını bilemiyoruz. Bakiyev vasiyetnamenin giriş yazısının da Paşa tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. Giriş kısmı şöyledir:

> "Türkistan ve Kafkasya'daki kardeşlerimizi, kâfirlerden ve zalim Bolşeviklerden kurtarmak için ve bu kutsal topraklarda İslamın gücünü hâkim kılmak için, Enver Paşa bu topraklara geldi ve bu uğurda kâfir kurşunlarıyla helak oldu. Enver Paşa vasiyet eder ki..."

Enver Paşa'nın çizmeleri ve Ona Ait olduğu belirtilen fesi *(Kâmil Veli'den)*

Yazar diyor ki, *"Evet, bir insanın kendi ölüm ilanı niteliğini taşıyan ibareleri Enver Paşa bizzat kendisi yazmış dünyadaki nadir fanilerden biri olmuştur."*

“Her can ölümü muhakkak tadacaktır.” âyetinin hatırlatıldığı vasiyetnamede, istiklal için mücadele edilmesi, aşağılanmalara boyun eğilmemesi istenmektedir.[82]

O günlerde yayımlanan Afgan gazetesi *İttihad-ı İslam,* Enver Paşa’nın, *“3 Ağustos 1922 arife günü, subay ve erlerine, şehit olacağına dair bir rüya gördüğünü söylemişti.”* diye yazar. Türkistan halkı uzun süre O’nun şehadetine inanmaz; türlü söylentiler çıkartılarak yaşadığı ileri sürülür. Türkistan *Pravda* gazetesi O’nun 15 Ağustos’ta Doğu Buhara’da öldüğünü yazar. Ama Türkistan halkı bu haberin asılsız olduğunu ileri sürerek kabullenmez. İngiliz istihbaratının Eylül ayı sonlarına doğru sağladığı bilgi, Enver Paşa’nın ölmediği yolundaydı. Baysun’dan gelen iki Türk subayı, Enver Paşa’nın, Tirmiz yakınlarındaki bir çarpışmada hafif yaralandığını, ama daha sonra büsbütün iyileştiğini iddia ediyordu. Emir Şekip Aslan diyor ki, *“Enver Paşa’nın şehadet haberi bütün dünyaya yayıldı. Doğu milletleri Enver’e çok bağlı ve onun hayatında çok haris olduklarından, şehadet haberlerine bu milletler bir türlü inanmak istemiyorlardı. Bu felaket haberini yalanlamaya meyyal idiler. Bahusus bu kabilden bir telgraf Kafkaslardan gelmişti. Buna göre Enver Paşa’nın şehadet haberi bir Rus uydurmasından ibaret idi.”* Doğu milletlerinin gazetelerinde de, O’nun sağ olduğuna dair haberler eksik olmaz. (Cihangir, *a.g.e.*, s.96-7)

Eski Buhara Savunma Bakanı Abdülhamit Beyin, Paşa’nın şehadetiyle ilgili verdiği bilgilere rağmen, *“Daha önce Meşhed’den gelen haberlerde, Enver Paşa’nın hâlâ sağ olduğu ve Türkistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanlığına getirildiği iddia ediliyor”*du. (Dr. Salahi R. Sonyel, *a.g.e*, S.54, c. 211, s.1201-1202)

Fransız haber alma teşkilatını raporlarına göre *“Onun mezarı, âsi (mücahit) Müslümanların ziyaret yeri olup, Kızılordu ile savaşacak bir birlik herşeyden önce onun mezarını ziyaret ederek, onun huzurunda İslamcılığı korumak için savaşacaklarına söz verirler.”* (Yamauchi, *a.g.e.*, s.76)

Enver Paşa’nın ölümünden sonra Türkistan’da, onun Türkistan Müslümanlarını ayaklandırmak için Buhara’da gizlendiği inancı yayılır. Türkiye’de de, resmî bilgilere rağmen, O’nun öldüğüne değil, gizlendiğine inananlar vardır. Türkistanlı şairlerin şiirleriyle besledikleri bu inanç, özellikle Arap ülkelerinde O’nu tanıyanlar arasında yaygındır. Zeki Velidi

Bey, *"O günlerde hiç kimse Enver Paşa'nın öldüğüne inanmak istemiyordu."* diye yazar. *"Yalnız, kendi Cemiyet adamlarımız tarafından yazılan resmî haberden sonra, kanaat hasıl olup, her tarafta mersiyeler yazılmaya başlandı."* (Z.V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi,* s.453)

Afganistan Hükûmeti, 2 Ekim 1922'de, Paşa'nın ölümü için bir günlük yas ilan eder ve yapılan törene Afgan Kralı Emanullah Han da katılır.

* * *

Cemal Kutay diyor ki, *"Enver Paşa'nın bir macera peşinde koştuğunu söyleyenler, tarihi tahrif etmektedirler ve utanmalıdırlar. Enver Paşa hiç şüphesiz son devir Türklüğünün idealist, kahraman askerlerinden birisidir. İstemiş olsaydı ve eğer hayatına zerrece değer vermiş olsaydı, Afgan Hanının ısrarlı davetlerini kabul eder, Afganistan'a geçerdi. Burada kendisini sadece izzet ve ikram bekliyordu. Hayır... Enver Paşa Türkistan topraklarında şehit olarak yaratacağı destan ile, Moskofların bütün baskılarına ve mezarının taşsız olmasına rağmen, anneler Türk çocuklarının kulaklarına onun destanını fısıldayacaklar, kızılların zulüm ve tedhişine rağmen, hürriyet ateşini o aziz şehidin hatırasıyla ayakta ve şuurlu tutacaklardı."* (Kutay, *a.g.e.,* c.6, s.43)

Buhara uleması, Şehit Enver Paşa için *"Buhara'daki evliyanın en büyüğü Enver Padişahımız."* diye fetva verir. Çeğen'deki mezarı halkın ziyaretleriyle bir kutsiyet kazanır. Türkistanlılar toprağından avuç avuç alarak, yüzlerine gözlerine sürerler. Tabutu parçalanarak kıymıkları, uğur olsun, mutluluk getirsin diye halka dağıtılır. Buharalı genç, *"Enver, bizim için ölmüş bir kahramandır. Onun tabutunun kıymıkları mukaddes bir armağan olarak her Buharalının sandığında saklıdır."* der. O, Doğu Türkistan dahil büyük Türkistan'ın her yanında aysıt (aziz) olarak yaşamaktadır. Birden çok yerde makamı vardır. Enver Paşa'nın sakalından alındığına inanılan kıllar, "Mübarek kıl" diye kâğıtlara sarılarak ceplerde taşınır; onu öpüp ağlarlar. Hasta olanların medet umduğu Çeğen'deki bu mezarın gönüllü türbedarları vardır ve her yıl çevresinde kurbanlar kesilir.

O yıllardaki Hindistan Hilafet Komitesi üyesi ise şunları söyler:

"Enver Paşa muvaffak olsaydı iş başka olurdu. Fakat onun Türkistan davasına bizzat

iştirak edip orada şehit olması bu davaya bir kudsiyet vererek Hindistan Müslümanlarına tesir eden bir hadise oldu."

Kuzey Kaskasya eski savunma bakanı Ali Kantemir ise şöyle der:

"Türkiye'de Enver Paşa için ne düşünürlerse düşünsünler, o her Türkistanlı tarafından hürmetle yad edilecektir." (Hayit, *a.g.e.*, s.298)

Özbek yazar Nabican Bakiyev şunları yazar:

"Türk âleminin, Enver Paşa olmasaydı, mutlaka bir başka Enver Paşa çıkarması şarttı. Şükürler olsun ki, Cenab-ı Allah bize Enver Paşa'yı armağan etmiş, Türkistan'a göndermişti... Rus işgaline karşı, kimsenin o güne kadar yapamadığını gerçekleştirmiş, dağdaki basit çobanından beyine kadar halkı tek cephede birleştirerek bunu başarmıştı. Bundan daha da önemlisi, yanında Türkiye'den gelme pek çok Osmanlı subayıyla, olağanüstü fedakârlıklar içinde, Türk âleminin tek kardeş, tek cephe olabileceğini, kendi hayatlarını şehit vererek ispat etmişlerdi." (Bakiyev, *a.g.e.*, s.254)

Onu en iyi tanıyan ve ülküsüne sadık kalan Lübnanlı Arap aydınlarından Emir Şekip Aslan, Enver Paşa'nın kişiliği hakkında şunları söyler:

"Zamanımızın Müslümanları arasında Onun himmet ve maksadının baş döndürücü yüceliklerine, azim ve iradesinin hedef tuttuğu uzaklıklara, ateş gibi parlak ve yakıcı hamiyetinin yüksek düzeyine kolay kolay yaklaşacak hiçbir kimse yoktur. Onu tanıyanların hepsi, Onun şahsında bir taraftan, hiçbir kimseye baş eğmeyen bir şecaat ve kahramanlığın, diğer yandan ise utangaçlık, incelik, merhamet ve alçak gönüllülük gibi faziletlerin sonuna kadar tamamı tamamına bir arada toplanmış bulunmasına şaşarlardı. İnsanlık, Enver Paşa'nın şahsiyetinde, bir güvercinin sakin ve sevimli haliyle, hırçın bir arslanda görülen heybetten doğmuş bir örnek veriyordu. İdaresine karşı nefretinden dolayı en katı düşmanlarından olan bir adamın dahi, Enver Paşa'yı tanıdığında, kendisini sevmediği için içinde suçluluk hissetmediği pek azdır. Çok kere bize açıkça söylenmiştir ki, bir takım kimseler Enver Paşa'yla görüşmeden önce ona karşı kalplerinde kin ve düşmanlık ateşi alev saçarken onunla görüşüp tanıştıktan sonra, kalplerindeki bu kin ateşi yerine güven ve samimiyet peydah oluvermiştir.

"Enver Paşa, iş yapmayı söz söylemeye tercih eder, sevinmekten ve övünmekten hoşlanmazdı. ... Onun rütbesi ve makamı yükseldikçe, alçak gönüllülüğü artıyordu. ... Kendisi son derece şecaat sahibi, dini bütün, eli ve beli tertemiz, hür seciyeli bir zât idi." (Cihangir, *a.g.e.*, s.100, 101, 105)

* * *

Şehit Enver Paşa kitabını, yine büyük bir Türkistan mücahidi olan bilgin tarihçi A. Zeki Velidi Togan'ın değerlendirmesiyle bitirebiliriz.

“Enver Paşa’nın Türkiye’deki hayatının henüz tarafsız olarak yazılmadığını, Şerif ve Saffet Örfî Beylerin, Paşa aleyhindeki kitaplarını okuduğumuz halde, diyebiliriz ki, Enver Paşa son Türk tarihinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. Bu zât Türk ve Dünya siyasi hayatındaki konumunu şüphesiz ki tesadüfen yahut birisinin korumasında elde etmedi. Bence, 1914-1916 yıllarında Çanakkale’yi mucizevi bir başarıyla savunan Türklerin başında bulunan kimseler, elbette son Türk tarihinin en önemli şahsiyetleridir. Çünkü Türkler burada gösterdikleri emsalsiz fedakârlık ve şehametle, Dünya Savaşına başka bir yön verdiler ve onu, sonuç itibariyle hiç kimseye kazandırmayıp, Rusya’da ihtilal çıkmasına ve o yoldan Türkiye, İran ve Afganistan için yeni kurtuluş yolları açılmasına sebep oldular. Türklerin bu rolü, Onaltıncı yüz yıldan beri görülmeyen bir aktivite işareti idi ki, bundan sonra da dünya tarihinin inkılap noktalarında bulunacakları, bununla ispat edilmiştir. Aynı zamanda 1916 yılında Türkistan’daki ayaklanmalar da, Rusya’nın ensesinde bir yumruk olmakla, Çanakkale savunmasının hedefine hizmet eden, fakat tarihî önemi bugüne kadar iyi belirlenemeyen olaylardan biridir.

“Enver Paşa şecaati, temizliği, yüksek himmeti, sabır ve metaneti ile Türkistanlıları hayrette bıraktı. Enver Paşa ve yanındaki Türk subayları, bilhassa Faruk Bey, Türkistanlıların nazarında Türk şecaatinin, Türk ülkücülüğünün somut sembolü olup kalmışlardır. Enver Paşa’nın Türkistan’daki harekâtı esnasında yanında bulunanlardan çoğunun hatıraları elimdedir. Hepsi de bu zâtın, şüphesiz temiz ve ekseriya hesap ve muhakeme çerçevesine sığmayan bir idealist olduğunu söylemektedir.”

Zeki Velidi Bey, Rusların Paşa’yı, hayalî bir İslam devleti kurmak peşinde bir maceracı olarak göstermeye çalıştıklarını, Suriye’de gazetelerin, Enver Paşa’nın Akdeniz ile Çin arasında bir Turan devleti kurmak üzere İslamiyeti istismar ettiğini yazdıklarını, bir kesim Avrupalı yazarın O’nun şehadetini İslamcılığın iflası olarak gördüğünü, söyler. Türkiye’de nasıl gösterilmek istendiğini de okuyucu hatırlayabilir.

Türkistan’daki mücadeleyi şöyle değerlendirir: *“Yalnız Rusya değil, İngiltere tarafından da cidden kontrol edilmekte olan, hiçbir yerden silah ve cephane getiremeyen Enver Paşa, halk kitlesi tarafından bundan fazla bir yardım göremezdi.”* Afganistan’dan gelen iki yüz elli tüfek, Türkistan’da yüz bin diye yankılanmış ve halk silah almak için korbaşılara koşmuştur. *“Silahsız ve cephanesiz olduğu halde Enver Paşa, Yedisu ve Akmola vilayetlerinin ücra köşelerindeki Kırgız-Kazakların gönlünde bile bir ateş yakabilmiştir.”*

Enver Paşa ile olan görüşmelerinde, kendisine “Hazır değiliz” dediği zaman, Paşa’nın *“Daha uzun zaman hazır olacak da değilsiniz”* dediğini ve bunda da haklı çıktığını söyleyen Zeki Velidi Hoca şöyle devam eder:

“Enver Paşa Türkistan olaylarına katılmamış olsaydı, yıllardan beri devam eden Türkistan ayaklanması, yavaş yavaş prozaique bir şekilde yatışacakmış. Enver Paşa bu

harekete yeni bir anlam kazandırdı ve olaylar gösterdi ki, eğer Buhara Emîri ve köhneperestler engel olmasa, Enver Paşa Düşenbe'deki kuvvetlerle bile, bir darbede Semerkand'a gelebilecekmiş; bunu, Enver Paşa'ya karşı iş gören Rus kuvvetlerinin önemli komutanları bile söylemiştir.[83] Enver Paşa elbette en büyük idealist idi. Buhara'dayken, bütün zorlukları anladığı halde, hiç görmediği, hatta hiçbir kitaptan bile öğrenmediği bir ülke ve çevrede, milyonda bir ölçülü bir haritayı ele alarak ata binip, Buhara'dan Pamir'e koşması, başka biçimde açıklanamaz... Enver Paşa elbette Türklerin Deli Dumrul'larından biridir. Türkistan'a geldikleri zaman bunu idare eden ruh ve ülkü, Türkiye'de bilhassa Balkan Savaşından sonra yaşatılan 'Türkçülük' ruhu idi. Doğrudan doğruya bir siyasi Panislamizm ve Pantürkizm hayalleri değildi."

Enver Paşa'nın istediği her an, yanındakilerle birlikte Afganistan'a geçebileceğini, burada kendisini izzet ve hürmetin beklediğini, hatta Efzaleddin Han'ın, Afgan askerleriyle geri dönerken, kendisini zorla götürmek istediğini, Paşa'nın şiddetle reddettiğini söyleyerek, şöyle bitirir:

"O, mutlaka Türkistan toprağında ölmek kararını vermişti. Enver Paşa Türkistan toprağında ölmekle, bu ülkede ve Türk tarihindeki en büyük görevini yapmıştır. ...Mustafa Kemal Paşa yaşayarak, Cemal ve Enver Paşalar şehit olarak, Ön ve Orta Asya İslam ve Türklerinin tarihinde, on altıncı yüz yıldan itibaren başlayan ikinci devrenin (gerileme dönemi) artık kapandığını ve üçüncü devrin, istiklal ve aktivite devrinin başlamış olduğunu gösterdiler." (Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 457-460)

* * *

Enver Paşa için bir çok ağıtlar yazılır. Biri de, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nındır:

Türk balası Oruslardan köb sıkıldı
Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı
Hamiyetlik Enver Paşa onu surab
Kelib azad etmek için şehid boldu....

İntikam......al intikam....
....
....

Ünlü Özbek şairi Çolpan'ın ağıtı, Talat ve Cemal Paşaların şehadetlerini de anar:[84]

Feryadım dünyanın barlığın boğsun, Feryadım dünyanın tümünü boğsun
Ümitnin en songnı iplerin üzsün Ümidin en son ipini koparsın,

Gazaptan titreğen yaş bir yiğitnin Ki gazaptan titreyen genç bir yiğidin
Taşdin sinesige oklar ornaşmış. Taştan sinesine oklar saplanmış.

Tağlarda erk üçün yürügen kiyiknin Dağlarda özgürlük için gezen geyiğin
Kara gözlerige matemler girmiş. Kara gözlerini matem bürümüş

Deryalar, tolgınlar titretken bir er Deryalar, tolgunlar titreten bir er
Darbalar kahridin yıkılmış galmış. Darbeler altında yıkılmış kalmış.

Gurtuluş yulduzu yoklugga kirmiş Kurtuluş yıldızı yokluğa gitmiş
Senin son canını yavların almış. Senin son nefesini düşmanlar çalmış.

Mermere boyları, Edirne yolu, Marmara boyları, Edirne yolu,
Çatalca kenliği, Boğaz tarlığı Çatalca genliği, Boğaz darlığı

Karpat belendliği, Trablus çölü Karpat dorukları, Trablus çölü
Güzel Selaniknin şirin bağları Güzel Selaniğin şirin bağları

Şehitler yüzige tamguçi nurlar Şehitler yüzünde yansıyan nurlar
Kanlar yığlattı bizi bu haber Bu haber bizlere kanlar ağlattı...

Berlin küçeleri yigitnin birin Berlin caddelerinde kan dalgaları
Toptuluk gulbeler goynıga aldı. Yiğitlerden birini koynuna aldı

Tiflis havaları bir necat erin Tiflis havaları bir kurtuluş erini
Gara ganga boyap yerlerge saldı. Boyayıp kara kana, yerlere serdi.
Tarihnin rengini köp ganlar bilen Tarihinin rengini çok kanlar ile
Garaytgan, toldırgan birak Belcuvan Boyayıp, doldurmuş olan Belcivan

En songı ümidni ganga boyagan En son ümidini kana boyadı.
Ah! Gandag uğırsız zamanlar kelgen Ah! Nasıl da uğursuz zamanlar geldi...

Feryadım dünyanı boğup öldürsün Feryadım dünyayı boğup öldürsün
Gapgara bahtımga şeytanlar külsün Kapkara bahtıma şeytanlar gülsün...

Enver Paşa'nın askerlerinden olup "Mim u Nun" imzasıyla yazan şair de şöyle demektedir:

Ketdi dünyadan u kün ul ğazı Anvar, kaydadur?
Yığlamay naylay, biradar, sahibkıran halin körüb?
Köz yümüb-açkunça kaldım bu falakning dastida,
Ul mubarak gismi kaldı Balcuvanıda sölüb.
....
....
''Mim-u nün'', sen yığlağıl har bir zaman faryad etub,
Şayad Allah mağfirat kılğay gunahıng, rahm etub.
Gitti dünyadan o gün ol gazi Enver nerdedir?
Ağlıyorum arkadaş sahipkıranın halin görüp
Zalim felek aniden bu felaketi yağdırdı

O mübarek cismi Belcivan’da soldu, kaldı.
....
....
Mim ü Nun sen her zaman feryad ile ağla

Belki Allah acıyıp günahlarını bağışlar.[85]

80 Mustafa Şahkulu, Kırımlı olup Moskova’da eğitim görmüş, Başkurt Hükûmetinde Yüksek İktisat Şubesinde çalışmış, daha sonda Buhara’ya geçip Genç Buharalılar Hükûmetinde görev almıştır. Enver Paşa’nın gelişi ile ona katılmış ve şehadetinden sonra da Hacı Sami’nin yanında mücadeleyi sürdürmüştür. Hatıraları Zeki Velidi Bey’in özel kütüphanesindedir.

81 Ali Bademci, bu ölüm tutanağının sonradan ve muhtemelen Bartınlı Muhiddin Bey’le birlikte düzenlenmiş olabileceğini söyler. Protokolde 11 Zilhicce 1340 tarihi, 4 Ağustos 1922 olarak gösterilmektedir ki, bu yanlıştır; 10 Zilhicce olması gerekir. Ayrıca 4 Ağustos, bayramın ikinci değil, birinci günüdür. (A. Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.244)

Ali Bademci’nin bu tespitlerini destekleyen bir noktaya daha işaret edelim: “*El iyd-i ekber eyledi, biz matem eyledik*” sözü o günlerde söylenmiştir ve Paşa’nın iyd-i ekberde yani 4 Ağustos, Cuma ve bayramın birinci gününde şehadetini gösterir. Eğer bayramın birinci günü aynı zamanda Cuma’ya tesadüf ederse, buna “Büyük Bayram” yahut “İyd-i ekber” denilir. Zeki Velidi Bey de şehadeti bayramın birinci, Cuma günü olarak gösterir. (Z. Velidi Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.452.) Baysun ise, bayramın birinci günü olarak 4 Ağustos 1922’yi Perşembe olarak gösterir ve Paşa’nın şehadetinin 5 Ağustos Cuma günü olduğunu yazar; yani bayramın ikinci günü. (Baysun, *a.g.e.*, s.108, 109) Bayram namazının bir gün önceye alınması, bu karışıklığı açıklamaktadır. Paşanın askerlerinden olup, onun hakkında bir mersiye yazan şair de, Cumartesi günü naaşının bulunduğunu söylemekle, şehadetin Cuma günü olduğunu belirtmiş olur.

Roz-ı şanba, saat onda bir habar keldi, biling,

Deydilar, keltirdilar cism-i mubarakni bulub.

82 Paşa’nın sözü edilen vasiyetnamesinin aslına ulaşabilmek için Nabican Bakiyev ile irtibat kurduk ve bir resmini yahut fokokopisini istedik. Ancak, yazar, arşivdeki belgenin, vasiyetnamenin Rusça tercümesi olduğunu, aslının muhtamelen Moskova’ya götürüldüğünü bildirdi.

83 Okuyucu burada, Sarıkamış Harekâtını da, bizimkilerin ancak Rus komutanların eserleri yayımlandıktan sonra doğru olarak değerlendirebildiklerini, Paşa’nın emirlerine uygun hareket edilseydi, Sarıkamış’ın felaket değil zafer olacağını, Rus komutanları okuduktan sonra anladıklarını hatırlamalıdır. Burada Hoca, bir ilim adamı ve Türksever niteliğiyle, vaktiyle Paşa’ya yaptığı telkinler hilafına gerçeği dürüstçe yorumlayabilmektedir.

84 Şiir Z.Velidi Togan’ın Türkili Türkistan Tarihi, s. 454’ten alınmış, Anadolu Türkçesine aktarması yer yer değiştirilmiştir.

85 Askerlerinden biri Özbekçe mersiye yazmıştır. “Mim-u Nun” takma adını kullanan o kişi Enver Paşa askerlerinden birisi olduğu şiirden anlaşılmaktadır. T. Kahhar bu mersiyenin “Yaş

Türkistan” dergisinde (Paris, 1930, sayı 3-4, s. 41-42) “edebî değerine bakmadan, Enver Paşa ölümüne ithafen yazıldığı için baıldı” diye vurgulandığını bildirmekte.

Enver Paşa ve Sonrası Hacı Sami Bey

HACI Sami Bey, Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın küçük kardeşidir. Teşkilat-ı Mahsusanın mensuplarından olup, bir süre İzmir Emniyetinde çalışmıştır. Balkan Savaşı sonrasında Edirne'nin kurtarılması hareketinde ve Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda hizmet etmiştir. Enver Paşa'nın İslamcı ve Türkçü propagandalar yapmak üzere Türkistan'a gönderdiği beş kişi içinde O da vardır.[86]

Türkistan'da bulundukları 1916 yılında Hacı Sami ve arkadaşları, Yedisu' daki büyük ayaklanmaya, Şabdan Batır idaresindeki Kırgızlara katılırlar. *"Kırgızların işi artık bozulmak üzere idi. İki ay içinde sert çarpışmalar oldu."* Sonunda mücahit Kırgızlar büyük kitleler halinde Doğu Türkistan'a sığınırlar. Ruslar büyük katliam yaparlar. (Z. V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.341)

Sonunda, Çin'den Türkiye'ye döneceklerinde, Hacı Sami Bey, gidip anavatanı düşman işgali altında görmektense, Türkistan'a geçip oradaki kardeşlerimizin bağımsızlık davaları için çalışalım der; arkadaşları kabul etmezler.

Hacı Sami arkadaşlarından ayrılır ve Türkistan'a geçer. Enver Paşa ile irtibatını kesmez. O'na Türkistan hakkında verdiği ilk bilgilerde, buraların, bir istiklal mücadelesi yürütmeye hazır olmadıklarını söyler. Anadolu'ya girmeden Millî Mücadele'yi desteklemek gerektiği fikrini savunur. Enver Paşa Türkistan'a gitme kararını verdikten sonra ise, hep bu fikri destekler ve yanında olur.

* * *

Paşa'nın şehadetinden sonra, Korbaşılar toplanarak mücadeleye devam kararı almış ve Azerbaycanlı Türkmen Mücahit Danyal Bey'i komutanlığa getirmişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra, bu sorumluluğu ancak

Hacı Sami Bey'in taşıyabileceği düşünülerek, Danyal Bey'in mektubuyla, kendisini davet etmişlerdir. Hacı Sami, 10 Ocak 1922'de, Düşenbe'nin geri alınması sırasında Afganistan'a geçmiş. 3 Ağustos 1922'de de, Enver Paşa'nın yanında olmak üzere Emanullah Han'dan izin alarak Feyzabad'a geçmişti.

Paşa'nın şehadet haberi ve ardından Danyal Bey'in mektubu burada alınır. Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Selim Sami Bey'e, paşalık rütbesi vererek, onu bütün mücahit birliklerinin komutanı yaptığını açıklar ve durumu Afgan Hanına da bildirir. Hacı Sami, paşa ünvanını hiç kullanmamıştır. 25 Ağustos 1922'de, yanında Abdülhamit Arif Bey, Azebaycanlı Nureddin Bey olduğu halde, bir miktar cephaneyle Darvaz'a geçer. Burda kendisine, Paşa'nın şehadet haberini bildirmek üzere orada olan İspirli Osman Çavuş katılır.

Sami Paşa ve maiyeti 2 Eylül 1922'de Fuzayl Mahdum'un köyü olan Şirabad'a gelirler ve büyük bir tören, ardından şenliklerle karşılanırlar. Recep Baysun'un yazdığına göre, Enver Paşa'nın ölümünden doğan derin üzüntüden, Paşa'nın cesaret ve yiğitliğini övdüğü Hacı Sami'nin gelişi ile kurtulmaya çalışırlar. (Baysun, *a.g.e.*, s.143)

Onun için "Türkistan İhtilal Orduları Başkomutanı" yazılı bir mühür kazıtılır. Ertesi gün Miralay Faruk Bey ve kuvvetleri gelir. Yusuf Ziya Bey ve bir çok korbaşılar da gelirler. Hacı Sami Paşa hemen kuvvetleri görevlendirmeye başlar. Çete savaşlarından başka yol olmadığını gören Sami Paşa, kuvvetleri buna göre ve oymaklar temelinde yeniden düzenler, başbuğ atamaları yapar. Şehadet haberi üzerine başgösteren gevşeklik ve dağılmanın yerini yeni bir canlanma ve toparlanma alır.

25 Eylül 1922'de, Sami Paşa yönetimindeki millî kuvvetler, Dere-i Payan üzerinden Belcivan tepesine, Enver Paşa'nın kabri başına gelirler. Burada askere hitaben güzel, duygulu bir konuşma yapar:

> "Ey halk!
>
> "Şu kabr-i şerifte yatan şehid-i âlâ ve gazi-i namdâr, İslamın medar-ı iftiharı ve insanlığın saygın tanıdığı Uluğ Enver Paşa, niçin buralara gelip, her türlü mahrumiyet içinde, halk arasında haşır neşir olup, sonunda, şimdiye kadar medeniyet ve İslamiyet tarihinin kaydetmediği biçimde, aslanca ve kahramanca bir arzu ile, severek ve sevinerek gözleriniz önünde rütbe-i şehadete kavuştu. Temiz kanını, sizin mübarek vatanınız üzerine serpti. ... Yüreğimizi kanatan bu şehitlik olayı, size yeni yeni

uyanışlar verdi. Şimdiye kadar akıttığınız kanlar inşallah boşa gitmeyecektir. Türk vatanı ve İslâm yurtlarının bağımsız olacağına yüce şehit Enver Paşa merhumun kutlu mezarı şahittir...

"Ey Halk,

"Biliniz ki, emîr-i şehit Enver Paşa merhum, sizleri kurtarmak için, yalnız gördüğünüz buradaki mücadelesi ile değil, çocukluğundan beri Kafkas, Türkistan, Hive ve Buhara-yı şerif'in gerçekten kurtulması için çalıştı..." Hacı Sami Paşa Türkistanlıları, el ve gönül birliği içinde, Paşa'nın başlattığı savaşı zafere götürmeye çağırır; Bolşevik güruhunu "Sizin birliğiniz hürmeti ve azameti için en yakın zamanda mahvedeceğimize inanın ve güvenin. Bu kurtuluş, nusret-i İslâmdır. Enver'in kabri İslam dünyasının kalesidir. Gerçek hayat odur ki, ya onurumuzla bağımsız yaşarız yahut kahramanca şehit oluruz." "Zillet hiçbir zaman İslâmın şerefi ile bağdaşmaz." (A. Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.263-4; Masayuki Yamauchi, a.g.e., s.301)

Sami Paşa, Belcivan önünde Ruslarla tutuştuktan sonra, kuvvetlerini Darvaz'a çeker. Buradan Ali Rıza Bey'e bir mektup yazarak yanına çağırır. O da hep iyimserdir:

"Belcivan'dan alınan ganimet, iki mitralyöz, on iki sandık cephane birinci savaşta; ikinci savaşta, iki gün topçu ateşiyle saldırıyı koruyan Rus askerini def ettik. Ve gece karşı saldırımızda düşman panik yaptı; yedi sandık cephane, yirmi beş tüfek ve bir çok askeri malzeme ve elbise ele geçirdik. Devletabâd ile Gölab arasındaki savaşta, otuz iki ölü bırakan Rusların silahları ganimet edildi. Müminabâd savaşında tüm kuvvetlerimi savaşa sürdüm. Lakaylar İbrahim Lakay ve Togay kaçtılar. Ben yakayı zor kurtardım. Lakin düşmanda dehşetli kayıp var. Yine Doğu Buhara'yı allak bullak edeceğiz. Belcivan, Gölab, Darvaz, Karatekin vilayetlerinde Savaş Meclisi İdareleri kuruldu. Halkın hakları sömürücülerin elinden kurtarılabilmiştir." (A. Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.264-5)

Bu arada Fergana'yı terketmek zorunda kalan ve Karatekin'e kabul edilmesi Sami Paşa tarafından emredilen Şir Mehmet Bey kuvvetleri gelir. Danyal, Fuzayl Mahdum ve Şir Mehmet Bey arasındaki geçimsizlik çatışmaya döner. Hacı Sami Paşa sert davranır; fitne çıkartanları kurşuna dizer. Ruslarla görüşmeler yaptığı ve Karatekin'in kendisine verilmesi halinde anlaşacağı duyumu üzerine İşan Sultan'ı idam ettirir. Sami Bey'in Afganistan'dan getirip Darvaz'da depo ettiği cephanelere de el koymak istediği söylenmiştir. Hareketi haklı da olsa, Enver Paşa'ya ilk el uzatanlardan bir din adamı olan İşan Sultan'ın idamı huzursuzluk yaratır. Belli ki, Sami Paşa disiplinli olmakla birlikte, Enver Paşa'sı kadar kendine güvenli değildir. Enver Paşa'dan yayılan sevgi ve güvenin yerini, tedirginlik ve ürkeklik almaya başlar. Ancak bazı Özbek ve Barlas oymakları daha çok bağlanırlar.

14 Kasım Çildere civarındaki savaşlarda Danyal Bey şehit olur. Onun şehadeti üzerine, *“Madem ki o öldü, herkes ölsün!”* diyerek, askerlerin bozgununa yol açan Toygun Bek’i, Sami Paşa vurur. Hacı Sami’nin kuvvetleri gittikçe azalmaktadır; Miralay Faruk ve Miralay Nafi Beylerle, Osman Çavuş yanıbaşındadır.

Millî kuvvetler, 16 Aralık’ta Poşiyan köyünü işgal ederler. Bu sırada Togaysarı çıkagelir; Sami Paşa kendisini fena halde azarlar ve tehdit eder. Muhtemelen, zaten hizmet niyetiyle gelmiş olan Togay Bek, o vakitten sonra itaatten ayrılmaz ve Sami Paşa’nın her emrini canla başla yerine getirir. Gölab Kalesini kuşatan millî kuvvetler, yardımcı Rus güçlerin gelmesiyle, birkaç gün vuruştuktan sonra çekilirler.

Ocak 1923 başlarında Belcivan Kalesi yeniden kuşatılarak düşürülür. 20 Ocak’ta Sazaklı köyü savaşlarında Miralay Faruk Bey yaralanır. Karluk köyüne gelinip, yeniden Ruslarla tutuşulur ve geri atılır. Hacı Sami Paşa, Rusların Kengürt garnizonunu kuşatır. Kalabalık bir Rus kuvvetinin yardıma gelmesiyle, millî kuvvetler bozguna uğrayacakken, birdenbire Togaysarı’nın kuvvetlerinin yetişmesiyle durum tersine döner. Ne var ki bu arada, üç günden beri yaralı olarak savaşa devam eden Miralay Faruk Bey’in atından düştüğü ve Hakka yürüdüğü görülür. Şehidin naaşı taşınarak, Enver Paşa ve Devlet Bey’in yanına defnedilir.

Hacı Sami Paşa, elindeki küçük kuvvetlerle büyük başarılar elde ediyor, şehirleri kuşatarak düşürüyordu. Ancak, mevcut kuvvetlerle buraların ne kadar elde tutulabileceği belirsizdi. Ancak Türkmen Cephesi Komutanı Ali Rıza Bey’e yazdığı mektupta, eşi ve çocuklarıyla yanına gelmesini istiyordu. Diyor ki,

> “Vahş Derya’dan Kâşgar’a kadar Rusları işten çıkardık. Vilayet teşkilatı yaptım ve askeri iki kısma ayırdım. Bir vilayet askeri birer alay kuvvetinde, diğeri kuvve-i seyyare emrinde akıncı vazifesi görüyorlar. Bu şekilde çok başarılar görüldü. Subaya çok ihtiyaç var. Bizim Türk askerleri de olsa yeterlidir; bölük komutanlığı ederler. İki aylık savaşlar bizlere ağır geldi. Büyük rütbedeki subay kayıplarının yerini doldurmak mümkün olamıyor. Siz arkadaşlarla gelirseniz, Doğu Buhara cephesi ile Fergana-Kâşgar cephesini size bırakıp, ben, seyyar alaylarla Semerkand, Tümen ve Türkmen içlerine akmak tasavvurundayım. Rusya içinde büyük karışıklıklar var. Türkistan’ın mukadderatını Türkler belirleyeceklerdir. Ruslar bana barış teklif ettiler. Bizi Afganlılarla çarpıştırmak istiyorlar. O mektuplarını Afgan Emîrine gönderdim........ Hacı Sami” (Bademci, *a.g.e.*, c.2, s.284)

Şubat ayı ortaları, kışın şiddetli zamanlarıdır. Millî kuvvetler Taşbulak üzerinden Lengeran köyüne geçmişlerdir. Burada, Enver Paşa'nın değerli komutanlarından Aşur Bek'in, Afganistan'a iltica etmek üzere hareket halinde olduğu görülür. Miralay Nafi Bey tarafından yakalanan Aşur Bey için Savaş Divanı kurulur ve *"Altmış silahlı süvari ile savaş alanını terkederek Afgan Hükûmetine"* sığınmak teşebbüsünden, kurşuna dizilmesine karar verilir. Aşur Bek kurşuna dizilir.

Bu arada, Hacı Sami Paşa, İbrahim Lakay'ı bulup, onunla hesaplaşmayı kafaya koymuştur. Bir mektup yazar:

> "Bir kaç günden beri sizinle buluşmak için dere tepe gezdiğim halde, kaçıyorsunuz. Enver Paşa'nın şehadetinden sonra Genel Karargâh ile hiç temas etmediniz. ... Sizi takip edeceğim. Benim kuvvetlerimi arkanızda yormayın. Çünkü bunlarla daha bir çok düşmanla hesaplaşmak niyetindeyim. Binaenaleyh, bu mektubu alınca hemen Menlibey köyüne geliniz.

Türkistan İhtilal Orduları Başkomutanı

Hacı Sami"

Mektubu götürüp, İbrahim Bey'e ulaştıran postacı dönünce, Sami Paşa hemen harekete geçerek İbrahim Bey'in bulunduğu köyü kuşatır. İbrahim Bey gelir. Sami Paşa, azarlamaya başlar:

"Bu yaptıkların nedir?... Bu büyük millî davada başkalarının komutası altına girmemek için çıkardığın bin bir zorluktan vaz geçmeyecek misin?"

İbrahim Bey:

"Aman Paşam; ben ettim sen etme. Hüda'ya tövbe kıldım; bağışla."

Sami Paşa:

"Bu kadar ihaneti bağışlamak bir şartla olur; Millî Mücadeleye bütün kuvvetlerinle katılacağına söz verir misin?"

Açıklanması zor; ama, o günden sonra İbrahim Bey, Hacı Sami Paşa'nın emirlerinin hiç dışına çıkmayan, en sadık korbaşılarından biri oldu ve Onun Türkiye'ye dönmesinden sonra da Millî Mücadeleyi sürdürdü.

İbrahim Bey kuvvetlerini Düşenbe üzerine gönderen Sami Paşa, emrindeki birliklerle Yürçi-Kekeydi şosesi üzerinde, Yürçi'ye doğru

ilerlerken, Rus kuvvetlerinin ani bir saldırısına uğrar. 6 Mart 1923 günü, Enver Paşa'nın pek sevdiği İspirli Osman Çavuş, alnından yediği bir kurşunla şehit olur. İki tarafın da aldığı takviyelerle çarpışmalar birkaç gün sürer. *"11 Mart 1923 günü, Türkistan'daki en faal Türk subaylarından Osman Çavuş'un naaşı Hayit Bek'e teslim edilerek Babadağı'na"* gönderilir ve burada defnedilir.[87]

Hacı Sami Paşa, elindeki kuvvetlerle sürekli hareket halindedir ve Batı Buhara, Güzar, Karşı, Küyten ve Şirabâd taraflarına baskınlar yapmakta, çete savaşlarına devam etmektedir. *"Ruslar her yerde o kadar kalabalık oldukları, uçakları, telefonları, telgrafları, telsizleri, casusları çalıştığı halde, atları ve yedek atları da her zaman hazır olduğu halde, Hacı Sami Rus garnizonlarını çocuk gibi oynatıyordu. Bununla çeteciliğin nasıl yapılmak gerektiğini Türkistanlılara gösterdi."* (Z.V. Togan, *a.g.e.*, s.468)

Bolşevikler bir yandan Korbaşılarla savaşırken, bir yandan da türlü desiselerle mücahitleri birbirine düşürmeye ve dağıtmaya çalışmaktadırlar; yer yer başarılı da olmaktadırlar.

Mayıs ayının ortalarına doğru, mücadeleye devam etmenin artık bir anlamının kalmadığını düşünen mücahitler, Sami Paşa'ya kendi söyleyemediklerini, Gölab Müftüsü Sadreddin Han'a söyletirler. Son günlerde Özbek Korbaşılardan Abdürrahim Bayveçe ve Babadağ'ın güçlü Korbaşısı Hayit Bek de şehit olmuşlardır.

Hacı Sami Paşa başını önüne eğmiş, susmaktadır. Ortalığa bir ölüm sessizliği çöker. Bu sırada Korbaşılardan Sahipnazar'ın gür sesi duyulur:

"Ben mücadeleden vaz geçmeyeceğim. Ölünceye kadar devam edeceğim. Bolşevikler ocağıma incir diktiler. Sağ kaldığım müddetçe silahımı elimden bırakmayacağım. Yalnız da kalsam, yurdumdan ve Enver Paşa'nın yolundan ayrılmayacağım. Eğer ölürsem ve cesedimi gömecek kimse bulunmazsa, varsın benim vatanımın çakalları yesinler!"

Yine tam bir suskunluk çökerken, Hacı Sami Paşa ayağa kalkar; gözlerinden yaşlar akmaktadır; Sahipnazar'ı kucaklar, alnından, yanaklarından öper, öper, *"Sahibim,"* der, *"senin gibi çok az kahraman gördüm. Cenab-ı Allah sana yardım etsin ve memleketine bağışlasın. Beni çok mutlu ettin. Bu, öyle büyük bir ülküdür ki, şimdilik ölsek de, sonsuza dek yaşayacağına dair şu mert karakterinle bana ümit verdin. Ben hayatı dağ başlarında geçmiş, on yıldan beri çocuklarının yüzünü bile görmemiş,*

doğduğu yerden uzakta yaşayan bir insanım. Mücadeleden yılmadım; çünkü bu ülküye ömrümü vakfetmişim. Ama, arkadaşlar haklı. Şimdi sana düşen bir vazife var; bize son bir hizmetin olsun. Ne yapalım mukadderat böyle imiş.”

Sahipnazar, *“Emret Paşam!”* der. Hacı Sami, *“Hayır, artık Paşa ben değilim, sensin.”* der, *“Komutanlık sana yakışır. Kalmak isteyen arkadaşların komutanı sensin. Bu durumda sana düşen görev şudur: Bizi Ceyhun Nehrine kadar götürüp, karşıya geçmemizi sağlayacaksın; sonra, hareketinde serbestsin.”*

* * *

Sahipnazar, aldığı görevi göz yaşları içinde yerine getirmiş ve Hacı Sami Bey’le arkadaşlarını Afganistan’a geçirmiştir. Buradan, Türkiye’ye gelmek üzere, Türk Büyükelçiliğine verilen mücahitler listesi içinde Miralay Nafi Bey, Bolulu Hüseyin Çavuş ve Çerkez Hüseyin de vardır.[88] Zeki Velidi Bey, Hacı Sami’nin bir mektubundan söz eder: Kâbil’e geçmiş olan Hacı Sami Bey’le mektuplaşıyorlarmış. Bir mektubunda, Enver Paşa’yı Batı Buhara’ya geçmesi için teşvik ederken çok iyimserdin; şimdi kötümser görünüyorsun, der. Hacı Sami cevap verir: *“Kötümser değil, yaralıyım ve ata binemiyorum. Türkiye’ye dönüp, biraz dinlendikten sonra, bir gün yine dönüp geleceğim.”* (Z.V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s.469)

Hacı Selim Sami Bey’in, yani yenilgi kabul etmeyen bir neslin bu kahraman mensubunun bundan sonraki hayatı pek kısadır. Ve bu kısa süre, gelecek kuşaklar için örnek olmaktan çok, ibret alınacak, düşündürücü, hüzünlü bir macera olarak geçecek ve sona erecektir.

Mülteciler, Meşhed’e gelirler. Hacı Sami Bey burada, Türkmenistan Cephe Komutanı Ali Rıza Bey’le karşılaşır; o da Türkiye’ye dönmektedir; karısı ve çocuğu da yanındadır. 24 Ekim 1923 tarihinde, Türkiye’nin Meşhed Şehbenderliğine, beklenen yazı gelir: Hacı Sami Bey hariç, diğer bütün mücahitler Türkiye’ye kabul edileceklerdir.

Enver Paşa ile yakınlığı herkesçe bilinen Hacı Sami Bey, bu kararı nasıl karşıladı? Bilinmiyor. Selim Sami 1914 yılından beri Türkiye dışındadır ve artık çoluk çocuğuna kavuşmak istemektedir; ama Türkiye’nin kapısı yüzüne kapanmıştır. Şimdi arkadaşlarından ayrılmak zorundadır. Ancak, Hacı Sami parasız olduğu gibi Miralay Nafi Bey’in de,

diğerlerinin de beş paraları yoktur. Hacı Sami ne yapacaktır? Türk Hükûmetinin bu kararından bir şey anlamayan ve şaşkına dönen Türkistanlılar, yanlarında taşıdıkları ufak tefek ne varsa satarak, Sami Bey'e 700 tümen (İran parası) verirler. Bu mücahitlerin de bir kısmı, Türkiye'den beklenen cevabın gecikmesiyle, oralarda kalmaya karar vermiş, sayıları azalmıştır; Hacı Sami Paşalarını, 28 Ekim 1923 günü gözyaşlarıyla uğurlarlar. Hacı Sami Tahran'a gideceğini söylemiştir.

Kalan mücahitler Türkiye'ye gelirler. Hacı Sami Tahran'da bir süre, yine Türkiye vizesi alabilmek için uğraşır; olmaz. Buradan Bağdat'a geçerek yine epeyce bir süre Türkiye vizesi için uğraşır; yine olmaz. Halep'e geçer. Dört yıl olmuştur.

Bundan sonrası hakkındaki bilgiler iyice siliktir; bir takım duyumlar ve yorumlara dayalıdır: Hacı Sami Bey, İskenderiye'ye, buradan da bir yolunu bulup Sisam Adasına ve oradan 1927 yılı Ağustos başlarında Kuşadası'na geçmiş. Niyeti gizlice, ailesinin bulunduğu Salihli'ye gitmekmiş. Ancak, resmî makamlara, *"Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gittiği trene bomba koyacağı"* yolunda bir ihbar gelmiş. Jandarmalar yola çıkmışlar ve Salihli'ye giderken, 24 Ağustos 1927 günü, Çine ile Bozdoğan arasındaki Madran Yaylasında çıkan çatışmada öldürülmüş.

Millî Mücadele boyunca yurt dışında bulunmuş olan Hacı Sami Beyin, ilişkileri ve özellikle Enver Paşa ile olan yakınlığı sebebiyle olsa gerek, Yüzellilikler listesine alınmış olduğu bilinmektedir. Ağabeyi Eşref Bey de bu listeye dahil edilmiştir. Hacı Sami Beyin yeni Cumhuriyetin yönetimine dost olmayacağı açıktır. Ancak niyet ve faaliyetleri hakkında o günün duyumlarına ve İstiklal Mahkemelerinin tutanaklarına güvenmek de zordur.

86 Hindistan üzerinden Türkistan ve Çin'e kadar uzanan bu yolculuk ve mücadelelerin geniş hikâyesi, Adil Hikmet Bey'in, *Asya'da Beş Türk* (Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998) isimli eserinde anlatılmıştır. Hatıraların ilk tefrika edildiği (1928 yılı) dönemde nasıl bir hava esiyor olmalıydı ki,

Adil Hikmet Bey, altı yüz sayfalık kitap içinde, Hacı Sami'nin adını bir kere olsun anmaz; çok zorunlu olduğu zaman, "beşinci arkadaşımız" ibaresini kullanır.

87 Bu hususlarda Zeki Velidi Togan'ın, muhtemelen Mustafa Şahkulu'nun hatıralarına dayanarak anlattıkları biraz farklıdır. Buna göre, İbrahim Bey Gölab savaşında Hacı Sami'yi bu çarpışmalarda arkadan vurması için Togaysarı'ya talimat verir; fakat Togay buna cesaret edemez. Tam tersine, Sami Paşa ona Hisar'ın kuşatılmasını emrederek o tarafa gönderir. Kendisi de süratle İbrahim Bey'in karargâhının bulunduğu Göktaş'a yürür. Lakayları bozarak İbrahim'i esir eder. "*Yayan kalan İbrahim, elinden düşürdüğü tabancasını bile yerden kaldıramadı.*" (Z. V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 466) İbrahim Bey, felaketlerin sebebi benim; öldürürsen haklısın. Ama affedersen, bütün varlığımla hizmet ederim, diye aman diler. Hacı Sami, İbrahim Bey'i vurmaz, bağışlar. Hacı Sami'nin bu şiddetli disiplini Lakayların, Barlas ve Marka gibi Özbeklerin hoşuna gider ve bağlanırlar.

Zeki Velidi Bey'in farklı anlattığı diğer husus da, Osmanlı subaylarının şehadetleridir. Onun kaydına göre Danyal Bey ve Binbaşı Osman Bey, Gölab çarpışmalarında şehit oldular; Enver Paşa'ya bağlanıp onun birlikleri içinde sadakatle hizmet eden Rus Kozağı Rayev de bu çarpışmalarda öldü. Miralay Faruk Bey ve Murat Çavuş da Gölab'a dönerken şehit oldular. Sami Paşa, Miralay Faruk Bey, Danyal Bey, Binbaşı Osman Bey ve Murat Çavuş'u, Enver Paşa'nın yanına defnettirdi. Rayev'in cenazesini de Lakaylara vererek gömdürdü.

88 Ali Bademci, bu bilgileri aldığımız ve yukarıdan beri alıntılar yaptığımız kitabında (*a.g.e.*, s.293-4), Hacı Sami Beyle birlikte, tespit edebildiğini söylediği yirmi dört mücahidin adını vermektedir.

Enver Paşa Ailesi

ENVER Paşa'nın eşi Naciye Sultan, Paşa'nın şahadetiyle, yirmi altı yaşında dul kaldı. Bir yıl sonra Paşa'nın kardeşi hariciyeci Kâmil Killigil ile evlendi. Bu evlilikten Rana isimli bir kızları oldu. 1952 yılında Osmanlı Hanedanının kadın üyelerinin Türkiye'ye dönmelerine izin veren kanunun çıkmasıyla İstanbul'a geldi. 5 Aralık 1957'de, İstanbul'da altmış bir yaşında öldü.

Enver Paşa'nın kardeşi, Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Killigil Paşa, savaştan sonra gayretlerini silah sanayii kurulmasına yöneltti. Eyüp-Sütlüce'de bir silah fabrikası kurdu. 5 Mayıs 1949'da fabrikada, sabotaj olduğu söylenen büyük bir patlama oldu ve Nuri Paşa da burada vefat etti.

Enver Paşa'nın yaşıtı olan amcası, Kûtü'l-Amare kahramanı Halil Kut Paşa, Millî Mücadeleden sonra ne siyaset, ne de askerlikle ilgilendi. 1957 yılında İstanbul'da vefat etti.

Paşanın büyük kızı Mahpeyker Ürgüp, Dr. Psikiyatrist oldu ve meslektaşı Dr. Fikret Ürgüp ile evlendi. Çeşitli ülkelerde yaşadılar. Çocukları Hasan Bey 1989 yılında vefat etti.

Küçük kızı Türkân Mayatepek kimya mühendisi oldu. Dış işlerinden Hüveyda Mayatepek ile evlendi. Eşi çeşitli ülkelerde büyükelçilik yaptı. Türkân Hanım 1989 yılında vefat etti. Oğulları Osman Mayatepek halen Ankara'da yaşamaktadır ve Mihrişah isimli bir kızı vardır.

Oğlu Ali Enver hava subayı oldu. Dünyanın en iyi pilotlarından biri olarak ün yaptı. İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olduğunda Enver Paşa'nın çocukları için özel izin çıkardı ve Ali Enver Türkiye'ye geldi. Akademi sınavlarına girdi ve kazandı. Ancak, Enver Paşa'nın oğlunun kurmay olması istenmediği için Akademi'ye alınmadı. Çok üzülen Ali Enver yüzbaşı iken istifa ederek subaylıktan ayrıldı ve önce İsveç, sonra Avustralya'ya yerleşti. Uçakla akrobasi gösterileri pilotluğu yaptı. 1974 yılında bir dağ

tırmanışında uğradığı kaza sonucu vefat etti. Ali Enver Bey, Abidin Daver'in kızı ile evlenmiştir. 1955 doğumlu Arzu isimli bir kızı vardır. Arzu Hanımın Burak isimli oğlu yirmi yaşlarındadır.